WYDZIAŁ ARCHITEKTURY
INSTYTUT HISTORII ARCHITEKTURY
SZTUKI I TECHNIKI

N1/912/4021 A.

PRACA DOKTORSKA.

Marzanna Jagiełło-Wenzel

Architektura wrocławskich *etablissements*

tom I

Praca doktorska wykonana
w Zakładzie Konserwacji i Rewaloryzacji Architektury
Politechniki Wrocławskiej
pod kierunkiem
prof. dra hab. Edmunda Małachowicza

POLITECHNIKA WROCŁAWSKA
ARCHIWUM UCZELNI
Sygn. 3405/80
Miejsce składania

6. r. N.
s. 130

Spis treści

Tom I

I. WSTĘP

1. Cel pracy....s. 4
2. Uzasadnienie podjęcia tematu....s. 4
3. Metoda i układ pracy....s. 7
4. Wyjaśnienie terminów używanych na określenie założeń typu *etablissement*....s. 8
5. Definicja *etablissement*....s. 9
6. Nazwy własne *etablissements*....s. 10
7. Stan badań....s. 11
8. Omówienie źródeł:
   a. źródła pisane i opracowania i charakterze źródłowym....s. 12
   b. źródła ikonograficzne....s. 14

II.. TOPOGRAFICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA POWSTANIA WROCŁAWSKICH *ETABLISSEMENTS*. OBRAZ MIASTA W 2. POŁ. XVIII I NA POCZĄTKU XIX W. ....s. 14

III. ŻYCIE KULTURALNE I ROZRYWKI MIESZKAŃCÓW WROCŁAWIA JAKO TŁO DLA POWSTANIA *ETABLISSEMENTS*....s. 18

IV. WROCŁAWSKIE WIELOFUNKCYJNE OBIEKTY ROZRYWKOWE I REKREACYJNE ORAZ ICH WPŁYW NA ROZWÓJ *ETABLISSEMENTS*.....s. 24

1. Domy do gry w piłkę (*Ballhaeuser*)....s. 25
2. Szkoły szermiercze (*Fechtschulen*....s. 26
3. Zakłady kąpielowe (*Badeanstalten*)....s. 27
4. Obiekty handlowo-magazynowe (*Schmetterhaeuser*)....s. 28

V. TYPOLOGIA WROCŁAWSKICH *ETABLISSEMENTS*

1. *Etablissements* oparte o ideę ludowego ogrodu rozrywkowego (*Vaux-Hall, Prater, Volksbelustigungsgarten*)....s. 30
2. *Etablissements* wyrosłe na bazie lokali gastronomicznych....s. 33
3. *Etablissements* powstałe w obiektach będących siedzibami stowarzyszeń.....s. 38

VI. PREZENTACJA NAJISTOTNIEJSZYCH ELEMENTÓW SKŁADAJĄCYCH SIĘ NA WROCŁAWSKIE *ETABLISSEMENTS*

1. Sale bilardowe (*Billard Zimmer*)....s. 42
2. Kręgielnie (*Kegelbahnen*)....s. 42
3. Teatralne sceny letnie (*Tagestheater, Singspielhallen*)....s. 45
4. Muzyczne sceny letnie (*Musikzelte, Musiktempel, Musik-Pavillons, Orchester Pavillons*)....s. 48
5. Ogrodowe budowle rekreacyjne - kolumnady, werandy, pergole, altany

(*Kollonaden, Veranden, Laubengangen, Lauben*)....s. 52
6. Cieplarnie (*Pflanzenhauser*)....s. 53
7. *Atelier* fotograficzne (*Atelier*)....s. 58
8. Sale do tańca (*Tanzsaele*)....s. 60
9. Sale muzyczne i wielofunkcyjne (*Musikhallen, Konzerthaeuser*)....s. 62
10. Sale teatralne (*Theater*)....s. 76

VII. PREZENTACJA WYBRANYCH *ETABLISSEMENTS*

1. *Prinz v. Preussen*....s. 82
2. *Kroll'sche Wintergarten*....s. 83
3. *Volksgarten*....s. 87
4. *Schiesswerder*....s. 90
5. *Friebeberg*....s. 96
6. *Buergersaele*....s. 98

VIII. PRZEPISY BUDOWLANE DOTYCZĄCE OBIEKTÓW WZNOSZONYCH NA TERENIE WROCŁAWSKICH *ETABLISSEMENTS*....s. 103

IX. ZWIĄZKI WROCŁAWSKICH *ETABLISSEMENTS* Z EUROPEJSKIMI ZAŁOŻENIAMI TEGO TYPU....s. 108

X. ZAKOŃCZENIE....s. 115

XI. PODSUMOWANIE....s. 118

XII. SPIS ILUSTRACJI....s. 120

XIII. BIBLIOGRAFIA....s. 125

Tom II

KATALOG 55 WYBRANYCH WROCŁAWSKICH *ETABLISSEMENTS*

I. WSTĘP

1. Cel pracy.

Podstawowym celem pracy jest wyodrębnienie w architekturze Wrocławia XIX w. budowli i zespołów o funkcji rozrywkowej, tzw. *etablissements* oraz omówienie ich rozwoju i przemian, przedstawione na tle lokalnych i europejskich uwarunkowań społeczno-kulturowych oraz wykazanie ich zależności od zmieniających się obyczajów i uregulowań prawnych.

2. Uzasadnienie podjęcia tematu.

Rozrywka stanowiła niemal od zarania dziejów integralną część ludzkiej egzystencji. Z jej zorganizowanymi formami spotykamy się już w starożytności. Wtedy właśnie architektoniczna oprawa różnego rodzaju przedsięwzięć rozrywkowych uzyskała kształty, które na długo utrwaliły się jako wzorzec. Szczególne ożywienie recepcji antycznych wzorców ideowych i formalnych obserwujemy w 2. poł. XVIII i całym w. XIX kiedy, do podjętego przez XVI stulecie tematu budynku teatralnego, dołączyły cyrk[1] i hippodrom.[2]

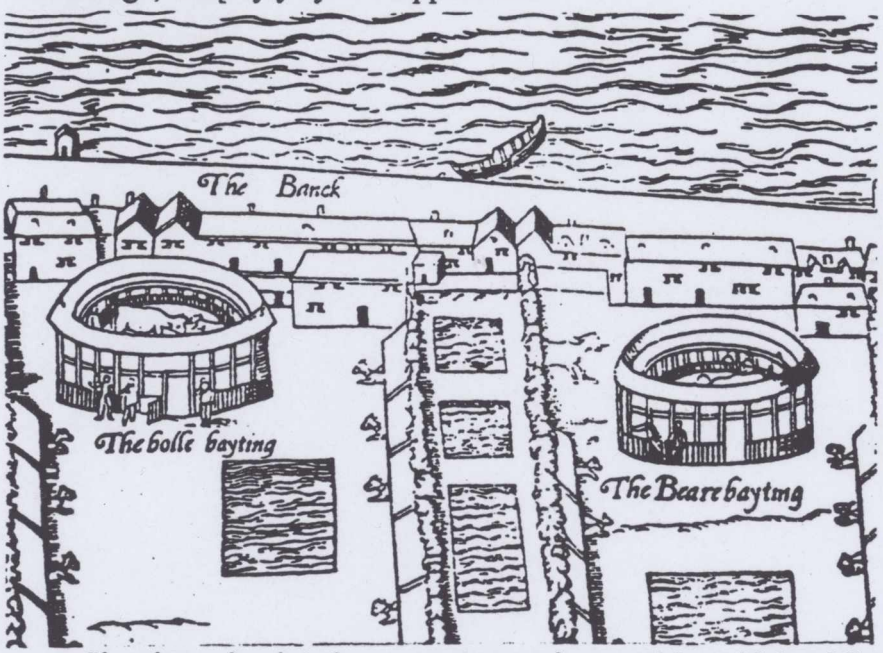

il. 1. Pierwsze cyrki nowożytne powstały na terenie Anglii. Nawiązywały one formą i funkcją do antycznych amfiteatrów i były przeznaczone dla walk zwierząt. Należały do nich: podlondyńskie *The Bull Ring* (założony w 1542 r.) i *The Bear Garden* (pochodzący z 1. poł. XVI w.).

Sięgnięto również do, wypracowanej w antyku, idei publicznych, ogrodowych zespołów rekreacyjno-rozrywkowych, biorącej swój początek w greckich gimnazjonach[3] i podjętej przez publiczne ogrody Rzymu.[4] Rozwinięto ją w 2. poł. XVIII w. wykorzystując formy architektoniczne wykształcone w założeniach

---

1 Pierwociny cyrku, o postaci znanej nam do dziś, stworzył Francuz Defraine, zakładając w 1755 r. w Wiedniu tzw. *Hetztheater*. Niewiele lat później, w 1772 r., wzniesiona została w Londynie przez Philipa Astley'a, pierwsza stała budowla *stricte* cyrkowa - *Astley's Amphiteatre*. Por. Margot BERTHOLD, *Historia teatru* , Warszawa 1980, s.304 ; Bogdan DANOWICZ, *Był Cyrk Olimpijski*, Warszawa 1984, s. 34, 35.

2 Jednym z pierwszych był *Hippodrom* w Londynie, wzniesiony w 1851 r. Por. *Handbuch der Architektur*, cz. IV, pół-tom 6, z. 6, s. 95.

3 Por. Longin MAJDECKI, *Historia ogrodów*, Warszawa 1981, s. 39.

rezydencjonalnych, a od początków XIX w. także uzdrowiskowych i, opierając się o bieżące tendencje w kształtowaniu terenów zielonych, stworzono nowy typ miejsca, służącego rozrywce i rekreacji, oparty o ogród i umieszczone w nim różnego rodzaju obiekty i urządzenia.

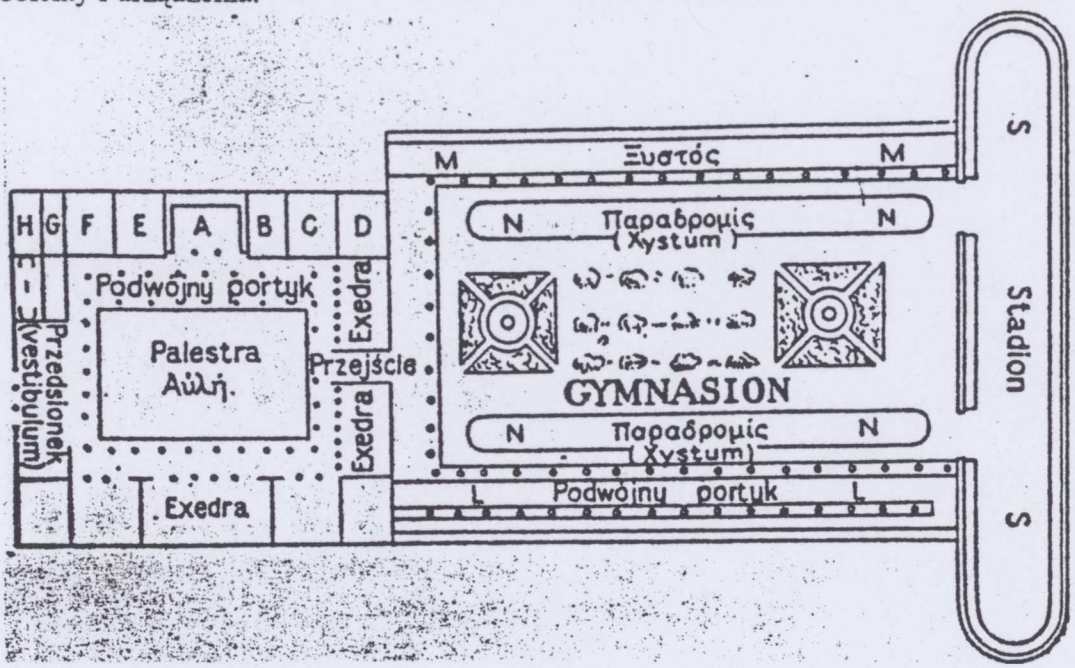

il. 2. Gimnazjony uważa się za pierwsze, publiczne założenia ogrodowe o wielofunkcyjnym (rekreacyjnym, edukacyjnym, a także rozrywkowym) programie. Składały się one z kopleksu budowli połączonych w jedną całość z ogrodem. Jednym z najstarszych był spartański *Platonistas*, gaj platanowy z miejscami do ćwiczeń. - Schemat funkcjonalny typowego gimnazjonu greckiego.

Pierwszymi zespołami tego typu powstałymi w nowożytnej Europie były podlondyński *Vaux-Hall*[5] i podwiedeński *Prater*.[6] Na przełomie XVIII i XIX w. rozwiązania zaproponowane przez oba te zespoły oraz transpozycja idei przyświecających działalności paryskich kawiarń muzycznych (*Café-Chantants*)[7] i londyńskich miejsc publicznych zabaw (m.in. *Shoreditch* oraz południowe wybrzeże

---

[4] Pierwszym ogrodem publicznym Rzymu był ogród Pompejusza, założony w 51 r. p.n.e. Jego otoczoną portykiem przestrzeń wypełniono drzewami laurowymi, platanami i bukszpanami; umieszczono w nim także teatr. Ogrody o charakterze publicznym zakładano także wokół term przeznaczonych do kąpieli, uprawiania gier sportowych i wypoczynku. Por. MAJDECKI, *Historia...*, s. 48.

[5] Nazwa *Vaux-Hall* nawiązuje do siedziby pewnego rycerza normandzkiego, zamieszkującego w XIII w. Falkes de Breaute, gdzie w XVII w. znajdował się, wabiący rozmaitymi atrakcjami park, początkowo prywatny, a od XIX w. otwarty dla szerokiej publiczności.

[6] Nazwą *Prater* nawiązywano do podmiejskich łąk spacerowych z cienistymi alejami, nazywanych *prato* (po włosku - łąka), które służyły jako teren zabaw społeczności miejskiej; za pierwsze *prato uważa* się tereny rekreacyjne powstałe na przedmieściach miast włoskich (w końcu XIII w. we Florencji i Padwie, w 1309 r. w Sienie).

[7] Zwanych także *Café-Concertes* i *Spectacles-Concertes*. Należały one do grupy scen wodewilowych, które olśniewały swoim fantastycznym oświetleniem, bogatymi efektami dekoracyjnymi i wymyślnymi nazwami: *Alcazar, Alhambra, Colosseum, Eldorado* itp. Łączono je zazwyczaj z kawiarniami albo pijalniami. Część artystyczna umilać miała podstawę działalności owych przybytków, którą stanowiła konsumpcja; z tej przyczyny widownie tych scen składały się z otoczonych krzesłami stolików, ustawionych wprost na ziemi.

Tamizy), wsparte zmianami natury społecznej, zróżnicowane lokalnymi tradycjami i uwarunkowaniami, doprowadziły do powstania *etablissements*.

il. 3. *Prater* utworzono w 1560 r. pod Wiedniem jako rezerwat zwierzyny. W 1766 r. udostępniony został przez cesarza Józefa II szerokiej publiczności. Już w 1808 r. wybudowano na jego terenie *Cirkus Gymnasticus* Christopha de Bach. Na terenie parku do dziś znajduje się m. in. *Volksprater*, miejsce rozrywki z kolejkami, karuzelami, planetarium i tzw. *Riesenrad* - wzniesionym w 1897 r. diabelskim młynem. - *Circus Gymnasticus* de Bacha na wiedeńskim Praterze.

Zagadnienia związane z rozrywką i jej aktywną formą - zabawą były wielokrotnie przedmiotem ogólnych badań etnograficznych i kulturoznawczych[8]. W pracach dotyczących Wrocławia zajmowali się nimi - jako tematem pobocznym wobec podstawowego toku rozważań - historycy[9], muzykolodzy[10] i teatrolodzy.[11] Nie podjęto natomiast do tej pory badań nad problemami związanymi z architekturą wrocławskich zespołów przeznaczonych dla uprawiania rozrywki. Dokonano jedynie prezentacji wybranych zagadnień architektonicznych ograniczonych do, związanych z *etablissements* , budynków pełniących funkcje teatralne.[12]

---

[8] M.in. Johan HUIZINGA, *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, Warszawa 1985.

[9] Krystyn MATWIJOWSKI, *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969

[10] Maria ZDUNIAK, *Muzyka i muzycy polscy w dziewiętnastowiecznym Wrocławiu*, Wrocław 1984.

[11] Zbigniew RASZEWSKI, *Z tradycji teatralnych Pomorza, Wielkopolski i Śląska*, Wrocław 1955.

[12] Zbigniew RASZEWSKI, *Z tradycji...*; Marzanna JAGIEŁŁO-WENZEL, *Przewodnik po teatrach Wrocławia*. W: Notatnik Teatralny, 1993, nr. 6, vol.1., s.4-14; Marzanna JAGIEŁŁO-WENZEL, *Architecture of Wrocław Theaters in the Second Half the 19th Century*. W: Theaters in the Second Half of the 19th Century. W: Theatre Architecture of the Late 19th Century in Central Europe, Kraków 1993

Na pomijanie zagadnień przestrzenno-architektonicznych związanych z wrocławskimi *etablissements* wpłynęło - jak można sądzić - powszechne w literaturze polskiej posługiwanie się, deprecjonującym istotę rzeczy, określeniem "ogródki", używanym początkowo dla nazwania polskich a szczególnie warszawskich odpowiedników *etablissements*, przeniesionym z czasem na wszystkie europejskie założenia tego typu. - *Bardzo nędzny "teatrzyk ogródkowy"*- napisała B. Król-Kaczorowska[13], cytując opinię Z. Raszewskiego[14] na temat teatru Scholtza mieszczącego się na terenie *Scholtz Etablissment*. Tymczasem, ten "ten bardzo nędzny teatrzyk ogródkowy" posiadał salę mogącą pomieścić 1100 osób, zaprojektowaną przez Friedricha Barchewitza (twórcę położonego nieopodal *Lobe-Theater*) i służącą występom wielu renomowanych zespołów, m.in. *Dresdener Opernansamble,* legnickiej orkiestry Beniamina Bilsego i warszawskiej Adolfa Sonnenfelda.

Niniejsza praca, oparta o kwerendę ikonograficzną i źródłową, zawierająca możliwie pełną prezentację kulturowo-architektonicznego zjawiska jakim były wrocławskie *etablissements*, stanowić ma w zamyśle także jego rehabilitację.

3. Metoda i układ pracy.

Za podstawę rozważań przyjęto pięćdziesiąt pięć zespołów, które wzniesiono i poddano przekształceniom w okresie od końca XVIII do początków XX w. [15] Część z nich uległa likwidacji; w kilku zatarto pierwotną funkcję jeszcze w ubiegłym stuleciu lub na początku obecnego. Znakomita większość, często znacznie zniszczona, rozebrana została po II wojnie. Z wymienionej liczby *etablissements* jedynie pozostałości dziewięciu zachowały się do dziś, a tylko w jednym przypadku istniejąca część dawnego założenia użytkowana jest zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem.[16]

W okresie, który obejmuje praca, Wrocław, wraz z całym Dolnym Śląskiem znajdował się kolejno w granicach: - Królestwa Pruskiego (1741-1871) i Cesarstwa Niemieckiego (1871-1914) Zdecydowana większość zachodzących wówczas w mieście zjawisk, także tych o charakterze społeczno-kulturalnym, stanowiła odbicie ogólnych tendencji jakim podlegały te państwa. I odwrotnie, dorobek XIX w. Wrocławia traktować należy w kategoriach jego wkładu w kulturę niemiecką (pruską). Z tej przyczyny, a także z powodu częstego braku współczesnych odpowiedników, podjęto decyzję o używaniu w tekście oryginalnych (niemieckich) nazw topograficznych i własnych. Uzupełniono je - dodajac w nawiasach - o odpowiadajace im (jeśli istnieją) nazwy współczesne. Odstąpiono od tej zasady w przypadku nazw polskich, które weszły do powszechnego użycia w stopniu, w którym zastąpienie ich niemieckimi odpowiednikami stanowiłoby zabieg nienaturalny.[17]

Praca składa się z dwóch integralnych części: zasadniczego trzonu dysertacji oraz katalogu prezentującego pięćdziesiąt pięć wybranych zespołów. Część zasadniczą podzielono na jedenaście następujących po sobie rozdziałów. Pierwszy - wstępny - poświęcono ustaleniu rodowodu zjawiska i jego zdefiniowaniu oraz wyjaśnieniu terminologii związanej z *etablissement*. W drugim, poprzedzonym zakreśleniem

---

[13] Barbara KRÓL-KACZOROWSKA, *Teatr dawnej Polski*, Warszawa 1971, s.85.

[14] Zbigniew RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s.195.

[15] W okresie tym powstały wszystkie wrocławskie *etablissements*.

[16] Jest nim obecna sala *Impartu*, która służy celom widowiskowym i mieści się przy ul. Mazowieckiej, w dawnym *Scholtz Theater*.

[17] Dotyczy to głównie nazw rzek, większych placów, np. Rynku.

społeczno-kulturalnego i obyczajowego tła dla powstania wrocławskich *etablissements*, przedstawiono ich typologię - wraz z rodowodem i charakterystyką poszczególnych grup oraz elementów składowych - a także, monograficznie ujętą, prezentację najbardziej intersujących zespołów. Następnie omówiono przepisy budowlane odnoszące się do *etablissememnts*. W kolejnej części ustalono związki z europejskimi, a zwłaszcza z berlińskimi zespołami tego typu. Całość zamknięto podsumowaniem, w którym podkreślono wkład wniesiony przez *etablissement* do historii architektury i kultury.

4. Wyjaśnienie terminów używanych na określenie założeń typu *etablissements*.

Słowo *etablissement* zaczerpnięte zostało z języka francuskiego.[18] Znaczy w nim m.in.: *założenie, utworzenie, zakład, przedsiębiorstwo*.[19] Semantyczna pojemność tego terminu stała się przyczyną jego popularności i szerokiego zastosowania w innych krajach, zwłaszcza w Niemczech.[20] Używano go tam od początku XIX w., umieszczając w nazwach rozmaitych przedsięwzięć i dołączając do pierwotnych nowe znaczenia, wśród których znalazły się: *interes, firma, instytucja*, (eufemistycznie także dom publiczny).[21] Spotykamy je w nazwie łaźni, jako *Bade-Etablissement*, a także wielofunkcyjnego hotelu. Najpowszechniejsze jednak stało się użycie terminu *etablissement* dla określenia różnego rodzaju zespołów rozrywkowych, wśród których znalazły się - bardzo wówczas popularne - założenia ogrodowe. Odróżniano je od pozostałych dodając *Garten-* bądź *Vergnuegungs-* i tworząc: *Garten-Etablissement*, *Vergnuegungs-Etablissement*, a także *Etablissement-Vergnuegunsgarten*. Czasem w nazwie pojawiała się informacja o rodzaju lokalu gastronomicznego, który stanowił podstawę egzystencji przedsięwzięcia, stąd *Kaffee-* albo *Bier-Etablissements*.

Przed wejściem w powszechne użycie omówionych wyżej terminów, ogrodowe założenia rozrywkowe opatrywano w Niemczech określeniemi: *Lustgarten, oeffenliche Garten*[22] i *Volksbelustigungsgarten*, przy czym użycie tego ostatniego zawężało się do pewnej grupy *etablissements*, wyrosłej na wzorach wyznaczonych przez *Vaux-Hall* i *Prater*.

W literaturze polskiej używa się powszechnie do dziś, umieszczanego w różnych konfiguracjach, terminu *ogródek*. Są wiec *ogródki piwne, teatrzyki ogródkowe*[23], a także *teatrzyki letnie*.[24] Większe założenia określało się i określa nadal terminami *ogród rozrywkowy* i *foksal*.[25]

W opracowaniach dotyczących Wrocławia jako pierwszy nazwy *etablissement* użył w 1837 r. - przy okazji prezentacji zespołu Liebicha - Julius Krebs, pisząc o nim:

---

[18] W języku francuskim słowo to zapisuje się z akcentem nad pierwszym *e* - *établissement*. W języku niemieckim zapis ten uproszczono, likwidując akcent.

[19] Podaję za: *Wielki słownik francusko-polski*, Warszawa 1986, t. I, s. 620

[20] Od lat 20. XVIII w. datował się tam znaczacy wzrost wpływów francuskich. Zaowocował on, raczej pobieżną, nauką języka francuskiego a także zmianą upodobań kulinarnych.

[21] Podaję za: *Wahring Deutsches Woerterbuch*, 1975, s. 440.

[22] Przymiotnik *oeffentliche* miał w tym wypadku znaczyć nie tyle publiczny w sensie własności, ile udostępniany przez właściciela szerokiej publiczności.

[23] B. KRÓL-KACZOROWSKA, *Teatr...*, s.37; Z. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s.42, 43, 46.

[24] Kazimierz NOWACKI, *Architektura krakowskich teatrów*, Kraków 1982, s. 115.

[25] Termin ten powstał przez spolszczenie angielskiej nazy *Vaux-Hall*.

...najliczniej odwiedzany etablissement[26], a zaraz po nim - w 1840 r. - Gustaw Roland[27] odnosząc ten termin do kawiarń i karczem posiadających ogrody i określanych przez niego jako *Etablissement-Vergnuegungsgaerten*, bądź *Kaffee-Etablissement*. W tym samym kontekście posłużyli się nazwą *etablissement* autorzy wrocławskiej księgi adresowej z 1855 r.,[28] podając pod hasłem *Gaerten u. Kaffee-Etablissment* listę trzydziestu dziewięciu adresów.

Pod koniec XIX w., pozbawione uzupełniających określeń, słowo *etablissement* stało się synonimem ogrodowego założenia rozrywkowego i zaczęło być używane samodzielnie.[29] W takim samym znaczeniu terminem tym posłużono się w niniejszej pracy.

5. Definicja *etablissement*.

Pierwszą definicję *etablissement*, w odniesieniu do zespołów powstałych w Poznaniu, podała Zofia Ostrowska-Kębłowska pisząc: *Podstawą istnienia tzw. etablissments był ogród, choćby nieduży, który organizowano na wzór nieregularnego parku krajobrazowego. Kilka, czasem kilkanaście budynków, pawilonów rozmieszczano swobodnie wśród zieleni, lub łączono w jeden większy, malowniczo zakomponowany zespół. Jak w innych miastach europejskich, altany i pergole były drewniane, natomiast budynki - murowane lub szachulcowe. Ich kształty nawiązywały również do parkowych, XVIII-wiecznych pawilonów, najczęściej klasycystycznych, czasem do współczesnego budownictwa zdrojowego. Pojawiły się również formy szwajcarskie, orientalne i inne, a wpływ na ich wybór miało zapewne przeznaczenie budynku i ogólny charakter ogródka uzależniony także od usytuowania. Etablissement położone za miastem miały swobodny, czasem rustykalny charakter, natomiast te, które powstały w obrębie Poznania były bardziej oficjalne i dominowała w nich architektura klasycyzująca.*[30]

Analiza innych założeń tego typu powstałych w Europie, zwłaszcza zaś wrocławskich, które służyły swoją inspiracją nie tylko Poznaniowi, ale nawet Berlinowi, pozwala na rozbudowanie tej definicji i zaproponowanie następującej jej redakcji:

Etablissement - prywatne przedsiębiorstwo rozrywkowo-rekreacyjne o charakterze dochodowym, którego dwoma niezbywalnymi elementami były część gastronomiczna i ogród, a które ponadto wyposażano w pewną, uzależniona od wielkości, programu i rodowodu założenia, ilość elementów, na które składały się:

I. <u>Część gastronomiczna</u>:

- kawiarnie, karczmy (piwiarnie), restauracje, cukiernie oraz bufety wraz z z niezbędnym zapleczem.

II. <u>Elementy tworzące program rekreacyjny</u>:

---

[26] Julius KREBS, *Wanderungen durch Breslau und dessen Umgebungen*, Breslau 1836, s. 379.

[27] Gustaw ROLAND, *Vollstaendige Topographie von Breslau*, Breslau 1840, s. 415, 416, 440.

[28] *Adressbuch der Haupt- und Residenz-Stadt Breslau*, Breslau 1855.

[29] Por. m.in. Gustaw Adolf WEISS, *Chronik der Stadt Breslau*, Breslau 1888, s. 1130; Julius STEIN, *Geschichte der Stadt Breslau im neunzechnten Jahrhundert*, Breslau 1884, s. 543.

[30] Zofia OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1790-1880*, Poznań 1982, s.434-435. Opisując poznańskie *etablisements* odwołała się Z. Ostrowska-Kębłowska do inspiracji czerpanych z Wrocławia, przytaczając przykłady *Wintergarten* i *Libichshoehe*. To ostatnie będąc częścią Promenady - pierwszego parku publicznego w mieście, nie stanowiło założenia typu *etablissement*.

a. przestrzenie:
- ogrody zakładane jako regularne bądź krajobrazowe; w te ostatnie wkomponowywano, w zależności od wielkości i okresu historycznego, takie elementy zielone jak błędniki, aleje, boskiety, klomby, gazony, partery kwiatowe. Do większych zespołów ogrodowych wprowadzano zbiorniki wody. Ogrody miały charakter założeń integralnych lub towarzyszących. Pierwszy przypadek dotyczył dużych, parohektarowych założeń podmiejskich. Drugi, ogródków aranżowanych na terenach o zwartej zabudowie , w tylnych częściach działek, zw. *Hinterland.*

b. budowle i urządzenia stanowiące rekreacyjno-ozdobne wyposażenie ogrodów:
- pergole, kolumnady, altany, hale spacerowe, cieplarnie, fontanny, akwaria.

III. Budynki i budowle widowiskowe:
- sale koncertowe, teatralne, taneczne, kina, pomieszczenia wielofunkcyjne (łączące funkcje widowiskowe z konsumpcją), letnie sceny muzyczne i teatralne.

IV. Elementy wypełniające program rozrywkowo-rekreacyjny:

a. budynki i pomieszczenia:
- kręgielnie, *atelier* fotograficzne, hippodromy, sale bilardowe, sale do gry w karty.

b. urządzenia:
- karuzele, huśtawki, zjeżdżalnie, namioty z gabinetami osobliwości, strzelnice, przystanie towarzyszące zbiornikom wody, wyposażone w różnego rodzaju jednostki pływające (gondole, stateczki spacerowe, rowery wodne).

V. Pomieszczenia administracyjne i techniczne, mieszkanie właściciela, pokoje gościnne, hotelowe.

Usytuowanie poszczególnych budynków i obiektów, ich wzajemne powiązania uzależnione było od wielkości i programu zespołu. Ich architektura nawiązywała stylistycznie do klasycystycznych pawilonów parkowych, a od lat 70. XIX w. również do form inspirowanych włoskim renesansem, a nawet neogotykiem Wykorzystywano także powszechnie elementy charakterystyczne dla XIX w. budownictwa zdrojowego. Od poł. XIX w. sięgano również po formy szwajcarskie, rzadziej orientalne. Z początkiem XX w. pojawiły się też - ograniczone w zasadzie do wnętrz - motywy secesyjne.

Rolę miejsca publicznej rozrywki dopełniała bardziej elitarna część działalności *etablissements,* służących okazjonalnie jako miejsca aktywności różnego rodzaju stowarzyszeń. Były to zazwyczaj towarzystwa o profilu artystycznym (muzycznym, teatralnym), rozrywkowym i rekreacyjnym (np. zrzeszającym graczy w kręgle).

6. Nazwy własne *etablissements.*

Paryska część rodowodu *etablissements,* opartego o różnego rodzaju - powstałe już w XVII w. - *musicos,* przemianowane w XIX w. na *Café-Chantants* i *Café-Concerts*[31] zaowocowała francusko brzmiącymi nazwami tych zespołów. Najpopularniejszymi pośród nich były: *Bell-Vue, Vaudeville,* a nawet wprost *Parisier Garten.* Pod koniec XIX w. dołączyły do nich nazwy orientalne: *Alhambra, Alcazar.* Pojawiły się też określenia kuszące obietnicą przeniesienia do mitycznej krainy

[31] Z. RASZEWSKI, *Z tradycji...* , s.43.

wiecznej szczęśliwosci: *Eden, Elizjum*, bądź odwołujące się do skojarzeń antycznych jak - bardzo popularne - *Odeon, Apollo* i *Urania.*[32]

W większości wrocławskich *etablissement*, zwłaszcza tych wyrosłych na gruncie karczem, kawiarń i piwiarń utrwaliła się, sięgająca XVIII w., tradycja utożsamiania nazwy lokalu z nazwiskiem właściciela, najczęściej pierwszego. Stąd ogrody *Weissa, Liebicha, Kasperka* (vel *Casperka), Pietscha, Sindermanna, Henknera, Zimmermanna, Roeslera, Friebego* i wielu innych.[33] Okresy powojenne (zwłaszcza po wojnach: napoleońskiej i francusko-pruskiej) owocowały obfitością nazw, które stanowiły rodzaj manifestacji patriotyzmu i lojalności. Mamy więc *etablissements*, ktorym patronowali: *Deutscher Kaiser, Kronprinz, Kaiser* (w *Kaiser Park), Prinz v. Preussen.* O części nazw wrocławskich zespołów rozrywkowych przesądziły wcześniejsze określenia miejsc, na terenie których powstały. Do grupy tej należały: *Zeltgarten, Tempelgarten, Goldenen Helm, Schiesswerder.* Bywały też nazwy informujące o specjalności, rodzaju danego zespołu, który mógł mieć charakter ogrodu ludowego - wtedy *Volksgarten*, bądź reklamujące główną jego atrakcję, stąd *Wintergarten.*

7. Stan badań

Fizycznej i kulturowej nieobecności *etablissements* we współczesnym krajobrazie miasta towarzyszy całkowity brak opracowań dotyczących tego zjawiska. Jedyne informacje o omawianych założeniach pojawiały się na zasadzie wzmianek zawartych w studiach dotyczących życia teatralnego, muzycznego i obyczajowego Wrocławia.[34] Nieco szerzej o nich w publikacjach poświęconych historii teatru w Polsce i na ówczesnych wschodnich rubieżach niemieckich; na szczególną przy tym uwagę zasługuje praca Z. Raszewskiego.[35]

Wśród pozycji poświęconych architekturze szczególnie cenną jest - zredagowana jako dotyczący Śląska katalog budynków teatralnych - praca B. Vogelsanga[36], w której zawarto informacje na temat kilku obiektów wykorzystywanych do celów teatralnych, wchodzących w skład *etablissements.*[37]

---

[32] W końcu XIX w., na fali przejmowanych z Ameryki nowości takich jak *Amerikan Bar* , czy *Automatische Restaurant*, modne stały się nazwy sugerujące amerykańskie konotacje, a więc *Atlantik, Eldorado, Nowa Ameryka.* Por. Jan SKURATOWICZ, *Architektura Poznania 1890-1918*, Poznań 1991, s. 315.

[33] Inwestorami większości *etablissements* powstałych we Wrocławiu byli restauratorzy i karczmarze. Sprzyjała temu tak rozmaitość, jak i ilość tego typu lokali i wynikająca stąd, zmuszająca do wzbogacania oferty, konkurencja (w 1846 r. istniało bowiem w mieście ok. 480 różnego rodzaju *Gast, Schaenk- i Speise-wirthe*). Obok wymienionych pokaźną i zarazem najzamożniejszą grupę stanowili browarnicy (w 1846 r. działało w mieście 81 browarów), dla których, sąsiadujące nierzadko z browarami, *etablissements* były miejscem zbytu i reklamy produkowanego piwa. Tak powstały m. in.: *Scholtz' Etablissement, Volksgarten, Tivoli, Weberbauer's Brauerei, Friebeberg, Goldener Helm, Roesler' Brauerei, Hildebrand's Etablissement.* Por. F.R. FISCHER, *Geschichte und Beschreibung von Breslau*, Breslau 1846, s. 204.

[34] Ludwig SITTENFELD, *Geschichte des Breslauer Theaters von 1841-1900*, Breslau 1909; Maria ZDUNIAK, *Teatry...*; Krystyn MATWIJOWSKI, *Uroczystości....*

[35] Zbigniew RASZEWSKI, *Z tradycji....* Informacje zaczerpnięte z pracy Raszewskiego wykorzystała KRÓL-KACZOROWSKA, ktora - dość niespodziewanie - ujęła w *Spisie budynków i sal teatralnych dawnej Polski* także obiekty pochodzące z Wrocławia. Por. Barbara KRÓL-KACZOROWSKA, *Teatry...*, s. 84-85.

[36] Bernd VOGELSANG, *Theaterbau in Schlesien.* W: *Funde und Befunde zur schlesischen Theatergeschichte.* T. 2., Dortmund 1984.

[37] Por. także Marzanna JAGIEŁŁO-WENZEL, *Architecture...*

Oddzielną grupę stanowią współczesne publikacje poświęcone historii miasta.[38] Informacje w nich zawarte odwołują się, w większości przypadków, do XIX w. opracowań o charakterze historycznym i przewodnikowym. Niestety, interpretacja tych przekazów, nie poparta najczęściej konfrontacją z materiałami ikonograficznymi, przy koniecznej lakoniczności opisów, wprowadziła wiele nieporozumień a nawet błędów[39].

Jest rzeczą znamienną, że tematu wrocławskich *etablissements* nie podjęto dotychczas na gruncie badań architektonicznych. Żadne z założeń nie doczekało się monografii. Pobieżne komentarze, włączane w tok innych rozważań, zawarto w publikacjach poświęconych zagadnieniom związanym z architekturą XIX w. Wrocławia. Dotyczyły one zazwyczaj poszczególnych obiektów, potraktowanych niezależnie od całych zespołów.[40] Parę uwag dotyczących rodowodu, a także specyfiki lokalizacji wrocławskich *etablissements*, ograniczając je do obiektów pełniących funkcje teatralne, przedstawiła B. Grzegorczyk.[41]

6. Omówienie źródeł.

Bogaty materiał źródłowy dotyczący *etablissements* powstałych we Wrocławiu podzielić można na pisany i ikonograficzny.

A. Źródła pisane i opracowania o charakterze źródłowym.

Najważniejszą grupę źródeł pisanych i opracowań o charakterze źródłowym stanowią różnego rodzaju kroniki i opisy miasta. W okresie między końcem XVIII w., a latami 40. XIX w. zrodził się specyficzny rodzaj tego typu publikacji. Ich znaczącym, towarzyszącym opisom historyczno-topograficznym, częściom nadano (uwzględniając nową pasję mieszczan, jaką stanowiły - urosłe do rangi stylu spędzania wolnego czasu - podmiejskie spacery) charakter przewodników nakreślających kolejne trasy spacerowe po bliższych i dalszych okolicach miasta. Pośród opisów naturalnych walorów tych miejsc, zawarto w nich także prezentację oferowanych przez nie atrakcji (często z wyszczególnieniem elementów składających się na zespół) oraz informacje dotyczące oferty gastronomicznej i artystycznej. Dodawano do nich komentarze o rodzaju "towarzystwa", ktore można było tam spotkać. W grupie tej znalazły się m.in.

---

[38] Należą do nich m.in.: *Wrocław, jego dzieje i kultura*, red. Zygmund ŚWIECHOWSKI, Warszawa 1978, s. 332, 362, 364, 365; Wacław DŁUGOBORSKI, Józef GIEROWSKI, Karol MALECZYŃSKI, *Dzieje Wrocławia do roku 1807*, Wrocław 1958, *s.* 726, 744; Michał KOMASZYŃSKI, *Przedmieście Świdnickie*. W: Rocznik Wrocławski, Wrocław 1957, t.I, s.105, 110.

[39] W *Dziejach Wrocławia do roku 1807* czytamy m. in.: *Mury miejskie otaczał pas nędznych ogródkowych kawiarń, które zwykle były jedynie przedsionkami domów publicznych.* Również autorzy pozycji zat. *Wrocław, jego dzieje i kultura*, piszą rozdzielnie o scenie teatralnej mieszczącej się od 1851 r. przy ul. Szczytnickiej i liczącej 3000 miejsc, a otwartym w 1837 *r., ogródku Krolla*, gdy tymczasem było to jedno, bez mała pięciohektarowe, założenie ogrodowe. por. Wacław DŁGOBORSKI, Józef GIEROWSKI, Karol MALECZYŃSKI, *Dzieje Wrocławia do roku 1807*, Warszawa 1958, s. 726; *Wrocław, jego dzieje i kultura*, red. Zygmunt ŚWIECHOWSKI, Warszawa 1978, s. 332

[40] Por. m.in.: Bogna GALANTOWICZ, Dariusz TUROWSKI, *Rekonstrukcja rozwoju architektoniczno-przestrzennego Gartenstr 1-56*. W: Architektura Wrocławia, t.1, Wrocław 1995, s.255-257; Agnieszka ZABŁOCKA-KOS, *Neorenesans w architekturze mieszczaństwa wrocławskiego*. W: Architektura Wrocławia, t. I, s. 201-214.

[41] Bożena GRZEGORCZYK, *Theatr and the Question of its Location*. W: Theatre Architecture of the Late 19th Century in Central Europe, Kraków 1993

prace: Gomolckego, Zimmermanna, Menzla, Nenckego, Nosselta, Morgenbessera, Krebsa, Rolanda, Vogta i Kronego oraz Fischera. [42]

Zwyczaj ten utrzymały późniejsze, wydane pod koniec XIX i na początku XX w. publikacje o charakterze kronikarskim, z tą różnicą, że miejsce przewodnikowej prezentacji zajęły w nich zwięzłe opisy historyczne. Najobszerniejszych informacji na temat miejsc przeznaczonych do uprawiania rozrywki dostarczyły opracowania Steina, Weissa, Markgrafa i Schmudego.[43]

Tuż po połowie XIX w. pojawiły się pierwsze pozycje o charakterze *stricte* przewodnikowym. Jedną z pierwszych był *Fuehrer durch Breslau*, F.R. Fischera, wydany w 1851 r.[44] Kolejne z wykorzystanych w pracy przewodników wyszły spod piór Winderlicha, Morgensterna, Woerla, Ballacha, Habela, Hallamy.[45]

Do wydawnictw o charakterze źródłowym należą również czasopisma. Znajdują się wśród nich periodyki o profilu teatralnym i muzycznym , historyczno-kulturalnym, jak i prasa codzienna.[46] Informacje w nich zawarte dotyczyły głównie repertuaru (anonse reklamowe, recenzje). Sporadycznie pojawiały się w nich - towarzyszące inauguracji działalności, bądź znaczącym przebudowom - opisy architektoniczne.

Nieocenione źródło informacji stanowią różnego rodzaju wydawnictwa okolicznościowe. Znajdują się wśród nich programy zawierające reklamamy oraz dane o repertuarze. Pośród nich szczególnie istotne okazały się druki wydawane na otwarcie nowych *etablissements*, zawierające nierzadko szczegółowe opisy zespołów i ich różnorodnej oferty.

Do kolejnej, bardzo istotnej kategorii opracowań o charakterze źródłowym należą periodyki o profilu architektoniczno-budowlanym.[47] Znajdujemy w nich (odnoszące się do kilku założeń) informacje o pracach budowlanych przeprowadzanych na terenie *etablissements*; zdarzają się też opisy realizowanych projektów.

Ostatnim, zaskakująco bogatym rodzajem źródeł pisanych, są wrocławskie książki adresowe. W nich, oprócz danych o zmieniających się właścicielach i nazwach

---

[42] Daniel GOMOLCKE, *Das kurzgafassen Inbegriffs der vornehmsten Merkwuerdigkeiten in der Kayser und Koenigl. Stadt Breslau*, Breslau 1733, F.A. ZIMMERMANN, *Beschreibung der Stadt Breslau in Herzogthum Schlesien*, Brieg 1792; Karl Adolf MENZEL, *Topographische Chronik von Breslau*, Breslau 1805; K.CH. NENCKE, *Breslau. Ein Wegweiser fuer Fremde und Einheimische*, Breslau 1808; Fr. NOSSELT, *Breslau und dessen Umgebungen*, Breslau 1825; Michael MORGENBESSER, *Breslau und seine Merkwuerdigkeiten*, Breslau 1831; Julius KREBS, *Wanderungen...*; Gustaw ROLAND, *Volstaendige...*; M. VOGT u. C. KRONE, *Breslau u. seine Umgebung, Breslau 1841*, F.R. FISCHER, *Geschichte und Beschreibung v. Breslau*, Breslau 1846.

[43] Julius STEIN, *Geschichte...*; Gustaw Adolf WEISS, *Beschreibung...*; Hermann MARKGRAF, *Breslau und seine Umgebung*, Zuerich 1889 i tegoż autora *Die Strassen Breslaus nach ihrer Geschichte u. ihren Namen*, Breslau 1896.

[44] Za pierwszy, napisany w formie żartobliwych piosenek "przewodnik" po Wrocławiu uważa się *Breslauisches Wegweiser vors Thor*, autorstwa Johanna Christiana SENFLEBEN, wydany w 1732 r.

[45] C. WINDERLICH, *Illustriertes Breslau*, Breslau 1865; E. MORGENSTERN, *Fuehrer durch Breslau u. dessen Umgebung, Breslau 1881;* Jan BALLACH, *Illustrierten Fuehrer Haupt und Residenzstadt Breslau*, Breslau 1885; Leo WOERL, *Fuehrer durch Breslau u. Umgebung*, Breslau 1889; Paul HABEL, *Fuehrer durch Breslau*, Breslau 1908; Georg HALLAMA, *Breslau und Umgebung*, b.d.

[46] *Breslauer Theater-Zeitung, Schlesische Prvinzialblaetter, Breslauische Erzaehler, Schlesische Zeitung, Breslauer Zeitung.*

[47] Należą do nich *Deutsche Bauzeitung i Ostdeutsche Bauzeitung.*

interesujących nas zespołów, zawarto - w dodanych do cześci zasadniczej wkładkach - wiele informacji o ofercie i specyfice wrocławskich zespołów rozrywkowych.[48]

B. Źródła ikonograficzne

Podstawowy zbiór materiałów ikonograficznych wykorzystanych w niniejszej pracy stanowią zasoby Archiwum Budowlanego miasta Wrocławia. Zawierają one, przypisane do poszczególnych działek, projekty architektoniczne, budowlane i wodno-kanalizacyjne, sięgające zasadniczo do lat 40-tych XIX stulecia. Nie są to niestety zbiory kompletne. Kilka zespołów nie posiada nawet wyodrębnionej teczki.[49] Materiały dotyczące niektórych *etablissements* zachowały się w postaci szczątkowej.[50] Dla większości założeń udało się jednak skompletować archiwalia pozwalające na prześledzenie kolejnych etapów rozwoju.[51]

Znakomitym uzupełnieniem wymienionych materiałów archiwalnych okazały się zbiory graficzne, kartograficzne i specjalne Muzeum Narodowego i Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.[52] W przypadku kilku zespołów (dotyczy to szczególnie przypadku *Wintergarten*) stały się one jedynym źródłem ikonograficznym. Szczególnie cenne okazały się plany XIX w. Wrocławia, pozwalające skonfrontować i uporządkować, zawiłe często i niejednoznaczne, opisy omawianych założeń, głównie zespołów *Prinz von Preussen*, *Wintergarten* i *Volksgarten*, nie posiadających żadnego, bądź niezwykle skromny materiał archiwalny.

Kolejnych przekazów ikonograficznych dostarczyły, omówione wcześniej wśród źródeł pisanych, publikacje o charakterze przewodnikowym oraz wkładki reklamowe zamieszczane we wrocławskich książkach adresowych. Znalazły się wśród nich ryciny przedstawiające wnętrza i fotografie prezentujace zewnętrzną architekturę kilku obiektów wchodzących w skład *etablissements*. [53]

II. Topograficzne i społeczne uwarunkowania powstania wrocławskich *etablissements*. Obraz miasta w 2. poł. XVIII i na początku XIX w.

Osiemnastowieczny Wrocław dzielił się na dwa odrębne organizmy: niemal całkowicie wypełnione budynkami śródmieście.[54] i, oddzielone od niego pasem fortyfikacji, swobodnie i spontanicznie zabudowane przedmieścia. Strategiczne znaczenie, jakie przypisano Wrocławiowi, mającemu osłaniać południowe granice państwa pruskiego, zaowocowało zakrojonymi na wielką skalę pracami

---

[48] W pracy wykorzystano wrocławskie księgi adresowe z lat 1832-1922; szczególnie cenne okazały się roczniki 1844, 1855, 1863, 1902, 1906.

[49] Dotyczy to m.in. założeń *Wintergarten* i *Wilhelmshafen*.

[50] Odnosi się to głównie do *Prinz v. Preussen*, *Gabel's Garten* i *Volksgarten*.

[51] Tą drogą chciałam podziękować Panom Jerzemu Ilkoszowi i Mirosławowi Babijowi za pomoc w poruszaniu się po zbiorach ABmW.

[52] Za życzliwe zainteresowanie i przekazanie szeregu cennych informacji serdecznie dziękuję Pani Iwonie Bińkowskiej i Panu Wacławowi Sobocińskiemu, pracownikom Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

[53] W wielu wrocławskich książkach adresowych, począwszy od 1863 r., zamieszczano wkładki z tzw. *Sitzplanschema*, prezentującym rozkład miejsc na widowni teatrów, sal koncertowych i cyrków, i podającym ceny biletów; część z nich miała charakter schematycznego rzutu, większość prezentowała widownię od strony sceny.

[54] W 1759 r. istniały na terenie Starego Miasta tylko dwie wolne działki budowlane. Por. *Dzieje Wrocławia do 1807 r.*, s. 712.

fortyfikacyjnymi, przeprowadzonymi w latach 1768-1783. W ich konsekwencji wysoko usypane wały i szańce niemal całkowicie przesłoniły budowle mieszczańskie.[55]

Według ówczesnych opisów przepełnione ponad miarę[56], ciemne[57] i brudne miasto[58] stwarzało substandartowe warunki życia swoim mieszkańcom, robiąc przy okazji niekorzystne wrażenie na przyjezdnych.

Katastrofalny stan sanitarny Wrocławia, brak większych skupisk zieleni, które mogłyby stanowić miejsce azylu dla jego mieszkańców, doprowadziły do swoistej "ucieczki za mury". Zapoczątkowała ją zamieszkała w mieście szlachta i wyżsi urzędnicy, wznosząc na terenie okolicznych wsi swoje letnie siedziby. Spis z 1787 r. oceniał ich liczbę na dwadzieścia dwie.[59] Do najsłynniejszych należała rezydencja księcia von Hohenlohe, założona w 1785 r. na terenie wsi zwanej *Alt Scheitnig* (Stare Szczytniki). Dała ona początek pierwszemu parkowi udostępnionemu pod koniec XVIII w. ogółowi mieszkańców. [60]

Innym miejscem oferującym kontakt z naturą, tym razem leczniczy, stały się około poł. XVIII w. podwrocławskie uzdrowiska: leżące na terenie wsi *Herdain* (Gajowice) tzw. *Sauerbruehnen* i - bardziej ekskluzywny - *Skarsine* (Skarszyn).[61] Ten ostatni, określony przez Balthasara Sinapiusa jako *Śląska Tesalia,* rozwinął się w miejsce *wszelkiej rozrywki i zabawy*, której adresatem byli przedstwiciele wyższych stanów.[62]

Pozostali mieszkańcy miasta korzystali tymczasem z naturalnych walorów, jakich dostarczały okolice Wrocławia. Praktyką powszechną stały się, popularne już w średniowieczu, spacery do pobliskich, otaczających miasto gęstym wieńcem, miejscowości. Wędrowano nad Oławę do *Morgenau* (Rakowiec), czy dalej położonych: *Zedlitz* (Siedlec), *Pirscham* (Bierżany) czy *Neu Haus* (Nowy Dom).

il. 4. Część *Zedlitz* (Siedlec); w głębi, po drugiej stronie rzeki budynek, bardzo popularnej na poczatku XIX w., kawiarni zw. *Kaffehaus Zedlitz*; F.B. Endler, 1805 r.

[55] Edmund MAŁACHOWICZ, *Stare Miasto we Wrocławiu,* Wrocław 1985, s. 56.

[56] Na przełomie XVIII i XIX w. ok. 65 tyś. mieszkańców, 203 budynki. Por. F.A. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 63.

[57] Pod koniec XVIII w. oświetlało miasto około 400 latarń, których nikłe światło nie dawało zadawalającego efektu. Por. E. MAŁACHOWICZ, *Stare Miasto...*, s.63.

[58] Ulicami, pośród nieusuwanych nieczystości, płynęły środkiem ścieki. *Ibidem.*

[59] *Wrocław, jego dzieje...*, s. 315.

[60] Iwona BINKOWSKA, *Kształtowanie systemu zieleni miejskiej we Wrocławiu w XIX i na początku XX stulecia.* W: Architektura Wrocławia, t. II, Wrocław 1995, s.230.

[61] Jest to miejscowość położona w odległości ok. 30 km od Wrocławia, w kierunku płn-wsch., w paśmie Gór Trzebnickich.

[62] H. WENDT, *Breslauer Ausflugsorte in alter Zeit.* W: Schlesische Zeitung, 1899, nr 670.

Z terenów leżących po drugiej stronie Odry chętnie odwiedzano, oprócz wymienionych *Alt Scheitnig*, leżące za Ostrowem Tumskim *Neue Scheitnig* (Nowe Szczytniki) i *Gruneiche* (Dąbie). Wśród wiosek znajdujących się na północ od Wrocławia często uczęszczaną była *Polnisch Neudorf* (okolice ul. Nowowiejskiej) oraz - traktowany pierwotnie jako pielgrzymkowy - teren *Osswitz* (Osobowice).[63] Ulubionym terenem spacerów po zachodniej stronie miasta stały się na długo tereny *Eichenpark* (Dębowy Park) i leżące za nim wsie *Kosel* (Kozanów) i *Maselwitz* (Maślice). Na południe od Wrocławia peregrynowano przez przedmieście Świdnickie (popularne tak z racji swoich walorów naturalnych jak i innch atrakcji, o których będzie mowa w dalszej części pracy) do położonej za nią wsi *Kleinburg* (Borek).[64]

Już w 1732 r. wydano rodzaj żartobliwego przewodnika po okolicach Wrocławia, autorstwa Johanna Christiana Senftlebena, sekretarza hrabiego v. Berga, zatytuowany *Breslauisches Wegweiser vors Thor.* W pełne zachęty, nierzadko poetyckie opisy uroków podmiejskich wiosek obfitowała prasa. Przodował w nich *Breslauisches Erzaehler*, ilustrowany grafikami Friedricha B. Endlera. W drugim roczniku (1801 r.) tego czasopisma ukazał się znamienny wiersz Gustawa Fuellerborna, zat. *Kunst zu spazieren zu gehen,* nobilitujący piesze wędrówki.[65]

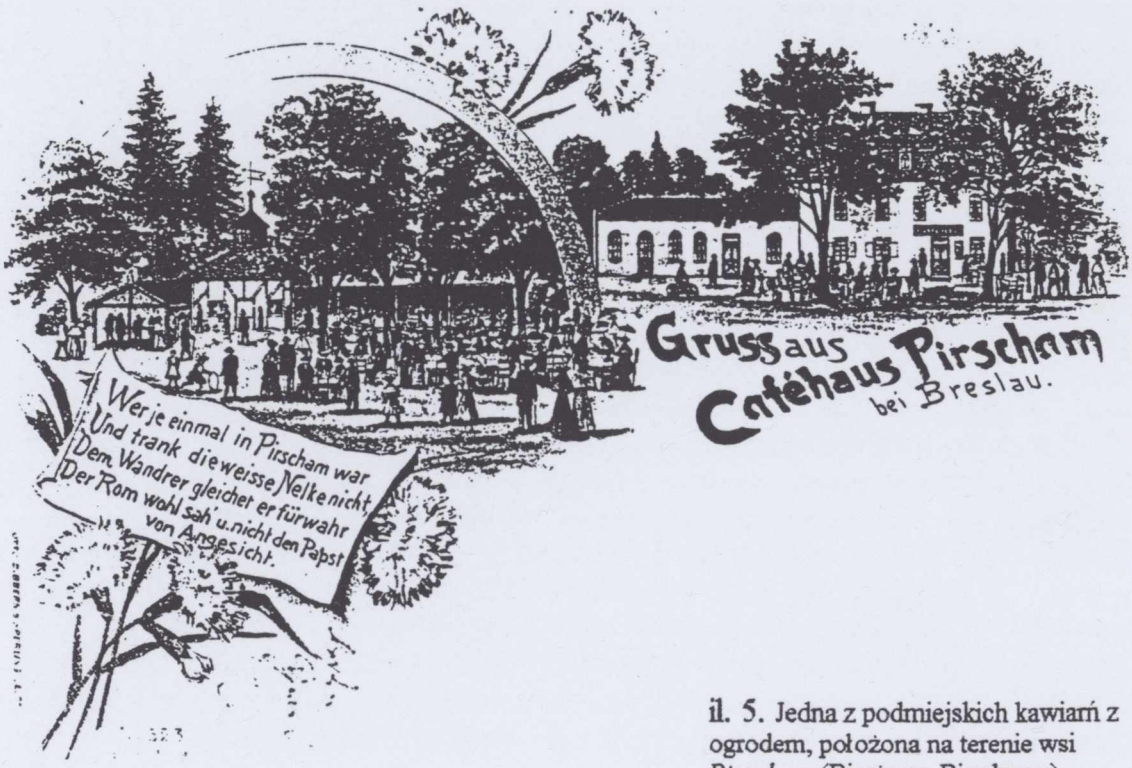

il. 5. Jedna z podmiejskich kawiarń z ogrodem, położona na terenie wsi *Pirscham* (Bierżany, Bierdzany).

---

[63] Była to własność klasztoru Św. Klary, w 1811 r. poddana sekularyzacji i zakupiona przez Johanna Gottlieba Korna; wkrótce zamieniono ją na park publiczny. Por. I. BIŃKOWSKA, *Kształtowanie...*, s. 234, 235.

[64] H. WENDT, *Breslauer Ausflugsorte in alter Zeit.* W; Schlesische Zeitung, 1899, nr 670, 676

[65] W pieszych spacerach, powszechnie uprawianych i urosłych do rangi stylu spędzania wolnego czasu, dostrzeżono element zacierający różnice klasowe. Por. H. WENDT, *Breslauer Ausflugsorte in alter Zeit.* W: Schlesische Zeitung, 1899, nr 676.

W odegraniu roli atrakcji rekreacyjnej sprzyjały wymienionym podmiejskim wsiom rygory natury fiskalnej i prawnej ograniczające rozwój przedmieść. Funkcjonujące wówczas przepisy, dyktowane wymogami natury militarnej, dopuszczały wznoszenie na terenie przedfortyfikacyjnym jedynie nietrwałych, drewnianych budynków. W części z nich znalazły swoje siedziby karczmy, kawiarnie i piwiarnie. Ich właściciele, starając się zachęcić wędrujących w poszukiwaniu kontaktu z naturą, zaczęli tworzyć jej namiastki, zakładając tzw. *Lustgarten* czyli, skromne jeszcze podówczas, towarzyszące lokalom, ogródki rozrywkowe.[66]

Znaczenie przedmieść w rozrywkowym życiu miasta zmieniły w istotny sposób (nie przekreślając roli terenów podmiejskich) przeobrażenia Wrocławia rozpoczęte akcją burzenia umocnień fortyfikacyjnych. Podpisany w 1807 r. akt kapitulacji wobec wojsk francuskich zobowiązał władze do natychmiastowego rozpoczęcia rozbiórki otaczających miasto umocnień. Po trwających pięć lat sporach dotyczących losów terenów pofortyfikacyjnych zadecydowano ostatecznie o przekazaniu tej ich części, która związana była bezpośrednio z wewnętrzną fosą, pod budowę miejskiego założenia parkowego o charakterze promenady.[67]

Ważnym elementem koncepcji Johanna Friedricha Knorra, autora projektu tego pierwszego, wrocławskiego parku miejskiego, było jego poszerzenie przez publiczne udostępnienie, czasem wręcz włączenie, prywatnych ogrodów przylegających do trasy spacerowej.[68] Oprócz ogrodu własnego Knorra, leżącego przy *Breitestrasse* 25 (część Parku im. J. Słowackiego) i terenu należącego do siedziby *Kaufmanische Gesellschaft* zw. *Zwingergarten,* spacerowiczom udostępniono także zielone części zespołów należących do towarzystw i stowarzyszeń rozrywkowych, tzw. *Gesellschaften, Vereine, Resources.* Pierwszym z nich był ogród noszący nazwę *Tempelgarten,* stanowiący siedzibę resursy żołnierskiej (*Ressource zur Harmonie*) i leżący przy *Neue Gasse 8* (ul. Nowa).[69] Natępnym, teren należący do do tzw. *Gesellschaft der Freude der Humanitaet,* mieszczący się koło dawnego klasztoru bernardynów, przy *Seminauerstrasse 15* (ul. Frycza Modrzewskiego) oraz zespół należący do *Juedische Resource,* mający siedzibę w pomieszczeniach związanych z lokalem noszącym nazwę *Cafe-Restaurant* i mieszczącym się na działce przy *Karlstrasse* 37 (ul. Kazimierza Wlk.), sięgającej *Exercierplatz* (Plac Wolności). W bliskości Promenady otworzyły swoje ogrody dwa dalsze stowarzyszenia: zajmująca lokal zw. *Parisier Garten* - leżący między *Weidenstrasse* (ul. Wierzbowa) a *Taschenstrasse* (ul. Piotra Skargi) - *Grosse Provinzial-Resource* oraz *Helm-Verein,* działające w domu *Goldener Helm* przy *Nikolaistrasse* 27 (ul. Mikołaja).[70]

Przeobrażeniom topograficznym, jakie dokonały się w mieście po zburzeniu fortyfikacji, towarzyszyły zmiany natury społecznej. Wiek XIX, a zwłaszcza okres jaki zapoczątkowała w Prusach Wiosna Ludów i uchwalenie nowej konstytucji wyzwoliły aktywność środowisk mieszczańskich. Jak pisze, powołując się na pracę Thedora

---

[66] W 1792 r. działały na przedmieściach 23 kawiarnie (przy 15 znajdujących się w mieście). Por. F. A. Zimmermann, *Beschreibung...*, s.14.

[67] Iwona BIŃKOWSKA, *Promenada wrocławska. Geneza powstania i pierwsze lata istnienia.* W: Rocznik Sztuki Śląskiej, 1991, t.15, s.104-106.

[68] Iwona BIŃKOWSKA, *Promenada...*, s. 110.

[69] Fr. NOSSELT, *Breslau...*, s. 397; G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s.415; I. BIŃKOWSKA, *Promenada...*,s. 110.

[70] W program obiektów reprezentacyjnych, towarzyszących Promenadzie, a jednocześnie wypełniających wobec mieszkańców miasta zadania kulturalno-rozrywkowe wpisany został, nieco później bo w 1841 r., także nowy Teatr Miejski, który wzniesiono na miejscu dawnej komandorii joanitów przy *Schweidnitzestr* (ul. Świdnickiej).

Niperdey'a, A. Zabłocka-Kos: ... *proces inywidualizacji społeczeństwa związanego z rozbiciem powiązań z tradycyjnie silną rodziną, korporacją zawodową oraz władcą i kościołem, organizującymi życie polityczne i duchowe, doprowadziły do stworzenia nowego systemu wartości, niezależnego od uświęconej lecz przebrzmiałej tradycji. Tym systemem stały się, szeroko pojęte, KULTURA I WYKSZATAŁCENIE, które w życiu nowego mieszczanina osiągnęły pozycję centralną. Świat sztuki, jego dobra znajomość gwarantowała utrzymanie świeżo, i nieraz z niemałym trudem zdobytego, statusu społecznego. Sztuka, dostępna każdemu, powszechna a nie elitarna jak dawniej staje się elementem jednoczącym... Opera, teatr, muzeum i liczne stowarzyszenia są ogniskami nowego systemu.*[71] Był to jednocześnie okres, przebiegających od poł. XIX w., ogromnych zmian w strukturze społecznej miasta. Miały one związek z rozwojem gospodarczym, jaki stał się udziałem całych ówczesnych Niemiec. Pociągnął on za sobą niezwykle dynamiczny wzrost liczby mieszkańców Wrocławia[72], a w konsekwencji przyśpieszony rozwój przestrzenny miasta. Ludność napływowa poszukiwała tu nie tylko zatrudnienia i dachu nad głową, ale także miejsca dla wypoczynku i zabawy. Jej liczebność zadecydowała o ilości przedsięwzięć oferujących rozrywkę i rekreację, natomiast gusty i oczekiwania odcisnęły piętno na charakterze proponowanej przez nie oferty.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na zmianę mentalności ówczesnych mieszkańców Wrocławia było, zrodzone jeszcze w 2. poł. XVIII, a rozwinięte w XIX w., zainteresowanie przyrodą jako pierwotnym i niezbędnym elementem otoczenia człowieka. Odbicie tych tendencji znalazło swój wyraz (na terenie wielu miastach europejskich) w urządzaniu większych lub mniejszych skupisk zieleni. We Wrocławiu tendencja ta zowocowała założeniem wspomnianej już Promenady oraz parków miejskich lokowanych na obrzeżach miasta. [73]

III. ŻYCIE KULTURALNE I ROZRYWKI MIESZKAŃCÓW WROCŁAWIA W XVIII W., JAKO TŁO DLA POWSTANIA *ETABLISSEMENTS.*

Podstawowej strawy duchowej i rozrywki dostarczały mieszkańcom XVIII w. Wrocławia muzyka i teatr. [74] Przejawem rosnącego zainteresowania muzyką było założenie w 1710 r. *Collegium Musicum*, którego koncerty odbywały się w gospodzie *Zum blauen Hirsch*, przy *Ohlauerstrasse 7* (ul. Oławskiej). Innym, popularnym miejscem publicznego koncertowania stała się w latach 40-tych XVIII stulecia gospoda *Zum goldene Stern*, mieszcząca się przy *Neumarkt* 17 (Nowy Targ). [75]

---

[71] A. ZABŁOCKA-KOS, *Neorenesans...* Por. także Th. NIPPERDEY, *Deutsche Geschichte 1800-1866.* Muenchen 1993. Tegoż autora: *Deutsche Geschichte 1866-1918.* Muenchen 1993.

[72] Spisy ludności z lat 1871 (208 tyś. mieszkańców) - 1895 (370 tyś.) wykazały, że prawie połowa (41-43 %) mieszkańców Wrocławia to przybysze z innych regionów Śląska, a nawet innych prowincji Prus. Por. ROMUALD GELLES, *Wrocław na przełomie XIX i XX wieku*, W: Kalendarz Wrocławski, Wrocław 1989, s. 188.

[73] I. BIŃKOWSKA, *Kształtowanie....*

[74] Towarzyszyły im rozmaite imprezy i uroczystości o charakterze okazjonalnym. Szerzej na ten temat na s. 23.

[75] K. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s.169, 171.

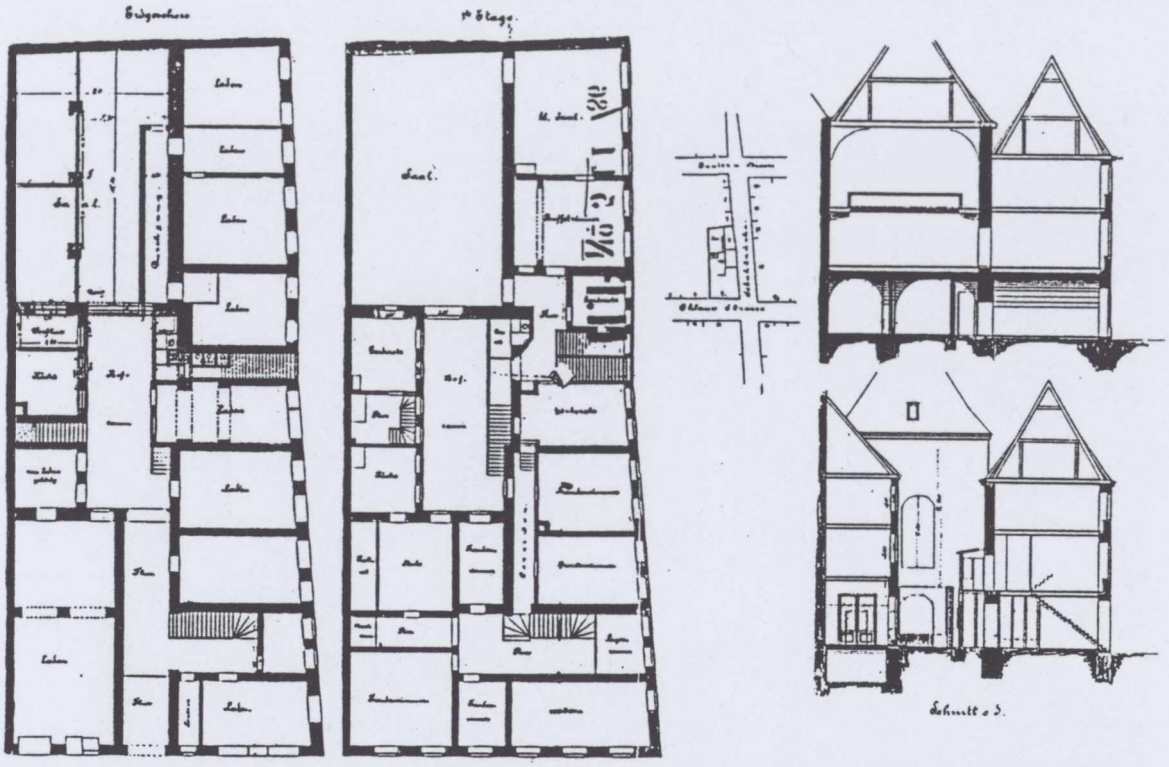

il. 6. Gospoda *Zum Blauen Hirsch* przy *Ohlauerstrasse* 7 (ul. Oławska). Sala przeznaczona dla koncertów znajdowała się w głębi parceli. Umieszczono ją, ówczesnym zwyczajem, na kondygnacji odpowiadającej *bel etage* i zaopatrzono w galerię dla zespołu muzycznego i publiczności.

Koncerty dla elitarnego odbiorcy, jakim była zamieszkała w mieście arystokracja, szlachta, wyżsi urzędnicy i duchowieństwo, organizowano w rezydencjach i domach prywatnych. W niektórych z nich urządzano, specjalnie do tego celu przeznaczone, oddzielne pomieszczenia. [76]

Teatralna historia Wrocławia sięga początków XVI w., a rozpoczyna ją działalność amatorskich zespołów rekrutujących się głównie z rzemieślników i uczniów wystawiających swoje przedstawienia w domach prywatnych (tzw. *Haustheater*). Na początku XVII w. przybywać zaczęły do Wrocławia angielskie trupy zawodowe, występujące w miejscach publicznych, korzystające także z gościnności domów prywatnych i - najprawdopodobniej - tzw. *Ballhaeuser*. Najstarsze stacjonarne sceny w mieście powstały w kolegium jezuickim (1639 r.) oraz gimnazjach Św. Elżbiety (1742 r.) i Św. Magdaleny. Zakończyły one swoją działalność w 2. poł. XVIII w.[77] Sporadycznie występy miały także miejsce w sali pałacu biskupiego.[78]

Pierwszym budynkiem, zaadaptowanym specjalnie do celów teatralnych był *Ballhaus*, mieszczący się przy *Breitegasse 35* (ul. Purkyniego). Został on wzniesiony

---

[76] W Pałacu Schaffgotschów, przy *Albrechtstrasse* (ul. Wita Stwosza) istniała od 1776 r. wielka sala muzyczna.

[77] W Św. Magdalenie w 1764 r., w Św. Elżbiecie w 1793 r.

[78] W 1572 r. wystawiono w jednej z sal dworu biskupiego przedstawienie pt. *Adam i Ewa.*

w 1677 r. jako sala do gry w piłkę.[79] W 1727 r., po niezbędnej przebudowie, urządzono w nim pierwszy we Wrocławiu teatr miejski, powołując w nim do życia w 1743 r. stały, zawodowy zespół.

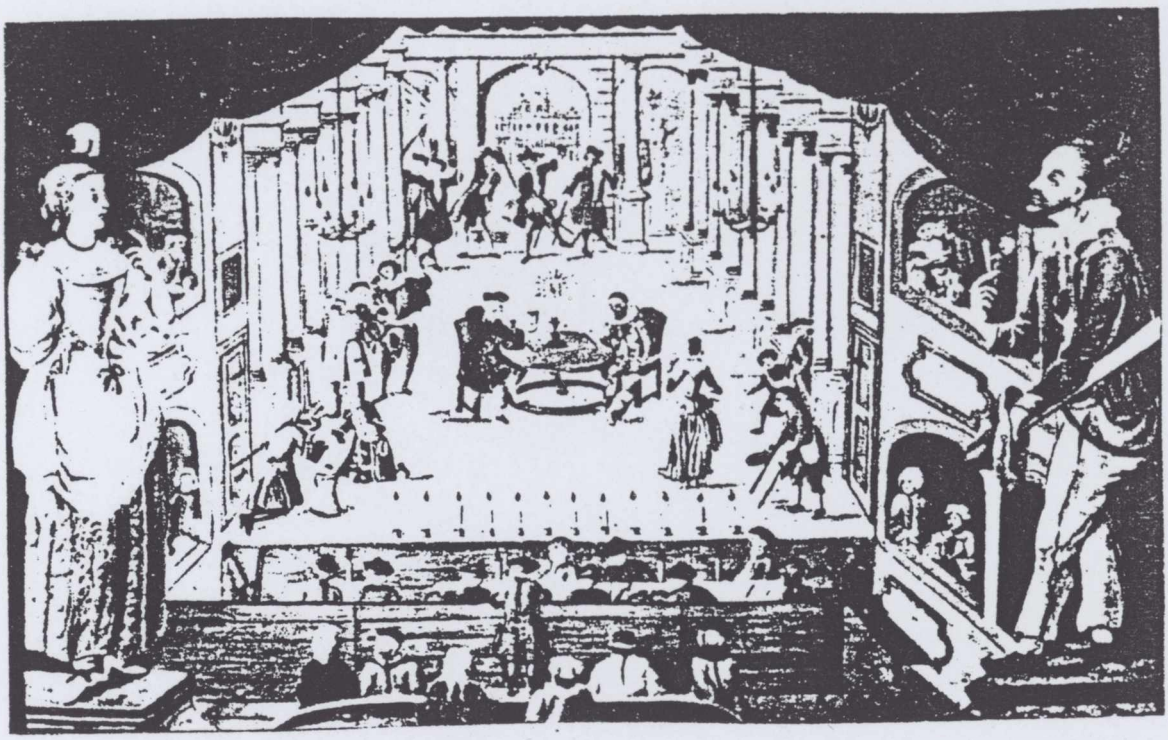

ryc. 7. Wygląd części, przebudowanego na teatr, wnętrza *Ballhausu* zachowała ilustracja z pamiętnika Jaenischa, wykonana w 1745 r. przez Johanna Georga Wagnera. Przedstawia ona głęboką, wyposażoną w pięć par kulis scenę poprzedzoną, usytuowanym na poziomie parteru, miejscem dla orkiestry. Po obu jego stronach widoczne są dwie kondygnacje lóż.

Panująca w budynku dawnego *Ballhausu* niewygoda oraz perturbacje związane z dwukrotnym rekwirowaniem obiektu przez wojska pruskie, które urządzały w nim magazyn, doprowadziły do wybudowania budynku teatralnego z prawdziwego zdarzenia. Był nim, wzniesiony w narożniku *Ohlauerstrasse i Taschenstrasse* (ulice Piotra Skargi i Oławska), *Alte Theater,* zwany także *Komoedien Haus* albo *Kalte Asche.*[80] Powstał on w 1782 r. zastępując, zastany na działce budynek, zaadaptowany jeszcze w 1754 r. dla celów teatralnych. Autorem projektu był Carl Gothard Langhans. Przebudowany w 1789 r. według planów Leyssera teatr mógł pomieścić ok. 1000 widzów.[81]

---

[79] K. Matwijowski mylnie tłumaczy jego nazwę jako "Dom Balowy", sugerując organizację balów jako pierwotne przeznaczenie budynku. Por. K. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s.174.

[80] Nazwę tę odziedziczył teatr po składzie potażu (bądź - jak wolą inni - słodowni) na miejscu której został wzniesiony. Por. Z. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 157: Rafał CZERNER, Czesław LASOTA, *Słodownie na terenie Starego Miasta we Wrocławiu wiekach XII-XIX.* W: Prace Naukowe Instytutu Historii Sztuki i Techniki, Wrocław 1989

[81] M. JAGIEŁŁO-WENZEL, *Przewodnik..., s.5,6;* B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 39, 47.

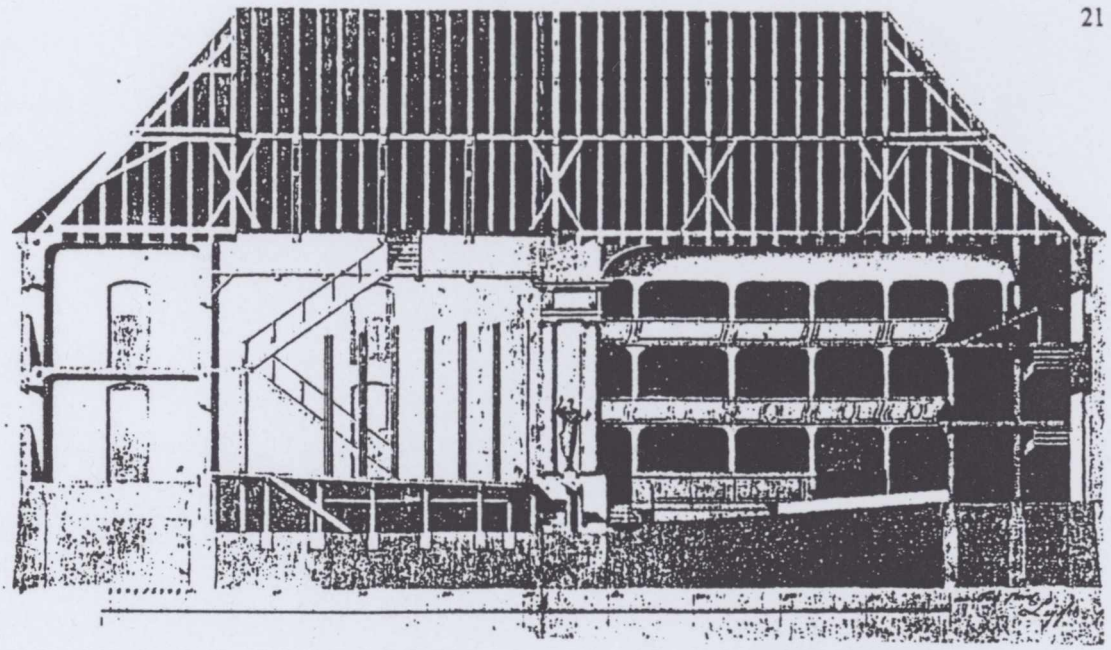

il. 8. Powiększona w wyniku, dokonanej w 1789 r. według projektu Leysera, przebudowy scena teatru *Kalte Asche* miała głębokość 13, 5 m i otwór o wymiarach 5 na 8 m, co stawiało ją w gronie największych w Europie Środkowej XVIII w. - Projekt przebudowy, przekrój podłużny.

Przedstawienia wystawiane w *Kalte Asche*, głównie operowe, adresowane były dla elitarnego odbiorcy. Z myślą o szerszym odbiorze powstawać zaczęły, na przełomie XVIII i XIX w., prywatne teatry amatorskie (zw. *Liebhabertheater*). Pierwszym z nch był najprawdopodobniej teatrzyk *Apollo*, działający od 1798 r. przy *Reuschestr 48* (ul. Ruska) w tzw. *Rothe Haus*, następnie *Urania*, założona w 1801 r. w kawiarni Weissa przy *Gartenstrasse 16* (ul. Piłsudskiego). Oprócz nich istniało jeszcze kilka teatrzyków - efemeryd: *Thalia, Concordia, Polyhimia, Eunomia, Sonntagsverein* (w ogrodzie *Prinz v. Preussen*) oraz *Haustheater bei dem Hrn. Brand* przy *Altbuesserstrasse 17* (ul. Łaciarska).[82]

ryc. 9. Scena jednego z teatrzyków amatorskich, tzw. *Libhabertheater*.

[82] K.A. MENZEL, *Topographische...*, s. 873; G. ROLAND, *Vollstaendige*, s.56, 427

Innym rodzajem rozrywki (w której używaniu prym wiodła zamieszkała we Wrocławiu szlachta) były bale, które organizowano zazwyczaj zimą, w okresie karnawału. Poza miejscami, w których urządzano bale zamknięte (sala teatru, stara bursa, lokal seniory Locatelli mieszczący się przy *Bischofstrasse* 13 [ul. Biskupia], czasem prywatne ogrody[83]) istniała w mieście i okolicy rosnąca ilość miejsc, tzw. *Tanzsaele*, w których potańczyć mogli wszyscy.

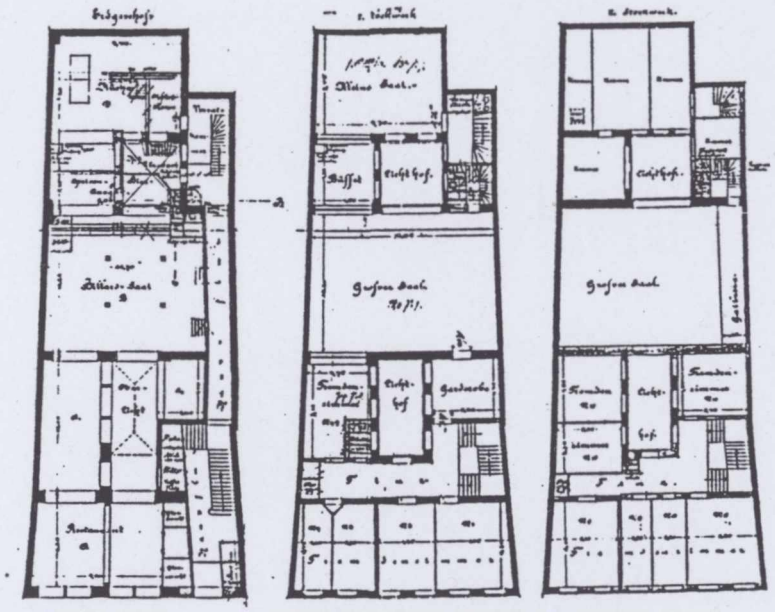

ryc. 10. W 2. Poł. XVII w. wykształcił się specjalny typ pomieszczeń przeznaczonych dla zabaw, którym towarzyszyły występy sceniczne. Nazwano je od włoskiego *ridoto* (fr. redoute, czyli bal) - redutami. Mieściły się one zazwyczaj w salach o rzucie prostokątnym, z wąskimi balkonami obiegającymi je z kilku stron (czasem dookoła). W bocznych pomieszczeniach znajdowały się bufety i garderoby. Sale redutowe odegrały znaczną rolę w rozwoju XIX w. budowli widowiskowych.
W 1741 r. w sali redutowej przy *Bischofstrasse* 13 (lokal seniory Locatelli, późniejszy *Hotel de Pologne*, a następnie *Koenig v. Ungarn*), w urządzonym tam balu maskowym wziął udział, przebywający wówczas we Wrocławiu, król Fryderyk II.

- a. sala redutowa przy *Bischofstrasse* 13, plany poszczególnych kondygnacji budynku.

- b. widok wnętrza sali redutowej z przedstawieniem balu maskowego.

[83] W 1743 r. minister francuski, markiz De Valori wydał bal w dawnym ogrodzie hrabiów Maltzanów, mieszczącym się przy *Altbuesserstrasse* 2 (ul. Łaciarska), w czasie którego amfiteatralnie zakomponowany ogród iluminowano przy pomocy 1800 lamp. Matwijowski, mylnie interpretując słowo *Maltzanische*, umieścił ów bal w ogrodzie należącym do zakonu maltańskiego. Por. K. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...* s. 180, a także J.G. STEINBERGER, *Breslauische Tagebuch, 1740-1742, Im Auftrage des Vereins fuer Geschichte und Alt. Schl. hrsg. E. Traeger*, Breslau 1891, s. 240.

Wśród innych rozrywek cieszących się znaczną popularnością wymienić należy zawody strzeleckie. [84] Odbywały się one w, specjalnie do tego celu urządzonych, obiektach zwanych strzelnicami. Pierwsze strzelnice założono na terenie Wyspy Mieszczańskiej (*vis-a'-vis* dzisiejszego gmachu głównego Uniwersytetu) oraz w rejonie tzw. *Zwinger*. Kolejną wzniesiono w okolicach *Saltzstrasse* (ul. Cybulskiego). Została ona zlikwidowana w 1777 r. z powodu budowy odrzańskiego dzieła koronowego. Pod budowę nowej strzelnicy wyznaczono miejsce w północno-wschodniej części Przedmieścia Odrzańskiego, które nazwano *Schiesswerder*.

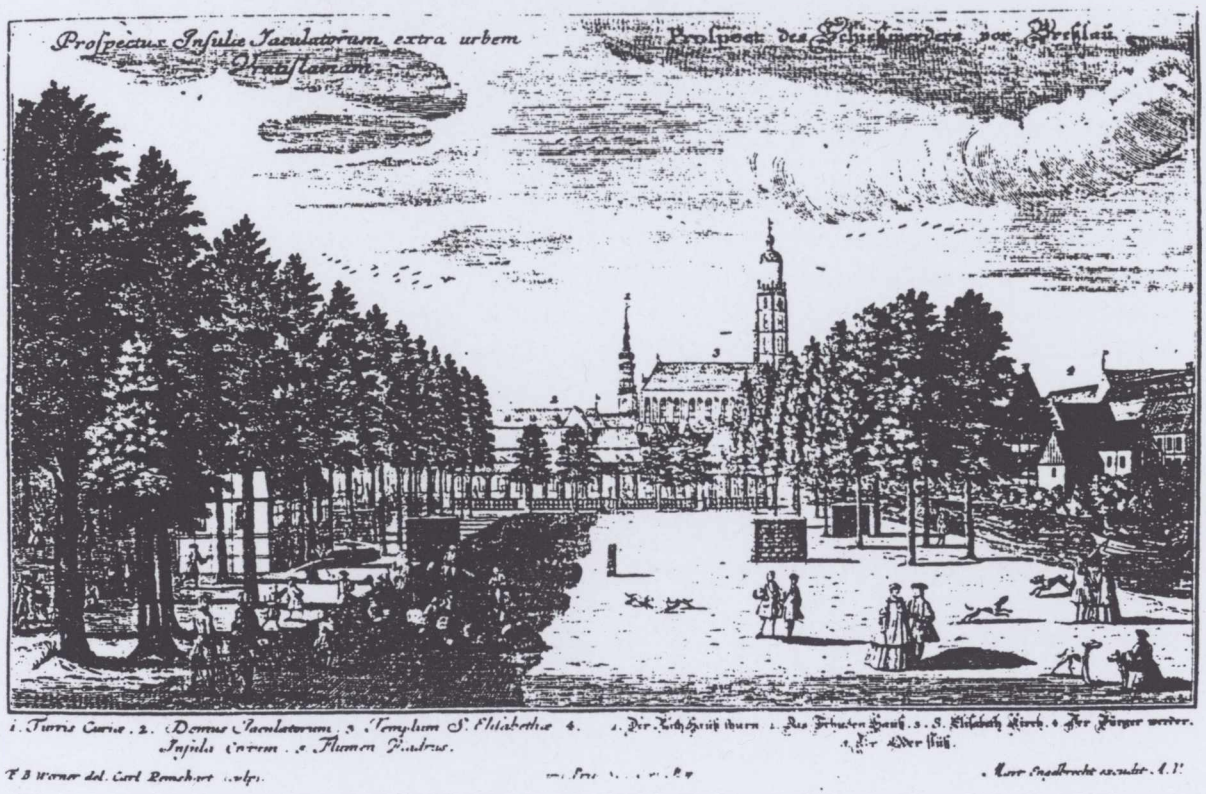

il. 11. Towarzyszące strzelnicom obszerne place stanowiły, do czasu powstania *etablissements*, jedyne stałe miejsca dla, organizowanych w plenerze, różnorakich imprez o charakterze publicznym. - Plac ćwiczeń strzeleckich w okolicach *Salzstrasse*.
Według rys. F. B. Endlera, grafikę wykonał K. Remshardt, 1736 r.

Największym świętem strzelców był - połączony z uroczystym, barwnym przemarszem przez miasto i kończący się zabawą - wybór króla kurkowego. Zawodom strzeleckim towarzyszyły także loterie oraz, uprawiana już w końcu XVI w., a przeżywajaca od poł XVIII w. rozkwit popularności, gra w kręgle.

---

[84] Historia zawodów strzeleckich sięga we Wrocławiu lat 30. XV w. Początkowo brali w nich udział wyłącznie członkowie bractwa strzeleckiego. W 1566 r., w obliczu zagrożenia tureckiego, cesarz Maksymilian II wydał dekret zalecający wszystkim mieszkańcom miasta udział w ćwiczeniach strzeleckich. Por. Krystyn MATWIJOWSKI, *Zawody strzeleckie w dawnym Wrocławiu*. W: Kalendarz Wrocławski, Wrocław 1973 r., s. 313-317.

Do grupy rozrywek okazjonalnych należały zawody konne, które rozgrywano raz w roku (po raz pierwszy najprawdpodobniej w 1531 r.), na terenie Przedmieścia Mikołajskiego. Gonitwy obserwowali, licznie przybywający piechotą i w powozach, widzowie. Imprezę kończył uroczysty przejazd przez miasto wieńczony poczęstunkiem w gospodzie lub kawiarni.[85]

Wielowiekową historię (siegającą jeszcze XIII w.) miały turnieje (które urządzano w Rynku, bądź na terenie Przedmieścia Świdnickiego[86]) oraz pojedynki szermiercze. W tych ostatnich brali udział członkowie gildii związanych z działalnością szkół szermierczych. Rekrutowali się oni głównie z rzemieślników i czeladników. Wiadomo o działalności dwóch takich szkół. Pierwsza powstała w XVI w. przy *Carlstrasse 27* (ul. Kazimierza Wlk.). Drugą założył w 1635 r., nadając jej publiczny charakter, książę oleśnicki Wenzel w swoim pałacu przy *Albrechtstrasse* (ul. Wita Stwosza). Wielokrotnie wykorzystywano je (zwłaszcza obiekt przy *Carlstrasse*) do organizacji imprez rozrywkowych wykraczających poza pierwotne przeznaczenie.[87]

Istotną rolę w rozrywkowym życiu miasta odgrywały również wydarzenia jednostkowe. Organizacja niektórych z nich wymagała szczególnych, nierzadko budowlanych inwestycji. Do grupy tej należał m.in. przylot balonem braci Blanchard, którzy 20 maja 1789 r. wylądowali na terenie wewnętrznej części szańca między katedrą i Bramą Fryderyka, gdzie wzniesiono amfitetralną trybunę dla widzów. Prezentacja balonu odbyła się w małej sali redutowej, mieszczącej się w gospodzie *Zum Blauen Hirsch* (ul. Oławska). [88]

Żadna z wymienionych rozrywek i atrakcji nie potrafiła jednak na dłużej odwrócić uwagi mieszkańców Wrocławia od, coraz dotkliwiej przez wszystkich odczuwanej, uciążliwości życia w mieście-twierdzy.

Mająca swe romantyczne (ale także w, tym przypadku, higieniczne źródło) tęsknota za naturą i świeżo rozbudzona potrzeba dostępu do sztuki, połączone z pierwotnym instynktem zabawy, wpłynęły na rosnące powodzenie i, nieustający przez cały w. XIX rozwój przedsięwzięć, które takich atrakcji dostaraczały - tzn. *etablissements.*

IV. WROCŁAWSKIE WIELOFUNKCYJNE OBIEKTY ROZRYWKOWE I REKREACYJNE ORAZ ICH WPŁYW NA ROZWÓJ *ETABLISSEMENTS*

Na wczesnej we Wrocławiu recepcji i ogromnej popularności idei wielofunkcyjnego, publicznego zespołu rozrywkowo-rekreacyjnego typu *etablissement* zaważyła, jak można sądzić, sięgająca XVII w. tradycja innych, pełniących wiele zadań obiektów, a mianowicie sal do gry w piłkę oraz działalność szkół szermierczych. Ważnym elementem wydają się być także, wzorowane na zespołach zdrojowych z jednej strony, a na anytycznych termach z drugiej, pochodzące z przełomu XVIII i XIX w., prywatne zakłady kąpielowe.

---

[85] K. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 68.
[86] K. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 71.
[87] K.A. MENZEL, *Topographische.....*,s. 162, 705, 706. Por. Także s. 25 niniejszej pracy.
[88] K.A. MENZEL, *Topographische...*, s. 925. Por. także il. 5, s. 18.

1. Domy do gry w piłkę (*Ballhaeuser*)

Wznoszono je w wielu miejscach Europy. Szczególnie popularne były na terenie Niemiec, gdzie, wraz z zamkowymi scenami teatralnymi, przygotowały grunt dla formy zrealizowanej w pełni w teatrze dworskim.

Ballhauser, jak je w Niemczech nazywano, były budynkami przeznaczonymi głównie do gry w piłkę. Powszechnie wykorzystywano je także do organizacji balów i przedstawień teatralnych. Powstawały one w zespołach związanych z rezydencjami;[89] także na terenie większych miast, jako ogólnie dostępne obiekty publiczne. Ich wznoszeniem zajmowali się na terenie Niemiec budowniczowie zwani *Ballmeistrami*. Budynki niemieckich *Ballhaeusern* zakładano na planie wydłużonego prostokąta o wymiarach 9,5 na 28 m i wysokości sięgającej 5 m. W jednoprzestrzennych wnętrzach tych obiektów umieszczano dwie wąskie galerie towarzyszące krótszemu i dłuższemu bokowi. Służyły one jako miejsca dla publiczności. Płaskie podłogi *Ballhaeusern* wykładano kamiennymi płytami.[90] W XVII i XVIII w. dość powszechnie przebudowywano "domy do gry w piłkę" na sceny teatralne.[91]

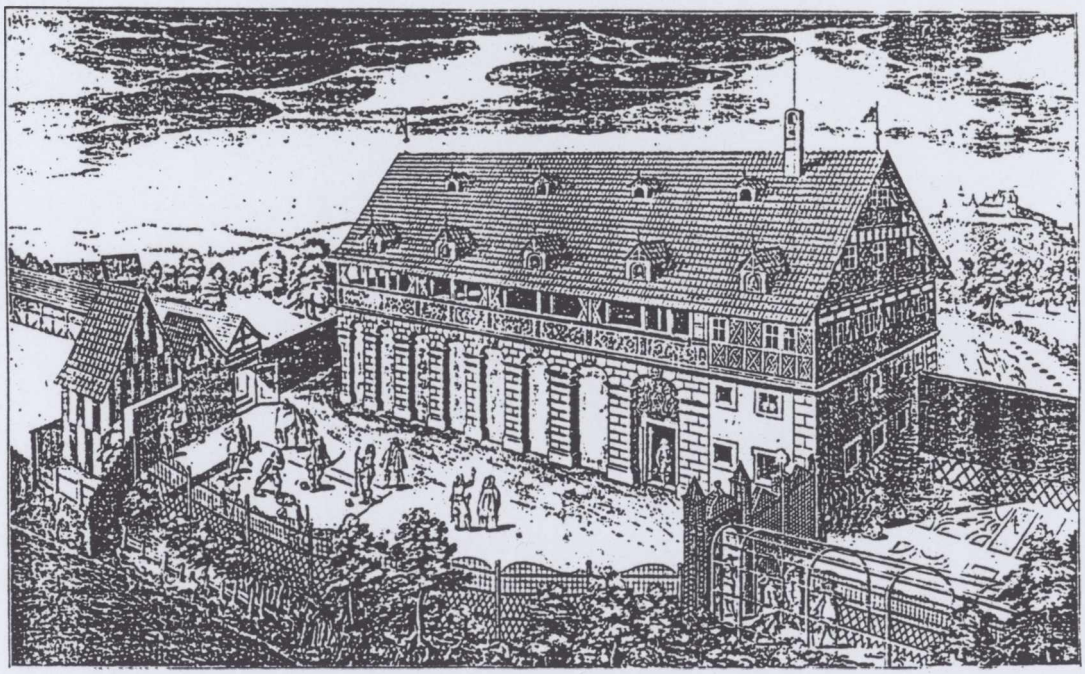

il. 12. W sąsiedztwie "domów do gry w piłkę" zakładano często, wyposażone w altany i trejaże, ozdobne ogródki oraz niewielkie boiska służące grze na wolnym powietrzu. - *Ballhaus* w Koburgu, przebudowany w 1764 r. na teatr.

---

[89] Wśród nich najbardziej znane to: paryskie *Jeau de Paume de l'Etoile*, sala do gry w piłkę w Wersalu, a na terenie Niemiec w zamku *Friedenstein* k/Gothy.

[90] Za: B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 34, który powołuje się na publikację: Wilhelm STREIB, *Geschichte des Ballhauses*. W: Leibesuebungenund koerperliche Erziehung, 1935, nr 18-20.

[91] Przykładów takich adaptacji dostarczają m.in. paryska *Jeau de Paume de l'Etoile* (przebudowana w XVII w.) i *Ballhaus* w Koburgu (adaptacja w 1764 r.) O popularności tego rodzaju zabiegów, dokonywanych na innych obiektach, świadczy najdobitniej przykład pierwszego niemieckiego teatru publicznego powstałego w 1641 r. w Ulm i będącego wynikiem przebudowy Domu Bednarzy, dokonanej przez Josepha Furttenbacha.

Kronikarskie opracowania dotyczące Wrocławia informują o istnieniu na terenie miasta i przedmieść trzech domów do gry w piłkę. Pierwszy z nich powstał na terenie Ołbina[92] i można (hipotetycznie) dopatrywać jego się związków z jednym z pierwszych wrocławskich *etablissement*, powstałym w tym miejscu pod koniec XVIII w., a mianowicie *Prinz v. Preussen*. Drugi wybudowano przy *Albrechtstrasse* (ul. Wita Stwosza) i wiadomo o nim jedynie, że został rozebrany po pożarze w 1703 r. Ostatni z wymienionych powstał w 1677 r. na terenie Nowego Miasta przy *Breitegasse 35* (ul. Purkyniego). Jego twórcą był, przybyły z Branderburgii, elektorski *Ballmeister* Izaak Bion. Z materiałów źródłowych wynika, że od początku istnienia przewidziano go do pełnienia kilku funkcji. Służył grze w piłkę (kopaną, tzw. *Ballschlagen*) i jako ujeżdżalnia koni. Wiadomo też, że wielokrotnie wykorzystywano budynek do wystawiania sztuk teatralnych. Jako pierwsze występowały w nim amatorskie zespoły lokalne. Od początku XVII w. (najprawdopodobniej od 1610 r.) *Ballhaus* użyczał swojej gościny przyjezdnym trupom angielskim.

Zamiar zaproszenia do Wrocławia pierwszego włoskiego zespołu operowego zaowocował, podjętą w 1725 r., adaptacją sali do gry w piłkę na obiekt teatralny stwarzający warunki do wystawiania tego typu przedstawień. W przekształconym budynku otwarto w 1727 r. pierwszy we Wrocławiu teatr miejski (czynny do 1773 r.), będący zarazem jednym z najwcześniejszych tego rodzaju obiektów w środkowej cześci Europy.[93]

2. Szkoły szermiercze (*Fechtschulen*)

Mniejsze znaczenie, choć z pewnością warte odnotowania, mogła mieć działalność innych wielofunkcyjnych obiektów, a mianowicie szkół szermierczych, tzw. *Fechtschulen*, a zwłaszcza budynku mieszczącego się przy *Carlstrasse* 27 (ul. Kazimierza Wlk.).[94] Składał się on z sali zaopatrzonej w galerię dla widzów i obszernego dziedzińca. Poza szermierczymi pojedynkami organizowano w nim walki zwierząt oraz inne tego rodzaju widowiska.[95] Wielkiej popularności, urządzanych w *Fechtschulen* imprez (gustowało w nich także wrocławskie duchowieństwo) przysparzało ich antyczne - jak sobie wyobrażano - powinowactwo z zawodami olimpijskimi w Grecji i walkami gladiatorów w Rzymie.[96]

---

[92] Data wzniesienia tego obiektu nie została ustalona; jego fundatorem był hrabia v. Herberstein. Por. B. VOLGELSANG, op. cit. , s. 34, a także Gottfried Ephraim Ludwig ABT, *Beytraege zur Geschichte des Theaters in Breslau*. W: Schlesische Provinzialblaetter, Breslau 1798, s. 548; C. A. MENZEL, *Topographische...*, s. 860.

[93] Adaptacji *Ballhausu* patronował specjalny komitet. Wśród jego członków znaleźli się m.in: biskup Wrocławia Franz Ludwig v. Neuburg i hrabia Johann Anton v. Schaffgotsch. Maszynownię i scenę teatru przygotował wenecjanin Bernardo Canale. Por. C. A. MENZEL, *Topographische...*, s. 860, 861.

[94] Budynek frontowy tego zespołu, mocno przebudowany, stoi zachowany do dziś. Jego pierwotny wygląd przekazuje grafika J. D. Schleuena z 1751 r., reprodukowana w artykule Martina ENGELA, *Die staedtebauliche Einbindung des Breslauer Schlosses...* W: Architektura Wrocławia, t. II, s. 196. Na temat drugiej szkoły szermierczej szerzej na s. 23 niniejszej pracy.

[95] W zabudowaniach *Fechthof* w Norymberdze działał w poł. XVII w. tzw. *Comedienhaus*. Por. M. BERTHOLD, *Historia teatru..*, il. 276.

[96] C.A. MENZEL, *Topographische...*, s. 162

3. Zakłady kąpielowe (*Badenanstalten*)

W I-szym rozdziale niniejszej pracy zwrócono już uwagę na rolę antycznych inspiracji w tworzeniu ogrodowych zespołów rozrywkowych nowożytnej Europy.[97] Jednym z miejsc, w których dokonała się transpozycja antycznych idei i rozwiązań formalnych były, powstające w miastach od 2. poł XVIII w., prywatne kompleksy kąpielowe. Wyraźnie podkreślane pokrewieństwo z rzymskimi termami zaowocowało tworzeniem luksusowo wyposażonych obiektów, które oferowały bogaty zakres usług o charakterze rekreacyjnym.

Najstarsze wrocławskie prywatne zakłady kąpielowe powstały pod koniec XVIII i na początku XIX w. Pierwszy z nich wybudowano w 1783 r. z inicjatywy sternika o nazwisku Praetoruis, według wzorów zaczerpniętych przez niego osobiście w "samym Konstantynopolu". Drugi wzniesiono na terenie wyspy Św. Macieja. Jego właścicielem był radca dworu D. Zirtzow. Specyficzne położenie pozwoliło na powiązanie łaźni z ogrodem. Malownicze usytuowanie między Bramą Odrzańską, Wyspą Bielarską i mostami, stanowiące - według słów Menzla - *piękny prospekt*[98], dopełniało jego atrakcyjności. W budynku głównym łaźni, poza pomieszczeniami przeznaczonymi dla różnego rodzaju kąpieli, umieszczono na pierwszym piętrze obszerny pokój (z widokowym balkonem), w którym oddawano się dyskusjom i lekturze. Własny ogród posiadała również *Jaekelsche u. Nitschelsche Badenanstalt*, trzecia z kolei wrocławska łaźnia, mieszcząca się przy *Zwingerstrasse* (ul. Teatralna),[99] która powstała w 1802 r. Nad jej wejściem powieszono napis: *Lava. Bibe. Convalesces.* Poza zabiegami higienicznymi i leczniczą wodą do picia oferowała ona bogaty program rekreacyjny.[100]

O wyraźnym zacieśnieniu związków między *etablissements* z łaźniami świadczą przykłady dwóch kolejnych zakładów kąpielowych, a mianowicie pochodzącego sprzed 1828 r. *Diana Bad* (*Stadtgraben* 8, [*ul..Podwale*]) i, najznakomitszego w mieście, intersująco przebudowanego w 1865 r., *Kroll'sche Bade Anstalt* (*Werdestrasse* 2/3, [*ul. Księcia Witolda*]). [101] W ich rozwiązaniu uderza znaczne podobieństwo z ogrodowymi zespołami rozrywkowymi, z tą różnicą, że miejsce z przepychem ozdobionych[102] i wyposażonych budynków łaźniowych (bogate meble, dywany), przeznaczonych różnorakim, wodnym zabiegom i wygodnemu po nich odpoczynkowi, zajęły sale widowiskowe.[103]

W bliskości łaźni umieszczano zazwyczaj hotele, restauracje, a w zakomponowanych starannie ogrodach pawilony, kolumnady, hale spacerowe, altany. W pełni uzasadnione wydaje się być zatem określenie, jakiego użył żurnalista *Schlesische Provinzialblaetter* charakteryzując łaźnię Krolla jako: *Bade-Etablissement.*[104]

---

[97] Por. s. 45 niniejszej pracy.

[98] C.A. MENZEL, *Topographische...*, s. 851

[99] W miejscu tym wzniesiono etapami w latach 1895-1930 budynki Łaźni Miejskiej istniejące i funkcjonujące do dzisiaj.

[100] *Ibidem.*

[101] W drugim przypadku łącznikiem bezpośrednim stała się osoba pierwszego właściciela łaźni, Josefa Krolla, będącego jednocześnie twórcą, najsłynniejszego z wrocławskich *etablissements*, *Kroll'sche Wintergarten.* Szerszą prezentację tego zespołu zawarto na s. 81-85 niniejszej pracy.

[102] Łaźnię Krolla ozdobiono polichromiami, złoceniami, sztukateriami, mauretańskimi łukami, szklanymi kopułami. Por. *Schlesische Provinzialblaetter*, Breslau 1865, s. 176, 177.

[103] *Ibidem.*

[104] *Ibidem.*

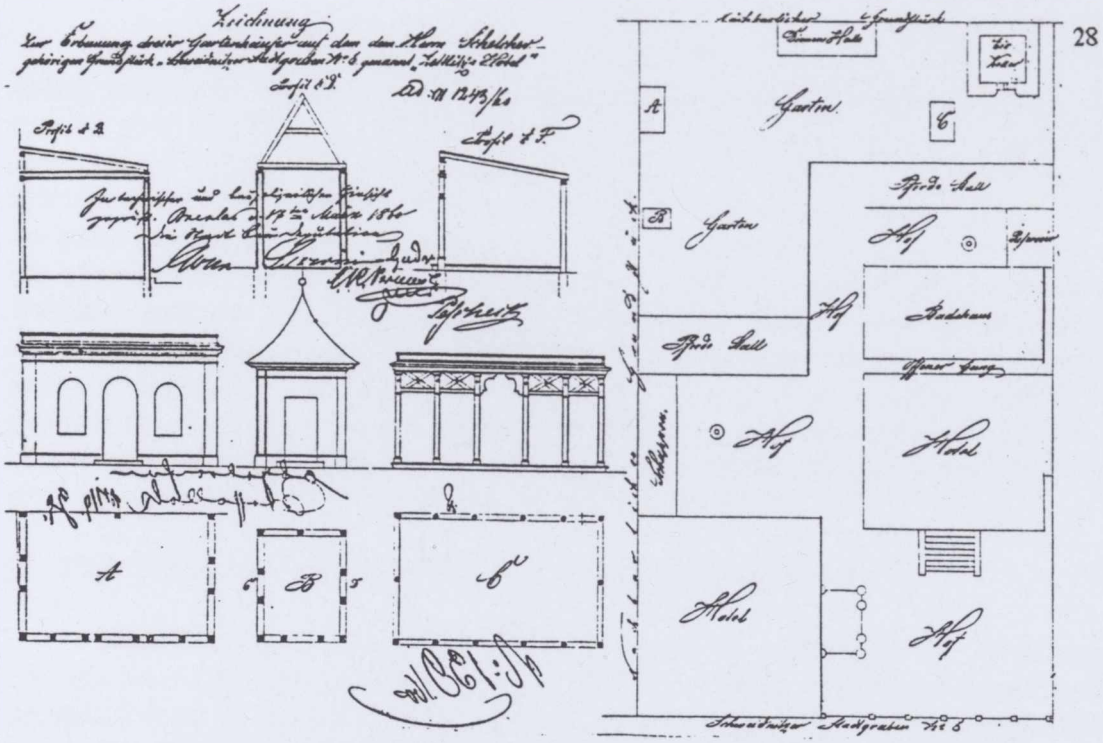

il. 13. Łaźnie miejskie i związane z nimi zespoły ogrodowe przyczyniły się do przeniesienia form charakterystycznych dla budownictwa uzdrowiskowego na teren *etablissements*. - Plan sytuacyjny i projekty pawilonów ogrodowych zakładu kąpielowego *Diana Bad*, przy *Schweidnitzer Stadtgraben* 8 (ul. Podwale).

4. Obiekty handlowo-magazynowe zw. *Schmetterhauses*

W poszukiwaniu rodowodu wrocławskich *etablissments* wysunięta została przez B. Grzegorczyk[105] teza o znaczeniu, jakie odegrały pomieszczenia obiektów handlowo-magazynowych, wchodzących w skład bloków śródrynkowych, zw. *Schmetterhauses*.[106] Teza ta oparta została o przykłady zaczerpnięte poza Wrocławiem, a mianowicie w Głogowie, Brzegu, Świdnicy i Legnicy. Zestawienie danych historycznych dotyczących wzmiankowanych obiektów, pochodzących z wymienionych miast, pozwala stwierdzić, że pierwsze przekazy poświadczające wykorzystanie *Schmetterhaeuser* do innych - poza merkantylnymi - celów, a mianowicie dla występów zespołów teatralnych, sięgają lat 40-tych XVIII w. [107] (w tym czasie we Wrocławiu działał już Teatr Miejski), a zdecydowana większość dotyczy 2. poł. tego wieku.[108] Do wcześniejszych wyjątków na terenie Śląska należały jedynie *Schmetterhaeuser* z Legnicy [109] oraz Ząbkowic[110]. Nie znajdujemy natomiast

---

[105] Bożena GRZEGORCZYK, *Theatre and....*, s. 116, 117.

[106] Odpowiednikiem niemieckich *Schmetterhauses* były polskie Smatruzy (terminem tym posługuje się O. Czerner, w swojej pracy poświęconej wrocławskiemu Rynkowi), mieszczące się na wyższych kondygnacjach Sukiennic, a przeznaczone dla iglarek, kaletniczek, paśniczek, które *przy handlu swoje rozprawy wiodły, prawdziwy sejm niewieści, przezwany tak od gadania (niem. Schmettern)*. Por. Olgierd CZERNER, *Rynek wrocławski*, Wrocław 1976, s. 27-28; Aleksander BRUECKNER, *Encyklopedia Staropolska*, t. II, Warszawa 1990, s.512.

[107] W Świdnicy w 1740 r.

[108] Głogów - 1774 r., Brzeg - 1775 r., Legnica - 2. poł XVIII w.

[109] Salę *Schmetterhaus* używaną m.in. dla ćwiczeń szermierczych i nauki polowania zaczęto, począwszy od 1592 r. wykorzystywać do organizacji różnych imprez (bale, widowiska).

[110] Budynek ten, nie wymieniony przez B. Grzegorczyk, służył od 1580 r. m.in. jako tzw. *Spielort* dla wędrownych trup teatralnych. Por. B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 117.

żadnej informacji wskazującej na wykorzystanie wrocławskiego *Schmetterhaus* do innych, poza handlowymi, celów. Jego parter pełnił rolę wyłącznie handlową, natomiast na I-szym piętrze znajdował się magazyn.[111] Przyczyn takiego stanu rzeczy upatrywać należy, jak można sądzić, w braku potrzeby rozszerzania funkcji tego budynku. Wpłynęły na to m.in.: sięgająca XVI w. popularność tzw. *Haustheater*, wielofunkcyjność *Ballhaeuser* i *Fechtschulen* oraz, a może przede wszystkim, wczesne powstanie Teatru Miejskiego. Zważywszy ponadto na zdecydowanie młodszy, czerpiący w wielu wypadkach z wrocławskich inspiracji, rodowód najwcześniejszych *etablissements* powstałych w miastach śląskich (jeden z pierwszych - legnicki *Sommertheater im Wintergarten* powstał dopiero w 1852 r.), można, jak się wydaje, całkowicie wykluczyć wpływ działalności *Schmetterhauses* na powstanie wrocławskich (a nawet śląskich) *etablissements*.

V. TYPOLOGIA WROCŁAWSKICH ETABLISSEMENTS

Większość ogrodowych zespołów rozrywkowych powstałych we Wrocławiu wyrosła na bazie istniejących karczem, kawiarń i towarzyszących im biesiadnych ogródków (tzw. *Lustgaerten*). Początek procesu przekształcania wymienionych lokali w *etablissments* przypadł na koniec XVIII w.[112] Wydaje się, że przebiegał on równocześnie z powstaniem pierwszego we Wrocławiu rozrywkowego ogrodu ludowego. [113] O pojawieniu się, począwszy od poł. XIX w., trzeciego rodzaju *etablissements* zadecydowały przeobrażenia jakim uległa (po zmianach społecznych zapoczątkowanych wydarzeniami Wiosny Ludów) działalność wielu stowarzyszeń posiadających własne, najczęściej związane z ogrodami, siedziby. Ich dawna hermetyczność i wyraźnie ograniczony krąg potencjalnych członków wzmacniała miłe poczucie elitarności. Powstawanie, począwszy od poł. XIX w. wielu, bardzo rozmaitych i szeroko adresowanych towarzystw korzystających z okazjonalnej gościny różnych lokali, wyraźnie ten powab nadwyrężyło. Wynikiem tej przemiany stało się, coraz powszechniejsze, udostępnianie przez stowarzyszenia własnych siedzib i rozszerzanie oferty dotyczącej działalności. Doprowadziło to do otwarcia związanych ze stowarzyszeniami założeń i utworzenia, na bazie dawnych lokali klubowych, ogólnie dostępnych zespołów rozrywkowych.

Wymienione wyżej trzy rodzaje wrocławskich *etablissements* różniły się tak programem funkcjonalnym, dyspozycją planu założenia, wzajemnym powiązaniem ze sobą obiektów o różnym przeznaczeniu, jak i formą w jakiej wyrażała się ich architektura. Na dwu biegunach stanęły - z jednej strony - parohektarowe założenia ogrodowe, w których swobodnie, pośród naturalistycznie zakomponowanej zieleni rozmieszczano różnego rodzaju obiekty i urządzenia, - z drugiej - aranżowane na terenie tylnych części działek i otoczone budynkami, pawilonami i ścianami ogniowymi

---

[111] Menzel pisze o nim dosłownie: *...auf der oberen Stocwerken haben die Kaufleute Waarenmagazin.* Por. C.A. MENZEL, *Topographische...*, s. 136. Do handlowo-magazynowej ograniczył funkcję wrocławskiego *Schmetterhaus* O. Czerner, powołując się przy tym na opracowanie R. Steina. Por. Olgierd CZERNER, *Rynek*, s. 27-28, 30; Rudolf STEIN, *Der Grosse Ring zu Breslau*, Breslau 1935.

[112] W swoim opisie przedmieść Zimmermann wymienia pierwsze elementy rozrywkowego wyposażenia ogrodów, a mianowicie: kręgielnie i miejsca do tańca. Por. F.A. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s.10, 11.

[113] Był nim *Prinz v. Preussen*, powstały na terenie Ołbina. Wśród proponowanych przez niego atrakcji znalazły się kręgielnia, sala bilardowa, karuzela, huśtawka (tzw. *Rusische Schaukel*) oraz miejsce (sala?) do tańca. Szerszy opis tego zespołu na s. 80.

sąsiednich domów, stosunkowo niewielkie przestrzenie, które wypełniano regularnie zakomponowaną zielenią. W poniższej części pracy przedstawione zostaną źródła wyróżnionych typów oraz ich charakterystyka.

1. *Etablissements* wyrosłe z idei ludowego ogrodu rozrywkowego (*Vaux-Hall, Prater, Volksbelustigungsgaerten*).

Pomysł wykorzystania, starannie zakomponowanych, terenów zielonych do celów rekreacyjnych i rozrywkowych oraz przeznaczenia ich dla szerokiej publiczności zrealizowany został już w starożytności w formie gimnazjonów, term i ogrodów publicznych.[114] Odrodził się on w średniowiecznej Europie pod postacią miejsca spotkań i zabaw dworskich zwanego *łąką kwietną* (także *ogrodem miłości*), z drugiej zaś strony w formie publicznych terenów rozrywkowo-rekreacyjnych lokowanych poza murami wielu miast włoskich. [115] Miejsce te miały charakter łąk spacerowych, poprzecinanych cienistymi alejami, czasem ozdobionych stawem. Nazywano je *prato* (*Pratum communae*). [116]

Koncepcję tę podjęto na szerszą skalę u początków Europy nowożytnej, naśladując najpierw wzory włoskie. Do najsłynniejszych w XVI w. plenerowych zespołów rozrywkowych należał podlondyński *Shoreditch*, miejsce przeznaczone na ludowe zabawy i gry. Również we Wrocławiu (w XVII i XVIII w.) dla organizowania wielu imprez wykorzystywano, doraźnie do tych celów przygotowywane, niezabudowane tereny przedmieść Mikołajskiego i Świdnickiego.

Wielka popularność tego typu miejsc zaowocowała założeniem w XVII w. pierwszych ogrodów rozrywkowych, specjalnie wyposażonych i przeznaczonych dla szerszej publiczności. Były to: podlondyński *Vaux-Hall* (obecnie dzielnica Londynu), gdzie urządzono duży ogród, którego centralną cześć zajmował, wzniesiony w poł. XVIII w., amfiteatr usytuowany pośród malowniczo zakomponowanej zieleni[117] oraz bardziej elitarny *Ranelagh.*[118]

Na kontynencie, program rekreacyjno-rozrywkowy zaproponowany przez ogrody angielskie, rozwinął jako pierwszy podwiedeński *Prater.*[119] Założenia wzorowane na wyżej wymienionych powielano także w innych miejscach Europy, m.in. w Warszawie, gdzie w okolicach dzisiejszej ul. Foksal, w latach 1660-1859 znajdował się *ogród wesołych zabaw publicznych i wieczornych ogni sztucznych.*[120]

Najtrafniejszej definicji tzw. foksalu[121] dokonał Stanisław Sierakowski, który napisał: *Jest to miejsce za miastem obszerne, w którym różnego gatunku budynki po*

---

[114] Poza wspomnianymi w rozdziale I Grecją i Rzymem, słynne, rekreacyjno-rozrywkowe ogrody posiadały m.in. Aleksandria (*Musejon*) i Antiochia. Por. L. MAJDECKI, *Ogrody...* , s. 41; a także s. 2 niniejszej pracy.

[115] Por. s. 2 niniejszej pracy.

[116] Określenie to utrwaliły nazwy później powstałych zespołów - wiedeńskiego *Prateru* i madryckiego *Prado.*

[117] Wyposażenia ogrodu, iluminowanego 1500 latarniami i lampionami, dopełniały różnego rodzaju pawilony i altany.

[118] Zofia LIBISZOWSKA, *Życie polskie w Londynie w XVIII w.* Warszawa 1972, s.30, 31. Za wskazanie mi tej pozycji uprzejmie dziękuję Pani prof. Barbarze Stępniewskiej.

[119] Na temat tego założenia por. przyp. 5.

[120] Władysław KOPALIŃSKI, *Słownik mitów i tradycji kultury,* Warszawa 1985, s. 289.

[121] Termin ten powstał przez spolszczenie angielskiej nazwy *Vaux-Hall.*

różnych miejscach porozstawiane, niemniej miejsca same różnym kształtem ubrane, służą wszelkiej kondycji ludziom tam się zbierającym do różnych zabaw.[122]

Volksbelustigungsgaerten, jak nazywano w Niemczech odpowiedniki foksali, zakładano w ogrodach urządzanych jako krajobrazowe. W przypadku zespołów wrocławskich ich powierzchnia wahała się między 4 a 5 ha. Wypełniano je - monumentalnymi niejednokrotnie - budowlami letnich teatrów, sal koncertowych, pawilonami gastronomicznymi, rozmaitego rodzaju "ogrodami pod szkłem" oraz urządzeniami *stricte* rozrywkowymi, t.j. karuzelami, zjeżdżalniami, huśtawkami, strzelnicami i gabinetami osobliwości itp. Rozmieszczano je swobodnie pośród zieleni w taki sposób, aby nieustająco podsycać uczucie ciekawości i miłego zaskoczenia. Rozległość terenu pozwalała przy tym na wykorzystywanie - towarzyszącemu zieleni - elementu wodnego, któremu nadawano postać akwariów, fontann bądź sadzawek. Te ostatnie pełniły zazwyczaj rolę akwenów dla gondoli i łódek.[123] W kompozycji tego rodzaju założeń nader często odwoływano się do wzorców wypracowanych w budownictwie zdrojowym (pewne analogie w usytuowaniu tzw. *Kurhausu* i głównego budynku zespołu rozrywkowego oraz ich powiązanie z ogrodem). Czerpano także z modnej w architekturze uzdrowiskowej stylistyki (tzw. styl szwajcarski), skąd przenoszono charakterystyczne dla założeń zdrojowych obiekty: m. in. hale spacerowe i kolumnady.

Na terenie tego rodzaju zespołów urządzano różnego rodzaju festyny połączone z fajerwerkami i iluminacją.[124] Wykorzystywano je także dla organizacji wystaw.[125]

Najbardziej okazałych realizacji doczekał się omawiany typ *etablissements* w XIX w. Powstały wtedy najsłynniejsze zespoły tego rodzaju, a mianowicie: hamburskie (1839 r.) i kopenhaskie (1843 r.) *Tivoli*, berliński *Kroll's Wintergarten* (1843 r.), kolońska *Flora (1865 r.)*. W ich tworzeniu brali udział znakomici architekci - Georg Carstensen (Kopenhaga), Carl Ferdinand Langhans (Berlin) - i projektanci ogrodów - m.in. Peter Joseph Lenne' (Kolonia).

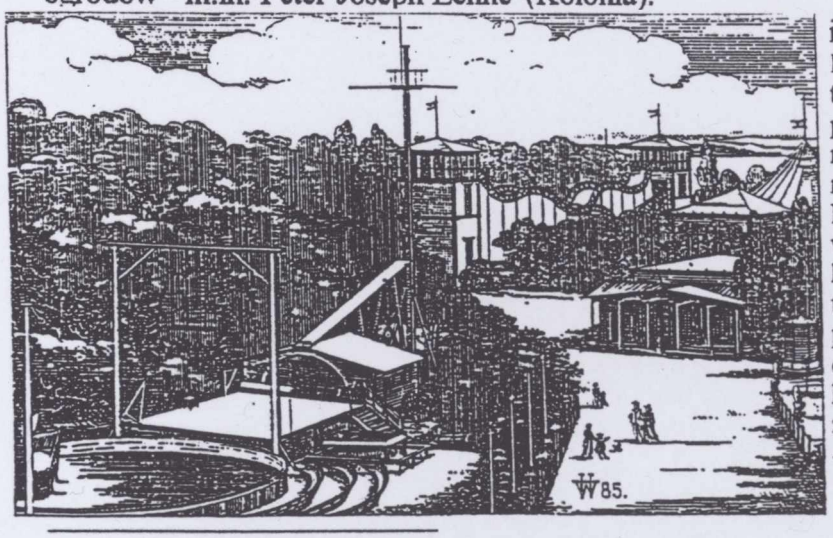

il. 14. W 1843 r. w Kopenhadze założono, na terenie ośmiohektarowego przedpola, otaczających miasto fortyfikacji, zespół należący do typu *Vaux-Hall*. Na terenie *etablissement* wzniesiono salę koncertową, letnie sceny muzyczne i teatralne, kolumnady i pawilony; posadzono 864 drzewa i ponad 400 tyś. kwiatów; w ogrodzie zainstalowano 110 tyś. lamp. - Widok ogólny założenia, ok. 1885 r.

[122] Stanisław SIERAKOWSKI, *Architektura obejmująca wszelki gatunek murowania i budowania*, Kraków 1812, s. 227-228. Podaję za: K. NOWACKI, *Teatry...*, s. 56.

[123] W *etablissement Buergersaele* wykorzystano do tego celu, graniczącą z założeniem, rzekę Oławę.

[124] W *Wintergarten* odbywał się niejednokrotnie bożonarodzeniowy bazar, któremu towarzyszyła wielka dioramiczna szopka. Por. *Schlesische Provinzialblaetter*, Breslau 1869, s. 256.

[125] W 1872 r. *Schlesische Zentralvereins fuer Gaertner u. Gartenfreude*, dzięki staraniom Heinricha Roberta Goeperta, zorganizowało na terenie *Wintergarten* wystawę ogrodniczą. Por. *Schlesische Provinzialblaetter*, Breslau 1872, s. 605.

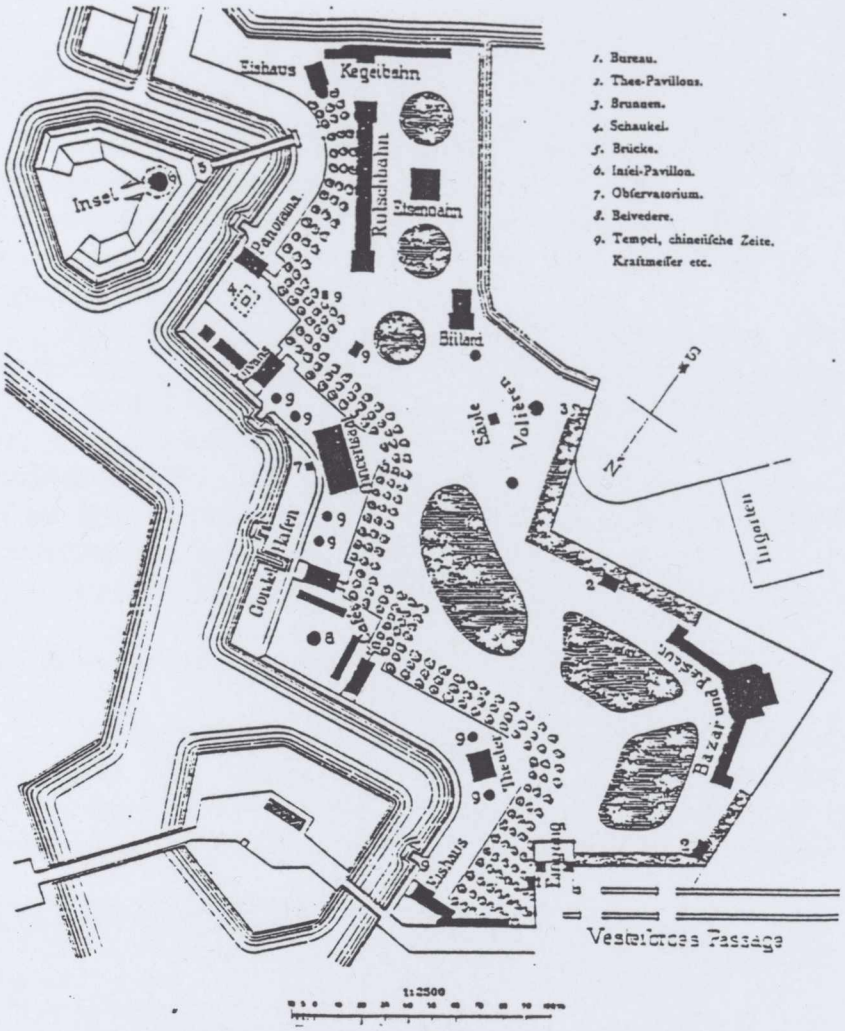

il. 15. Plan sytuacyjny kopenhaskiego *Tivoli*, stan z 1843 r.

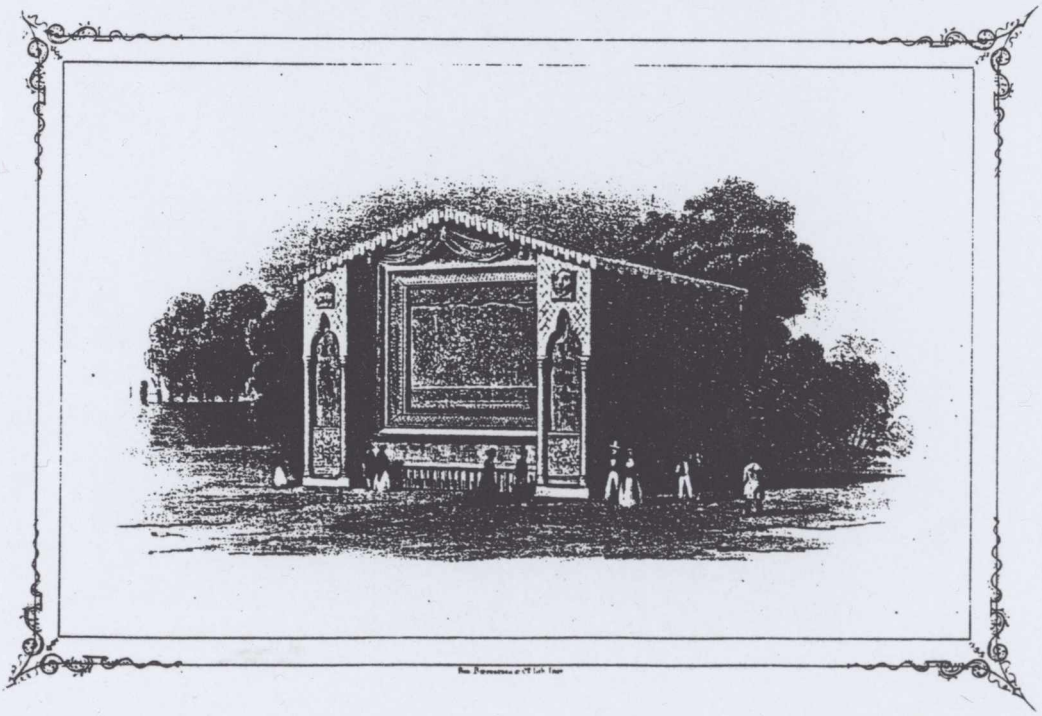

il. 16. Budynek teatru letniego wzniesionego na terenie *etablissement Tivoli* w Kopenhadze, ok. 1860 r.

Zjawisko podejmowania zleceń projektowych dla *etablissements* przez renomowanym twórców obserwujemy również we Wrocławiu. W grupie *Volksbelustigungsgaerten* najznakomitszy tandem tworzyli: Hermann Friedrich Waesemann (autor m.in. ratusza w Berlinie) oraz królewski inspektor do spraw ogrodów - Nees v. Esenbeck.

Pierwszym wrocławskim zespołem rozrywkowym omawianego typu był - wspominany już kilkukrotnie - *Prinz v. Preussen,* założony pod koniec XVIII w. Do lat 80-tych XIX stulecia powstało w sumie sześć tego rodzaju *etablissements*. Były to: *Wintergarten* (1843 r.), *Volksgarten* (1853 r.), *Schiesswerder* (zasadnicza rozbudowa 1854 r.), *Friebeberg* (1855 r.) oraz *Buergersaele* (lata 80-te XIX w.). Skala tych założeń, ranga ich architektury, szczególna pozycja w kulturowym i przestrzennym krajobrazie miasta wpłynęła na decyzję o obszerniejszej prezentacji tych zespołów. Poświęcono jej kolejny (VI) rozdział niniejszej pracy.

2. *Etablissements* wyrosłe na bazie lokali gastronomicznych.

Już w średniowieczu miejscem, gdzie koncentrowało sie życie towarzyskie mieszczan były karczmy. Główną ofertą karczem wrocławskich był wyszynk, ulubionego w mieście napoju, a mianowicie piwa. Tonący w oparach dymu biesiadnicy zabawiali się dodatkowo (uprawianą zazwyczaj hazardowo) grą w karty i kości.[126]

il. 17. Wnętrze karczmy przy ul. Oławskiej. Według nieznanego rysunku grafikę wykonał Thomas Jenewein, 1. poł.XVIII w.

[126] Wiązały się z tym zjawiskiem liczne, wydawane przez władze miasta, zakazy oddawania się grom dla zysku, ktore namiętnie łamano.

Złoty okres rozwoju karczem wrocławskich przypadł na lata 1500-1700. W tym czasie (wyjąwszy przerwę spowodowaną wojną 30-letnią) powstały pierwsze karczmy podmiejskie.[127] Ich ogólną (miejskich i podmiejskich) ilość oceniano w końcu XVIII w. na 154.[128] Jeszcze w 1. poł. XIX w. zajmowały one *prawie każdy narożnik Starego Miasta.*[129] Wypierane stopniowo przez inne lokale gastronomiczne dotrwały do początku XX w. w szczątkowej ilości 12 obiektów. Głównym konkurentem karczem stawały się stopniowo kawiarnie i restauracje.

Zwyczaj picia kawy zrodzony w Anglii tuż po poł. XVII w.[130] szybko stał się modny w Europie.[131] Zaowocował on powstaniem specjalnych lokali przeznaczonych do serwowania tego napoju, zwanych kawiarniami.[132] Już w 1. poł. XVIII w. większości kawiarń, zwłaszcza tych, które powstały w otoczeniu tzw. Starych Miast, towarzyszyć zaczęły ogródki służące plenerowym biesiadom. W 2. poł. XVIII w., wraz z rozwojem rozrywkowego ruchu koncertowego, ogrody te stały się miejscem, w którym aspekty kulinarno-towarzyskie połączono z przeżyciami artystycznymi. Pierwsze kawiarnie z tak użytkowanymi ogrodami powstały w Londynie i w Paryżu, gdzie, dla odróżnienia od pozostałych lokali, nazwano je *musicos*, a od początku XIX w. *Café-Chantants*, *Café-Concerts* lub *Spectacles-Concerts.*[133]

Prosto wyposażone (stoliki, krzesła, scena-podium dla muzyków) pierwsze ogródki muzyczne zaczęto z wolna wypełniać różnego rodzaju obiektami służącymi rozrywce i rekreacji, czerpiąc pierwsze inspiracje z, ukształtowanych wcześniej, ogrodowych założeń rozrywkowych typu *prato* i *foksal.*[134] Modyfikowano je przy tym do, ograniczonych skalą przedsięwzięć i zamożnością właścicieli, możliwości.

Wielka popularność tego typu lokali, do których dołączyły na przełomie XVIII i XIX w. restauracje,[135] zaowocowała szybkim ich rozprzestrzenieniem po całej niemal Europie. W różnych krajach, regionach, a nawet miastach, na ogólną funkcję i formę, nałożyły się miejscowe (wynikające z odmiennych tradycji, upodobań itp.)

---

[127] M.in., w 1566 r. *Baukretscham* przy *Schweidnitzer Anger*, w 1567 r. *Tischlerkretscham* na terenie Przedmieścia Odrzańskiego, w 1579 r. karczma na terenie *Gruneiche* i w 1603 r. *Froschkretscham* przed Bramą Mikołajska. Por. H. WENDT, *Breslauer...* W: *Schlesische Zeitung*, 1899, nr 664.

[128] F.A. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 720.

[129] G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 415.

[130] Za pierwszą kawiarnię powstałą na kontynencie europejskim uważa się londyńską *Virginia Coffe Haus* przy *St. Michael's*, założoną w 1656 r. przez Pasqua Rose. Por. *Handbuch...*, T. IV, pół-tom IV, z.1., s.61.

[131] Amsterdam - 1666 r., Paryż - 1671 r., Wiedeń - 1683 r., Berlin - 1721 r. *Ibidem.*

[132] Kawiarnie miast europejskich różniły się od siebie; wiedeńska serwowała w zasadzie tylko kawę i słodycze, w paryskiej można było zjeść obiad lub kolację (wśród napojów podawano tam obok kawy także piwo). Taki model kawiarni obowiązywał również we Wrocławiu. Morgenbesser w 1831 r. tak reklamował kawiarnię *Tempelgarten: ...na obiad serwuje się tu o 12,30 table d'hote, popołudniami a' la charte...* Por. *Handbuch...*t. IV, pół-tom IV, z.1., s. 62; M. MORGENBESSER, *Breslau...*,s. 158.

[133] Paryskie kawiarnie dość szybko zaproponowały dodatkową atrakcję jaką stały się, towarzyszące konsumpcji - głównie w przyległych ogrodach - śpiewy i koncerty, kładąc tym samym podwaliny pod *etablissements.*

[134] Prezentacji tego typu dokonano w rozdziale IV, cz.1.

[135] Wyrosły one z gospód, karczem i oberż, jako ich szlachetniejsze, bardziej komfortowe odmiany. Przyjęto uważać, że po raz pierwszy słowa *restauracja* w odniesieniu do lokalu gastronomicznego użyto w Paryżu; w 1765 r. nad wejściem do jednego z *cabaret*, jego właściciel - niejaki Boulanger - zawiesił napis: *Venite ad me omnes qiu stomacho laboris, et ego restaurabo vos.* Por. *Handbuch der Architektur*, cz. IV, pół-tom IV, z.1, s. 64.

uwarunkowania, tworząc lokalne *spécialites de la maison.* [136] Wszędzie jednak i na długie lata stały się one ośrodkami życia towarzyskiego, rozrywkowego a także kulturalnego mieszczan; a w przypadku lokali położonych poza miastem celem podmiejskich peregrynacji.

Pierwszą wrocławską kawiarnię połączoną z herbaciarnią serwującą jednocześnie czekoladę, założył w 1693 r. kupiec Georg Hellmann.[137] W poł. XVIII w. działało już osiem *Coffetiers* na terenie miasta wewnętrznego oraz pewna ich ilość na przedmieściach. Dane źródłowe dla końca wieku podaje Zimmermann, szacując ich liczbę na piętnaście miejskich i dwadzieścia trzy podmiejskie.[138]

Wszystkim kawiarniom działającym poza miastem (część z nich powstała na bazie dawnych karczem) towarzyszyły, niemal od początku ich powstania, ogrody i ogródki, zw. *Lustgarten.* W swoich opisach Wrocławia zwrócili na nie uwagę Gomolcke, Zimmermann, Nencke i Morgenbesser.[139] W ogrodach tych ustawiano stoły, krzesła bądź ławki. Na codzień pełniły funkcję biesiadno-rekreacyjną. Okazjonalnie organizowano w nich dożynki, walki kogutów, zawody w strzelaniu do ptaków i wiele innych imprez. Niektóre z lokali bywały miejscem schadzek.

Jak widać, pierwotna, romantyczna i duchowa potrzeba kontaktu z naturą szybko stała się przykrywką dla wszelkiej maści uciech innego rodzaju.[140]

il. 18. Ogród jednej z kawiarń położonych na terenie *Neu Scheitnig* (Nowe Szczytniki), ocienionej dorodnymi kasztanowcami. Grafika J. K. Richtera, 1793 r.

---

[136] Restauracja francuska jest do dziś miejscem, gdzie spożywa się śniadania i obiady, którym jako trunek towarzyszy jedynie wino. W Niemczech i Austrii na charakter restauracji wpłynęła ogromna popularność piwa; w konsekwencji tego doszło tam do połączenia w jedno: jadłodajni, piwiarni i winiarni, a czasem jadłodajni z kawiarnią.

[137] Otrzymał on na to tzw. *privilegium exclusium.* H. WENDT, *Breslauer....*W: *Schlesische Zeitung,* 1899, nr 644.

[138] F.A. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s.11

[139] D. GOMOLCKE, *Das kurzgefasten...*, s. ; F.A. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s.11, 14, 16, 18; K.Ch. NENCKE, *Breslau...*, s.328, 331; M.MORGENBESSER, *Breslau...*, s.157, 158.

[140] Modę na podmiejskie spacery i ich znaczenie w sposobie spędzania wolnego czasu przez przeciętną, mieszczańską rodzinę opisał, nieco ironicznie, Geisheim: *Spacerowanie wielu ludzi wygląda następująco: pieką lub kupują babkę albo inne ciasto i obok innych wiktuałów wkładają do rodzinnej torby. Małe dzieci sadzają do wózka. Tak objuczeni, w pocie czoła, bez oglądania się za siebie pędzą do Osobowic; tam siadają, piją kawę i jedzą zabrany ze sobą posiłek. Potem, tak szybko jak można, zdobywają Święte Wzgórze i Szwedzki Szaniec; po czym zmęczeni i znużeni toczą się z powrotem do domu. Są też tacy, dla których spacerowanie znaczy tyle co: po przepracowanym bądź przebumelowanym dniu pognać do Morgenau. Tam w ciasnej izbie zasiąść, pograć w karty, popić piwo i popalić.* Za: H. WENDT, *Breslauer....* W: *Schlesische Zeitung,* 1899, nr 670.

Budynki kawiarń i karczem podmiejskich wznoszono zazwyczaj bezpośrednio przy drodze, najczęściej przy głównych szlakach wylotowych z miasta lub w ich bliskości, nadając im zarazem rangę obiektu głównego i wizytówki założenia. Za nimi, na pozostałej części działki, znajdował się (pełniący funkcje gospodarczą) dziedziniec oraz ogród, podzielony na część użytkową (prywatną) i rekreacyjną (publiczną). Podczas, gdy z oferty gastronomicznej (w izbie szynkowej na parterze budynku, bądź na zewnątrz obok niego) korzystali głównie mężczyźni, w ogrodzie odpoczywały i bawiły się kobiety z dziećmi. Tym sposobem adresatem atrakcji proponowanych przez te zespoły bywały całe rodziny.

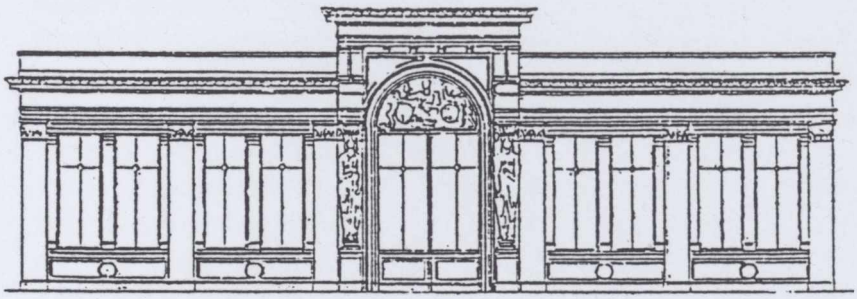

il. 19. Z myślą o matkach z dziećmi stworzono w poł. XIX w. nowy rodzaj opartego o ogród lokalu, tzw. *Milch Garten*, stanowiący specjalność Wrocławia, w którym serwowano mleczne i owocowe *cocktaile* oraz kawę.

Za najznakomitsze "mleczne ogrody" uchodziły: *Artikus*, mieszczący się przy *Neue Gasse* 18 (ul. Nowa) i *Mueller's*, później *Schoenfeld's-Garten*, założony przy *Ketzerberg* 14, między *etablissements Zeltgarten* i *Dominikaner*. Architektura budynków wznoszonych na terenie tych zespołów naśladowała formy zaczerpnięte w *etablissements*. - Elewacja sali ogrodowej *Schoenefeld's Garten*.

Kawiarnie i karczmy powstające na terenie esplanady (której dotyczył zakaz wznoszenia budynków murowanych) oraz otaczających przedmieścia wsi wznoszono, do początków XIX w., jako drewniane bądź w konstrukcji szachulcowej. Przykładów na to dostarczają zachowane archiwalia dotyczące lokalu Liebicha i kawiarni *Der Weidendamm*. W strefię nie skrępowanej zakazem powstawały budynki murowane, czasem reprezentacyjne w formie. Świadczyć mogą o tym, utrwalone przez Friedricha G. Endlera, pozostałości bardzo popularnej w końcu XVIII w. kawiarni połączonej z salą do tańca i ogrodem, noszącej nazwę *Zum Birnbaum* i mieszczącej się przy *Kohlenstr* (ul. Duboisa), a zniszczonej w 1806 r. w czasie oblężenia miasta przez wojska napoleońskie.

il. 20. Ruiny kawiarni *Zum Birnbaum*. Grafika F. G. Endlera, 1808 r.

O kompozycji części ogrodowej omawianych zespołów wnosić możemy z planów miasta, planów sytuacyjnych towarzyszących projektom i opisów zawartych przewodnikach. Najcenniejszych informacji dostarczają plany J.P. Grussona (1822 r), E. Hoffmanna i G. Schuberta (1827 r.) , C. Studta (1841 r.) oraz J. Schneidera (1846 r.). [141] Wynika z nich, że znakomitej większości ogrodów towarzyszących lokalom gastronomicznym i zajmujących tylne części działek, nadano formy regularne. Ich wydłużone, prostokątne zazwyczaj powierzchnie dzielono szachownicą podłużnych i poprzecznych alejek na mniejsze pola, obsadzane szpalerami drzew. Symetrii układu dopełniały okrągłe place, umieszczane centralnie na skrzyżowaniu głównych alei i ocieniane drzewami. Tendencja do regularnego komponowania tego typu ogrodów utrzymała się do końca ich funkcjonowania. Narzucała ją stosunkowo niewielka powierzchnia samych działek, a tym samym terenów przeznaczonych dla zieleni[142].

Najpopularniejszymi rodzajami drzew sadzonych w wymienionych ogrodach, były akacje, kasztanowce i dęby. Rzadziej wymieniane są topole i lipy. Mamy więc cieniste aleje akacjowe, tzw. *Laubengang*, prowadzące do ogrodów Weissa i Liebicha[143], kasztanowce w *Neu Scheitnig* i dębowe groble w *Morgenau*.

Rosnąca w znacznym tempie, wraz z liczbą kawiarń, piwiarń i restauracji konkurencja zmuszała właścicieli tych lokali do stałego wzbogacania oferty i podnoszenia jej poziomu. Główne inwestycje dotyczyły ogrodów. Zgodnie z modną w Europie tendencją zaczęto wypełniać je budynkami, budowlami i urządzeniami oferującymi rozmaite atrakcje przeznaczone tak dla ciała jak i dla duszy, rozwijając je w pełnoprogramowe *etablissements*.

Szczupłość terenu zmuszała właścicieli do odmiennego, niż w przypadku *Volksbelustigungsgaerten*, rozmieszczenia elementów realizujących program zespołu rozrywkowego. Większość z nich ustawiano na granicy ogrodu. W skrajnych przypadkach otaczano całkowicie zieloną przestrzeń założenia trawestując antyczne perystyle i publiczne ogrody Rzymu. Przykładów takich rozwiązań dostarczały ogrody *Parisier Garten* (*Weidenstrasse 25* [ul. Wierzbowa]), *Deutsche Kaiser* (*Friedrich Wilhelmstrasse* 13 [ul. Legnicka]), *Zeltgarten* (*Ketzerberg* 25/27 [teren Pl. Dominikańskiego]). Najokazalszymi elementami wyposażenia tych ogrodów były wielofunkcyjne (muzyczne, teatralne i zarazem gastronomiczne) budynki, mające najczęściej formę sal, dobudowywanych do tyłów domów frontowych. Wznoszono je zazwyczaj na granicy działki w taki sposób, aby zminimalizować uszczuplenie powierzchni ogrodu. Stojące przy ulicy kamienice mieściły lokale gastronomiczne, czasem pokoje hotelowe i klubowe, niemal zawsze mieszkanie właściciela albo dzierżawcy. Rozwiązywano w nich także strefę wejściową do zespołu i bramę przejazdową prowadzącą na teren ogrodu.

---

[141] Większość ogrodów potraktowana została na nich schematycznie, prezentując swego rodzaju ideogram kompozycji.

[142] Z analizy planów sytuacyjnych dotyczących poszczególnych *etablissements* wynika, że najmniejsze z nich mogły być niemal całkowicie pozbawione zieleni wysokiej. O analogicznej sytuacji dotyczącej zespołów berlińskich czytamy w *Wochenblaet des Architekten-Verein zu Berlin*, Berlin 1867, nr 25, gdzie napisano: *Przestrzeń... z trzech stron otoczona ścianami ogniowymi sąsiednich budynków, pomalowanymi w kiczowate pejzaże... ; a w jej środku trzy smętne akacje - to wystarcza, by nazwać takie miejsce "ogrodem" i aby berlińczycy poczuli, że mogą odetchnąć na łonie natury.*

[143] Fr. NOSSELT, *Breslau...*, s. 396.

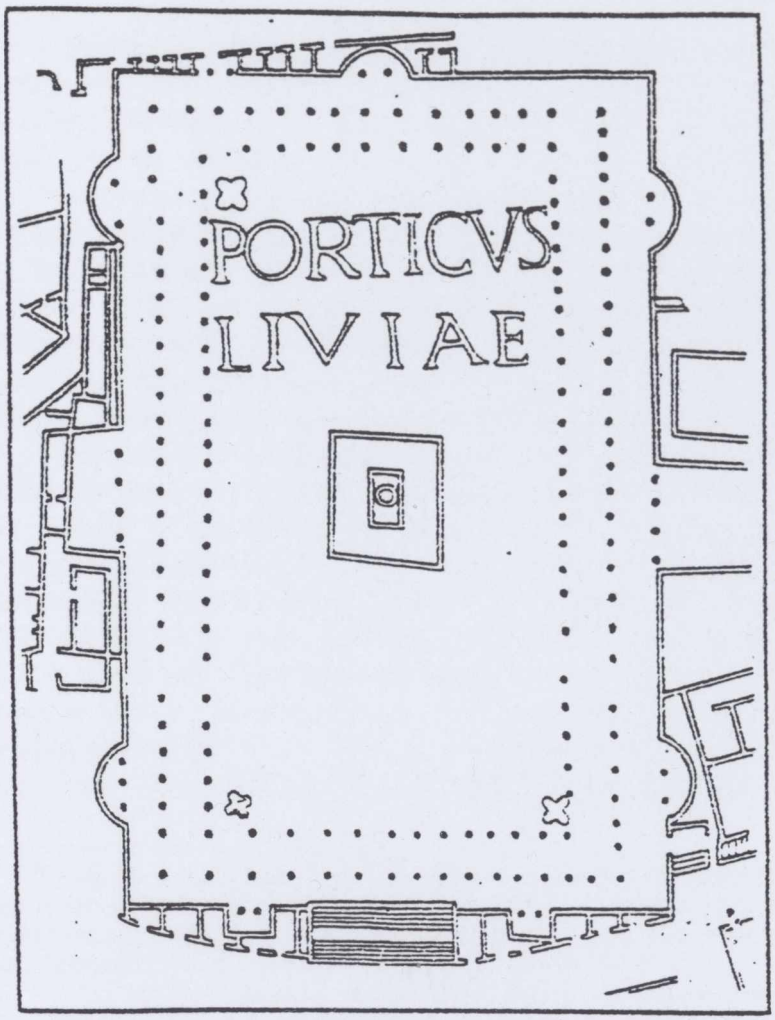

il. 21. Podobieństwa kompozycyjnego między "ogródkami" należącymi do *etablissements* i antycznymi ogrodami publicznymi dostarcza przykład tzw. *Porticus Liviae*, założonego z inicjatywy cesarza Oktawiana Augusta w śródmieściu Rzymu. Zajmował on prostokąt o wymiarach 115 na 75 m (ok. 1 ha powierzchni), otoczony ze wszystkich stron portykiem kolumnowym. Przestrzeń wewnętrzną ogrodu zajmował basen wodny, rabaty kwiatowe i drogi spacerowe ocienione drzewami.

3. *Etablissements* powstałe w obiektach będących siedzibami stowarzyszeń.

Koniec XVIII i 1. poł. XIX w. to okres powstawania we Wrocławiu rozmaitych towarzystw tzw. *Vereine i Gesellschaften*. Ich rodowodu, wspólnego dla całego kontynentu, poszukiwać należy w, powstających od początku XVIII w., angielskich (głównie londyńskich), męskich klubach towarzyskich. [144] Oblicza europejskich stowarzyszeń bywały różne i zależały od upodobań członków i celów, jakie sobie stawiały. Część z nich miała charakter polityczny, inne oświatowo-naukowy, towarzyski czy wręcz rozrywkowy.[145]

---

[144] Już w średniowieczu powstawały w Europie różnego rodzaju, często sekretne, organizacje o charakterze korporacyjnym (na bazie których zrodziło się wolnomularstwo), a nawet towarzysko-rozrywkowym. Hermetyczność i elitarność tych stowarzyszeń ograniczała ich społeczny zasięg. Dopiero angielskie *clubs* - będące wytworem specyficznej, wyspiarskiej obyczajowości - nadały im powszechniejszy charakter, wyznaczając jednocześnie funkcjonalny wzór siedziby.

[145] W Anglii, kolebce ruchu stowarzyszeniowego, poza klubami literackimi, muzycznymi, politycznymi, zrzeszającymi miłośników ogrodów, graczy w karty i wielu innych, działały też kluby *Lunatyków, Wysokich, Brzydkich*, transwestytów i homoseksualistów (*The Mollies*). Por. Jerzy SIEWIERSKI, *Dzieci Wdowy, czyli opowieści masońskie*, Milanówek 1992, s.11, 12.

Podobnie było we Wrocławiu. Powstały tutaj stowarzyszenia artystyczne[146], naukowe[147], środowiskowe[148], a nawet turystyczne.[149] Oprócz nich działały tzw. *Gesellige Vereine*, czyli "wesołe stowarzyszenia", których celem głównym było organizowanie różnego rodzaju przedsięwzięć rozrywkowych, wśród których znajdowały się bale, koncerty i recytacje; urządzano też gry w kręgle, bilard i karty. [150] Najznakomitszymi w tej grupie były *Helmverein*[151] i *Humanitaet.* [152]

Innym, specyficznym rodzajem stowarzyszeń były, powstające w stolicy Śląska od 2. poł. XVIII w., loże masońskie. Do najsłynniejszych należały: *Horus (*Altbuesserstrasse 2 [ul. Łaciarska]), *zum goldenen Zepter (Antonienstrasse 33* [ul. Antoniego] oraz trzy połączone: *zu den drei Todtengerippen, zu der Glocke* i *zu der Saeule* (*An der Kreuzkirche* [przy kościele Św. Krzyża]).[153].

Większość towarzystw działających we Wrocławiu powstała w 1. poł. XIX w.[154] Wszystkie miały mniej lub bardziej elitarny charakter. Ich członkowie rekrutowali się z urzędników i oficerów, zamożnych kupców, rzadziej rzemieślników. Część z wymienionych stowarzyszeń korzystała z gościnności istniejących już sal związanych z kawiarniami, restauracjami i hotelami. Znakomitsze wznosiły własne siedziby. Należało do nich m.in. stowarzyszenie *Humanitaet*, które użytkując w sezonach letnich ogród przy *Seminauer Gasse* 15 (teren Parku im. Słowackiego), wybudowało tam , w 1844 r., nowy budynek. Następnym była resursa żołnierska *Zur Harmonie*, mieszcząca się od lat 20. XIX w. w kamienicy sąsiadującej z ogrodem zw. *Tempel* przy *Neue Gasse* (ul. Nowa). Własną siedzibę posiadała także resursa żydowska.

---

[146] Mi. in. *Gesellschaft Urania* (zrzeszająca mieszczan i urzędników; gościnnie w *Weissgarten*) zajmująca się wystawianiem przedstawień teatralnych i muzycznych oraz *Gesellschaft "Laetitia"* (kupcy i artyści; występy w *Hotel de Silesie* przy *Bischofstr* 13), które uprawiało wspólne śpiewanie i muzykowanie.

[147] W 1811 r. powstało *Akademische Verein*, grupujące profesorów nowo utworzonego Uniwerystetu; także ich żony. Wspólnie spędzany czas przeznaczano na rozmowy i różne gry. Gościnną siedzibą towarzystwa był *Hotel de Pologne.*

[148] Wśród nich znajdowała się resursa kupiecka (*Kaufmannische Verein*), resursa oficerska z siedzibą w *Tempelgarten* przy *Neue Gasse 8*, żydowska w *Cafe-Restaurant* przy *Karlstr 37*, a także, wpominane już, Towarzystwo Strzeleckie (*Grossen Schuetzengesellschaft*), z siedzibami w *Zwinger* (1767-1770), a od 1777 r. na terenie *Schiesswerder.*

[149] W 1789 r. powstało towarzystwo grupujące kupców, rzemieślników i urzędników, noszące nazwę *Schwaegerei*, zajmujące się organizacją letnich wycieczek poza Wrocław. Por. H. WENDT, *Breslauer...* W: *Schlesische Zeitung*, 1899, nr. 676.

[150] Na temat *Kegler-Vereins* szerzej na s. 41.

[151] Historia tego, bodaj najstarszego , towarzystwa sięga 1502 r., a jego pierwszą siedzibą był dom przy *Antonienstr* (ul. Antoniego). Wkrótce przeprowadziło się ono do lokalu mieszczącego się w kamienicy *Zum goldenen Helm* przy *Nikolaistr.* O celach działalności *Helmerein* informuje art. I. par. 1. jego statutu, w którym czytamy m.in., że jest ono prywatnym stowarzyszeniem, które zajmuje się organizowaniem swoim członkom odpoczynku po trudach pracy zawodowej. Zakreślono przy tym wyraźne ramy, jakich owo "odpoczywanie" nie może przekroczyć: kładąc nacisk na wstrzemięźliwość w spożyciu i uciechach oraz podkreślając skromność osobistą członków stowarzyszenia. Por. *Statuten des Privat-Vereins im goldenen Helme*, Breslau 1834, s. 8.

[152] Pełna nazwa tego towarzystwa brzmiała *Die Gesellschaft der Freude der Humanitaet.* Poza oddawaniem się dyskusjom na "humanistyczne" jak się można domyślać tematy, członkowie tego stwowarzyszenia urozmaicali sobie czas słuchaniem muzyki, tańcami oraz grą w karty. Por. G. ROLAND, *Vollstaendige...*,s. 431.

[153] Por. m. in. E. MAŁACHOWICZ, *Wrocław na wyspach*, Wrocław 1992, s. 172, 173. Pierwszą lożę na terenie Niemiec założono w 1737 r. w Hamburgu; jej "lożą matką" była Wielka Loża Anglii. Por. *Wolnomularstwo w świetle enyklopedyj*, Warszawa 1934, (reprint, b.d.), s. 205.

[154] Wśród nielicznych wyjątków znjdowały się wspomniane *Schuetzengesselschaft* i *Helm-Verein.* Por. przyp. nr 140.

Wzniesiono ją przed 1840 r. na terenie posesji rozciągającej się między *Carlstrasse 37* (ul. Kazimierza Wlk) a *Wallstrasse 8* (ul. Modrzejewskiej)[155] Poza strefą Starego Miasta powstały, pośród innych, siedziby: *Sommer Gesellschaft* w zespole zw. *Schweizerhaus*, wzniesionym w 1845 r. za Dworcem Świebodzkim, *Gesellschaft Schweitzerhof* na terenie Morgenau oraz, najsłynniejszego w tej grupie, *Schiesswerder.*

Przeobrażenia społeczne rozpoczęte w poł. XIX w. wpłynęły także na zmianę charakteru działalności stowarzyszeń. W ich konsekwencji hermetyczne siedziby towarzystw udostępniać zaczęto szerszej publiczności, przekształcając je z wolna w *etablissements.*[156] Odziedziczały one po swoich pierwszych lokatorach specyficzny układ funkcjonalny,[157] którego trzonem był - stojący zazwyczaj przy ulicy - budynek grupujący wszystkie pomieszczenia potrzebne do działania *Gesellschaft.*[158] Stosunkowo ubogo wyposażony ogród pełnił rolę towarzyszącą.

Zasadniczym wyróżnikiem tego typu obiektów było umieszczenie głównego pomieszczenia , czyli sali balowo-koncertowej, nie na parterze, jak w omawianej już grupie *etablissements*, ale na I-szym piętrze budynku w - tradycyjnej dla tego typu funkcji w budowlach rezydencjonalnych - strefie *piano nobile.*[159] Sali tej towarzyszyło kilka, różnej wielkości, pokoi przeznaczonych dla spotkań towarzyskich, gier w karty itp. oraz bufet i jadalnia. Na parterze lokowano zazwyczaj restaurację lub kawiarnię (podzieloną najczęściej na małą i dużą salę), pomieszczenie do bilarda, bufet i strefę wejściową, z szatniami i toaletą.

Inną formę nadano jedynie tzw. *Schweizerhaus*[160] łączącemu się architektonicznie z *etablissement* wzniesionym przy ostatniej (po stronie wschodniej miasta) przystani wycieczkowego statku parowego, a mianowicie z *Etablissement Wilhelmshafen.*[161]

---

[155] Jej ogród sąsiadował z założeniem ogrodowym pałacu królewskiego.

[156] Na początku XX w. można było zaobserwować tendencję odwrotną. Dwa z omawianych zespołów przejęły organizacje i związki, poddając dawne założenia rozrywkowe gruntownym przebudowom. Pierwszym z nich był *etablissement* Paula Scholtza, zakupiony, najprawdopodobniej w 1900 r. i zaadaptowany na siedzibę związków zawodowych. Drugim *Deutsche Kaiser*, na terenie którego, po wyburzeniu obiektów składających się na rozrywkowe *Etablissements*, nowy właściciel - *Vereinigte Fleischerung Breslau* - wzniósł w 1904 r. nowy budynek.

[157] Wyjątek dla powyższych rozważań stanowić będą zespoły *Schweizerhaus* i *Schiesswerder*, które zostaną omówione oddzielnie.

[158] Program funkcjonalny obiektów wznoszonych dla potrzeb stowarzyszeń dzielono na pięć części: 1. - zespół służący różnego rodzaju uroczystościom i przedstawieniom (sala koncertowo-balowa, przylegający do niej *Damen-Salon* {zw. także *Gesellschafts-Salon*}- który służył nie tyle kobietom , co niepalącym - dalej salon albo pokój konwersacyjny oraz część wejściowa z garderobami, toaletami itp.); 2. - część rekreacyjna (sala bilardowa, kręgielnia, sala do gry w karty, czytelnia i biblioteka; 3. - część gastronomiczna (sala restauracyjna bądź jadalnia i pijalnia wraz z zapleczem oraz ogród z częścią gastronomiczną na wolnym powietrzu); 4. - część administracyjna (biura właściciela bądź zarządcy, portiernia); 5. - część komunikacyjna (przedsionki, korytarze, przejazdy, wejścia, klatki schodowe). Por. *Handbuch...*, t. IV, pół-tom IV, z. 2., s. 42-63.

[159] Układ funkcjonalny polegający na lokowaniu na parterze pomieszczeń gospodarczych i pomocniczych, na piętrze zaś reprezentacyjnych (także apartamentów właściciela i jego rodziny) obowiązywał w śląskich rezydencjach do poł. XVIII w. Nobilitacja pomieszczeń parteru dokonała się w XVIII w. Ograniczała się ona jednak do podmiejskich budowli rezydencjonalnych. Por. Wojciech BRZEZOWSKI, *Barokowa architektura rezydencjonalna w XVIII w. na Śląsku*, s. 64, 67; mps pracy doktorskiej, Politechnika Wrocławska 1981

[160] Budynek ten, sugerujący swoją nazwą konotacje z architekturą tyrolską, nie był "szwajcarką" w rozumieniu stylu.

[161] Historia wycieczek po Odrze sięga we Wrocławiu XVIII w. Rozlokowanym po obu brzegach rzeki przystaniom niemal od początku towarzyszyły kawiarnie z ogrodami, które rozwinęły swój program funkcjonalny stając się *etablissements.* Najsłynniejsze znajdowały się po wschodniej stronie

W kompozycji obu obiektów sięgnięto do, wypracowanego w Berlinie i popularnego tam w latach 1828-1865, tzw. *Villenstil*. Znalazł on zastosowanie przy wznoszeniu wielu budynków wolnostojących, wśród których znalazły się domy mieszkalne, wiejskie rezydencje, gospody, budynki stacji kolejowych itp. Do podstawowych wyróżników tego - czerpiącego z inspiracji antyczną willą i renesansowym, toskańskim *palazzo* - stylu należała asymetryczna kompozycja budynku, złożonego z kilku, różnej wielkości, swobodnie ze sobą powiązanych, brył przykrytych oddzielnymi, pulpitowymi lub dwuspadowymi dachami oraz użycie stałych, charakterystycznych elementów, wśród których znajdowały się wieże, pergole, tarasy, zewnętrzne schody oraz pozbawione artykulacji ściany. W połączeniu z zielenią dawało to efekt intymności i wdzięcznej malowniczości.[162]

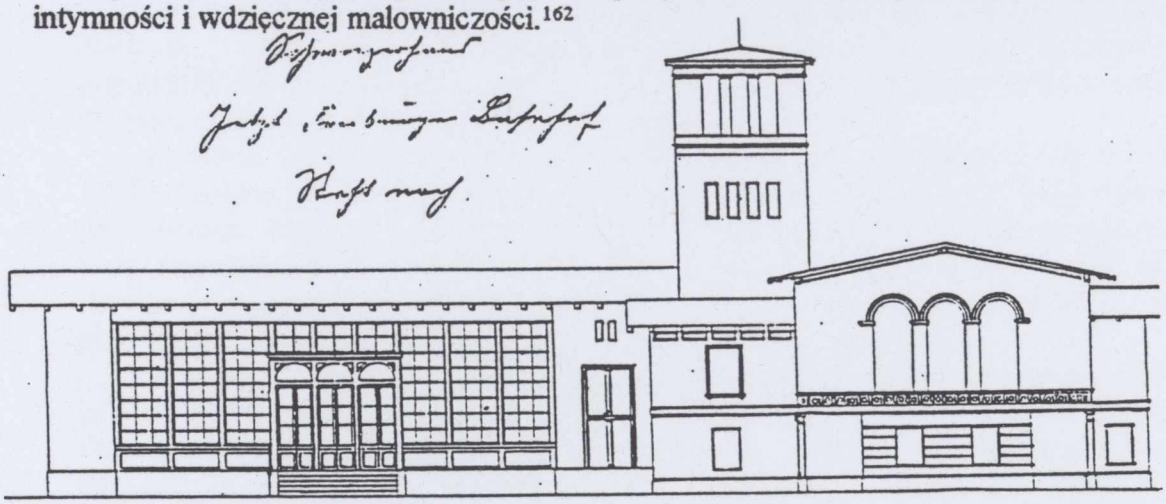

il. 22. Projekt elewacji ogrodowej siedziby *Sommer Gesellschaf*, wzniesionego w 1844 r. Z jego wieży roztaczał się *najwspanialszy widok na miasto, oba dworce i całą okolicę aż do podnóżą gór*.[163] Dookoła rozciągały się pola, a do lokalu prowadziła przez nie ścieżka wysypana żwirem i oświetlona latarniami.

Z elementami tego stylu spotykamy się we wrocławskich *etablissements* jeszcze dwukrotnie: w salach koncertowych zespołów *Schiesswerder* i *Friebeberg*. Ich prezentacja, wraz z innymi założeniami należącymi do grupy *Volksbelustigungsgaerten*, przedstawiona została w rozdziale VII zat. Prezentacja wybranych *etablissements*.

VI. PREZENTACJA NAJISTOTNIEJSZYCH ELEMENTÓW SKŁADAJĄCYCH SIĘ NA WROCŁAWSKIE *ETABLISSEMENTS*

Poza elementami charakterystycznymi dla poszczególnych rodzajów *etablissements* istniała spora grupa obiektów (budynków, budowli, urządzeń i pomieszczeń), które wznoszono i urządzano, różnicując ich formę, skalę i usytuowanie, w obrębie wszystkich trzech typów. Należały do nich: pomieszczenia dla bilarda, kręgielnie, sale do tańca, sale wielofunkcyjne i teatralne, teatry letnie,

---

miasta, a wśród nich: *Konzerthaus Kroter*, *Kaffeehaus Zedlitz*, *Schaffgotschgarten* i, wpomniany wyżej, *Wilhelmshafen*. Por. katalog.

[162] Urodę, jeszcze zachowanego, choć rozpaczliwie potrzebującego odpowiedniego właściciela, *Etablissement Wilhelmshafen* podziwiać można do dziś. Por. katalog.

[163] M. KOMASZYŃSKI, *Przedmieście...*, s. 110.

muzyczne sceny ogrodowe, budowle rekreacyjne (kolumnady, pergole, altany), cieplarnie oraz *ateliers* fotograficzne.

W poniższej części pracy dokonana została prezentacja wymienionych elementów uwzględniająca ich historię, jak i wrocławską specyfikę. Dokonano jej w porządku wynikającym z kolejności pojawiania się w założeniach.

1. Sale bilardowe (*Billard Zimmer*)

Mieściły się w prawie każdej znaczącej kawiarni, restauracji, gospodzie i siedzibie stowarzyszeń, zajmując w ich wnętrzach znaczące miejsce. Historia gry w bilard sięga najprawdopodobniej XVI w. Za jej ojczyznę uważa się Włochy. Już na początku XVII w. znana była we Francji i innych krajach europejskich. Szczególna popularność bilarda przypadła na 2. poł. XIX w.; stał się wtedy powszechny w wielu miejscach i wśród przedstawicieli wszystkich klas.

Pierwszą salę bilardową urządzono we Wrocławiu na początku XVIII w. W 1707 r. bowiem , mieszczanin Ferinand Fritz otrzymał od cesarza Józefa I pozwolenie na założenie kawiarni i, najprawdopodobniej pierwszego w mieście, publicznie dostępnego bilarda.[164] Szczyt popularności tej gry miał miejsce w 2. poł XIX w. Analiza materiałów archiwalnych dotyczących *etablissements* pozwala na potwierdzenie istnienia sal bilardowych w co najmniej 24 zespołach.

Specjalne wymagania natury budowlanej, wynikające ze znacznego ciężaru stołu bilardowego (w przypadku bilarda angielskiego od 1000 do 1200 kg, do których dołaczyć należało ciężar stojących dookoła osób), zmuszały do lokowania sal bilardowych na parterze, bądź stosowania wzmocnionej konstrukcji stropu (w przypadku sal urządzanych na wyższych kondygnacjach). Umieszczano je zazwyczaj w budynku głównym założenia w bliskości sali gastronomicznej i bufetu, zapewniając jednocześnie dostęp do szatni i toalety. Sale bilardowe wymagały sprawnie rozwiązanej wentylacji i dobrego oświetlenia.[165] Większość sal powstałych w zespołach wrocławskich nie przekraczała wielkości przeznaczonej dla dwóch stołów. Zdarzały się jednak przypadki, kiedy umieszczano ich nawet pięć. [166]

Szczególne wymagania dotyczyły wentylacji - zadymionej zazwyczaj - sali bilardowej, która musiała być także ogrzewana i specjalnie oświetlona sztucznym światłem (dotyczyło to głównie stołów, nad którymi zawieszano lampy o dwóch źródłach światła).

Do wyposażenia sal bilardowych należały - oprócz stołów - rozstawione wzdłuż ścian krzesła, fotele lub ławy. Grającym w bilard należało zapewnić dostęp do szatni, toalety oraz bufetu.[167]

2. Kręgielnie (*Kegelbahnen*)

Pierwowzorów dla gry w kręgle szukać należy już w starożytności; niemieckigo jej protoplastę odnajdujemy w starych mitach, w których pojawiają się wzmianki o toczeniu kości koni złożonych wcześniej w ofierze.[168]

---

[164] K. MATWIJOWSKI, *Z tradycji...*, s. 189.
[165] *Handbuch der Architektur*, t. IV, pół-tom IV, cz. 1, s. 78-93.
[166] Por. *Weiss Garten*, katalog.
[167] *Handbuch....*, t. IV, pół-tom IV, z. 1, s. 78-83.
[168] *Handbuch...*, t. IV, pół-tom IV, z. 2., s. 176.

Dla uprawiania gry w kręgle - w formie znanej nam do dziś - wznoszono specjalne budynki, zw. kręgielniami. Jedna z pierwszych powstała w XV w. przy tzw. *Fischerland* we Frankfurcie. Do stolicy Śląska, jak podaje K. Matwijowski za J. G. Steinebrgerem,[169] gra w kręgle przywędrowała z odległej Hiszpanii. Początkowo oddawały się jej zamieszkałe we Wrocławiu arystokracja i duchowieństwo.[170] O szybkiej adaptacji tej rozrywki w środowisku reprezentowanych przez niższe stany świadczy informacja podana przez F.A. Zimmermanna[171] mówiąca o tym, że w końcu XVIII w. kręgielnie - niemal powszechnie - towarzyszyły ogrodom warzywnym prowadzącym wyszynk piwa na terenie Przedmieścia Świdnickiego.

Popularność gry w kręgle zaowocowała we Wrocławiu powstaniem towarzystw zrzeszających amatorów tej zabawy. Pierwsze z nich powstało w 1770 r. w kawiarni Streicha, mieszczącej się na terenie Wyspy Mieszczańskiej.[172] Kolejne wykorzystywały dla swojej działalności kręgielnie i lokale znajdujące się na terenie *etablissements* (od 1812 r. *Weiss Garten*, od 1818 r. *Liebich Garten*).

Najwcześniejsze, udokumentowane archiwalnie, dowody wprowadzenia kręgielni do interesujących nas zespołów pochodzą z lat czterdziestych XIX stulecia. Wznoszono je i, często rozbudowywano, do początków XX w. Spotykamy je w dwudziestu dwóch założeniach. Większość z kręgielni powstałych we Wrocławiu stanowiły zamknięte, murowane budynki (dawało to możliwosc korzystania z nich zimą), usytuowane w ogrodach, zazwyczaj na ich obrzeżu. Z lokalizacji takiej wynikało jednostronne doświetlenie tak pomieszczenia przeznaczonego dla graczy, tzw. *Kegelstube*,[173] jak i długiego pawilonu kryjącego tor, zw. *Kegelbahn*[174]. Druga, stojąca na granicy działki ściana pozostawała ślepa i pełniła, zgodnie z przepisami, rolę muru ogniowego. Większość z kregielni posiadała pojedyncze tory. Zdarzały się też rozwiązania z torami podwójnymi, położonymi obok siebie (np. *Odeon, Tivoli*) lub umieszczanymi jeden na drugim (*Goldener Helm, Bei Pietsch*). [175]

Wrocławskie kręgielnie łączono zazwyczaj z częścią gastronomiczną i zapleczem sanitarnym zespołu, odsuwając jednocześnie tor dla kręgli od pozostałej części ogrodu. Miało to swoje uzasadnienie w hałasie, który towarzyszył grze i zakłócał przebieg innych, odbywających się w ogrodzie imprez, przede wszystkim koncertów.

Wytyczne projektowe dotyczące budynków kręgielni określały parametry dotyczące długości i szerokości torów[176] oraz standartu wyposażenia poszczególnych

---

169 K. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 191. Por. także J.G. STEINBERGER, *Tagebuch...*, s. 240.

170 K. Matwijowski, powołując się na *Diariusz* hrabiego Otto Wenzel v. NOSTITZ pisze, że 6 X 1727 r. grano w kręgle w ogrodach jezuitów. Por. K. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*,s. 191.

171 F.A. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s.11.

172 Towarzystwo to spotykało się w każdy wtorek. Po trzygodzinnej grze w kręgle spożywano uroczystą kolację, po której oddawano się rozmowom, grze w karty lub bilard. Od dnia spotkań nazwano je *Dienstag-Kegler-Vereins*. Por. Johann Ludwig BOEHM, *Kurze Geschichtliche Darstellung des Dienstag-Kegler-Vereins*, Breslau 1835.

173 Zw. także *Spielerhalle*; wyposażano ją w stoły, ławki, tablice do zapisów, bufet, toalety.

174 Na jego końcu znajdowało się małe pomieszczenie dla ustawiającego kręgle.

175 Wyjątek, tak z powodu ilości torów jak i nietypowego ich usytuowania, stanowił zespół kręgielni w *Etablissement Deutscher Kaiser*. W wyniku dokonanej w 1904 r. - na podstawie projektu Karla Klimma - gruntownej przebudowy założenia, trójtorowy kompleks kręgielni urządzono na parterze głównego budynku, pod salą widowiskową.

176 Używano różnych rodzajów torów: drewnianych, cementowych, asfaltowych, z łupka oraz wyłożonych linoleum.

pomieszczeń.[177] Specjalne wymagania dotyczyły oświetlenia kręgielni, zwłaszcza torów. Zalecano także, aby była ona ogrzewana.

Mimo, podyktowanej względami funkcjonalnymi, konieczności wykorzystania w kompozycji elewacji stałego elemenetu, jakim były (rytmicznie rozmieszczone w długiej ścianie parterowego, rzadziej piętrowego pawilnu) okna, architektura kręgielni, wznoszonych na terenie wrocławskich *etablissements*, była stylistycznie zróżnicowana. Można w niej zaobserwować odbicie ogólnych tendencji obowiązujących w sztuce w jej kolejnych okresach. Przykładu, szczególnego pod względem architektonicznym, rozwiązania budynku kręgielni dostarcza *etablissement Zur goldenen Helm*. Jego dwutorowa kręgielnia, połączona z chłodnią piwa i rozmieszczoną na tarasach zielenią, przybrała formę neorenesansowego pałacyku. Autorem projektu budynku był mistrz murarski Carl Meinecke.

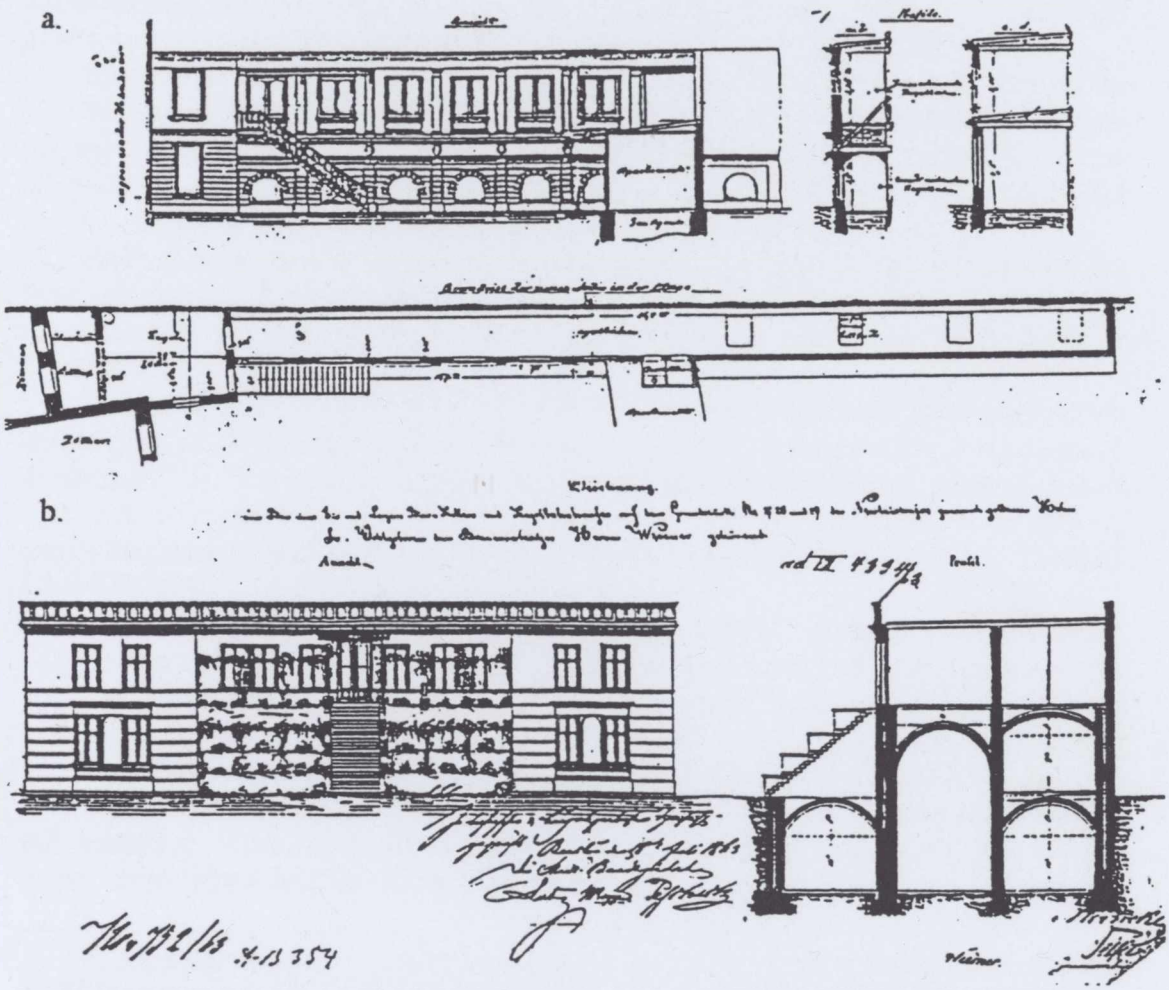

il. 23. Szerokość toru typowej kręgielni wahała się w przedziale 1,2-2,0 m; jej długość wynosiła 12-30 (najczęściej 22-25 m). Pomieszczenie dla graczy było zazwyczaj wyższe niż hala nad torem. Uzupełnienie wyposażenia wnętrza kręgielni stanowił jego wystrój, którego podstawą były - malowane na ścianach i suficie - zabawne sentencje.
- a. projekt rozbudowy kręgielni w *etablissement Bei Pietsch*, 1874 r., R. Beier, mistrz murarski
-b. projekt kręgielni połączonej z chłodnią piwa dla *etablissement Zur goldenen Helm*, 1863 r., C. Meinecke, mistrz murarski

[177] Por. *Handbuch...*, tom. IV, pół-tom IV, z. 2, s. 184; *Wasmuths Lexikon der Baukunst*, t. 3, s. 337.

3. Teatralne sceny letnie (*Tagestheaters, Singspielhallen*)

Teatry letnie przeznaczone były do wystawiania różnego rodzaju przedstawień, a także organizowania koncertów muzycznych na wolnym powietrzu. Ich historia sięga starożytności. W Europie nowożytnej idea teatru letniego, wykształcając dlań nowe formy, odrodziła się w XVII w. jako wytwór kultury dworskiej. Powstanie teatru letniego dokonało się przez przeniesienie, wykształconej wcześniej, sceny kulisowej do ogrodu. Towarzyszyła jej widownia urządzana na wolnym powietrzu.[178] Tym, co odróżniało sceny ogrodowe od jej, zamkniętych w budynkach, poprzedniczek była barwnie pomalowana rama sceniczna, która nawiązywała swoją formą do portalu zwieńczonego klasycznym, trójkątnym naczółkiem.[179] Ten nobilitujący motyw, który -jak napisała M. Zduniak - *miał określać bliskie kuzynowstwo tych obiektów...ze wspaniałymi świątyniami Melpomeny,*[180] wykorzystany został w scenach powstających na terenie *etablissements* i przetrwał w nich do końca XIX w.

Budynki sceniczne powstające na terenie ogrodów rozrywkowych wznoszono jako drewniane i nakrywano dwuspadowym dachem. Sceny zaopatrywano w kurtynę (najpopularniejszym typem był tu tzw. płaszcz Arlekina) i kulisowe dekoracje. Scenę od widowni oddzielano miejscem dla orkiestry. Czasem dobudowywano niewielkie pomieszczenia, w których lokowano garderoby dla artystów.[181]

Podłogi scen teatrów letnich pochylano zazwyczaj lekko w stronę widowni dla poprawienia widoczności i sprawnego odprowadzenia wody deszczowej.[182] Widownię urządzano najczęściej wprost na ziemi, ustawiając na niej ławki bądź stoliki z krzesłami.

Drugim typem teatrów ogrodowych były sceny nawiązujące do form antycznych, posiadające amfiteatralnie urządzoną i odkrytą widownię. Były to najczęściej budowle drewniane. W nowożytnej Europie spotykamy je najwcześniej w podlondyńskich ogrodach rozrywkowych.[183] Natomiast pierwszy publiczny teatr letni w środkowej części kontynentu założył w 1783 r., w berlińskim ogrodzie hr. Reusa, Carl Theophil Doebbelin.[184]

We wrocławskich *etablissements* spotykamy obydwa rodzaje teatrów letnich. Przykładów rozwiązań pierwszego typu (z widownią na poziomie terenu) dostarczają: tzw. *Sommerbuehne,* wzniesiona w 1868 r. na terenie *Wintergarten,* teatr letni w ogrodzie *Kaiser Garten,* otwarty przed 1870 r. i zadaszony (widownia) najprawdopodobniej w 1878 r. oraz scena letnia *Theater-Etablissement Victoria* (*Neue Taschenstrasse* [ul. Kołłątaja]), która przed 1903 r. dobudowana została do sali teatralnej. Brak materiałów archiwalnych nie pozwala jednak na przybliżenie formy architektonicznej dwóch ostatnich z wymienionych scen. Wygląd teatru letniego

---

[178] Za prekursora tej formy obiektu teatralnego w nowożytnej Europie uznaje się powszechnie sceny ogrodowe powstałe w rezydencjach Ludwika XIV. Powstały one jako jeden z elementów barokowej sztuki ogrodowej stanowiąc trawestację, używanych wcześniej do wystawiania rozmaitych przedstawień, wnętrz pałacowych. Por. Gerard CIOŁEK, *Teatry ogrodowe XVII i XVIII wieku.* W: Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury PAN, Warszawa 1954, s. 9. Za wskazanie tej pozycji uprzejmie dziękuję Pani prof. Barbarze Stępniewskiej.

[179] Z. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 42.

[180] M. ZDUNIAK, *Teatry...*, s. 88.

[182] Praktykę tę wypracowały w XVI w. tzw. sceny estradowe. Por. Allardyce NICOLL, *Dzieje Teatru,* Warszawa 1959, s. 113.

[183] Por. s. 29 niniejszej pracy.

[184] K. NOWACKI, *Architektura...*, s. 113; R. FREYDANK, *Theater...*, s. 103.

w *Wintergarten* zachował, zamieszczony w *Schlesische Provinzialblaetter,*[185] niesygnowany drzeworyt. Przedstawia on budynek sceny skonstruowany wedle przyjętych dla tej grupy i omówionych powyżej wzorów. Mamy więc ramę sceny zwieńczoną naczółkiem i ozdobioną akroterionami, pochyłą podłogę, rozświetloną rampę rozdzieloną budką suflera i kurtynę. Urządzoną pod gołym niebem widownię wypełniały miejsca przy stołach. Oświetlały ją, i zarazem oddzielały od przestrzeni ogrodu, dwa rzędy lamp.

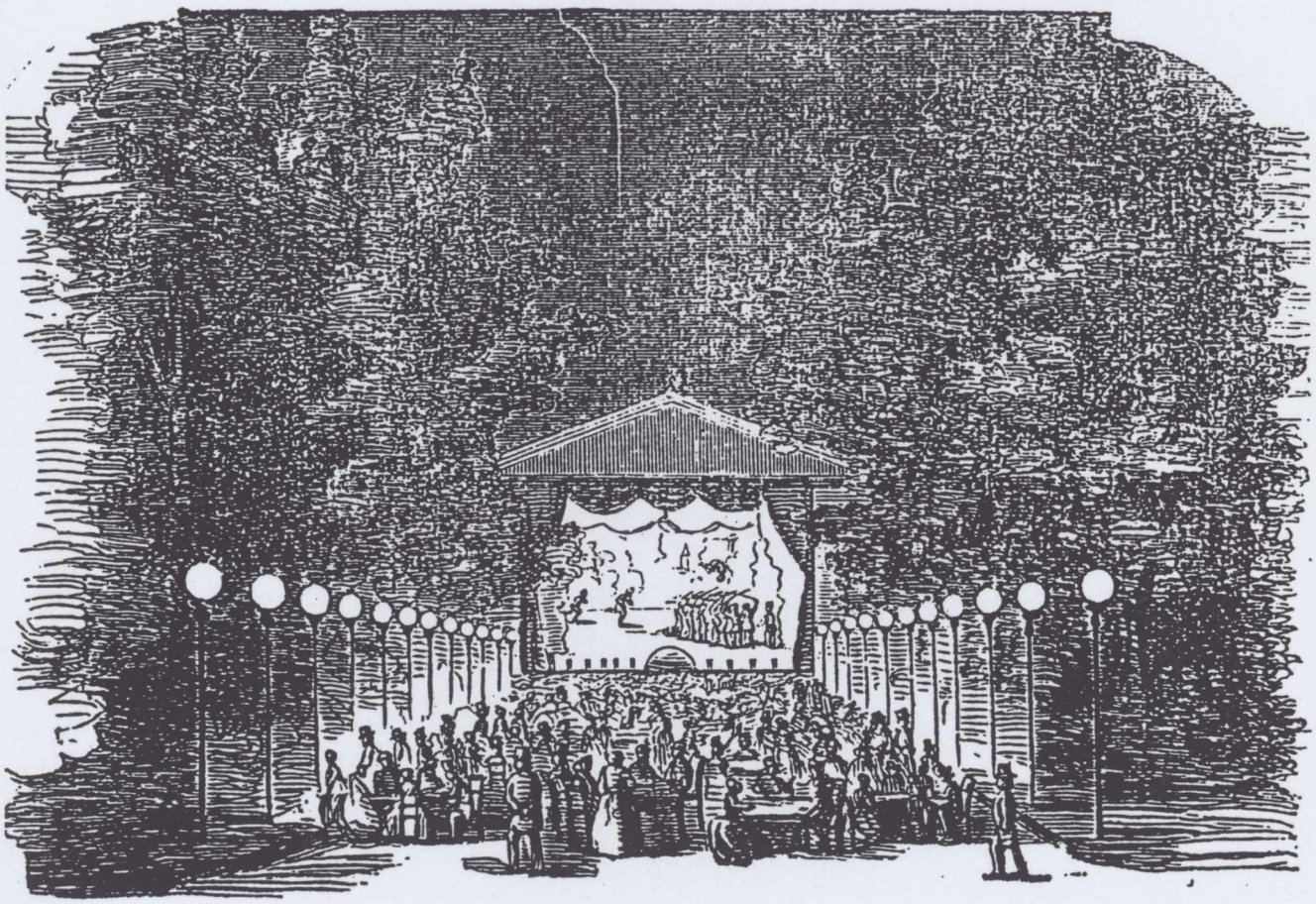

il. 24. Scena letnia w *Wintergarten*; 1872 r., drzeworyt, autor nie znany.

Miejscem, gdzie wrocławskie letnie sceny teatralne realizowano w okazalszej formie, były *Volksbelustigungsgaerten.* W dwóch wrocławskich zespołach tego typu wzniesiono wielkie - jak je nazywano - *Areny* . Powstały one na terenie *Wintergarten* (1853 r.) i *Volksgarten* (1870 r.). Dość szczegółowe opisy oraz okruchy materiałów ikonograficznych pozwalają na rekonstrukcję pierwszej z nich. Był to budynek drewniany, posiadający (nie zadaszoną początkowo) widownię z miejscami w rzędach

[185] *Schlesische Provinzialblaetter,* Breslau 1869, s. 256.

krzeseł ustawionych na poziomie parteru i trzech, wznoszących się amfiteatralnie, sektorach. Każdy z oddzielonych od siebie poziomo sektorów posiadał niezależne klatki schodowe. Naprzeciw widowni umieszczono obszerną,[186] zadaszoną scenę ujętą w ramę ozdobioną dwiema parami pilastrów i zwieńczoną naczółkiem. Scenę poprzedzało miejsce (fosa ?, loża ?) dla orkiestry. Pojemność teatru wynosić miała 3000 miejsc.[187]

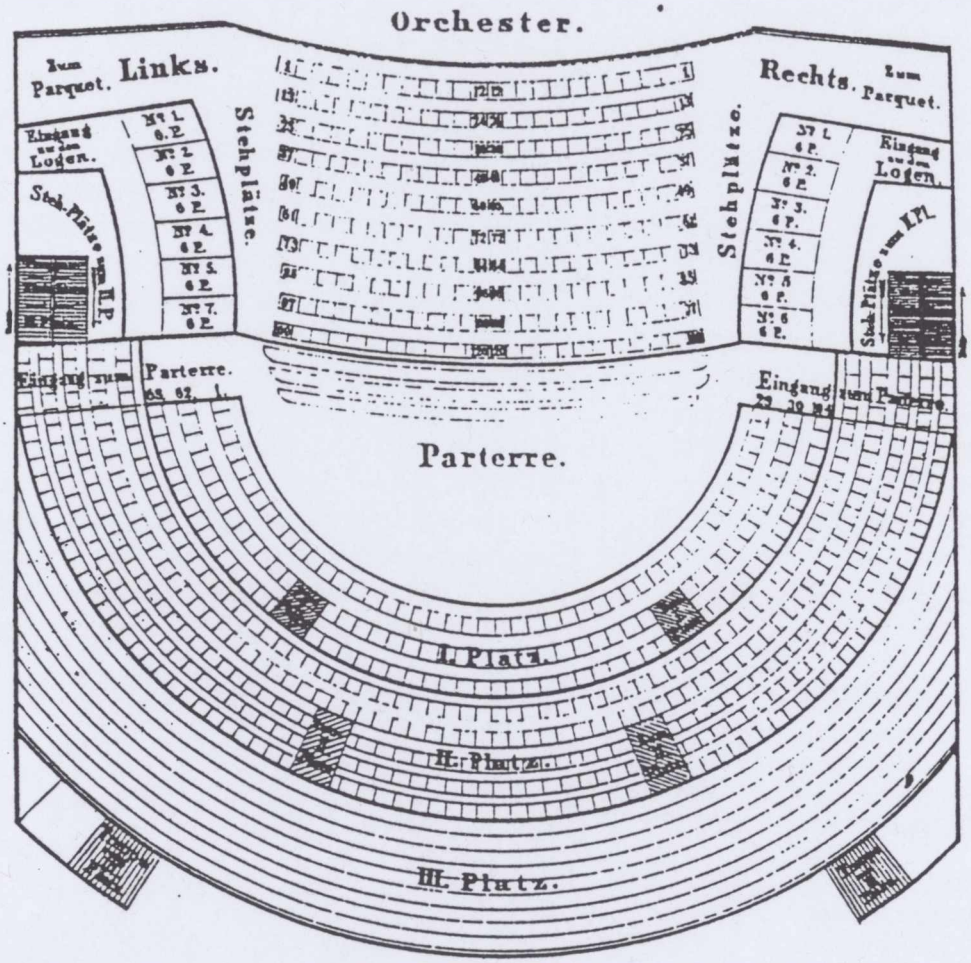

il. 25. Układ miejsc na widowni teatru *Arena* w *Wintergarten*, 1863 r.

Tę, stosunkowo niewielką ilość ogrodowych scen teatralnych powstałych na terenie wrocławskich *etablissements* tłumaczyć można, nie sprzyjającym takim przedsięwzięciom, warunkom klimatycznym. Kaprysy pogody bywały przyczyną odwoływania wielu spektakli.[188] Znacznie korzystniejszym, z finansowego punktu

[186] Parametry sceny wynosiły: otwór sceny - 11,6 na 18, 6 m, jej głębokość - 13 m; była ona wyposażona w system kulisowy. Por. J. STEIN, *Geschichte...*, s. 543; L. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 81-85; Z. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 53 n.

[187] O losach budynku i całego założenia szerzej na s. 81-85.

[188] W *Wintergarten*, w sezonie 1853/54, nie odbyły się z tej przyczyny 24 ze 195 planowanych przedstawień. W związku z tym podjęto decyzję o częściowym (rodzaj *velarium*), a później pełnym i

widzenia właścicieli *etablissements*, było zainwestowanie w budowę zamkniętych sal, uniezależniających od aury i pór roku. W ogrodach pozostawiano, wykorzystywane sporadycznie do celów teatralnych, sceny muzyczne. [189]

4. Muzyczne sceny letnie (*Musikzelte, Musiktempel, Musik- , Orchester-Pavillons*)

Letnie sceny muzyczne pełniły rolę estrady przeznaczonej na występy orkiestry lub chóru. Przyswoiły one formę wykształconą przez teatry letnie, przysposabiając ją do nowych zadań. O ile bowiem kształt sceny teatralnej determinowały przede wszystkim wymogi natury inscenizacyjnej, to w przypadku sceny koncertowej decydujące okazywały się względy akustyczne. Dodatkowym zadaniem tych obiektów była chrona muzyków przed deszczem i słońcem.

Muzyczne sceny letnie rozwinęły się wykształcając dwa zasadnicze typy. Pierwszy stanowiły muszle koncertowe, drugi tzw. kioski.[190] O wyborze rodzaju decydowało położenie sceny w ogrodzie, uwarunkowane najczęściej jego wielkością i względami akustycznymi. W mniejszych założeniach letnie pawilony muzyczne ustawiano najczęściej przy jednym z boków ogrodu, wiążąc je z innymi elementami, t.j.: kolumnadami, werandami, pawilonami. Tak usytuowana scena muzyczna przybierała najczęściej formę muszli, która odbijała dzwięki w stronę, zgromadzonej przed nią, widowni.[191] W ogrodach o znaczniejszych powierzchniach scenę muzyczną wznoszono zazwyczaj jako wolnostojącą, nadając jej formę otwartego pawilonu zwanego kioskiem. Zaletą tego rozwiązania była możliwość słuchania muzyki podczas, niczym nie skrępowanego, spacerowania po ogrodzie wokół grającego zespołu.

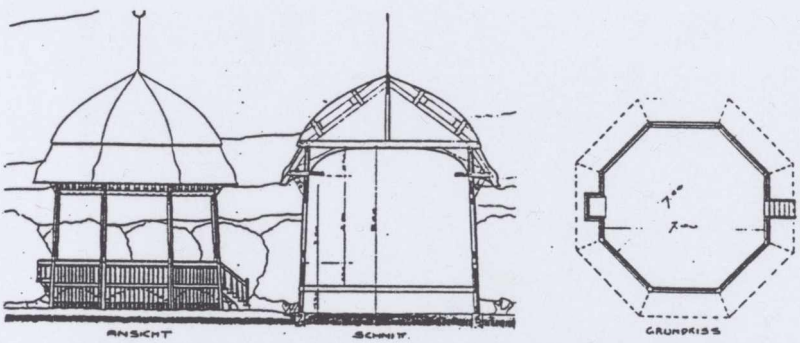

il. 26. Różnorodność stylistyczna letnich scen muzycznych uzależniona była od obowiązujących trendów architektonicznych, wielkości założeń, wreszcie upodobań inwestora i projektanta.

trwałym zadaszeniu widowni. Por. Karl WEBER, *Geschichte des Theaterwesens in Schlesien. Daten und Fakten - von Anfange bis zum Jahre 1944*, Durtmund 1980, s. 159, a także s. niniejszej pracy.

[189] Innym sposobem na uniezależnienie od warunków klimatycznych, pozwalającym dodatkowo na oszczędne wykorzystanie zaplecza scenicznego były podwójne, przylegające do siebie "plecami", tzw. *Doppelbuehnen*. Rozwiązanie takie ilustruje przykład zrealizowany według proj. Gotfrieda Sempera w szwajcarskim Baden. Taki sposób usytuowania sceny letniej w *Goldener Helm* sugerował B. Vogelsang. Teza ta nie znalazła potwierdzenia w konfrontacji z materiałami archiwalnymi. Por. *Handbuch...*, t. IV, pół-tom IV, z. 1, s. 142; Bernd Vogelsang, *Theaterbau...*, s. 80; a także katalog, pod hasłem: *Goldener Helm*.

[190] W podlondyńskich ogrodach *Vaux-Hall* i *Ranellagh* działały już w poł. XVIII w. muzyczne sceny letnie typu amfitetralnego, nawiązujące swoim kształtem do antycznego odeonu. Forma ta nie została jednak podjęta we wrocławskich *etablissements* i z tej przyczyny jej szersze omówienie zostało pominięte.

[191] Cechą charakterystyczną muszli koncertowych był ich kształt powodujący skupianie i odbijanie fal dźwiękowych w kierunku przyległej do estrady widowni.

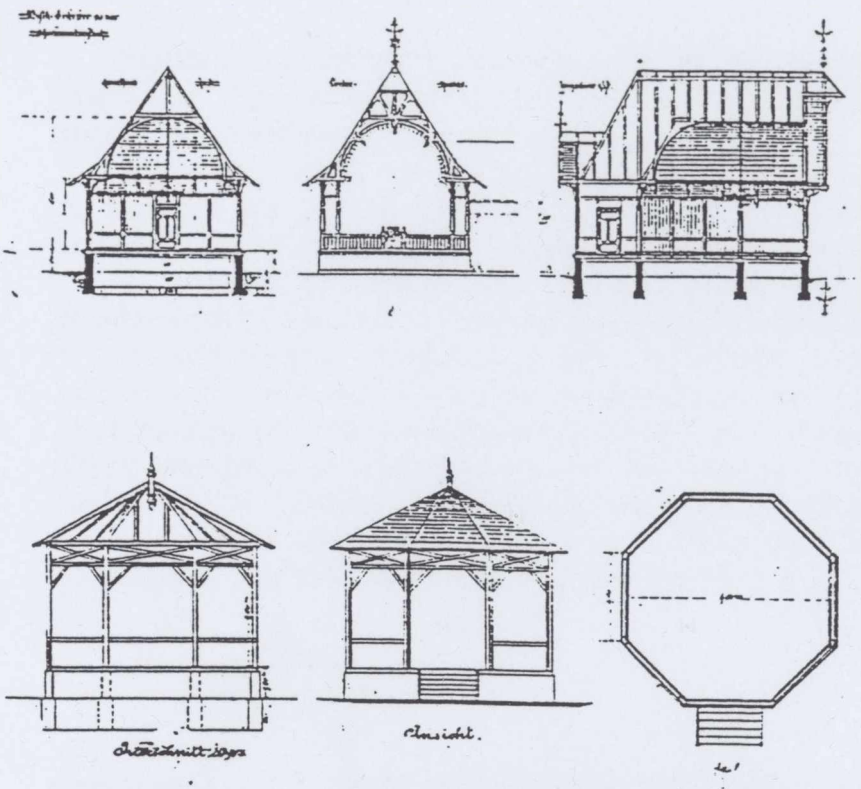

Oscylowała ona między (sugerującymi antyczne konotacje) formami klasycystycznymi, przez (modną na Śląsku od poł. XIX w.) architekturę szwajcarską, po, zalecany dla parków i dużych ogrodów, styl rustykalny, osiągany dzięki użyciu nieokorowanych okrągłaków, tzw. *Naturholz*. - Przykłady rozwiązań letnich scen muzycznych typu kiosk we wrocławskich *etablissements*.

Zdarzały się też rozwiązania pośrednie, kiedy to pawilon o formie kiosku wtapiano w ciąg kolumnad czy pergoli, wyróżniając go wysokością i, zwróconym ku widowni, trójkątnym szczytem. Oryginalnego przykładu dostarcza tzw. *Musik-Tribuehne*, zaprojektowana dla ogrodu *Schiesswerder* przez H. F. Waesemanna, której półokrągła, tylna ściana wpisana została w starannie zakomponowaną zieleń.

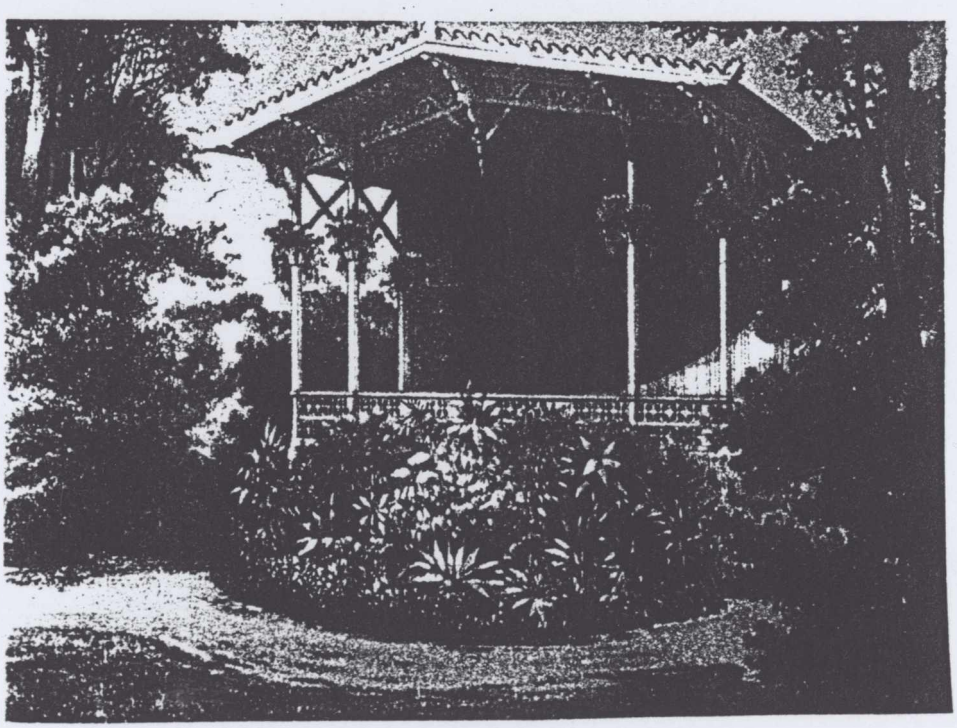

il. 27. Projekt sceny muzycznej ogrodu *Schiesswerder*, H. F. Waessemann, 1854 r.

Portale scen muzycznych ozdabiano rzeźbionymi przedstawieniami instrumentów (najczęściej lir), medalionowymi portretami kompozytorów, maskami; wieńczono antycznymi akroterionami i barwnie malowano.

Wśród wytycznych budowlanych dotyczących muzycznych scen letnich znalazły się zalecenia, aby podium dla muzyków umieszczać na wysokości 1,3 do 2,0 m nad poziom terenu.[192] Jako materiał budowlany polecano drewno, głównie sosnowe.

W sposobie sytuowania scen muzycznych, na terenie przeważającej części wrocławskich *etablissements*, przeważała koncepcja łączenia ich z innymi elementami wyposażenia ogrodu. Większość z nich wzniesiono w latach 60. XIX w. Do najokazalszych należały rozwiązania dwukondygnacyjne z miejscem dla orkiestry umieszczanym na wyższym poziomie. Spotykamy je w *Parisier Garten* i *Zeltgarten*. Wyżej wymienionym towarzyszyła spora ilość scen o skromniejszej formie i skali (m.in. *Viktoria* i *Stadtpark*). Parokrotnie odnajdujemy też przykłady wykorzystania formy typowych kiosków. Wzniesiono je w ogrodach *Odeon*, *Goldener Helm*, *Vinzenzhaus*, *Liebich's Etablissement*, *Seeloewen* i *Kroter*.

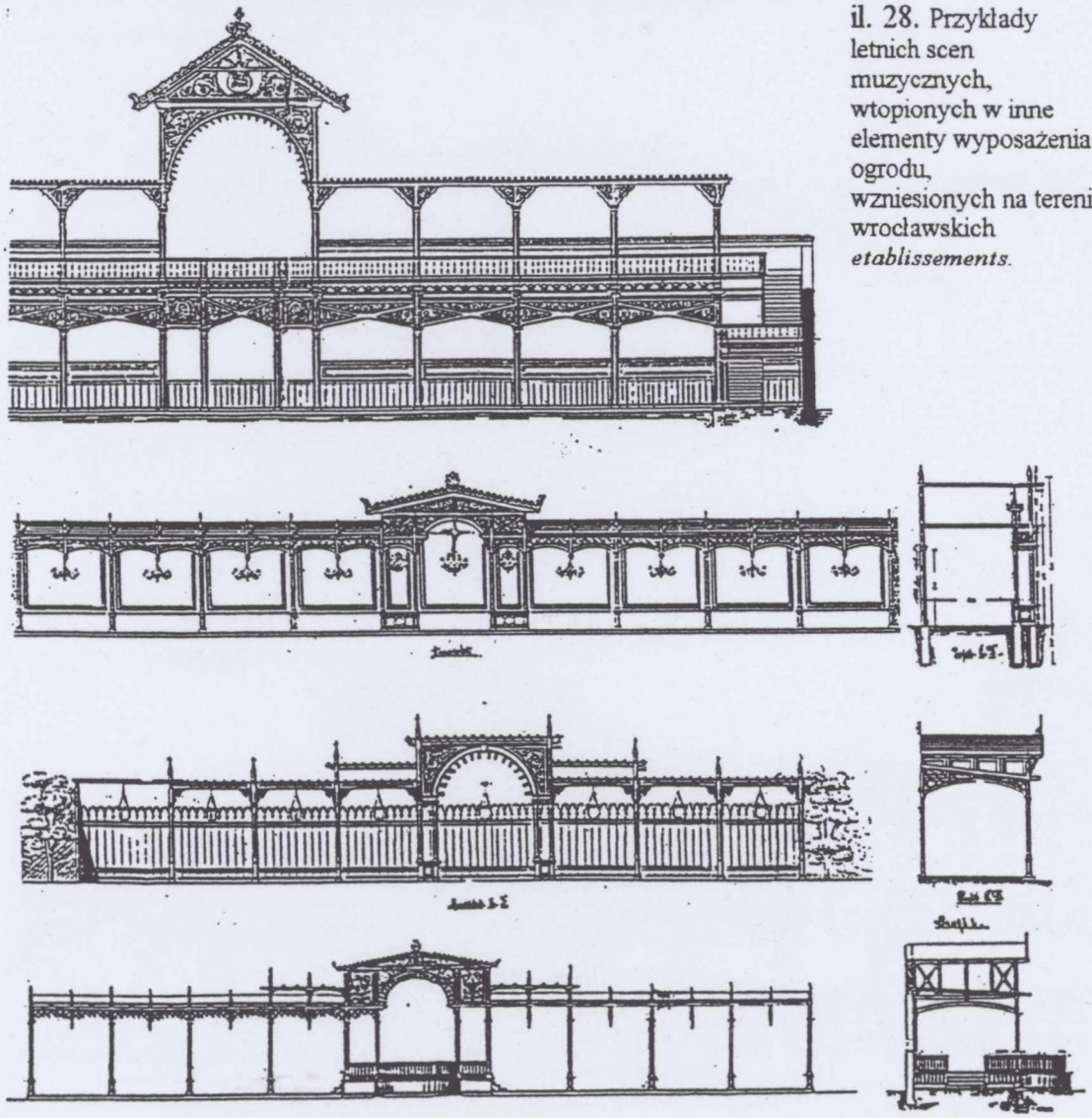

il. 28. Przykłady letnich scen muzycznych, wtopionych w inne elementy wyposażenia ogrodu, wzniesionych na terenie wrocławskich *etablissements*.

[192] Przestrzeń pod podłogą podium mogła być przy tym wykorzystywana jako magazyn krzeseł i pulpitów dla muzyków. Por. *Handbuch...*, t. IV, pół-tom IV, z.2., s. 236.

Większość z wrocławskich scen muzycznych była obiektami o raczej skromnej formie; jej charakter określały, niezbędne konstrukcyjnie, elementy ciesielskie. Imponowały natomiast często wielkością (*Vinzenzhaus* - średnica sześciokątnego kiosku miała 6 m, *Liebich* - 7 m średnicy i 8 m wysokości). Zakładano je najczęściej na planie regularnego, bądź wydłużonego sześciokata, rzadziej prostokąta.

Najznakomitszym reprezentantem wrocławskich, letnich scen koncertowych była piękna muszla w ogrodzie *Goldener Helm*, wzniesiona według projektu *Maurermeistra* Carla Meinecke.[193] Wpisana ona została w założenie składające się z dwukondygnacyjnej kolumnady o wysokości ok. 10 m i połączonej z nią, trójkondygnacyjnej wieżyczki, zwieńczonej masztem, na którym powiewało godło browaru Juliusa Wiesnera - właściciela ogrodu. Niezwykle bogato rozwiązano ramę sceniczną konchy, której formę oparto o wzór wykształcony w letnich scenach teatralnych. [194] Zwieńczony akroterionami trójkątny naczółek, w środku którego umieszczono zegar, podtrzymywały dwie pary kompozytowych pilastrów. Na ich osi, tuż pod pasem belkowania, umieszczono (płaskorzeźbione?, malowane?) portrety Bacha i Mozarta. Można przypuszczać, że całość, zgodnie z obowiązującą wówczs modą, była polichromowana.

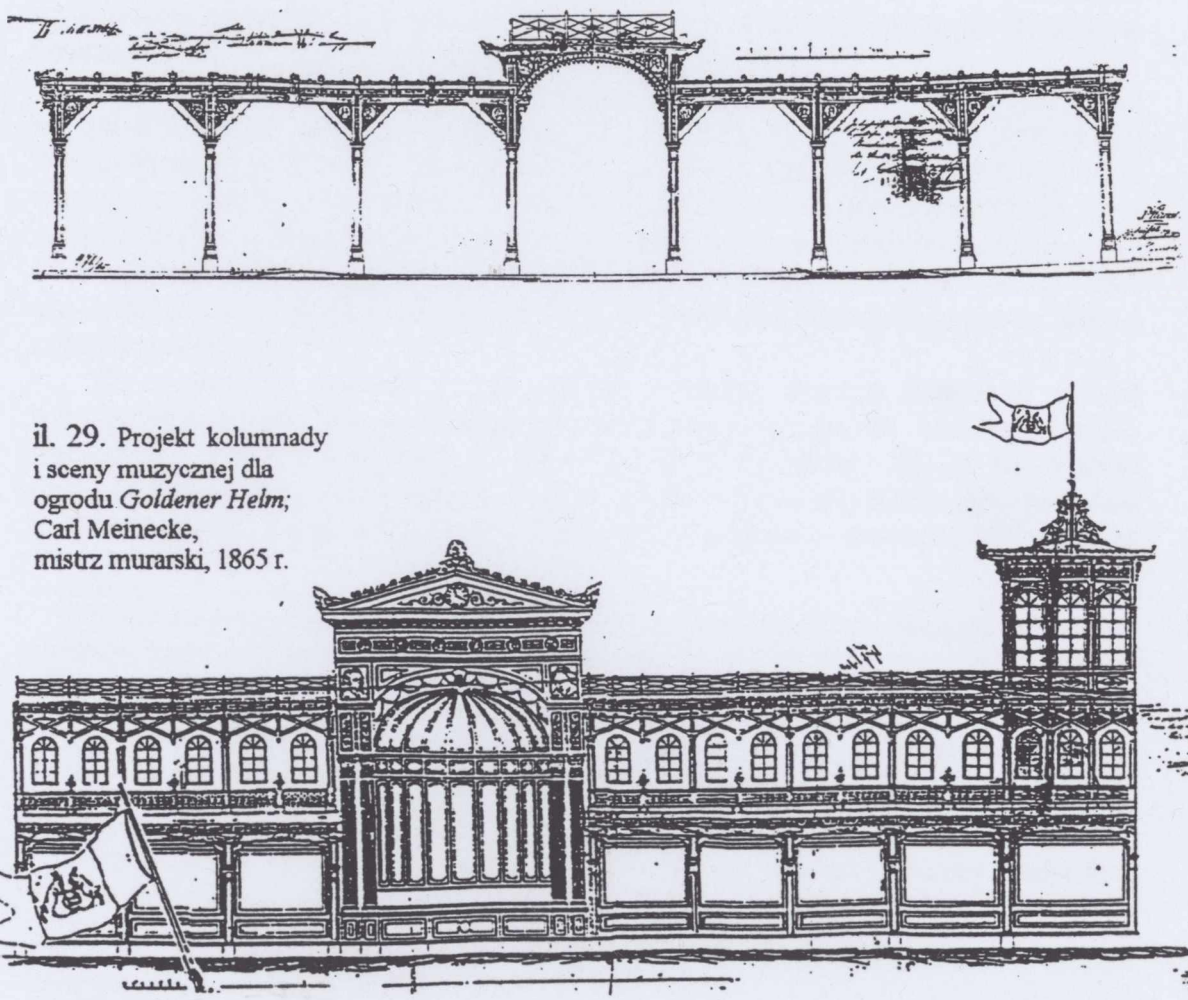

il. 29. Projekt kolumnady i sceny muzycznej dla ogrodu *Goldener Helm*; Carl Meinecke, mistrz murarski, 1865 r.

[193] Tą droga dziękuję Pani Ewie Jóźwik za odczytanie podpisu autora.
[194] Por. s. 27 niniejszej pracy.

Scena ta wykorzystywana była w latach 80. XIX w. do wystawiania sztuk teatralnych. [195] Używano jej także do, organizowanych sporadycznie w ogrodzie, festynów połączonych z iluminacją.

Imponująca, jak na warunki staromiejskie, była także pojemność tego koncertowo-teatralnego ogrodu, który mógł pomieścić (towarzysząc obszernej - 1200 miejsc - sali koncertowej,później teatralnej) ponad 1000 osób.[196]

5. Ogrodowe budowle rekreacyjne - kolumnady, werandy, pergole, altany (*Kollonaden, Veranden, Laubengaengen, Lauben*)

Podstawę wyposażenia ogrodów większości wrocławskich *etablissments* nie stanowiły jednak ani muzyczne ani teatralne sceny letnie, ale różnego rodzaju budowle o charakterze rekreacyjnym. Elementem najpopularniejszym pośród nich były kolumnady, następnie werandy, pergole i altany. Sytuowano je zazwyczaj na granicy działki otaczając - w skrajnych przypadkach całkowicie - przestrzeń ogrodu.[197] Miały one charakter otwartych, rzadziej zamkniętych pawilonów. Chroniły przed słońcem, deszczem, wiatrem. Można było w nich odpoczywać siedząc bądź spacerując. Przy ich wznoszeniu korzystano obficie z wzorców funkcjonalnych i formalnych wypracowanych przez budownictwo zdrojowe,[198] przenoszonych na teren Wrocławia poprzez ogrodowe zespoły zakładów kąpielowych.[199]

Wszystkie elementy stanowiące rekreacyjne wyposażenie ogrodów wykonywano niemal wyłącznie z drewna korzystając, do poł. XIX w., ze stylistyki architektury klasycystycznej; później zaś coraz chętniej czerpano z, dającej ogromne możliwości zdobnicze, ciesiołki szwajcarskiej.[200] Sięgnięcie do form charakterystycznych dla stylu szwajcarskiego podkreślało jednocześnie, poprzez konotacje z architekturą kurortów, rekreacyjny charakter założeń typu *etablissement.* Wykorzystywano także, choć znacznie rzadziej, motywy orientalne. Wszystkie one zaskakiwały bogactwem form i precyzją wykonania.

Do nielicznych wyjątków, jeśli chodzi o rodzaj użytego materiału, należał wspomniany zespół muszli koncertowej wzniesiony na terenie *Goldener Helm.* Imponujące rozmiary budowli (wysokość sceny - 14 m, wieży - ok. 15 m, długość dwukondygnacyjnych kolumnad - ok. 40 m) zmusiły do użycia żelaza jako materiału konstrukcyjnego, który połączono z misternie rzeźbionym drewnem. Z opisów

---

[195] Potwierdzają to przewodniki po mieście, a także progamy teatralne reklamujące: *...einziges Sommer-Theater am Platze mit Ueberdachtem Zuschauerraum.* Por. m.in. *Neue Fuehrer*, Breslau 1882, s. 2

[196] B. Vogelsang stawia w wątpliwość istnienie sceny letniej przy *Goldener Helm* nie znajdując, poza przytoczonymi przez niego sprzecznymi informacjami, żadnego dlań przekonującego dowodu. Tymczasem dostarcza go zarówno zaprezentowany projekt (por. katalog), jak i plany sytuacyjne, z których wynika, że przetrwała ona (przechodząc w 1889 r. przebudowę) co najmniej do 1912 r. Por. B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s.80.

[197] Zdarzało się, że jedynym elementem zielonym mniejszych *etablissements* były pnące rośliny towarzyszące wymienionym obiektom. Do sytuacji takiej odnosi się żart, przytoczony przez Witolda Fillera i dotyczący zespołów warszawskich, brzmiący: *...zwą się one ogródkami, choć drzew w nich prawie nie ma, dlatego iż mówi się tam i pokazuje wszystko...bez ogródek.* Por. Witold FILLER, *Melpomena i piwo*, Warszawa 1960, s. 6.

[198] Grażyna BALIŃSKA, *Uzdrowiska dolnośląskie*, Wrocław 1991, s. 65, 66.

[199] Na wątek ten zwrócono już uwagę w niniejszej pracy. Por. s. 26.

[200] Pierwszym obiektem zrealizowanym we Wrocławiu w tym stylu był tzw. *Schweizerhaus*, wzniesiony na terenie Parku Szczytnickiego.

wiadomo też o zadaszeniu ogrodu w 1889 r. przeszkloną konstrukcją stalową.[201] Całkowicie metalowe było wyposażenie *Zeltgarten*, składające się z kolumnad i włączonych w nie kompozycyjnie altan oraz sceny dla muzyków. Zaprojektowała je w 1873 r. berlińska spółka architektoniczna *Kylmann u. Heyden.*[202] Z kutego żelaza wykonano także konstrukcję werandy dobudowanej w 1913 r. do sali *Konzerthaus Roland* (wykonawca: wrocławski *Werkstatt fuer Eisenkonstruktionen, Bau- und Kunst- Schlosserei,* Carla Trippera) oraz ogrodowej hali , wzniesionej w 1908 r. na terenie *Vinzenzhaus.*[203]

Wymienione wyżej obiekty nie wyczerpywały arsenału wszystkich typów budowli wykorzystywanych jako rekreacyjne wyposażenie a zarazem ozdoba ogrodu. Do rzadziej spotykanych należały różnego rodzaju cieplarnie.

6. Cieplarnie (*Glashauses, Pflanzenhauser*)

Istota cieplarń polega na wykorzystaniu promieniowania słonecznego, wspomaganego ogrzewaniem i nawilżaniem powietrza, do wytworzenia we wnętrzu wymaganej, niezależnej od warunków zewnętrznych, temperatury i wilgotności. Uzyskuje się w ten sposób mikroklimat właściwy dla rozwoju roślin pochodzących z odmiennych stref klimatycznych. W zależności od rodzaju uprawianych roślin cieplarnie dzielono m.in. na pomarańczarnie, figarnie i palmiarnie; szczególnym rodzajem cieplarń, popularnym zwłaszcza w XIX w., były ogrody zimowe.[204]

Historia cieplarń sięga końca XVI w. i dworu francuskiego króla, Henryka IV. Już w XVII w. towarzyszyły one wielu europejskim rezydencjom. Powszechnie popularne stały się w XIX w., kiedy moda na uprawianie delikatnych, południowych roślin na terenach o ostrzejszym klimacie znalazła sojusznika w nowych technologiach budowlanych.[205] Stały się wtedy cieplarnie (szczególnie w 2. poł. tego wieku)

---

[201] L. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 209.

[202] **Walter Kylmannn** (1837-1913), absolwent berlińskiej Akademii Budowlanej, wielokrotny pruski komisarz rządowy na Wystawach Światowych (Paryż, Wiedeń, Berlin i Chicago). Od 1868 r. współpracował z Adolphem Heydenem; członek-założyciel VBA. Wśród wielu realizacji: pawilon na Wystawę Światową w Wiedniu, kościół w Duesseldorfie, budynek poczty we Wrocławiu, proj. dworca kolejowego (*Freiburger Bahnhof*) we Wrocławiu (wraz z C. Luedecke). **Adolph Heyden** (1838-1902), studia w Szkole Rzemiosł w Krefeld, potem w Akademii Budowlanej; staż w pracowni A. Stuelera; członek-założyciel VBA; od 1868 r. współpracownik Walthera Kyllmanna. Por. Uwe KIELIG, *Berliner Privatarchitekten und Eisenahnbaumeister im 19. Jahrhundert. Biographisches Lexikon.* Seria: Miniaturen zur Geschichte, Kultur und Denkmalpflege Berlins, nr. 26, Berlin 1988, s.30, 44. Za wskazanie tej publikacji uprzejmie dziękuję Panu Jerzemu Ilkoszowi.

[203] Można przypuszczać, sądząc z zachowanych projektów, że metalowych (prawdopodobnie żeliwnych) elementów użyto do wzniesienia otwartej pijalni, zaprojektowanej w 1882 r. dla *Etablissement Friebeberg* przez parę architektów Oesterlinka i Hentschela.

[204] Hodowano w nich rośliny, które nie wymagały wysokich temperatur, takie jak: karłowate drzewa iglaste, palmy, rododendrony, wawrzyny, pomarańcze i mirty. Zadaniem tych ogrodów była ochrona roślin przed mrozem. Wnętrza ogrodów zimowych ogrzewano do 4 stopni w skali Reamura (ok. 6,4 st. C). Rośliny sadzono w szklarni wprost do gruntu lub w umieszczano w donicach; komponowano je wokół basenów, fontann i rzeźb, tworząc zimowy salon - *Salon-Wintergarten.* Por. *Handbuch...*, t.IV, pół-tom VI, z. 4, s. 436.

[205] W 1833 r. ukazała się pierwsza książka o budowie szklarń autorstwa Nathaniela WARDA, zat. *Growth of Plants in Closely - Glazed Cases,* która odegrała dużą rolę w ich popularyzacji. Por. L. MAJDECKI, *Historia...*, s. 614.

głównymi atrakcjami - wręcz wizytówkami - wielu założeń przeznaczonych dla festynów i koncertów.[206]

We Wrocławiu pierwsze "ogrody pod szkłem" pojawiły się w XVII w. [207] kiedy (obok mniej wymagających pierwiosnków, prymul i goździków) sprowadzać zaczęto drzewka cytrynowe i pomarańczowe. Pierwsze wrocławskie cieplarnie wzniesiono na terenie podmiejskich (w kilku przypadkach leżących na terenie Starego Miasta) ogrodów, towarzyszących rezydencjom. Ich właścicielami byli zamożni mieszkańcy Wrocławia: przedstawiciele patrycjatu, zamieszkałej w mieście szlachty i wyższego duchowieństwa.[208] Słynny był, powstały pod koniec XVIII w. przy *Taschenstrasse* (ul. Piotra Skargi), ogród *Comisionrata* Wernhera, w którym uprawiano ponad 3000 gatunków kwiatów oraz rzadkie rośliny szklarniowe. Część z nich sprowadzono z paryskiego ogrodu botanicznego. [209]

Największą sławą i popularnością cieszyły się jednak ogrody zakładanene na terenie Przedmieścia Świdnickiego. Na obszernej działce w narożniku *Grosse Anger* (ul. Piłsudskiego) i drogi prowadzącej z miasta w kierunku Świdnicy urządzono (najprawdopodobniej w 1731 r.) wspaniały ogród Caspara Wilhema Sculteti. Niepodal lokalu Liebicha około 800 zagranicznych roślin zgromadził miedziorytnik Friedrich B. Endler.[210]

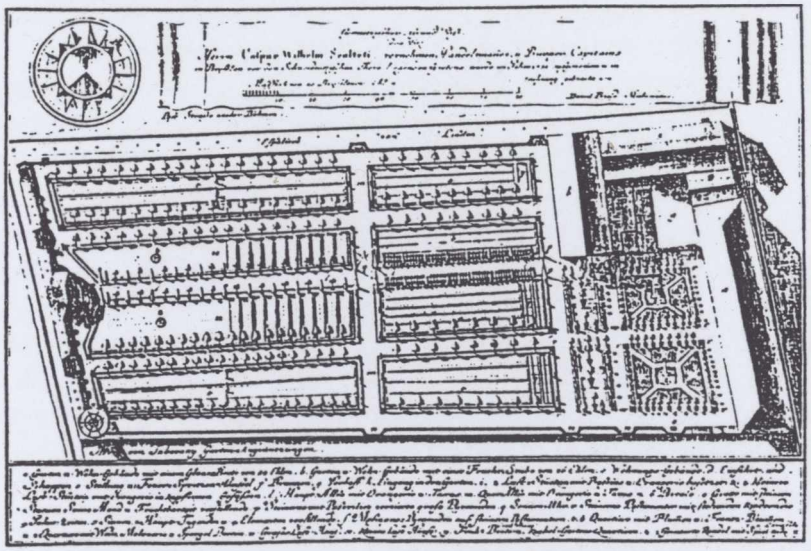

il. 30. W ogrodzie Caspara Wilhelma Sculteti przy *Grosse Anger*, pośród regularnie wytyczonych i rozdzielonych szpalerami drzew (głównie pomarańczowych i cisów), parterów kwiatowych i grząd warzywnych (z uprawą winnej latorośli, melonów i szparag), rozmieszczono (za zespołem budynków mieszkalno-gospodarczych) m.in.: tzw. *Lust Haeuser*, oranżerie, szklarnie, groty z rzeźbionymi figurami i sadzawki z fontannami. - Plan ogrodu.

---

[206] Wśród najsłynniejszych tego typu cieplarń znajdowały się: *Flora* w Kolonii, *Palmengarten* we Frankfurcie n/M i *Flora* w Charlotenburgu.

[207] Do wcześniejszych wyjątków należały uprawy o charakterze medyczno-naukowym, wśród których przykładem najsłynniejszym był ogród Laurentiusa Scholza, założony w 1585 r. i posiadający jedną z pierwszych we Wrocławiu (a być może dokładnie pierwszą) cieplarnię, zw. *Winterhaus*. Por. Krzysztof EYSYMONTT, *Ogród Laurentiusa Scholza we Wrocławiu i jego europejskie parantele. W: Biuletyn Historii Sztuki*, Warszawa 1989, s. 5.

[208] Opisu ogrodu hrabiów Maltzanów (mieszczącego się przy ul. Łaciarskiej 2, założonego w 1709 r.), w którym znajdowała się oranżeria, dostarcza artykuł W. Brzezowskiego. Terasowo (D. Gomolcke używa określenia *amphiteatralische*) ukształtowany teren ogrodu wykorzystywano do organizacji różnych uroczystości. Por. Wojciech BRZEZOWSKI, *Dom wrocławski w okresie baroku*. W: Architektura Wrocławia, t. I, Wrocław 1995, s. 186; D. GOMOLCKE, *Das kurz-gefassen...*, s. 164.

[209] K. Ch. NENCKE, *Breslau...*, s. 333.

[210] K. Ch. NENCKE, *Breslau...*, s. 331.

Pod koniec XVIII w. popularne stały się uprawy, których właścicielami byli tzw. *Kunst-* albo *Ziergaertnern.* Zajmowali się oni dochodową hodowlą roślin ozdobnych. Do najbardziej znanych należały ogrodnicze rodziny Mohnhaupt i Viertel.[211] Na początku XIX w., zamknięte początkowo, uprawne ogrody otwierać zaczęto dla szerszej publiczności. [212]

Zdarzało się, że do podstawowej atrakcji założeń, jaką stanowiły cieplarnie, dodawano lokal gastronomiczny (była to najczęściej kawiarnia), łącząc oba budynki w jeden kompleks. Czasem wyposażano w różnego rodzaju obiekty (altany, kolumnady) także ogród letni. Powstał tak m.in. *Mohnhaupt' Blumengarten*, mieszczący się przy *Gartenstrasse* 4 (ul. Piłsudskiego). Jego urodę opiewały od lat 30. XIX w. niemal wszystkie wymienione w bibliografii przewodniki i opisy miasta. Najdalej w swoich zachwytach posunął się J. Krebs, który tak go w 1836 r. zachwalał: *Po prawej stronie Gartenstr* (w okolicach dzisiejszego Placu Legionów - przyp. aut.) *znajduje się wrocławska Hesperia - ogród zimowy ogrodnika Mohnhaupta. W zimie zbiera się tam - w cieplarni, między wonnymi drzewkami pomarańczowymi i bujnie kwitnącymi krzewami, miłe towarzystwo, które przy filiżance kawy przemieszcza się oczami wyobraźni do Neapolu i dalej na Wyspy Kanaryjskie. Tymczasem ich płaszcze i futra wiszą nieopodal, a za oknem sypie śnieg...*[213] Brak materiałów ikonograficznych uniemożliwia uzupełnienie tego opisu.[214]

Jest wielce prawdopodobne, że wspomniana wyżej cieplarnia w ogrodzie Mohnhaupta stała się bezpośrednią inspiracją dla, wzniesionego w 1837 r., założenia *Kroll'sche Wintergarten* (*Scheitnigerstrasse* 11 [ul. Szczytnicka]).[215] Z wzorca tego skorzystały także inne zespoły. Swoje "szklane domy" miały *etablissements*: *Bei Casperke* (1841 r.), *Zeltgarten* (1847 r.), *Parisier Garten* (1848 r.) oraz założenie przy *Parkstrasse 35* (ul. Parkowa, w 1851 r.). W 1849 r. powiększono o ogród zimowy salę koncertową *Odeon.*

Wymienione wyżej cieplarnie budowano jako częściowo murowane i (przestrzegając południowej orientacji) jedno-, dwu- bądź trójstronnie przeszklone. Niewielkie tafle szkła osadzano w drewnianej, ozdobnej konstrukcji, której stylistyka nawiązywała do klasycystycznej architektury ogrodowego budownictwa rezydencjonalnego. Ich projektantami i wykonawcami byli głównie cieśle.[216]

---

[211] B. GALANTOWICZ, D. TUROWSKI, *Rekonstrukcja...*, s. 256.

[212] Idea udostępniania ogrodów prywatnych, towarzyszących rezydencjom, zrodziła się w XVII w. Francji i została zrealizowana w królewskich założeniach *Tuileries, Luxemburg* i *Wersal.* We Wrocławiu sięga ono późnych lat XVIII w. Została zapoczątkowana przez księcia Friedricha Ludwika von Hohenlohe w Szczytnikach. Jego śladem poszli inni. Zwyczaj ten utrzymywał się do końca XIX w., czego przykładem, otwierane czasowo dla spacerowiczów, ogrodowe części rezydencji: bankiera Ludwiga Theaodora Moritz-Eichborna, wydawcy Josefa Maxa (tzw. *Max Garten*) i *Stadtrata* Trewendta. Por. L. MAJDECKI, *Historia....*, s. 295; Theodor SUST, *Fuehrer durch Breslau.* W: Adresbuch der Haupt- und Residenz-Stadt Breslau, Breslau 1863.

[213] J. KREBS, *Wanderungen...*, s. 378.

[214] Archiwalia zachowane w ABmW obejmują okres od 1867 r. i dotyczą projektu nowego budynku frontowego, którego koncepcję stworzył Theodor Miliczewski. Wiadomo natomiast, że główne tereny uprawowe firmy Mohnhaupta znajdowały się przy *Sternstr* (ul. Sienkiewicza), vis-a-vis Ogrodu Botanicznego, zajmując powierzchnię ponad 6 ha; sama firma ogrodnicza działała pod szyldem *Eduard Mohnhaupt der Aeltere* co najmniej do początku XX w.

[215] *Etablissement Wintergarten* zostało szerzej zaprezentowane na s. 81-85.

[216] W wytycznych budowlanych dotyczących cieplarń zalecano w końcu XIX w. użycie, jako materiału konstrukcyjnego, drewna albo żelaza. Do zalet pierwszego z tych materiałów zaliczano: złe przewodzenie ciepła, odporność na zniekształcenia wywołane temperaturą (co było istotne w przypadku używania elementów otwieranych lub uchylnych), niższe koszty. Natomiast wśród wad

a.

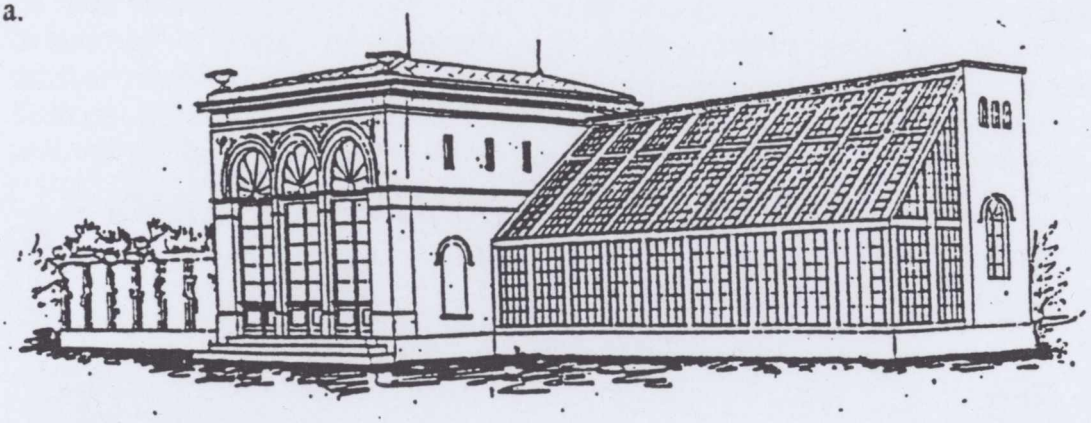

b.

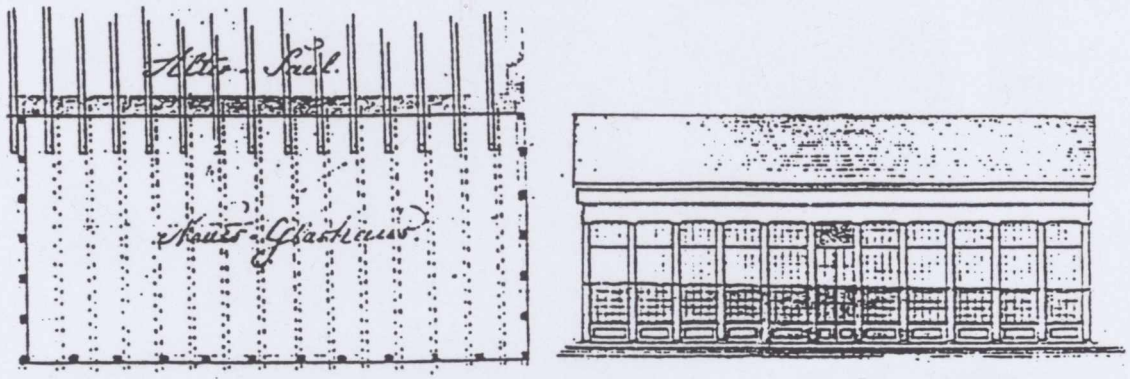

il. 31. Użycie drewna, jako materiału konstrukcyjnego dla cieplarń wznoszonych na terenie wrocławskich *etablissements* wpłynęło tak na formę ich architektury, jak i gabaryty.
- a. projekt cieplarni dla ogrodu mieszczącego się przy *Parkstrasse* 35, 1851 r., (podpis autora nieczytelny)
- b. projekt cieplarni dobudowanej do sali koncertowej w *Weiss Garten*, 1845 r., F. Morave, cieśla

Wydaje się, że wczesnym (przed poł. XIX w.) powstaniem cieplarń we wrocławskich *etablissements* tłumaczyć można zupełny brak recepcji nowych form ogrodów pod szkłem , jakie wykształciły się dzięki możliwościom konstrukcyjnym i stylistycznym stworzonym poprzez użycie żeliwa, żelaza i stali. Właściwości wymienionych materiałów pozwalały na zerwanie z prostokątnym rzutem i prostopadłoscienną bryłą cieplarń. Dawały też możliwość przekrywania szkłem znacznie większych niż dotychczas powierzchni.

W latach 60. i 70. XIX w. powstał we Wrocławiu cały szereg wyspecjalizowanych firm zajmujących się projektowaniem i masową produkcją różnego rodzaju obiektów szklarniowych. Dodatkowych bodźców dostarczały, organizowane w mieście wystawy ogrodnicze, tzw. *Schlesische Gartenbau-, Forst- und Landwirtschaftliche Austellungs.*[217] Potentatem w tej dziedzinie była *Fabrik fuer schmiedeeiserne Hochconstructionen* M.G. Schotta, działająca przy *Matthiastrasse*

niższą trwałość oraz mniejszą wytrzymałość konstrukcyjną. Atutem żelaza, poza wspomnianą trwałością były jego możliwości konstrukcyjne, pozwalające na otrzymywanie daleko większych rozpiętości między podporami, przy użyciu elementów o znacznie mniejszych przekrojach. Por. *Handbuch* ..., tom. IV, pół-tom VI, z.4;

[217] Część z nich odbyła się na terenie *etablissments*; w 1872 r. na terenie *Wintergarten*, w latach 1878, 1892 i 1893 w ogrodzie należącym do *Schiesswerder*.

28 (ul. Jedności Narodowej).[218] Nie mniej znane były firmy Hafta, Menzla, Schuetzego i Bilda. Produkowały one, oprócz reprezentacyjnych cieplarń i użytkowych budynków szklarniowych, także inne elementy wyposażenia ogrodów, takie jak: kolumnady, pergole, altany, werandy, tarasy i ogrodzenia. Konstruowano je, zachwycając koronkowym bogactwem kutych i odlewanych elementów zdobniczych.

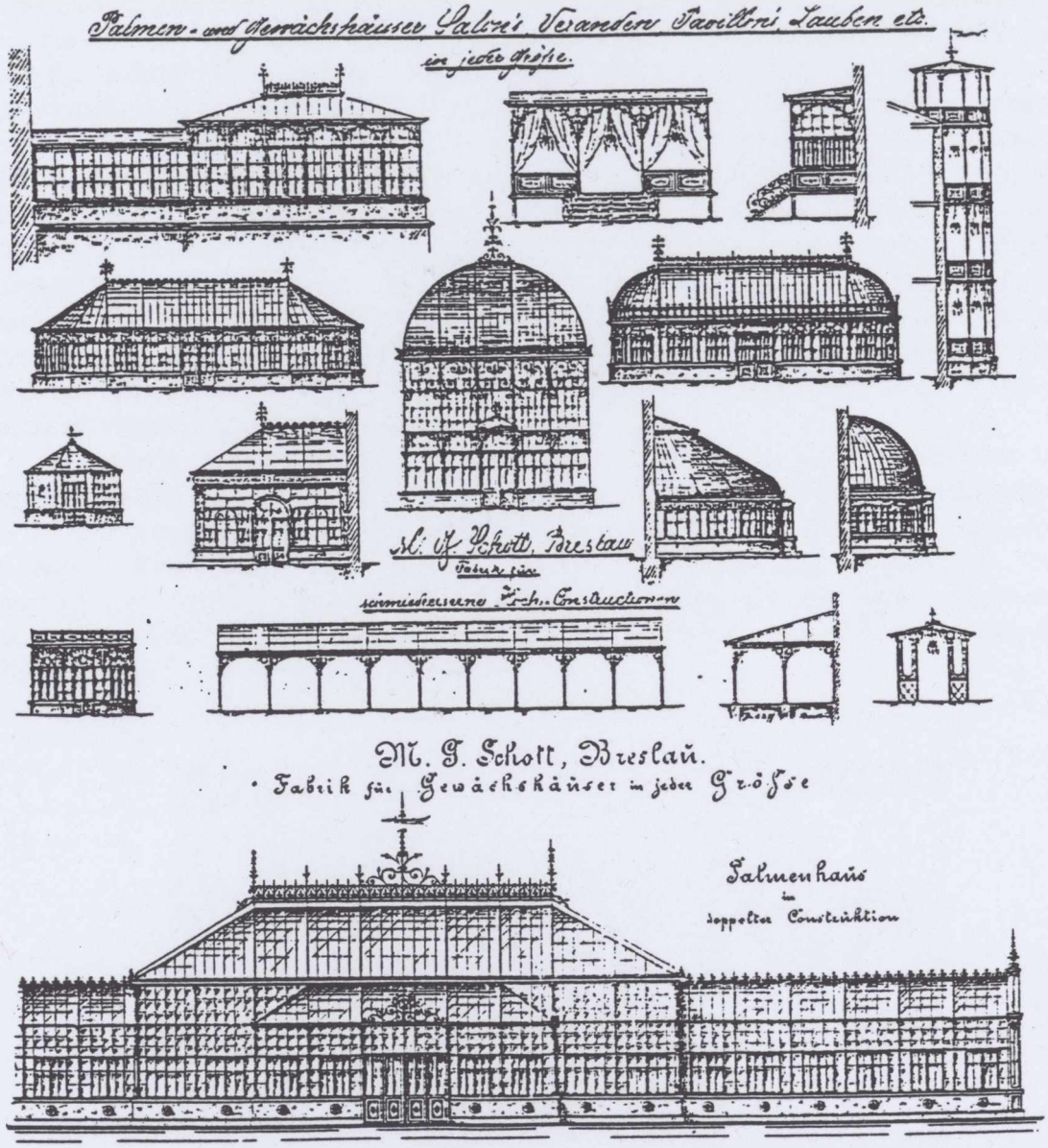

il. 32. Rewolucyjne dokonania w dziedzinie nowych konstrukcji, odmierzane krokami Wystaw Światowych i realizacjami tej miary co: cieplarnia Ogrodu Botanicznego w Paryżu z 1833 r. (uważana za prototyp wszystkich wielkich oranżerii o żelaznej konstrukcji), Ogród Zimowy i Sala Zebrań w Paryżu (1847 r.), wreszcie Pałac Kryształowy w Londynie (1851 r.), wykorzystane zostały w 2. poł XIX w. na masową skalę.
- Z katalogu reklamującego ofertę wrocławskiej fabryki M.G. Schotta, 1879 r. [219]

---

[218] Firma ta reklamowała się zdobyciem "*...grossen Kaiser-Medaille in Gold fuer Gartenbau, der goldenen und silbernen Stats-Medaille und ertsen Priesen*". Por.: *Katalog fuer die Gartenbau-, Forst- und Landwirthschaftliche Ausstellung*, Breslau 1878. Za zwrócenie uwagi na ten katalog dziękuję uprzejmie Pani prof. Grażynie Balińskiej.

[219] Za wskazanie tego katalogu serdecznie dziękuję Pani Annie Łuszczewskiej.

7. *Ateliers* fotograficzne (*photographisches Atelier*)

Odrębną grupę obiektów i pomieszczeń, które parokrotnie weszły w skład wrocławskich *etablissements* stanowiły *ateliers* fotograficzne. Historia usług fotograficznych sięga we Wrocławiu poł. XIX w.[220] Od tego czasu powstało kilkadziesiąt zakładów fotograficznych, które lokowano głównie na terenie Starego Miasta i okolic. Ze względu na, uwarunkowane technologicznie, zapotrzebowanie na światło naturalne[221] pierwsze *ateliers* miały formę parterowych, wydłużonych pawilonów o silnie przeszklonej, orientowanej na południe, ścianie; czasem szklono również dach. Ich wnętrza składały się z większego pomieszczenia służącego fotografowaniu, towarzyszącego mu zaplecza oraz poprzedzającej całość poczekalni dla klientów. Przykłady takich rozwiązań spotykamy w zespołach: *Hotel Wollin*, przy *Berliner Chausee* 109/11 (ul. Legnicka) oraz *Palast Restaurant* przy *Neue Schweidnitzestrasse* 16 (ul. Świdnicka). W obu przypadkach budynki *ateliers* ulokowano na tyłach domów frontowych. Odmiennie usytuowano zakład fotograficzny działający na terenie *Etablissment Buergersaele* (*Morgenau*), który znalazł siedzibę we wnętrzu olbrzymiego szklanego pawilonu, tuż obok głównej atrakcji - obrotowego parkietu dla tańczących.[222]

Przykładu bardzo interesującego rozwiązania dostarcza *atelier* wzniesione w ogrodzie lokalu zw. *Cafe' Kaiserkrone* (*Statgraben 8* [ul. Podwale]), zaprojektowane w 1870 r. przez Friedricha Barchewitza, wsławionego już w tym czasie budową *Lobe-Theater*. Przeszklone pomieszczenie zakładu fotograficznego usytuowano na najwyższej, trzeciej kondygnacji budynku, wzniesionego na tyłach ogrodu, utrzymanego w charakterze tzw. *Zins-Palast* i zrealizowanego w klasycyzujących formach.

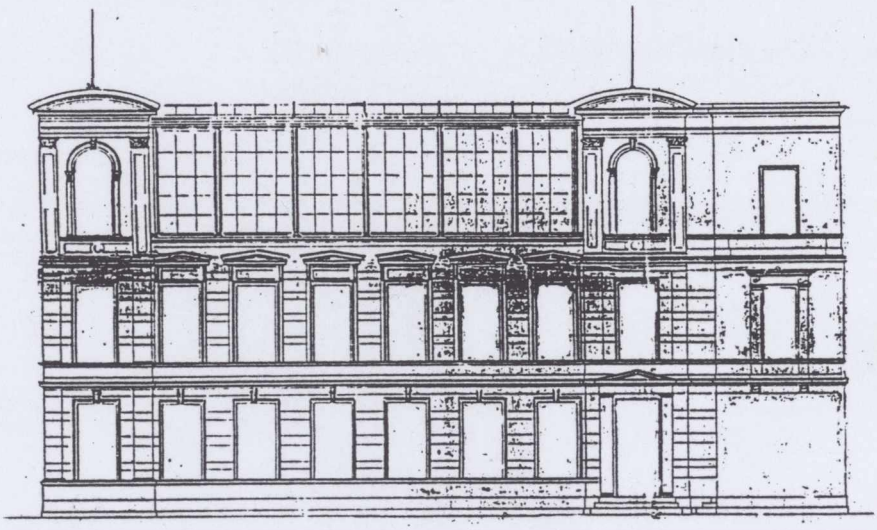

il. 33. Projekt pracowni fotograficznej dla zespołu *Café-Kaiserkrone*, przy *Stadtgraben* 8 (ul. Podwale), elewacja od strony ogrodu, 1871 r., Friedrich Barchewitz, budowniczy.

---

220 W 1848 r. pojawiły się w prasie reklamy pierwszego zakładu fotograficznego, należącego do niejakiego Stanitza i mieszczącego się przy *Albrechtstr 22* (ul. Wita Stwosza). Por. Iwona BINKOWSKA, *Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX w.* Wrocław 1991, cz. 1., wstęp.

221 Dopiero w latach 90. XIX w. zaczęto powszechniej używać tzw. błysku magnezji.

222 *Atelier* fotograficzne znajdowało się także na terenie *Tempelgarten*. Należało ono do firmy *Beyer u. Blumenthal*. Nie zachowały się niestety archiwalia prezentujące architekturę tego obiektu. Por. *Breslauer Zeitung*, 1852, s.1453.

Wykorzystanie "błysku" magnezji uniezależniło zakłady fotograficzne od światła naturalnego, pozwalając na swobodniejszą ich lokalizację. Na terenie wrocławskich *etablissements* powstały wtedy dwie duże pracownie, które umieszczono w nowo wzniesionych budynkach frontowych, dwóch sąsiadujących ze sobą założeń. Mowa tu o zespołach Liebicha i Weissa. Pierwszemu *atelier*, należącemu do firmy *Kastner u. Siewczynski* towarzyszyła, umieszczona na parterze, obszerna sala wystawowa; natomiast pracownia fotograficzna w *etablissement* Weissa stała się w 1880 r. siedzibą słynnego Eduarda v. Deldena, a od 1904 r. jego następcy Heinricha Goetza.[223]

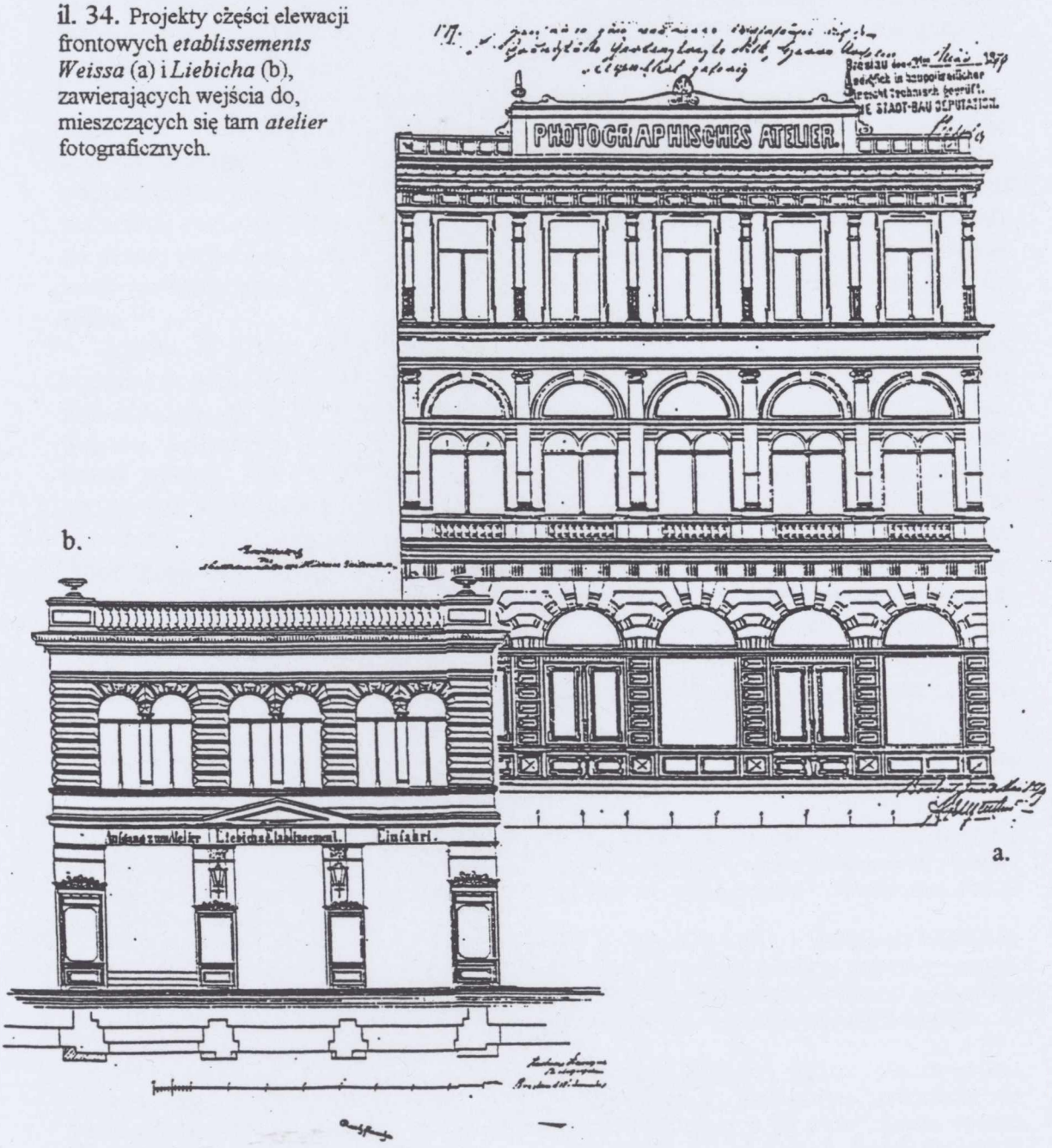

il. 34. Projekty części elewacji frontowych *etablissements Weissa* (a) i *Liebicha* (b), zawierających wejścia do, mieszczących się tam *atelier* fotograficznych.

[223] I. BIŃKOWSKA, *Wrocław. Fotografie....*, ze wstępu.

8. Sale do tańca (*Tanzsaele*)

Źródłem tak rozrywki, jak i strawy duchowej była uprawiana w *etablissement* muzyka. Towarzyszała ona korzystającym z ofert kuchni i piwnic, uroków ogrodów oraz tym, dla których miała walor użytkowy - tancerzom.

Ogromna popularność różnego rodzaju balów przyczyniła się do powstania, bądź doraźnego adaptowania, wielu pomieszczeń służących tańcom. Należały do nich widownie teatrów (*Kalte Asche*, a później *Stadtheater*) oraz sale hotelowe, gospody i kawiarnie. Pierwsza redutę, a więc bal, uczestnictwo w którym opłacało się kupując bilet, zorganizowano we Wrocławiu w 1741 r. w sali *Hotel de Pologne*, zwanej odtąd także Salą Redutową.[224] Druga, "mała" Sala Redutowa znajdowała się w sali gospody *Zum Blauen Hirsch*, mieszczącej się przy *Ohlauerstrasse 7* (ul. Oławska).[225]

Rosnące zainteresowanie tańcem przejawiło się w powstaniu, na początku XIX w., wielu tzw. *Tanz-Gesellschaften*, które organizowały taneczne spotkania w różnego rodzaju obiektach, m.in. w sali Starej Giełdy, w lokalu zw. *Stadt Paris* i we wspomnianym *Hotel de Pologne*. Mimo względnej dostępności udziału w redutach zachowały one swój elitarny charakter. Dla szerokiej publiczności wznoszono, głównie na terenie przedmieść, tzw. *Boden*, czyli drewniane podesty umieszczane w ogrodach lokali gastronomicznych; z czasem, coraz częściej, połączone z tymi lokalami, sale do tańca.[226]

Formy, w jakich realizowano tzw. *Tanzsaele* prześledzić możemy na dwóch wybranych przykładach. [227] Pierwszy zaczerpnięto z *etablissement Deutscher Kaiser*, mieszczącego się przy *Friedrich Wilhelmstrasse* 13 (ul. Legnicka); drugi z *Goldener Scepter*, położonego przy *Klosterstrasse* 16 (ul. Traugutta).[228] Oba obiekty powstały przed połową XIX w. Zachowane w Archiwum Budowlanym projekty dotyczą wprawdzie późniejszych przebudów, pokazują jednak stan, który można uznać za pierwotny. Sala *Deutscher Kaiser* umieszczona została na piętrze budynku frontowego, nawiązując do usytuowania pomieszczeń reprezentacyjnych na poziomie *bel etage'*. [229] W *Goldener Scepter*, zgodnie z tendencjami wykształconymi po poł. XVIII w. w klasycystycznej architekturze rezydencjonalnej realizowanej jako założenia ogrodowe, zajęła ona parter w pawilonie dobudowanym od strony ogrodu. Podobieństwo obydwu sprowadzało się do zbliżonego charakteru wnętrz, do których

---

[224] W niej to Fryderyk II, przebywający we Wrocławiu w 1741 r. (po zajęciu miasta przez wojska pruskie), wydał bal maskowy. Por. K. MATWIJOWSKI, *Z tradycji...*, s. 179.

[225] G. STEINBERGER, *Tagebuch...*, s. 285.

[226] Najznakomitszymi tancerzami - a później fordanserami - byli w nich szewcy, a zwłaszcza szewscy czeladnicy występujący w - specjalnie do tego celu uszytych i bogato ozdobionych - butach. Im właśnie miejsca publicznych potańcówek zawdzięczają swoją drugą nazwę - *Schuhboden*. Por. J. KREBS, *Wanderungen...*, s. 325-331.

[227] Z opracowań o charakterze źródłowym wynika, że na początku XIX w. istniała we Wrocławiu pokaźna ilość pomieszczeń przeznaczonych do tańca i połączonych z zapleczem gastronomicznym. Część z nich nigdy nie rozwinęła szerzej swojego programu funkcjonalnego. G. Roland podaje listę dwunastu najbardziej popularnych, z których tylko jedna przeszła poważne przeobrażenia. Por. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 430.

[228] Interesującym obiektem była niewątpliwie, połączona z kawiarnią sala zw. *Zum Birnbaum*. Niestety, skąpość materiałów ikonograficznych nie pozwala na jej obszerniejszą prezentację; nie zachowały się także archiwalia dotyczące jednej z najstarszych i będących, jak pisze J. Krebs, wzorem dla pozostałych, a mianowicie *Goldene Sonne*, mieszczącej sie przy *Mathiastr* 93 (ul. Drobnera). Jedna z bardziej znanych sal do tańca znajdowała się w budynku zamykającym Plac Katedralny od wschodu; nosiła ona nazwę *Der grosse Apollo*. Por. J. KREBS, *Wanderungen...*, s. 327.

[229] Na tej kondygnacji umieszczono także obie wrocławskie sale redutowe. Por. także s. 18, 21.

wprowadzono, obiegające sale dookoła i zaokrąglone w narożnikach, drewniane galerie przeznaczone dla publiczności i muzyków.

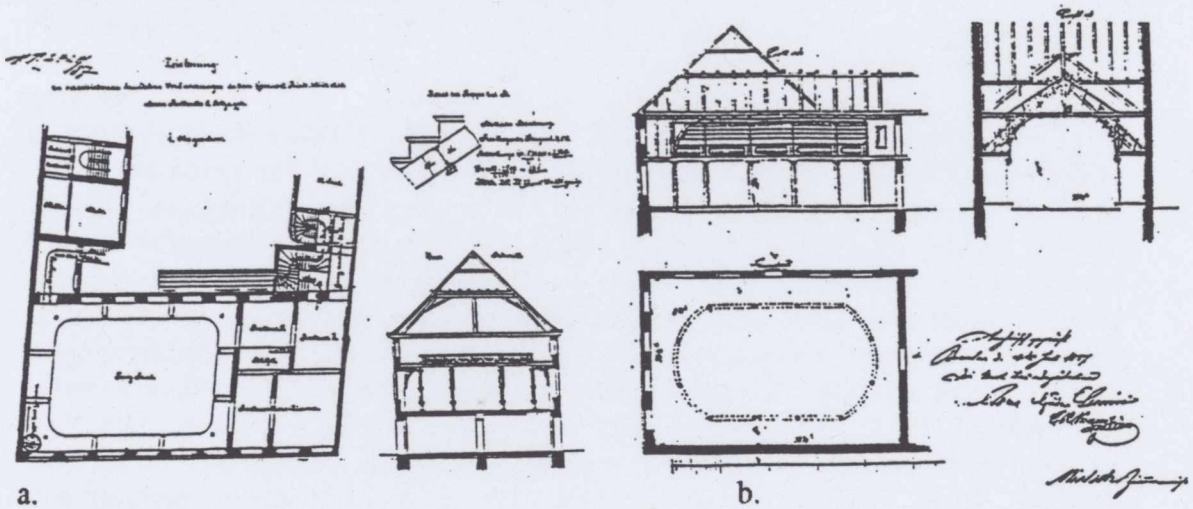

a. b.

il. 35. Rodowodu dla widowni obiektów służących sztuce i rozrywce (teatrów, sal do tańca, gry w piłkę i.t.p.), urządzanych na poziomie balkonów bądź galerii (dających się dodatkowo podzielić na loże), a więc zrywających z egalitarną formą antycznego amfiteatru, poszukiwać należy w XVI w. tradycji występów zespołów teatralnych wędrujących po Angli i Włoszech. Wystawiały one swoje przedstawienia na dziedzińcach pałaców, domów i karczem. Otaczające dziedzińce krużganki, loggie i okna stanowiły naturalną widownię. - Plany sal do tańca: a. *Etablissement Deutsche Kaiser* (stan z 1887 r.), b. *Goldener Scepter* (stan z 1857 r.)

W 2. poł XIX w. sale do tańca wykształciły własną organizację wnętrz. W związku z coraz częstszym wykorzystywaniem ich dla koncertów muzycznych oraz towarzyszącej im konsumpcji, pojawiły się rozwiązania, w których miejsce dla zespołu wyznaczono na specjalnym podium. Zastąpiono je wkrótce, wyodrębioną z wnętrza sali i posiadającą niewielkie zaplecze, sceną muzyczną. Podstawową część widowni przeniesiono wówczas na poziom parteru, gdzie doraźnie (rzadziej na stałe) wydzielano, otoczone stolikami i krzesłami, taneczne parkiety. Od tego momentu historia tzw. *Tanzsaele* splotła się nierozerwalnie z salami wielofunkcyjnymi.

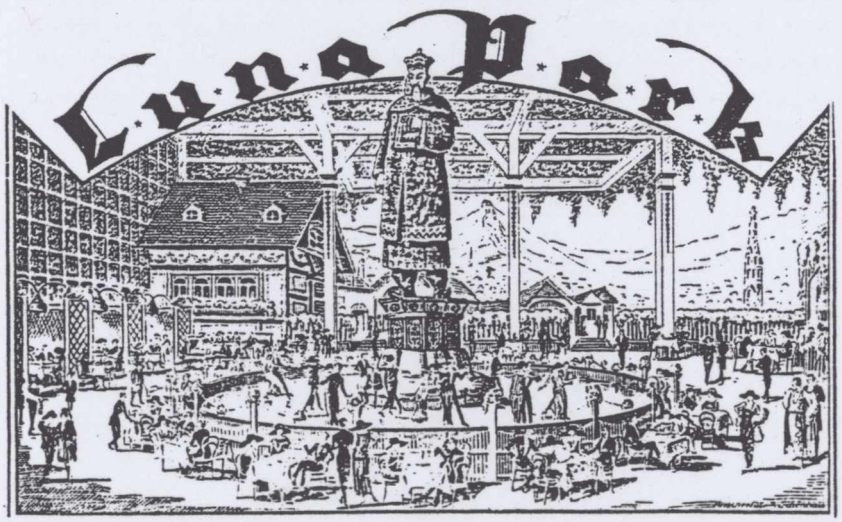

il. 36. Szczególnym przypadkiem pośród wrocławskich sal do tańca był, stanowiący wielką atrakcję, obrotowy parkiet, zwany też amerykańskim (niem. *Drehparkett)*, zainstalowany na pocz. XX w. w szklanym pawilonie należącym do *Etablissement Buergersaele* na terenie *Morgenau.*

Zalecenia projektowe i budowlane dotyczące sal do tańca nie odbiegały zasadniczo od wymogów odnoszących się do pozostałych obiektów służących zbiorowej rozrywce.[230] Za najlepszą formę planu dla pomieszczeń przeznaczonych do tańca uważano - w przypadku sal mniejszych - kwadrat, a większych - prostokąt. Nie polecano planu koła, ponieważ wnętrze pozbawione wyraźnych punktów orientacyjnych utrudniałoby tańczącym sprawny powrót do swojego stolika.

O wielkości sal decydowała ich planowana pojemność. Zależność tę, w końcu XIX w., związano modułem powierzchni przeznaczonej dla jednej pary (2,7 - 3,5 m kw.). Wymaganym było także zapewnienie tańczącym dostępu do szatni i toalety; pożądanym towarzystwo bufetu albo restauracji oraz możliwość bezpośredniego wyjścia do ogrodu.[231] Ogromną rolę w takich salach odgrywało oświetlenie. Wielką wagę przykładano do ozdobienia wnętrz, głównie przy pomocy festonów, lampionów i transparentów.[232] Do wykonania podłóg w salach do tańca zalecano użycie drewna dębowego; przede wszystkim z powodu jego małej elastyczności (podłogi dla tańczących nie mogły się uginać) oraz twardości, co zapobiegało ścieraniu się drewna i powstawaniu kurzu, chroniąc jednocześnie samą podłogę przed szybkim zniszczeniem. [233]

9. Sale muzyczne i wielofunkcyjne (*Musikhallen, Konzerthallen, Konzerthauses*)

Na rosnące w XVIII w. znaczenie muzyki w rozrywkowym i kulturalnym życiu miasta zwrócono już uwagę w rozdziale III niniejszej pracy. Tendencja ta utrzymywała się przez cały w. XIX. Jednym z jej nurtów (obok muzyki kościelnej, operowej oraz użytkowej (towarzyszącej balom, tańcom, ogrodowym biesiadom) był ruch koncertowy. Znalazło to swoje odbicie w działalności, powstałych licznie w tym czasie, różnego rodzaju towarzystw i zrzeszeń koncertowych oraz śpiewaczych. [234] Organizowane przez nie koncerty łączono z balami i zabawami towarzyskimi.

Początkowo, poza największą publiczną salą koncertową - uniwersytecką Aulą Leopoldina, swojej gościnności - muzykującym zespołom i jednocześnie słuchaczom - użyczały przede wszystkim sale hotelowe.[235] Rosnąca ilość zainteresowanych nową formą rozrywki stała się bodźcem do powstania obiektów przeznaczonych specjalnie do odbioru muzyki. Na potrzebę taką odpowiedziały *etablissements*. Na ich terenie wznoszono, począwszy od lat 40. XIX stulecia, zazwyczaj tuż za domami frontowymi

---

[230] Por. rozdział VIII , omawiający przepisy budowlane.

[231] *Handbuch...*, tom. IV, pół-tom IV, z.1, s.155.

[232] Do najznakomitszych europejskich przykładów sal balowych działających w kompleksach *etablissements* należały: berlińskie *Orpheum* (1866 r., proj. architekci Ende i Boeckmann) oraz wiedeńskie *Blumensaele* (arch. Weber).

[233] *Handbuch...*, t. IV, pól-tom VI, z. 3, s. 202.

[234] Do najstarszych, wrocławskich towarzystw koncertowych należały: pierwsze - założone w 1775 r. przez dyrygenta Richtera i drugie - powstałe w 1797 r. z inicjatywy kantora Deutscha. Organizowane przez nie koncerty miały charakter abonamentowy, co ograniczało liczbę i krąg słuchaczy. Urządzano je raz w tygodniu (Richter w czwartki, Deutsch w poniedziałki). Por. M. Zduniak, *Muzyka...*, s. 90.

[235] M.in.: sala hotelu *Zum blauen Hirsch, Ohlauestr* 7 (ul. Oławska), *Hotel de Pologne, Bischofstr 13* (ul. Biskupia), *Hotel de Silesie, Bischofstr* 4/5.

mieszczącymi lokale gastronomiczne, nowe budynki.[236] Niezbędnej adaptacji poddano także dawne sale do tańca. Eksponowane miejsce dla obiektów przeznaczonych na koncerty przewidziano również przy projektowaniu, powstałych w 2. poł. XIX w., zespołów należących do grupy *Volksbelustigungsgarten* (*Schiesswerder, Friebeberg, Buergersaele*).

Wprowadzenie nowej funkcji nastąpiło w co najmniej trzynastu *etablissements*. Większość z nowo powstałych w związku z tym budynków wypełniała wiele zadań, służąc jednocześnie bądź przemiennie koncertom, balom, wystawom, organizacji różnych uroczystości oraz towarzyszącej im konsumpcji. Tylko w jednym przypadku, w sali ogrodu Weissa, funkcja koncertowa zdominowała pozostałe, doprowadzając w konsekwencji, w 1860 r., do przekształcenia budynku w pierwszy we Wrocławiu *Konzerthaus*, odpowiednik filharmonii.[237]

Zadania wyznaczone salom determinowały organizację ich wnętrz. Podczas gdy głównym celem obiektów *stricte* koncertowych było zapewnienie dobrej akustyki oraz odpowiedniego, posiadającego niezbędne zaplecze, miejsca dla muzyków[238], to budynki wielofunkcyjne musiały spełnić wymagania dotyczące zarówno dobrej słyszalności jak i widoczności, zapewniając równocześnie minimum komfortu przy

---

[236] Za najkorzystniejszą lokalizację dla tego typu obiektu uważano tereny w centrum miasta, położone przy ruchliwych, reprezentacyjnych ulicach. Zalecano przy tym, aby wznosić je jako wolnostojące. Rozumiejąc jednak trudności z pozyskaniem wystarczająco przestronnych działek dopuszczano (praktyka uczyniła z tego niemal regułę) na wznoszenie omawianych sal na terenie tzw. *Hinterland*, czyli tylnych części działek, zajmowanych od frontu przez budynki mieszczące inne funkcje. Podkreślano przy tym trudności związane z realizacją tego typu przedsięwzięć na ograniczonym i często nieregularnym terenie i na kłopoty z spełnieniem podstawowych wymogów dotyczących bezpieczeństwa gości w sytuacjach awaryjnych, np. w czasie pożarów. Niewątpliwą zaletą takiej lokalizacji były nieporównywalnie niższe koszty; dodatkową atrakcją - połączenie funkcjonalne i optyczne z ogrodem. Por. *Handbuch...*, t. IV, pół-tom IV, z. 1. s.160.

[237] Zalecenia projektowe dotyczące sal koncertowych były precyzyjniejsze. Dotyczyły one następjących aspektów: wymiary - długość sali, ze względów akustycznych, powinna wahać się w przedziale od 20 m (dla zespołów kameralnych i solistów) do 30 m (dla orkiestr, w skład których wchodziły instrumenty blaszane), jej wysokość (w przypadku sal o średniej wielkości) nie powinna przekraczać 13-15 m; - plan: najpopularniejszy, choć nie najkorzystniejszy ze względów akustycznych, był plan prostokątny mieszczący się w granicach 1:1,5 do 1:3 (najbardziej optymalny 1:2). Dla poprawienia akustyki takiego wnętrza zalecano łamanie, lub zaokrąglanie narożników oraz umieszczanie podium dla muzyków w przestrzeni o planie półkolistym lub eliptycznym. Ze względów akustycznych zalecano także takie rozwiązania, w których mury obwodowe sal (do wysokości I-go piętra) wznoszono murowane, powyżej jako drewniane i pokryte tynkiem. Konstrukcję elementów wewnętrzych i wyposażenie sal wykonywano przy tym w drewnie. Zalecenia te uległy zmianie wraz z upowszechnieniem się pod koniec XIX w. użycia nowego materiału konstrukcyjnego, jakim był żelbet. Podstawową część widowni sal muzycznych stanowił tzw. parkiet, gdzie ustawiano w rzędach krzesła, grupując je w sposób pozwalający na - określoną przepisami budowlanymi - sprawną ewakuację. Wnętrza sal muzycznych wyposażano ponadto w balkony i galerie. Osadzano je na wspornikach (wiszące), bądź opierano na słupach. Podobnie jak w teatrach, balkony dzielono na loże; umieszczano je na parterze pod galeriami i na balkonach. Z podziału na loże zrezygnowano (podobnie jak w teatrze) w końcu XIX w. Oprócz miejsc siedzących przewidywano zazwyczaj pewną ilość miejsc stojących, najczęściej na końcu sali i na najwyższej galerii. Formy scen sal koncertowych uzależniano od wielkości zespołów muzycznych. Dla potrzeb zespołów kameralnych i solistów wystarczało niewielkie podwyższenie. Większym orkiestrom, chórom i zespołom wznoszono wielostopniowe konstrukcje zw. podium, lub sceny orkiestrowe (*Orchesterbuehne, Orchesternische*). Por. *Handbuch...*, cz. IV, pół-tom 6, z. 3., s. 195-240.

[238] Do sal należących do tej grupy stosowano następujące wymagania: prostokątny plan i umieszczenie sceny lub podium dla muzyków na środku krótszego boku; w przypadku sal o znacznej długości (przekraczającej proporcje boków1:2) dopuszczano sytuowanie sceny na środku dłuższego boku. Por. *Handbuch...*, cz. IV, pół-tom 6, z. 3, s. 196.

korzystaniu z oferty gastronomicznej. Wydaje się jednak, że nad wymienione wyżej walory przedkładano osiągnięcie takiej pojemności pomieszczeń, która gwarantowała intratność przedsięwzięć.[239] Standartem we wszystkich tych salach była płaska podłoga oraz mobilność podstawowych elementów wyposażenia, dająca możliwość sprawnej zmiany aranżacji wnętrz.

Salom głównym towarzyszyły (jedno lub więcej) pomieszczenia towarzyszące, tzw. *Nebensaal.* Przejmowały one funkcje wymagające bardziej kameralnej przestrzeni (służyły m.in. odczytom, spotkaniom i koncertom kameralnym).[240]

W kształtowaniu się formy architektonicznej omawianych obiektów wyróżnić można cztery typy. W pierwszej redakcji były to tzw. *Glas Salons, Glas Saele.* Ich powstawanie obejmuje okres od lat 40. do 70. XIX w. Były to drewniane, bądź drewniano-murowane, znacznie przeszklone, stosunkowo nieduże parterowe pawilony. Do lat 60. operowały one stylistyką klasycystyczną; później korzystały z form charakterystycznych dla architektury szwajcarskiej. Wznoszono je od strony ogrodu, dobudowując do domów frontowych lub ich oficyn. Przykładów wykorzystania takich obiektów jako sal koncertowych dostarczają *Glas Salons* w ogrodach Weissa (lata 40. XIX w.), *Zelt* i *Parisier.*

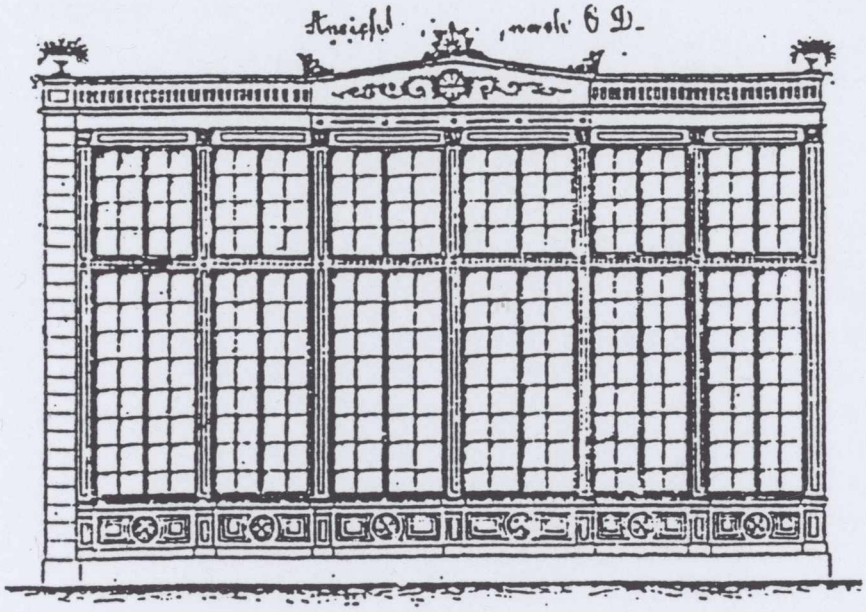

a.

il. 37. Do konstrukcji przeszklonych ścian *Glas Salons* (podobnie jak we wzniesionych na terenie wrocławskich *etablissements* cieplarniach) używano drewna, poddawanego ozdobnej, snycerskiej obróbce. Wykorzystanie tego właśnie budulca przesądzało o skromnej stosunkowo kubaturze tych obiektów. - *Glas Salons* z *etablissements*: - a. *Zeltgarten* - b. *Parisier Garten* (s. 65)

---

[239] Ze względów akustycznych zalecano, aby proporcje prostokątnego rzutu takich sal wynosiły 1:2. We wrocławskich *etablissements* często ją przekraczano tracąc na walorach akustycznych, zyskując jednak na pojemności pomieszczeń. Ilość miejsc w omawianych salach wahała się od 1800 dla *Liebich's Etablissement*, przez 1270 dla *Konzerthaus Wappenhof*, 1200 w *Goldener Hel*, 1100 *w Weiss Garten* (po przebudowie na *Konzerthaus*) i Sali Scholtza, do 880 w *Zeltgarten.* Por. katalog.

[240] Z salą główną, bądź zespołem sal związane było niezbędne zaplecze. Jego pełny program funkcjonalny, wypracowany w 2. poł XIX w., obejmował następujące grupy pomieszczeń: 1.związane bezpośrednio z obsługą gości, a wsród nich: hall wejściowy z kasami, szatnie (najczęściej oddzielne dla pań i panów), jedno lub więcej pomieszczeń towarzyszących widowni, przeznaczonych dla gości zbierających się przed imprezą i podczas przerw (odpowiednik teatralnego foyer), różnego rodzaju lokale gastronomiczne (bufety, kawiarnie, cukiernie, restauracje), toalety (oddzielne dla panów i dla pań), przestrzenie komunikacyjne (klatki schodowe, korytarze, przedsionki); 2. przeznaczone dla wykonawców: niezależne wejście i komunikacja (klatki schodowe , korytarze), szatnie, garderoby, toalety, sale prób, pomieszczenia na instrumenty, nuty, dekoracje, kostiumy; 3. administracyjne i prywatne: biura zarządu, mieszkanie właściciela albo administratora, mieszkanie dozorcy. Por. *Handbuch...*, t. IV, pół-tom VI, z. 3, s. 196, 197.

b.

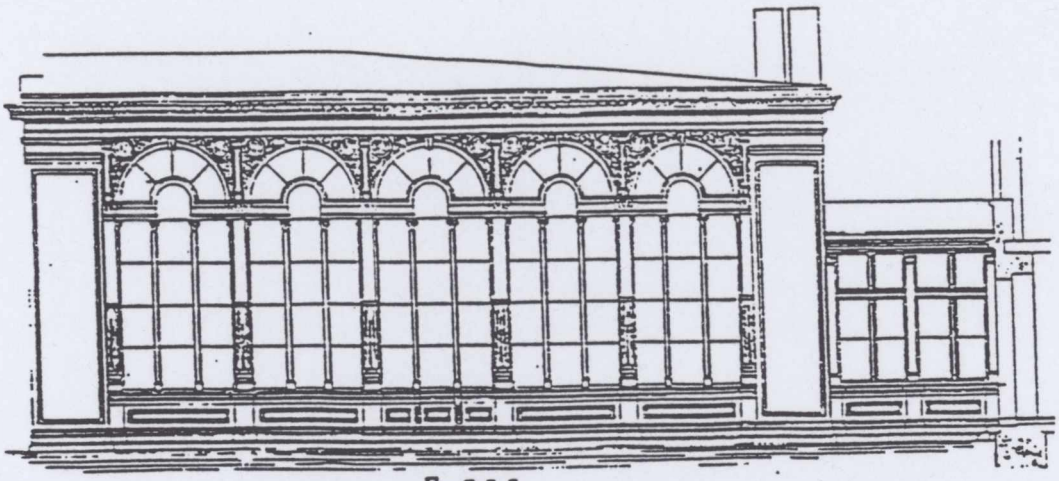

Drugi typ stanowiły budowle, których formę oparto na architekturze klasycystycznych, murowanych pawilonów ogrodowych. Sale te ustawiano tuż za budynkami frontowymi, najczęściej prostopadle do ich podłużnej osi, często na granicy z sąsiednią działką. Rozwiązania takie spotykamy m.in. w *etablissements*: *Bei Pietsch* (ok. 1840 r.), *Parisier Garten* (1870 r.), *Roesler* (przed 1874 r.), *Atlantik* (1874 r.), *Stadtpark* (1877 r.), *Kaiser Park* (1897 r.)

Sięgnięcie do idei silnie przeszklonego budynku miało, w obu wymienionych przypadkach, swoje uzasadnienie tak funkcjonalne, jak i ideowe. Ustawione zazwyczaj na granicy działki sale [241] wymagały intensywnego doświetlenia. Duże powierzchnie okien, rozmieszczonych rytmicznie na całej długości elewacji i obejmujących (całą bez mała) ich wysokość, znakomicie się do tego celu nadawały. Dla oszczędności, wygody i zarazem bezpieczeństwa starano się maksymalnie wykorzystywać światło dzienne, urządzając koncerty we wczesnych godzinach popołudniowych, a nawet rano.[242] Z drugiej strony, naturalnym wydawało się sięgnięcie do wzorców wypracowanych w rezydencjonalnych zespołach ogrodowych, bowiem idea otwarcia ściany pawilonu szklanym przeźroczem, pozwalającym na optyczne wprowadzenie do wnętrza zieleni, znakomicie nadawała się do wykorzystania w przypadku sali i towarzyszącego jej ogrodu.

O wyborze jednego z przedstawionych wyżej wariantów, reprezentujących architekturę pawilonową, decydowały nie tyle wyraźne cezury czasowe, co program funkcjonalny i skala założenia. Natomiast pojawienie się trzeciej formy sal wyznaczyła, zapoczątkowana we Wrocławiu w latach 60. XIX w., moda na neorenesans w jego włoskiej redakcji. Był to zarazem moment przełomowy w architekturze mieszczańskiej, która wykształcając własny język stylistyczny, nawiązujący do ideowych korzeni - czyli epoki renesansu - zrzucić mogła, obciążony obcym dziedzictwem, kostium klasycyzmu.

---

[241] Taka lokalizacja pozwalała na przeznaczenie możliwie największej powierzchni terenu pod ogród oraz wykorzystanie budynku frontowego jako strefy wejściowej i zaplecza gastronomicznego; jej konsekwencją była jednak, ograniczona do co najwyżej dwóch ścian, możliwość umieszczania otworów okiennych.

[242] M. Zduniak podaje, że niedzielne koncerty odbywały sie niemi o świcie, o 6. a nawet 5. godzinie. Por. Maria ZDUNIAK, *Muzyka...*, s. 101.

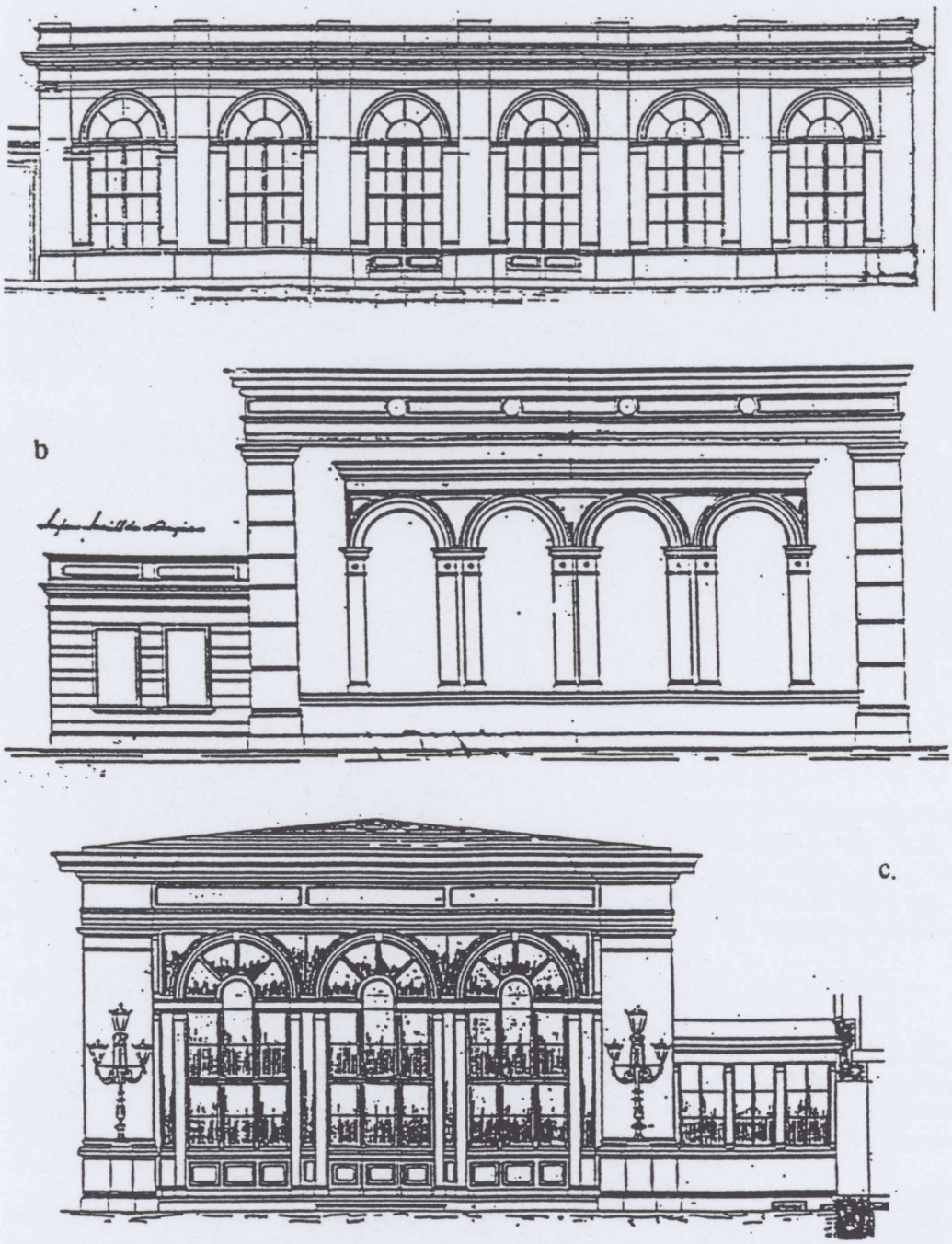

il. 38. Przykłady sal wznoszonych na terenie wrocławskich *etablissements*, których architektura nawiązywała do form wykształconych w rezydencjach ogrodowych doby klasycyzmu. - Projekty elewacji: - a. *Stadtpark* (1877 r.), - b. *Goldener Scepter* (1876 r.), - c. *Parisier Garten* (1870 r.)

Jest rzeczą znamienną, że realizatorami pionierskich projektów budynków neorenesansowych wznoszonych na terenie wrocławskich *etablissements* stali się wybitni projektanci: Theodor Milczewski i Friedrich Barchewitz. Pierwszy z nich był autorem koncepcji przebudowy sali w *Weissgarten*, powstałej w 1860 r. i będącej

pionierską wrocławską realizacją wyrażoną w nowym stylu. [243] Drugiemu zawdzięczamy dwie sale wielofunkcyjne służące koncertom muzycznym (później także teatralnym), a mianowicie *Zeltgarten* (1871 r.) i *Scholtz Etablissement* (1872 r.), a ponadto jeden budynek *stricte* teatralny - *Lobe Theater* (1869 r.)[244]

Kompozycja dłuższej elewacji sali koncertowej zespołu Weissa stanowiła kompilację dwóch rodzajów *Rundbogenstil:* zdradzającej klasysycysyczny rodowód tzw. *klassizistiLche Runbogenstil*[245] partii I-go piętra i, wyrosłej na gruncie neorenesansu, kompozycji dwukondygnacyjnej całości (łącznie z charakterystyczną dla tej inspiracji fasadowością, która zafałszowała jednoprzestrzenność wnętrza). Użyty przez Milczewskiego do skomponowania elewacji motyw arkady został przez niego konsekwentnie wykorzystany we wnętrzu, w podziałach - obiegającej salę dookoła - galerii.

a.

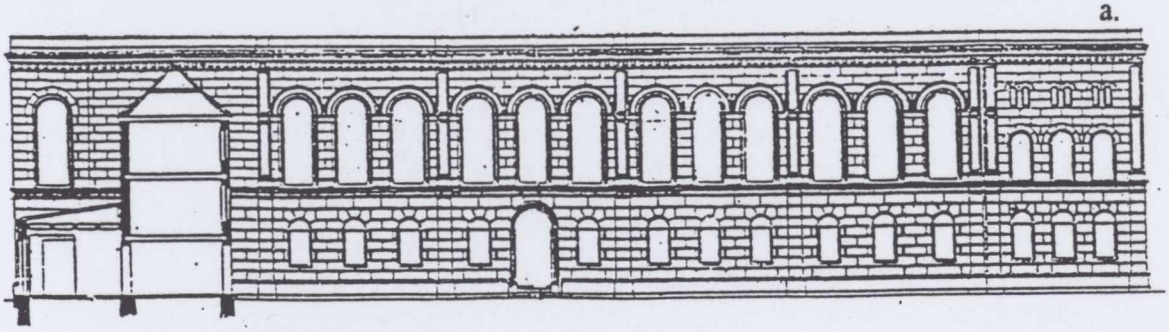

b.

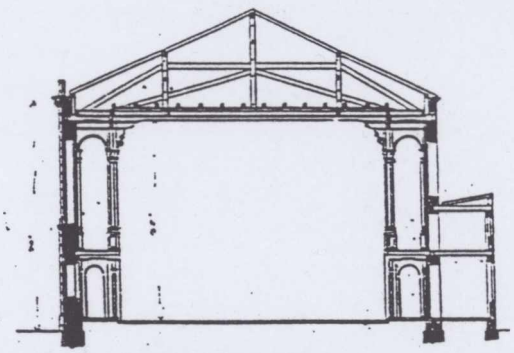

il. 39. Projekt sali koncertowej dla *etablissement Weiss Garten*, Theodor Milczewski, 1860 r.:
- a. elewacja ogrodowa
- b. przekrój poprzeczny

[243] **Theodor Milczewski**, (ur. 1827 r. - Gdańsk, zm. 1901 r.); w latach 1856-65 kolejno: *Landbaumeister* i *Landbauinspektor* we Wrocławiu; twórca mi. in.: budyku Instututu Geologicznego i Muzeum Mineralogicznego, hotel *Residenz* przy *Tauenzienplatz* (1861 r.), kamienicy przy *Gartenstrasse* 4 (1867 r.), Agnieszka ZABŁOCKA-KOS, *Neorenesans...*, s. 206; *Ulica Świdnicka we Wrocławiu*, Wrocław 1995, ryc. 212, 213.

[244] **Friedrich Barchewitz**, postać, której życie i bogata twórczość wciąż pozostają nierozpoznane; związany z Wrocławiem [przeszedł tu drogę od mistrza murarskiego (1866 r.) , po budowniczego (od 1872 r.]; w 1868 r., jako *młody* mistrz murarski wsławił się projektem *Lobe-Theater*; W, przypadającym na lata 60-te i 70-te, okresie największej projektowej aktywności, autor koncepcji m.in. następujących obiektów: kamienica przy *Albrechtsrasse* 13 (1865 r.), kamienica przy *Schmiedebruecke* 29 b (1866 r.), loża masońska przy *Sternstrasse* 28 (1870 r.), kamienica i *atelier* fotograficzne przy *Scheidnitzer Stadtgraben* 8 (1870 r.), budynek *Zeltgarten*, przy *Ketzerberg* (1871 r.), budynek *Scholtz Etablissement* (1872 r.), kamienica przy *Zwingerstrasse* 22 (1872 r.), kamienica przy *Telegraphenstrasse* 6 /*Gartenstrasse* (1877 r.); od 1878 r. *Director d. Schles. Immobilien-Actien Gesellschaft;* zmarł najprawdopodobniej w 1902 r. Por. A. ZABŁOCKA-KOS, *Neorenesans...*, s. 207, ryc. 6, 8; A. ZABŁOCKA-KOS, *Przemiany architektoniczne rejonu placu Uniwersyteckiego*. W: Architektura Wrocławia, t. II, il. 4; W. BRZEZOWSKI, *Ulica Św. Wojciecha*. W. Architektura Wrocławia, t. II, il. 19; M. JAGIEŁŁO-WENZEL, *Architecture...*, s. 109, 110, il. 100, 101; *Deutsche Bauzeitung*, 1869, nr 47, s. 575.

[245] Por. Eva BOERSCH-SUPAN, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840-1870*, Muenchen 1977, s. 135-141.

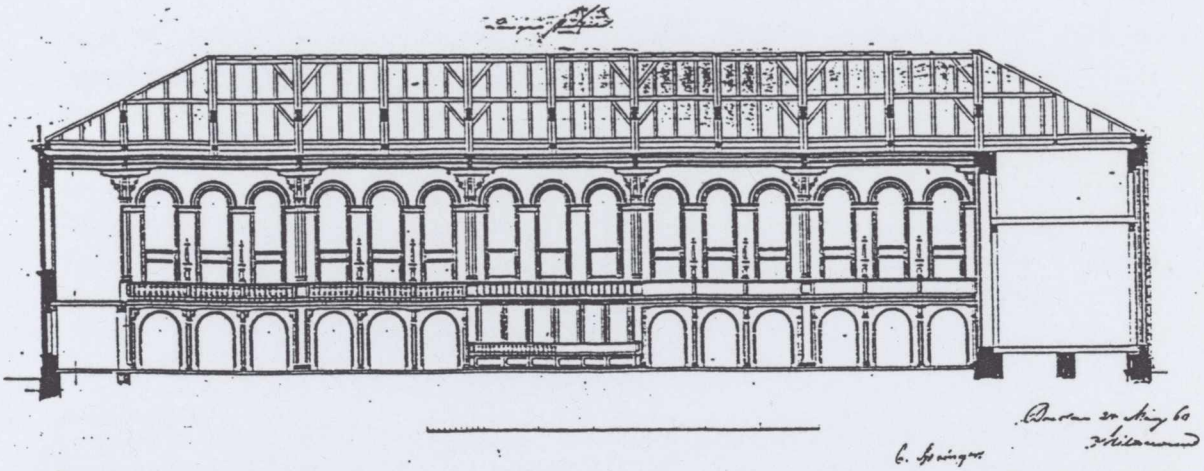

il. 40. *Etablissement Weiss Garten*, projekt sali koncertowej, przekrój podłużny; T. Milczewski, 1860 r.

Swobodniej i konsekwentniej posłużył się neorenesanową stylistyką Barchewitz. Na oddzielne omówienie zasługuje zwłaszcza sala *Zeltgarten*, wzniesiona na miejscu *Glas Salons*, na tyłach budynku mieszczącego się przy *Ketzerberg* 13 (teren Placu Dominikańskiego), za którym w 1862 r. urządzono piękny ogród zwrócony w stronę pasa Promenady i od niego dostępny.

Na pomysł wykorzystania prywatnych ogrodów przy tworzeniu wrocławskiej Promenady zwrócono już uwagę w niniejszej pracy.[246] W program ten wpisały się także, powstałe przy Promenadzie, *etablissements*.[247] Do najsłynniejszych należały: *Vinzenzhaus*, *Zum Dominikaner*, *Tempelgarten*, *Stadtpark* i *Cafe' Restaurant*. Nigdzie jednak idea włączenia się w towarzyszący fosie ciąg spacerowy nie osiągnęła tak konsekwentnej i okazałej realizacji, jak we wspomnianym wyżej *Zeltgarten*.

W 1864 r. r. ogród, wraz ze znajdującymi się na terenie działki budynkami, zakupił Carl Scholtz, właściciel browaru mieszczącego się przy *Schweidnitzerstrasse* 30/31, [248] z zamiarem wybudowania na jego terenie sali koncertowej połączonej z wytworną restauracją, piwiarnią i winiarnią. Zadanie to zlecił, wsławionemu realizacją *Lobe-Theater*, Friedrichowi Barchewitzowi. Nowy budynek został całkowicie podporządkowany ogrodowi i widokowi od Promenady; z tej strony rozwiązano jego reprezentacyjną elewację. [249] Projektując salę sięgnął jej budowniczy do arsenału motywów wykorzystanych wcześniej przez niego przy realizacji teatru Lobego. Dwukondygnacyjna, zwieńczona tralkową attyką budowla podzielona została na siedmioosiową, rozwiązaną na wzór przeszklonej arkadowej

---

246 Por. s. 16 niniejszej pracy.

247 Do końca XIX w. niemal wszystkie parcele sąsiadujące z Promenadą (dotyczyło to zwłaszcza jej zachodniego odcinka, rozpościerającego się między bastionami Sakwowym i Ceglarskim) zamieniono, w części przylegającej do trasy spacerowej, na ogródki towarzyszące rozmaitym obiektom gastronomicznym, zwłaszcza piwiarniom. Lokalizacja przy głównej trasie spacerowej miasta była niewątpliwie niezwykle korzystna, przysparzała bowiem klientów. Z drugiej strony, bliskie sąsiedztwo zespołów rozrywkowych, prześcigających się w oferowanych atrakcjach i urodzie ogrodów, stanowiło niewątpliwe dopełnienie walorów samej Promenady.

248 Por. *Ulica Świdnicka we Wrocławiu*, Wrocław 1995, il. 40, 41.

249 Przy *Ketzerbergstr* pozostawiono, wchłonięty przez nową funkcję, dawny budynek mieszkalny.

loggi [250] część środkową i flankujące ją dwa, płytkie ryzality. W ich parterze umieszczono wejścia do budynku, nad którymi usytuowano po jednym oknie. Osie drzwi-okno ujęte zostały, ustawionymi na cokołach (obejmujących całą wysokość parteru) i umieszczonymi między pilastrami, niszami, w których stanęły posagi. Były to wyraźnie przedstawienia kobiece (czyżby posągi czterch muz: Talii, Polihymni, Melpomeny i Euterpe ?). Podobieństwo do części programu rzeźbiarskiego *Lobe-Theater* pozwala przypuszczać, że wykonawcą posągów mógł być, współpracujący z Barchewitzem przy realizacji tego teatru, wrocławski rzeźbiarz Franz Augustini.

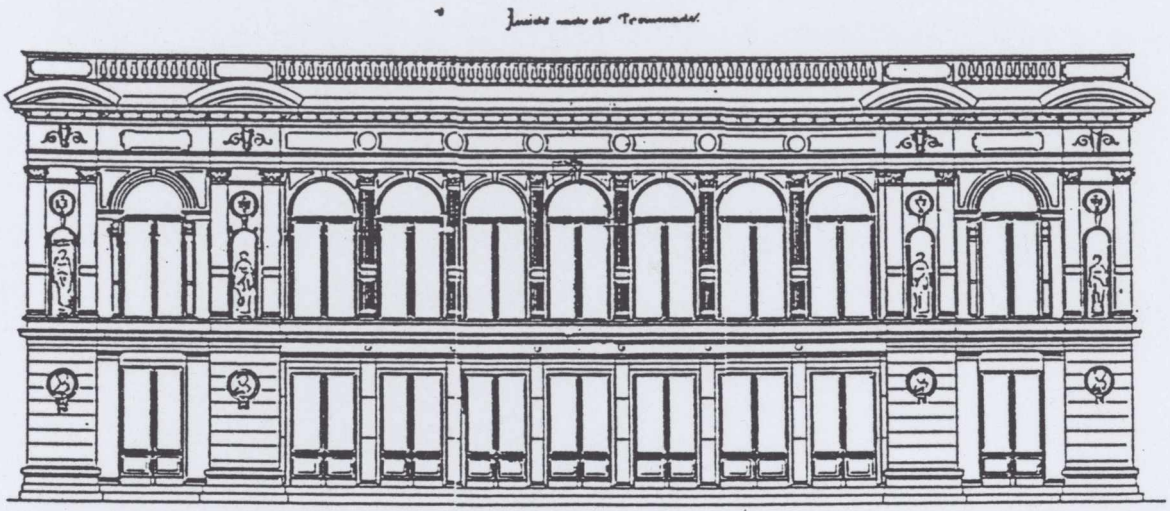

il. 41. Projekt elewacji ogrodowej sali koncertowej *etablissement Zeltgarten*; Friedrich Barchewitz, budowniczy, 1871 r.

Dwukondygnacyjna elewacja budynku kryła za soba, podzieloną przy pomocy galerii na dwa poziomy, salę koncertowa oraz towarzyszącą jej strefę wejściową z zapleczem, a także jadalnię i salę bilardową. Całą długość galerii sali podzielono na loże. Dla muzyków wzniesiono obszerną scenę-podium.

Zasadniczą część gastronomiczną zespołu umieszczono w tzw. *Tunelu*, na poziomie piwnic, bezpośrednio pod widownią sali koncertowej. [251] Obszerna sala restauracyjna i zarazem piwiarnia, nawiązywała formą (gwiaździste sklepienie wsparte na kolumnach), charakterem i lokalizacją do miejsca, gdzie od średniowiecza najchętniej umieszczano pijalnie piwa na terenie Starego Miasta, a mianowicie do piwnic.[252] Nie bez znaczenia, dla takiej dyspozycji poszczególnych funkcji budynku, była możliwość przeznaczenia jak największej powierzchni działki na urządzenie

---

[250] Na wykorzystanie tego motywu w kompozycji fasady teatralnej, "w miejsce reprezentacyjnego i władczego portyku", dla podkreślenia "misteryjno-świątynnego" charakteru budynku, zwróciła uwagę Z. OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA, *Architektura..* , s. 442, 443.

[251] Z taką lokalizacją części gastronomicznej spotkamy sie we Wrocławiu - w obiektach przeznaczonych dla rozrywki i sztuki - jeszcze kilkukrotnie. Restaurację na poziomie terenu, dostępną od strony ogrodu i umieszczoną bezpośrednio pod widownią, posiadał - wspominany już wielokrotnie - teatr Lobego. W 1885 r. podobnym konceptem posłużył się Josef Ebers, twórca sali widowiskowej w zespole *Vinzenzhaus*.

[252] We Wrocławiu najsłynniejszym takim lokalem była oczywiście Piwnica Świdnicka; o popularności takiej stylizacji wnętrz gastronomicznych będących własnością browarników, świadczy chociażby słynne berlińskie *Eiskeller-Etablissment*, wzniesione w 1870 r.

ogrodu. Na jego terenie, w 1873 r., miejsce wcześniejszych drewnianych werand i kolumnad, zajęły, zaprojektowane przez parę berlińskich architektów Waltera Kylmanna i Adolpha Heydena,[253] pergole, altany i pawilon dla muzyków, wykonane w konstrukcji stalowej. Widok założenia od strony promenady, wnętrze sali (po dokonanej w 1897 r. adaptacji dla celów teatralnych) oraz restauracji pokazują rysunki zachowane na pocztówce pochodzącej z 1899 r.

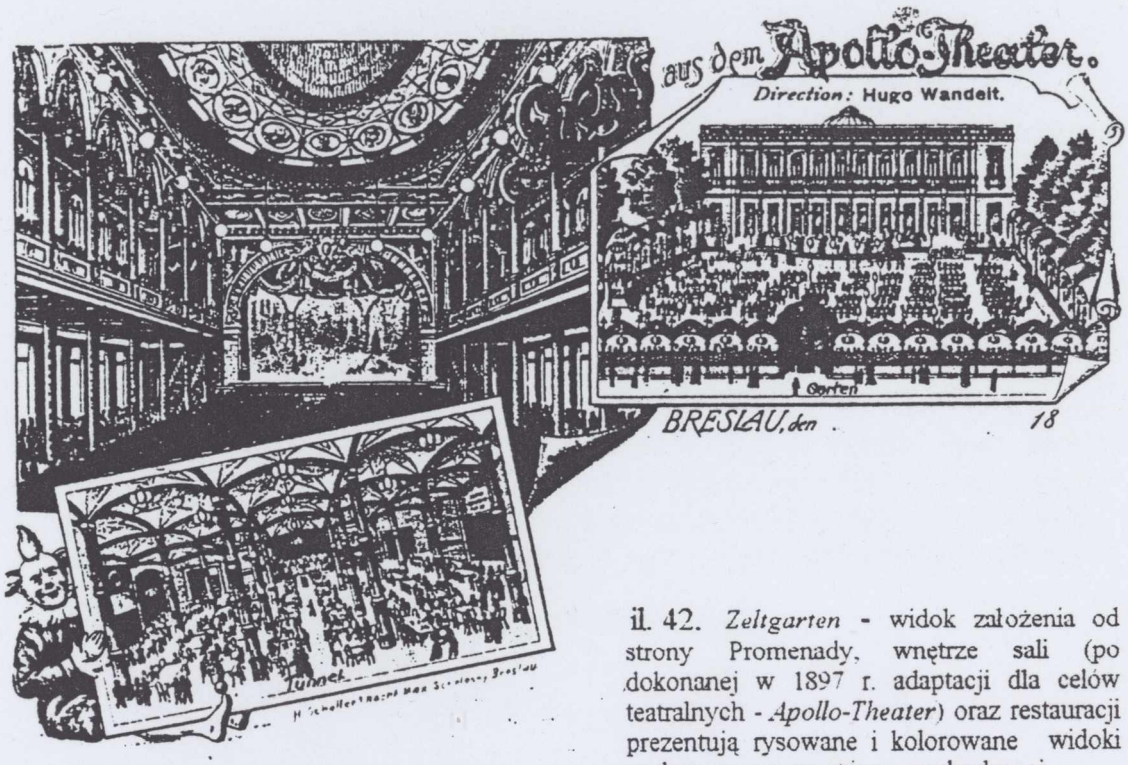

il. 42. *Zeltgarten* - widok założenia od strony Promenady, wnętrze sali (po dokonanej w 1897 r. adaptacji dla celów teatralnych - *Apollo-Theater*) oraz restauracji prezentują rysowane i kolorowane widoki zachowane na pocztówce pochodzącej z 1899 r.

Wyróżnikiem czwartego typu, w jakim zrealizowane zostały wielofunkcyjne sale wrocławskich *etablissements* było użycie form neogotyckich, modnych w Niemczech od początku XIX w. Dość późna ich recepcja na terenie Wrocławia[254] zaowocowała trzema obiektami wybudowanymi na terenie omawianych zespołów rozrywkowych. Znalazł się wśród nich budynek przeznaczony dla koncertów, ale przede wszystkim przedstawień teatralnych, zw. *St. Vinzenz-Haus*, który został zaprezentowany w dalszej części pracy, poświęconej obiektom teatralnym wchodzącym w skład *etablissments*, oraz dwie sale wielofunkcyjne *Kronprinz i Wappenhoff*.

Pierwszą z nich wzniesiono w 1867 r., na działce przy *Kurze Gasse* 17/18 (ul. Zachodnia), w stylu zwanym gotykiem Tudorów. Zrealizowano ja, z charakterystyczną dla budowli neogotyckich 2. poł. wieku, regularnością i symetrią, znajdującą główne zastosowanie w budownictwie kościelnym.

---

253 Por. nota bigraficzna, przyp. nr 200.

254 J. Dobesz podaje, że pierwszym neogotyckim obiektem we Wrocławiu był najprawdopodobniej tzw. Dom Hofeusa, wzniesiony w ostatnich latach 1. połowy ubiegłego stulecia. Por. Janusz L. DOBESZ, *Ozdoba kamienicy mieszczańskiej w XIX i XX w.* W: *Architektura Wrocławia*, t. I, s. 268.

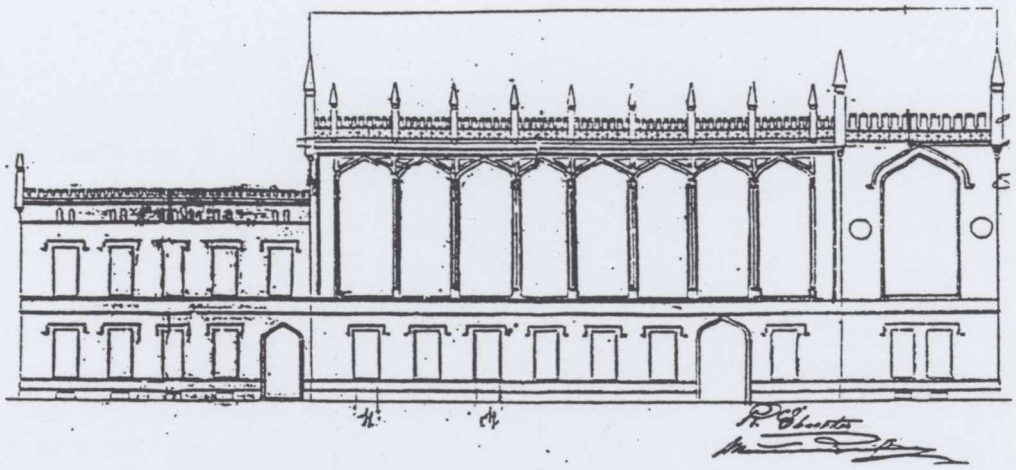

il. 43. Projekt elewacji frontowej budynku mieszczącego salę wielofunkcyjną w *Etablissement Deutscher Kronprinz;* R. Ebneter, mistrz murarski, 1867 r.

Zespół *Wappenhoff,* położony w narożniku dróg *Weidendamm* i *Morgenaustrasse* (ulice Na Grobli i Rakowiecka) powstał ok. 1880 r. w - łączącym neogotyk z ogólną recepcją stylów średniowiecza - stylu zw. "burgowym", inaczej "zamkowym" bądź "twierdzowym",[255] wykorzystywanym chętnie dla wznoszenia różnego rodzaju budowli publicznych (ratusze, sądy, więzienia, szkoły, szpitale, dworce). Jego użycie w przypadku *Wappenhoff,* posłużenie się przy tym, charakterystycznym dla tego stylu, motywem blanek i wieży oraz ogólna nieregularność układu dały, czytelny zwłaszcza w widoku zza Odry i z perspektywy drogi prowadzącej od strony miasta, efekt malowniczości. Nobilitujących konotacji dopełniał motyw, umieszczonego nad wejściem herbu, który znalazł swoje odbicie w nazwie całego założenia.

il. 44. Widok elewacji frontowej budynku mieszczącego salę wielofunkcyjną w zespole *Wappenhoff;* autor projektu nieznany.

O zasadniczym charakterze wnętrz sal wielofunkcyjnych i koncertowych decydował wybór między dwoma wariantami: salą parterową i dwukondygnacyjną

[255] Piotr KRAKOWSKI, *Teoretyczne podstawy architektury XIX w.* W: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego,* Warszawa-Kraków 1979 , t. DXXV, z. 15, s. 63.

(wyposażoną w galerie i loże). Dochodził do nich jeszcze jeden czynnik kompozycyjny, a mianowicie rodzaj przykrycia. Najczęściej używanymi we wrocławskich *etablissements* były dwa rodzaje przykryć. Najpopularniejsze stanowił podwieszony, drewniany strop z fasetą (m.in. *Weissgarten, Zeltgarten, Stadtpaark, Goldener Helm, Buergersaele).* W drugim wariancie tworzono rodzaj załamanego, albo łukowego sklepienia, wprowadzając jednocześnie część konstrukcji dachowej do wnętrza. Dawało to możliwość osiągnięcia większej wysokości pomieszczeń bez konieczności podwyższania murów obwodowych; poprawiało także ich walory akustyczne. Takie rozwiązanie korespondowało z drewnianym wyposażeniem sal, pozwalając na uzyskanie jednorodnego efektu całości (*Kronprinz, Harmonia*). Oryginalnego przykładu dostarcza konstrukcja dachu rozpostartego nad salą *Odeon.* Wykorzystano ją dla umieszczenia w dachu okazałego świetlika, pozwalającego jednocześnie na sprawną wentylację sali.

il. 45. Dla rozpięcia dachu nad, wymagającymi znacznej rozpiętości, salami wchodzącymi w skład *etablissments* wykorzystywano konstrukcję drewnianych wiązarów wieszarowych, pozwalającą na przeniesienie całego obciążenia z dachu na ściany zewnętrzne (elementy stropu w takim systemie podtrzymywane są przez tzw. wieszaki; w przypadku rozwiązań eksponujących więźbę we wnętrzu sali spinano konstrukcję dachu za pomocą metalowych ściągów). System wiązarów wieszarowych pozwalał na uzyskiwanie rozpiętości od 8 m (system jednowieszarowy) do 24 m (w systemie czterowieszarowym).

- Przykłady rozwiązań konstrukcji dachowych wykorzystujących różne warianty systemu wieszarowego, rozpiętych nad salami koncertowymi i wielofunkcyjnymi we wrocławskich *etablissements*:

- a. *Tempelgarten*, - b. *St. Vinzenz Haus*, - c. *Harmonia*, - d. *Goldener Helm*, - e. *Schweitzerhof*, - f. *Cafe-Restaurant*, - g. *Atlantik*, - h. *Weiss Garten*, - i. *Deutsche Kaiser*, - j. *Scholtz Etablissement*, - k. *Konzerthaus Kroter*

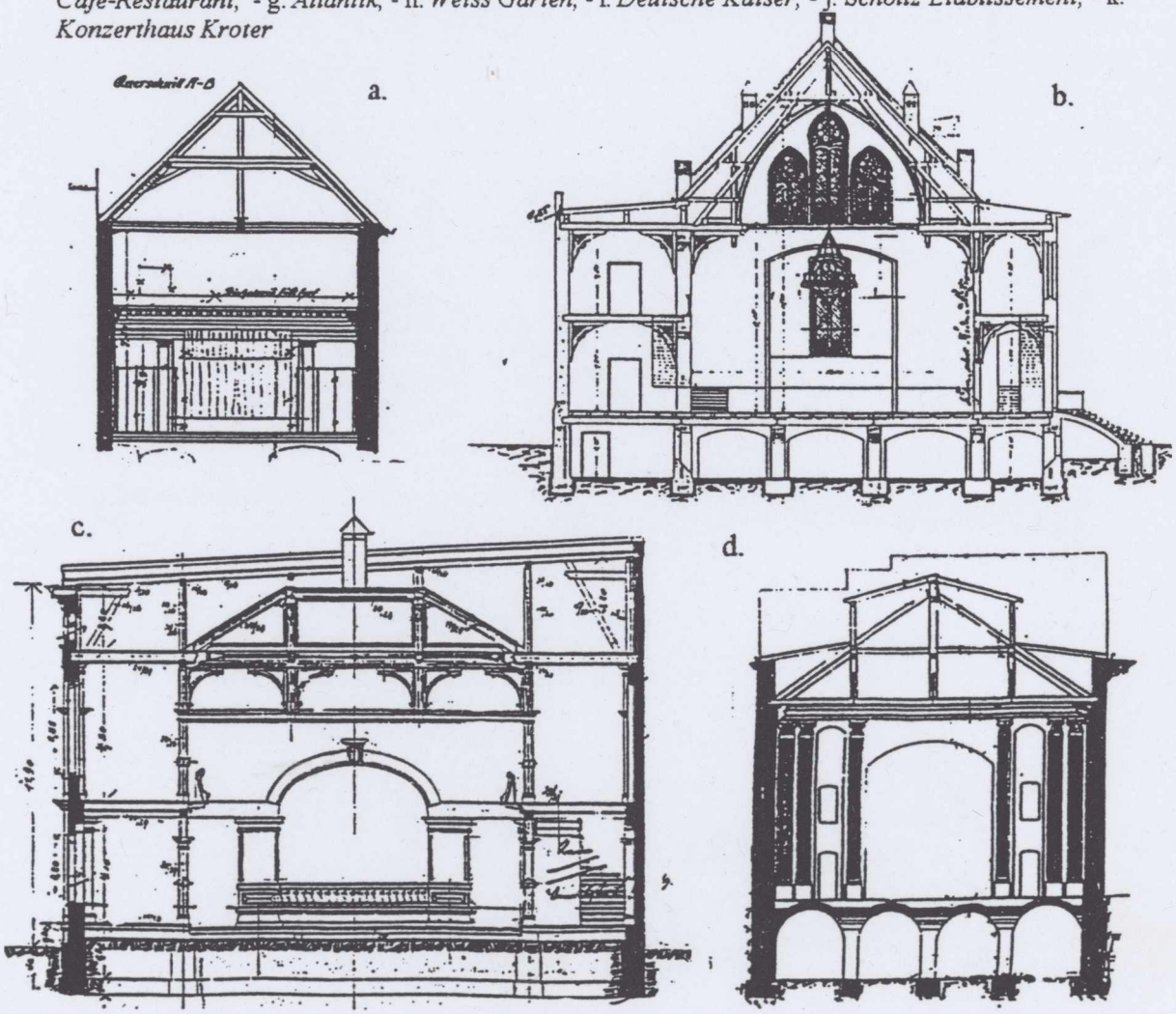

e.

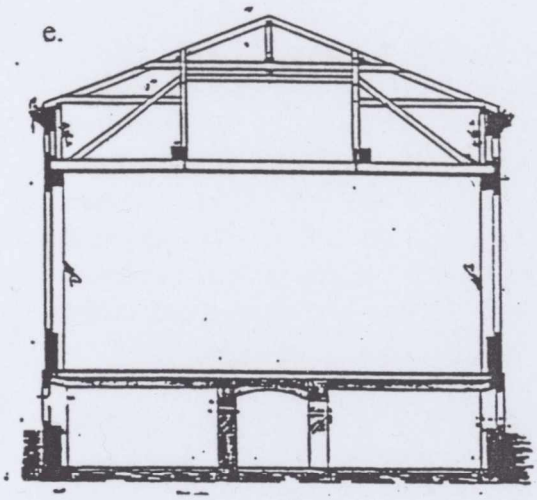

f.

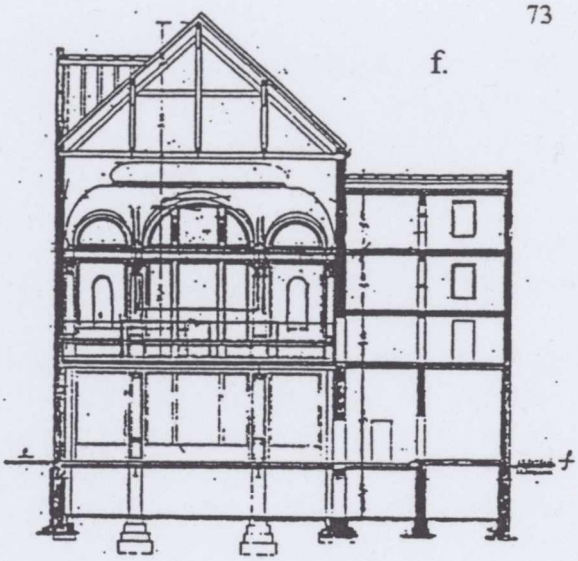

g.

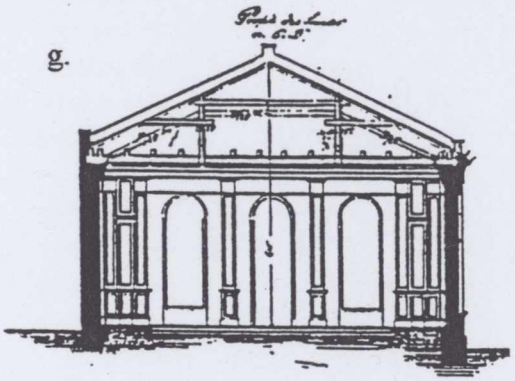

h.

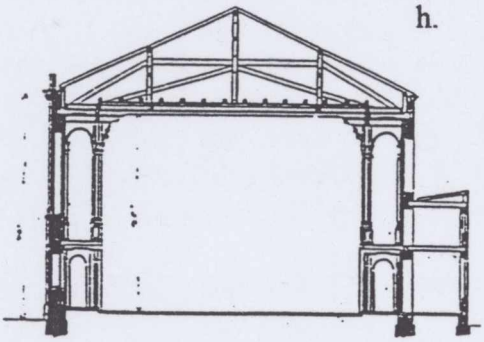

i.

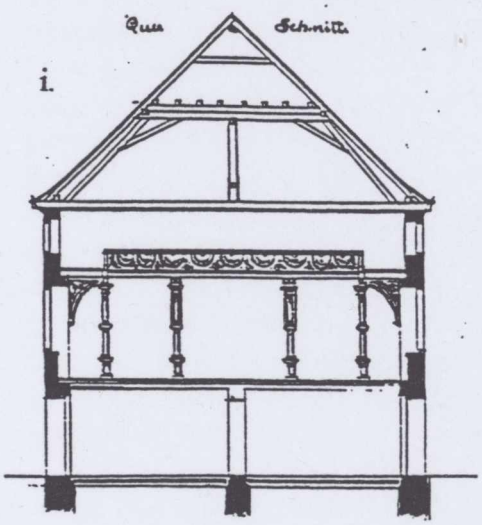

j.

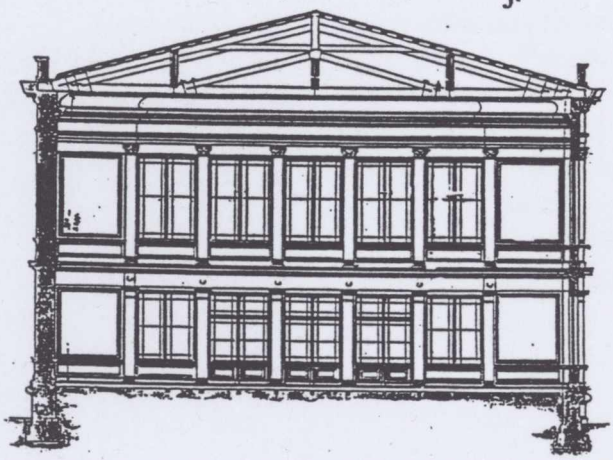

k.

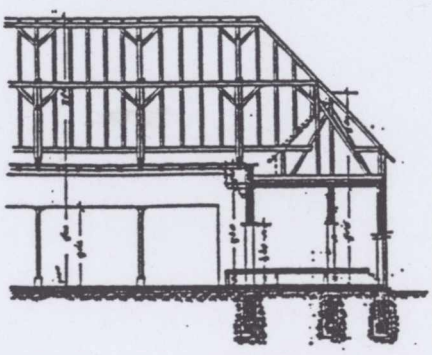

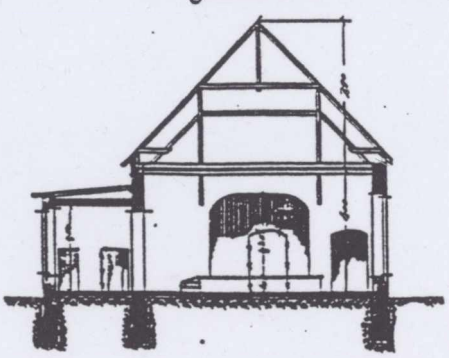

Tym, co łączyło architekturę wszystkich (poza należącymi do grupy *Volksbelustigungsgaerten*) wymienionych wyżej obiektów były, wynikające ze specyficznej lokalizacji ograniczenia, ale zarazem pewna projektowa łatwość, będąca konsekwencją uwolnienia od wymogów reprezentacyjności. Wyjątek stanowiły niektóre z obiektów stojących przy Promenadzie (*Zeltgarten, Vinzenzhaus*) oraz towarzyszących nadbrzeżu Odry (*Kroter, Wappenhoff*), w których elewacjach doszukiwać się możemy cech indywidualnych, a nawet symbolicznych wątków zdradzających przeznaczenie obiektów.

Strefy wejściowe i całe zaplecze dla sal powstałych we Wrocławiu lokowano zazwyczaj w, poprzedzajacych sale, budynkach frontowych.[256] Ożywienie budowlane, które w latach 70. objęło przedmieścia, zaowocowało gruntowanymi zmianami w charakterze tych obiektów. Skromne, bywało że drewniane bądź szachulcowe budowle,[257] zastępowały murowane, wielokondygnacyjne kamienice. Rzadko korespondowały one stylistycznie z budynkami mieszczącymi się na terenie ogrodu, w tym z salą, co pozostawało w zgodzie z estetyką, praktykowanej wówczas, eklektycznej różnorodności. W parterze budynków frontowych umieszczano, obok strefy wejściowej do sali i sieni przejazdowej (prowadzącej bezpośrednio do ogrodu) lokale gastronomiczne (najczęściej kawiarnie i restauracje), czasem także sklepy. Na piętrze lokowano różnego rodzaju pomieszczenia służące spotkaniom (zbierali się w nich członkowie stowarzyszeń) i uprawianiu różnych gier oraz jadalnie. Wyżej znajdowały się pokoje gościnne i mieszkanie właściciela, bądź dzierżawcy. W dwóch przypadkach (*Weiss Garten, Liebichs' Garten*) w budynkach frontowych umieszczono obszerne *atelier* fotograficzne. [258]

Ewolucję budynku frontowego najpełniej pokazuje przykład *Weissgarten*. Do 1879 r. był to drewniany (najpewniej szachulcowy), nie związany z salą dom mieszkalny, w którego parterze znajdowało się m.in. przejście na teren ogrodu. Zaprojektowana przez H. Leyentala nowa kamienica frontowa została połączoną z salą, a na jej pierwszym poziomie usytuowano szerokie, trójprzęsłowe wejście, prowadzące do obszernego, kwadratowego westybulu, obok którego, dość niezręcznie, umieszczono szatnie, toalety oraz klatkę schodową prowadzącą na galerie. Pozostałą część parteru zajmował szeroki przejazd na teren ogrodu oraz restauracja i sklep. W kompozycji trójkondygnacyjnej elewacji sięgnął Leyental do stylistyki zaczerpniętej z dojrzałej redakcji neorenesansu, połączonej z elementami charakterystycznymi dla prowieniencji florenckiej a nawet neobaroku. Przebudowujący w 1925 r. parter tego budynku (wraz z wnętrzem sali koncertowej) Hans Poelzig powiększył westybul, przekształcając jego plan w poprzecznie ustawiony prostokąt i wprowadzając do jego wnętrza reprezentacyjne klatki schodowe.[259]

il. 46. Plany parterów kolejnych budynków frontowych w *Weiss Garten*:
- a. według projektu H. Leyentala, 1879 r.,
- b. według projektu H. Poelziga, 1925 r.

il.47. Przekrój przez budynek frontowy i westybul sali koncertowej założenia *Weiss Garten*, H. Leyental, 1879 r.

---

256 Rozwiązanie takie spotkamy w wielu innych miastach Europy, m.in. w Berlinie i Wiedniu.
257 Por. katalog, pod: *Weissgarten*.
258 Szerzej na ten temat por. s. 57.
259 Por. katalog, pod: *Weissgarten*.

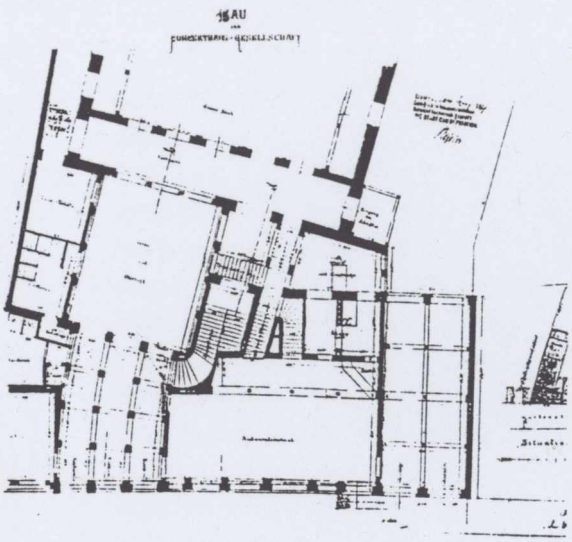

il. 48. a.

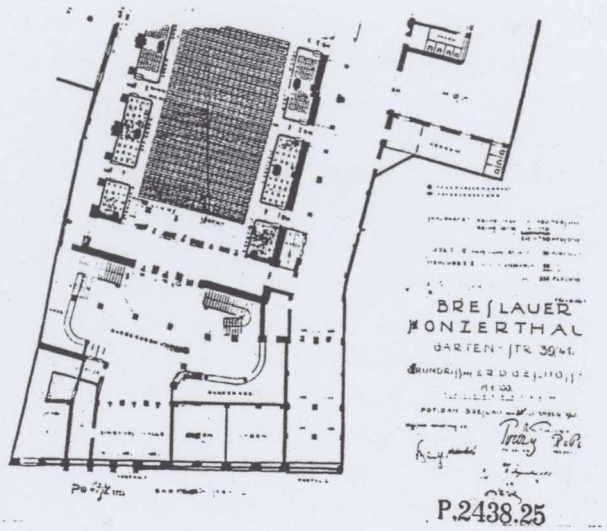

il. 48 b.

il. 49

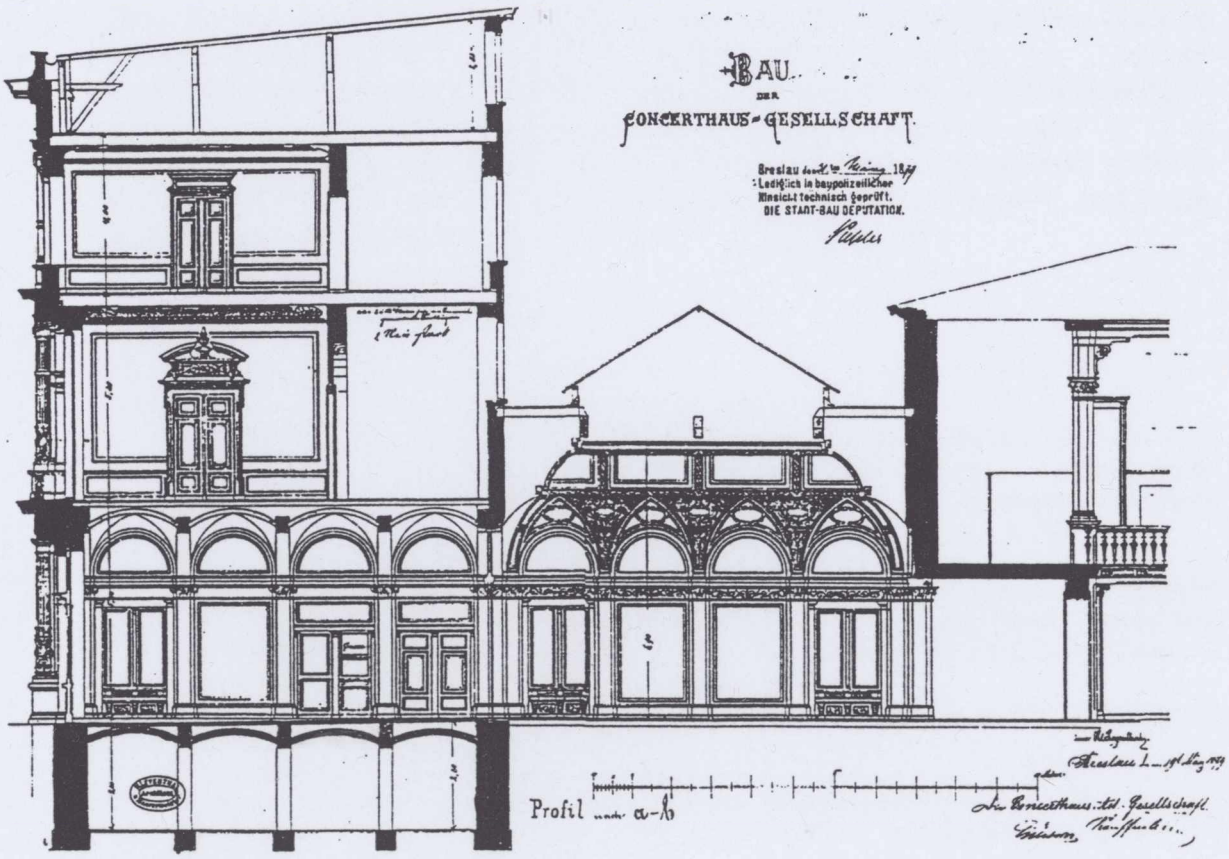

10. Sale teatralne (*Theater*)

Na uboczu aktywności kolejnych teatrów miejskich działała we Wrocławiu, od początku XIX w., niewielka grupa prywatnych teatrzyków - efemeryd, opartych o amatorskie stowarzyszenia artystyczne. Nie posiadając własnych obiektów korzystały one, jak już wspomniano[260], z gościnności sal związanych z *etablissements*. Ich znaczenie dla teatralnego życia miasta było jednak (nie ujmując im niewątpliwych zasług) dość marginalne. Monopol *Stadttheater* naruszono w istotniejszy sposób dopiero w 1853 r. wydając, kontrowersyjną i budzącą wiele emocji, koncesję na budowę teatru letniego w ogrodowej części *Kroll's Wintergarten.*[261] Powiązania administracyjne i artystyczne obu teatrów nie pozwoliły jednak na autonomiczne kształtowanie oblicza nowej sceny. Istotny grunt pod powstanie obiektów przeznaczonych dla celów teatralnych położyły wypadki dramatyczne, a mianowicie pożary *Stadttheater* (1865 r., 1871 r.). W ich następstwie powstały, dla ratowania zespołu teatralnego, sceny tymczasowe - tzw. *Interimstheater*, mające swoje kolejne siedziby: w adaptowanym pośpiesznie Cyrku Kaergera i sali Liebicha (zwanej wówczas *Ollendorfsche Saal*).[262]

Rewolucyjnego przełomu w dziedzinie inwestycji teatralnych dokonało dopiero nowe prawo pracy, tzw. *Gewerbe-Ordnung*, które weszło w życie 21 czerca 1869 r.[263] Stworzyło ono podwaliny powszechnej, nie wymagającej uzyskiwania specjalnych koncesji, możliwości zakładania nowych, prywatnych scen teatralnych. Pierwszymi obiektami, które niamal natychmiast wykorzystały nowe przepisy były: *Lobe Theater* [264] oraz *Kruse Theater* (powstały w zaadaptowanym do tego celu Cyrku Kaergera). [265] Oprócz wymienionych, począwszy od lat 70. XIX stulecia, powstała spora grupa tzw. *Spaezialitaeten Theater*. Służyły one wystawianiu jednoaktówek, fars, wodwili i.t.p. Podstawę działalności tego rodzaju teatrów stanowiło obszerne zaplecze gastronomiczne, z którego korzystano tak w przerwach, jak i podczas spektakli (w tym przypadku urządzenie widowni opierano o miejsca przy stolikach).[266] Inną ich cechą charakterystyczną było niezwykle skromne zaplecze sceny (a co za tym idzie brak urządzeń scenicznych)[267] sprowadzające się do niewielkich garderób dla artystów.[268] W większości z tych obiektów można było także palić[269], stąd drugie ich określenie, a mianowicie *Rauch Theater.*[270]

---

[260] Por. s. 37 niniejszej pracy.

[261] Szerzej na temat tej sceny, por. s. 20.

[262] Marzanna JAGIEŁŁO-WENZEL, *Przewodnik..*, s. 8, 9.

[263] Paragraf 32 nowej ustawy mówił: *Schauspielunternehmer beduerfen zum Betriebe ihres Gewerbes der Erlaubniss. Dieselbe ist ihnen zu ertheilen, wenn nicht Thatsachen vorliegen, welche die Unzuverlassigkeit des Nachsuchenden in Beziehung auf den bestimmte Kategorien theatralischer Darstellungen sind unzulassig.* Por. Ruth FREYDANK, *Theater...*, s. 286.

[264] Jego budowę rozpoczęto już w 1868 r., jakby w przeczuciu nadchodzących zmian.

[265] Decyzja o adaptacji była tym łatwiejsza, że od 1852 r. czynny był we Wrocławiu, wzniesiony przy *Luisien Platz* (Plac Rozjezdny) dla słynnego potentata w tej branży Ernsta Renza, tzw. *Olimpischer Cirkus.* Por. *Breslauer Zeitung,* 1852, s. 1575; Bogdan DANOWICZ, *Był Cyrk...*, s.244-251; Marzanna JAGIEŁŁO-WENZEL, *Architecture..*, il. 109.

[266] Sala teatralna w tego typu założeniach otoczona była pomieszczeniami, w których mieściły się bufety, restauracja, czasem kawiarnia bądź piwiarnia.

[267] Niemal powszechny był brak nad- i podscenia.

[268] Regułą było ograniczanie powierzchni zaplecza (zwłaszcza towarzyszącego scenie), której stosunek do powierzchni widowni i innych udostępnianych gościom pomieszczeń był odwrotny do tego jaki miał miejsce w teatrach wyższej rangi.

Zaznaczyć trzeba, że tylko dwie ze scen teatralnych działających na terenie wrocławskich *etablissements*, a mianowicie *Victoria-Theater* i sala *Gewerkschaftshaus* (dawnego *Scholtz Etablissement*) stały się, po dokonanych kolejno w latach 1903 i 1913 przebudowach, obiektami teatralnymi w rozumieniu, obowiązujących od 1889 r., przepisów budowlanych. Pozostałe zaklasyfikowane zostały jako tzw. *Oeffentliche Versammlungsraumen*, czyli publiczne pomieszczenia służące gromadzeniu się znacznej ilości ludzi.[271] Jednocześnie zaledwie dwa, spośród ośmiu powstałych na terenie wrocławskich *etablissements* budynków służących przedstawieniom teatralnym, stanowiły obiekty wzniesione od nowa. Pozostałych sześć urządzono w istniejących wcześniej salach wielofunkcyjnych.[272] Przeprowadzone w ich wnętrzach prace adaptacyjne sprowadziły się do wyodrębnienia z sali, bądź dobudowania do niej, pudełkowej sceny i poprzedzającego ją miejsca dla orkiestry. Zabiegom takim poddano m.in. sale *Goldener Helm* (1875 r.), *Tivoli* (pocz. lat 80.), *Zeltgarten* (1897 r.) i *Liebich Garten* (zasadnicza przebudowa w 1899 r.). Zaostrzone wobec *Rauch Theater* przepisy, dotyczące ochrony przeciwpożarowej, wymusiły także szereg zmian usprawniających ewakuację. [273]

Interesujących obserwacji, dotyczących adaptacji na obiekt teatralny, dostarcza sala Liebicha. Pierwsze prace przeprowadzono w ciągu jedenastu tygodni 1865 r., urządzając w niej zimową siedzibę *Interimstheater.*[274] Opis nowego wnętrza budynku przekazano w *Deutschen Buehnen-Almanach* z 1866 r.; został on przytoczony w pracy B. Vogelsanga.[275] Wynika z niego, że posiadającą pojemność 1600 miejsc salę zaopatrzono w przestronną scenę z trzema zapadniami, pozwalającą na wystawianie dużych przedstawień, nawet operowych. Widownię urządzono na parterze oraz parterowych i balkonowych lożach. Podstawowymi kolorami wnętrza były ciemna czerwień, biel i złoto (dla ścian i mebli) oraz zieleń dla sufitu. Zasadniczej przebudowy sceny dokonano jednak dopiero w 1899 r., według projektu Ernsta Hauslera wznosząc, dobudowany do dłuższego boku,[276] budynek sceniczny, poprzedzając go zagłębioną fosą orkiestrową i dodając skromniutkie, charakterystyczne dla tego typu scen, zaplecze. [277] Zmieniono też na secesyjny wystrój i wyposażenie wnętrza, rozbudowano strefę wejściową.

---

[269] Z myślą o niepalących urządzano czasem oddzielne pomieszczenie konsumpcyjne zw. *Dammen-Zimmer.*

[270] L. Sittenfeld podaje, że w 1886 r., w sali teatralej *Paul Scholtz Etablissement, próbował szczęścia Breslauer Lustspielansamble, wystawiając swoje sztuki bez piwa i palenia i być może dlatego nie osiągając sukcesu.* Por. Ludwik SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 236.

[271] Por. rozdział IX, w którym dokonano omówienia policyjnych przepisów budowlanych odnoszących się do *etablissements.*

[272] Teatry te "odziedziczyły" po salach koncertowych i wielofunkcyjnych charakterystyczne usytuowanie (tuż za budynkiem frontowym, na styku z ogrodem). Ten rodzaj lokalizacji kontynuowano wzosząc nowe sale teatralne.

[273] Por. rozdział, w którym dokonano omówienia policyjnych przepisów budowlanych.

[274] Zespołu spalonego w 1865 r. *Stadttheater.*

[275] Bernd VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 70.

[276] Takie umiejscowienie sceny, początkowo muzycznej, towarzyszyło budynkowi od jej powstania i związane było ze znacznym wydłużeniem prostokątnego planu sali.

[277] Z zachowanych materiałów archiwalnych nie wynika, aby scena zaopatrzona była w jakiekolwiek urzadzenia, czy też nad- lub podscenie.

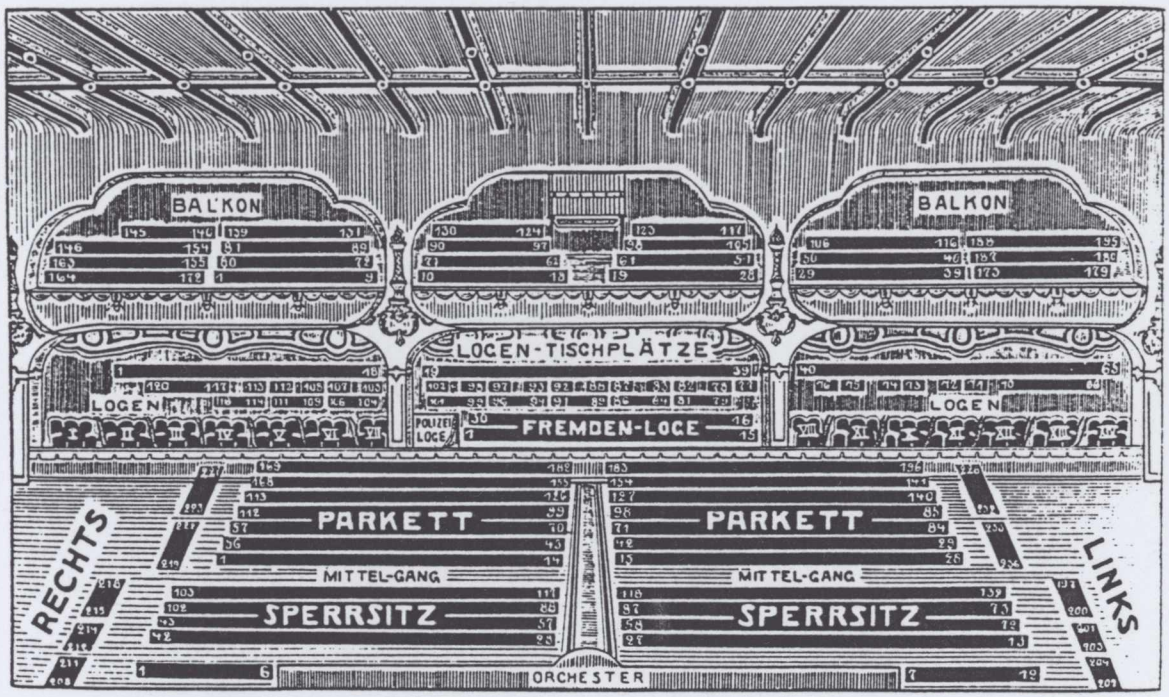

il. 50. Widownia *Liebich Theater* po przebudowie w 1904 r.; schemat rozkładu miejsc.

Gruntowna zmiana organizacji miejsc na widowni *Liebich Theater*, połączona ze znacznym powiększeniem jej pojemności dokonała się w 1904 r. podczas kolejnego etapu prac adaptacyjnych budynku, którymi kierowali bracia Richard i Paul Ehrlich.

Znaczniejszej przebudowie poddano *etablissement* Paula Scholtza. Główną, koncertowo-restauracyjną salę zespołu (ok. 1000 miejsc), wzniesioną w 1872 r. według projektu Friedricha Barchewitza, na działce towarzyszącej browarowi przy *Margaretenstrasse* 17 (ul. Mazowiecka), zaczęto dopiero w 1884 r. wykorzystywać dla celów teatralnych.[278] Po krótkotrwałym epizodzie ze stworzeniem w *etablissement* Scholtza stałego zespołu teatralnego, realizującego ambitny, niemiecki repertuar (którego to przedsięwzięcia podjął się - otrzymując na ten cel cesarską subwencję - baron Adalbert v. Arnim) i związanych z tym wydarzeniem zmianach w aranżacji i wyposażeniu wnętrza, których projektantem był berlińczyk Rudolf Schoenner, budynek odsprzedano (najprawdopodobniej w 1900 r.) na siedzibę związków zawodowych. Nowy właściciel, *Gewerkschaftshaus Bauges* dokonał w 1913 r., według projektu Maxa Matthisa, gruntownej przebudowy dawnej sali powiększając jej powierzchnię i dobudowując galerie oraz zaopatrując w obszerną scenę z podsceniem i sznurownią. [279] Przebudowa ta zatarła całkowicie pierwotny charakter elewacji obiektu. Pierwszy projektant budynku - Friedrich Barchewitz - zarzucając wykorzystany przez niego wcześniej w *Lobe-Theater* i *Zeltgarten* motyw arkadowych

[278] Wcześniej występowały tu renomowane orkiestry. Por. s. 7 niniejszej pracy.
[279] Por. katalog , pod: *Paul Scholtz Etablissement.*

loggi skłonił się tym razem ku koncepcji połączenia wątków[280] neoklasycystycznych z neorenesansowymi, m.in. motywem *aediculi.*

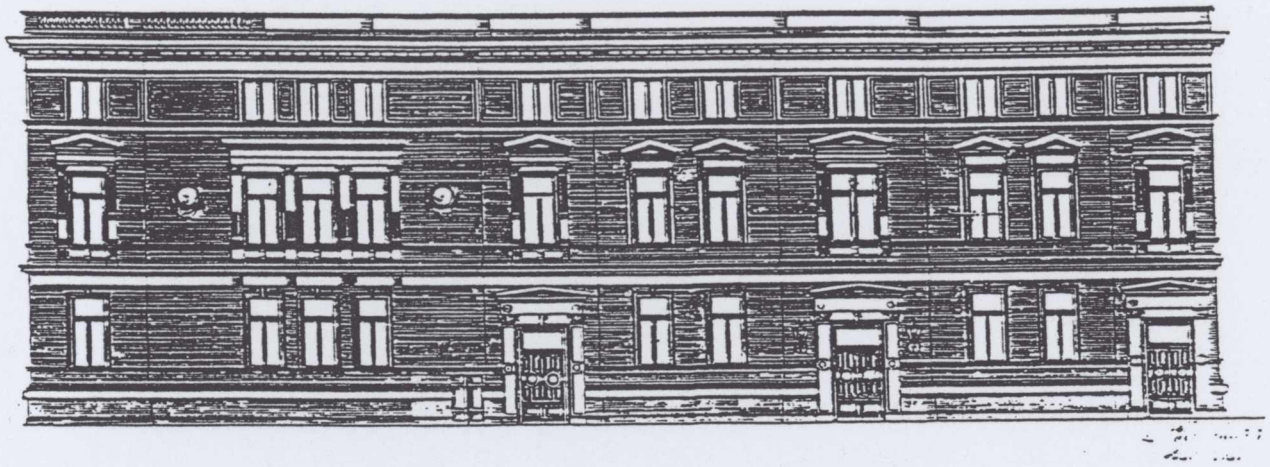

il. 51 . Projekt elewacji frontowej budynku mieszczącego salę teatralną w *Scholtz Etablissement*, F. Barchewitz, 1872 r.

Jedynymi obiektami służącymi przedstawieniom teatralnym, które wzniesiono na terenie wrocławskich *etablissements* od podstaw były *Viktoria-Theater*, wybudowany w 1875 r. przy *Neue Taschenstrasse* 31 (ul. Kołłątaja) i, wspomniany wyżej, bo pełniący zarazem funkcje sali koncertowej, *St. Vinzenzhaus*, mieszczący się przy *Seminargasse* 15 (teren parku im. Słowackiego).

Inwestorem *Viktorii* był baron v. Huppmann Valbella. Teatr wzniesiono na terenie dawnego *Simmenauer Garten* za, przebudowanym w 1873 r., budynkiem frontowym, który wchłonął, znajdującą się tu wcześniej, obszerną, ogrodową restaurację.[281] Pojemność widowni teatru wahała się, w zależności od sposobu urządzenia widowni, od 850 do 1400 miejsc. Budynek wzniesiono wedle wzorów wypracowanych dla sal tanecznych, później koncertowych, a mianowicie tuż za budynkiem frontowym, w tylnej części działki i jednocześnie na jej granicy. W konsekwencji takiej lokalizacji salę oświetlono jednostronnie, poprzez rozmieszczone rytmicznie i rozdzielone pilastrami, wysokie, półkoliście zamknięte okna.

Pierwotny, jak można sądzić, wygląd wnętrza teatru poznajemy dzięki wkładkom reklamowym zawartym w książkach adresowych i prezentującym rozkład miejsc na widowni.[282] Widzimy na nich, założoną na planie prostokąta widownię sali z miejscami rozlokowanymi na dwóch poziomach: na parterze (miejsca w rzędach) i

---

[280] Z równą swobodą wykorzystywał Barchewitz w swojej twórczości wątki inspirowane renesansem francuskim. Pierwsze projekty tego autora, zrealizowane w nowym stylu pochodzą z połowy. XIX w. Należą do nich m.in.: kamienica przy *Albrechstrasse* 13 (ul. Wita Stwosza) z 1865 r. i dom przy *Zwingerstrasse* 22 (ul. Teatralna) z 1872 r. Pozwala to na znaczne przesunięcie w - przyjętej przez A. Zabłocką-Kos - chronologii dotyczącej recepcji kolejnych form renesansowych we Wrocławiu, według której neorenesans francuski znalazł zastosowanie (poza wspomnianym., sporadycznym wykorzystaniem w architekturze willowej od lat 70.) dopiero w latach 80. XIX stulecia. Por. Agnieszka ZABŁOCKA-KOS, *Neorenesans..., s.210-211;* Wojciech BRZEZOWSKI, *Ulica św. Wojciecha i jej architektura.*W: *Architektura Wrocławia*, Wrocław 1995, t. II, s.138, il.19.

[281] Można przypuszczać, że przedstawienia, które miały się odbyć - według B. Vogelsanga - w 1872 r., mogły mieć miejsce w tym właśnie budynku. Por. Bernd VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 80.

[282] *Adressbuch...*, 1906; *Adressbuch...*,1924.

podtrzymywanym przez rzędy słupów balkonie, obiegającym widownię z trzech stron. Pod balkonem, w części najbliższej scenie, urządzono parterowe loże. Podziałowi przestrzeni sali (podyktowanemu umieszczeniem balkonów) odpowiadała zmiana jej wysokości. Wyższe gabaryty części środkowej osiągnięto przez wprowadzenie w konstrukcję dachu (jej elementy znalazły się we wnętrzu) załamanego dwukrotnie stropu; w jego poziomej części umieszczono otwory wentylacyjne. Jak można sądzić, zgodnie z obowiązującymi wówczas przepisami budowlanymi, drewniane elementy stanowiące konstrukcję wnętrza teatru pokryte zostały tynkiem i pomalowane.

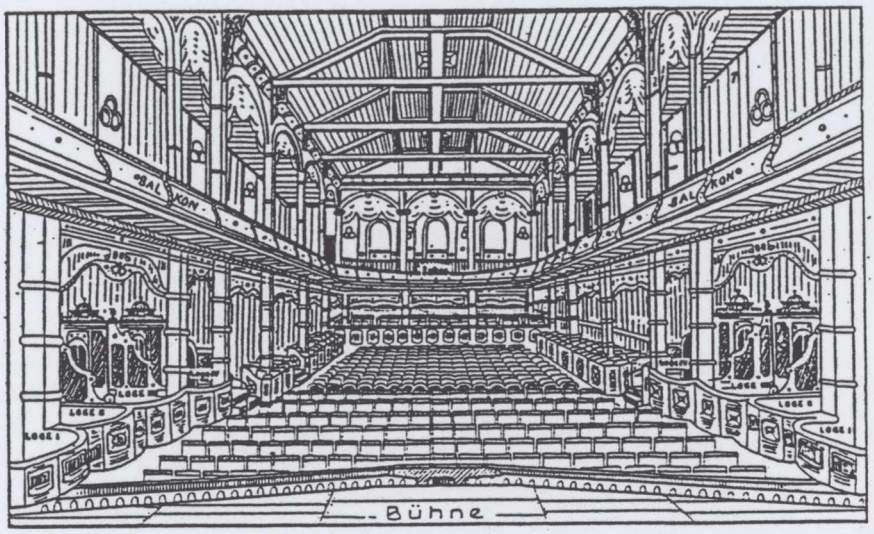

il. 52. Widok wnętrza sali teatralnej zespołu *Viktoria*; rys. z 1906 r. prezentujący, jak można sądzić, stan nie zmieniony od 1873 r.

Dokonana w 1903 r. przebudowa teatru dotyczyła głównie sceny, którą zaopatrzono w sznurownię i podscenie oraz poprzedzono lożą dla orkiestry. Zmieniło to - zgodnie z obowiązującymi przepisami budowlanymi - kategorię obiektu z *Oeffentliche Versammlungsraum* na *Theater*, pociągając za soba m.in. wymóg instalacji tzw. żelaznej kurtyny.

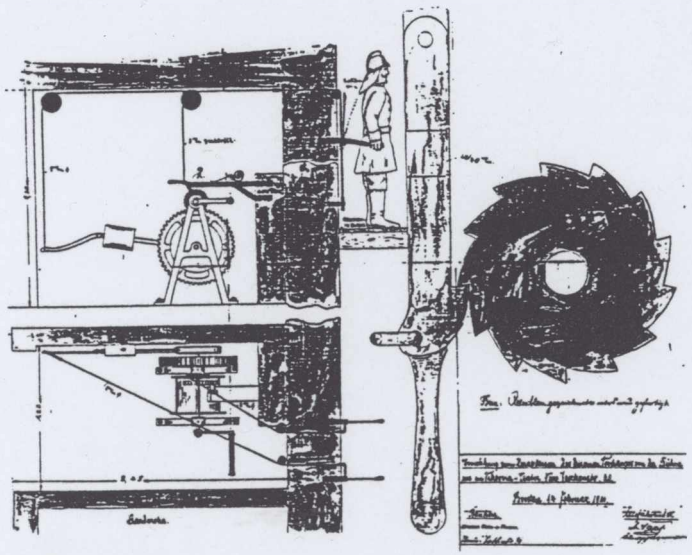

il. 53. Jednym z pierwszych urządzeń zabezpieczających przed rozpowszechnianiem się pożaru w budynkach teatralnych, była tzw. żelazna kurtyna. Po raz pierwszy zainstalowano ją na scenie teatru w Lyonie, w 1782 r., a w 1864 r. jej wykorzystanie stało się obowiązkowe w całej Francji. Dopiero głośny pożar wiedeńskiego Ring Theater w 1881 r. stał się bezpośrednią przyczyną wypracowania, regulowanego prawem, sposobu zabezpieczania obiektów teatralnych w Niemczech, w tym obligatoryjnego montażu żelaznej kurtyny. - Schemat funkcjonowania żelaznej kurtyny w *Viktoria-Theater*, 1903 r.

Szczególną formę architektoniczną wybrano dla sali wzniesionej w ogrodzie zw. *Humanitaet*[283], którą wraz z całym zespołem nazwano *St. Vinzenz-Haus.*[284] O nietypowym dla obiektu teatralnego charakterze budynku zadecydowała osoba fundatora, biskupa Heinricha Foerstera, który przeznaczył go na działalność artystycznych stowarzyszeń religijnych (m.in. *Vinzenzverein*). Wielokrotnie jednak i niemal od samego początku z jego gościny korzystały zespoły świeckie. [285]

Wzniesiona w 1885 r., według projektu kurialnego budowniczego Josepha Ebersa, budowla zrealizowana została w neogotyku i odwoływała się do skojarzeń ze średniowiecznym kościołem. Świątynne ewokacje wzmacniała wieloboczna apsyda ze ścianami przeprutymi trzema ostrołukowymi oknami, w której umieszczono scenę. Stanowiło to wyraźne nawiązanie do średniowiecznej sceny misteryjnej aranżowanej w prezbiterium, przed głównym ołtarzem. Bydynek powstał w ogrodzie. Dostawiono go prostopadle do, wzniesionej w 1844 r. bezpośrednio przy ulicy, siedziby *Humanitaet-Verein.* Pod liczącą 870 miejsc siedzących (parter i galerie) widownią, umieszczono na poziomie piwnic, dostępną od strony ogrodu, restaurację. Wieloboczna scena, operująca stałym zestawem dekoracji, nie posiadała, poza skromniutką garderobą dla aktorów, żadnego zaplecza.

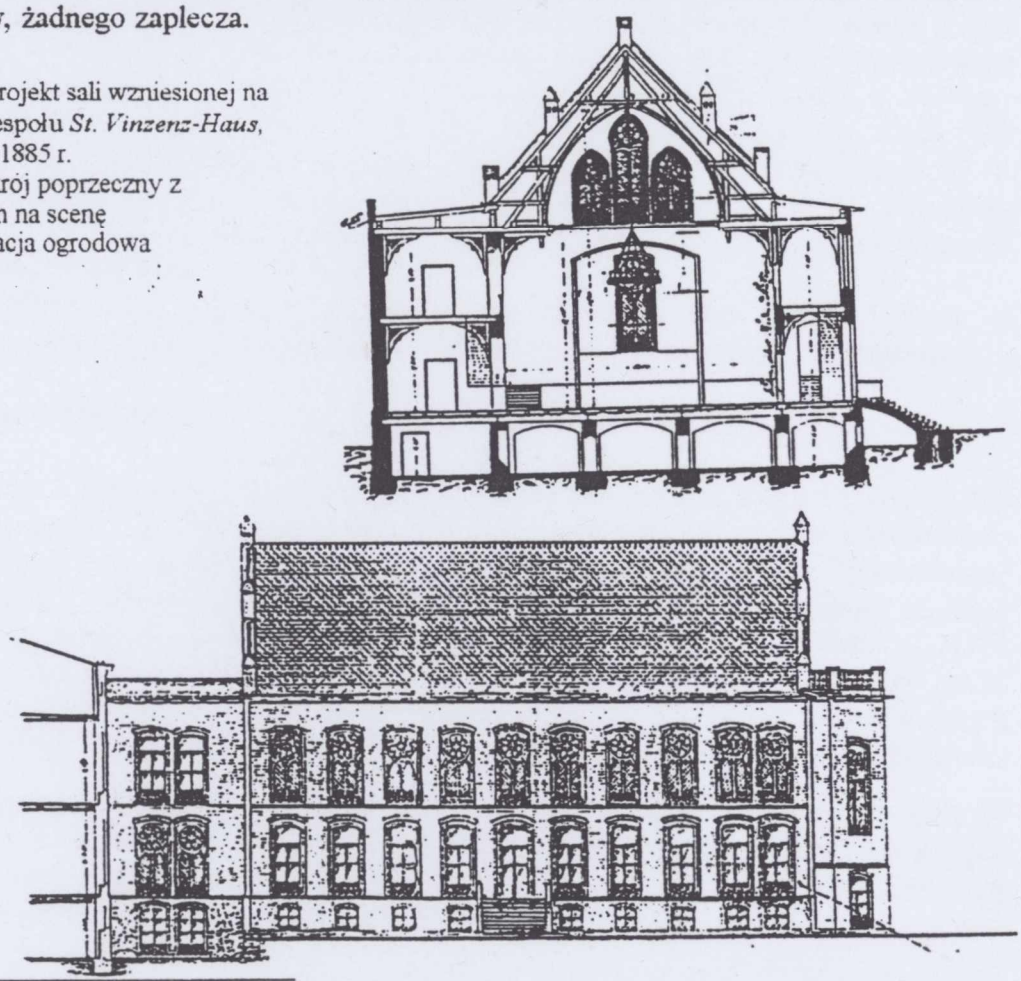

il. 54. Projekt sali wzniesionej na terenie zespołu *St. Vinzenz-Haus*, J. Ebers, 1885 r.
- a. przekrój poprzeczny z widokiem na scenę
- b. elewacja ogrodowa

[283] Szerzej na temat pierwszego właściciela ogrodu - stowarzyszenia *Humanitaet* - por. *s.* 37; O architekturze tego budynku wpomniano już omawiając sale koncertowe i wielofunkcyjne, por. s. 68.

[284] Założeniu temu poświęcony został referat, wygłoszony przez B. Grzegorczyk w czasie odbywającej się w 1996 r. konferencji poświęconej wrocławskiemu budownictwu sakralnemu.

[285] Wielokrotnie koncertowały w nim - bardzo popularne w ówczesnym czasie - orkiestry wojskowe.; w 1903 r. występował w *Vinzenzhaus* berliński kabaret *Schall u. Rauch*, założony w 1901 r. przez słynnego Maxa Reinhardta. Por. Karl WEBER, *Geschichte...*, s. 164.

Dość spory, przylegający do Promenady ogród (jedno z wejść na teren zespołu prowadziło od tej własnie strony) wyposażono, zgodnie z przyjętymi dla *etablissements* standartami, w kręgielnię, pawilon muzyczny, kolumnadę z bufetem i zadaszone miejsca do siedzenia.[286]

Poza omówionym, szczególnym tak ze względu na właściciela jak i formę, przypadkiem zespołu *St. Vinzenzhaus*, w którym wyodrębniono, na przedstawionej wyżej, osobliwej zasadze, budynek sceny oraz przebudowaną w 1899 r. salą Liebicha, nie znajdujemy pośród wrocławskich *etablissements* przykładu obiektu, w którym funkcja teatralna zaznaczyłaby się w jego bryle, czy też elewacji. Znakomita większość kontynuowała ogólną dyspozycję (często nawet formę) wypracowaną dla sal (tanecznych, muzycznych, wielofunkcyjnych) przed połową XIX w.

VII. PREZENTACJA WYBRANYCH *ETABLISSEMENTS*

Ze względu na oryginalność kilku zespołów, skalę i formę ich ogrodów, różnorodność i rangę architektoniczną należących do nich obiektów, przy jednocześnie niezwykle skromnym materiale ikonograficznym im towarzyszącym (uwaga ta nie dotyczy *Schiesswerder* i *Buergersaele*) postanowiono poświęcić znaczniejszą uwagę sześciu największym wrocławskim *etablissements*, omawiając każdy z osobna. Wszystkie one reprezentowały typ zw. *Volksbelustigungsgaerten*. Czas ich powstawania obejmuje niemal cały omawiany okres (od końca XVIII w. po lata 80. w. XIX). Zajmowały one znaczne, kilkuhektarowe powierzchnie. Z tej przyczyny lokowano je poza miastem, zachowując przy tym dystans pozwalający na wygodne pokonanie go piechotą.

Ułożona chronologicznie prezentacja objęła następujące zespoły: *Prinz v. Preussen, Wintergarten, Volksgarten, Schiesswerder, Friebeberg* i *Buergersaele*.

1. *Prinz v. Preussen*

Jeden z najstarszych wrocławskich *etablissements* powstał przed 1792 r.[287] Był to duży zespół o powierzchni ponad 4,5 ha, położony na terenie Przedmieścia Piaskowego (tuż za tzw. *Springstern*, między dzisiejszymi ulicami Sienkiewicza, Żeromskiego, Wygodną i Ledóchowskiego). Po raz pierwszy wymieniony został w literaturze przez F. A. Zimmermanna.i następująco przez niego opisany: (...) *Tu znajduje się (...) ogród zwany Prinz v. Preussen, chętnie odwiedzany przez przedstawicieli niższych stanów. Można się w nim zabawić tańcząc, grając w kręgle lub w bilard oraz jeżdżąc na karuzeli. Znajduje się tam również rosyjska huśtawka.*[288]

Kolejnych informacji na temat ogrodu dostarczyły opisy opublikowane w pracach Nosselta i Rolanda. Wniosły one szereg szczegółów dotyczących kompozycji *etablissement* i jego wyposażenia.[289] Uzupełnieniem wymienionych przekazów stały się plany Wrocławia pochodzące z lat 1808-1879.

---

[286] Por. katalog, pod: *St. Vinzenzhaus*.

[287] Pierwsze wzmianki o tym założeniu zawiera praca Zimmermanna. Wynika z niej, że w 1792 r. ogród już istniał i cieszył się znaczną popularnością. Por. F.A. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 17.

[288] F. A. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 17.

[289] Fr. NOSSELT, *Breslau...*, s. 402; G. ROLAND, *Vollstaendige..*, s. 416, 435.

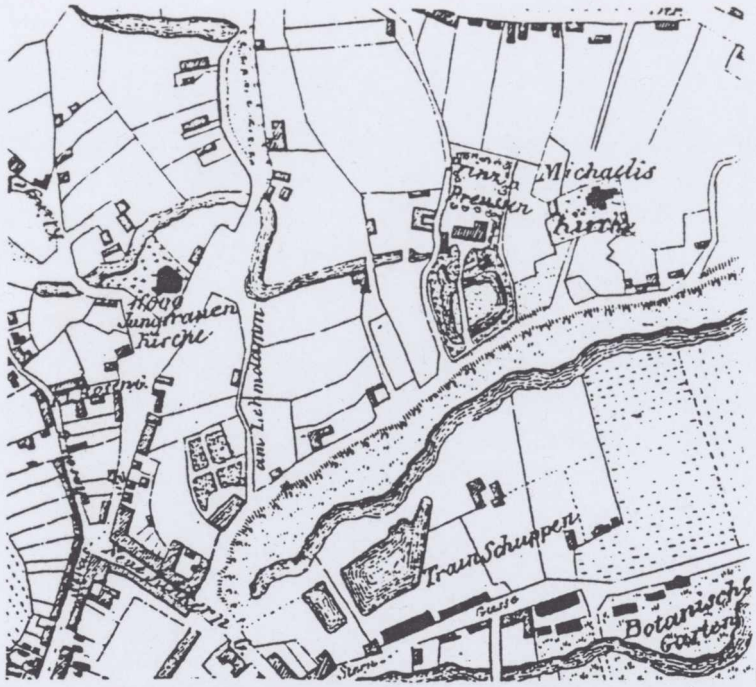

il. 55. Plan sytuacyjny zespołu *Prinz v. Preussen*, stan z r. 1828 r.; fragment planu Wrocławia G. Schuberta.

Analiza przekazów i planów sytuacyjnych pozwoliła na odtworzenie ogólnego wyglądu ogrodu. Centralną jego część stanowił, ocieniony drzewami i otoczony pergolą plac, przecięty dwiema krzyżującymi się alejami, dzielącymi założenie na cztery części. Tuż przy placu, obok domu mieszkalnego, znajdowała się sala,[290] w której w latach 30. i 40. XIX w. udzielały sie artystycznie dwa towarzystwa: *Privattheater-Gesellschaft* i *Sontagsverein*. Służyła ona także jako miejsce do tańca.[291] Ograniczone alejami kasztanowców powierzchnie ogrodu wypełniały trawniki. Południową partię założenia przecinała, wijąca się malowniczo, sadzawka utrzymana w typie tzw. rzeki angielskiej. Część ogrodu zajmował warzywnik. Wymienionym w opisie Zimmermanna atrakcjom oferowanym przez *etablissement* towarzyszyły letnie koncerty, z którymi konkurowały śpiewy, licznie zamieszkujących ogród, słowików.[292]

Wadą tego *etablissement* było jego położenie na terenie wilgotnym, odbieranym jako niezdrowy. Stało się to główną przyczyną - obok rosnącej wokół konkurencji - likwidacji ogrodu, która nastąpiła przed 1845 r.[293] Ostatecznej parcelacji terenów należących do *Prinz v. Preussen* dokonano w 1879 r., przebijając je nowo wytyczonymi ulicami (dzisiejszymi Pestalozziego i Barlickiego).

1. *Kroll'sche Wintergarten*

Najpoważniejszym konkurentem, nie tylko dla *Prinz v. Preussen*, ale także dla pozostałych, działających wówczas w mieście "ogródków" był, przywoływany już kilkukrotnie w niniejszej pracy, tzw. *Wintergarten*. Został on założony od podstaw przez Josefa Krolla, właściciela łaźni mieszczącej się przy *Werderstrasse* 3 i noszącej nazwę *Breslauer Badenanstalt*, później *Kroll'sche Bade-Etablissement*.[294] Pod

---

[290] Prawdopodobne są związki tego obiektu, być może tylko lokalizacyjne, z budynkiem dawnego *Ballhausu*. Por. s. 24

[291] G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 427, 435.

[292] Fr. NOSSELT, *Breslau...*, s. 402; G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 435.

[293] W 1845 r. na terenie ogrodu wzniesiono fabrykę.

[294] W latach 1783-1802 powstały we Wrocławiu pierwsze łaźnie prywatne, urządzone, jak na owe czasy luksusowo i dostępne tylko dla zamożnych obywateli miasta. Oferowały bogaty zakres usług. Były niewątpliwie przedsięwzięciami dochodowymi i to zapewne tłumaczy fakt posiadania przez

lokalizację założenia wybrał Kroll ogrody warzywniczo-sadownicze należące do jego rodziców.[295] Zajmowały on powierzchnię ok. 5 ha. Wejście na teren zespołu umieszczono u zbiegu *Scheitnigerstrasse* i *Gelhornstrasse* (ulice Szczytnicka i Strubicza) i opatrzono adresem *Scheitnigerstrasse* 11.

W historii tego *etablissement* wyróżnić można trzy etapy. Pierwszy (łączący się z osobą Krolla), w czasie którego urządzono ogród i wzniesiono główny budynek założenia, zw. *Wintergarten.* Drugi - związany z odbudową zespołu po powodzi, która miała miejsce w 1845 r. Trzeci - rozpoczęty w 1853 r. wzniesieniem na terenie ogrodu olbrzymiego teatru letniego zw. *Sommertheater-Arena* i zakończony w 1872 r. zamknięciem oraz stopniową parcelacją założenia.

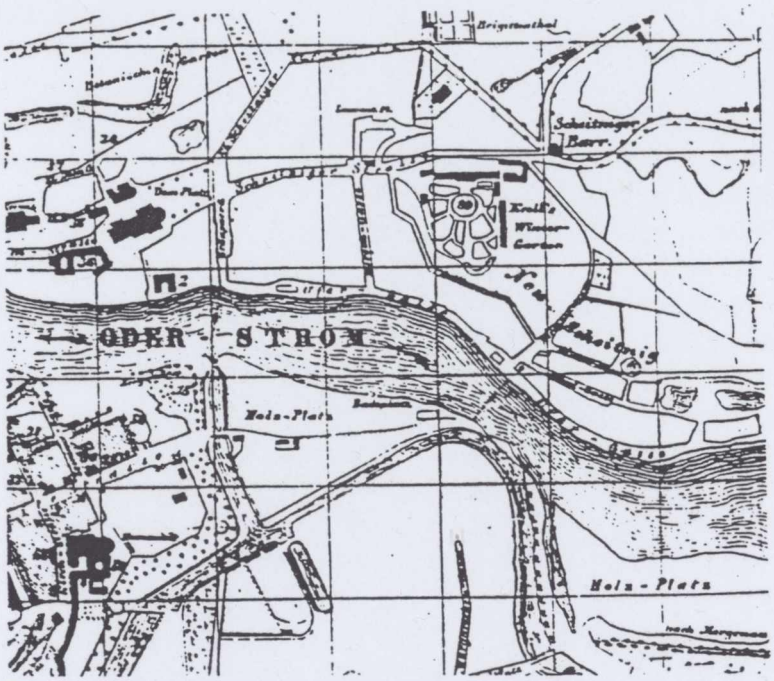

il. 56. Plan sytuacyjny *etablissement Wintergarten,* stan z 1844 r., fragment planu Wrocławia według F. R. Fischera.

Główną częścią i jednocześnie wizytówką tego *etablissement* pozostawał od początku budynek *Wintergarten.*[296] Wrażenie, jakie wrocławski Ogród Zimowy robił na ówczesnych mieszkańcach miasta opisał anonimowy recenzent *Schlesische Provinzialblaetter* słowami: *Wędrowano, pomimo mrozu i śniegu, przez pogrążone w ciemnościach ulice, aby pod palmami i drzewkami pomarańczowymi, między kwietnymi rabatami poddać się czarowi ogrodu Armidy* .[297]

Informacji na temat kompozycji całego założenia, jak i architektury jego podstawowych elementów, a więc budynku mieszczącego cieplarnię oraz obiektów teatralnych, dostarczają opisy oraz okruchy materiałów ikonograficznych.

Krolla znacznych środków na realizację podjętej przez niego inwestycji. Por. także s. 26, gdzie zwrócono uwagę na wpływ zakładów kąpielowych na kształtowanie architektury *etablissements.*

[295] *Schlesische Provinzialblaetter*, 1869, s. 176.

[296] Istotą ogrodu zimowego, wielokrotnie później w Europie wykorzystywanego jako główny element założeń rekreacyjno-rozrywkowych, była ochrona przed mrozem i zarazem ekspozycja roślin, których wegetacja w cieplejszych porach roku odbywała się pod gołym niebem, w ogrodzie. Były to zarazem rośliny nie wymagające wysokich temperatur. Najpopularniejszymi pośród nich były karłowate drzewa iglaste, palmy, drzewka pomarańczowe, rododendrony, wawrzyny i mirty. Por. także s. 51-56 niniejszej pracy.

[297] *Schlesische Provinzialblaetter,* 1872, s. 256-257.

Do tych ostatnich należą dwa przedstawienia wnętrza głównej sali cieplarnianej: litografia z początku lat 40. XIX w., znajdująca się w Zbiorach Graficznych Muzeum Narodowego we Wrocławiu [298] oraz szklana mozaika wykonana ok. 1850 r. przez Georga Kuhna.[299] Uzupełnia je schemat ustawienia stołów na uroczyste przyjęcie króla Fryderyka Wilhelma IV, przebywającego we Wrocławiu w 1841 r.[300]

O kształcie scen teatralnych informuje rysunek prezentujący rozkład miejsc na widowni w *Sommertheater "Arena"*[301] oraz rycina z widokiem sceny letniej.[302]

Analizę kompozycji *etablissement* umożliwiają plany miasta pochodzące z lat 1841-1872. Przedstawiają one założenie oparte o ogród letni typu krajobrazowego, podporządkowany kompozycyjnie budynkowi *Wintergarten* poprzez, niemal promieniste związanie głównych alei z, umieszczonym na osi budynku, dużym, okrągłym gazonem.

Wintergarten, główną budowlę założenia, ustawiono przy północnej granicy ogrodu, odsuwając ją nieco od *Scheitnigerstrasse* i orientując (zgodnie z regułami obowiązującymi w cieplarniach) przeszkloną, dłuższą ścianą na południe. Wszystkie wejścia do "ogrodu zimowego" (najprawdopodobniej cztery) umieszczono po stronie ogrodowej.[303] O architekturze tej - niewątpliwie największej - atrakcji założenia wnosić możemy ze wspomnianych widoków wnętrz i opisów źródłowych. Główne pomieszczenie budynku stanowiła obszerna i wysoka sala, prawdopodobnie częściowo murowana, częściowo drewniana,[304] z trzech stron (zwróconych ku wschodowi, południu i zachodowi) w całości przeszklona. [305] Czwartą ścianę głównego salonu podzielono na dwie kondygnacje, lokując na górnej wspartą na kolumnach galerię, pod którą umieszczono scenę muzyczną. Sali tej towarzyszyły garderoba i salon bilardowy;[306] zapewne także zaplecze gastronomiczne, o którym jednak przekazy milczą. Przykrywał ją, podzielony na kasetony, strop z fasetą; oświetlały liczne żyrandole. Do wyposażenia wnętrza należały długie, ustawione w rzędach stoły i towarzyszące im krzesła. Całości dopełniały rośliny: rozpięte na specjalnych konstrukcjach pnącza, bądź ustawione w donicach spore drzewka; między nimi umieszczono fontannę i rzeźby. Głównemu salonowi towarzyszyły dwa węższe i niższe, boczne skrzydła wypełnione roślinami. Budynek służył balom i koncertom.[307]

---

[298] Jej reprodukcja została opublikowana w książce Olgierda CZERNERA, *Wrocław na dawnej rycinie*, Wrocław 1989, ryc. 281, gdzie została mylnie datowana na 1. ćw. XIX w.; posiada też nieprawidłową atrubucję. Wskazany jako autor W. Santer zmarł bowiem w 1836 r., a więc przed założeniem ogrodu i wzniesieniem prezentowananego na rycinie budynku.

[299] Jej reprodukcja została opublikowana w: *Schlesische Monatshefte*, Breslau 1933, s. 169.

[300] Schemat ten został załączony do okolicznościowej broszury zawiarającej program przyjęcia monarchy. Por. *Program zu feierlichen Einzuge Ihrer Majestaeten des Koenigs u. der Koenigin in die Haupt u. Residenz Stadt Breslau*, Breslau 1841.

[301] *Adressbuch...*, R. 1863, wkładka reklamowa.

[302] *Schlesische Provinziallblaetter*, Breslau 1869, s. 256.

[303] Por. katalog, pod: *Wintergarten*.

[304] Sugestia, jakoby budynek *Wintergarten* mógł być wzniesiony w konstrukcji szachulcowej, wysunięta przez Vogelsanga wydaje się nieprawdopodobna. Por. Bernd VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 65.

[305] Widoki pokazują dwie ściany, można się jednak domyślać, że i trzecia rozwiązana została analogicznie.

[306] Albert SCHMUDE, *Breslau...*, s. 239.

[307] W 1846 r. wystąpił w *Wintergarten* Hector Berlioz; informację tę podały m.in.: *Breslauer Zeitung*, 1846, s. 526, 535 i *Schlesische Zeitung*, 1846, s. 523, 532. Za przekazanie tej informacji uprzejmie dziękuję Panu Wacławowi Sobocińskiemu.

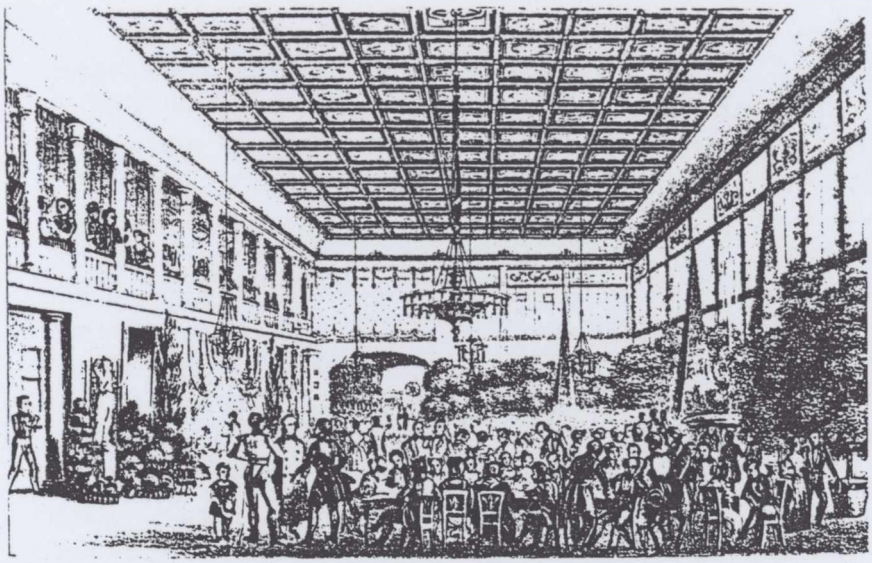

il. 57. Wnętrze głównej sali *etablissement Kroll's Wintergarten*; litografia z lat 40. XIX w., autor nieznany.

W 1840 r. G. Roland określił główny budynek ogrodu, jako mogący usatysfakcjonować przedstawiciela każdego stanu, pisząc jednocześnie o założeniu: *... pierwszy wśród wrocławskich etablissements; jego elegancji i skali nie powstydziłoby się żadna metropolia.*[308]

Rozmach, z jakim wybudowano *Wintergarten* stał się z czasem dla niego zgubnym. Na litografii widzimy co prawda, ustawiony w narożniku sali wysoki piec, wiadomo jednak, że ogrzewano budynek - jak pisze Winderlich - *ciepłym powietrzem*,[309] spalając miesięcznie sześćdziesiąt ton węgla i niemało drewna, czyniąc tym samym utrzymanie "ogrodu zimowego" niezwykle kosztownym. [310]

Nie jest znane nazwisko projektanta *etablissement*. Wiadomo jedynie, że wznoszeniem głównego obiektu założenia kierował w 1837 r. cieśla - Ferdinand Morave, a podjętą w 1841 r. i związaną z przyjęciem króla rozbudowę sali zrealizowano według koncepcji *Stadtbaurata* A.F. Studta.[311]

Z niemałą pieczołowitością urządzono ogród letni wypełniając go rozmaitymi obiektami. Pierwszym była, sprowadzona z Petersburga przez samego Krolla, tzw. *Rutschbahn*, zjeżdżalnia z wagonikami, która stanowiła wielką atrakcję.[312] Później pojawiła się fontanna, słynna z płynącego z niej przy znaczniejszych okazjach wina. Następnie wzniesiono w ogrodzie altany, kolumnady i kręgielnie. Wielką przestrzeń *etablissement* wykorzystywano wielokrotnie dla organizacji festynów połączonych z koncertami, fajerwerkami, iluminacją.[313]

Do najpoważniejszych rozrywkowych inwestycji ogrodowych należały jednak teatry. Pierwszy z nich wzniesiono w 1853 r. przy zachodnim krańcu ogrodu, przy *Gelhornstrasse*.[314] Była to olbrzymia, amfiteatralna budowla, skonstruowana w całości z drewna. Jej, wyposażona w system kulisowy, obszerna scena (12 na 19 m) została zadaszona i posiadała nieduże zaplecze dla aktorów. Widownię (40 na 33 m)

---

[308] Gustaw ROLAND, *Vollstaendige...* , s. 434, 435.

[309] C. WINDERLICH, *Illustrierte...*, s. 49.

[310] *Schlesische Provinzialblaetter*, Breslau 1869, s. 257.

[311] *Breslauer Zeitung*, 1841, s. 1533.

[312] *Schlesische Provinzialblaetter*, Breslau 1869, s. 257.

[313] Pośród rozlicznych atrakcji oferowanych przez ten ogród znalazły się także: *Blumen-Verloosungen, Colosseum Spiele, Vogelschiessen, Vogelstehen, Rutschbanfahrten, Feuerwerke*. Por. M. VOGT, C. KRONE, Breslau..., s. 50.

[314] Decyzja o przyznaniu koncesji na budowę drugiej wrocławskiej sceny teatralnej podzieliła środowisko wrocławskie. Por. Ludwik SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 82.

urządzono pod gołym niebem, przykrywając ją jedynie rodzajem *velarium*.[315] Pojemność teatru miała wynosić, według późniejszych opracowań, 3000 miejsc.[316] Tymczasem, z zamieszczonej we wrocławskiej książce adresowej[317] wkładki reklamowej zawierającej schemat rozmieszczenia miejsc na widowni wynika, że jego pojemność nie mogła przekroczyć 2000 miejsc (połowę z tej liczby stanowiły miejsca stojące). Pozostaje to nadal wielkością imponującą. Wystawiano w nim, przy świetle dziennym, przedstawienia baletowe oraz farsy. [318] Administracja i orkiestra były wspólne ze *Stadt Theater*. Uciążliwa zależność od warunków atmosferycznych, zmuszająca do odwoływania wielu przedstawień, doprowadziła do stopniowego [319] przekształcenia teatru w zamkniętą salę.

W 1860 r. *Arena* miała przejść ważne przeobrażenie uzyskując formę trzynawowej "greckiej bazyliki", której szklany dach, zabezpieczony systemem rolet i żaluzji, podtrzymywać miało osiem kolumn. Informację taką przekazał Sittenfeld[320], a za nim Vogelsang[321] Trudno jednak wyobrazić sobie tę "przebudowę", która - zdaniem Sittenfelda - uczynić miała z *Areny* "prawdziwy teatr".[322] Nie potwierdza jej także wpomniany schemat rozmieszczenia miejsc na widowni, który został opublikowany w 1863 r., prezentując teatr w nie zmienionej formie.

Koszty utrzymania całego zespołu, zmiana profilu założenia przekształcającego się z czasem w lunapark, doprowadziła do likwidacji ambitnych, acz niedochodowych przedsięwzięć i przeznaczonych dla nich obiektów. W związku z tym podjęto w 1868 r. decyzję o rozebraniu *Areny* wznosząc w zamian, w innym miejscu ogrodu, typową scenę letnią z widownią na poziomie terenu, na której stanęły stoły i krzesła.[323] Miejsce przedstawień baletowych zajęły występy cyrkowców i arabskiego towarzystwa artystycznego składającego się z beduinów. [324]

Kres działalności *etablissement* położyła decyzja nowego właściciela, bankiera Juliusa Schottlaendera, mocą której w 1872 r. ogród rozparcelowano na działki budowlane, zostawiając wewnątrz kwartału budynek dawnego *Wintergarten*. Przetrwał on, w zmienionej być może formie, co najmniej do 1946 r.[325]

3. *Volksgarten*

W 1853 r. (roku otwarcia teatru *Arena* w *Wintergarten*), w innej części Przedmieścia Piaskowego wzniesiono trzecie z omawianych założeń, tzw.

---

[315] Julius STEIN, *Geschichte...*, s. 543. Por. także s. niniejszej pracy.

[316] Taką ilość miejsc w teatrze podają: Julius STEIN, *Geschichte...*, s. 543, Ludwig SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 81, Zbigniew RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 169; ostatni z wymienionych powołuje się na zaginioną, a znajdującą się wcześniej w zbiorach BU we Wrocławiu, broszurę zat. *Beschreibung der Arena im Wintergarten von Victor Grosz. Beigegeben: Prolog zur Eroefnungsfeier*. Breslu 1853. Vogelsang określił ją na 300, opatrując tę informację znakiem zapytania. Por. Bernd VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 66.

[317] *Adressbuch...*,1863.

[318] W 1865 r. *Arena* była krótko siedzibą *Interimstheater*, składającego się z zespołu spalonego *Stadt Theater*.

[319] W 1854 r. częściowo przykryto widownię. Por. Ludwig SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 83.

[320] Ludwig SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 115.

[321] Bernd VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 66.

[322] Ludwig SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 115.

[323] Por. s. 44, il. 20 niniejszej pracy.

[324] *Schlesische Provinzialblaetter*, 1869, s. 259.

[325] Widnieje on na planie inwentaryzacyjnym sporządzonym w 1946 r. przez Oddz. Techn. Woj. Wydz. Pomiarów we Wrocławiu.

Volksgarten. Towarzyszył on browarowi *Zu der vier Thuermen*, mieszczącemu się przy *Michaelistrasse* 15 (ul. Nowowiejska), na terenie wsi *Polnish Neudorf.* Miejsce to znane było już w końcu XVIII w. Znajdowała się tam kawiarnia z ogrodem rozrywkowym zwanym - *Die vier Thurmen* do której prowadziła od strony miasta (przecinając malowniczy *Poetenwaeldchen*) - uwieczniona przez Endlera - ocieniona dębami droga, zwana *Der Philosophen Gang.*[326]

il. 58. Gruntowa droga zw. *Der Philosophen Gang*, prowadziła z miasta w kierunku *Polnish Neudorf*, niemal wprost do kawiarni zw. *Die Vier Thurmen*, której towarzyszył ogród rozrywkowy. Jego główną atrakcją była olbrzymia karuzela z wagonikami i figurami koni, poruszana przez dziesięciu mężczyzn. [327]F. B. Endler, 1800 r., miedz.+akwaf.

Otwarciu ogrodu towarzyszyła ogromna feta. Wydano też z tej okazji przewodnik po założeniu[328], który - wobec braku jakichkolwiek, poza planami miasta, materiałów ikonograficznych - jest dziś jedynym źródłem informacji o tym *etablissement.* Dowiadujemy się z niego, że podzielony na cztery części ogród, zajmujący powierzchnię ok. 5 ha, mógł pomieścić 6000 osób. W różnych jego częściach serwowano rozmaite atrakcje, którym towarzyszył wyszynk piwa pochodzącego z

---

[326] Tzw. *Poetenwaldchen*, znajdował się na terenie dzisiejszego parku mieszczącego się między ulicami Nowowiejską, Prusa i Wyszyńskiego; por. Stanisław STRAUSS, *Wrocław w grafice F.E. Endlera. Przyczynek do dziejów ilustratorstwa śląskiego z przełomu XVII/XIX w.* W: Ze skarbca kultury. Biuletyn ZNO. Wrocław 1974, z. 26, s. 221.

[327] K.A. MENZEL, *Topographische...*, s. 888.

[328] R. THOLUCK, *Wegweiser und Erinnerungen an der grossen Volks-Garten zu Breslau*, Breslau 1853.

pobliskiego browaru.[329] Ogród urządzono na wzór wiedeńskiego *Prateru.*[330] Znalazły się w nim m.in. restauracja z bufetem i bilardem, cukiernia z lodziarnią, dalej namiotowy pawilon orkiestrowy, teatrzyk dla sztukmistrza i miejsce dla występów akrobatów oraz iluzjonistów. Wśród urządzeń typowo rozrywkowych umieszczono na jego terenie: zjeżdżalnie, karuzele, różnego rodzaju strzelnice, a także takie, których formy ani funkcji nie udało się określić, a mianowicie:*franzoesische Schleudern* i *Vogelstehen.* W dziale "osobliwości" umieścić należy obiekt zw. *Obserwatorium,* o pojemności 600 miejsc, przeznaczony dla eksperymentów galwaniczno-elektrycznych.[331] Rekreacyjne wyposażenie ogrodu stanowiły cieplarnie, kolumnady i altany, których forma architektoniczna nie została w opisie określona. Wiadomo natomiast o niewielkich budyneczkach wzniesionych w stylu szwajcarskim. Jeden z nich mieścił utensylia dla karuzel, w drugim znajdowała się wypożyczalnia parasoli.

W zakomponowanym jako krajobrazowy ogrodzie wydzielono część warzywno-owowcową. W naturalistycznej jego części pośród drzew najpopularniejsze okazały się lipy, które wysadzono tworząc okrągłe altany (zwane też ciennikami) i, rozdzielające poszczególne części zespołu, aleje. Zastaną na tym terenie trzechsetletnią topolę ohonorowano pozycją solitera. [332] Urządzono także punkt widokowy, nazwany *Schnekenberg* (Ślimakowa Góra), z którego rozciągała się panorama całego niemal miasta. Atrakcji dopełniał, położony w głębi ogrodu i otoczony drzewami, duży staw, po którym pływały gondole.

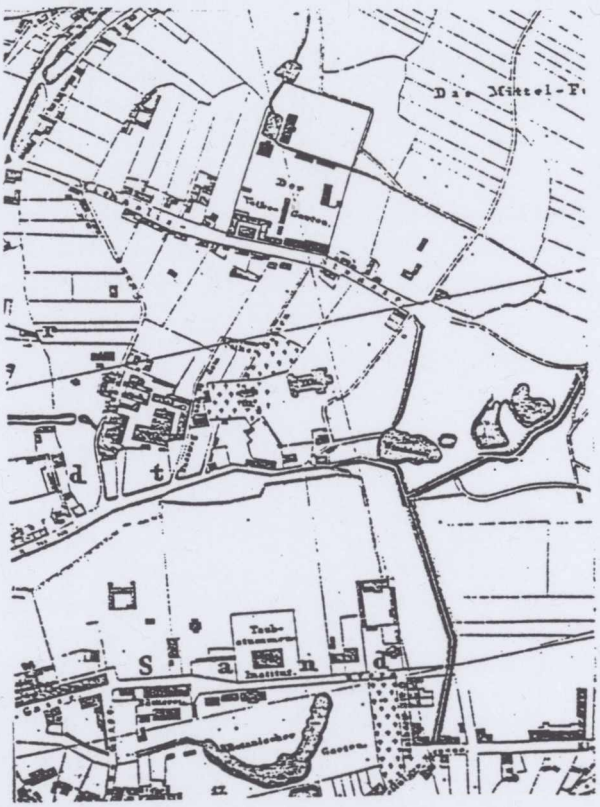

il. 59 . Plan sytuacyjny ogrodu *Volksgarten,* stan z 1865 r.; fragment planu Wrocławia A. Hoffmanna.

[329] Na piwiarnię zamieniono także zachowany, stojący przy drodze budynek starej kawiarni *Die vier Thurmen.*

[330] C. Winderlich użył określenia *Wuerstel-Prater.* Por. C. WINDERLICH, *Illustriertes...,* s. 11.

[331] Główną atrakcją tego budynku określonego jako *Kunsthalle,* było elektryczno-galwaniczne słońce. Por. R. THOLUCK, *Wegweiser...,* s. 5.

[332] Zespołem zielonym opiekował się, w początkach istnienia *etablissement,* ogrodnik o nazwisku Zukale. *Ibidem,* s. 11.

Rozrywkowa oferta założenia adresowana była - zgodnie z ideą *ogrodu ludowego* - przede wszystkim do mniej zamożnych mieszkańców Wrocławia i najbliższych okolic.[333] Wielką jego popularność potwierdzały przewodniki i opisy miasta.[334] Rosnące wraz z nią dochody właścicieli - browarników Sindermanna i Rogalla, zaowocowały nową inwestycją. 17 kwietnia 1870 r. otwarto w ogrodzie scenę letnią, nazwaną *Sommertheater* bądź *Areną*.[335] O budynku teatru wiemy jedynie tyle, że był drewniany, a otwarta widownię umieszczono na parterze i galeriach .[336]

Jedyne - zachowane w zbiorach Archiwum Budowlanego - materiały ikonograficzne dotyczą późniejszego okresu. W 1911 r. na terenie mocno okrojonego ogrodu,[337] ograniczonego do rozmiarów towarzyszącej budynkowi frontowemu działki, wzniesiono - według projektu architektów Schlichta i Strassburga - salę widowiskową o powierzchni 1060 m kw., ze sceną umieszczoną przy dłuższym boku i poprzedzoną obszerną werandą. [338] Sala została dobudowana do tylniej części kamienicy frontowej i połączona z zajmującą jej parter restauracją. Wyposażenie "ogrodu"[339] ograniczone zostało do kolumnady i kręgielni. Tym sposobem program funkcjonalny i formalny założenia oparty o wzory *Prateru* zredukowano do II typu omawianych w pracy *etablissements*. Kres działalności założenia nastąpił w 1922 r. wraz z przebudową sali widowiskowej (od 1921 r. kinowej) na fabrykę.[340]

4. *Schiesswerder*

Szczególnym przypadkiem wśród wrocławskich ogrodów rozrywkowych był *Etablissement Schiesswerder*. Łączył on bowiem funkcję siedziby towarzystwa z ogólnie dostępnym *Volksbelustigungsgaerten*. Powstał na terenie należącym do Bractwa Strzeleckiego (*Grossen Schutzengesellschaft*). W 1777 r. przeniosło ono swoją strzelnicę na płn.-zach. krańce Przedmieścia Odrzańskiego.[341] Na przylegającym do niej od zachodu terenie założono *rosarium*, a tuż obok obszerny plac służący do organizacji różnych uroczystości, w tym przemarszów, pokazów, festynów oraz koncertów. [342] Rosnąca popularność tego miejsca, udostępnianego z czasem wszystkim mieszkańcom miasta, zaowocowała wybudowaniem w 1855 r., [343] według

---

[333] Winderlich podaje, że w środy bywało tu też *eleganckie towarzystwo*. Por. C. WINDERLICH, *Illustriertes..., s. 20.*

[334] Weiss pisze, że w pogodne dni ogród odwiedzało 4-5 tyś. ludzi;według Winderlicha w soboty bawiło w nim nawet 5-6 tyś. osób; opinię tę potwierdza m.in. Stein. Por. F.G.A. Weiss, *Chronik...*, s. 543; C. WINDERLICH, *Illustriertes...*, s.20; J. STEIN, *Geschichte...*, s. 534.

[335] Uroczystość otwarcia zainaugurowano uwerturą Carla Marii Webera, prologiem wygłoszonym przez pannę Rewalt i prapremierą jednoaktówki G. Erichsa - *Noblesse Oblige !*; informację tę podały wrocławskie gazety, m.in. *Breslauer Fremden u. Anzeigeblaett*, 1870, nr 89.

[336] *Breslauer Fremden u. Anzeigeblaett*, 1870, nr 54.

[337] Przez teren *etablissement* wytyczono ok. 1910 r. *Reuterstr* (ul. E. Orzeszkowej).

[338] Na temat tego osobliwego usytuowania sceny w salach koncertowych i teatralnych, por. s. 61.

[339] Brak dowodów potwierdzających wykorzystanie zieleni w zagospodarowaniu działki, stąd cudzysłów przy określeniu ogród.

[340] Por. katalog, pod. *Volksgarten.*

[341] Od 1767 r. posiadało Bractwo Kurkowe własną siedzibę - tzw. *Zwinger*, wzniesioną wg projektu C. G. Langhansa; towarzyszył jej ogród, przenaczony wyłącznie dla członków bractwa. Por. E. MAŁACHOWICZ, *Stare Miasto...*, s. 48. Na temat historii Towarzystwa Strzeleckiego i jego roli w życiu miasta por. s. 22,23.

[342] Julius KREBS, *Wanderungen...*,s. 309-312.

[343] Pertraktacje na temat budowy trwały od 1851 r.; znalazły one decydujące roztrzygnięcie w 1853 r. Por. Julius STEIN, *Geschichte...*, s. 544.

projektu berlińskiego architekta Hermanna Friedricha Waessemanna[344] wielkiej hali koncertowej. Towarzyszyły jej: sala zw. "królewską" (przylegająca do strzelnicy) i restauracja, umieszczona po stronie głównego wjazdu. Miejsce *rosarium* i dawnego placu zajął - z rozmachem zakomponowany - ogród. W jego urządzeniu wspomagał Waessemanna królewski inspektor do spraw ogrodów - Nees v. Esenbeck.[345] Zachowane w Archiwum Budowlanym projekty (między innymi kolorowane plansze) oraz opisy prasowe[346] pozwalają na rekonstrukcję założenia.

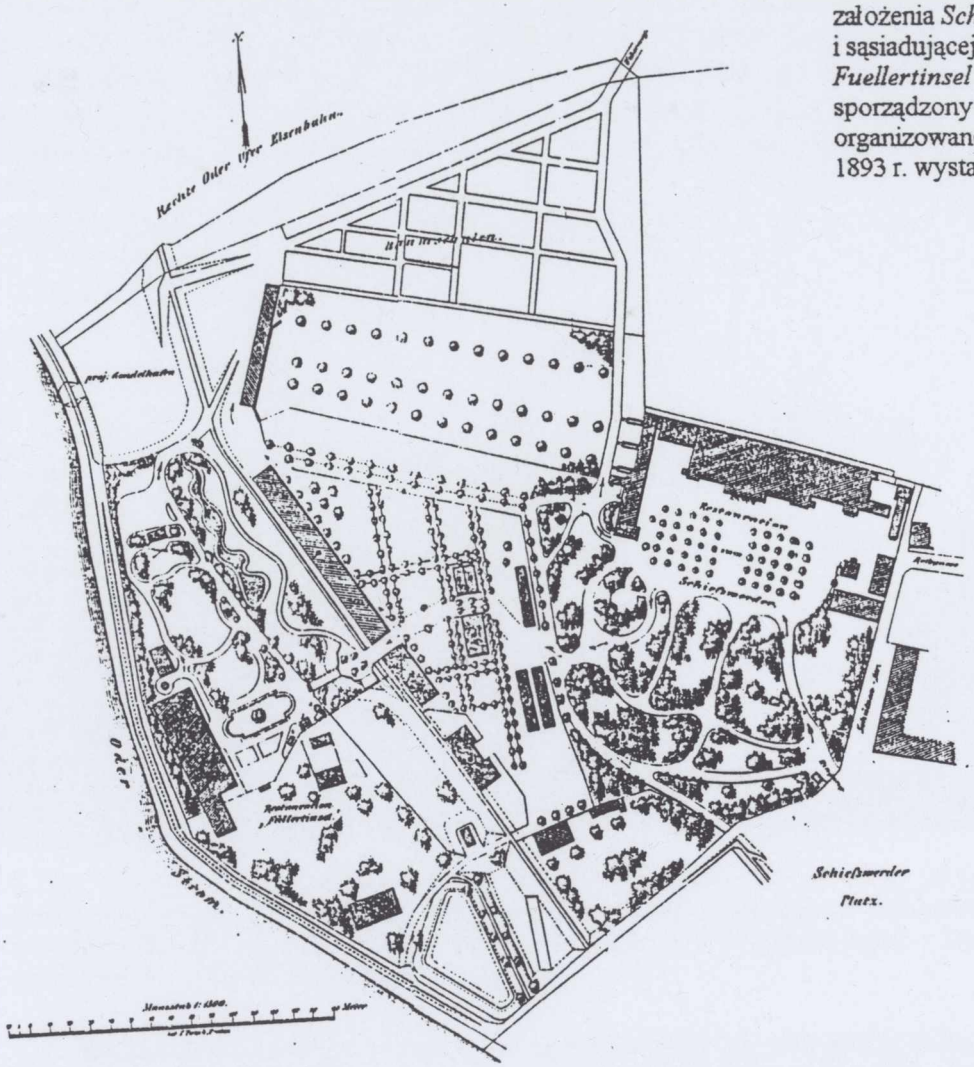

il. 60. Plan sytuacyjny założenia *Schiesswerder* i sąsiadującej z nim *Fuellertinsel* sporządzony dla potrzeb organizowanej tam w 1893 r. wystawy,

---

[344] **Hermann Friedrich Waessemann** (1813-1879), absolwent Akademii Budowlanej w Berlinie, od 1836 r. członek *Architekten Verein*; w latach 1853-56 pełnił urząd *Landbaumeisira* we Wrocławiu; 1841-1853 współpracownik F. A. Stuelera (projekt *Neues Museum*, prace przy Zamku Królewskim); 1853-1856 wiele samodzielnych prac na terenie Śląska, m.in.: ratusz w Wałbrzychu, zamek myśliwski koło Zgorzelca, willa Eichborn we Wrocławiu; po powrocie do Berlina realizacja (1860 r.) najsłynniejszego dzieła - berlińskiego ratusza. Por. Anna BOBER, *Wrocławska willa Eichborn i jej motywy antyczne*. W: Dylematy klasycyzmu. Pod red. Zofii Ostrowskiej-Kębłowskiej, Wrocław 1994, s. 165, 166; także E. BOERSCH-SUPAN, *Berliner...*, s. 712-713.

[345] *Schlesische Zeitung*, 1854, nr 85, s. 361.

[346] Prasa codzienna, głównie *Breslauer Zeitung* i *Schlesische Zeitung*, z wielką uwagą odnotowały wszystkie prace prowadzone na terenie *Schiesswerder*. Za przekazanie informacji dotyczących artykułów prasowych na temat omawianego założenia serdecznie dziękuję Pani Annie Bober.

Budynek sali koncertowej rozwiązano jako dwukondygnacyjną halę przykrytą dwuspadowym dachem. Ustawiono ją w północno-wschodnim narożniku działki i zwrócono ku ogrodowi. Rangę ogrodowej, symetrycznie zaprojektowanej elewacji podkreślono najmocniejszymi elementami kompozycyjnymi budynku: narożnikowymi wieżami i, wraźnie wyeksponowanym, nakrytym dwuspadowym dachem środkowym ryzalitem, w którym umieszczono główne wejście od strony ogrodu. Sięgnięto przy tym do elementów zaczerpniętych ze "stylu willowego" (wieże, loggia, balkony, werandy)[347] połączonego z motywami szwajcarskimi (charakterystyczne dachy i snycerka). Względy funkcjonalne (oświetlenie) i estetyczne (optyczne wprowadzenie zieleni ogrodu) zdecydowały o formie ścian rozpiętych między wieżami i środkowym ryzalitem. Przybrały one formę szklanych przeźroczy, ujętych w prostokątne ramy okienne, umieszczone na dwóch poziomach i rozdzielone międzykondygnacyjnym balkonem.

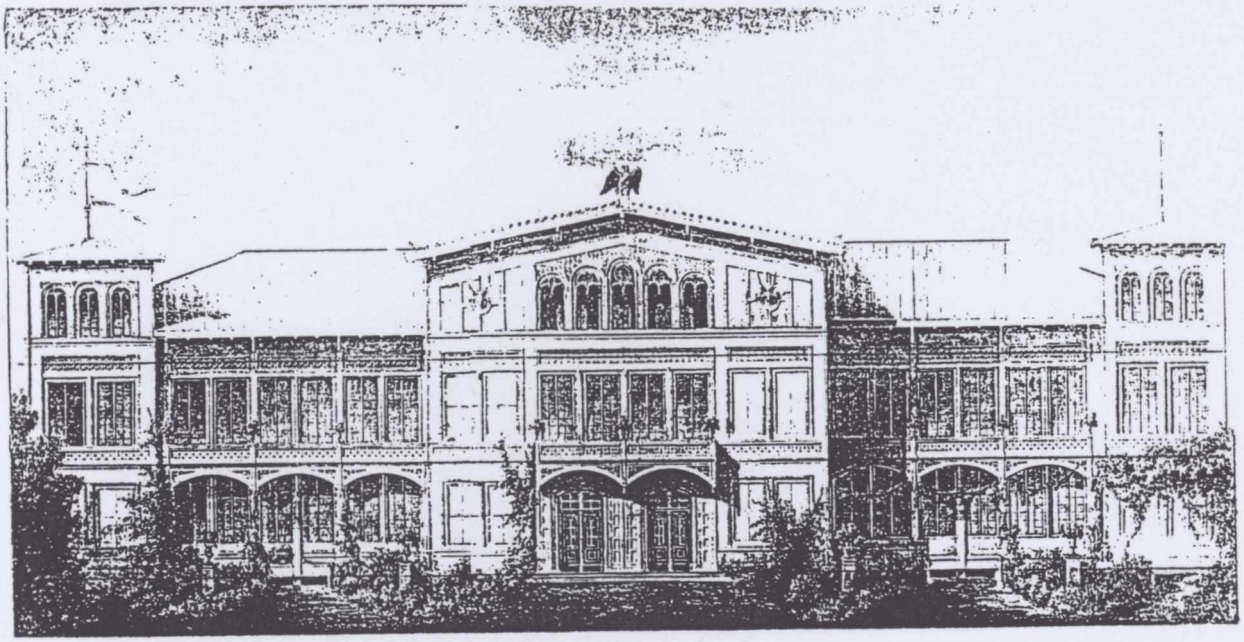

il. 61. Lekkość, jaką nadano niemal ażurowej, rozczłonkowanej na wiele, jakby tkanych z koronkowej materii, elementów elewacji sali koncertowej *Etablissement Schiesswerder* zatarła monumentalne gabaryty budynku, wtapiając go harmonijnie w otaczającą zieleń. - Projekt elewacji ogrodowej, H.F. Waessemann, 1854 r.

Ważną rolę w kompozycji bryły budynku i funkcji jej elementów odegrały walory widokowe bliższego i dalszego otoczenia. Na najwyższym poziomie wież i w loggi środkowego ryzalitu urządzono miejsca, z których podziwiać można było panoramę ogrodu, malowniczego zakola Odry, a dalej całego niemal miasta. [348]

Wnętrze sali koncertowej otoczono różnej szerokości galeriami, które służyły publiczności, a także zespołom chóralnym. Na osi południowej galerii, nad wejściem i zarazem pod loggią, umieszczono tzw. "lożę królewską", przeznaczoną dla znakomitszych gości. Ściany, sufit, balustrady i filary pokryto polichromią nawiązującą do wzorów pompejańskich. Na postumentach, w osiach kolejnych przęseł galerii, ustawiono posągi. Na poszerzonych filarach , po północnej stronie sali, umieszczono

[347] Charakterystyczne cechy tego stylu przedstawione zostały na s. 44

[348] Z okien północnej galerii podziwiać można było widoki siegające Wzgórz Trzebnickich. Por. *Breslauer Zeitung*, 1855, s. 2090.

popiersia króla Wilhelma IV i jego żony.[349] W znajdującym się na poziomie piwnic (pod posadzką sali koncertowej) tzw. *Tunelu*, urządzono m. in. pomieszczenia dla palących.

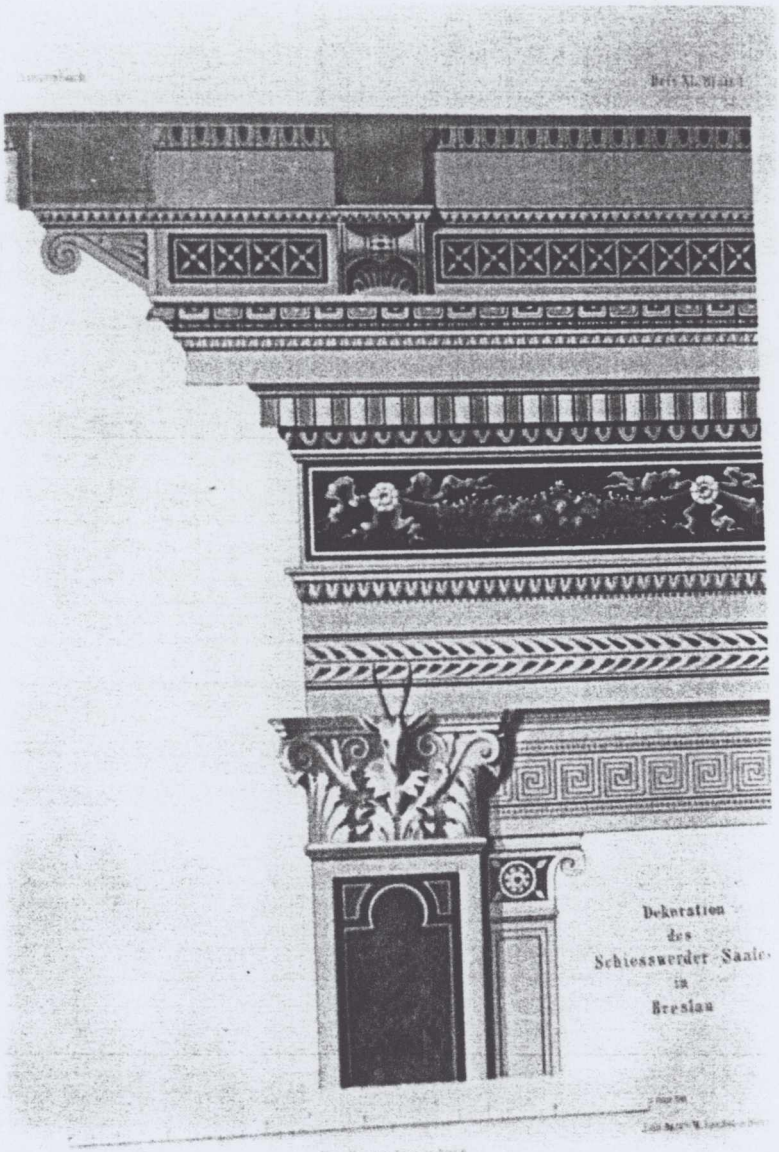

il. 60. W latach 1851-1853 prowadził H. F. Waessemann w berlińskiej Akademii Budowlanej wykłady z zakresu architektury antycznej, a głównie barwnych dekoracji. Pokłosiem tych zainteresowań był, bardzo szczegółowy, projekt kolorystyki wnętrz sali *Schiesswerder*.

Sporą dyskusję wywołały rozmiary sali muzycznej, jednej z największych w ówczesnej Europie. Przewyższała ona wielkością tak berliński *Kroll'sche Wintergarten*, jaki i, przywołane przez ówczesną prasę wrocławską, realizacje angielskie (m.in. *Exeter Hall* w Londynie, *St. George Hall* w Bradford).[350] Jej imponujące rozmiary - 57 na 22 m, przy wysokości 12,5 m - naruszały jednak, optymalne ze względów akustycznych, proporcje planu, które nie powinny

[349] Programu rzeźbiarskiego dopełaniały dwa posągi ustawione przed ogrodową elewacją budynku. Por. *Breslauer Zeitung*, 1855, s. 2090.

[350] *Breslauer Zeitung*, 1855, nr 74, s. 457, 458.

przekraczać stosunku 2:1. Recenzentów prasowych niepokoił również brak odpowiedniej trybuny dla zespołów muzycznych. [351]

Wspomniane na wstępie "sala królewska" i restauracja zajmowały dwa skrzydła przylegające do krótszych boków hali koncertowej. Nadano im formę parterowych pawilonów o ścianach przeprutych rytmicznie rozmieszczonymi, wysokimi, półkoliście zamkniętymi oknami. Sali restauracyjnej towarzyszyły pomieszczenia do bilarda i innych gier oraz garderoba i westybul poprzedzony zamkniętym (posiadającym przeszklony dach i takież ściany) podjazdem dla powozów. [352] Do pawilonu restauracyjnego dobudowano również szklarnię, w której hodowano rośliny służące do ozdabiania głównej hali.

Prawie trzyhektarowy ogród zaprojektowano, dzieląc jego przestrzeń (zgodnie z praktykowaną w tym czasie zasadą) na dwie części. Pierwszą z nich, towarzyszącą bezpośrednio głównej budowli, rozwiązano regularnie - w tym wypadku nadano jej formę boskietu szachownicowego[353]. Dalszą i większą partię ogrodu zakomponowano naturalistycznie. Wśród obiektów składających się na jego wyposażenie znalazła się, zaprojektowana przez Waessemanna, obszerna, letnia scena muzyczna, zw. *Musiktribune* oraz altany i fontanny. Nad całością założenia górował (przysiadłwszy na kalenicy dachu środkowego ryzalitu hali muzycznej) symbol bractwa - majestatyczny "kur".

W 1863 r. podjęto prace koncepcyjne mające na celu rozbudowę *Schiesswerder*. Głównym ich celem było - z jednej strony - trójstronne zamknięcie, wysadzanej boskietami części ogrodu towarzyszącej głównemu budynkowi, z drugiej zaś - stworzenie reprezentacyjnej wizytówki założenia od strony *Ross-Gasse* (ul. Biskupa Tomasza). Efekt ten zamierzano uzyskać przez stworzenie *pendant* dla skrzydła złożonego z budynku strzelnicy i, stanowiącej jego przedłużenie, kolumnady. Osiagnięciu założonego celu służyć miało połączenie pawilonu restauracyjnego ze starym budynkiem mieszkalnym, stojącym przy wschodniej granicy działki. W łączniku planowano umieścić m.in. pokoje gościnne. Zaproponowane redakcje projektu oscylowały między wyrafinowanym klasycyzmem, poprzez reminiscencje *Villenstil* po, epatujący koronkową snycerką, styl szwajcarski. Żadna z wersji nie doczekała się realizacji.

W 1864 r. ogród Bractwa Strzeleckiego przejęło miasto, tworząc na jego terenie *Etablissment Schiesswerder*. W ogrodzie umieszczono wówczas wiele obiektów o charakterze rekreacyjnym i użytkowym. Znalazły się wśród nich: pawilon muzyczny, pawilony ogrodowe, cieplarnie, domek portiera, budyneczek mieszczący kasę i wieża wodna. Wykonano dla nich wiele projektów (propagujących styl szwajcarski), których autorami byli m.in. Richard Pluedemann i Karl Klimm. Malowniczości kompozycji dopełaniała sadzawka i niewielki pagórek, na szczycie którego ustawiono strzelistą altanę.[354]

---

[351] Głównym punktem uroczystości związanych z otwarciem nowej sali miał być wielki festyn muzyczny zorganizowany na dwudziestopięciolecie działalności *Schlesische Musikfeste*. Por. *Breslauer Zeitung*, 1855, nr 210, s. 1365.

[352] Recenzent *Schlesische Zeitung* (1855, nr 210, s.1365) porównał jego rozwiązanie z podjazdem Opery Paryskiej.

[353] Motyw ten ma swój antyczny rodowód; towarzyszył m.in. słynnej willi Pliniusza koło Syrakuz, której rekonstrukcyjny projekt wykonał Karl Friedrich Schinkel. Por. Longin MAJDECKI, *Historia...*, s. 53; Eva BOERSCH-SUPAN, *Berliner...*, s. 94.

[354] Por. katalog, pod: *Schiesswerder*.

il. 62. a, b, c, d. Nie zrealizowane projekty rozbudowy zespołu *Schiesswerder*.

a.

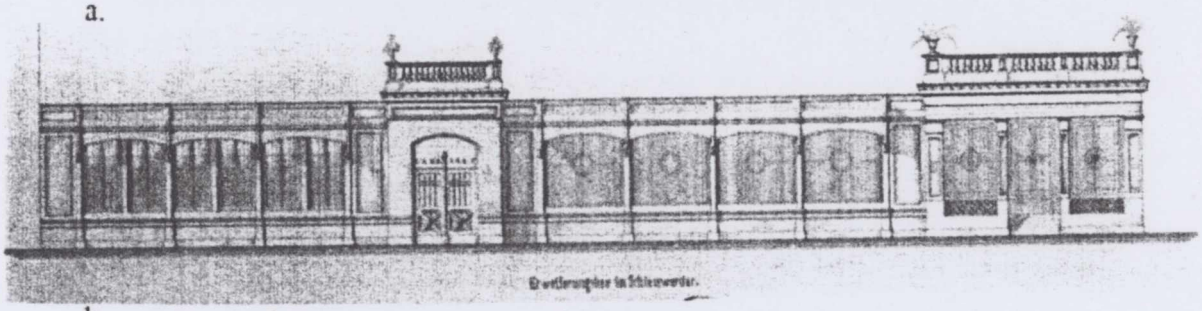

b.

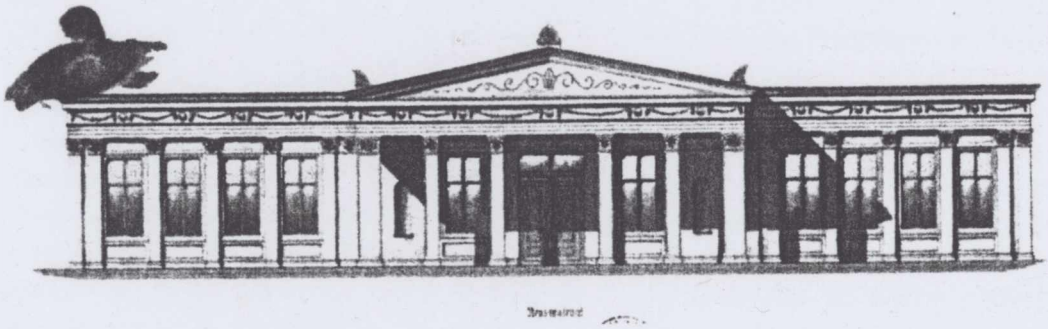

c.

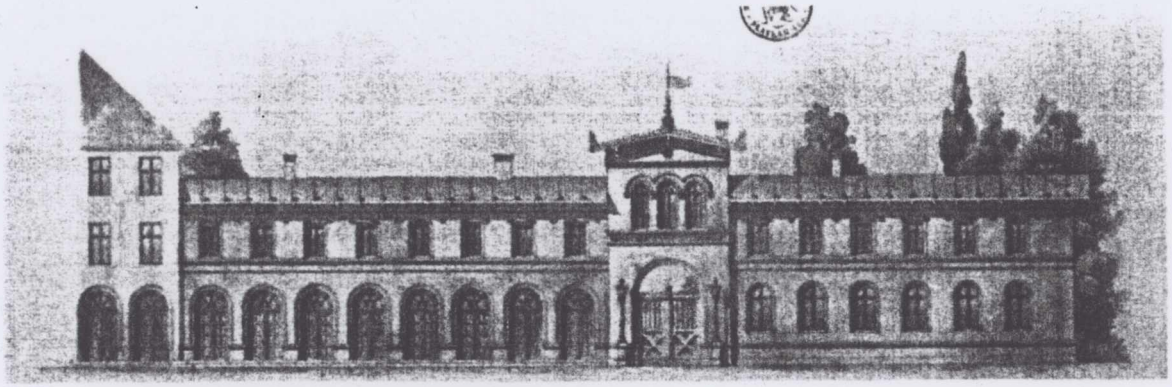

d.

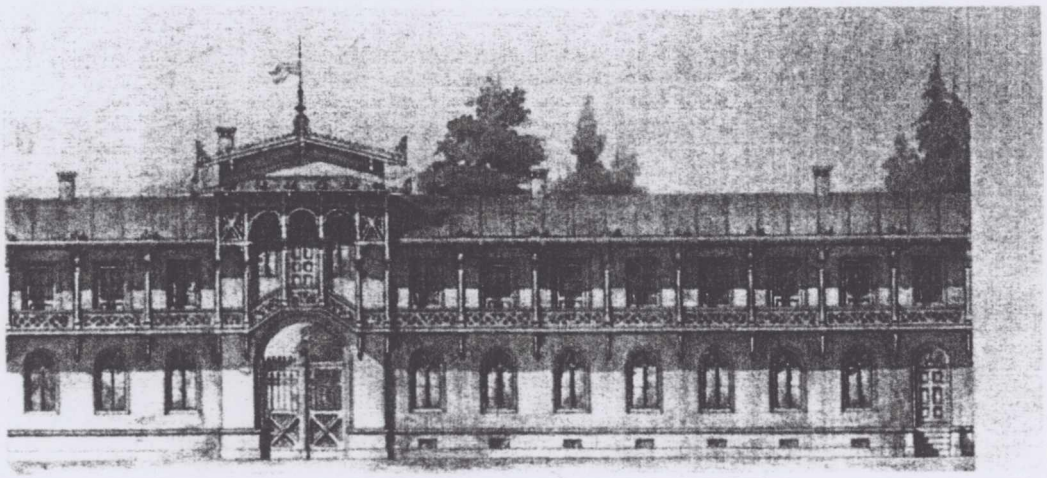

Służący publicznej rozrywce i rekreacji *Schiesswerder* wykorzystywano także do organizacji różnych wystaw. W latach 1878, 1892 i 1893 urządzono na jego terenie (połączonym okazjonalnie z tzw. *Fuellert-Insel*) ekspozycje ogrodnicze - *Schlesische Gartenbau Austellung.*

Etablissment Schiesswerder istniał i prowadził swoją działalność do II Wojny Światowej.[355] Został rozebrany po 1946 r.[356]

5. *Friebeberg*

Historia kolejnego z omawianych założeń sięga 1822 r., kiedy to browarnik August Friebe [357] wzniósł kawiarnię na działce leżącej na terenie podwrocławskiej wsi *Kleinburg*, przy głównej drodze prowadzącej na południe, zw. *Kleinburger Chausee* (późniejsza *Kaiser Wilhelmstrasse* 121, dzisiejsza ul. Powstańców Śląskich). Początkowo był to skromny, samotnie stojący lokal, chętnie odwiedzany przez wrocławian z racji malowniczego położenia i dobrej kuchni.[358]

W 1856 r., w głębi ogrodu, wzniesiona została według projektu Hermanna Friedricha Waessemanna[359] (twórcy zaprezentowanego wcześniej *Schiesswerder*), obszerna sala pełniąca funkcję gastronomiczno-koncertową. [360] Wobec braku materiałów ikonograficznych[361] zdani jesteśmy na opisy, jakie zamieściła prasa codzienna. Wynika z nich, że *niezwykle ozdobną* budowlę, do której prowadziły *wielkie, masywne i zadaszone schody*, otaczały loggie, wykusze i werandy. Z ujętej w drewnianą konstrukcją wieży rozpościerał się widok na miasto, a nawet góry.[362] Obok wieży umieszczono, wzniesione na około 2,5 m nad poziom terenu , jak je określono - *Plateu*, podwyższenie pozwalające na podziwianie uroków *etablissement.*

Zajmujący powierzchnię ponad 5 ha ogród zaprojektowany został (podobnie jak omówiony wcześniej Schiesswerder) przez Neesa v. Esenbecka i uzyskał pochwały, wizytującego miasto wiosną 1855 r., Petera Josepha Lenne'.[363]

Schemat zespołu ogrodowego, prezentujący rozmieszczenie jego głównych obiektów, a więc omówionej wyżej sali, dużej chłodni oraz składu beczek (zaprojektowanego również przez Waessemanna) przedstawia plan Eduarda Hofmanna z 1865 r. Bardziej szczegółowych informacji na temat kompozycji ogrodu dostarcza plan sytuacyjny *etablissement* i jego najbliższej okolicy, wykonany w

---

[355] W ABmW zachowały się projekty przebudów zespołu sięgające lat 30. XX w.

[356] Z planu Wrocławia z 1946 r., zawierającego ocenę stanu zachowania poszczególnych obiektów, sala *Schieswerder* znalazła się w grupie zat.: *Stan dobry, użytkowany lub wymagający drobnego remontu*. Plan ten wykonano w Oddz. Techn. Woj. Wydz. Pomiarów we Wrocławiu. Za jego udostępnienie uprzejmie dziękuję Panu dr Pawłowi Kirschke.

[357] Był on równocześnie właścicielem kawiarni *Stadt Berlin*, mieszczącej się przy *Schweidnitzerstr* 51 (w latach 40. XIX w. działała tam *Allgemeine Resource*) i dzierżawcą Piwnicy Świdnickiej. Por. Gustaw ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 432.

[358] Michael MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 160; Gustaw ROLAND, Vollstaendige..., s. 416, 239.

[359] Nota o architekcie por. przyp. 305.

[360] A. BOBER, *Wrocławska...*, s. 70; L. WOERL, *Fuehrer...*, s. 7.

[361] Archiwalia zachowane w ABmW, pochodzące z tego okresu zachowały się jedynie w części dotyczącej budynków magazynowych; salę gastronomiczno-koncertową poznajemy w wersji przebudowanej. Por. katalog, pod *Friebeberg.*

[362] Autor opisu miał zapewne na myśli masyw Ślęży. Por. *Schlesische Zeitung*, 1854, s. 2302; Anna BOBER, *Wrocławska...*, s. 166.

[363] Anna BOBER, *Wrocławska willa Eichborn*, Wrocław 1992; mps pracy mgr, Instytut Historii Sztuki U Wr.

1894 r., w związku z organizacją *VIII Deutsches Turnfest.*[364] Widzimy na nim założenie ogrodowe podzielone (podobnie jak w *Schiesswerder*) na dwie części. Pierwszą wpisano w przestrzeń łączącą budynek nowej kawiarni, wybudowanej w latach osiemdziesiątych na granicy działki, tuż przy *Kaiser Wilhemstrasse,*[365] ze starą kawiarnią, rozbudowaną w 1882 r. o chłodnię i pijalnię. Tę część ogrodu urządzono wysadzając szachownicowy boskiet.[366] Obok niej założono część krajobrazową, w którą wplecione zostały motywy regularne. W układzie tym czytelny jest wyraźny kompromis między koncepcją ogrodu dwudzielnego, a względną szczupłością terenu (biorąc pod uwagę znaczną powierzchnię ogrodu przeznaczoną pod budynki, w tym zespół związany z browarem).

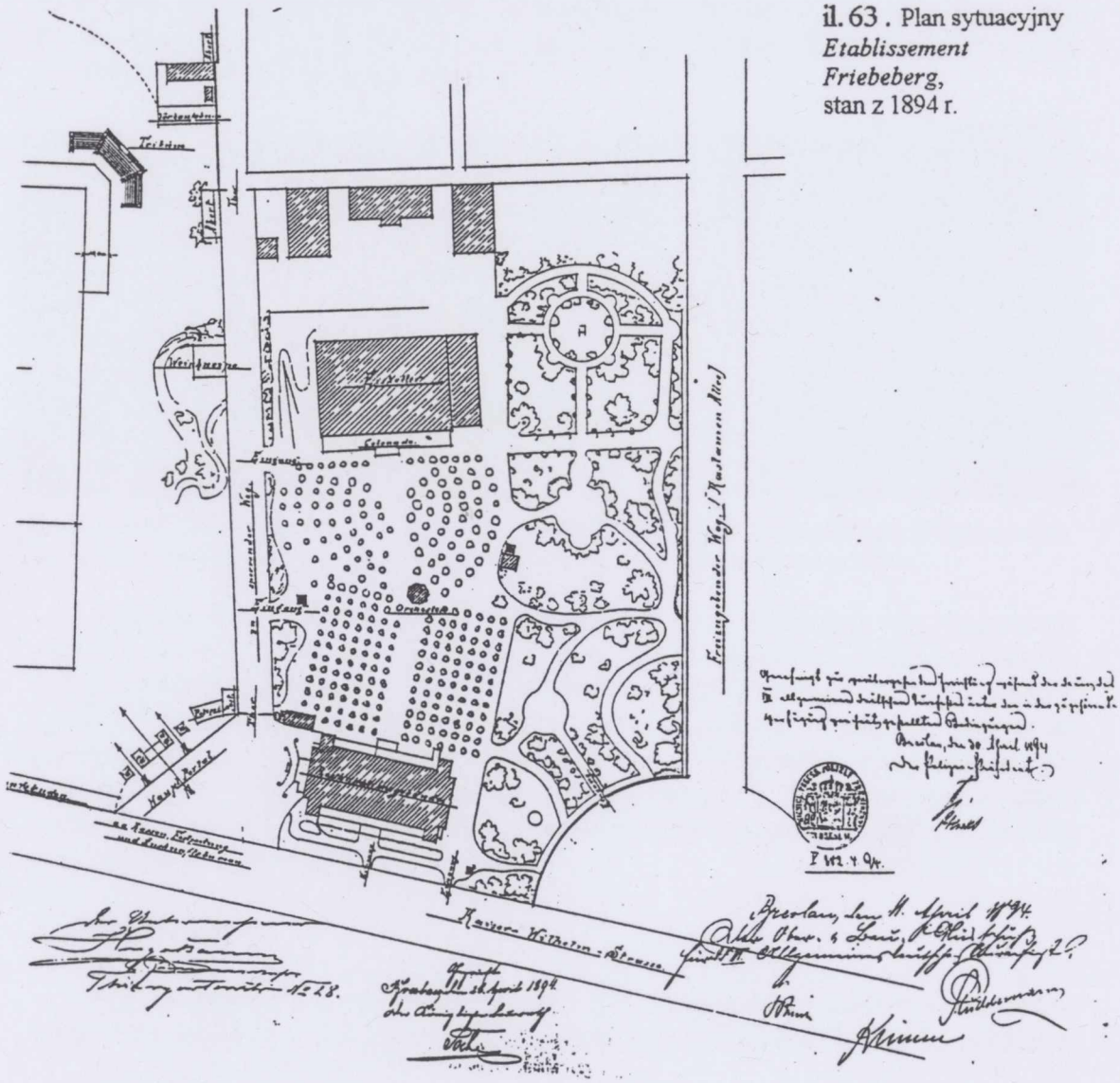

il. 63. Plan sytuacyjny *Etablissement Friebeberg*, stan z 1894 r.

364 Teren *Etablissment Friebeberg* pełnił funkcję zaplecza rekreacyjno-gastronomicznego dla odbywających się na przyległym terenie zawodów.

365 Nie zachowały się projekty dotyczące tego budynku.

366 W części bliższej kawiarni boskiet miał formę szachownicową; przed chłodnią zakomponowano go promieniście. Można przypuszczać, że druga część boskietowej kompozycji wysadzona została po 1882 r. po wzniesieniu, towarzyszącego chłodni, budynku pijalni.

Pośród zieleni ustawiono muszle koncertowe i kolumnady oraz, poświęcony Wilhelmowi I, pamiątkowy kamień. Towarzyszył im, wzniesiony po sąsiedzku, w narożniku *Kaiser Wilhelmstrasse* i *Menzlerstrasse* (ulice Powstańców Śląskich i Sztabowa), budynek panoramy.

Grono znanych projektantów tworzących dla *Etablissement Friebeberg* powiększyli w 1882 r. H. Oesterlink i W. Hentschel [367] przygotowując koncepcję nowej chłodni piwa połączonej z, umieszczoną na poziomie terenu, otwartą pijalnią. Z zachowanych w Archiwum Budowlanym projektów wynika, że została ona połączona z budynkiem sali koncertowej.

W 1922 r. główny budynek założenia został przebudowany. Umieszczono w nim dwie sale - kawiarnianą i drugą, przeznaczona dla teatru *variete'* nazwanego *Bonboniere*[368]. Pojemność obu wynosiła 1350 miejsc. Projekt, dokonanej w stylu *Art-De'co* przebudowy, wykonał H. Jaretzki. [369]

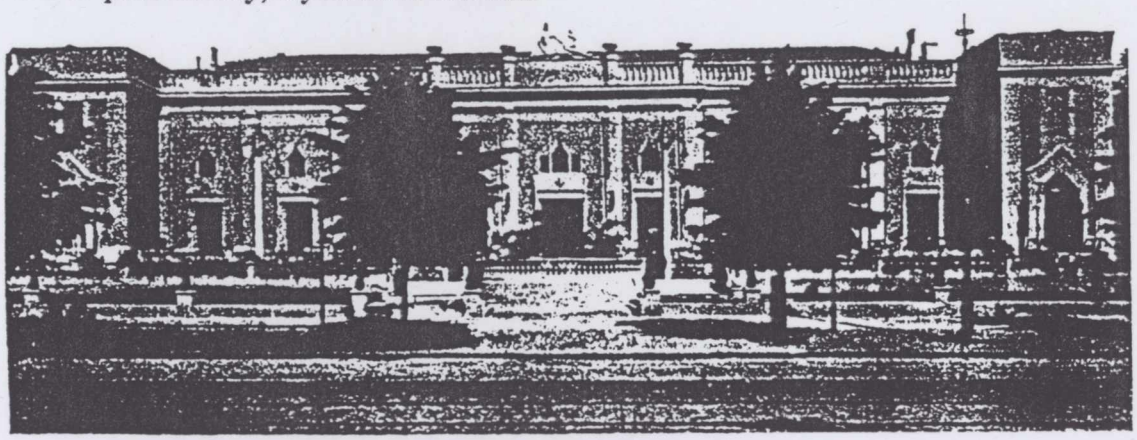

il. 64. *Etablissement Friebeberg* , fotografia elewacji frontowej (od strony *Kaiser Wilhelmstrasse*, ul. Powstańców Śl.) budynku mieszczącego salę restauracyjną i teatralną, stan z 1924 r.

Etablissement Friebeberg wykorzystywany był wielokrotnie do organizacji różnych imprez. Znalazły się wśród nich: *VIII Allgemeine Deutsche Turnfest* (1894 r.), *Kunst und Gewerbe Austellung* (1904 r.), *VII Deutschen Saengerbundfest* (1907 r.) *Etablissemnt* służyło przy takich okazjach swoim zapleczem gastronomicznym, a jego ogród łączono wówczas funkcjonalnie z prywatnym, nie zabudowanym terenem leżącym między *Menzlestrasse* i *Kuerasierstrasse* (ulice Sztabowa i Hallera) i wyznaczno rolę przestrzeni rekreacyjnej, bądź wystawowej (umieszczając w nim pawilony).[370]

6. *Buergersaele*

Szóste, najmłodsze w omawianej grupie, było *Etablissement Buergersaele*, zwane także *Lunaparkiem*. Powstało ono na terenie zw. *Morgenau*[371], wioski położonej

---

[367] Na temat Walthera Hentschela por. s. 113 niniejszej pracy

[368] Widok wnętrza sali kabaretowej przedstawia rysunek reklamowy zawarty w: *Adressbuch*, 1924, wkładka.

[369] *Deutschlands Staedtebau*, pod red. Georga HALLAMY, Berlin 1924, s. 144.

[370] Agnieszka GRYGLEWSKA, *Twórczość Richarda Pluedemanna, 1846-1910,; mps* , Seria: Raporty, Politechnika Wrocławska 1992

[371] Także *Marienau*, dziś część Wrocławia nosząca nazwę Rakowiec. Wieś ta została założona w 1677 r. przez Radę Miejską Wrocławia. Por. A. SCHMUDE, *Breslau...*, s. 247.

między Odrą a Oławą. Kiedy pod koniec XVII w. podmiejskie spacery i entuzjazmowanie naturą stało się modne, a w przypadku Wrocławia dodatkowo wymuszone szczególnymi, o czym już wspominano, warunkami życia w obrębie murów, [372] w gospodach Morgenau i innych lokalach znajdujących się przy drodze doń prowadzącej, zatętniło życie. Wędrowano tam chętnie dla malowniczego położenia, pięknych widoków na wybrzeża Odry i Oławy, bogatej roślinności,[373] a także z powodu stosunkowo niewielkiej odległości od miasta, którą ... *można było pokonać wygodnie piechotą.*[374]

Do najstarszych w tym rejonie karczem (później kawiarń) z ogrodami należały: znajdująca się tuż za mostem Św. Maurycego *Der Weidendamm* i położona nieco dalej *Neu Holland.*[375] Ich atrakcyjność zdominowana została z czasem przez kompleks kawiarń i ogrodów rozrywkowych leżących na terenie Morgenau, otoczonego, obsadzoną dębami i kasztanowcami, owalną groblą.

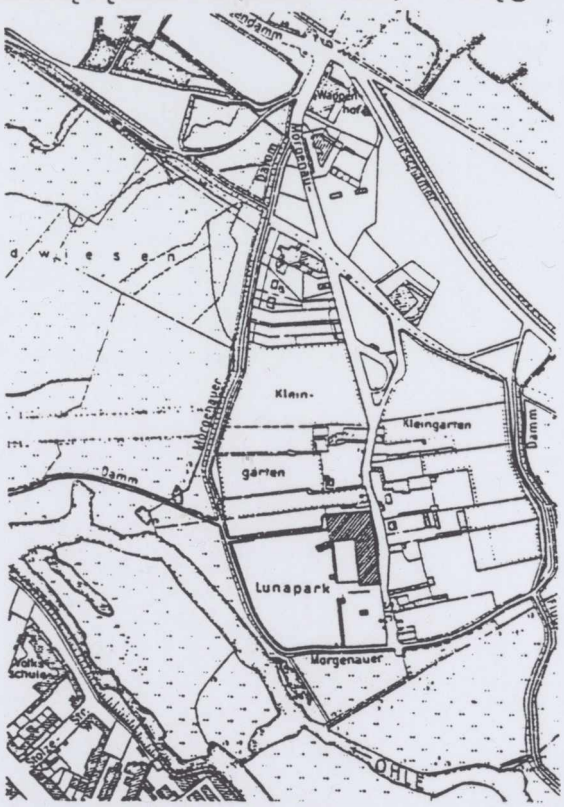

il. 65. Plan sytuacyjny *Morgenau*, stan z 1920 r.; *Etablissement Buergersaele* występuje na nim pod nazwą *Lunapark.*

Główną oś tej wioski (dopiero w 1904 r. przyłączonej do Wrocławia) stanowiła, biegnąca z północy na południe, droga zw. później *Morgenaustrasse* (ul. Rakowiecka). Większość obiektów wzniesionych po obu jej stronach przekształciła się do lat 70. XIX w. w zespoły typu *etablissement.* Nie wszystkie wypełniły pełen, przewidziany dla tego typu założeń program. W większości, m.in. *Rosengarten*

---

372 Por. s. 15-18 niniejszej pracy.

373 Już w 1655 r. wysadzono aleję dębową, tzw. *Doctor Gang,* prowadzącą od mostu Maurycego na zachód. Por. A. SCHMUDE, *Breslau...*, s. 247.

374 M.VOGT, C. KRONE, *Breslau...*, s.68. O tym, że opinie na temat *Morgenau* nie były początkowo jednoznaczne świadczy opis zaczerpnięty z anonimowego przewodnika pochodzącego z 1804 r., a przytoczony przez A. Schmude: *Domy są nieprzyjazne i brudne; kobiety źle się prowadzą. Otaczające wioskę rzeki są przyczyną błota - siedliska komarów i much...* Por. Albert SCHMUDE, *Breslau...*, s. 247.

375 Obie zostały zaznaczone przez Friedricha B. Endlera na jego planie z 1808 r.

(*Morgenaustrasse* 28e), *Schweitzerhoff* (*Morgenaustrasse* 51), *Henkner* (*Morgenaustrasse* 56) i *Sindermann* (*Morgenaustrasse*) ograniczono się do (towarzyszącej części gastronomicznej) sali do tańca, obok której lokowano bilard, a w obszernych ogrodach[376] umieszczano kolumnady, kręgielnie, altany.[377] Bogatszy program zrealizowano w *etablissement Wappenhof*, w którym wzniesiono w 1908 r. salę wielofunkcyjną o pojemności 1270 miejsc, przeznaczoną do tańców, koncertów muzycznych, przedstawień teatralnych i towarzyszącej im konsumpcji.

Zasłużenie największą sławą wśród rakowieckich zespołów rozrywkowych cieszył się jednak *Etablissment Buergersaele*, założony niemal na samym końcu *Morgenaustrasse*, pod numerem 65. Zajmował on teren o powierzchni przekraczającej 5 ha i mógł pomieścić ponad 10000 gości, w tym około 6000 "pod dachem", bijąc w tej mierze wszystkie pozostałe.

Stosunkowo duża ilość materiałów archiwalnych i ikonograficznych oraz źródeł pisanych pozwala na obszerniejszą prezentację elementów składających się na to *etablissement*. Główną część zespołu stanowił kompleks dwóch sal - większej, o powierzchni ponad 2000 m kw., tzw. sali balowej i mniejszej (ok. 800 m kw.), służącej koncertom i przedstawieniom teatralnym. Połączone plany obu sal tworzyły literę L. Do krótszego boku sali koncertowej przylegał duży, szklany pawilon, na środku którego umieszczono, w początkach XX stulecia, okrągły, obrotowy - tzw. amerykański - parkiet dla tańczących. Jego osią była olbrzymia figura chińczyka.[378] Za szklanym pawilonem znajdowała się jeszcze jedna budowla, połączona z nim wąskim przejściem. Była to tzw. *Sternsaal*, o powierzchni 813 m kw., mieszcząca hippodrom. Drewnianą konstrukcję tej sali założono na planie dwunastokąta. [379]

il. 66 . *Etablissement Buergersaele*, rysowane widoki wnętrz pomieszczeń wchodzących w skład założenia; pocztówka kolorowana, 1905 r.

---

376 Np. powierzchnia *Etablissement Schweizerhof* wynosiła 1,2 ha.

377 Por. katalog w części odnoszącej się do *Morgenau*.

378 *Deutschlands* ..., red. G. HALLAMA, s. 182.

379 Por. katalog, pod: *Buergersaele*.

Widoki wnętrz wymienionych wyżej obiektów znamy dzięki pocztówkom i dwóm rycinom zamieszczonym w przewodniku Markgrafa.[380] Dość fantastyczną wizję wnętrza szklanego pawilonu znajdujemy w pracy Hallamy.[381] Zamieszczono w niej także fotografię elewacji frontowej budynku mieszczącego obie sale. Widzimy na niej długi, parterowy pawilon, artykułowany naprzemiennie, przebiegającymi przez całą jego wysokość pilastrami i wysokimi, półkoliście zamkniętymi oknami.[382] Przerywała go wyższa, dwukondygnacyjna część środkowa, mieszcząca: w parterze główne wejście do budynku i hall z zapleczem (szatnie, toalety), a na piętrze mieszkanie właściciela i część administracyjną.

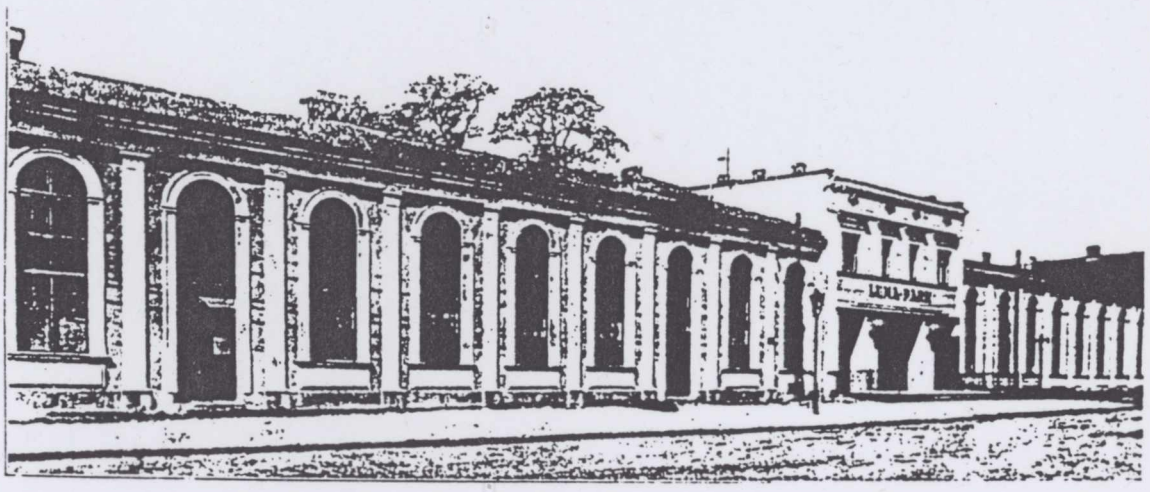

il. 67. Fotografia elewacji frontowej *Etablissement Buergersaele*, stan z 1924 r.

Wnętrze sali koncertowej podzielono rzędami kolumn na trzy części, czyniąc środkową szerszą i wyższą, i umieszczając na jej zamknięciu w półokrągłej apsydzie płytką, ale przesłoniętą piękną kurtyną, scenę. Podwyższenie części środkowej uzyskano, rozpościerając nad nią nieckowe sklepienie wchodzące w strefę dwuspadowego dachu. Główną ozdobę wnętrza stanowiły duże lustra, wypełniające powierzchnie ścian między oknami oraz liczne, kinkietowe lampy. Wyposażenie sali stanowiły stoły i krzesła pochodzące z firmy braci Thonet. Nieco surowiej prezentowało się wnętrze drugiego pomieszczenia przedzielonego na dwie części zawieszoną jak most galerią przeznaczoną dla orkiestry. Największą ozdobą tej sali była, namalowana na jej wschodniej ścianie, weduta starego Wiednia. [383]

---

[380] H. MARKGRAF, *Breslau...*, s. 99.

[381] *Deutschlands...*, red. G. HALLAMA, s. 182

[382] O rodowodzie tej formy architektonicznej por. s. 63.

[383] Wspomina o niej Hallama. Por. *Deutschlands...*, s. 182. Malowidło pokryte zostało warstwą farby podczas malowania sali przed paru laty; za przekazanie tej informacji dziękuję uprzejmie Pani Marii Domańskiej, emerytowanej pracownicy *Cefarmu*.

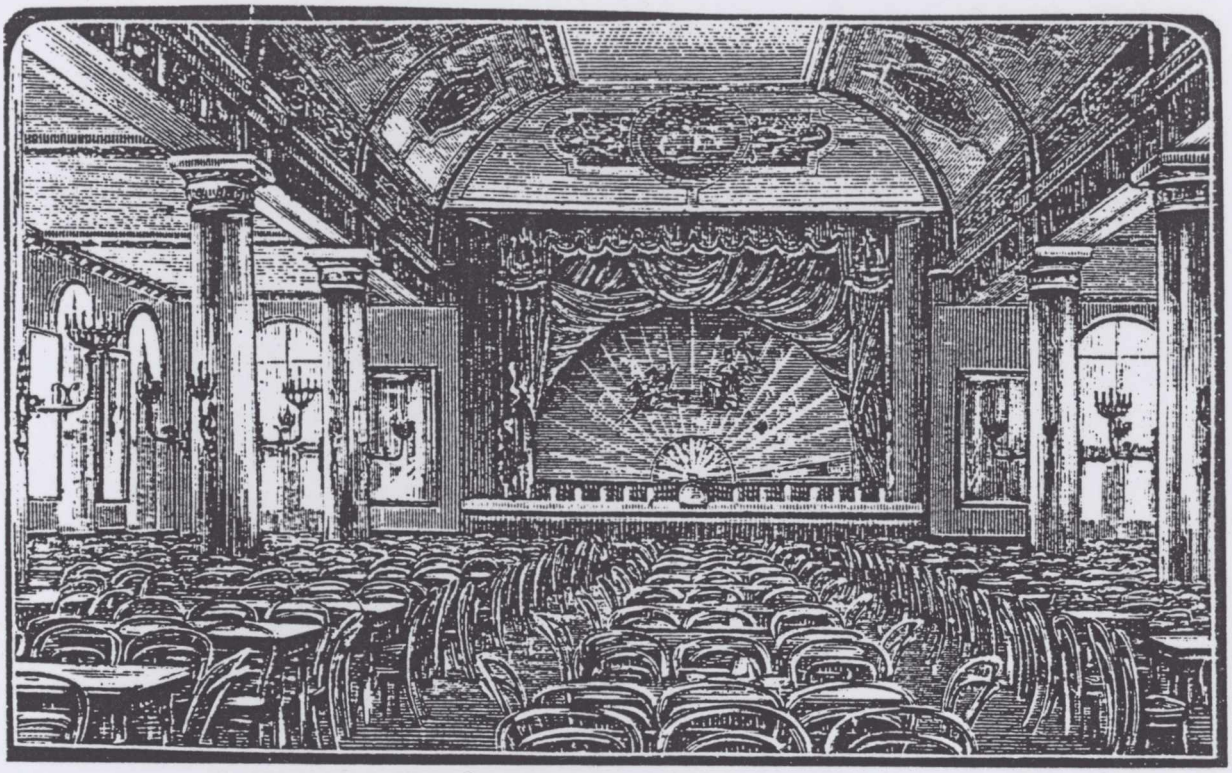

il. 68. Rysunek wnętrza sali koncertowo-teatralnej w *Etablissement Buergersaele*, stan z 1889 r.

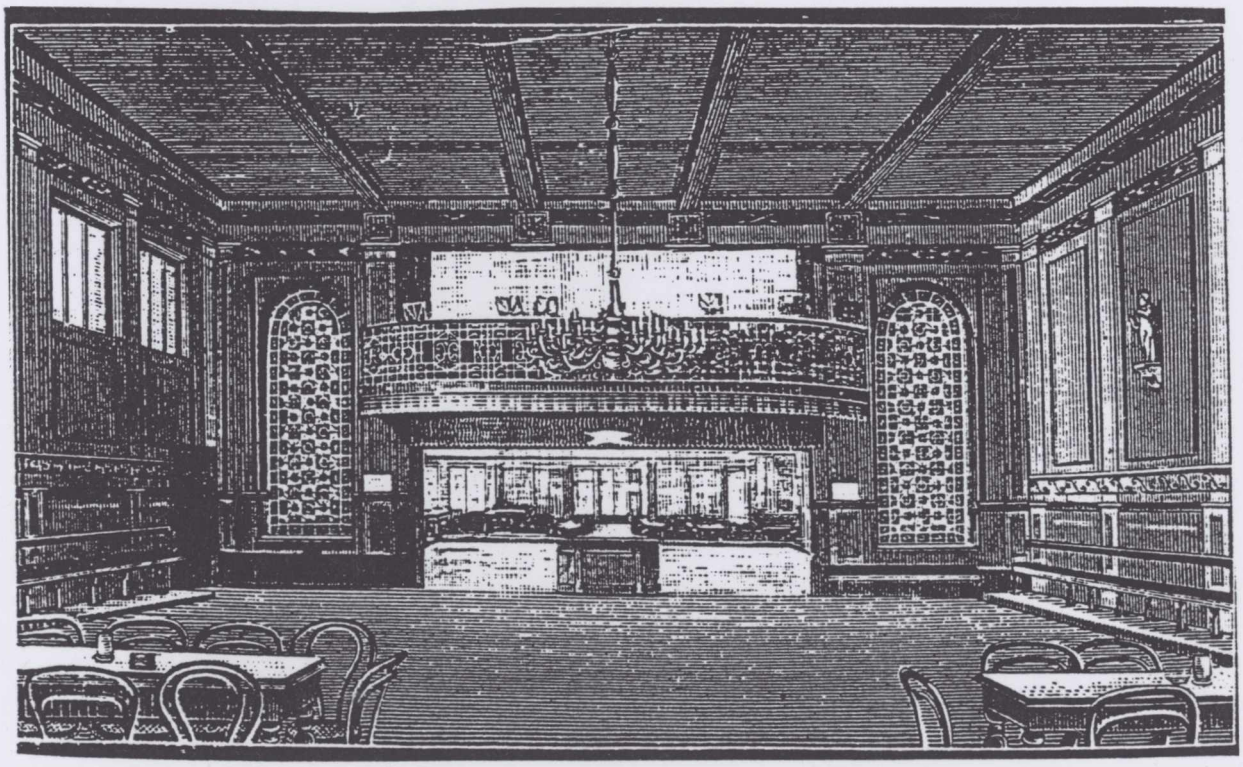

il. 69. Rysunek wnętrza sali tanecznej w *Etablissement Buuergersaele*, stan z 1889 r.

Umieszczenie panoramy Wiednia ewokować miało nieodparte skojarzenia z wiedeńskim Praterem, który był dla wrocławskiego *etablissement* niedoścignionym wzorem. *Vergnuegungs-Park á la Wiener Prater!* - tak zachęcały reklamy, zapraszając do korzystania z proponowanych przez zespół atrakcji. Poza tańcami, przedstawieniami, koncertami (tak w sali, jak i w muzycznej części ogrodu)[384] oraz jazdą konno, oferowano szereg zabaw związanych z urządzeniami umieszczonymi w ogrodzie. Znajdowały sie pośród nich: trzy rodzaje kręgielni, dwa teatry marionetkowe, karuzele[385], huśtawki, zjeżdżalnie, tor wyścigowy dla welocypedystów. Przy pobliskiej Oławie wybudowano port, cumując przy nim flotyllę złożoną z dwudziestu pięciu, różnego rodzaju jednostek pływających.[386] Wszystkim tym atrakcjom towarzyszyło powszechnie chwalone jedzenie.

Uchodzący za największe założenie tego typu we wschodnich Niemczech zespół *Buergersaele* urządzono tak, aby mógł zaspakajać wszelkie, nawet najwybredniejsze gusty. Wykorzystywano go również wielokrotnie do organizowania różnych uroczystości.[387] Wystawiały w nim też swoje przedstawienia zespoły wrocławskich teatrów, głównie *Concordii* (ze stałą siedzibą w sali Scholtza) i *Residenz-Theater* (z *Goldener Helm*). [388]

W 1920 r. *etablissement* przejęła Spółka Akcyjna i przemianowała je na *Luna Park*, dbając o utrzymanie założenia na poziomie innych słynnych przedsięwzięć tego typu (Hannower, Hamburg, Lipsk). Wyposażono wtedy ogród w nowe, sprowadzone z Hanoweru urządzenia: tzw. *Achterbahn*, odpowiednik amerykańskiego *roller-coastera* oraz *Wellenbahn* i *Freudenrad.*[389]

IX. PRZEPISY BUDOWLANE DOTYCZĄCE OBIEKTÓW WZNOSZONYCH NA TERENIE WROCŁAWSKICH *ETABLISSMENTS*

Do 1889 r. zasady dotyczące budynków wznoszonych na terenie *etablissements* regulowały lokalne przepisy budowlane. [390] Określały one wymogi odnoszące się do lokalizacji, wysokości obiektu, materiału budowlanego, zabezpieczeń przeciwpożarowych i.t.p. i dotyczyły wszystkich budowli wznoszonych na terenie miasta, przedmieść i terenów podmiejskich, nie wyróżniając wśród nich wydzielonej grupy.

Rosnąca w XIX w. liczba pożarów obiektów teatralnych[391] trawiących budynki i powodujących liczne ofiary pośród widzów, doprowadziła do dyskusji nad sposobami

---

[384] W tzw. *Konzertgarten* o powierzchni 7 882 m kw.

[385] O pierwszej karuzeli, będącej wówczas wielką atrakcją, towarzyszącej ogrodowi jednej z rakowieckich kawiarń, wspomina Roland pisząc: *" Pośród wielu Kaffee-Etablissements najbardziej znane to "bei Quittau" i "bei Rothenbach". W ostatniej z wymienionych, jej właściciel zainstalował w 1839 r. karuzelę, która jako nowość cieszyła się wielkim powodzeniem."* Gustaw ROLAND, *Volstaendige...*, s. 440.

[386] H. MARKRAF, *Breslau...*, s. 99.

[387] Sale *etablissement* wynajmowane bywały okazjonalnie przez wyższe uczelnie, min.: *Kunstakademie, Technische Hochschule, Universitaet.*

[388] Bernd VOGELSANG, *Theaterbau...*,s. 90.

[389] Por. katalog, pod: *Buergersaele.*

[390] We Wrocławiu: *Bauordnung*, z 30.V. 1668 r., *Baupolizeiordnung*, z 25.IV.1851 r., *Baupolizeiverordnung*, z 18.V. 1864 r. i *Baupolizeiordnung*, z 13.X. 1883 r. Por. Otto BERGER, *Die Bauordnungen der Stadt Breslau von 1605 bis 1925*, Breslau 1926.

[391] W stuleciu tym spłonęło w świecie około 1200 budynków teatralnych, z tego połowa całkowicie. Statystyki wykazały, że 37 % tych pożarów spowodowanych było zaprószeniem ognia, za

zabezpieczania teatrów, przenosząc ją na pozostałe budynki o charakterze publicznym, służącym gromadzeniu dużej liczby ludzi.

Jednym z pierwszych urządzeń zabezpieczających przed rozpowszechnianiem się pożaru w budynkach teatralnych, była tzw. żelazna kurtyna. Po raz pierwszy użyto jej na scenie teatru w Lyonie, w 1782 r., a w 1864 r. jej wykorzystanie stało się obowiązkowe w całej Francji. Dopiero głośny pożar wiedeńskiego *Ring Theater* w 1881 r. stał się bezpośrednią przyczyną wypracowania, regulowanego prawem, sposobu zabezpiecznia obiektów publicznych o charakterze kulturalno-rozrywkowym na terenie Niemiec. W 1889 r. ukazały się pierwsze przepisy policyjne dotyczące budynków i wyposażenia teatrów, cyrków i obiektów służących publicznym zgromadzeniom, tzw. *Polizei-Verordnung betreffend die bauliche Anlage und innere Einrichtung von Theatern, Cirkusgebauden und oeffentlichen Versammlungsraeumen.*[392]

Sale wielofunkcyjne, przeważające w omawianych *etablissments*, oraz koncertowe ujęte zostały w dziale C zat. *Oeffentliche Versammlungsraeume*, który to dział obejmował wszystkie obiekty, służące jednoczesnemu przyjęciu dużej ilości osób oddających się rozrywce lub biorących udział w publicznych zebraniach i.t.p.[393] Podzielono je na obiekty z salami wyposażonymi w podium bądź wyodrębnioną scenę.

Większość przepisów zawartych w ustawie dotyczyła zabezpieczenia przeciwpożarowego budynków oraz zmniejszenia konsekwencji ewentualnego wybuchu pożaru. Stąd - z jednej strony - wymóg używania materiałów niepalnych albo odpowiednio zabezpieczonych, [394] z drugiej zaś - zapewnienie sprawnej i możliwie bezpiecznej ewakuacji, której poświęcono większość z osiemnastu paragrafów.

Za kwestię podstawową dla sprawnej ewakuacji uznano właściwą lokalizację tego typu budynków.[395] Żądano, aby odległość głównego wejścia od linii ulicy wynosiła co najwyżej 10 m. Wszelkie korytarze i sienie przejazdowe łączące salę z ulicą miały być oddzielone od innych pomieszczeń masywnym murem. W przypadku obiektów o pojemności przekraczającej 2000 osób wymagano połączenia ewakuacyjnego z więcej niż jedną ulicą. Odstępowano od tego zalecenia, kiedy pojemność ogrodu (albo towarzyszącego sali dziedzińca) była wystarczająca do pomieszczenia wszystkich obecnych w budynku ludzi. Zalecano wtedy stosownie szerokie przejścia i przejazdy prowadzące z dziedzińca czy ogrodu na ulicę. [396]

Stosowne wymagania dotyczyły również organizacji wnętrz. Pośród wielu przepisów znalazł się m.in. stanowczy zakaz umieszczania, bezpośrednio w sali, schodów łączących parter z galeriami, wymagając jednocześnie rozdzielenia klatek schodowych prowadzących na różne poziomy.[397] Określono też szerokość biegów schodów, uzależniając ją od ilości obsługiwanych osób.[398] Wyznaczono także

---

21 % odpowiadała wadliwie działająca oświetleniowa instalacja gazowa. Por. *ABC Theatertechnik. Schwoerterbuch.* Halle 1950, Seria:*Theatertechnische Buecher*, t. 1., s. 58.

[392] Opublikowały ją czasopisma budowlane, m.in. *Centralblatt der Bauverwaltung*, 1889, nr 447.

[393] Wyłączone z tej grupy zostały budynki o przeznaczeniu kultowym oraz oświatowym.

[394] Dopuszczając użycie konstrukcji drewnianej, bądź szachulcowej do wznoszenia tego typu obiektów, wymagano jednocześnie ich otynkowania. Por. par. 64.

[395] Przepis ten dotyczył obiektów nowo wznoszonych.

[396] Por. paragrafy: 63, 64, 70.

[397] Dopuszczono jednocześnie możliwość umieszczenia co najwyżej dwóch poziomów galerii.

[398] Por. par. 71.

(związaną z pojemnością sali) ilość i szerokość drzwi ewakuacyjnych, zastrzegając zarazem by otwierały się one na zewnątrz.[399]

Szczegółowej regulacji poddano urządzenie widowni określając minimalne szerokości siedzeń (50 cm), odległości między rzędami (90 cm),[400] maksymalne ilości miejsc w rzędach oraz miejsc stojących. Określono też szerokości przejść między grupami rzędów (90 cm).[401]

Ogrzewanie, wentylację i oświetlenie tego typu obiektów regulowały przepisy wspólne z przyjętymi dla budynków teatralnych.[402] Wymagano więc ogrzewania o systemie centralnym, zastrzegając jednocześnie zewnętrzną dostępność do, usytuowanej w budynku, kotłowni. Szczegółowe zalecenia odnosiły się do parametrów poszczególnych elementów i rodzaju materiałów używanych do instalacji grzewczej, uzależnione od ich rodzaju.[403]

Wszystkie pomieszczenia omawianych budynków wentylowano grawitacyjnie; zwracano przy tym uwagę na konieczność takiego rozwiązania kanałów wentylacyjnych, które zabezpieczałoby przed przenoszeniem ognia. Jako wspomagające podstawowy system wentylacyjny polecano wywietrzniki umieszczane nad sceną i widownią.[404]

Zalecano zastosowanie oświetlenia elektrycznego bądź gazowego, dopuszczając jednak użycie lamp olejowych a nawet świec. Instalacja oświetlenia obwarowana była bardzo szczegółowymi rygorami [405] Obowiązkowym było wyposażenie budynku w system światła ewakuacyjnego , tzw. *Nothbeleuchtung*, niezależnie zasilanego.

Wśród wymienionych wyżej przepisów znajdowała się również część odnosząca się do obiektów już istniejących. Zalecenia ich dotyczące ograniczały się do uwzględnienia następujących zaleceń: zmian w organizacji miejsc na widowni, powiększenia liczby i szerokości otworów drzwiowych, korytarzy, przejść i przejazdów, a także nowych klatek schodowych, wymiany na niepalne elementów łatwopalnych wchodzących w skład konstrukcji i wyposażenia budynku, wprowadzenia (wymaganych nowymi przepisami) zmian w dziedzinie oświetlenia (w tym ewakuacyjnego), wentylacji i ogrzewania.

Sale określane mianem *Oeffentliche Versammlungsraeumen*, w których wyodrębniono stałą scenę wyposażoną na trwałe w kulisy, kurtyny i dekoracje oraz posiadające co najmniej sznurownię, obejmowały przepisy dotyczące tzw. *małych teatrów*. Warunkiem podstawowym dla takiej klasyfikacji była maksymalna pojemność widowni, która nie mogła przekroczyć 800 miejsc. [406]

Małe sceny zwolnione zostały z niektórych wymogów dotyczących dużych teatrów. Zwiększona została w ich przypadku do 15 m odległość głównego wejścia do budynku od ulicy. Dopuszczono jednocześnie na odstępowanie od warunku nakazującego takie wznoszenie budynku teatralnego, które zagwarantowałoby jego bezpośrednią dostępność. Pozwolono na użycie drewna do konstrukcji dachu nad

---

399 Por. par. 69.

400 W przypadku siedzeń opuszczanych, tzw. *Klapsitzen* i przymocowanych do podłogi ławek odległość ta wynosiła 80 cm.

401 Por. par. 67.

402 Por. par. 27, 28.

403 Por. par. 27.

404 Por. par. 28.

405 Por. par. 41, 75.

406 Teatry o widowni większej niż 800 miejsc uważano za "duże": pociągało to za sobą zaostrzenie wymagań.

widownią i sceną (w przypadku "dużych" teatrów nakazano użycie stali).[407] Wspólne pozostały m.in. wymogi dotyczące wznoszenia z cegły ścian konstrukcyjnych oraz oddzielających widownię od sceny. Wymagano też takiego usytuowania otworów okiennych i drzwiowych w ścianach budynku scenicznego, które nie naruszałoby (licząc od kalenicy) 9-cio metrowej odległości od granicy działki, a także innych budynków znajdujących się na tym samym terenie.[408]

Wszystkie obiekty gastronomiczne, takie jak restauracje i cukiernie, towarzyszące obydwu grupom teatrów, nakazano umieszczać na poziomie piwnicy, lub parteru, zalecając jednocześnie zapewnienie ich bezpośredniej dostępności z zewnątrz i oddzielenie masywnymi ścianami od innych pomieszczeń teatralnych. [409]

Odrębną grupę stanowiły, znacznie zaostrzone w stosunku do tzw. *Oeffentliche Versammlungsraumen*, przepisy dotyczące rozmieszczenia i zabezpieczenia przecipożarowego elementów składających się na komunikację wewnętrzną obiektu, a więc korytarzy, schodów, przedsionków, drzwi.[410] W odrębnym paragrafie określono także wymóg otwieralności wszystkich okien oraz zakaz montowania w nich krat.[411]

Szczegółowo określono warunki, jakie spełniać miało urządzenie widowni, zakazując przekraczania czterech poziomów balkonów. [412]

Obszerna część przepisów dotyczyła konstrukcji, urządzenia i zabezpieczenia przecipożarowego budynku scenicznego. Wśród wielu wymagań znalazło się zalecenie zaopatrzenia sceny teatralnej w tzw. żelazną kurtynę. [413]

Dużą wagę poświęcono przecipożarowej profilaktyce. Wśród podstawowych, związanych z tym przepisów znalazł się zakaz palenia, które dopuszczono jedynie w sali restauracyjnej oraz w pomieszczeniach wynajmowanych na zebrania.[414]

W obydwu grupach teatrów ("małych" i "dużych") nakazano umieszczenie na budynkach teatralnych instalacji odgromowej.[415]

Już w 1891 r. dokonano nowelizacji przepisów. Wprowadzone zmiany - z jednej strony, łagodziły obwarowania dotyczące organizacji miejsc na widowni (mniejsza normatywna powierzchnia dla miejsc siedzących, mniejsze odległości między rzędami), z drugiej - wprowadzały zmiany mające usprawnić ewakuację (powiększono szerokości stref komunikacyjnych, korytarzy, schodów etc.) i zaostrzały wymogi dotyczące bezpieczeństwa przecipożarowego.

W przypadku budynków teatralnych, które ujęto tym razem w jedną grupę, nakazano m.in. pokrycie zaprawą wszystkich elementów drewnianych składających się na wnętrze widowni i sceny, a więc ścianek działowych, stropów balkonów i galerii, dolnych części biegów drewnianych stopni. Na zasadzie wyjątku pozwolono na pozostawienie nie pokrytych elementów dekoracyjnych, pod warunkiem, że pod nimi znalazła się niepalna warstwa zabezpieczająca.

---

[407] Por. par. 4, 40.
[408] Por. par. 3, 4.
[409] Por. par. 6.
[410] Por. par. 5, 13-17.
[411] Por. par. 18.
[412] Por. par. 9-12.
[413] Por. par. 20-23.
[414] Także w mieszkaniach, jeśli takowe znajdowały się w obrębie budynku teatralnego. Por. par. 29-31.
[415] Por. par. 8.

Jako obowiązkową nakazano wentylację sceny i widowni za pomocą wywietrzników. Dla teatrów o pojemności przekraczającej 1200 osób nakazano oświetlenie elektryczne.

Pożar w *Iroquois-Theater* w Chicago, który pochłonął w noc sylwestrową 1903 r. 581 ofiar, stał się przyczyną nowych dyskusji na temat ochrony przeciwpożarowej budynków teatralnych i stworzenia takiego modelu teatru, który gwarantowałby maksymalne bezpieczeństwo widzów.[416]

Wyniki różnych studiów nad problemami ochrony przeciwpożarowej budynków teatralnych zaowocowały kolejną nowelizacją przepisów budowlanych. Nastąpiła ona w 1909 r. Podano w niej, rozwiązane w czterech wariantach, schematy lokalizacji tego typu obiektów, uwzględniające realacje między poszczególnymi częściami budynku teatralnego a otoczeniem. Przede wszystkim zaś, umieszczono w niej, dotyczący wszystkich obiektów objętych wymienionymi przepisami, całkowity zakaz używania innego rodzaju oświetlenia poza elektrycznym.

Wprowadzono także do przepisów nową kategorię teatru, tzw. *Rauchtheater*. Ze względu na możliwość zaprószenia ognia przez palących, nałożono, bardzo rygorystyczny wymóg uwzględniania jednego wyjścia z sali na, co najwyżej, cztery rzędy krzeseł albo dwa rzędy stołów. Widownia takiego teatru miała też zostać podzielona dwoma przejściami, środkowym - podłużnym i poprzecznym. Przy czym ilość miejsc w rzędzie ograniczono do dziesięciu. Ponadto nakazano stworzenie możliwości obejścia sali wzdłuż jej ścian bocznych i tylnej. Postulowano też umieszczenie parteru na poziomie towarzyszącego widowni korytarza. Zaostrzono także, w stosunku do "zwykłych" teatrów, normatywy dotyczące szerokości traktów komunikacyjnych, szerokości drzwi, powierzchni przeznaczonej na jedno miejsce siedzące i odległości między rzędami.

Nowe przepisy uściśliły także definicję tzw. *oeffentliche Versammlungsraume*, uważając za nie wszystkie obiekty o pojemności powyżej 200 osób, służące publicznym zebraniom i uprawianiu w nich rozrywki. Do pomieszczeń tego rodzaju zaliczano także takie, które posiadały scenę teatralną wykorzystywaną okazjonalnie i znajdowały się na parterze bądź, co najwyżej, pierwszej kondygnacji. Powierzchnia takich scen osiągnąć mogła co najwyżej 100 m kw. Warunkiem koniecznym był także brak zaplecza scenicznego w postaci sznurowni czy zapadni. Miejsca publicznych, służących rozrywce zgromadzeń mogły posiadać także sceny w formie podium. Ich powierzchnia nie powinna jednak przekraczać 30 m kw., a umieszczone na nich stałe dekoracje powinny być niepalne.

W myśl omówionych przepisów niemal wszystkie powstałe we Wrocławiu *etablissements* opierały swoją działalność o obiekty typu *oeffentliche Versammlungsraume*. Za jedyny wyjątek uznać można teatr *Viktoria*[417] Posiadał on, od 1903 r., sznurownię oraz stalową kurtynę.[418] Jego pojemność (w 1906 r. wynosiła ona 1200 miejsc) każe dodatkowo zaliczyć tę scenę do dużych.

Zaprezentowane przepisy policyjne, stwarzając podwaliny pod bezpieczeństwo użytkowników omawianych budynków, stały się jednocześnie swego rodzaju hamulcem dla ich rozwoju. Wszelkie inwestycje dotyczące wyposażenia sceny i jej

---

[416] Austriackie Zrzeszenie Architektów i Inżynierów podjęło się studiów nad zagadnieniem pożaru w obiektach teatralnych i opracowało w 1905 r. tzw. *Wiener-Modelltheater fuer Brandversuche 1905*. Por. *Deutsche Bauzeitung*, R. 1906, nr 1, s. 2-8.

[417] Także dawną salę Scholtza, po przebudowie z 1913 r., dokonanej kiedy nie należała już do *etablissement*.

[418] Por. il. 48 w niniejszej pracy.

zaplecza oraz zwiększające pojemność widowni podwyższały kategorię obiektu, a co za tym idzie zwiększały ilośc wymagań i ograniczeń. Stało to w sprzeczności z merkantylnym charakterem *etablissements* i w tym należy zapewne upatrywać podstawowej przyczyny dla znikomej ilości scen teatralnych *sensu stricte* w omawianych założeniach.

X. ZWIĄZKI WROCŁAWSKICH *ETABLISSEMENTS* Z EUROPEJSKIMI ZAŁOŻENIAMI TEGO TYPU

Popularność *etablissements* przetoczyła się po niemal całej XIX w. Europie, a zwłaszcza tej jej części, w której, ze względów klimatycznych czy też topograficznych, połączenie zorganizowanej rozrywki ze starannie aranżowanymi elementami przyrody, stanowiło szczególną atrakcję. Przy ich urządzaniu korzystano zasadniczo z dwóch wzorców. Jeden z nich wyznaczały *Vaux-Hall* i *prato*; drugi - paryskie *Cafe'-Chantant. Etablissements* zakładano w prawie każdym większym mieście. Słynęły z nich: Londyn,[419] Kopenhaga,[420] Praga[421] i Wiedeń[422]. Nie brakowało ich w Krakowie,[423] Warszawie[424] i Poznaniu.[425]

Najistotniejszych wpływów na formę, w jakiej realizowały się wrocławskie *etablissements* poszukiwać należy na terenie Austrii i Niemiec, przy czym związki austriackie ograniczyć można w zasadzie do znaczenia, jakie odegrała - wizytówka rekreacyjno-rozrywkowych zespołów - wiedeński *Prater*. Do nobilitujących z nim

---

[419] Por. s. 5, 29 niniejszej pracy

[420] W Kopenhadze wzniesiono w 1843 r. zespół zw. *Tivoli*. Powstał on na bazie dawnego domu koncertowego. Istnieje do dziś. Należy do typu *Vaux-Hall*. Stanowi, od początku swego istnienia, ulubione miejsce rozrywki mieszkańców tego miasta. Rocznie odwiedzają go ponad 2 mln osób, a od 1843 r. przewinęło się przez to *etablissement* ponad 250 mln gości. W ciągu sezonu odbywa się w nim (w 5 obiektach) ok. 1400 różnego rodzaju przedstawień, koncertów i projekcji. Wśród wielu artystów, którzy wystąpili na terenie *Tivoli* znaleźli się m.in. Marlena Dietrich, Josephine Backer, Maurice Chevalier, Jose Carreras, Monserat Caballe, Artur Rubinstein i Yehudi Menuhim. Por. *Handbuch der Architektur*, t. IV, pół-tom 4, z. 1., s. 162; *Tivoli. Souvenir Buch*, red. Orson NIELSEN, Kopenhaga 1996.

[421] Ulubionym miejscem zabaw prażan były wełtawkie wyspy, m.in. *Stvanica*, gdzie od lat 70. XIX stulecia znajdowała się restauracja z wieloma towarzyszącymi jej atrakcjami. Po rozbudowie zespołu w 1900 r. w otoczeniu restauracji znalazły się strzelnice, hippodrom i ogród zoologiczny. Nie mniej popularne były teatry ogródkowe; za pierwszy (powstały w 1849 r.) uważa się teatr ogrodowy Jana Pstrosse wzniesiony na Winogradach i posiadający drewnianą arenę. Por. Pawel SCHEUFLER, *Praha 1848-1914*, Praha 1984, s. 103-130 Serdeczne podziękowania za przetłumaczenie obszernych fragmentów tej książki składam Panu Wojciechowi *Wujowi* Laskowskiemu.

[422] Na temat wiedeńskich *etablissements*, które opierały swoją działalność o rozmaite sceny teatralne por. m.in.: Andreas LEHNE, *Vienna - Small Theaters in Big Houses*.W: Theatre Architecture of the Late 19th Century in Central Europe, Kraków 1993, s. 127-129.

[423] M.in. ogrody Bauna, Schaura i Steinkelerów; w tym ostatnim - w 1837 r. - Towarzystwo Strzeleckie urządziło park ze strzelnicą. Najsłynniejszym w Krakowie był jednak, nawiązujący do foksalu, Park Krakowski zał. w 1887 r. Urządzono w nim sztuczne stawy do przejażdżek łodziami, otwarte pływalnie, restauracje, altany widokowe, orfeum i muszlę koncertową oraz teatr letni. Por. Kazimierz NOWACKI, *Architektura*...., s. 113-119.

[424] Poza wspomnianym foksalem (por. s. 29 niniejszej pracy), do najbardziej znanych należały: najstarszy (1868 r.) *Tivoli*, dalej *Belle-Vue* (z letnim teatrem na 2100 miejsc) i *Atlanta*. Por. T. SZWANKOWSKI, *Teatry ..., s. 141-145;* W. FILLER, *Melpomena...;* Z. RASZEWSKI, *Z tradycji*...,s. 53.

[425] M. in.: *Odeon* (1846 r.), *Ogród Hildebranda* z Teatrem Letnim (1856 r.) i - *urządzony na rozmiary ogrodów publicznych po wielkich stolicach - Volksgarten* (1856 r.). Por. Z. OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA, *Architektura*..., s. 432, 433, 436, 438; J. SKURATOWICZ, *Architektura*..., , s. 315-317; Z. RASZEWSKI, *Z tradycji*...,s. 42-46, 54.

skojarzeń odwoływali się we Wrocławiu właściciele *Volksgarten* i *Buergersaele* reklamujmując swoje przedsięwzięcia jako *Wurstel Prater* i *Vergnuegungs-Park a' la Wiener Prater.*

Silniejsze i naturalniejsze, biorąc pod uwagę państwową wspólnotę, były związki z Niemcami,[426] a w szczególności z Berlinem. Inspiracje z nich płynące bywały obustronne. W zasadzie jednak, główny strumień oddziaływania kierował się do Wrocławia z ówczesnej stolicy Państwa Pruskiego. Na jego intensywności zaważyła w znaczącym stopniu, spełniająca się także we Wrocławiu, aktywność berlińskich architektów, dzięki którym przenoszono z Berlina architektoniczne inspiracje wypracowane w tamtejszej "szkole", sięgające do różnych redakcji tzw. *Rundbogen* i *Villenstil.* Nie bez znaczenia okazały się również pewne analogie w topografii obu miast oraz gustach i obyczajach ich mieszkańców.

Berlin na początku XIX w. był - w porównaniu z innymi europejskimi stolicami - miastem stosunkowo biednym, średniowiecznym w układzie i charakterze. Wszelkie próby zmiany oblicza stolicy Prus, powiększenia jej granic, pełzły na niczym wskutek trudności finansowych. Dopiero, zapoczątkowana reformami gospodarczymi, epoka industrializacji - przy jednoczesnym napływie do miasta ludności wiejskiej, zrujnowanej w wyniku tzw. *Agrarkrise* i poszukującej pracy - wpłynęła na zmianę oblicza miasta. Dokonała się ona w sferze mentalnej, wykształacając, opartą o tradycje tzw. *Ackerburger,* kulturę biedermejeru. Zmieniła też architektoniczny wizerunek miasta.

Już w XVIII w., podobnie jak we Wrocławiu i z tych samych przyczyn, popularne były wśród mieszczan berlińskich wycieczki "za mury" na przedmieścia i tereny podmiejskie, gdzie kontakt z naturą umilały liczne *etablissements.* Do najsłynniejszych należały *Hofjaeger, Odeon, Eldorado, Liesen's Garten* oraz, powstałe w 1829 r. na Kreuzbergu i naśladujące podobne rozwiązania paryskie, *Tivoli.*

il. 70. *Lisnen's Garten* przy *Chausseestrasse* w Berlinie. Litografia według szkicu Borna; bez daty.

Wszystkie one, poza atrakcjami czysto gastronomicznymi, serwowały różnego rodzaju rozrywkę. Gwałtowna migracja do Berlina ludności wiejskiej wpłynęła na rosnącą popularność tego typu przedsięwzięć i potrzebę zakładania następnych. [427]

---

[426] Do najsłynniejszych niemieckich *etablissments* należały: hamburskie *Tivoli* (początek lat 30. XIX w.), kolońska *Flora* (1864 r.) i *Stadtpark* w Mannheim (1880 r.).

[427] Założenia berlińskie doczekały się prezentacji i wzmianek w wielu opracowaniach dotyczących architektury, budownictwa teatralnego, a także w, poświęconych tematyce architektonicznej,

Szczególnie dotkliwy był brak dużego, wielofunkcyjnego założenia o znacznej pojemności, służącego organizacji różnych uroczystości i festynów. Po wzorzec koncepcyjny sięgnięto do Wrocławia. Okazją dla takiej inspiracji stała się wizyta Fryderyka Wilhelma IV, zwanego później *romantykiem na tronie*, który 15 września 1841 r. wydał śniadanie w *Wintergarten* Ogrodu Krolla.[428] Król, zachwycony zaprezentowanym mu *etablissement*, zaprosił jego właściciela i założyciela - Josefa Krolla - do Berlina, zlecając mu organizacyjną pieczę nad wybudowaniem podobnego założenia w stolicy Prus.

Wzniesiono je na terenie poprzedzającym *Branderburger Thor*, po zachodniej stronie *Exerzierplatz*. Projekt głównego budynku wykonał w 1842 r. Carl Ferdinand Langhans.[429] Składał się on z trzech zasadniczych pomieszczeń, w tym z, podzielonej galerią na dwa poziomy, sali głównej zawierającej podium dla orkiestry. Łączna pojemność budynku wynosiła 5000 osób. Niewątpliwie przewyższał on, tak skalą jak i rangą architektury, swojego wrocławskiego protoplastę. Wspólne dla obu *etablissements* było rozplanowanie obu założeń. W obu przypadkach główne elewacje budynków skierowano ku ogrodom, a w ich środkowych, wyższych i szerszych (w planie) częściach umieszczono główne sale. Najbliższe tym budynkom partie ogrodów urządzono wokół towarzyszących podjazdom gazonów; dalszym nadawano charakter krajobrazowy. Umieszczono w nich różnego rodzaju obiekty służące rozrywce i rekreacji.

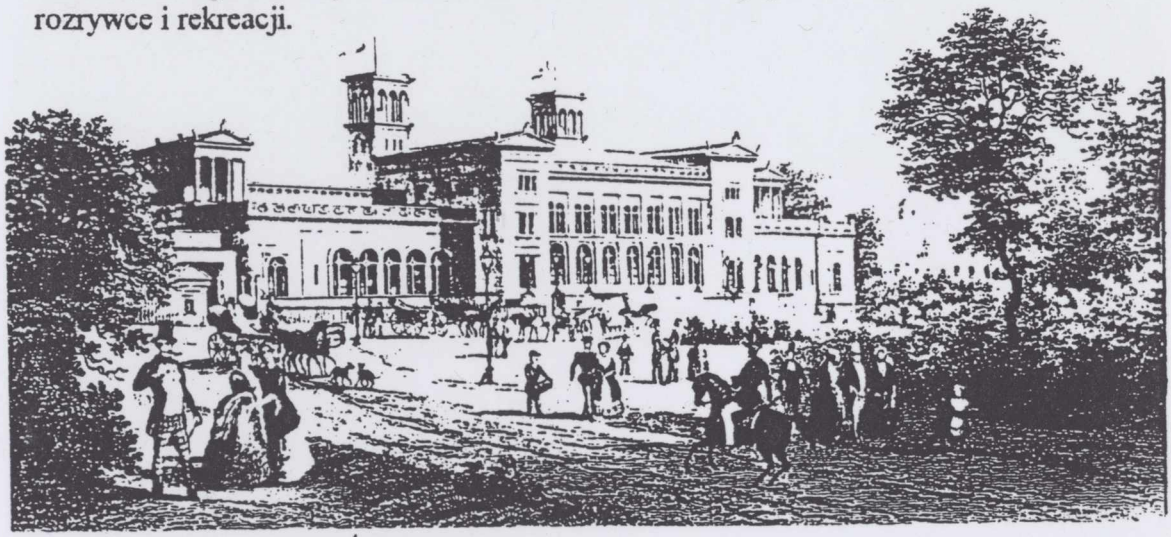

il. 71. Widok berlińskiego *Kroll's Wintergarten*; stan po odbudowie zakończonej w 1855 r.

Koleje losów obu *etablissement* splatały się jeszcze kilkukrotnie. Berlińskie otrzymało koncesję na działanie teatru w 1850 r,, wrocławskie dwa lata później. Założenie znad Odry zniszczyła w 1845 r. powódź; jej naśladowcę strawił w 1851 r.

---

periodykach. Por. m.in. R. FREYDANK, *Theater...; Berlin und seine Bauten*, Berlin 1896; *Berlin und seine Bauten*, Berlin 1983, cz. V, t.A; Otto WEDDIGEN, *Geschichte der Theater Deutschalands*, Berlin 1904, t. I; czasopisma: *Wochenblaett des Architekten-Vereins zu Berlin, Deutsche Bauzeitung, Baugewerks Zeitung*.

[428] W zbiorach BU we Wrocławiu zachowała się broszura z programem przyjęcia władcy, zawierająca schemat ustawienia stołów w głównej sali. Zwięzły opis uroczystości zamieścił Erich FINK, *Geschichte der Landesherrlichen Besuche in Breslau*, Breslau 1897, s. 172.

[429] R. FREYDANK, *Theater...*,s.239.

pożar. Obydwa odbudowano, [430] ale jedynie berlińskie, przebudowane w 1922/23 r. przez Oskara Kaufmanna na *Kroll-Oper* przetrwało do 1933 r.[431]

Idee dużego założenia rozrywkowego, opartego na wielofunkcyjnej sali umieszczonej w bogato wyposażonym, dużym ogrodzie, wykorzystywanym do organizacji festynów, wystaw i mogącym pomieścić znaczne ilości ludzi, doczekały się w obu miastach wzajemnie inspirujących realizacji, korzystających z wzorców wyznaczonych przez oba założenia Krolla. Do najznakomitszych przykładów należały: sala koncertowa i ogród wrocławskiego Bractwa Strzeleckiego (późniejszego *Etablissement Schiesswerder)* oraz założenie *Flora* w podberlińskim Charlottenburgu.

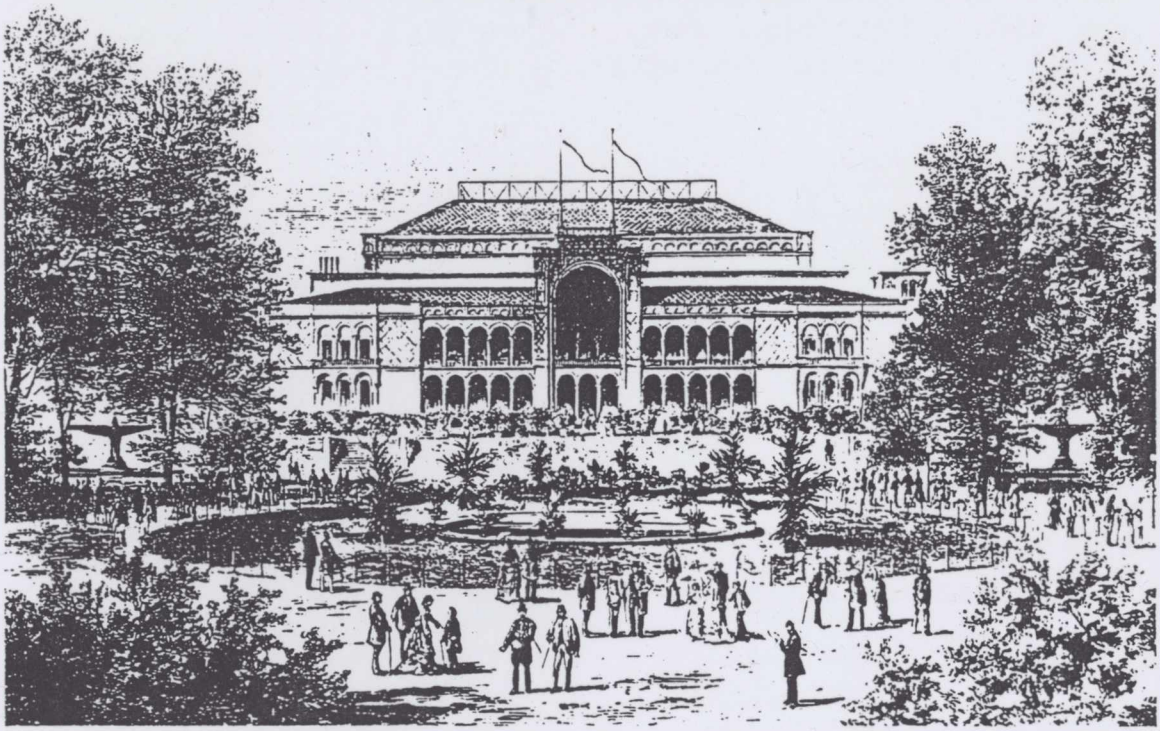

il. 72. Sala koncertowa *Etablissement Flora* w Charlottenurgu pod Berlinem, widok od strony ogrodu. Projekt: J.Otzen, H. Stier, 1874 r.

Naturalną drogą wymiany doświadczeń stały się także zlecenia projektowe podejmowane przez, związanych z oboma miastami, architektów. Pośród najznakomitszych znalazły się nazwiska: wspomnianego wyżej Carla Ferdinanda Langhansa, następnie (przywołanego przy prezentacji założeń *Schiesswerder i Friebeberg*) twórcy ratusza berlińskiego Hermanna Friedricha Waesemanna oraz autora przebudowy *Konzerthausu* (wcześniejszego *Weiss Garten*), wsławionego w Berlinie m.in. projektem *Schauspielhausu* - Hansa Poelziga.[432]

---

[430] Berlińską odbudowę projektował Eduard Titz. Por. R. FREYDANK, *Theater...*, s. 246; a także E. BOERSCH-SUPAN, *Berliner...*, ryc. 45.

[431] W 1933 r. na jego miejscu wzniesiono budynek *Reichstagu*. Por. Peter GUETTLER i Ditta AHMADI, *Liste der Konzerthaeuser und Konzertsaele*. W: *Berlin und seine Bauten*, Berlin-Muenchen 1983, cz. V, t. A., s.121.

[432] **Hans Poelzig** (1869-1936), absolwent Politechniki Berlińskiej, w latach 1900-1916 profesor Szkoły Rzemiosł Artystycznych we Wrocławiu (w 1903 r. jej dyrektor), twórca wielu realizacji, uważany za jednego z najbardziej wynalzczych architektów ekspresjonistycznych. Przebudowa wrocławskiego *Konzerthausu*, choć wybiegła poza okres omawiany w niniejszej pracy, stanowiła kolejne przeobrażenie obiektu powstałego w latach 40. XIX w. Zostały w niej wykorzystane

Okazałego i bardzo interesującego rozwinięcia doczekał się w Berlinie, wykształcony we wrocławskim zespole Krolla, typ wielofunkcyjnej sali połączonej z cieplarnią. Bezpośrednią inspiracją dla *etablissement Flora*, bo o nim mowa, założonego w latach 1871-74 na terenie Charlottenburga,[433] był frankfurcki Palmengarten, wzniesiony w 1870 r. Wykorzystanie motywu cieplarni uległo w obu przypadkach - w porównaniu z wrocławskim *Wintergarten* - rozwinięciu opartemu o konstrukcyjne doświadczenia wyniesione z realizacji cieplarń w ogrodach botanicznych i pawilonach wystawowych Paryża, Londynu i Brukseli.[434] W obu wymienionych zespołach stworzono kompozycję złożoną z dwóch przestrzeni: obszernej sali koncertowo-restauracyjnej i, dostawionego do jej dłuższego boku, stalowo-szklanego, olbrzymiego pawilonu. Zamknięte pod szkłem części założeń miały swoje kompozycyjne dopełnienie w pozostałej, naturalistycznej części ogrodów.

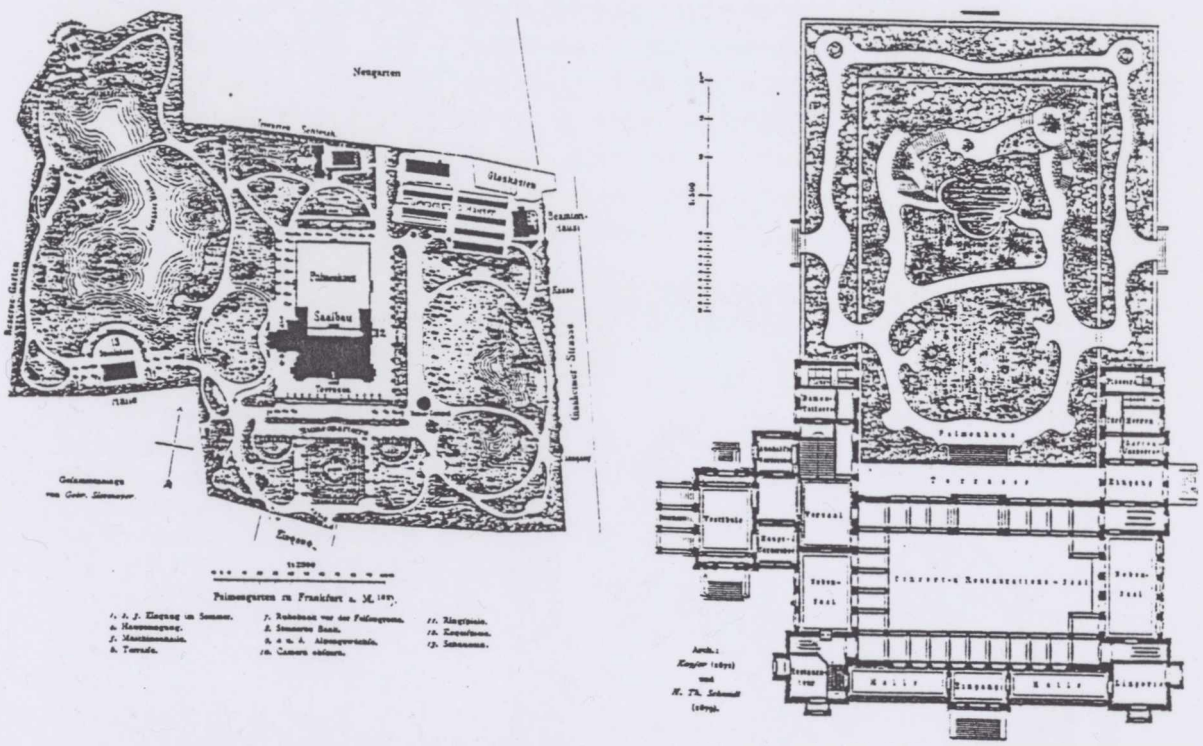

il. 73. Założenia *Palmengarten* we Frankfurcie n/M:
- a. plan sytuacyjny
- b. plan sali koncertowej połączonej z palmiarnią

---

wcześniejsze (zdobyte między innymi przy przekształceniu dawnego Cyrku Renza we wspomniany *Grosses Schauspielhaus*) doświadczenia Poelziga z użyciem żelbetu. Por. Nikolaus PEVSNER, John FLEMMING, Hugh HONOUR, *Encyklopedia Architektury*, Warszawa 1992, s. 279; Franz LANDSBERGER, *Der neue Konzerthaussaal*. W: Schlesische Monatshefte, R.1925, s. 588-590.

433 Autorem projektu zespołu, wykonanego na podstawie szkiców Johannesa Otzena, był Hubert Stier. Por. *Handbuch der Architektur*, t. 6., pół-tom 4, cz. 4., s. 443.

434 Najbardziej znaczącymi pośród nich były: Cieplarnia Ogrodu Botanicznego w Paryżu, tzw. *Jardin des Plantes* (1833 r.), paryski Ogród Zimowy, zw. *Jardin d'hiver* (1847 r.), londyński *Cristal Palace* (1851 r.), *Wintergarten* przy rezydencji *Laeken* koło Brukseli. Por. Sigfried Giedion, *Przestrzeń, czas, architektura*, Warszawa 1868, s. 209, 272, 280-281; *Handbuch der Architektur*, tom IV, pół-tom IV, cz. 4, s. 438; Francois LEYER , *Le siecle de l'industrie 1789-1914*, s. 64-65. Za pomoc w tłumaczeniu ostatniej z wymienionych pozycji serdeczne podziękowania składam Pani dr Krystynie Kirschke.

Prawdziwy rozkwit berlińskich *etablissements* nastąpił w początkach 2. poł. XIX w. Podobnie jak we Wrocławiu, opierały one swoją działalność o restauracje, kawiarnie, cukiernie oraz lokale stowarzyszeń. Założenia wznoszone na terenie Starego Miasta urządzano w niewielkich ogrodach aranżowanych na terenie tzw. *Hinterland.*[435] W budynkach frontowych[436] umieszczano, tak jak i we Wrocławiu, sklepy, hotele, restauracje, kawiarnie itp. Ośrodkiem funkcjonowania *etablissement* pozostawała zawsze duża sala zaopatrzona w scenę i służąca - towarzyszącym konsumpcji - przedstawieniom muzycznym i teatralnym. Najpopularniejszymi pośród nich były: *Conzerthaus* przy *Leipzigersrtr* (wybudowany w 1867 r.), Hotel *Deutscher Hof* (1895 r.) i *Germania-Saele* (1890 r.)

Z przeznaczeniem dla przedstawień teatralnych wznoszono obiekty nawiązujące, organizacją i kształtem widowni oraz wyodrębnieniem obszernej sceny, do "prawdziwych" teatrów. Niemal wszystkie, które weszły w skład *etablissements* pozostawały - w myśl omówionych przepisów budowlanych - tzw. *Versammlungsraumen*, przeznaczonymi do ogranizacji publicznych imprez rozrywkowych; w kategorii teatralnej funkcjonowały one jako *Spezialitaetten Theater.*[437] Do najznakomitszych w tej grupie należały: *Wallner-Theater* (1865 r., proj. Eduard Titz), *Apollo-Theater* (zw. także *Concordia*, proj. Gustaw Ebe), wzniesiony w 1890 r. na miejscu sali koncertowej mieszczącej się na terenie *Flora-Etablissement*), wreszcie *Reichshallen-Theater* (1872 r., arch. Wesenberg) oraz *Theater an der Spree.* [438]

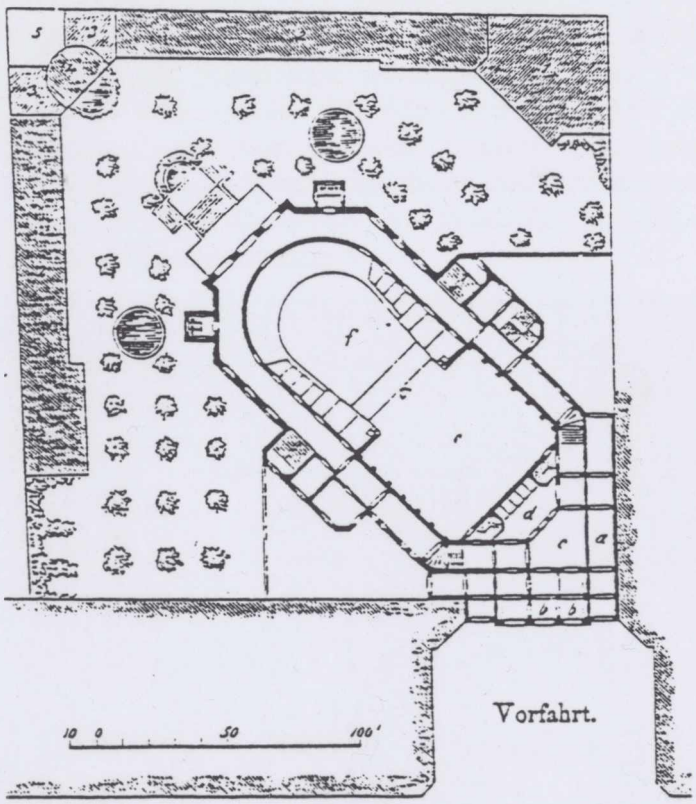

a.

il. 74. *Wallner-Theater* w Berlinie (1864 r.). Jego usytuowanie, sposób powiązania z, towarzyszącym budynkowi teatru, ogrodem, pozwala dopatrywać się w nim kolejnej, po *Victoria-Theater* (1857 r., według projektu C. F. Langhansa) inspiracji dla wrocławskiego *Lobe-Theater*;
- a. plan sytuacyjny zespołu
- b. widok teatru od strony ogrodu

[435] Z podobną lokalizacją spotkamy się także w innych miastach, m.in. w Wiedniu. Por. Andreas LEHNE, *Vienna...*, s. 128.

[436] Wśród nielicznych wyjątków takiego rozwiązania znajdował się *Wallner-Theater*.Por. *Wochenblatt des Architekten-Vereins zu Berlin*, 1867, nr. 19.

[437] Por. rozdział, w którym omówiono przepisy budowlane.

[438] *Berlin und seine Bauten*, Berlin 1896, s. 509, 511, 513; *Wochenblatt des Architekten-Vereins zu Berlin*, R.1867, nr 19; *Deutsche Bauzeitung*, R. 1891, nr 75.

b.

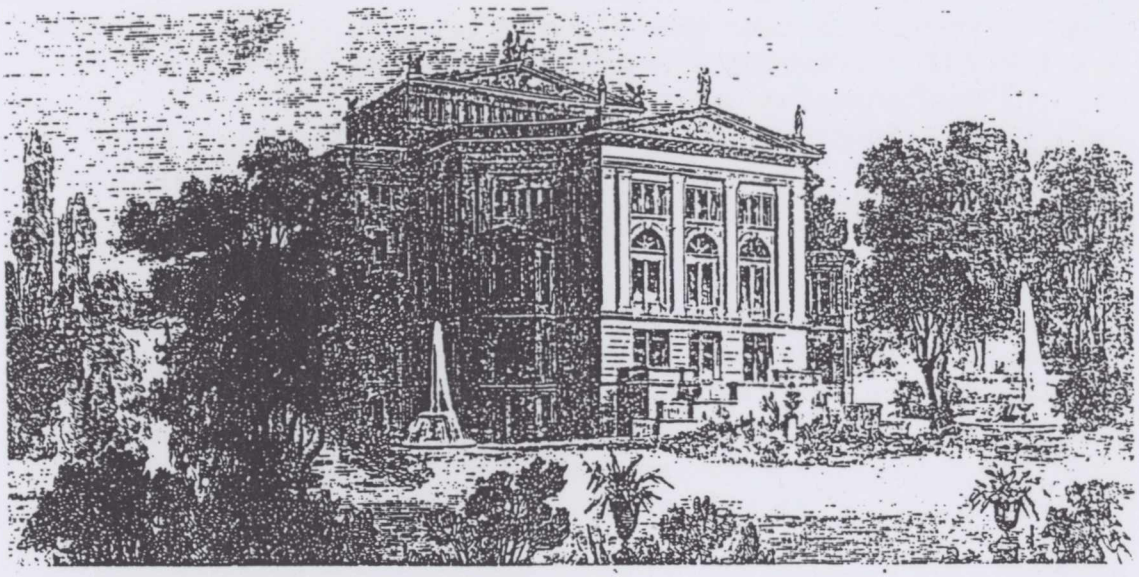

Sporą grupę berlińskich *etablissements* stanowiły, podobnie jak we Wrocławiu, zespoły związane z browarami. Zaważyła na tym niewątpliwie ogromna, wspólna dla mieszkańców obu miast słabość do tego trunku. Na terenie berlińskich ogrodów piwnych, począwszy od lat 60-tych, wznosić zaczęto wielofunkcyjne sale, służące okazjonalnie koncertom i przedstawieniom. Zamożność inwestorów (tak jak i we Wrocławiu) zaowocowała skalą i bogactwem omawianych zespołów. Do *etablissemnts* założonych przez browarników należały m.in.: *Brauerei-Gesellschaft Tivoli* na Kreuzbergu, piękna sala restauracyjno-koncertowa browaru *Friedrichshein*, przy *Friedrichsheinstrasse*, zespół *Schultheis-Brauerei* przy *Schoenhauser Alleee*, wreszcie *Eiskeller-Etablissement*, przy Chausseestrasse. [439]

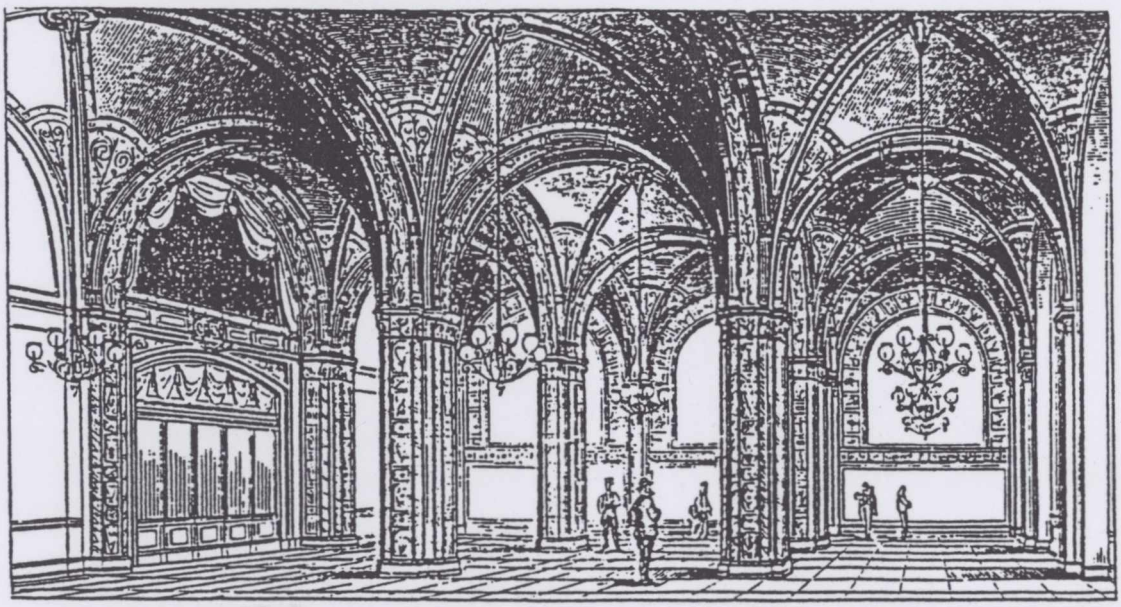

il. 75. Neogotycka stylizacja wnętrza sali gastronomicznej berlińskiego *Eiskeller-Etablissement*, nawiązywała do średniowiecznej tradycji umieszczania piwiarń na poziomie piwnic.

[439] Por. *Berlin und seine Bauten*, Berlin 1891, s. 525-528.

Do wymienionego już grona berlińskich architektów zaangażowanych do projektowania obiektów wchodzących w skład wrocławskich *etablissements* dołączyć należy Walthera Hentschela, współtwórcy budynku pijalni dla *Friebeberg*,[440] który dzieląc swoje zawodowe sympatie między oba miasta, zaprojektował dla Berlina m.in. *Urania-Theater* (1896 r.), przebudowę *Wilhelmstheater* na *Lustspielhaus* (1904 r.), a we Wrocławiu (przy współpracy Hermanna Wahlicha) budynek *Schauspielhaus* (1905 r., obecny Teatr Polski).[441]

XI. ZAKOŃCZENIE

Ogrodowe zespoły rozrywkowo-rekreacyjne, zw. *etablissements*, odegrały, jako jedyne miejsca oferujące sztukę i rozrywkę przeznaczoną dla szerokiego kręgu odbiorców, olbrzymią rolę kulturotwórczą. Merkantylny charakter tych przedsięwzięć wpłynął na różnorodność ich oferty, która z jednej strony schlebiała gustom plebejskim, z drugiej zaś odpowiadała na zapotrzebowanie sporej grupy mieszczaństwa, dla którego dostęp do dóbr kultury stanowił jeden z elementów budowania społecznej emancypacji.

Atrakcyjność *etablissements* nadwyrężona została na przełomie XIX i XX w., co wiązało się z rosnącą pozycją teatru. Powszechne pod koniec XIX w. zastąpienie w budynkach teatralnych oświetlenia gazowego elektrycznym stworzyło możliwość osiągania wielu nowych, wspaniałych efektów. Wprowadzenie takich elementów: jak elektryczna i hydrauliczna maszyneria (podnoszone podia i obrotowe sceny),[442] plastyczne i trójwymiarowe dekoracje dawały - niespotykane dotąd - możliwości inscenizacyjne. Wszystko to uczyniło z teatru wielką, autonomiczną a jednocześnie egalitarną atrakcję.

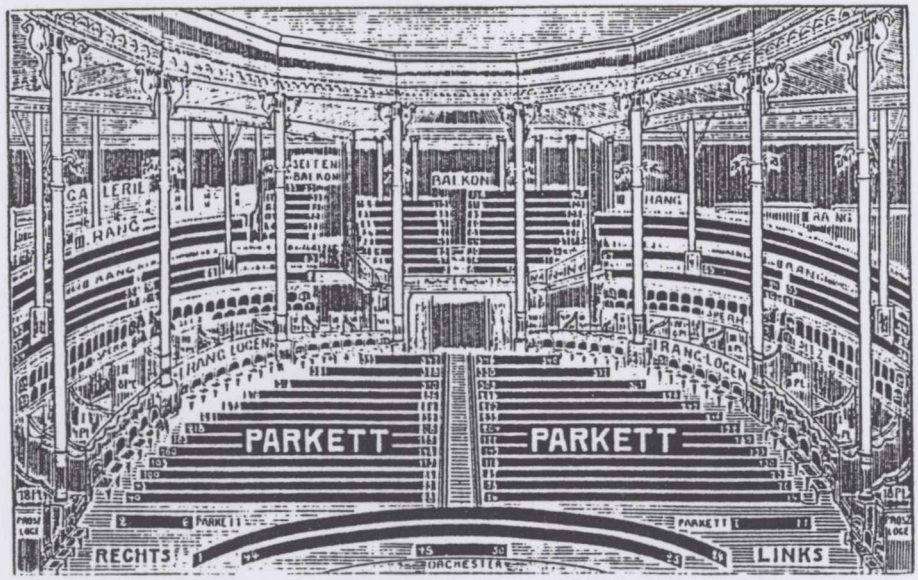

il. 76. Schematyczny widok wnętrza teatru *Thalia* we Wrocławiu, powstałego dzięki adaptacji obiektu cyrkowego; stan z 1906 r.

---

[440] Por. s. 86 niniejszej pracy.

[441] Na początku XX w. włączył się Hentschel w koncepcyjne rozważania nad reinchardowską ideą "teatru dla tysięcy" projektując, nie zrealizowany *Theater der Tausende*. Por. Peter GUETTLER, *Opernhaeuser und Theater*. W: Berlin und seine Bauten, Berlin-Muenchen, s. 75, 112.

[442] Scena obrotowa o napędzie elektrycznym zastosowana została po raz pierwszy w 1896 r., w monachijskim *Nationaltheater*.

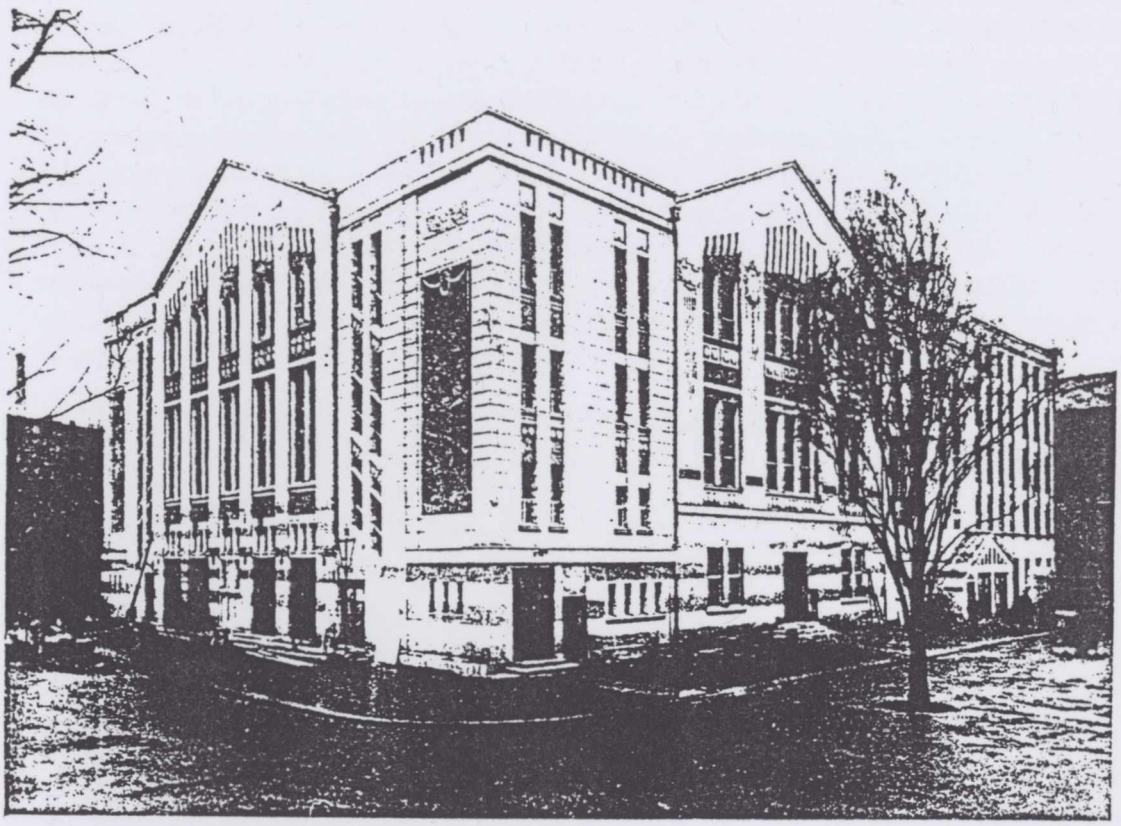

il. 77. Widok teatru *Schauspielhaus* we Wrocławiu, mającego spełniać (towarzysząc *Stadt Theater, Thalia Theater I Lobe Theater*) rolę sceny operetkowej; stan po zakończeniu budowy w 1906 r.

Główną jednak przyczyną upadku popularności *etablissements* stał się film.[443] Pierwsze siedziby najmłodszej z muz powstawały, w zaadaptowanych na ten cel, pomieszczeniach sal widowiskowych i teatrzyków *variete'*, nierzadko takich, które wchodziły w skład omawianych w pracy zespołów ogrodowych. Pierwsze, z tak powstałych we Wrocławiu kin, urządzono w 1910 r. w *Palast Restaurant* przy *Neue Schweidnitzerstrasse* 16 (ul. Świdnicka) i - dwa lata później - w *Etablissement Tivoli*, przy Neudorferstrasse 35 (ul. Komandorska). [444]

Zawrotna kariera, jaką zrobiła nowa oferta rozrywkowa, przyćmiła pozostałe propozycje, typowe dla dotychczasowej działalności *etablissements*. Gruntownej redukcji uległ przede wszystkim ogród z całym niemal, towarzyszącym mu wyposażeniem. W nowourządzonych wnętrzach dawnych sal widowiskowych i wielofunkcyjnych miejsce zespołu muzycznego zajął taper.

---

[443] Pierwszy aparat projekcyjny skonstruowany został przez Oskara Messtera w 1896 r., a więc w rok po nakręceniu, przez braci Lumiere, pierwszego filmu w historii kina. Por. Paul BODE, *Kinos. Filmtheater und Filmvorfuerraeume*, Muenchen 1957, s. 12.

[444] Wprowadzenie nowej funkcji nastąpiło w ośmiu *etablissements*. Większość z adaptacji dokonała się po zakończeniu I Wojny Swiatowej, w okresie który wyznaczył złotą epokę w historii kina niemieckego.

Poza wspomnianym wyżej znaczeniem *etablissements* dla kulturalnego i społecznego życia mieszkańców miast, odegrały one również niepoślednią rolę w historii architektury. Tworzenie w warunkach wyjętych spod rygorów oficjalności, dawało projektantom wprost nieograniczone i niemal nie skrępowane możliwości realizacji, najbardziej nawet fantastycznych, pomysłów i wizji. Pozwalające na ogromną, twórczą swobodę prace projektowe związane z *etablissements* okazywały się pożądanym tematem dla wielu znakomitych budowniczych i architektów. Ich inwencja materializowała się w obiektach o wnętrzach połyskujących blaskiem złoceń i jedwabnych zasłon, odbijanym w lustrzanych ścianach, sufitach i szklanych kopułach, wnętrzach wypełnionych egzotyczną roślinnością, pośród której drzemały posągi i szemrały cicho fontanny. Ich pomysłowość wyczarowywała mityczne ogrody Armidy, ozdobione tysiącami kolorowych świateł migocących pośród drzew Nad wszystkim dominowały: przepych, obfitość, blask.

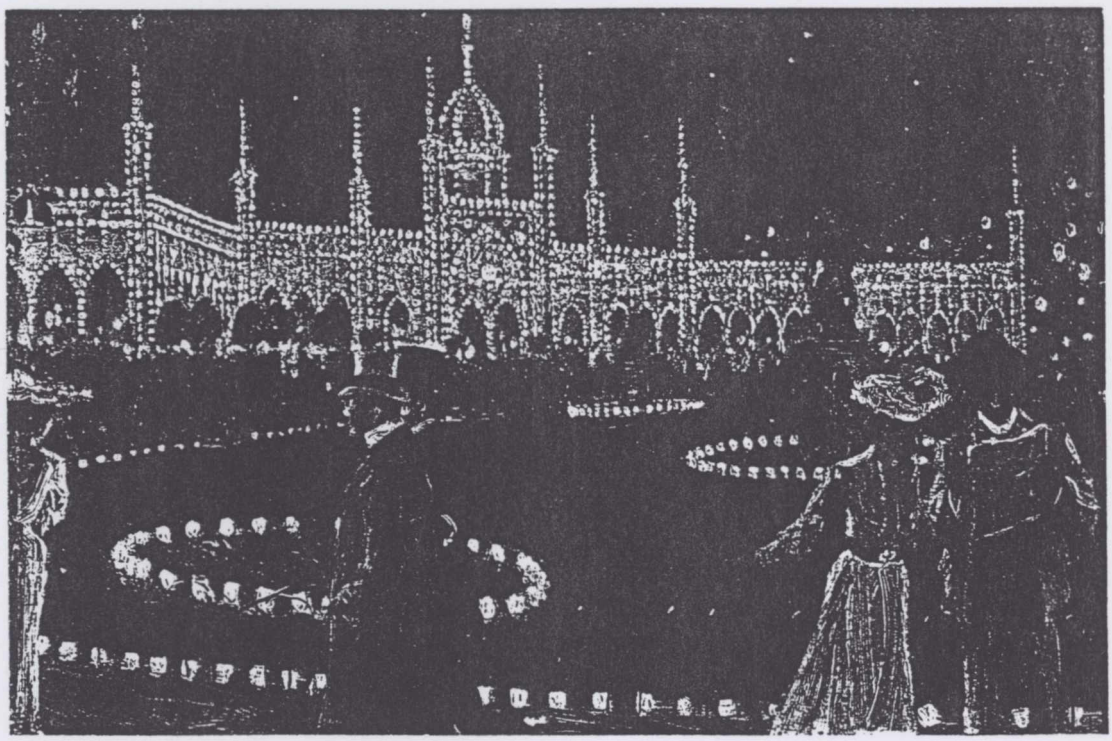

il. 78. Sala koncertowa i ogród kopenhaskiego *Tivoli*; widok nocą. Obraz Paula Fischera, ok. 1900 r.

Etablissements, jako miejsca, w których realizowały się najrozmaitsze - od kulinarnych poczynając, na duchowych kończąc - potrzeby mieszkańców miast, należą już do przeszłości. Działające do dziś ogrodowe założenia tego typu można policzyć na palcach rąk. Prowadzą one działalność zawartą w formule lunaparku[445] i stanowią atrakcję o charakterze turystycznym.

Aktualna i żywa pozostała jedynie ta część działalności dawnych *etablissement*, którą rozpoczęto w paryskich kawiarniach muzycznych. W tzw. *ogródkach*,

---

445 Lunapark, miejsce zabaw masowych z licznymi urządzeniami mechanicznymi, grami zręcznościowymi i pokazami o charakterze cyrkowo-groteskowo-kuglarskim, inaczej "wesołe miasteczko"; od nazwy miejsca zabaw na *Coney Island* w Brooklinie (Nowy York) zw. *Luna Park*, słynnego z rzęsistej iluminacji. Por. W. KOPALIŃSKI, *Słownik...*, s. 588.

towarzyszących lokalom gastronomicznym wielu miast europejskich, a od niedawna także we Wrocławiu, koncertują różnorakie zespoły muzyczne. Skala, a przede wszystkim skromna i znacznie ujednolicona forma tych przedsięwzięć, zwalnia od rozważań natury architektonicznej.

XII. PODSUMOWANIE

W niniejszej pracy po raz pierwszy podjęto się tematu wstydliwie jakby pomijanego, obrosłego w mylące skojarzenia i przez to niedocenianego. Bezpretensjonalny i popularny poziom oferty proponowanej przez *etablissements* determinował wszelkie rozważania nad kształtem architektury i organizacją przestrzenną miejsc, w których oferta ta była realizowana, wprowadzając wiele krzywdzących opinii i sądów. Szczególnie brzemiennym w skutki wydaje się przyjęcie do powszechnego użycia, deprecjonującego istotę zjawiska, słowa "ogródki".

Mając to na uwadze:

- zdefiniowano termin *etablissement*, używany powszechnie na określenie tego typu założeń na terenie niemiecko-językcznym, ustalając funkcje znaczeniowe tego słowa;

- następnie wyodrębniono i usystematyzowano - zakreślając przy tym szerokie tło kulturalno-społeczne - ogrodowe zespoły rekreacyjno-rozrywkowe tego typu, powstałe na terenie Wrocławia i jego przedmieść w okresie między końcem XVIII, a początkiem XX w.;

- ustalono wspólne, antyczne korzenie tego typu założeń, a następnie przedstawiono rodowód nowożytnej formy ogrodowych założeń rozrywkowych, zwrócono przy tym uwagę na narodową (niemiecką) i lokalną (wrocławską) ich specyfikę;

- przeanalizowano formę i funkcję poszczególnych elementów architektonicznych wchodzących w skład *etablissements*, ustalając dla nich formalne i ideowe inspiracje. Zwrócono przy tym uwagę na indywidualny i oryginalny wkład wniesiony przez te założenia do historii architektury;

- omówiono, w ujęciu historycznym, przepisy budowlane odnoszące się do obiektów wznoszonych na terenie *etablissemnts*;

- zwrócono uwagę na związki (formalne i personalne) wrocławskich *etablissements* innymi, europejskimi, głównie berlińskimi zespołami tego rodzaju;

- w rozdziale omawiającym sześć największych założeń oraz w części ujętej w formie katalogu dokonano prezentacji pięćdziesięciu wybranych zespołów typu *etablissements*, mającej na celu ilustrację skali tych założeń oraz rangi i różnorodności architektury obiektów je tworzących.

XI. SPIS ILUSTRACJI

1. Pierwsze cyrki nowożytne - podlondyńskie: *The Bull Ring* (założony w 1542 r.) i *The Bear Garden* (1. poł XVI w.). Za: Margot BERTHOLD, *Historia Teatru*, Warszawa 1980, s. 304.
2. Schemat funkcjonalny typowego gimnazjonu greckiego. Za: Longin MAJDECKI, *Historia ogrodów*, Warszawa 1981, s. 39.
3. *Cirkus Gymnasticus* Christopha de Bach na wiedeńskim *Praterze*. Za: Bogdan DANOWICZ, *Był Cyrk Olimpijski*, Warszawa 1984, il. 35.
4. Część *Zedlitz* (Siedlec), F. B. Endler, akwf., 1805 r.; Zbiory Graficzne MN we Wr., sygn. VII-808.
5. Kawiarnia z ogrodem we wsi *Pirscham* (Bierżany, Bierdzany). Pocztówka kolorowana, koniec XIX w.; Zbiory Specjalne MN we Wr., sygn. 573(2).
6. Gospoda *Zum Blauen Hirsch* przy *Ohlauerstrasse* 7 (ul. Oławska). Projekt przebudowy, 1886 r. Zbiory ABmW, sygn. H.P.135/86.
7. Widok sceny, przebudowanego w 1727 r. na teatr, *Ballhausu*. Ilustracja z pamiętnika Jaenischa, wykonana w 1745 r. przez Johanna Georga Wagnera. Za: *Wrocław, jego dzieje i kultura*, red. Zygmunt ŚWIECHOWSKI, Warszawa 1978, s. 309.
8. Projekt przebudowy teatru *Kalte Asche*, 1789 r., Leyser. Za: Zbigniew Raszewski, *Z tradycji teatralnych Pmorza, Wielkopolski i Śląska*. W: Studia z dziejów teatru w Polsce, t. III, Wrocław 1855, s. 160.
9. Scena jednego z teatrzyków amatorskich, tzw. *Libhabertheater*. Za: *Schlesiens Vorzeit im Bild und Schrift, Neue Folge*, t. IV, 1907, s. 214.
10 a. Plan przebudowy sali redutowej przy *Bischofstrasse* 13 (*Hotel de Pologne, Koenig v. Ungarn*), 1904 r. Zbiory ABmW, sygn. P. 3352.04.
10 b. Widok wnętrza sali redutowej z przedstawieniem balu maskowego. Za: *Schlesiens Vorzeit im Bild und Schrift, Neue Folge*, t. IV, 1906, s. 156.
11. Plac ćwiczeń strzeleckich w okolicach *Salzstrasse*. Według F.B. Endlera grafikę przygotował Karl Remshardt, 1736 r. Za: Olgierd CZERNER, *Wrocław na dawnej rycinie*, Wrocław 1989, ryc. 273.
12. *Ballhaus* w Koburgu, przebudowany w 1764 r. na teatr. Stan sprzed przebudowy. Za: Otto WEDDIGEN, *Geschichte der Theater Deutschlands*, t. 1, Berlin 1904, s. 473.
13. Plan sytuacyjny i projekty pawilonów ogrodowych zakładu kąpielowego *Diana Bad*, przy *Schweidnitzer Stadtgraben* 8 (ul. Podwale). 1860 r. ABmW, sygn. 139/60.
14. Widok założenia *Tivoli* w Kopenhadze, stan z 1885 r. Za: *Handbuch der Architektur*, cz. IV, pół-tom 4, z. 1, s.165.
15. Plan sytuacyjny założenia *Tivoli* w Kopenhadze. 1843 r. Za: *Handbuch der Architektur*, cz. IV, pół-tom 4, z. 1., s. 164.
16. Widok teatru letniego w kopenhaskim *Tivoli*, 1860 r. litografia nieznanego autora. Pocztówka ze zbiorów muzeum lunaparku *Tivoli*, Kopenhaga.
17. Wnętrze karczmy przy ul. Oławskiej. Według nieznanego rysunku grafikę wykonał Thomas Jenewein, 1. poł XVIII w. Za; Olgierd CZERNER, *Wrocław na dawnej rycinie*, Wrocław 1989, ryc. 99.
18. Ogród jednej z kawiarń położonych na terenie *Neu Scheitnig* (Nowe Szczytniki); grafika J.K. Richtera. Za: Olgierd CZERNER, *Wrocław na dawnej rycinie*, Wrocław 1989, ryc. 287.

19. Projekt elewacji ogrodowej pawilonu ogrodowego w "ogrodzie mlecznym" zw. *Schoenefeld's Garten.* Ze zbiorów ABmW
20. Ruiny kawiarni *Zum Birnbaum*, grafika F. G. Endlera, 1808 r. Zbiory Graficzne MN we Wr., sygn. VII-775.
21. Plan *Porticus Liviae,* ogrodu publicznego założonego w starożytnym Rzymie przez cesarza Oktawiana Augusta. Za: Longin MAJDECKI, *Historia ogrodów,* Warszawa 1981, s. 49.
22. Projekt elewacji ogrodowej siedziby *Sommer Gesellschaft,* W. Hofeus, 1844 r. Ze zbiorów ABmW, sygn. 113/45.
23 a. Projekt rozbudowy kręgielni w *etablissment Bei Pietsch*, 1874 r., R. Beier. Ze zbiorów ABmW, teczka nr 1261, sygn. 436/74.
23 b. Projekt kregielni połączonej z chłodnią piwa, *etablissment Zur Goldenen Helm,* 1863 r. C. Meinecke. Ze zbiorów ABmW, teczka nr 3252, sygn. 752/63.
24. Scena letnia w *Wintergarten;* 1872, drzeworyt, autor nie znany. Za: *Schlesische Provinzialblaetter* 1869, s. 256.
25. Układ miejsc na widowni teatru *Arena* w *Wintergarten,* 1863 r. Za: *Adressbuch...,* 1863, wkładka.
26. Przykłady rozwiązań letnich scen muzycznych typu kiosk we wrocławskich *etablissements.*
27. Projekt sceny muzycznej dla ogrodu *Schiesswerder,* 1854 r., H. F.Waessemann. Za: *Architektonisches Skizzenbuch,* z. 28, tabl.1.
28. Przykłady letnich scen muzycznych wtopionych w inne elementy wyposażenia ogrodu, wzniesionych na terenie wrocławskich *etablissements.*
29. Projekty sceny muzycznej i kolumnady dla ogrodu *Goldener Helm,* 1865 r., Carl Meinecke. Ze zbiorów ABmW, teczka nr 3252, sygn. 714/75.
30. Plan ogrodu Caspara Wilhelma Sculteti przy *Grosse Anger* (ul. Piłsudskiego).
31. Projekty cieplarń:
- a. mieszczącej się przy *Parkstrasse* 35. 1851 r., W. Hofeus. Ze zbiorów ABmW, sygn. 273/51.
- b. dobudowanej do sali koncertowej w *Weiss Garten,* 1845 r,. F. Morave. Ze zbiorów ABmW, teczka nr 1229, sygn. 324/45.
32. Fragment katalogu wrocławskiej firmy M. G. Schotta.
33. Projekt pracowni fotograficznej dla ogrodu należącego do *Cafe-Kaiserkrone,* przy *Stadtgraben* 8 (ul. Podwale), 1871 r., Friedrich Barchewitz. Ze zbiorów ABmW
34 a, b. Projekty części elewacji budynków frontowych *etablissements Weissa* (a) i *Liebicha* (b), zawierających wejścia, do mieszczących się tam, *atelier* fotograficznych. Ze zbiorów ABmW, teczki nr 1242, 1229, H. W. 86/79, sygn. H.W. 362/79.
35. Plany sal do tańca:
- a. *Etablissment Deutsche Kaiser* (stan z 1887 r.), teczka nr 940, sygn. H.P. 852/87,
- b. *Goldener Scepter* (stan z 1857 r.). Ze zbiorów ABmW, teczka nr 2306, sygn. 334/57.
36. Wnętrze szkalnego pawilonu w *Etablissement Buergersaele.* Za: Georg Hallama, *Deutschlands Staedtebau* , Breslau-Berlin 1924, s. 182.
37. Projekty *Glas Salons* dla wrocławskich *etablissements*:
- a. *Zeltgarten,* 1864 r.
- b. *Parisier Garten,* 1870 r.

38. Przykłady sal wznoszonych na terenie wrocławskich *etablissements*, których architektura nawiązywała do form wykształconych w rezydencjach ogrodowych doby klasycyzmu. Projekty elewacji:
- a. *Stadtpark* (1877 r.)
- b. *Goldener Scepter* (1876 r.)
- c. *Parisier Garten* (1870 r.)

39. Sala koncertowa w *etablissement Weiss Garten,* 1860 r., Th. Milczewski. Projekty:
- a. elewacja ogrodowa,
- b. przekrój poprzeczny,

40. Projekt sali koncertowej w *etablissement Weiss Garten*, 1860 r. , Th. Milczewski; przekrój podłużny.
Ze zbiorów ABmW, teczka nr 1229, sygn. 189/60.
41. Projekt elewacji ogrodowej sali koncertowej *etablissement Zeltgarten.* 1871 r., F. Barchewitz. Ze zbiorów ABmW, teczka nr 2363, sygn. 3841/71.
42. *Zeltgarten* - widok założenia od strony *Promenady,* wnętrze sali teatralnej (po dokonanej w 1897 r. adaptacji na teatr *Apollo*) oraz restauracji. Pocztówka kolorowana, 1899 r., Zbiory Specjalne MN we Wr, sygn. 573 (10).
43. Projekt elewacji frontowej budynku mieszczącego salę wielofunkcyjną w *etablissement Deutsche Kronprinz*, 1867 r., R. Ebneter. Ze zbiorów ABmW, teczka nr 3145, sygn. 881/67.
44. Widok elewacji frontowej budynku mieszczącego salę wielofunkcyjuną w zespole *Wappenhoff.* Fragment papieru firmowego. Z akt ABmW.
45. Przykłady rozwiązań konstrukcji dachowych wykorzystujących różne warianty systemu wieszarowego, rozpiętych nad salami koncertowymi i wielofunkcyjnymi we wrocławskich *etablissements.*
46. Plany parterów kolejnych budynków frontowych w *Weiss Garten:*
- a. według projektu H. Leyentala, 1879 r. Ze zbiorów ABmW, teczka nr 1230, sygn. H.W. 86/79,
- b. według projektu Hansa Poelziga, 1925 r. Ze zbiorów ABmW, teczka nr 1231, sygn. P,2438.25.

48. Projekt przekroju przez budynek frontowy i westybul sali koncertowej założenia *Weiss Garten,* 1879 r., H. Leyental. Ze zbiorów ABmW, teczka nr 1230, sygn. H.W. 86/79.
49. Widownia *Liebich Theater* po przebudowie w 1904 r.; schemat rozkładu miejsc na widowni. W; *Adressbuch....*, 1906, wkładka reklamowa.
50. Projekt elewacji frontowej budynku mieszczącego salę teatralną w *Scholtz Etablissement,* 1872 r., F. Barchewitz. Ze zbiorów ABmW, teczka nr 1749, sygn. 680/72.
51. Widok wnętrza sali teatralnej zespołu *Viktoria*, 1906 r. W: *Adressbuch...*, 1906, wkładka reklamowa.
52. Schemat funkcjonowania żelaznej kurtyny w *Viktoria-Theater,* 1902 r. Ze zbiorów ABmW, teczka nr 3188, sygn. P.1167.02.
53. Projekt sali wzniesionej na terenie zespołu *St. Vinzenz-Haus*, 1885 r., J. Ebers.
- a. przekrój poprzeczny z widokiem na scenę,
- b. elewacja ogrodowa.

Ze zbiorów ABmW, teczka nr 3472, sygn. 29/85.

54. Plan sytuacyjny zespołu *Prinz v. Preussen;* fragment planu Wrocławia G. Schuberta, ok. 1828 r. Ze Zbiorów Graficznych MN Wr.
55 . Plan sytuacyjny *etablissement Wintergarten*; fragment planu Wrocławia F. R. Fischera, 1844 r. Ze Zbiorów Graficznych MN Wr.
56. Wnętrze głównej sali *etablissement Kroll's Wintergarten*, litografia z lat 40. XIX w., autor nie znany. Ze Zbiorów Graficznych MN Wr, sygn. VII - 974.
57. *Der Philosophen Gang,* droga prowadząca z miasta w kierunku wsi *Polnish Neudorf,* F.B. Endler, 1800 r., miedz.+ akwaf. Ze Zbiorów Graf. MN Wr., sygn. VII-790.
58. Plan sytuacyjny ogrodu *Volksgarten;* fragment planu Wrocławia A. Hoffmanna, 1865 r. Ze zbiorów ABmW.
59. Plan sytuacyjny założenia *Schiesswerder* i sąsiadującej z nim *Fuellertinsel,* sporządzony dla potrzeb organizowanej tam w 1893 r. wystawy ogrodniczej. Ze zbiorów ABmW.
60. Projekt elewacji ogrodowej sali koncertowej wzniesionej na terenie *etablisement Schiesswerder,* 1854 r., H.F. Waessemann. Ze zbiorów ABmW.
61. Projekt kolorystyki wnętrza sali koncertowej zespołu *Schiesswerder,* 1854 r., H.F. Waessemann. W: *Architektonisches Skizzenbuch,* z. 23.
62.a,b,c,d. Nie zrealizowane projekty rozbudowy zespołu *Schiesswerder.* Ze zbiorów ABmW.
63. Plan sytuacyjny *Etablissemnt Friebeberg,* stan z 1894 r. Ze zbiorów ABmW.
64. *Etablissement Friebeberg,* widok elewacji frontowej budynku mieszczącego salę restauracyjną i teatralną (*variete' - Bonboniere*); fot. z 1924 r. W: Georg HALLAMA, *Deutschlands Stadtebau. Breslau.* Breslau 1924, s. 144.
65. Plan sytuacyjny *Morgenau,* stan z 1920 r.; *Etablissement Buergersaele* wystepuje w nim pod nazwą *Lunapark.* Plan Wrocławia z 1920 r. ze zbiorów ABmW.
66. *Etablissement Buergersaele,* rysowane widoki wnętrz pomieszczeń wchodzących w skład założenia; pocztówka kolorowana, 1905 r. . Ze zbiorów MN we Wr, sygn. 573 (12).
67. Fotografia elewacji frontowej *Etablissemnt Buergersaele,* stan z 1924 r. W: Georg HALLAMA, *Deutsche Stadtebau. Breslau,* Breslau 1924, s. 182.
68. Rysunek wnętrza sali koncertowo-teatralnej w *Etablissement Buergersale,* stan z 1889 r. W: Hermann MARKGRAF, *Breslau und seine Umgebung,* Zuerich ok. 1889, s. 98.
69. Rysunek wnętrza sali tanecznej w *Etablissement Buergersaele,* stan z 1889 r. W: Hermann MARKGRAF, *Breslau und seine Umgebung,* Zuerich ok. 1889 r. s. 89
70. *Lisnen's Garten* przy *Chausseestrasse* w Berlinie. Litografia według szkicu Borna, bez daty. W: Ruth FREYDANK, *Theater in Berlin.* Berlin 1988, s. 243
71. Widok berlińskiego *Kroll's Wintergarten,* stan po odbudowie zakończonej w 1855 r. W: Eva BOERSCH-SUPAN, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840-1870,* Muenchen 1977, s. 273
72. Sala koncertowa *Etablissement Flora* w Charlottenburgu pod Berlinem, widok od strony ogrodu. Projekt J. Otzen, H. stier, 1874 r. W. Ruth FREYDANK, *Theater in Berlin,* Berlin 1988, s. 292.
73. Założenie *Palmengarten* we Frankfurcie n/M,
- a. plan sytuacyjny
- b. plan sali koncertowej połączonej z palmiarnią,
W: *Handbuch der Architektur,* cz. IV, pół-tom 6, z. 3, s. 280.

74. *Wallner-Theater* w Berlinie,
- a. plan parteru w powiązaniu z ogrodem
- b. widok teatru od strony ogrodu,
W: Ruth FREYDANK, *Theater in Berlin*, Berlin 1988, s. 281.
75. Wnętrze berlińskiego *Eiskeller-Etablissement.* W: *Berlin und seine Bauten*, Berlin 1896, s. 528.
76. Schematyczny widok wnętrza teatru *Thalia* we Wrocławiu, stan z 1906 r. W: *Adressbuch...*, Breslau 1906
77. Widok teatru *Schauspielhaus* we Wrocławiu; fotografia prezentująca stan po zakończeniu budowy w 1906 r. W: *Ostdeutsche Bau-Zeitung*, 1907, nr 36.
78. Sala koncertowa i ogród kopenhaskiego *Tivoli;* obraz olejny, Paul Fischer, ok. 1900 r. Ze zbiorów muzeum lunaparku *Tivoli*, Kopenhaga.

XII. BIBLIOGRAFIA

I.. Źródła i opracowania o charakterze źródłowym.

1. ABT Gottfried Ephraim Ludwig, *Beytraege zur Geschichte des Theaters in Breslau.* W: Schlesische Provinzialblaetter, Breslau 1798
2. ANDREAE Friedrich, *Breslau um 1800,* Breslau 1921
3. BALLACH Jan, *Illustrierten Fuehrer Haupt und Residenzstadt Breslau,* Breslau 1885
4. BOEHM Ludwig Johann, *Kurze Geschichtliche Darstellung des Dienstag-Kegler-Vereins,* Breslau 1835
5. FISCHER F. R. *Geschichte und Beschreibung von Breslau,* Breslau 1846
6. FISCHER F. R., *Fuehrer durch Breslau,* Breslau 1851
7. GOMOLCKE Daniel, *Das kurzgeffasen Inbegriffs der vornehmsten Merkkwuerdigkeiten in der Kayser und Koenigl. Stadt Breslau,* Breslau 1733
8. HABEL Paul , *Fuehrer durch Breslau,* Breslau 1912
9. HALLAMA Georg, *Breslau und seine Umgebung,* b.d.
10. HALLAMA Georg, *Deutschlands Staedtebau,* Breslau-Berlin 1924
11. *Komm, ich zeige dir Breslau,* b.a., Breslau 1926
12. KREBS Julius, *Wanderungen durch Breslau und dessen Umgebungen,* Breslau 1836
13. LANDSBERGER Franz, *Breslau,* Leipzig 1926
14. MARKGRAF Hermann, *Breslau und seine Umgebung,* Zuerich 1889
15. MARKGRAF Hermann, *Die Strassen Breslaus nach Ihrer Geschichte und Ihren Namen,* Breslau 1896
16. MENZEL Carl August, *Topographische Chronik v. Breslau.* Breslau 1805
17. MORGENBESSER Michael, *Breslau und seine Merkwuerdigkeit. Ein Taschenbuch,* Breslau 1831
18. MORGENSTERN E. *Fuehrer durch Breslau,* Breslau 1881
19. NENCKE K. Ch., *Breslau. Ein Wegweiser fuer Fremde und Einheimische,* Breslau 1808
20. *Neue Fuehrer durch die Haupt und Residenz-Stadt Breslau,* b.a., Breslau 1882
21. NOSSELT F., *Breslau und dessen Umgebungen,* Breslau 1825
22. ROESELT F., *Breslau und dessen Umgebungen,* Breslau 1833
23. ROLAND Gustaw, *Vollstaendige Topographie von Breslau,* Breslau 1840
24. SCHEYER Ernst, *Breslau*
25. SCHMUDE Albert, *Breslau, eine Heimatkunde,* Breslau 1921
26. SCHLESINGER Maximilian, *Geschichte des Breslauer Theaters, 1522-1841,* Berlin 1898
27. SITTENFELD Ludwig, *Geschichte der Breslauer Theaters, 1841-1900,* Breslau 1909
28. STEIN Julius, *Geschichte der Stadt Breslau in neuzehnten Jahrhundert,* Breslau 1884
29. STEINBERGER J. G., *Breslauische Tagebuch, 1740-1742,* Breslau 1891
30. SUST Theodor, *Fuehrer durch Breslau.* W: Adressbuch der Haupt- und Residenz-Stadt Breslau, Breslau 1863
31. VOGT M., KRONE C., *Breslau u. seine Umgebung,* Breslau 1841
32. WEISS Friedrich Gustaw Adolf, *Chronik der Stadt Breslau,* Breslau 1865

33. WEISS Friedrich Gustaw Adolf, *Wie Breslau wurde*, Breslau b.r.
34. WINDERLICH C., *Illustriertes Breslau*, Breslau 1865
35. WOERL Leo, *Fuehrer der Stadt Breslau und Umgebung*, Breslau 1889
36. *Wohin in Breslau*, b.a., Breslau 1937
37. ZIMMERMANN F. A., *Beschreibung der Stadt im Herzogtum Schlesien*, Brieg 1792

DRUKI OKOLICZNOŚCIOWE

1. *Katalog fuer die Schlesische Gartenbau-, Frost und Landwirtschaftliche Austellung*, b.a., Breslau 1878
2. *Program zu feierlichen Einzuge Ihrer Majestaeten des Koenigs und der Koenigin in die Haupt und Residenz Stadt Breslau. Breslau 13 Sept. 1841*, b.a., Breslau 1841
3. THOLUCK R., *Wegweiser und Erinnerungen an den grossen Volks-Garten zu Breslau*, Breslau 1853
4. *Statuten des Privat-Vereins im goldenen Helme*, Breslau 1834
5. *Victoria Theater und andere Variete*, b.a., Breslau 1911

ENCYKLOPEDIE, SŁOWNIKI

1. CHODERA Jan, KUBICA Stefan, *Podręczny słownik niemiecko-polski, polsko-niemiecki*, t. I-II, Warszawa 1984
2. *Illustriertes Bau-Lexikon*, t. II, Leipzig-Berlin 1875
3. *Illustriertes Bau-Lexikon*, t. III, Leipzig-Berlin 1876
4. KIELIG Uwe, *Berliner Privatarchitekten und Eisenbahnbaumesiter im 19. Jahrhundert. Biographisches Lexikon.* W: Miniaturen zur Geschichte, Kultur und Denkmalpflege, Berlin 1988, nr 26
5. KOPALIŃSKI Władysław, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1975
6. KOPALIŃSKI Władysław, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985
7. *Lexikon der Kunst*, t.I-IV, Lipsk 1968
8. PEVSNER Nikolaus, FLEMING John, HONOUR Hugh, *Encyklopedia architektury*, Warszawa 1992
9. SCHEUREMANN Gerhard, *Das Breslau-Lexikon*,
10. SZOLGINIA Witold, *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i budownictwo*, Warszawa 1976
11. *Słownik języka polskiego*, t. I-III, Warszawa 1979
12. *Słownik kultury antycznej. Grecja, Rzym*, red. Lidia WINNICZUK, Warszawa 1986
13. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. Stefan KOZAKIEWICZ, Warszawa 1976
14. UNRUH Walther, *ABC der Theatertechnik. Schwoerterbuch.* Seria: Theatertechnische Buecher, t. 1., Halle 1950
15. *Wahring deutsches Woerterbuch*, 1995
16. *Wasmuths Lexikon der Baukunst*, t. IV, 1932
17. *Wielki słownik francusko-polski*, t.I-II, Warszawa 1986

PODRĘCZNIKI

1. DURM Josef, WAGNER Heinrich, *Oeffentliche Vergnuegungsstaetten und Festhallen.* W: Handbuch der Architektur, cz. IV, pół-tom 4, z.1, Darmstadt 1894
2. KERLER Adalbert, SCHMITT Eduard, *Pflanzenhaeuser.* W: Handbuch der Architektur, cz. IV, pół-tom 6, z. 4, Darmstadt 1893
3. LAMBERT Andre, STAHL Eduard, *Die Garten-Architektur.* W: Handbuch der Architektur, cz. IV, pół-tom 10, Stuttgart 1898
4. SCHMITT Eduard, *Konzerthaeuser und Saalbauten.* W: Handbuch der Architektur, cz. IV, pół-tom 6, z. 3, Stuttgart 1901
5. SCHMITT Eduard, *Zirkus- und Hippodromgebaeude.* W: Handbuch der Architektur, cz. IV, pół-tom 6., z. 6, Stuttgart 1904
6. WAGNER Heinrich, *Schankstaetten und Speisewirtschaften; Kaffehaeuser und Restaurants.* W: Handbuch der Architektur, cz. IV, pół-tom 4, z.1, Darmstadt 1894
7. ŻENCZYKOWSKI Wacław, *Budownictwo ogólne*, t. III, cz. I., Warszawa 1967

BIBLIOGRAFIE

1.. HUEBNER Johannes, *Bibliographie des Schlesischen Musik- und Theaterwesens.* W: Schlesische Bibliographie, t.6.
2. LOEVE Victor, *Bibliographie der Schlesischen Geschichte*, t. 1, Breslau 1927

CZASOPISMA I PERIODYKI

1. *Adressbuch der Haupt- und Residenz-Stadt Breslau*, 1832-1916
2. *Allgemeine Bauzeitung*, 1877, nr 41
3. *Breslauer Zeitung*, 1846 nr ; 1852, nr ;1854, nr 85; 1855, nr 74, 210; 1905, nr 691
4. *Breslauer Fremden und Anzeigeblaett*, 1870, nr 54
5. *Breslauer Morgen Zeitung*, 1906, nr 528, 530
6. *Centralblatt der Bauwerwaltung*, 1889, nr 447
7. *Deutsche Bauzeitung*, 1891, nr 75,; 1906 nr 1
8. *Die Breslauer Revue*, 1919, nr 1; 1920, nr 2
9. *Ostdeutsche Bauzeitung*, 1904, nr 42; 1906, nr 24, 26, 30
10. *Ruebezahl. Schlesische Provinzialblaetter*, 1869, nr 6; 1872, nr
11. *Schlesische Monatshefte*, Breslau 1933
12. *Schlesische Zeitung*, 1854, nr ; 1854, nr 85; 1855, nr 2101884, nr 613, 682; 1894, nr 612, 615, 618; 1906, nr 774, 807
13. *Wochenblaett des Architekten-Verein zu Berlin, 1867, nr 19; 1867, nr 25*

LITERATURA UZUPEŁNIAJĄCA

1. APPELIUS O., ROENNEBECK R., *Theater- und Cirkus-Gebaeude.* W: Berlin und seine Bauten, Berlin 1896

2. BALIŃSKA Grażyna, *Uzdrowiska dolnośląskie*, Wrocław 1991
3. BERGER Otto, *Die Bauordungen der Stadt Breslau von 1605 bis 1925*, Breslau 1926
4. BERTHOLD Margot, *Historia teatru*, Warszawa 1980
5. BETTAUER Fritz Ernst, *50 Jahre Schauspiel in Breslau*, Breslau 1919
6. BIŃKOWSKA Iwona, *Promenada wrocławska. Geneza powstania i pierwsze lata istnienia.* W: Rocznik Sztuki Śląskiej, 1991, t. 15, s.105-117
7. BIŃKOWSKA Iwona, *Kształtowanie systemu zieleni miejskiej we Wrocławiu w XIX i na początku XX stulecia.* W: Architektura Wrocławia, t. II, Wrocław 1995
8. BIŃKOWSKA Iwona, *Wrocław, fotografie z przełomu XIX i XX w.*, cz. 1, Wrocław
9. BOBER Anna, *Wrocławska willa Eichborn i jej motywy antyczne*, W: Dylematy klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII i XIX wieku i jej europejskich kontekstach, red. Zofia Ostrowska-Kębłowska, Wrocław 1994
10. BOBER Anna, *Wrocławska willa Eichborn*, mps pracy magisterskiej, Instytut Historii Sztuki UWr, Wrocław 1992
11. BOERSCH-SUPAN Eva, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840-1870*, Muenchen 1977
12. BODE Paul, *Kinos. Filmtheater und Filmvorfuerraueme*, Muenchen 1957
13. BRZEZOWSKI Wojciech, *Barokowa architektura rezydencjonalna w XVIII w. na Śląsku*, mps pracy doktorskiej, Politechnika Wrocławska 1981
14. BRZEZOWSKI Wojciech, *Dom wrocławski w okresie baroku.* W: Architektura Wrocławia, t. 1, Wrocław 1995
15. BRZEZOWSKI Wojciech, *Ulica św. Wojciecha i jej architektura.* W: Architektura Wrocławia, t. II, Wrocław 1995
16. CIOŁEK Gerard, *Teatry ogrodowe XVII i XVIII wieku.* W: Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury PAN, Warszawa 1954
17. CZERNER Olgierd, *Wrocław na dawnej rycinie*, Wrocław 1989
18. DŁUGOBORSKI Wacław, GIEROWSKI Józef, MALECZYŃSKI, *Dzieje Wrocławia do 1807 r.*, Wrocław 1958
19. DANOWICZ Bogdan, *Był Cyrk Olimpijski*, Warszawa 1984
20. DOBESZ Janusz L., *Ozdoba kamienicy mieszczańskiej w XIX i XX w.*, W: Architektura Wrocławia, t. 1., Wrocław 1995
21. ENGEL Martin, *Die staedtebauliche Einbindung des Breslauer Schlosses.* W: Architektura Wrocławia, t. II, s. 181-200.
22. EYSYMONTT Krzysztof, *Ogród Laurentiusa Scholtza i jego europejskie parantele*, W: Biuletyn Historii Sztauki, 1989, nr 1, s. 3-12
23. FILLER Witold, *Melpomena i piwo*, Warszawa 1960
24. FINK Erich, *Geschichte der Landesherrlichen Besuche in Breslau*, Breslau 1897
25. FREYDANK Ruth, *Theater in Berlin*, Berlin 1988
26. GALANTOWICZ Bogna, TUROWSKI Dariusz, *Rekonstrukcja rozwoju architektoniczno-przestrzennego Gartenstrasse 1-56.* W: Architektura Wrocławia, t.1., Wrocław 1995
27. GIEDION Sigfried, *Przestrzeń, czas, architektura*, Warszawa 1968
28. GRYGLEWSKA Agnieszka, *Twórczość Richarda Pluedemanna, 1846-1910;* mps. Seria: Raporty, Politechnika Wrocławska 1992
29. GRZEGORCZYK Bożena, *Trzy oblicza wrocławskiego Teatru Miejskiego.* W: Dylematy klasycyzmu, red. Zofia Ostrowska-Kębłowska, Wrocław 1994

30. GRZEGORCZYK Bożena, *Theatre and the Question of its Location.* W: Theatre Architecture of the 19th Century in Central Europe, Kraków 1993
31. GUETTLER Peter, AHMADI Ditta, *Opernhauser un Theater. Liste der Opernhauser und Theater.* W: Berlin und seine Bauten, cz. IV, t. A., Berlin-Muenchen 1983
32. HADANOWSKI Franz, *Wiener Theater zur Zeit Franz Josef I,* Wien 1958 (katalog)
33. HOFFMAN Hans Christof, *Theater und Oper in der deutschen Stadt.* W: Die deutsche Stadt im 19 Jhr, red. L. Grote, Muechen 1973
34. HUIZINGA Johan, *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury,* Warszawa 1985
35. *Industriekultur in Hamburg,* red. V. Pluegemann, Muenchen 1984
36. KELERA Józef, *Teatry wrocławskie.* W: Panorama kultury współczesnego Wrocławia, red. B. Zakrzewski, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970
37. KOMASZYŃSKI Michał, *Przedmieście Świdnickie w 1. poł XIX w.* W: Rocznik Wrocławski, Wrocław 1957, t.1.
38 . KRAKOWSKI Piotr, *Teoretyczne podstawy architektury wieku XIX.* W: Zeszyty Naukowe UJ, t. DXXV, z.15.
39. KRÓL-KACZOROWSKA Barbara, *Teatr dawnej Polski. Budynki, dekoracje, kostiumy,* Warszawa 1971
40. KRÓL-KACZOROWSKA Barbara, *Budynek teatru. Rozwój funkcji i form do roku 1833.* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975
41. KRUSZEWSKI Tomasz, *Niemiecko-polski spis ulic, placów i mostów Wrocławia, 1873-1993,* Wrocław 1993
42. JAGIEŁŁO-WENZEL Marzanna, *Przewodnik po teatrach Wrocławia.* W: Notatnik Teatralny, 1993, vol. I.
43. JAGIEŁŁO-WENZEL Marzanna, *Architecture of Wroclaw Theatre in the Second Half of the 19th Century.* W: THeatre Architecture of the Late 19th Century in Central Europe, Kraków 1993
44. LANDSBERGER Franz, *Der neue Konzerthausaal.* W: Schlesische Monatshefte, 1925, s. 588-590
45. LEHNE Andreas, *Vienna - Small Theaters in Big Houses.* W: Theatre Architecture of the Late 19th Century in Central Europe, Kraków 1993
46. LIBISZOWSKA Zofia, *Życie polskie w Londynie w XVIII w.,* Warszawa 1972
47. LOYER F., *Le siecle de l'industrie, 1789-1914,*
48. MAJDECKI Longin, *Historia ogrodów,* Warszawa 1981
49. MALECZYŃSKI Karol, MORELOWSKI Marian, PTASZYCKA Anna, *Wrocław, rozwój urbanistyczny,* Warszawa 1956
50. MAŁACHOWICZ Edmund, *Stare Miasto we Wrocławiu,* Wrocław 1985
51. MATWIJOWSKI Krystyn, *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu,* Wrocław 1969
52. MATWIJOWSKI Krystyn, *Zawody strzeleckie w dawnym Wrocławiu.* W: Kalendarz Wrocławski, 1973, s. 313-317.
53. NICOLL Allardyce, *Dzieje teatru,* Warszawa 1959
54. NIELSEN Orson, *Tivoli. Souvenir Buch,* Kopenhaga 1996
55. NIPPERDEY Th., *Deutsche Geschichte 1800-1866. Buergerwelt und starker Staat,* Muenchen 1993
56. NIPPERDEY Th., *Deutsche Geschichte 1866-1918. Arbeitswelt und Buergergeist,* Muenchen 1993

57. NOWACKI Kazimierz, *Architektura krakowskich teatrów.* Seria: Dzieje teatru w Krakowie, Kraków 1982
58. OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA Zofia, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1790-1880,* Warszawa-Poznań 1982
59. PLAGEMANN Volker, *Industriekultur in Hamburg,* Muenchen 1984
60. RASZEWSKI Zbigniew, *Z tradycji teatralnych Pomorza, Wielkopolski i Śląska.* W: Studia z dziejów teatru w Polsce, t. III, Wrocław 1955
61. RASZEWSKI, Zbigniew, *Krótka historia teatru polskiego,* Warszawa 1977
62. ROENNEBECK R., *Saalbauten,* W: Berlin und seine Bauten, Berlin 1894
63. SCHEUFLER Pavel, *Praha 1848-1914,* Praha 1984
64. SIERAKOWSKI Stanisław, *Architektura obejmująca wszelki gatunek murowania i budowania,* Kraków 1812
65. SIEWIERSKI Jerzy, *Dzieci Wdowy, czyli opowiesci masońskie,* Milanówek , b.d.
66. SKURATOWICZ Jan, *Architektura Poznania 1890-1918.* Poznań 1991
67. SZULCÓWNA Halina, *Wsie warzywnicze pod Wrocławiem w pierwszej połowie XIX w.* W: Kwartalnik historii kultury materialnej, nr 3/4, Warszawa 1957
68. SZWANKOWSKI Eugeniusz, *Teatry Warszawy 1765-1918,* Warszawa 1979
69. *Ulica Świdnicka we Wrocławiu,* Wrocław 1995
70. VOGELSANG Bernd, *Theaterbau in Schlesien.* W: Funde und Befunde zur schlesischen Theatergeschchte, red. Baerbel Rudin, t. 2, Dortmund 1984
71. WEBER Karl, *Geschichte des Theaterwesens in Schlesien. Daten und Fakten - von den Anfangen bis zum Jahre 1944,* Dortmund 1980
72. WEDDIGEN Otto, *Geschichte der Theater Deutschlands in hundert Abhandlungen,* Berlin 1904, t.1
73. WENDT H. *Breslauer Ausflugorte in alter Zeit.* W: Schlesische Zeitung, 1899, nr 664, 670, 676.
74. WISNIEWSKI Edgar, *Konzerthauser und Konzertsaele.* W: Berlin und seine Bauten, cz. IV, t.A, Berlin-Muenchen 1983
75. *Wolnomularstwo w świetle encyklopedyj,* Warszawa 1934, b.a. (reprint, b.d.)
76. *Wrocław, jego dzieje i kultura,* red. Zdzisław Świechowski, Warszawa 1978
77. ZABŁOCKA-KOS Agnieszka, *Neorenesans w architekturze mieszczaństwa wrocławskiego.* W: Architektura Wrocławia, t.I, Wrocław 1995
78. ZDUNIAK Maria, *Muzyka i muzycy polscy w XIX w.* Seria: Monografie Śląskie, t. XXVII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Łódź 1984
79. ZIELIŃSKI Adam, *Wrocławskie aktualności sprzed lat,* Wrocław 1979
80. ZAKRZEWSKI Bogdan, *Przechadzki po XIX w. Wrocławiu,* Wrocław 1989

PLANY WROCŁAWIA WYKORZYSTANE W PRACY
(w kolejności chronologicznej)

Wykaz skrótów użytych do podania informacji o miejscu przechowywania oryginału:
MN - Muzeum Narodowe we Wrocławiu
BU - Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu
ABmW - Archiwum Budowlane miasta Wrocławia

1. Plan J.D. Schleuena, 1741 r. (MN) Za: Olgierd Czerner, *Wrocław na dawnej rycinie,* Wrocław 1989, ryc. 81

2. Plan F. B. Endlera, 1807r.
3. Plan z 1822 r. (MN)
4. Plan E. Hoffmana, 1827 r. (BU)
5. Plan I.. D. Grussona, 1827 r. (MN)
6. Plan G. Schuberta, ok. 1828 r. (MN)
7. Plan z 1846 r., na podst. rys. J. Schneidera wyk. K. Krone. (BU) Za: Olgierd Czerner, *Wrocław...*, ryc. 169
8. Plan z 1853 r. , na podst. rys. C. Studta wyk. Jaeger. (BU)
9. Plan J. Materna, ok. 1865 r. Za: C. Winderlich, *Illustriertes Breslau*, Breslau 1865, wkładka
10. Plan sekcyjny Sedebecka, 1865 r., (BU)
11. Plan A. Hoffmanna, 1865 r. (ABmW)
12. Plan S. Lilienfelda, 1873 r. (BU)
13. Plan O. Brunna, 1891 r. (BU)
14. Plan z 1892 r. (ABmW)
15. Plan z 1901 r. (ABmW)
16. Plan z 1910 r. (ABmW)
17. Plan z 1934 r. (ABmW)

WYDZIAŁ ARCHITEKTURY

INSTYTUT HISTORII ARCHITEKTURY, SZTUKI I TECHNIKI

NAI 9121 4021

A.

PRACA DOKTORSKA

Marzanna Jagiełło-Wenzel

Architektura wrocławskich *etablissements*

tom II, cz. 1 : **Katalog**

Praca doktorska wykonana
w Zakładzie Konserwacji i Rewaloryzacji Architektury
Politechniki Wrocławskiej
pod kierunkiem
prof. dra hab. Edmunda Małachowicza

POLITECHNIKA WROCŁAWSKA
ARCHIWUM UCZELNI
Sygn. 3405/81
Miejsce złożenia

6.r.u.
s. 138
(+ 20 stron dod.)

SPIS TREŚCI t. II, cz. 1

1. Plan Wrocławia z końca XIX w. przedstawiający lokalizację *etablissments* ujętych w katalogu. Numery kolejnych *etablissements* przypisane są do, wyróżnionych poniżej, części Wrocławia, jego dawnych przedmieść oraz terenów podmiejskich i odpowiadają numeracji przyjętej w podanym spisie.

I. Śródmieście:

1. ***Zeltgarten***, *Ketzerberg* 12/13 (25/27), (Plac Dominikański) s. 1-10
2. ***Goldener Helm***, *Nikolaistrasse* 27, (ul. Mikołaja) s. 11-21
3. ***St. Vinzenz-Haus***, *Seminnargasse* 15, (teren parku im. J. Słowackiego) s. 22-32
4. ***Parisier Garten***, *Alte Taschenstrasse* 10/11, *Weidenstrasse* 5 (ulice Piotra Skargi i Wierzbowa) s. 33-39
5. ***Stadtpark***, *Taschenstrasse* 21, (ul. Piotra Skargi) s. 40-45
6. ***Cafe'-Restaurant***, *Karlstrasse* 37, *Wallstrasse* 8, (ul. Kazimierza Wielkiego, Plac Wolności) s. 46-48
7. ***Tempelgarten***, *Neue Gasse* 8, (ul. Nowa) s. 49-53
8. ***Weberbauer's Brauerei***, *Zwingerstrasse* 5 (ul. Teatralna) s. 54-56

II. Przedmieście Świdnickie:

1. ***Liebich's Etablissement***, *Gartenstrasse* 19 (53/55), (ul. Piłsudskiego) s. 57-72
2. ***Weissgarten***, *Gartenstrasse* 16 (39/41), (ul. Piłsudskiego) s. 73-89
3. ***Palast Restaurant***, *Neue Schweidnitzerstrasse* 16, (ul. Świdnicka) s. 90-96
4. ***Viktoria***, *Neue Taschenstrasse* 31, (ul. Kołłątaja) s. 97-106
5. ***Etablissement bei Pietsch***, *Gartenstrasse* 23 d, (ul. Piłsudskiego) s. 107-111

III. Przedmieście Mikołajskie:

1. ***Deutscher Kaiser***, *Friedrich Wilhelmstrasse* 13 (27), (ul. Legnicka) s. 112-121
2. ***Roesler's Brauerei***, *Friedrich Wilhelmstrasse* 67/68, (ul. Legnicka) s. 122-127
3. ***Hotel Wollin***, *Berliner Chausee* 109/111, (ul. Legnicka) s. 128-131
4. ***Deutscher Kronprinz***, *Kurze Gasse* 17/18, *Westendstrasse* 50/52, (ul. Zachodnia) s. 132-135
5. ***Lindenruh***, *Kurze Gasse* 14, (ul. Zachodnia) s. 136-138

Wykaz skrótów użytych w katalogu:

ABmW - Archiwum Budowlane miasta Wrocławia
MN Wr - Muzeum Narodowe we Wrocławiu
BU Wr - Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu

Większość z kopii, załączonych w katalogu, materiałów archiwalnych poddana została zabiegowi oczyszczenia (chodzi głównie o materiały pochodzące ze zbiorów ABmW, których stan, spowodowany zagrzybieniem, stopniem zniszczenia, utrudniał bądź uniemożliwiał ich odczytanie).

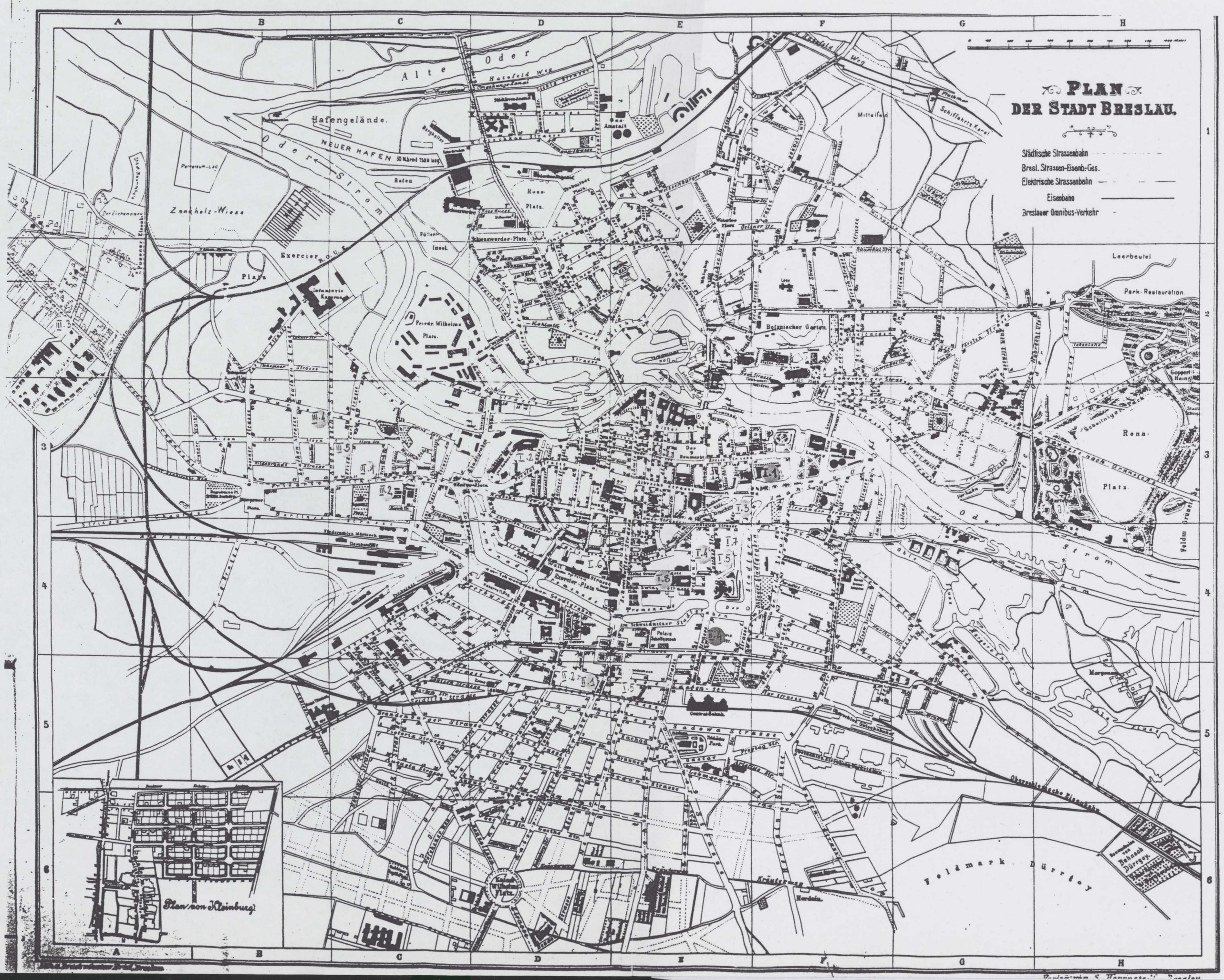
PLAN
DER STADT BRESLAU.
Städtische Strassenbahn
Bresl. Strassen-Eisenb.-Ges.
Elektrische Strassenbahn
Eisenbahn
Breslauer Omnibus-Verkehr
Alte Oder
Hafengelände.
NEUER HAFEN
Oder Strom
Zankholz-Wiese
Exercier Platz
Ross-Platz
Schiesswerder-Platz
Friedr. Wilhelms Platz
Botanischer Garten
Mittelfeld
Leerbeutel
Park-Restauration
Renn-Platz
Feldmark Dürrgoy
Plan von Kleinburg

Zelt-Garten.

Täglich:

Concert

der Leipziger Couplet-Sänger-Gesellschaft.

Anfang 7 Uhr. Entree à Person 2½ Sgr.

Vorletzte Woche.

aus dem Apollo-Theater

Direction: Hugo Wandelt.

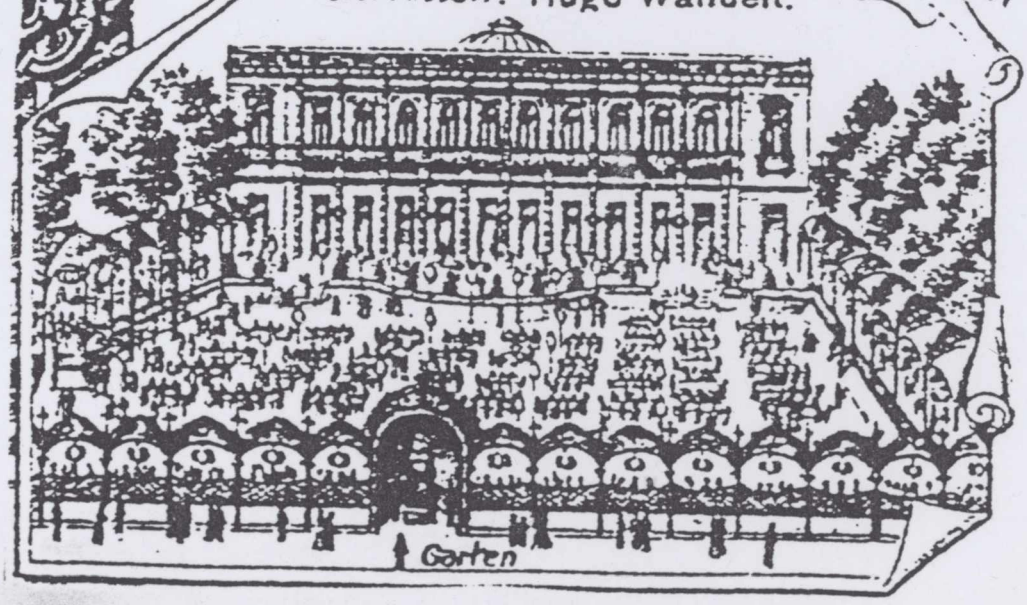

ZELTGARTEN

I. Adres: *Ketzerberg* 12/13 [25/27], (Plac Dominikański)

II. Okres działalności: 1863 r.? - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: *Apollotheater, Promenaden Theater, Kinotheater "Variete"*

IV. Elementy składowe założenia:

1864 r. - w ogrodzie o pow. ok. 1200 m kw. tzw. *Glas Salon*, dobudowany do starej cieplarni, częściowo murowany, częściowo w konstrukcji drewnianej, przeszklonej; w nim podium dla kameralnych zespołów muzycznych, wokalnych i teatralnych oraz bufet,
1871 r. - sala koncertowa (884 miejsca) dobudowana do budynku frontowego - dwukondygnacyjna, murowana, zwrócona reprezentacyjną elewacją w kierunku Promenady; w budynku - na poziomie piwnicy - restauracja zw. *Tunel*, z obszernym zapleczem gastronomicznym ; dwie kondygnacje naziemne zajmuje obszerna sala z poziomem (podzielonych na loże) galerii i sceną-podium dla muzyków oraz jadalnia, sala bilardowa,
1873 r. - nowa aranżacja i wyposażenie ogrodu, w nim pergole, kolumnady, altany
1897 r. - scena teatralna na miejscu podium dla muzyków,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- Friedrich BARCHEWITZ, budowniczy
1871 r., proj. sali koncertowej,
- Walter KYLLMANN, Adolf HEYDEN, architekci
1873 r., proj. nowej aranżacji i wyposażenia ogrodu,
- L. SIXT, architekt, R. KOLBE, cieśla
1897 r., proj. sceny teatralnej;

VI. Literatura:

1. P. HABEL, *Fuehrer...*, s. 13
2. H. Markgraf, *Breslau...*, s.98
3. K. WEBER, *Geschichte...*, s. 165
4. C. WINDERLICH, *Illustriertes...*, s. 11
5. L. WOERL, *Fuehrer...*, s. 7
6. *Breslauer Fremden u. Anzeigeblaett*, 1870, nr 1
7. *Breslauer Theater u. Anzeigeblaett*, 1870, nr 228

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 2363.
2. Zbiory Specjalne Muzeum Narodowego we Wrocławiu, sygn. 573 (10).

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, wg J. Matterna, 1865 r.
2. Fragment planu Wrocławia, 1934 r.

3. Plan sytuacyjny ogrodu z rozplanowaniem kolumnad i werandy oraz kompozycją zieleni;
1862 r., ABmW, sygn. 132/62
- właściciel: Zimpel, kupiec
- projektant: Grundke, cieśla
4. Projekt kolumnad i werandy;
1862 r., ABmW, sygn. 164/62
- właściciel j. w.
- projektant: j. w.
5. Projekt tzw. *Glas Salon*;
1864 r., ABmW, sygn. 1634/64.
- właściciel: Carl Scholz, mistrz browarski
- projektant: H. Kleemann, mistrz murarski
podpis nieczytelny
6. Projekt budynku wielofunkcyjnego z salą koncertową, plan parteru;
1871 r., ABmW, sygn. 3841/71.
- właściciel: Carl Scholz,
- projektant: Friedrich Barchewitz, mistrz murarski
podpis nieczytelny
7. Projekt budynku wielofunkcyjnego, plan piwnic (restauracja);
1871 r., ABmW, sygn. 3841/71.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
8. Projekt budynku wielofunkcyjnego, elewacja ogrodowa;
1871 r., ABmW, sygn. 3841/71
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
9. Projekt budynku wielofunkcyjnego, przekrój odłużny;
1871 r., ABmW, sygn. 3841/71.
- właściel: j. w.
- projektant: j. w.
10. Projekt nowej aranżacji ogrodu;
1873 r., ABmW, sygn. 442/73.
- właściciel: Carl Scholz
- projektant: Walther Kylmann i Adolf Heyden, architekci (z Berlina).
11. Projekt sceny teatralnej w dawnej sali koncertowej, przekroje;
1897 r., ABmW, sygn. H.P. 1056/97
- właściciel: Carl Scholz
- projektant: L. Sixt, architekt
R. Kolbe, cieśla
12. Pocztówka (w oryginale kolorowana) przedstawiająca rysowane: wnętrze sali koncertowo-teatralnej, wnętrze restauracji i widok założenia od strony Promenady;
1899 r., MN we Wr., Zbiory Specjalne, sygn. 573 (10).
13. Projekt rozplanowania wmiejsc w dawnej sali teatralnej, od 1923 r. kinowej, zw. *Promenaden Theater;*
1928 r., ABmW, sygn. P.158,28.
- właściciel: Maslankowski

IX. **Stan zachowania**: - Nie istnieje.

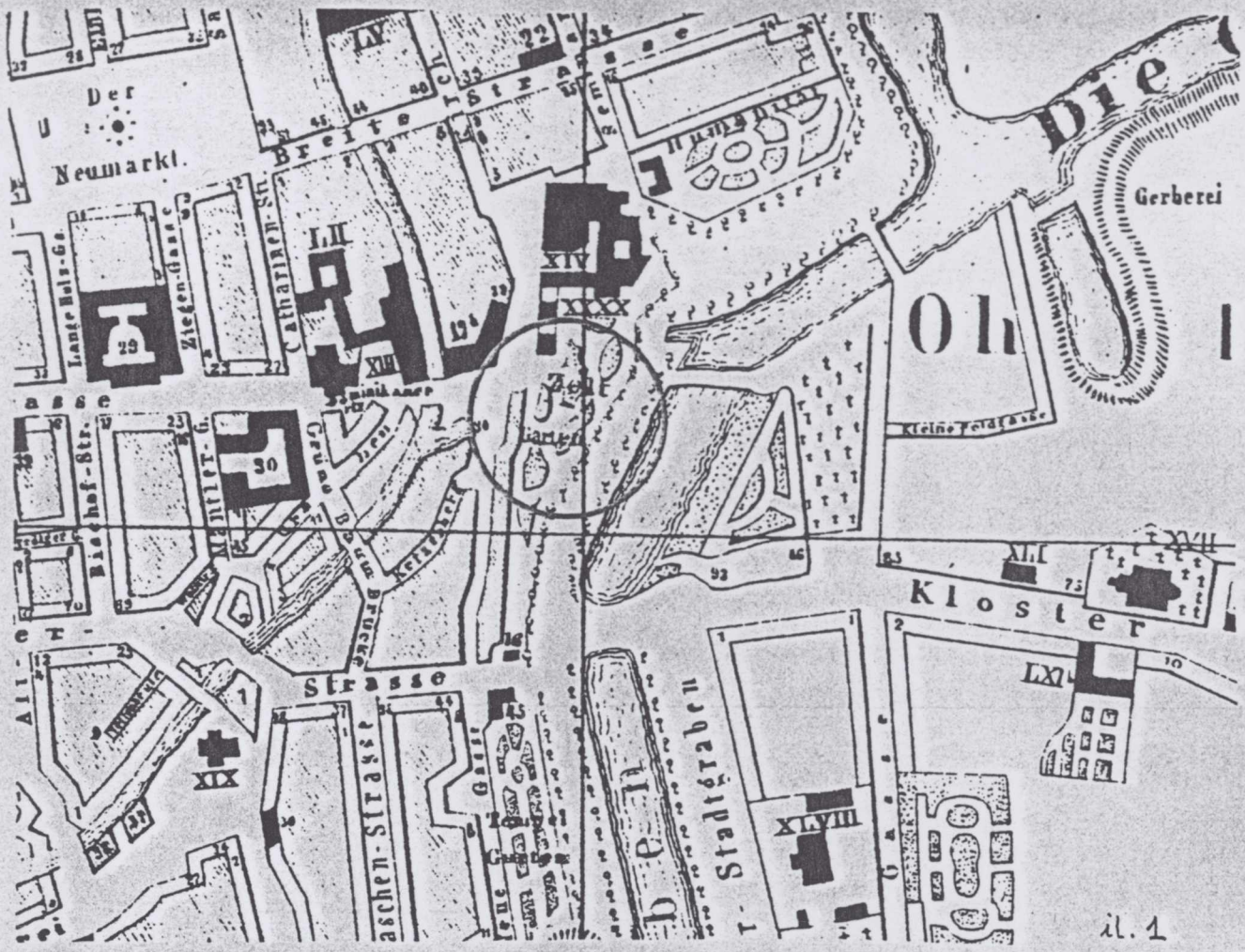

Der Neumarkt.
Breite Strasse
Die
Gerberei
Oh
Kleine Feldgasse
Kloster
Strasse
Stadtgraben
Lange Holz-Gasse
Ziegen-Gasse
Catharinen-Str.
Bischof-Str.
Mantler-G.
Grüne Baum Brücke
Ketzerberg
Dominikaner
Tempel
Garten
Gasse
Gärten
Hospital St. Bernhardin
Handwerker- u. Kunstgew. Sch.
Göppert-Denkmal
Haupt-Versorgungsamt
St. Adalbert-Kirche
Dominikaner-platz
Dominikanerstr.
Graben
Ohle
Ketzerberg
Neue Gasse
Promenade
Oststraße
Straße
Kloster-

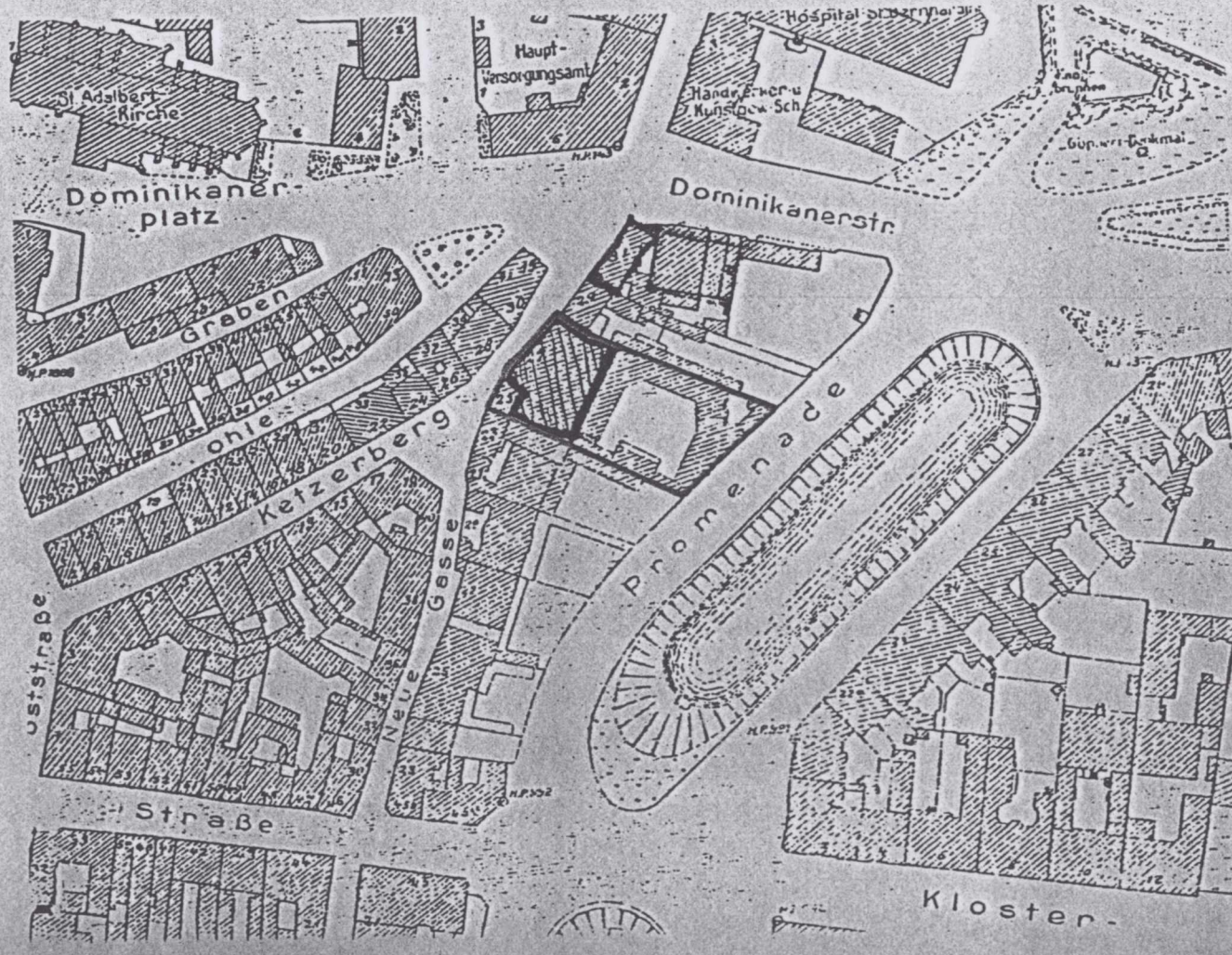

il. 1

il. 2

ad VII 169/62

SITUATIONSPLAN UND GRUNDRISSE
ZUR ANLAGE VON VERANDEN UND COLONADEN
IN DEM GARTEN DES KAUFMANN HERRN ZIMPEL
KETZERBERG № 13

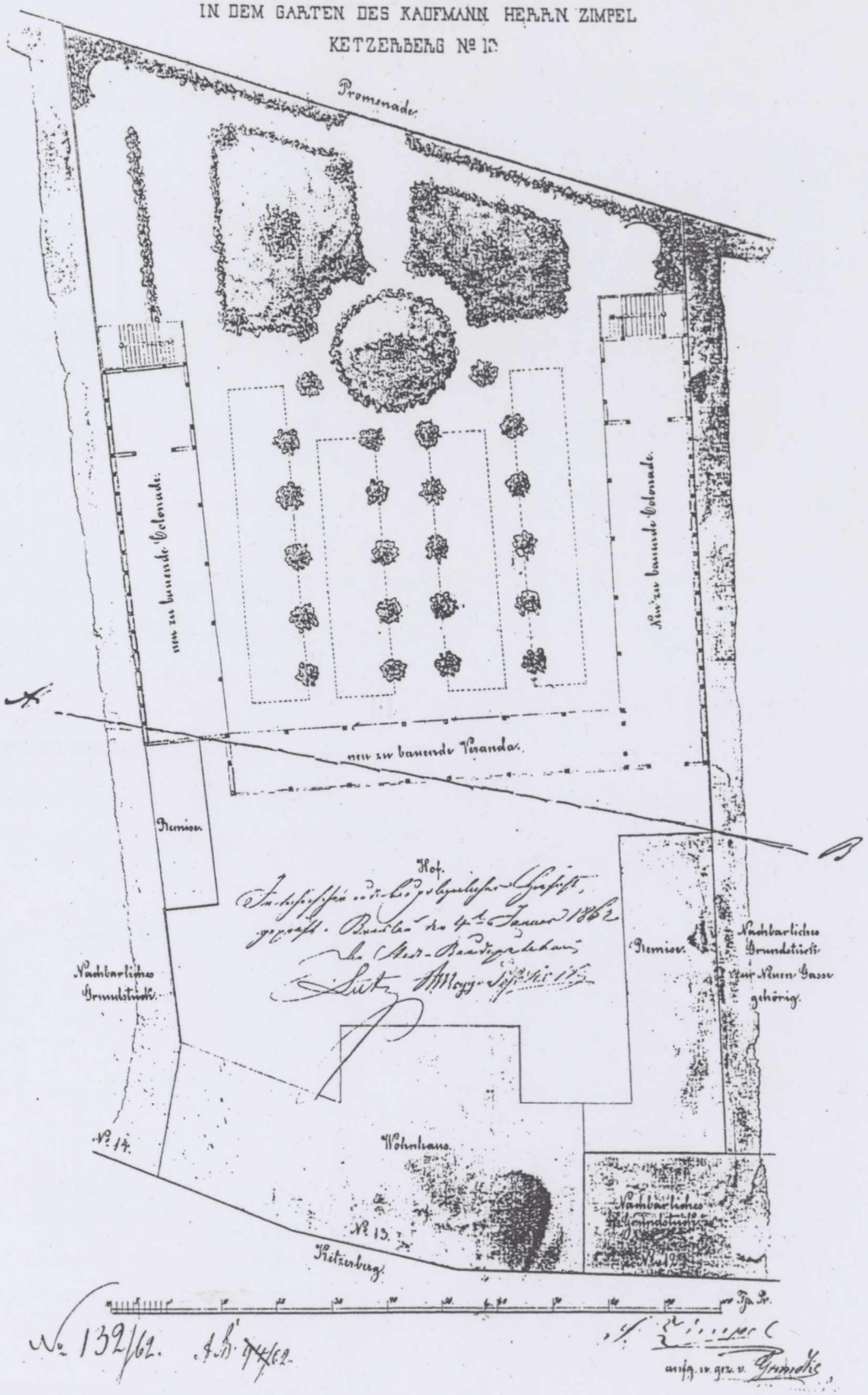

№ 132/62. A.B. 94/62

aufg. u. gez. v. Grimoldi

il. 3

ZEICHNUNG
ZUR ANLAGE VON VERANDEN UND COLONADEN
IN DEM GARTEN DES KAUFMANN HERRN ZIMPEL
KETZERBERG No 13

ad VII. 1.4.64/62.

Ansicht der Veranda.

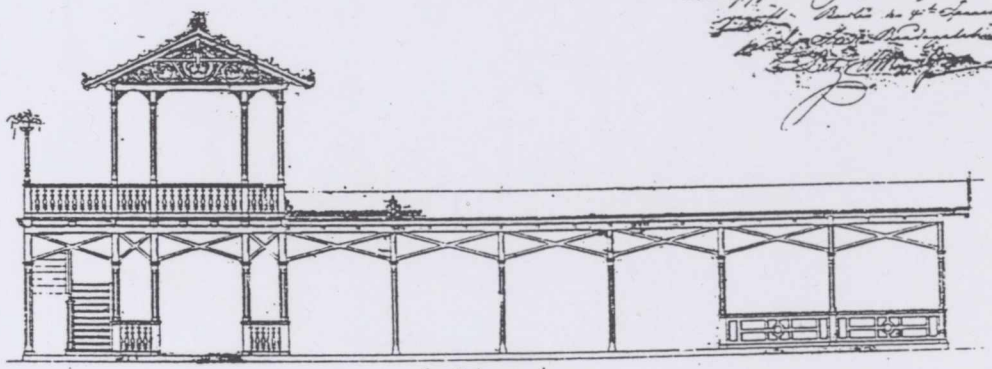

Ansicht der Colonade

il. 4

Zeichnung zum Bau eines Glas Salons in dem Garten des Brauer-Meisters Herrn Scholz zu Breslau, Ketzerberg No 13

Situationsplan ad VII. 1634/64

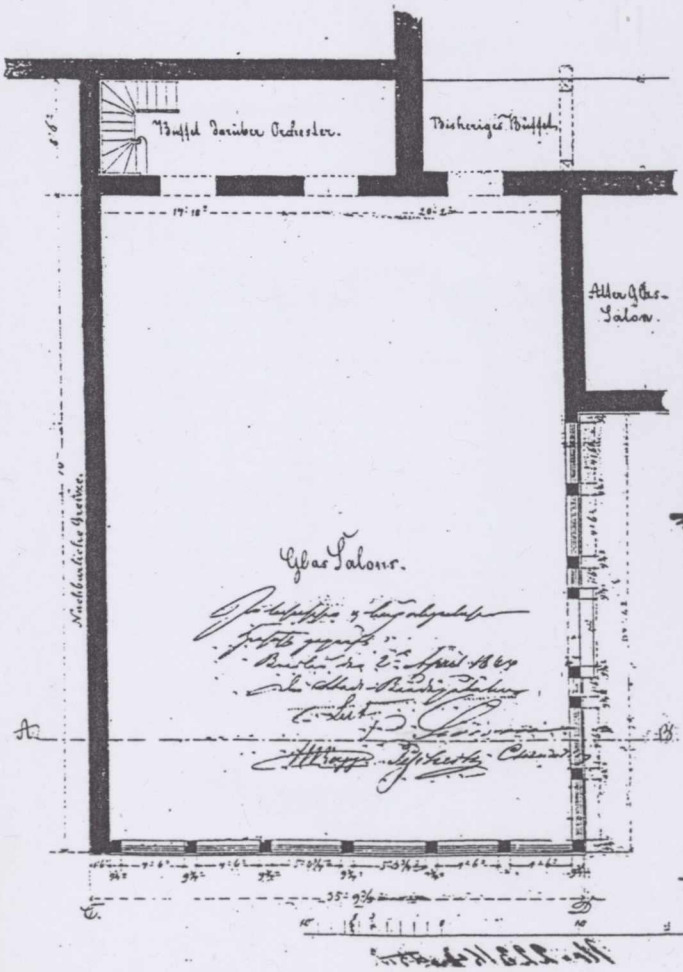

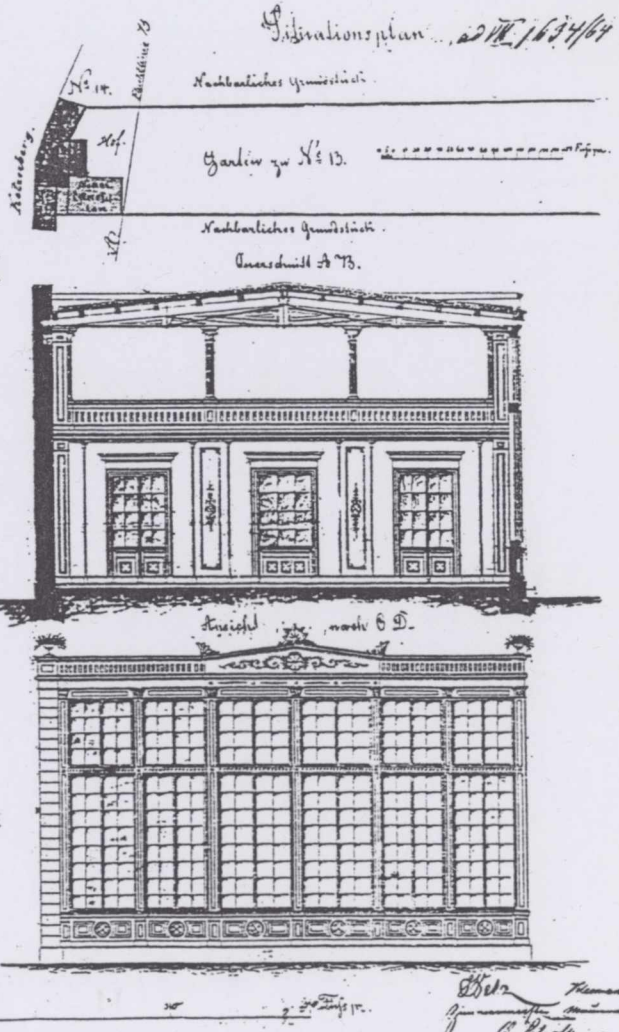

il. 5

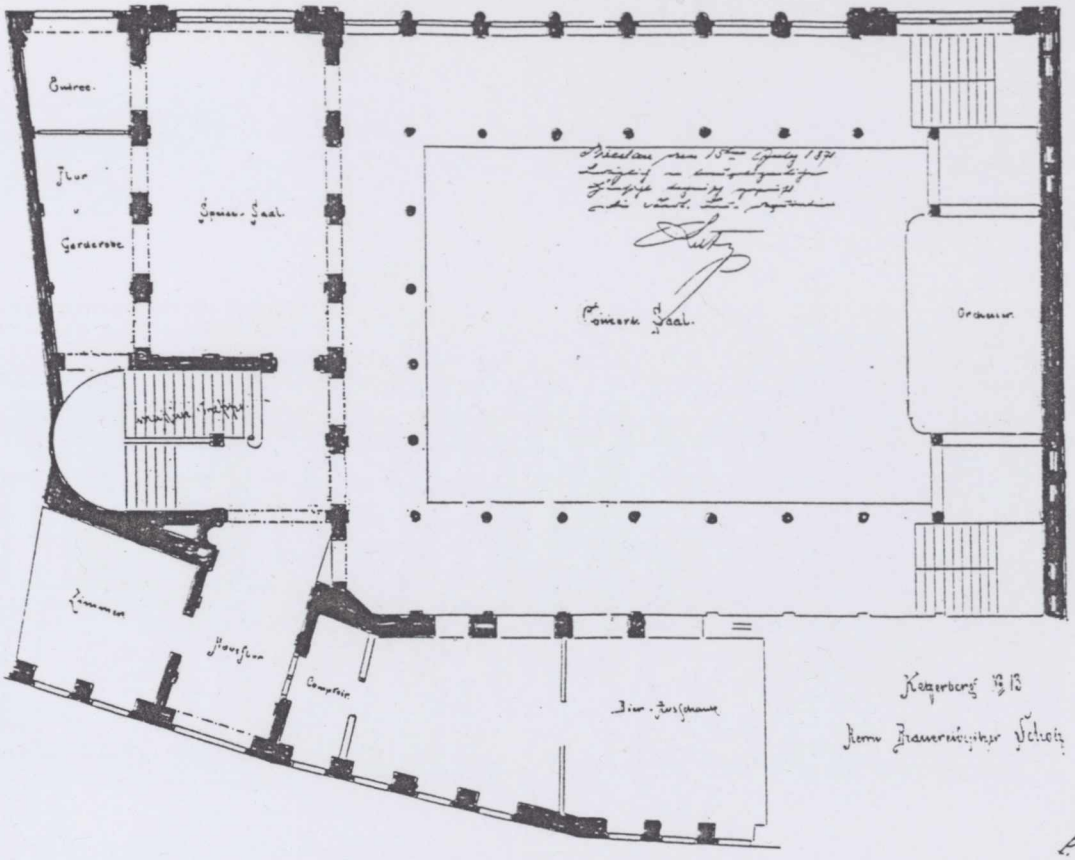

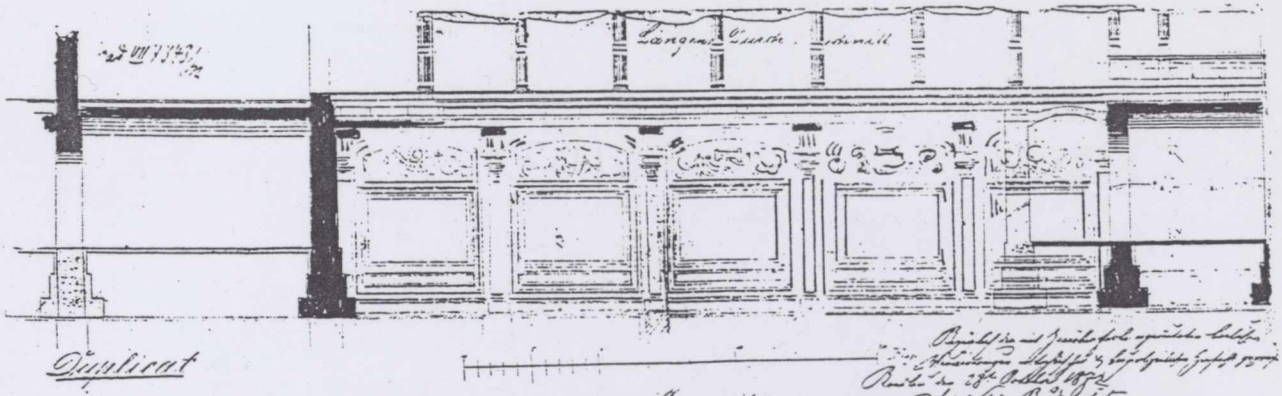

Durchschnitt

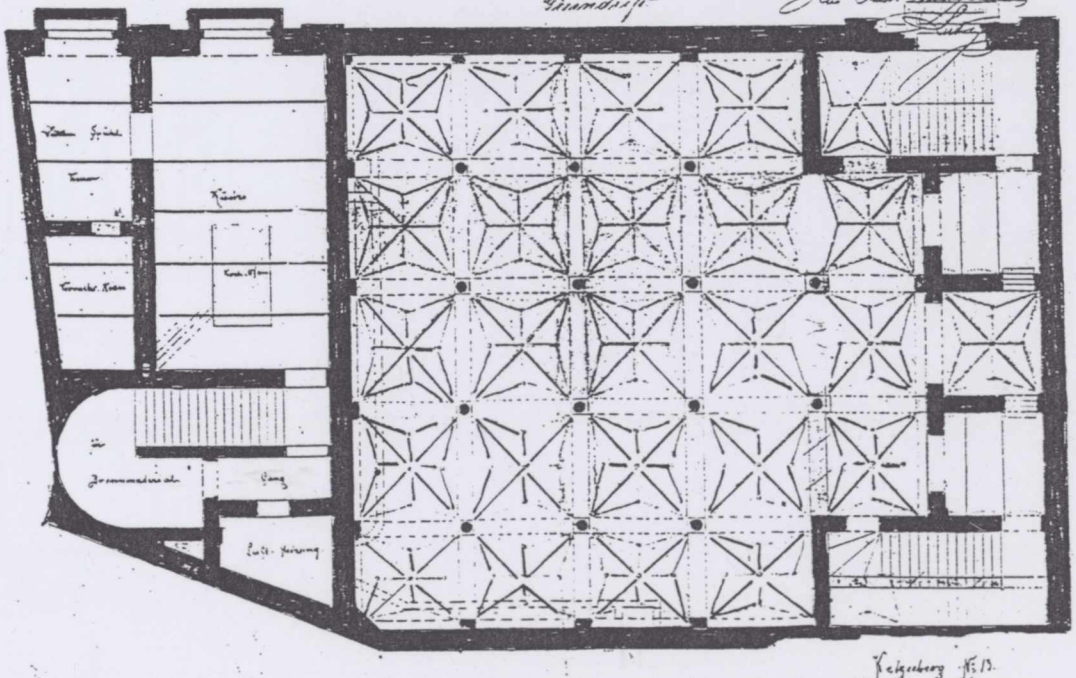

Breslau den 15ten July 1871.
Leipzig in [illegible]
[illegible]
[illegible]

Netzerberg № 13
Herrn Brauereibesitzer Scholz gek.

Ansicht nach der Promenade.

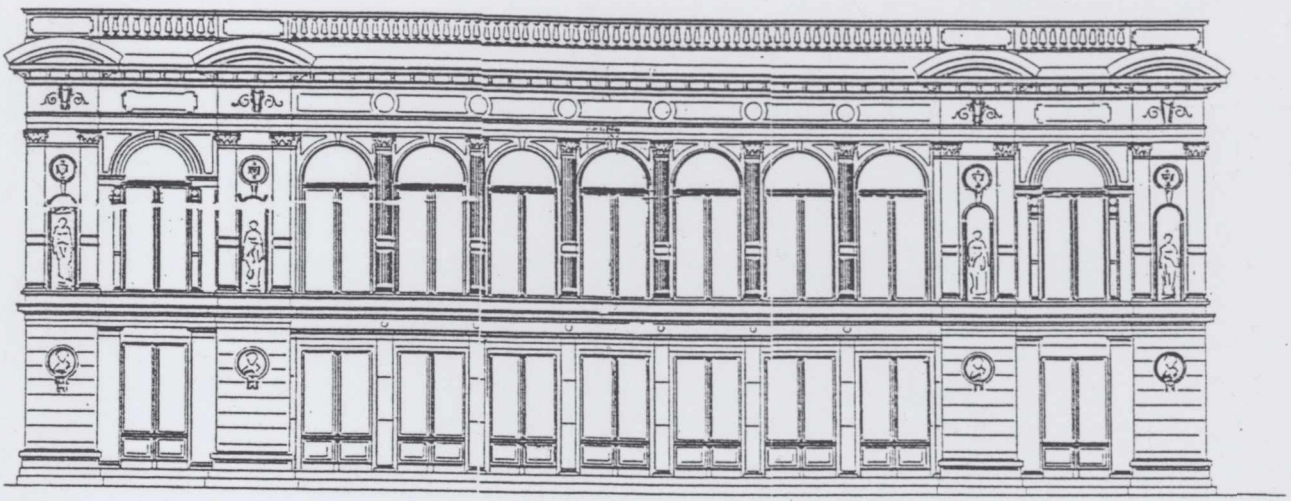

il. 8

Breslau den 15ten July 1871.
Leipzig in [illegible]
[illegible]
[illegible]

Netzerberg № 13
Herrn Brauereibesitzer Scholz gek.

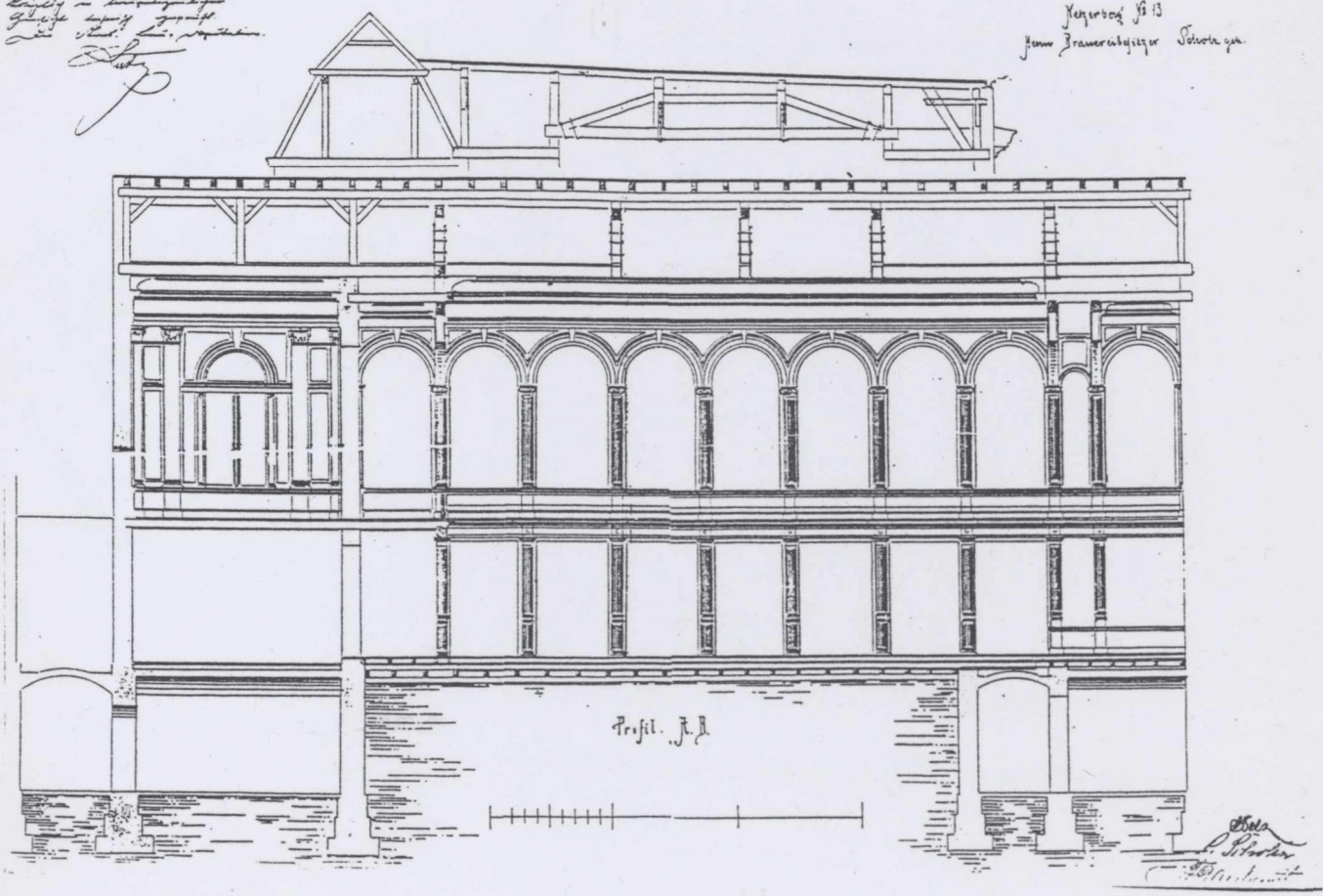

il. 9

il. 10

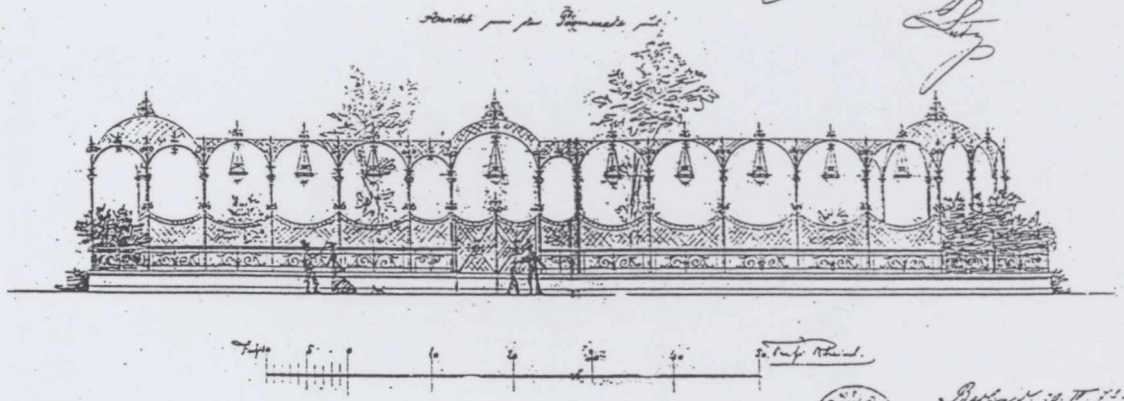
SCHLESISCHE ACTIEN-BRAUEREI
BERLIN

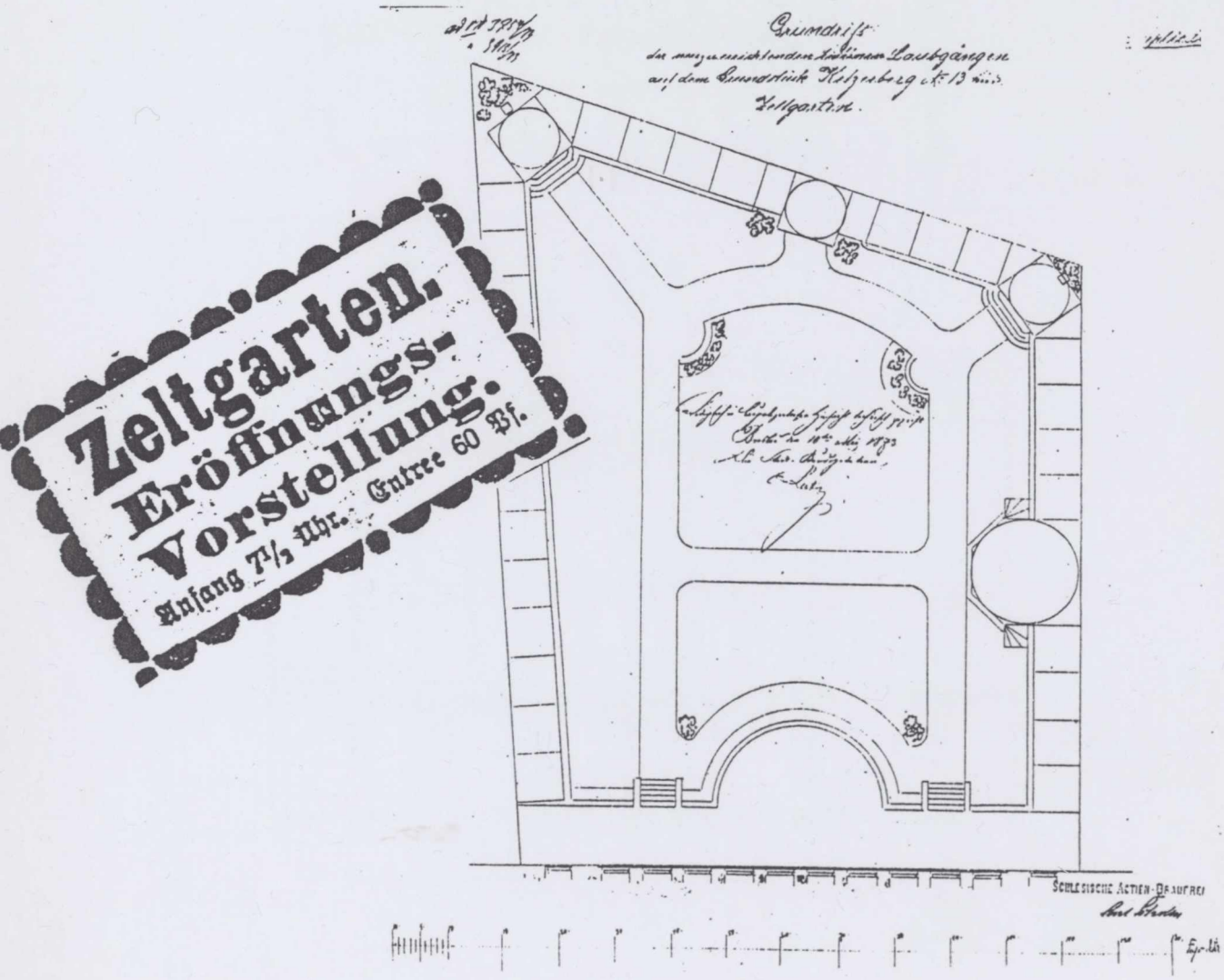
Grundriss
Zeltgarten.
Zeltgarten.
Eröffnungs-
Vorstellung.
Anfang 7½ Uhr. Entree 60 Pf.
SCHLESISCHE ACTIEN-BRAUEREI

il. 11

j. H. A. 1050. 97.

Bauliche Umänderungen
im Hause Ketzerberg No. 13 „Zeltgarten"
Herrn Carl Scholtz gehörend

Lageplan

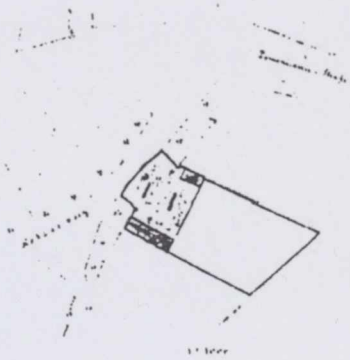

Detail
die Gallerielagen

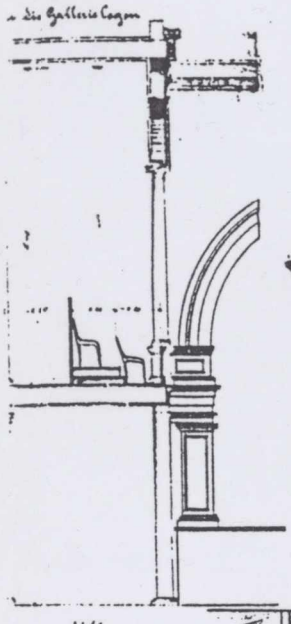

Quer Profil
A. B

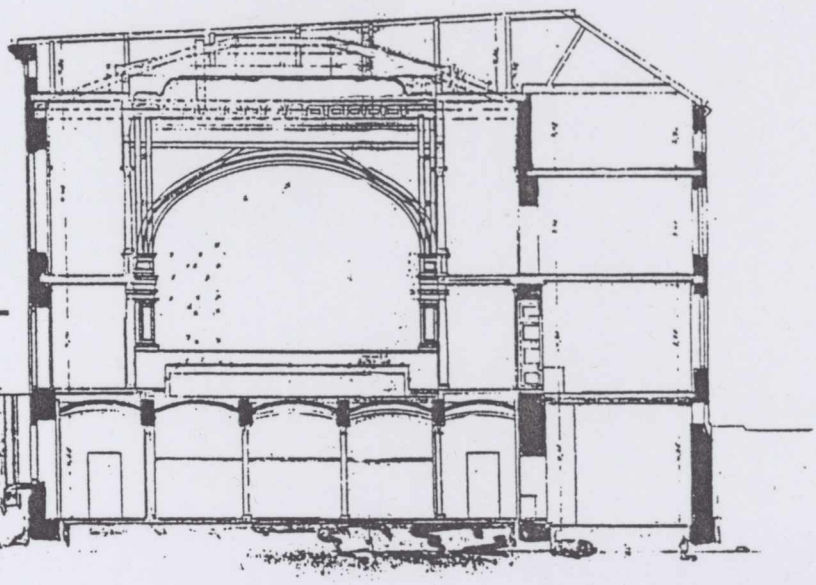

il. 12

Längen Profil
C. D.

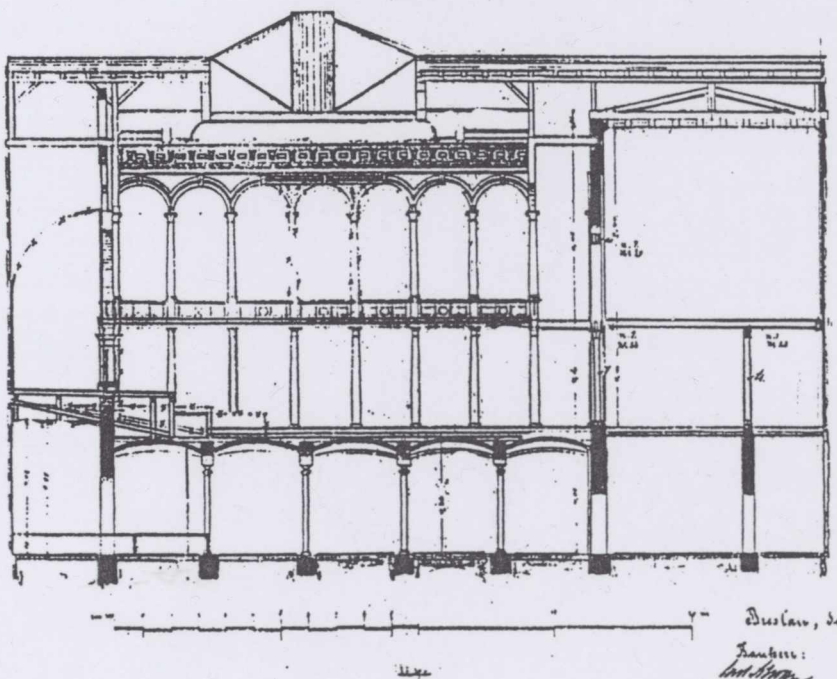

Breslau den 5ten April 1897
Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Die Stadt Bau Deputation
[signature]

Breslau, den 24ten März 1897

Bauherr: [signature] Bauunternehmer Schweidnitzerstrasse 11.

Für die Ausführung: L. Sixt Architekt Kaiser Wilhelmstrasse 18/20 — L. Kolbe Zeltnummern und Bauunternehmer

il. 13

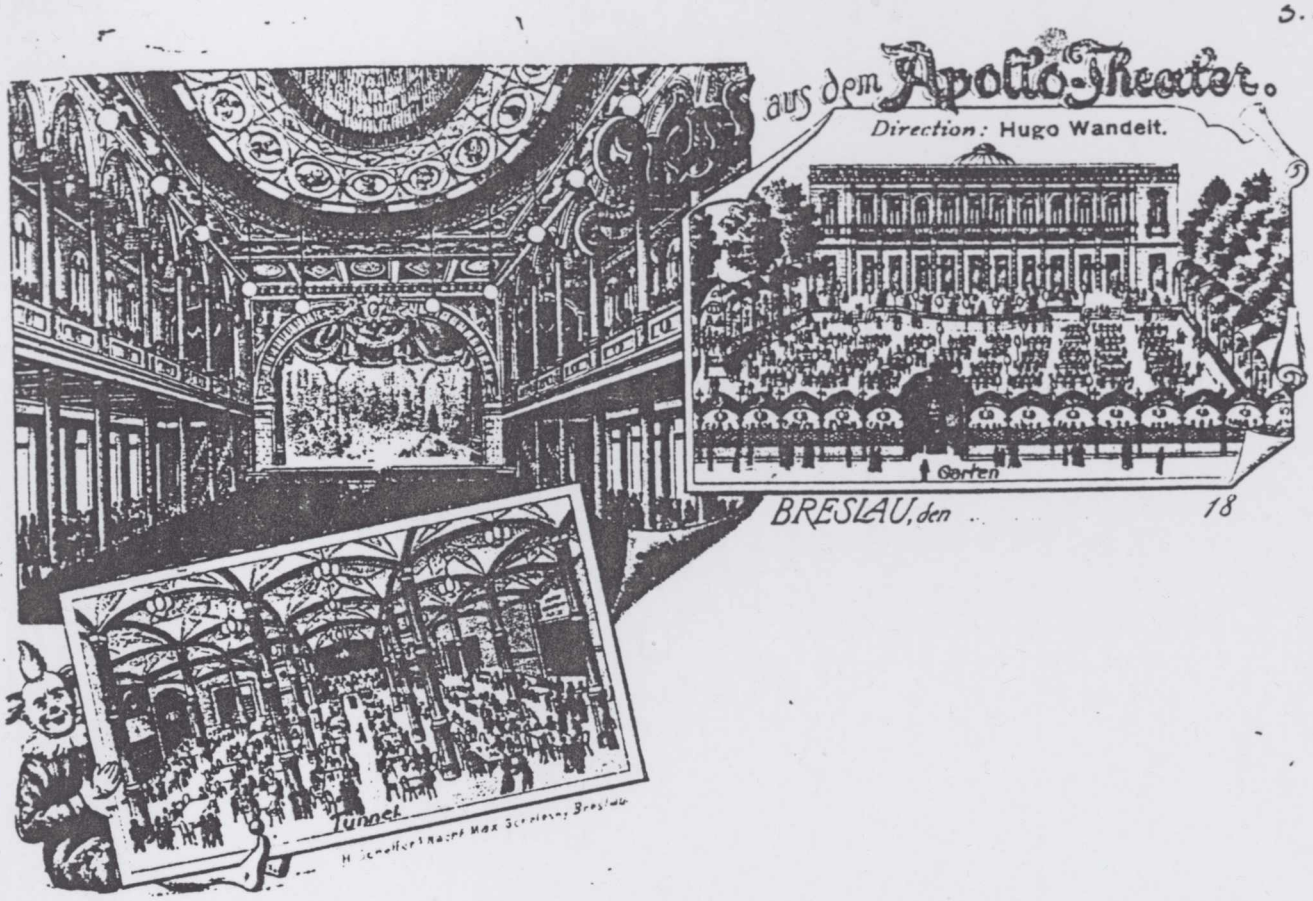
aus dem Apollo-Theater.
Direction: Hugo Wandelt.
Garten
BRESLAU, den 18
Tunnel

il. 14

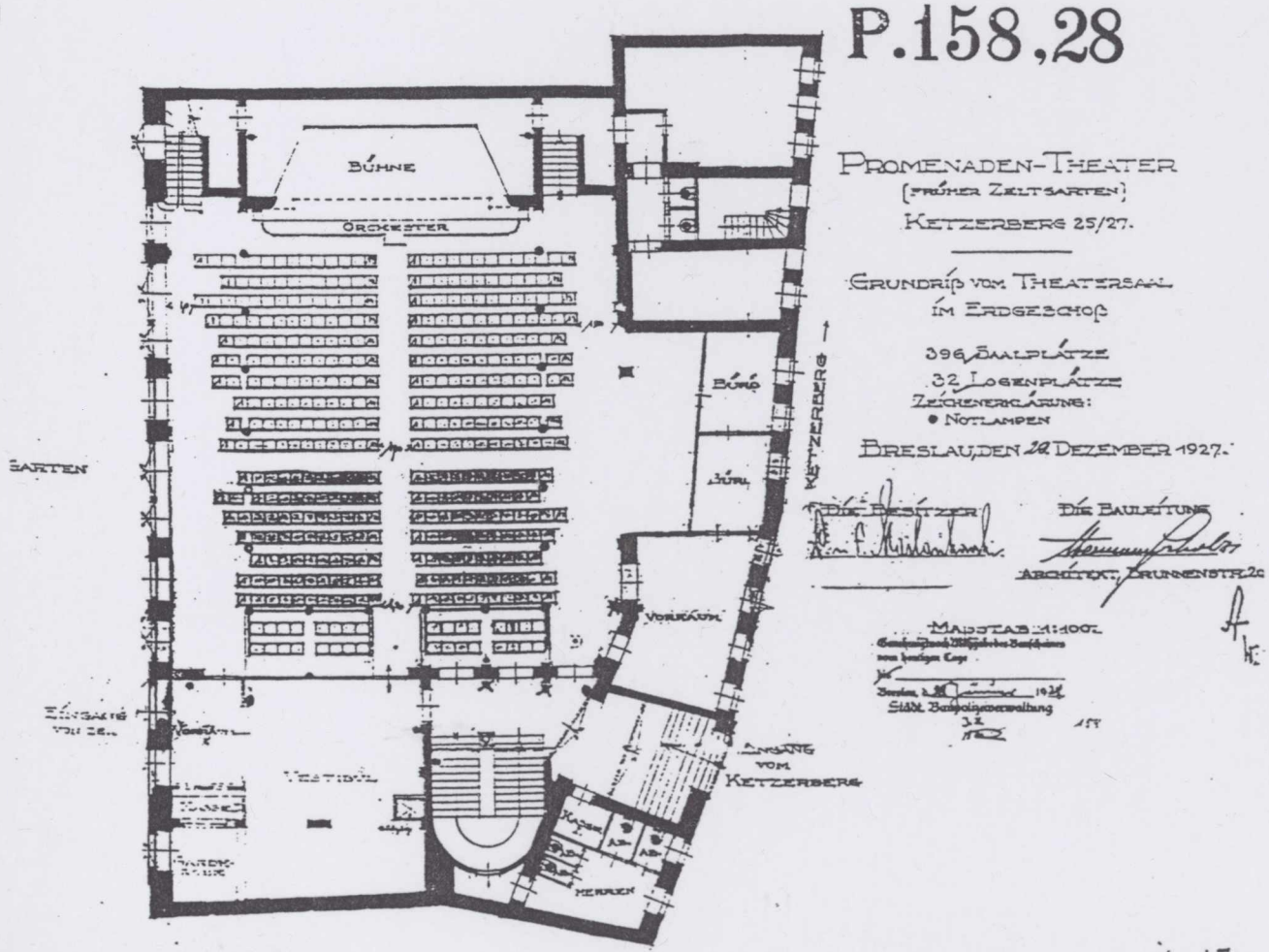
P.158,28
PROMENADEN-THEATER
(FRÜHER ZELTGARTEN)
KETZERBERG 25/27.
GRUNDRIß VOM THEATERSAAL
IM ERDGESCHOß
396 SAALPLÄTZE
32 LOGENPLÄTZE
ZEICHENERKLÄRUNG:
● NOTLAMPEN
BRESLAU, DEN 20 DEZEMBER 1927.
DIE BESITZER
DIE BAULEITUNG
ARCHITEKT, BRUNNENSTR. 20
MAßSTAB 1:100
Städt. Baupolizeiverwaltung
BÜHNE
ORCHESTER
BÜRO
BÜRO
KETZERBERG
GARTEN
VORRAUM
EINGANG VOM ZEL
VESTIBÜL
ANGANG VOM KETZERBERG
KASSE
MERREN

il. 15

SCALA

Einziges Sommer-Theater
am Platze mit überdachtem
Zuschauerraum

Nikolaistr. 27

Königliche Stadtbibliothek
Breslau

10. Juli 1911

PROGRAMM

Preis 10 Pfg.

Eden Theater
Lichtspiele in höchster Vollendung
Nikolaistraße 27
Vorführung nur neuester, hochwertiger Filmwerke
Große Kapelle!
Telefon Amt Ohle 826

Harmonie.
Nicolaistraße 27.
Treptow-Trank-Truppe,
Miss Albertina,
Rappo-Trio,
Revé,
Mr. Edgar Jones,
Gustav Walter,
Mini Kramer,
August Göldner.
Eröffnung 6 Uhr Concert.
Anfang der Vorstellung 8 Uhr.
Entree 10 Pf. Reservirt 30 Pf.
Nummerirt 40 Pf. Logen 60 Pf.

Druck: Schenkalowsky, Breslau 8, G

GOLDENER HELM

I. Adres: *Nikolaistr* 27 (ul. Mikołaja)

II. Okres działalności:1863 r. -1945 r.

III. Pozostałe nazwy: *Wiesner's Brauerei im Goldenen Helm, Theater im Breslauer Conzerthaus, Saison Theater, Actienbrauerei u. Helmtheater mit Garten, Residenztheater, Sommertheater, Saisontheater, Harmonie, Skalatheater, Eden-Variete-Theater, Kino-Theater "Eden", Kino-Theater "Skala"*
- gościnna siedziba: *Helm-Verein*

IV. Elementy składowe założenia:

1862 r. - za budynkiem frontowym piwiarnia i ogród letni, w którym sala koncertowa, kolumnady i wolnostojący pawilon muzyczny oraz magazyny na piwo,
1863 r. - w ogrodzie dwukondygnacyjny budynek z magazynem na piwo i dwutorową kręgielnią na piętrze
1865 r. - nowa piwiarnia i rozbudowana sala koncertowa (1200 miejsc); w ogrodzie dwukondygnacyjne kolumnady z muszlą koncertową i trzykondygnacyjną wieżą widokową,
1929 r. - kino (1060 miejsc)

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- Karl MEINECKE, mistrz murarski
1863 r., proj. budynku chłodni piwa i połączonej z nim kręgielni
- Karl MEINECKE, mistrz murarski, Seifer, cieśla
1865 r., projekt kolumnady i muszli koncertowej
- A. WEDEMANN, architekt
1929 r., proj. adaptacji sali koncertowo-teatralnej na kino,

Autor projektu sali koncertowej nie został ustalony.

VI. Literatura:

1. *Adressbuch...*, R. 1863
2. F. E. BETTAUER, *50 Jahre...*, s. 21
3. E. MORGENSTERN, *Fuehrer...*, s. 41
4. *Neue Fuehrer...*, s.2, 4
5. G. Roland, *Vollstaendige...*, s. 452
6. L. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 206, 290, 293, 345
7. B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s.79
8. F. G. A. WEISS, *Chronik...*, , s. 1131
9. K. WEBER, *Geschichte...*, s. 161-163
10. C. WINDERLICH, *Illustriertes...*, s. 11
11. L. WOERL, *Fuehrer...*, s. 98

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3252

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1934 r.
2. Plan sytuacyjny;
1862 r. ABmW, sygn. 305/62
3. Projekt przebudowy budynku frontowego;
1863 r., ABmW, sygn. 1150/63
4. Projekt chłodni i magazynów na piwo oraz związanej z nimi kręgielni;
1863 r., ABmW, sygn. 752/63
- właściciel: Julius Wiesner, browarnik
- projektant: H. Meinecke, mistrz murarski
Seifer, cieśla
5. Projekt dwukondygnacyjnych kolumnad z umieszczoną w ich ciągu muszlą koncertową i trzykondygnacyjną wieżą;
1865 r., ABmW, sygn. 714/75
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
6. Projekt kolumnady;
1865 r., ABmW, sygn. 714/75
7. Projekt przebudowy strefy sceny w sali koncertowej;
1875 r., ABmW, sygn. 714/75.
- właściciel: *Breslauer Actien Brauerei*,
- projektant: monogram F. R.
8. Plan sytuacyjny pokazujący umiejscowienie kolumnady z muszlą koncertową;
1912 r., ABmW, sygn. P.621/12
9. Projekt powiększenia sceny;
1932 r., ABmW, sygn. P.483.32.
- projektant: A. Wedemann

IX. **Stan zachowania**: istnieje do dziś, w stanie ruiny, budynek dawnej sali koncertowo-teatralnej, później kinowej (kino *Pokój*); własność przedsiębiorstwa *Odra-Film*.

fot. 1-6 - autorka, 7-8 - Jerzy Hutnik

1. Budynek sali koncertowo-teatralnej, później kinowej; widok od ul. Kazimierza Wielkiego.
2. Budynek sali koncertowo-teatralnej, później kinowej; ściana boczna (południowa).
3. Budynek sali koncertowo-teatralnej, później kinowej; ściana zachodnia.
4. Budynek sali koncertowo-tetralnej, później kinowej; fragment elewacji ogrodowej (północnej).
5. Fragment dekoracji sztukateryjnej sali koncertowo-teatralnej, później kinowej.
6. Fragment dekoracji sztukateryjnej sali koncertowo-teatralnej, później kinowej.
7. Wnętrze sali koncertowo-teatralnej, później kinowej; widok w kierunku sceny.
8. Wnętrze sali koncertowo-teatralnej, później kinowej; widok w kierunku widowni.

Städtischer Packhof
Burgfeld
Allerheiligen Hospital
An der Barbarakirche
Bismarck Denkmal
Königs Platz
Bismarck Brunnen
Nikolai - Stadtgraben
Reusche
Antonienstraße
Karlsplatz
Roßmarkt
Nikolaistraße
Büttnerstraße
Rabenhorst
Rabenhorststraße
Rabenhorststraße
Rabenhorststraße

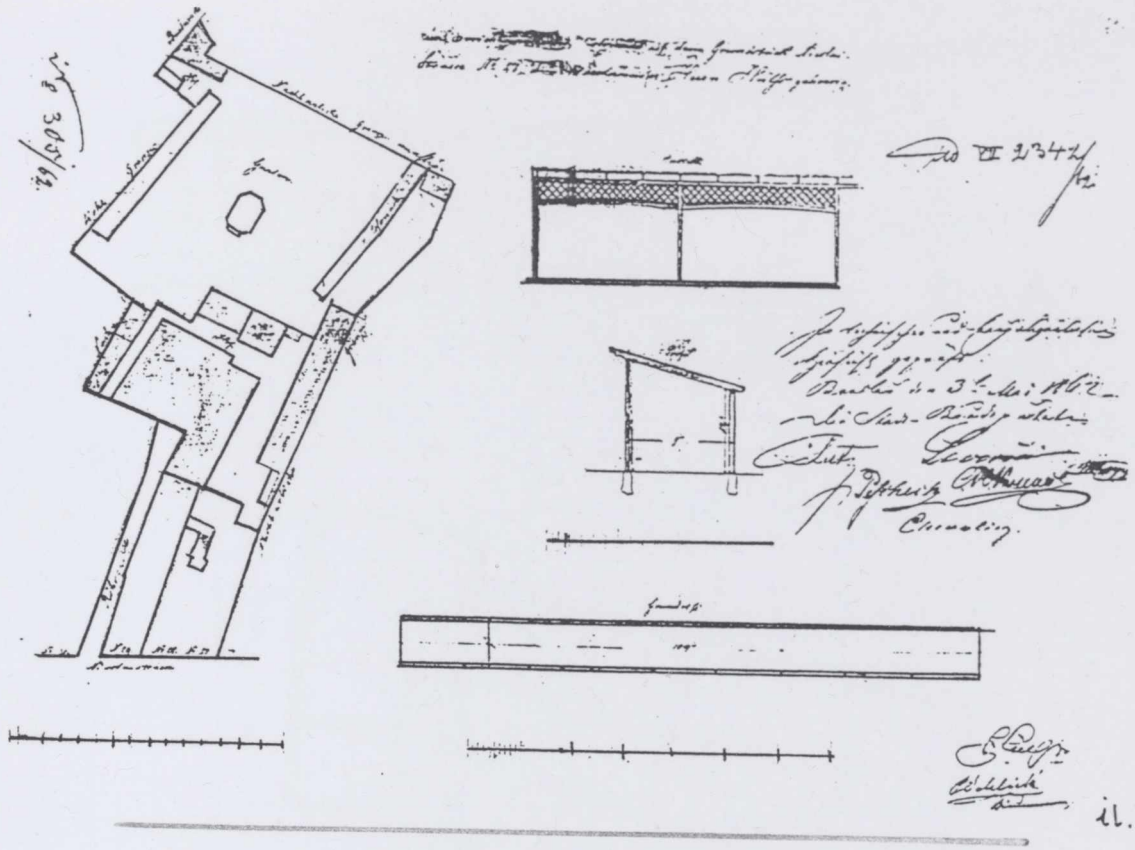

il. 2

il. 3

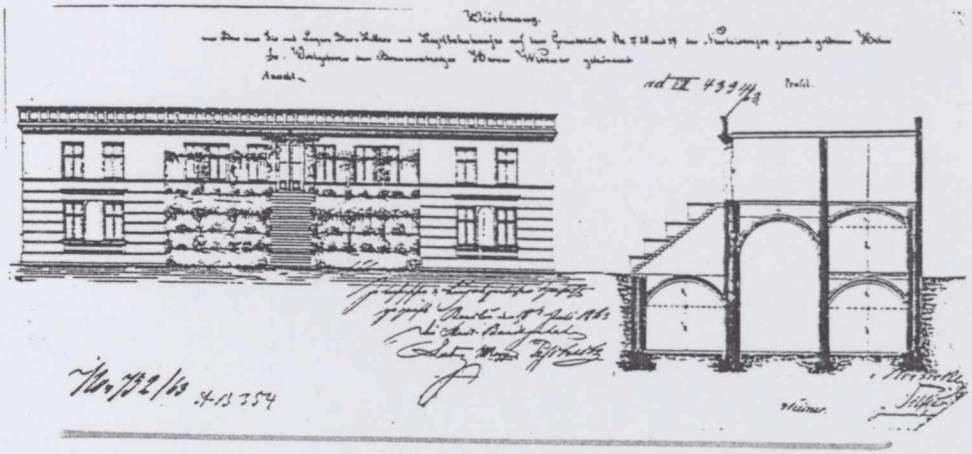

il. 4

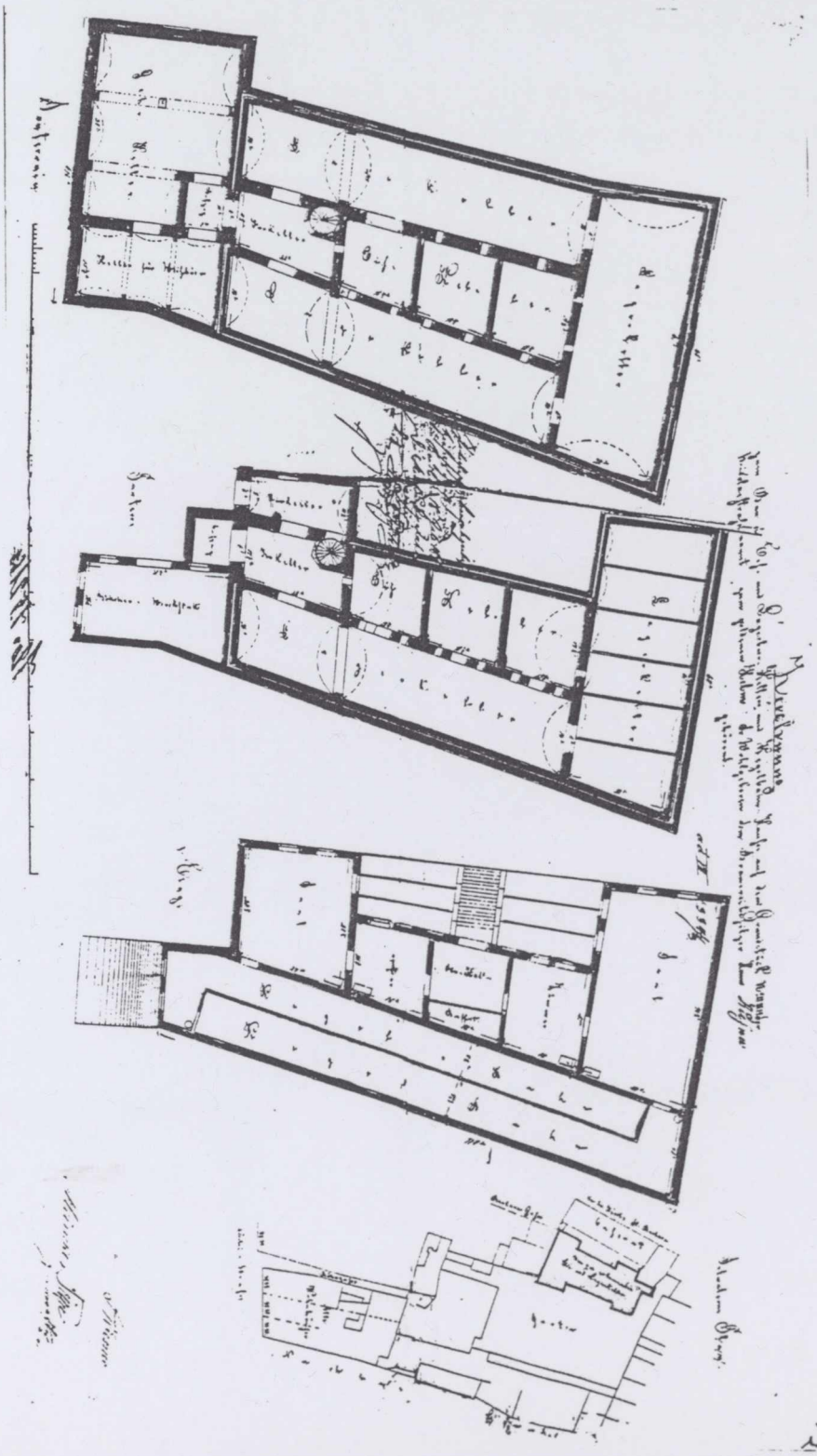

il. 5

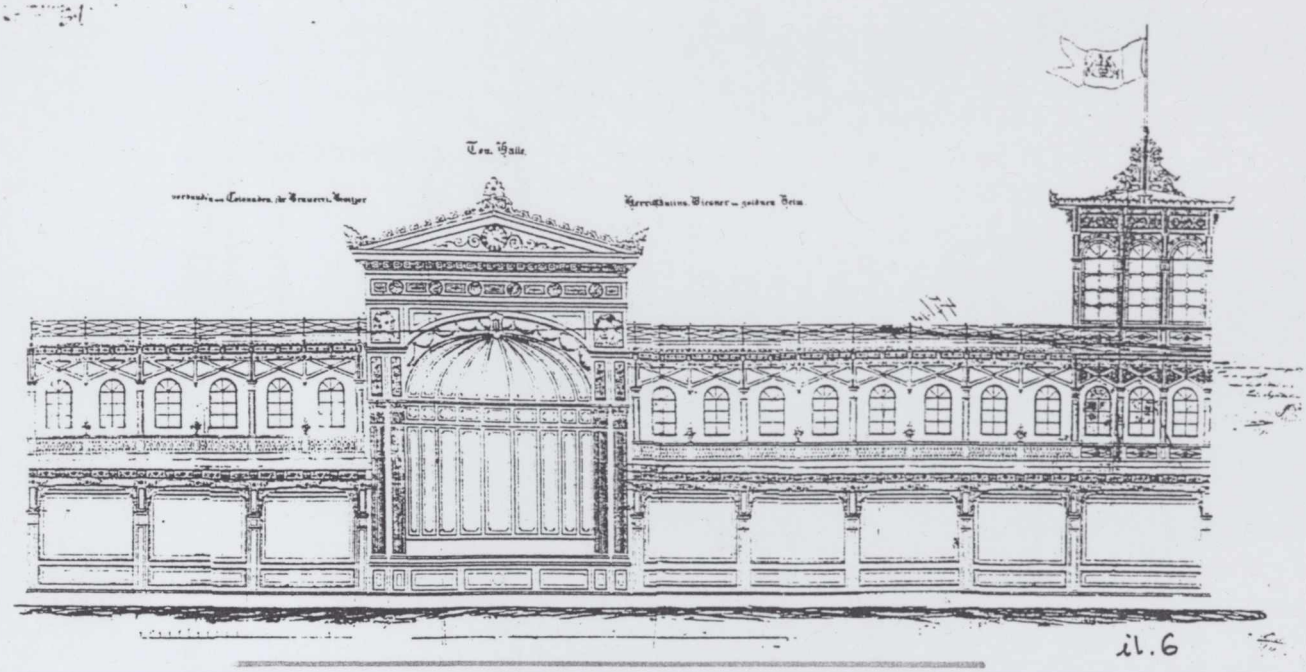
Tem. Halle.

Abb. 6

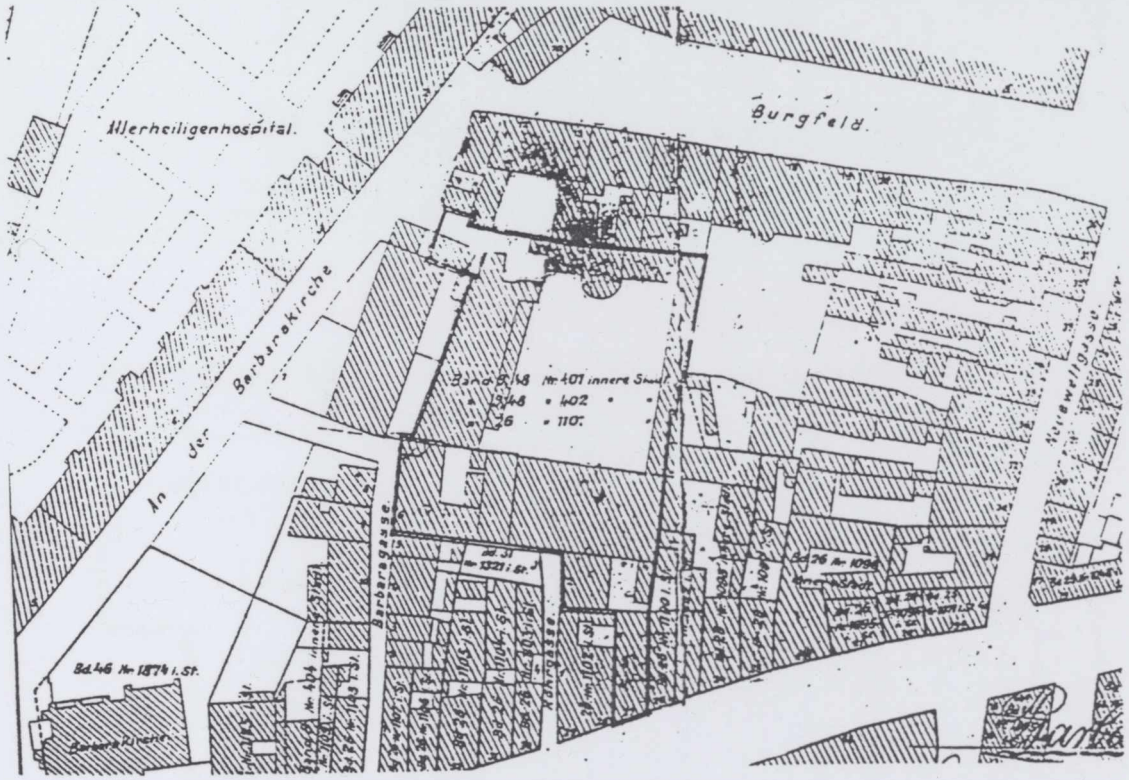
Allerheiligenhospital.
Burgfeld.
An der Barbarakirche
Barbaragasse
Bd. 46 Nr. 1874 i. St.

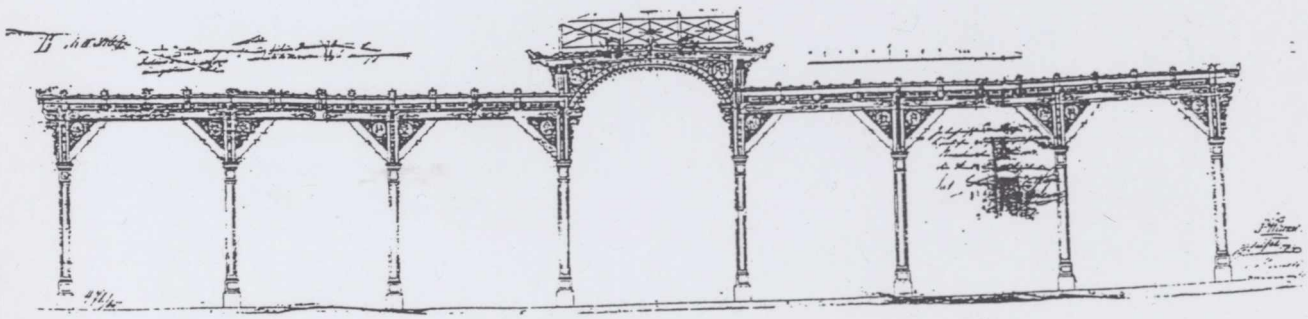

Abb. 7

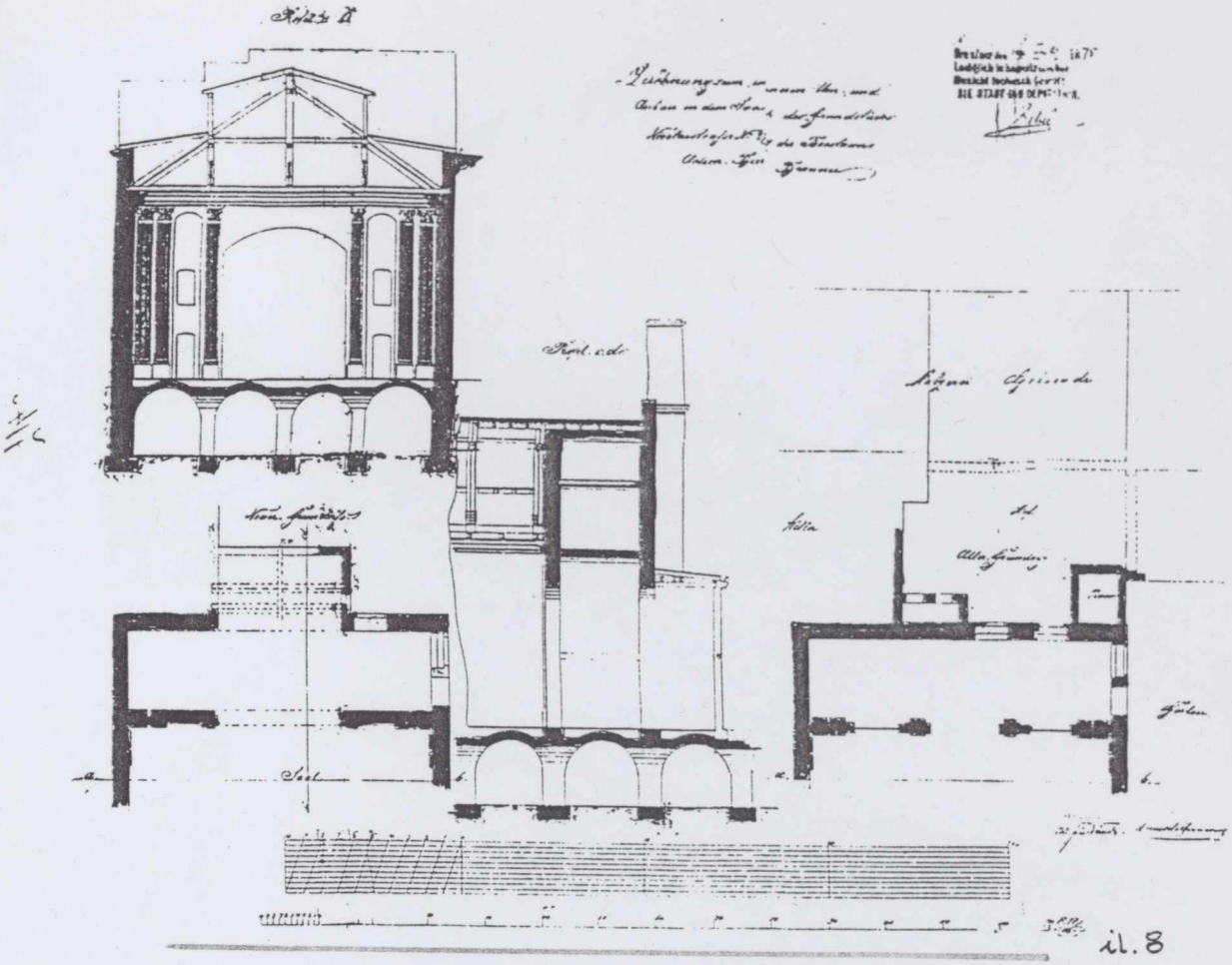

il. 8

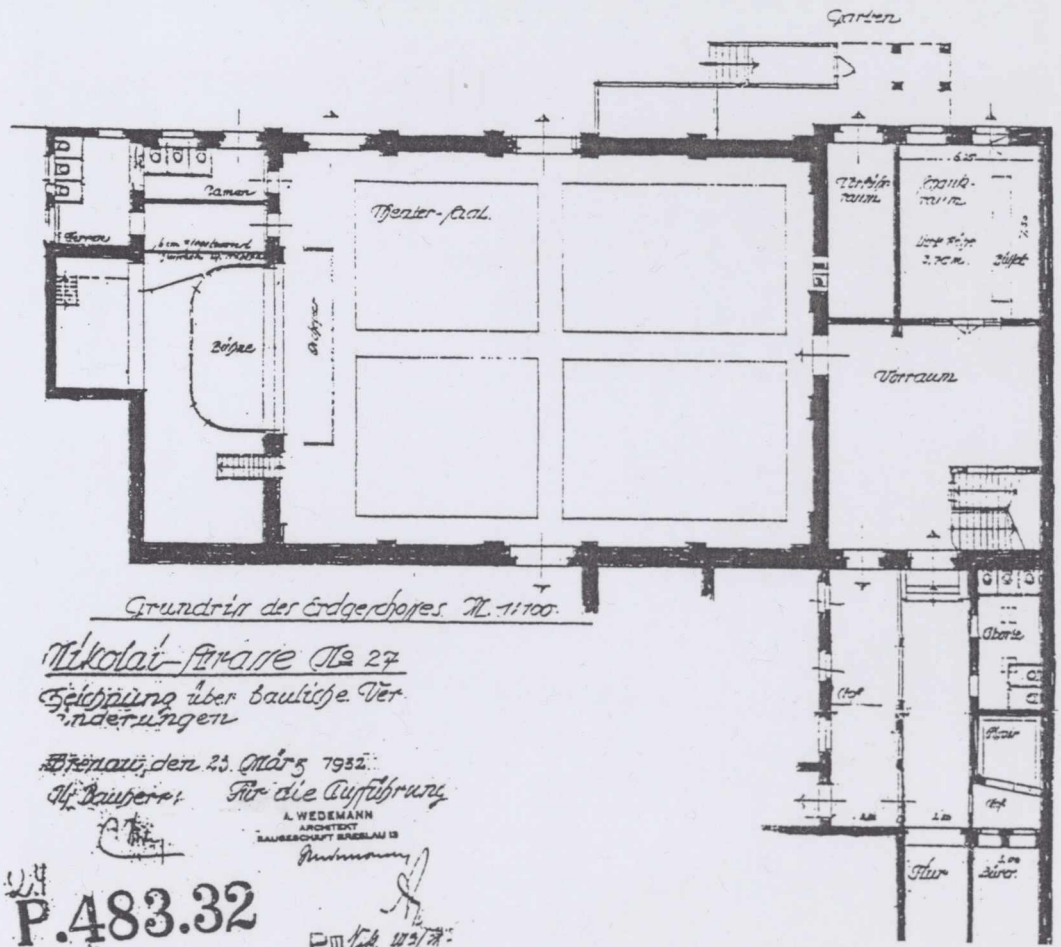
Garten
Theater-saal.
Vorraum
Grundriß der Erdgeschosses. M. 1:100.
Nikolai-straße № 27
Genehmigung über bauliche Veränderungen
Berlin, den 23. März 1932.
Für die Ausführung
A. WEDEMANN
ARCHITEKT
BAUGESCHÄFT BERLIN 13
P.483.32

il. 9

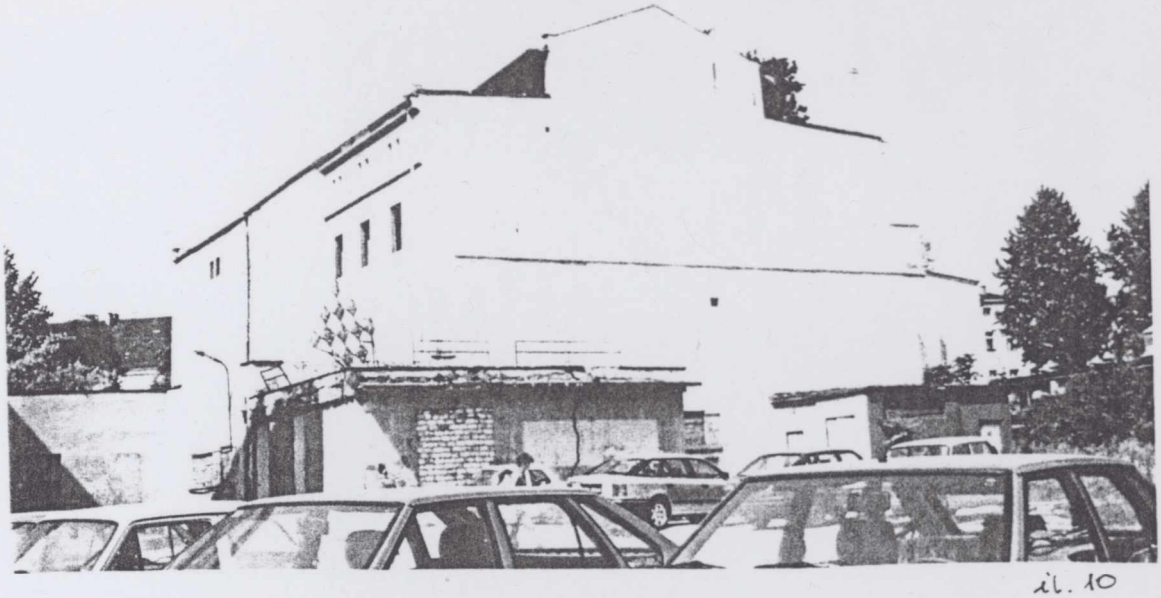

il. 10

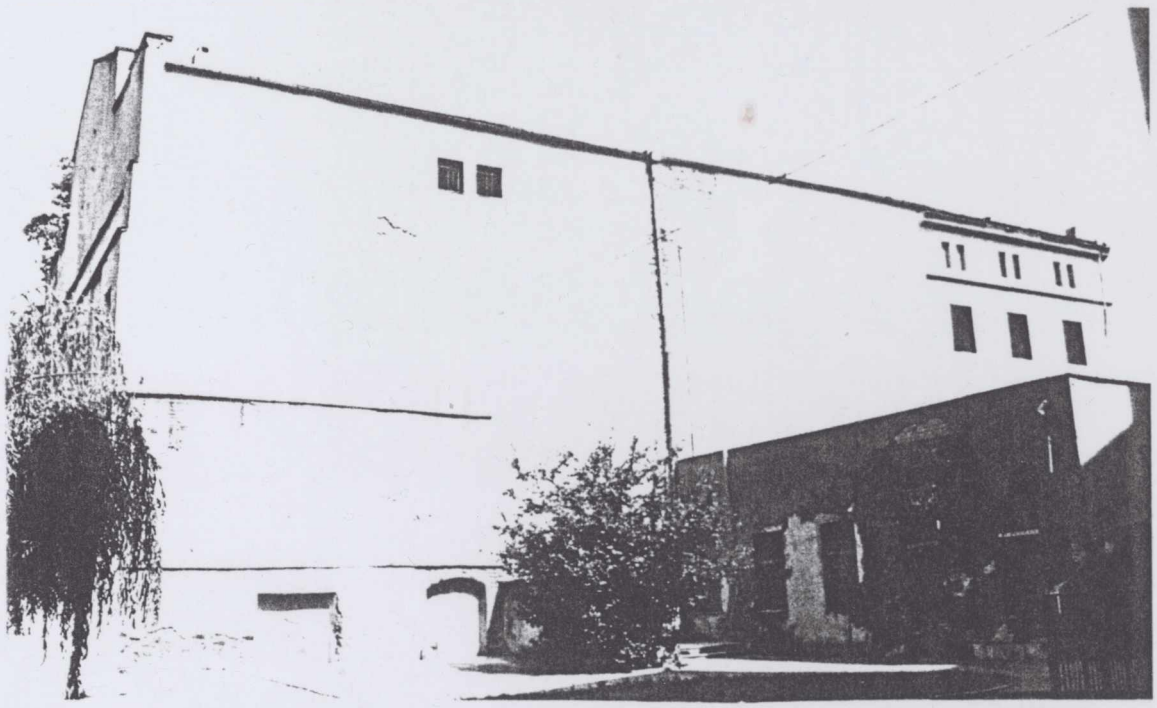

il. 11

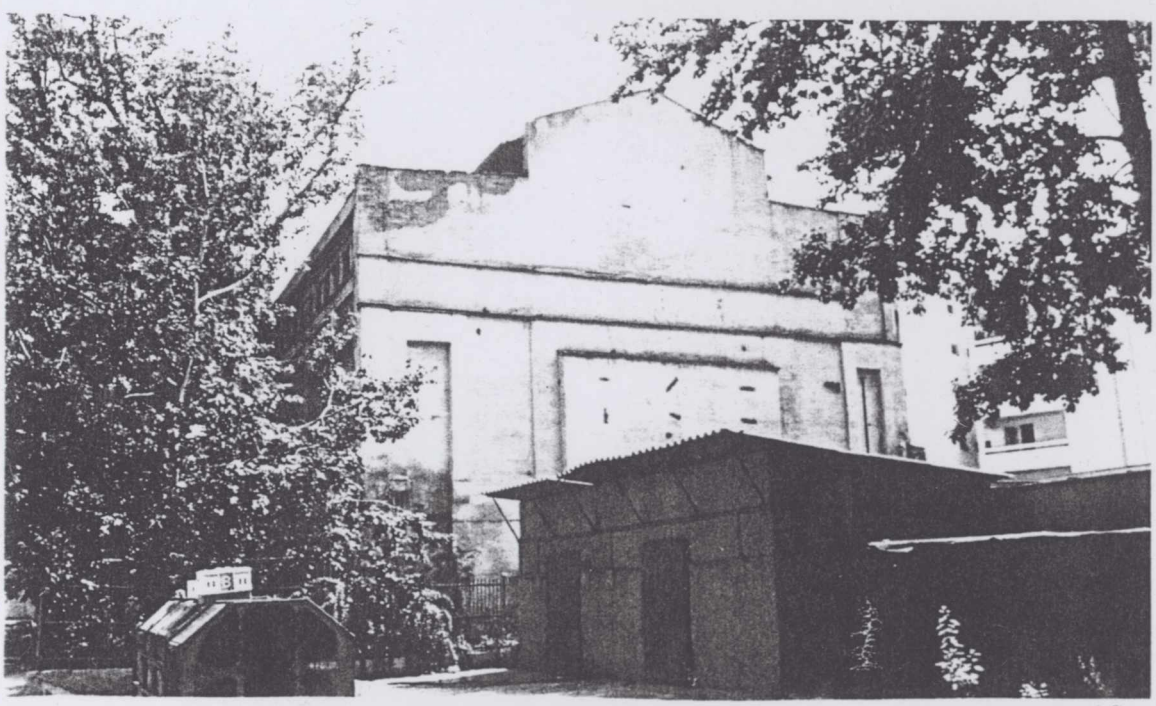

il. 12

il. 13

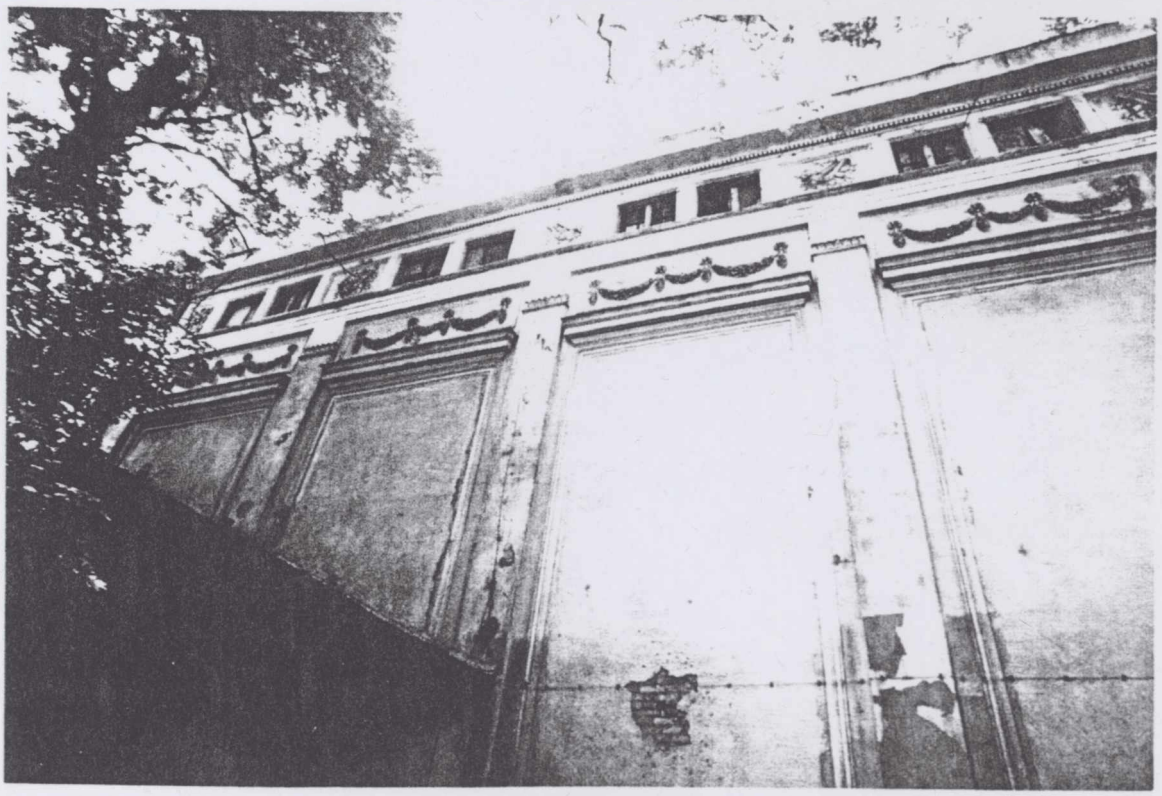

il. 14

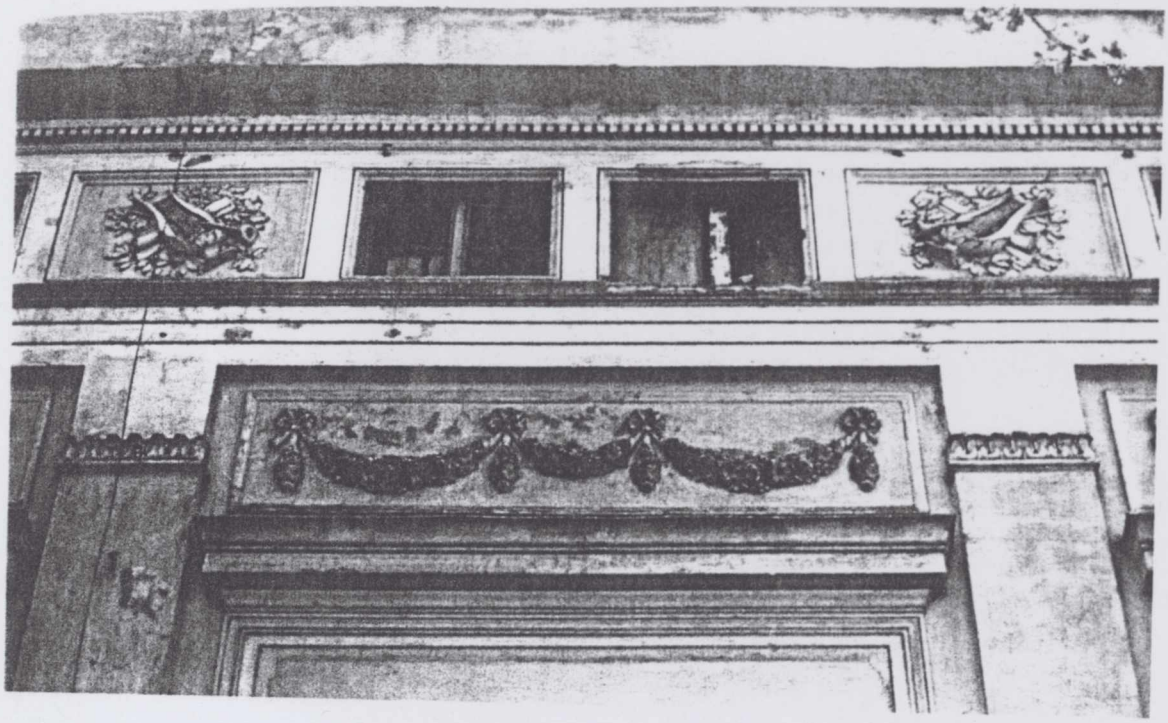

il. 15

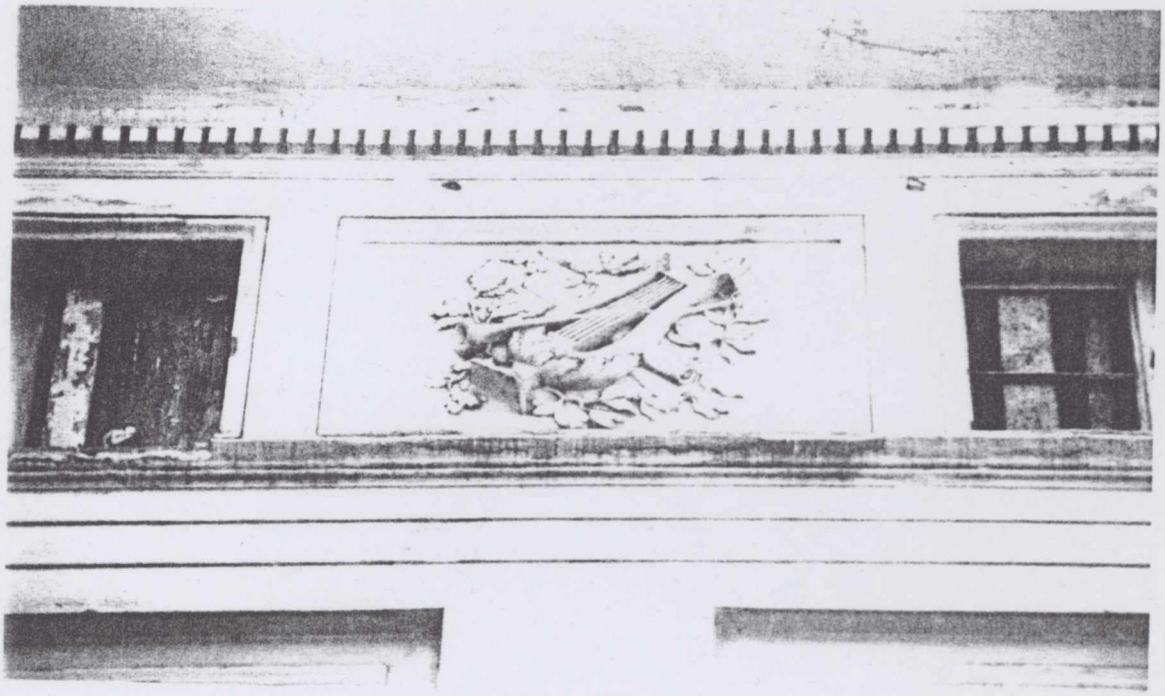

il. 16

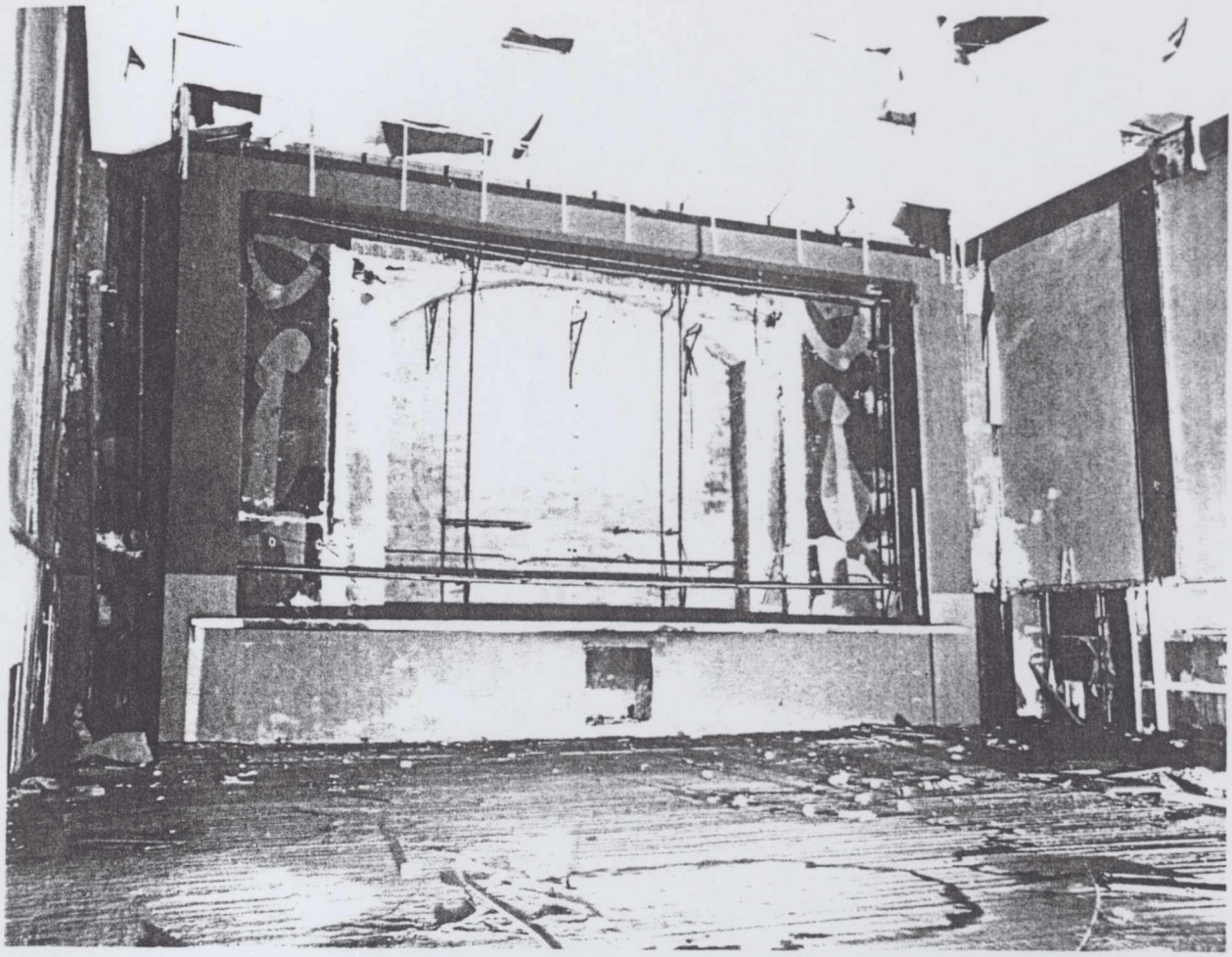

il.17

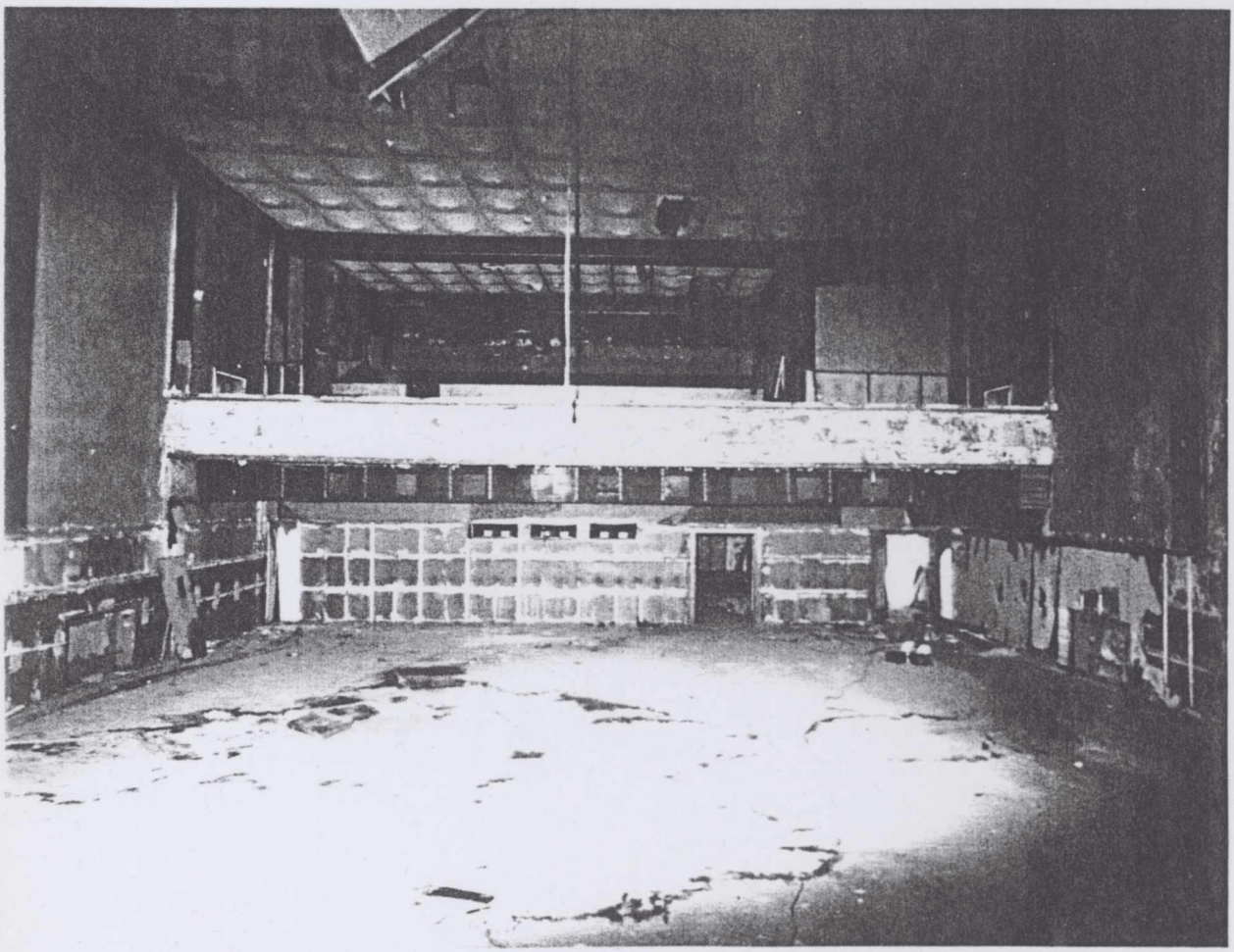

il.18

ST. VINZENZ-HAUS

ST. VINZENZ-HAUS

I. Adres: *Seminaragasse* 15, (teren Parku im. J. Słowackiego)

II. Okres działalności: 1860 r. - 1945 r.
w latach 1800 - 1960 siedziba *Humanitaets-Verein*

III. Pozostałe nazwy: *Humanitats-Garten, St. Vinzenz-Garten*

IV. Elementy składowe założenia:

1860 r. - budynek dawnego *Humanitaet-Verein* (wzniesiony w 1844 r.), a w nim dwie sale; za budynkiem ogród (ok. 2500 m kw),
1862 r. - w ogrodzie kręgielnia, murowana, zamknięta, wolnostojąca,
1863 r. - sala balowa (w budynku frontowym?), bilard, restauracja,
1885 r. - sala do przedstawień muzyczno-teatralnych, murowana, dwukondygnacyjna, podpiwniczona (na tym poziomie restauracja), dostawiona prostopadle do budynku frontowego (pojemność sali - 870 + 230 miejsc stojących; scena ze skromnym zapleczem,
1886 r. - ogrodowy pawilon muzyczny typu kiosk,
1900 r. - kolumnady (parterowe, drewniane) i bufet w ogrodzie,
1908 r. - pawilon ogrodowy z miejscami do siedzenia, parterowy o konstrukcji stalowej,

IV. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- Josef EBERS, budowniczy
1885 r., proj. sali koncertowo-teatralnej,
1886 r., proj. pawilonu muzycznego,
- Hugo DAUM, architekt i mistrz murarski
1900 r., proj. kolumnad,

VI. Literatura:

1. *Adressbuch...*, R. 1855, cz. II, s. 5
2. F. R. FISCHER, *Geschichte...*, s. 170
3. P. HABEL, *Fuehrer...*, s. 13
4. H. MARGRAF, *Die Strassen...*, s. 198
5. K. CH. NENCKE, *Breslau...*, s. 335
6. Fr. NOSSELT, *Breslau...*, s. 405
7. Z. RASZEWSKI. *Z tradycji...*, s. 185
8. F. ROESELT, *Breslau...*, s. 274, 275
9. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 106
10. SCHEUERMANN, *Das Breslauer...*, s. 1571
10. Th. SUST, *Fuehrer...*, s. 7
11. B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 90
12. K. WEBER, *Geschichte...*, s. 367
13. C. WINDERLICH, *Illustriertes...*, s. 20
14. *Ostdeutsche Bauzeitung*, R. 28, 1928, nr 46

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3472
2. Plany miasta.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia G. Schuberta, ok. 1828 r.
2. Fragment planu Wrocławia J. Matterna, ok. 1863 r.
3. Projekt budynku - siedziby towarzystwa *Humanitaet*; elewacja frontowa;
1844 r., ABmW,
- właściciel: *Humanitaet Verein*,
- projektant: podpis nieczytelny
4. Projekt kręgielni;
1862 r., ABmW, sygn. 843/62
- właściciel: A. Boockmann, restaurator
- projektant: Leehr
5. Projekt dobudowy drugiego toru kręgielni;
1862 r., ABmW, sygn. 843/62
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
6. Projekt budynku wielofunkcyjnego zw. *St. Vincenz-Haus*, plan piwnic pośród których restauracja;
1885 r. , ABmW, sygn. 279/85
- właściciel: biskup H. Foerster
- projektant: Joseph Ebers, budowniczy
7. Projekt budynku wielofunkcyjnego, plan parteru;
1885 r., ABmW, sygn. 279/85
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
8. Projekt budynku wielofunkcyjnego, przekrój przez salę z widokiem na scenę;
1885 r., ABmW, sygn. 279/85
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
9. Projekt budynku wielofunkcyjnego, elewacja ogrodowa;
1885 r., ABmW, sygn. 279/85
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
10. Projekt pawilonu muzycznego;
1886 r, ABmW, sygn. H.P. 942/86
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
11. Plan sytuacyjny założenia;
1899 r.
11. Projekt rozbudowy kręgielni;
1896 r. , ABmW, sygn. H.P. 3453.96
- właściciel: j. w.
- projektant: Joseph Ebers
12. Projekt rozmieszczenia punktów oświetleniowych na scenie i jej zapleczu;
1904 r., ABmW
- właściciel: j. w.
- projektant: Johannes Levies, inżynier
13. Projekt rozmieszczenia miejsc na widowni, parter;
1904 r., ABmW,

14. Projekt rozmieszczenia miejsc na widowni, galerie;
1904 r., ABmW,
IX. **Stan zachowania**: - Nie istnieje.

Holz-Platz

Ziegel Br.

Breite Str.

Humanit. Garten

Dampf Mühle

Domin. Kirche

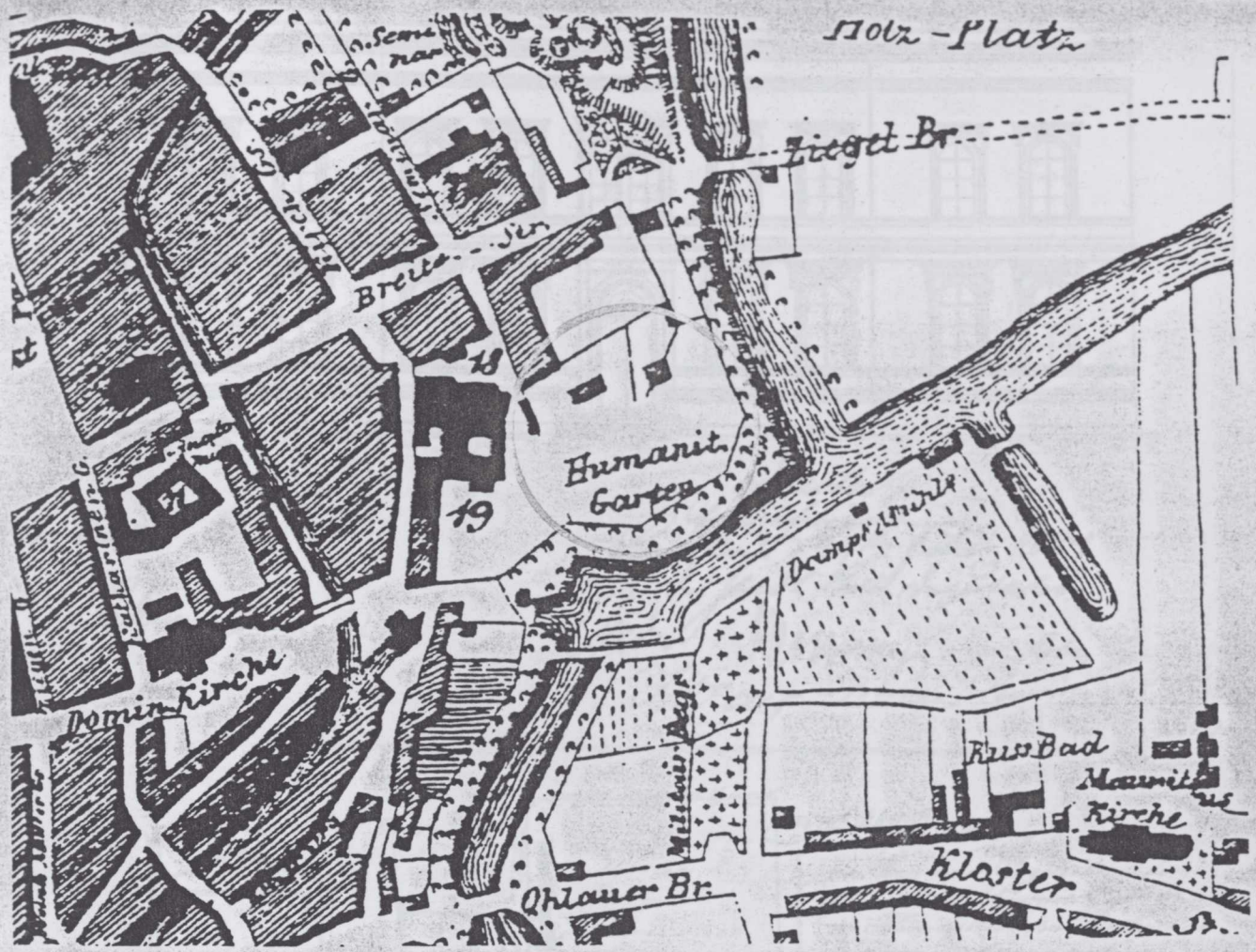

Russ Bad

Mauritius Kirche

Kloster

Ohlauer Br.

il. 1

Holz Platz

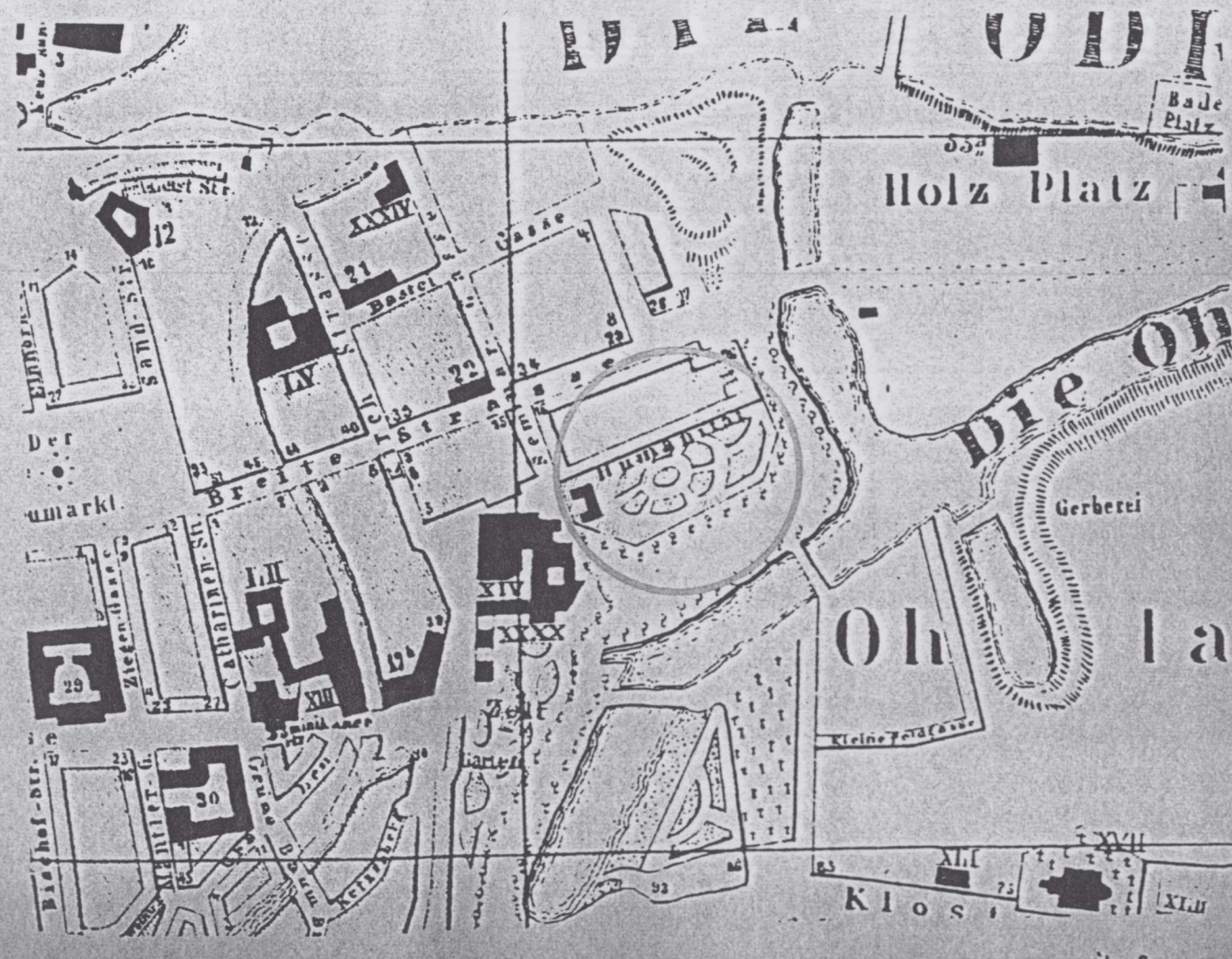

Bade Platz

Die Oh

Gerberei

Oh la

Breite Strasse

Humanität

Zelt

Klost

il. 2

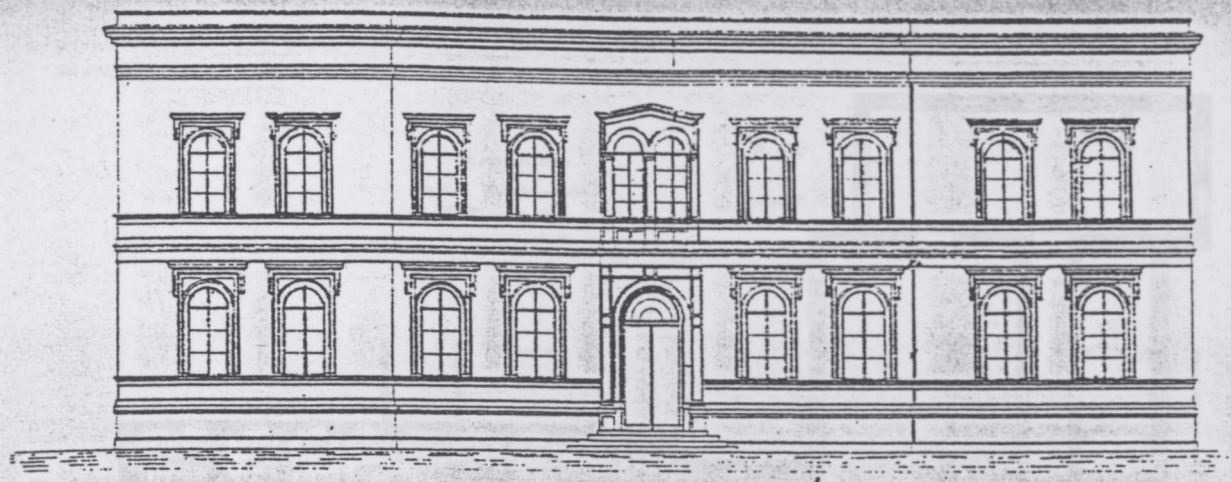

ad acta
Gemeinschaft
Breslau d. 29ten Juni 1844
Die Stadt Bau Deputation
Rieder Henning Dobe
Hörnes Börner Severin

il. 3

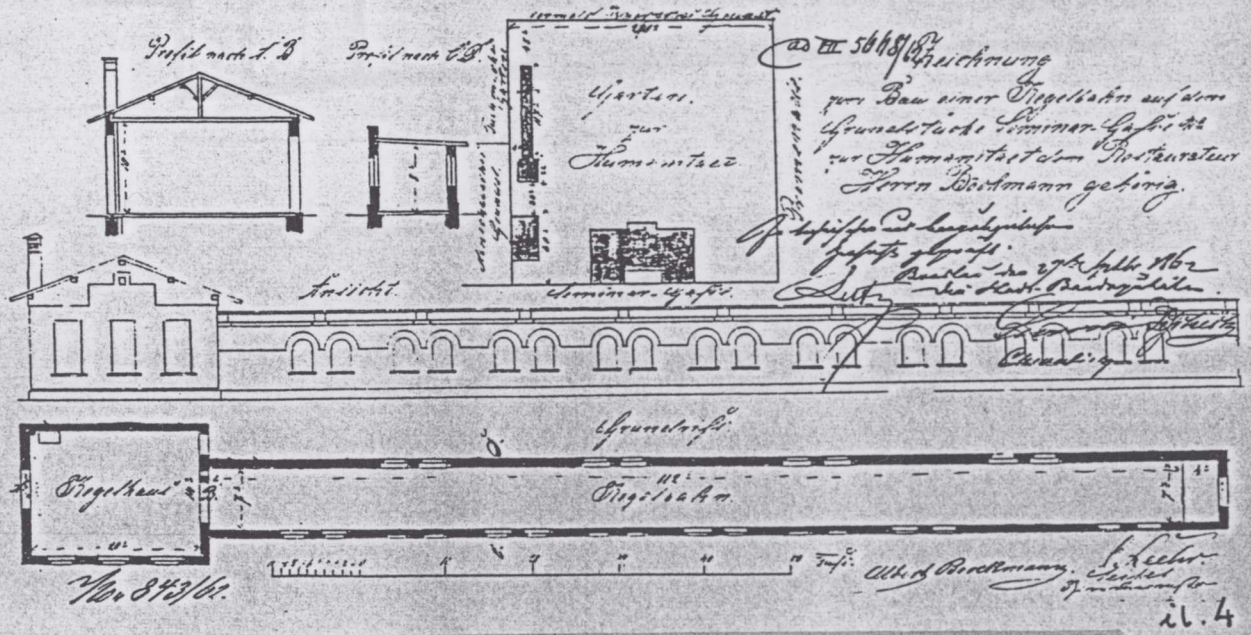

il. 4

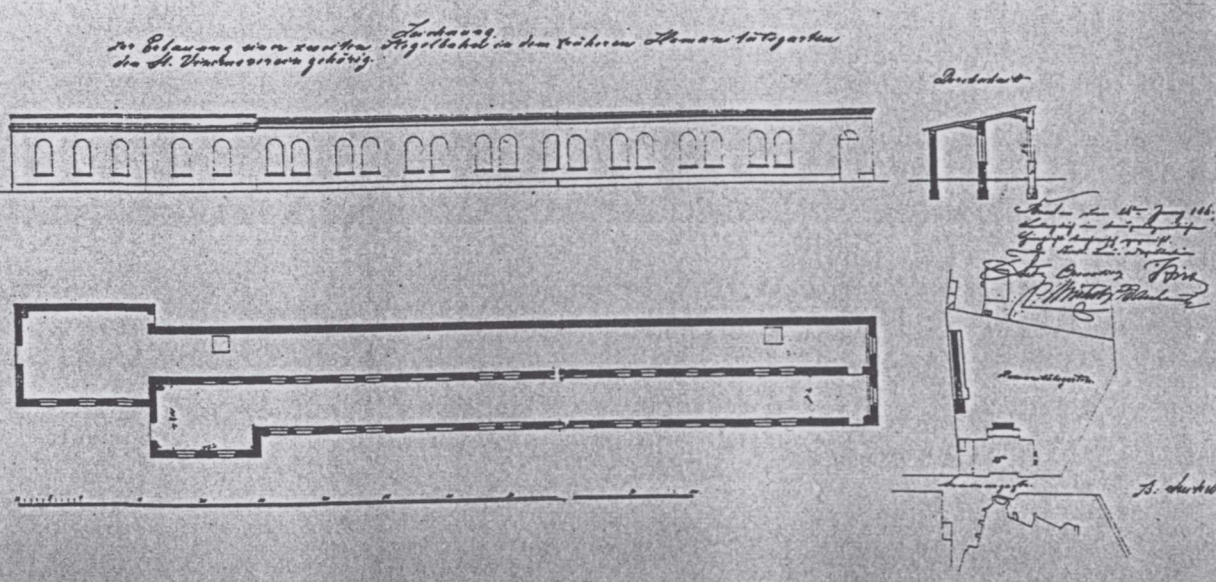

il. 5

Zeichnung
für den Erweiterungsbau
des St. Vincenz-Hauses.
Seminargasse Nr. 16.

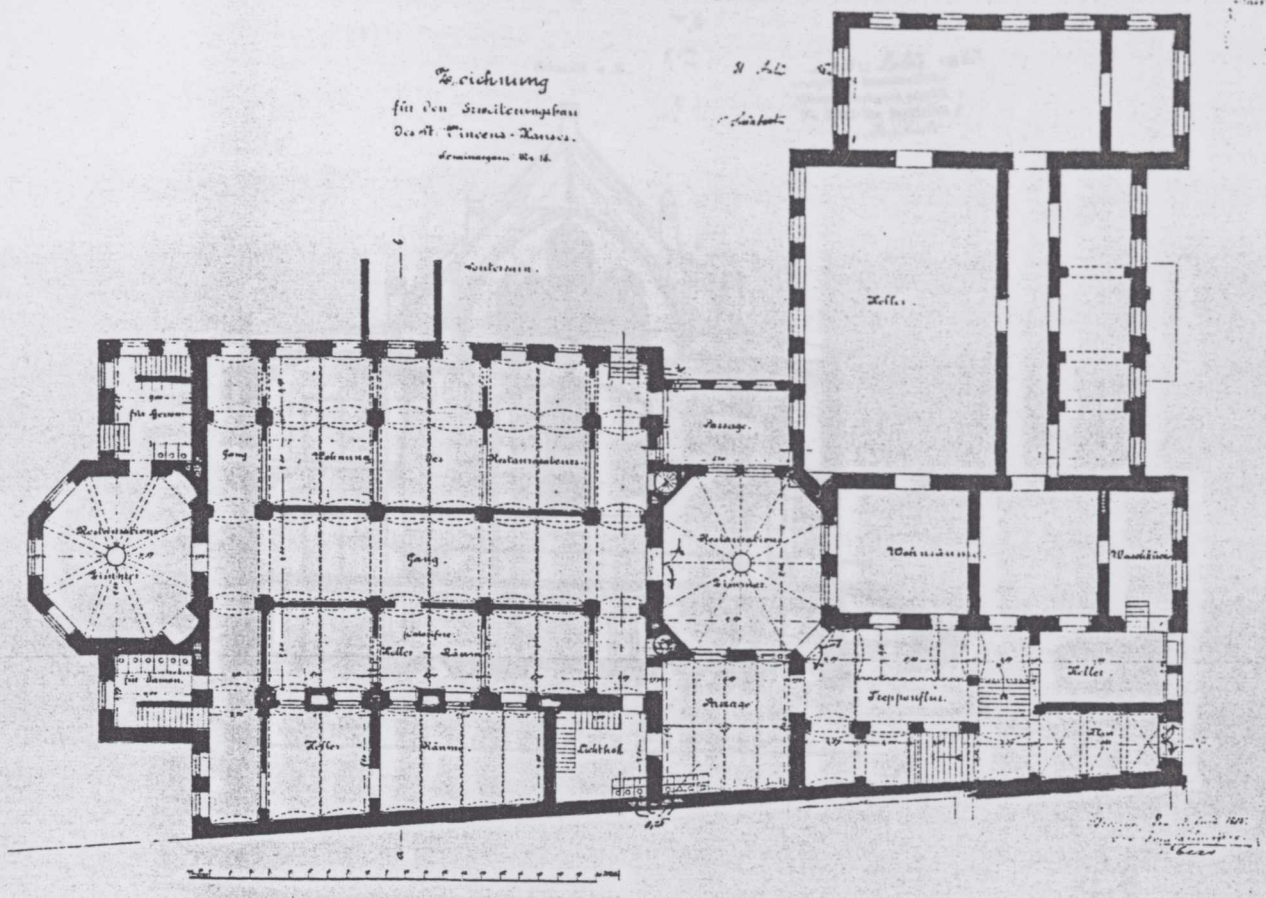

Souterrain.
Keller.
Passage.
für Herren
Gang
Wohnung des Restaurateurs
Restaurations-Zimmer
Gang.
Restaurations-Zimmer
Wohnräume
Waschküche
Keller-Räume
für Damen
Keller
Räume
Lichthof
Passage
Treppenflur.
Keller.

il. 6

Zeichnung
für den Erweiterungsbau des
St. Vincenz-Hauses.
Seminargasse Nr. 16.

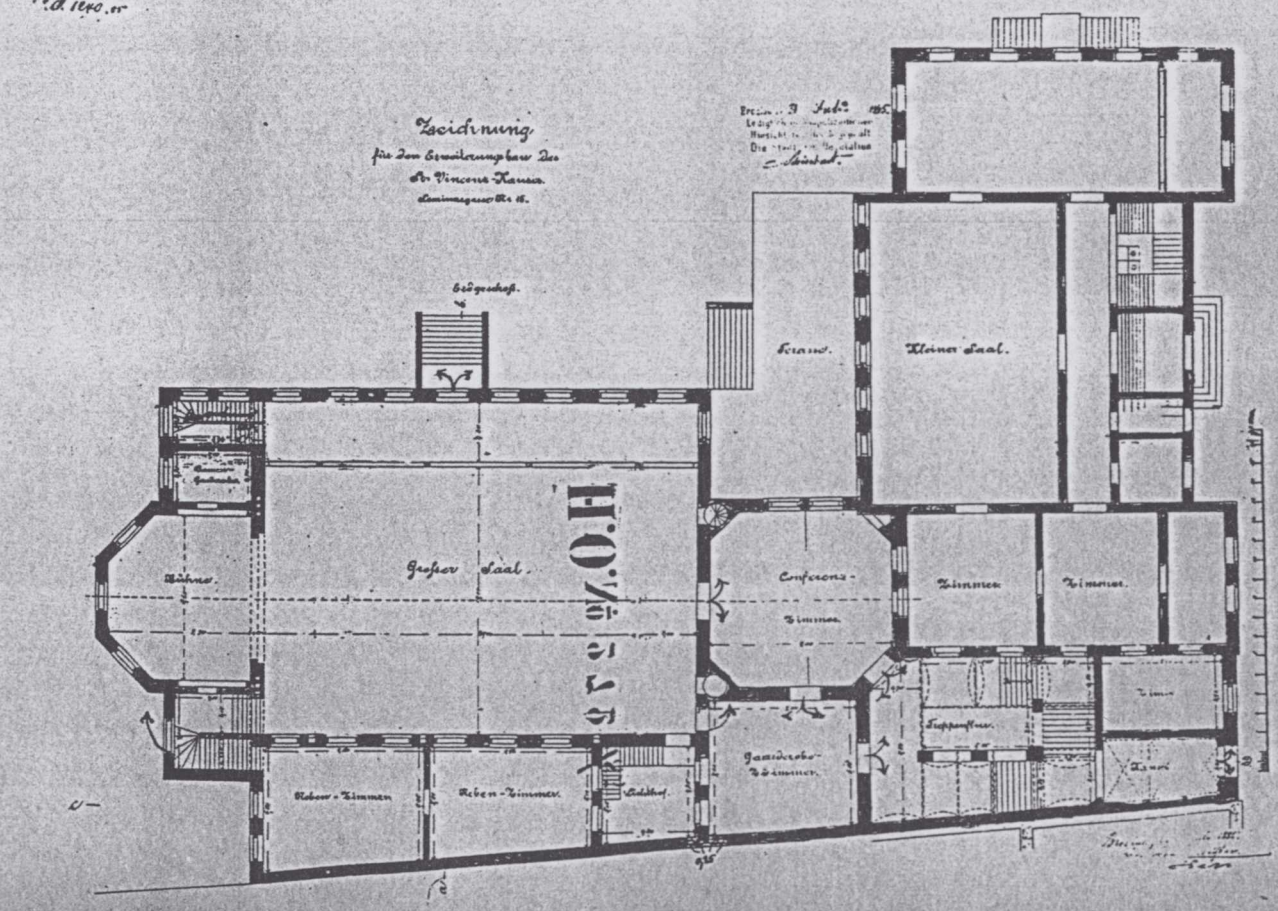

Erdgeschoß.
Terrasse.
Kleiner Saal.
Grosser Saal.
Bühne.
Conferenz-Zimmer.
Zimmer.
Zimmer.
Treppenflur.
Zimmer
Garderobe-Zimmer.
Reben-Zimmer
Reben-Zimmer.
Lichthof.

il. 7

Zeichnung

für den Erweiterungsbau des

St. Vincenz-Hauses

Liminargasse No. 8.

Schnitt a-b.

Gesehen in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Die Stadt-Bau Deputation.
Meinhardt

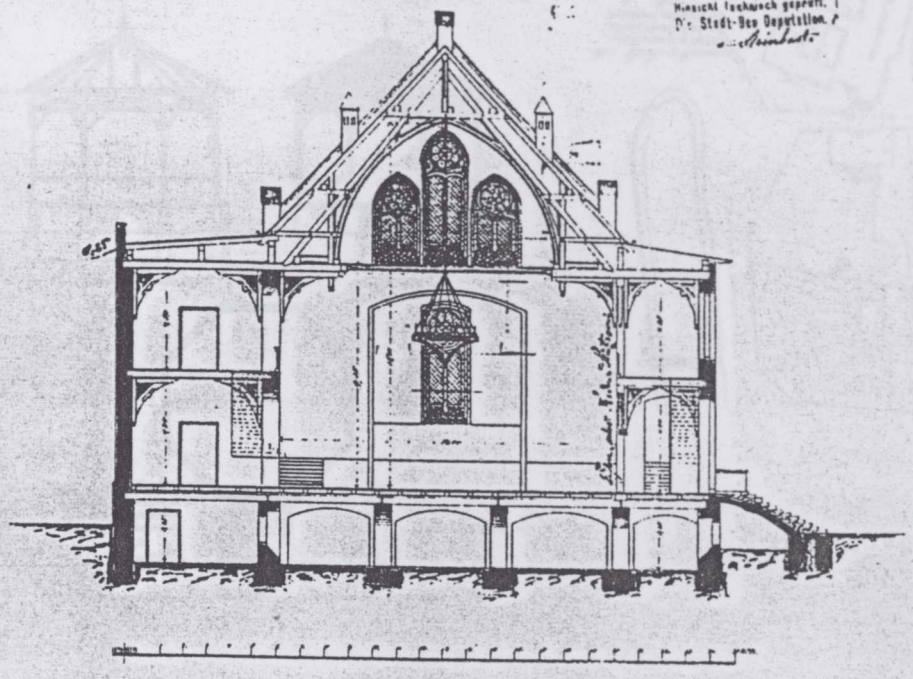

il. 8

Zeichnung

für den Erweiterungsbau des

St. Vincenz-Hauses

Liminargasse No. 8.

Gesehen in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft
Die Stadt Bau Deputation
Meinhardt

Längsansicht.

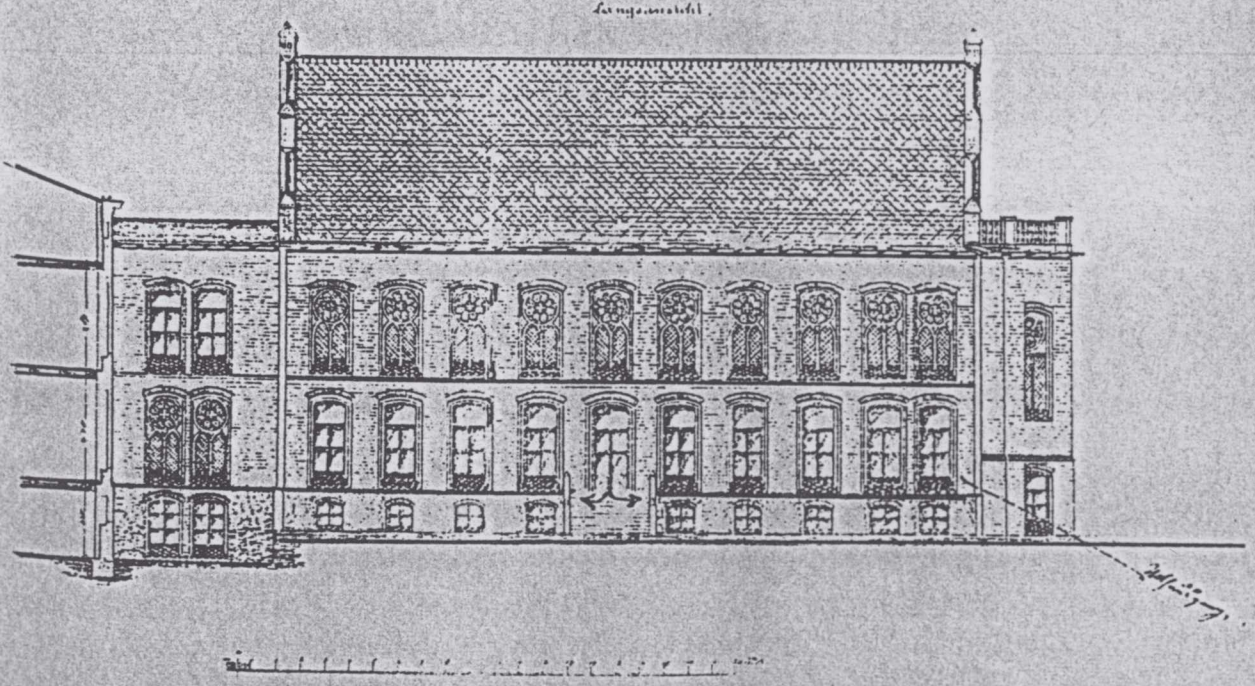

il. 9

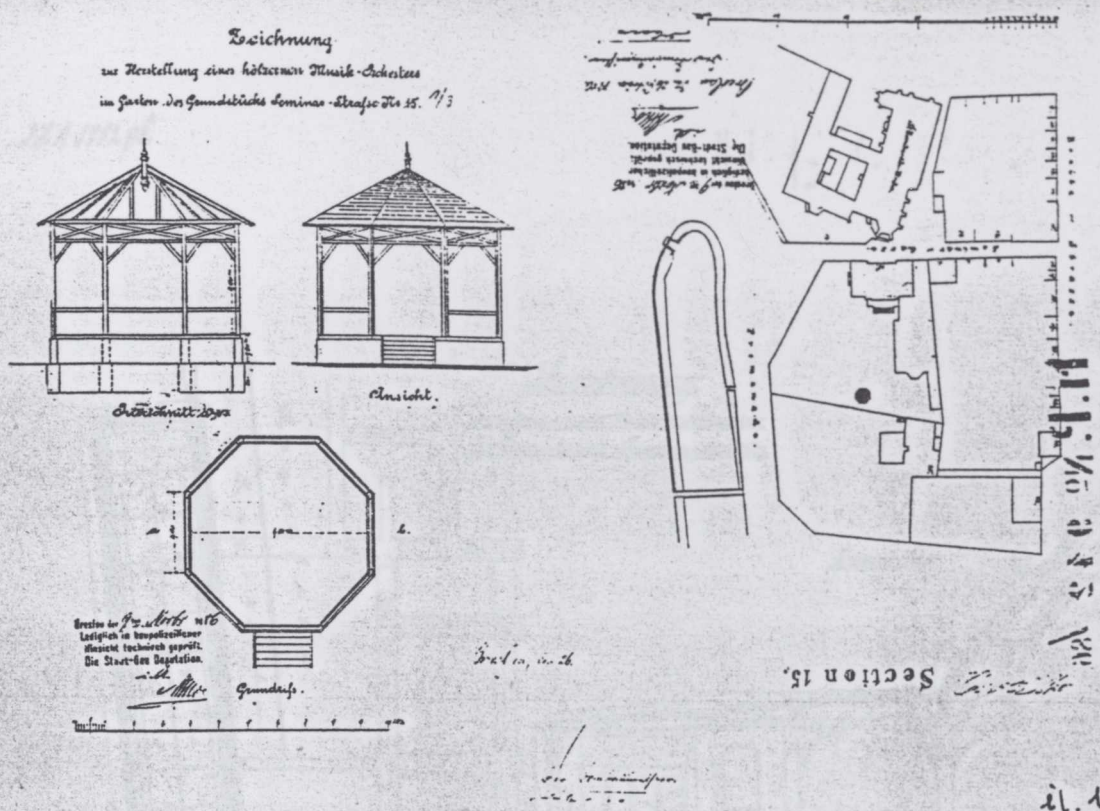
Zeichnung
zur Herstellung eines hölzernen Musik-Orchesters
im Garten des Grundstücks Seminar-Strasse Nr. 15. 1/3
Ansicht.
Grundriss.
Ledigl. in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Die Staat-Bau Deputation.
Section 15.

il. 10

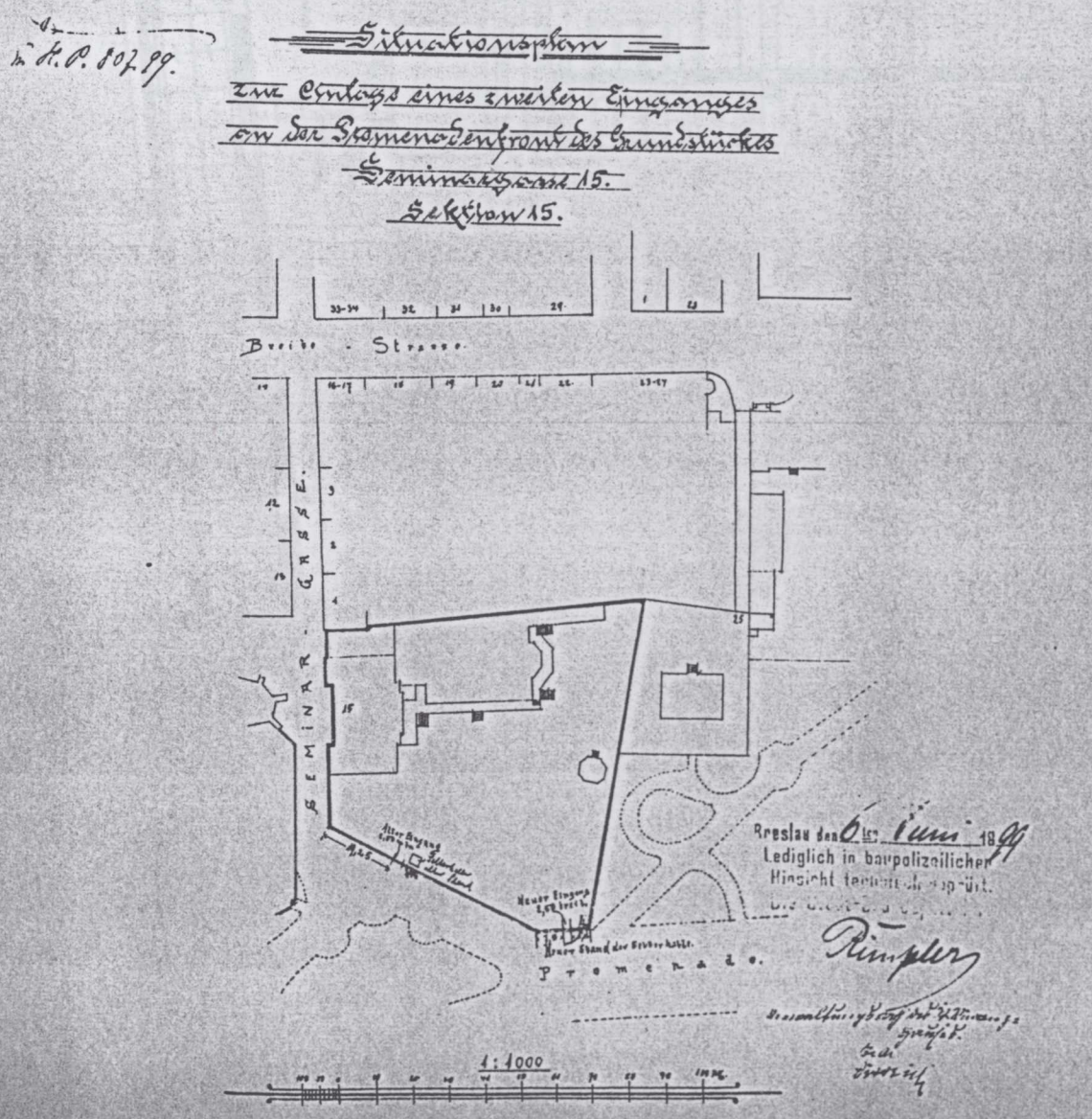
Situationsplan
zur Anlage eines zweiten Einganges
an der Promenadenfront des Grundstückes
Seminargasse 15.
Sektion 15.
Breite - Strasse
SEMINAR - GASSE
Promenade.
Breslau den 6ten Juni 1899
Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Rimpler
1:1000

il. 11

J.A.P. 3452.96.

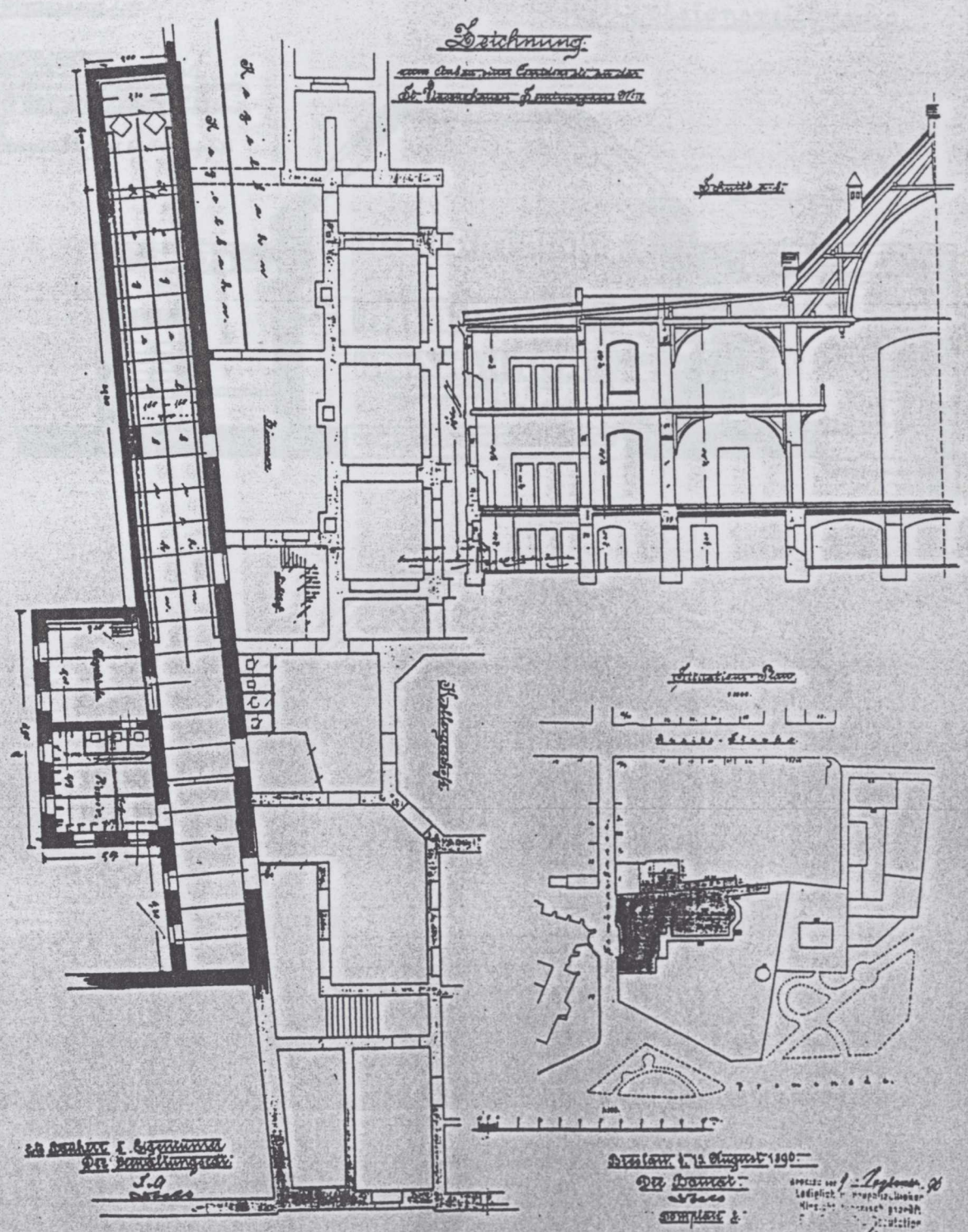
Zeichnung
Situations-Plan
Breslau, d. 12 August 1896.
Der Baurat.

Wiktor Barnowsky

Breslau, Seminargasse No 15.

(St. Vincenzhaus)

Die Anlage umfasst:

[illegible]

Revisionszeichnung.

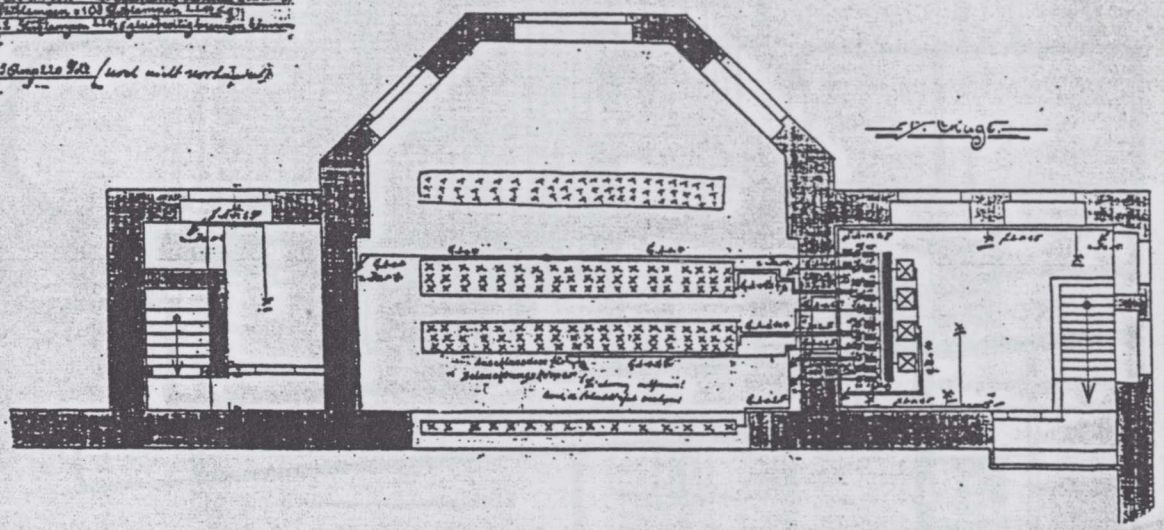

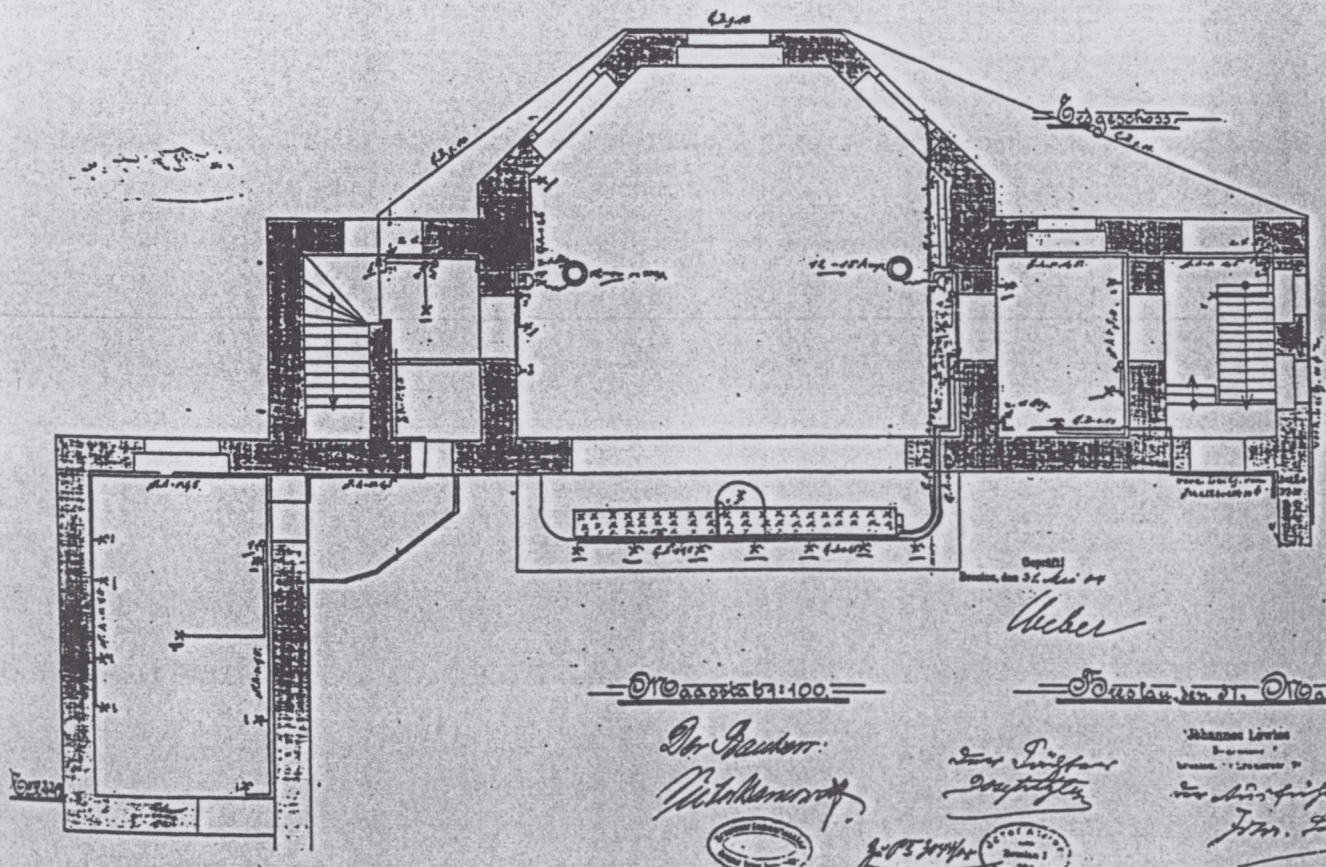

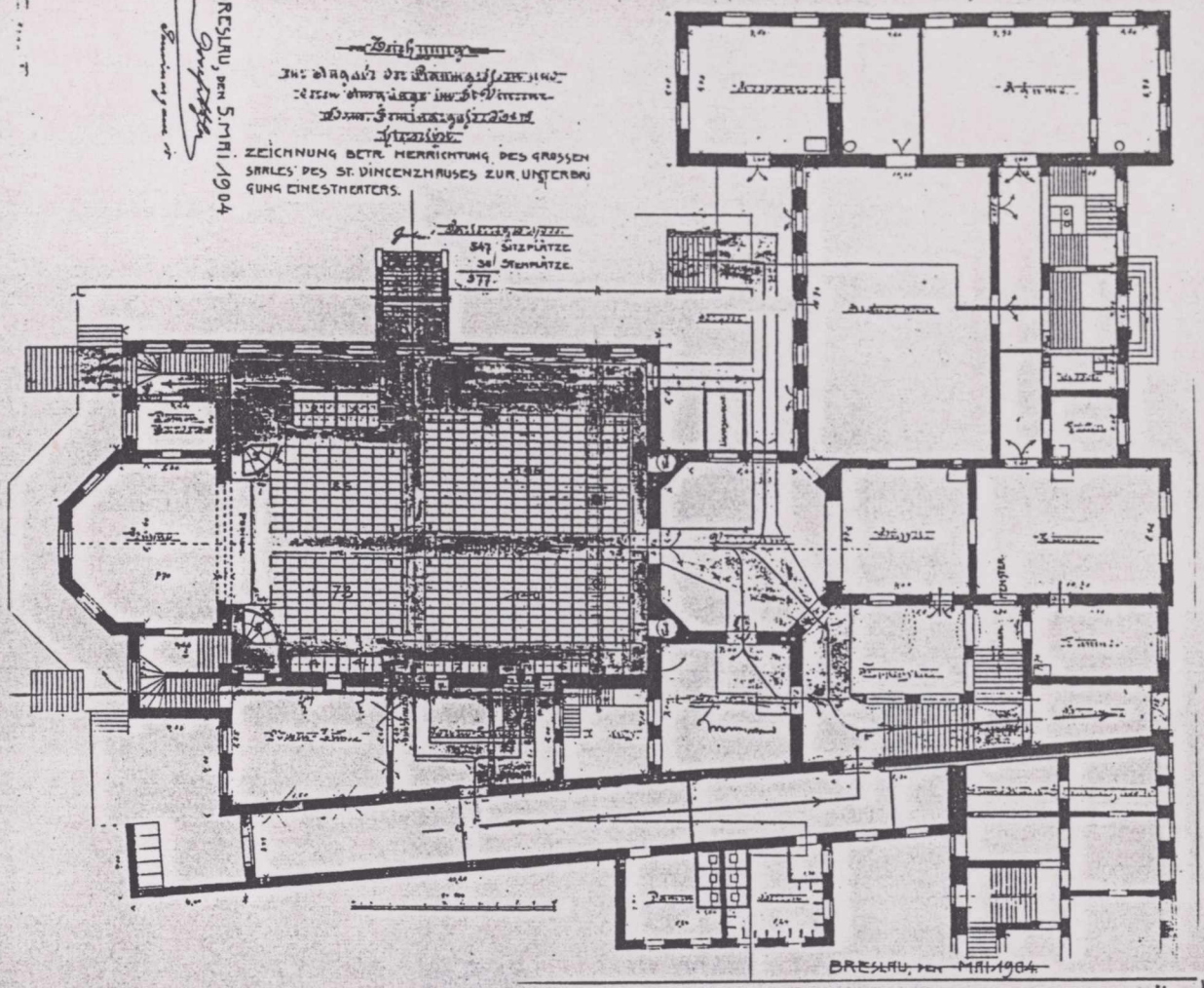
ZEICHNUNG BETR. HERRICHTUNG DES GROSSEN SAALES DES ST. VINCENZHAUSES ZUR UNTERBRINGUNG EINES THEATERS.
547 SITZPLÄTZE
30 STEHPLÄTZE
577
BRESLAU, DEN 5. MAI 1904.
BRESLAU, den MAI 1904.

il. 14

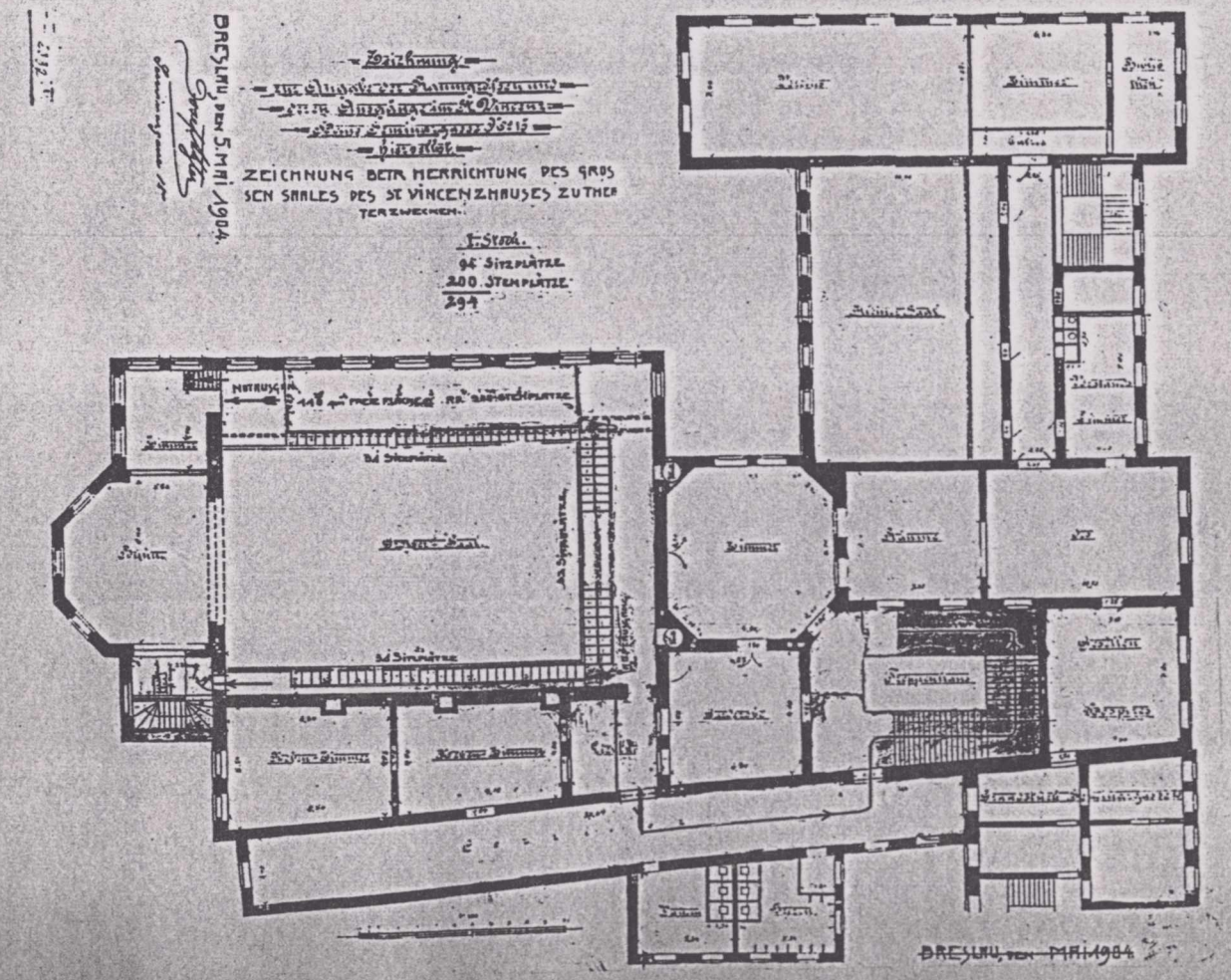
ZEICHNUNG BETR. HERRICHTUNG DES GROSSEN SAALES DES ST. VINCENZHAUSES ZU THEATERZWECKEN.
I. STOCK.
94 SITZPLÄTZE.
200 STEHPLÄTZE.
294
BRESLAU, DEN 5. MAI 1904.
BRESLAU, den MAI 1904.

il. 15

Pariser Garten
Taschenstrasse 10 11.
Grösstes Familien-Lokal
der inneren Stadt.
Mittagstisch
zu kleinen Preisen.
Reichhaltige Abendkarte.
Pariser Garten
Taschenstrasse 10 11.
Grösstes Familien-Lokal
der inneren Stadt.
Mittagstisch
zu kleinen Preisen.
Reichhaltige Abendkarte.
Pariser Garten
Taschenstrasse 10,11.
Grösstes Familien-Lokal
der inneren Stadt.
Mittagstisch
zu kleinen Preisen.
Reichhaltige Abendkarte.

PARISIER GARTEN

I. Adres: *Alte Taschenstr* 10/11, *Weidenstr* 5 (ulice Piotra Skargi i Wierzbowa)

II. Okres działalności: pierwsza wzmianka - 1808 r.
ostateczna likwidacja - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: *Stadt Paris*
- gościnna siedziba: *Grossen Provinzial-Ressource*, miejsce zebrań muzycznego towarzystwa *deutschowskiego*

IV. Elementy składowe założenia:

1808 r. - kawiarnia w ogrodzie (2500 m kw) założonym na miejscu dawnego ogrodu Laurentiusa Scholza,
1840 r. - sala balowa (najprawdopodobniej w budynku frontowym),
1848 r. - cieplarnia - drewniana, parterowa - dobudowana do domu frontowego od strony ogrodu,
1863 r. - na miejscu cieplarni pawilon ogrodowy, murowany,
1868 r. - kolumnady, częściowo dwukondygnacyjne, drewniane, z miejscem dla muzyków, otaczające ogród z trzech stron,
1870 r. - sala restauracyjna na terenie ogrodu i towarzyszące jej sala bilardowa oraz bufet,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- H. KUWEKE, cieśla
1868 r., proj. i realizacja kolumnad
Autorzy cieplarni, sali i pawilonu ogrodowego nie zostali ustaleni.

VI. Literatura:

1. H. MARKGRAF, *Die Strassen...*, s. 98
2. K. Ch. NENCKE, *Breslau...*, s. 330, 333
3. *Neue Fuehrer...*, s. 2
4. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 429
5. F. G. A. WEISS, *Chronik...*, s. 996, 1131
6. L. WOERL, *Fuehrer...*, s. 7
7. M. ZDUNIAK, *Muzyka...*, s. 92

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 4741.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Projekt dobudowy cieplarni do skrzydła domu frontowego stojącego przy *Weidenstrasse* 25;
1848 r., ABmW, sygn. 169/48
- właściciel: Krug, radca prawny
- projektant: podpis nieczytelny
2. Projekt pawilonu ogrodowego (na miejscu cieplarni);
1863 r., ABmW, sygn. 187/63

- właściciel: Krug, radca prawny
- projektant: podpisy nieczytelne

3. Projekt kolumnad;
1868 r. ABmW, sygn. 953/68
- właściciel: A. H. Sindermann, browarnik
- projektant: H. Kuweke, cieśla
podpis nieczytelny

4. Projekt sali restauracyjnej, połączonej z salą bilardową, dobudowanej do skrzydła kamienicy stojącej przy *Taschenstr* 10/11, elewacja;
1870 r., ABmW, sygn. 544/70
- właściciel: A. H. Sindermann, browarnik
- projektant: podpis nieczytelny,
H. Kuweke, cieśla

5. Projekt sali restauracyjnej, przekrój podłużny;
1870 r., ABmW, sygn. 544/70
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.

6. Projekt sali restauracyjnej, plan;
1870 r., ABmW, sygn. 544/70
- właściciel: j. w.
- projektant: j.w.

7. Projekt niezrealizowanej wersji sali restauracyjnej;
1870 r., ABmW, sygn. 5/70
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.

8. Plan sytuacyjny założenia zwanego *Parisier Garten*, obejmującego działki należące do *Weidenstr* 25, *Harras Gasse* 6 i *Taschenstr* 21;
1902 r., ABmW, sygn. P.637.02.

9. Elewacja budynku frontowego stojącego przy *Weidenstrasse* 25;
1927 r., ABmW, sygn. P,1379.27.

IX. <u>Stan zachowania</u>: - Nie istnieje.

Zeichnung zur Erbauung eines Glashauses, auf dem Grundstück Weidenstraße No. 25 belegen, dem Justiz-Commissarius Hr. Krug gehörig.

ad B 6454/48.

Ad acta
Genehmigt
Berlin d. 7t. Mai 1848
Die Stadt-Bau-Deputation
Hemming Lobe
Secretair

Seitenansicht.

Giebelansicht.

Grundriß.

Situation.

Hof.

No. 169/48

Schott
Maurer und Zimmermeister.
Weiz. Justiz Kaufmann

il. 1

Seiten-Ansicht.

Zeichnung zum Neubau eines Gartenhauses auf dem Grundstück Weidenstraße No. 25 Herrn Justizrath Krug gehörig

ad VII 115 8/63

Vorder-Ansicht.

Profil. a.b.

Grundriss.

Jetzt hiesiger und bezahlgelegter Einsatz gegeben.
Breslau den 7ten Mai 1863
Die Stadt-Baudeputation
Lutz Secretair
C.K. Pauper
A. Mayer Chevalier

Situations-Plan

Garten.

Hof.

Wohngebäude Weidenstr. No. 25.

Weidenstraße.

Krug Justizrath
Maurer
Schlers Zimmermeister

No. 187/63.

il. 2

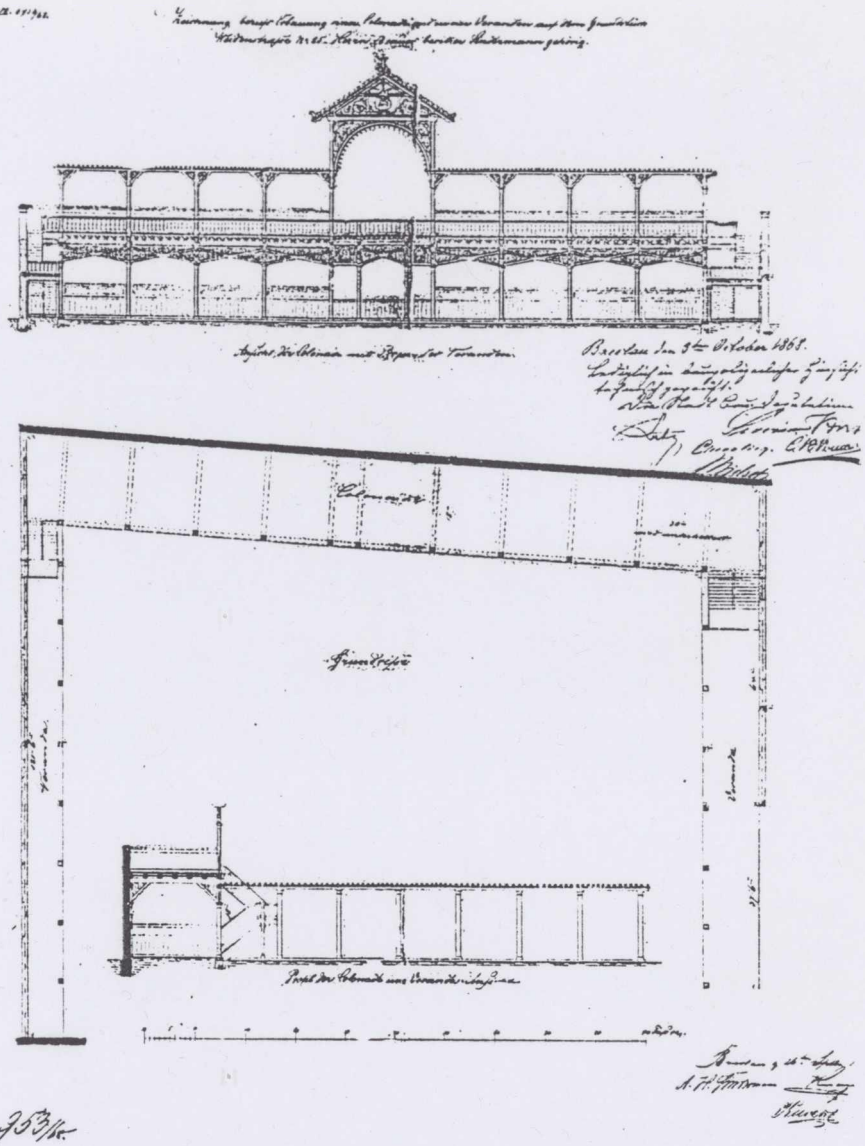

il. 3

betreffs Erbauung einer Colonade und zweier Veranden auf dem Grundstück Teichenstraße No. 25. Herrn Brauereibesitzer Kindermann gehörig.

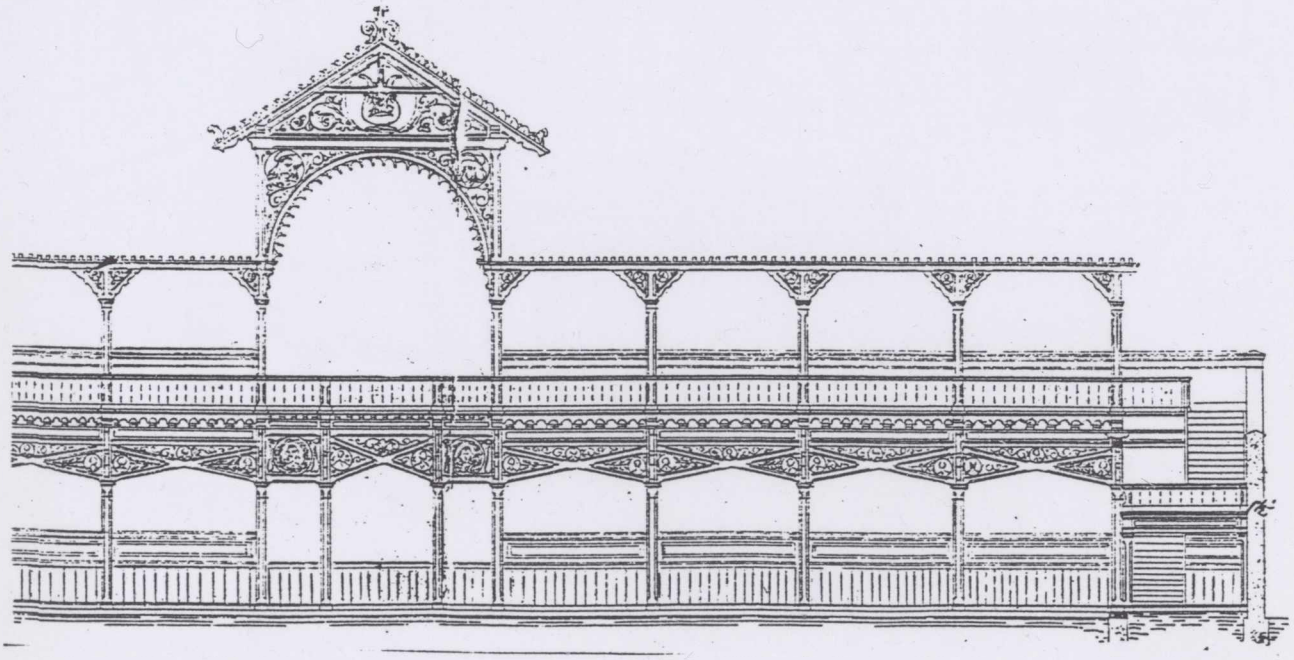

il. 4

ad VII 4545/70

Blatt III.

Breslau den 30ten Juli 1870.
Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Die Stadt Bau Deputation
[illegible]

Ansicht.

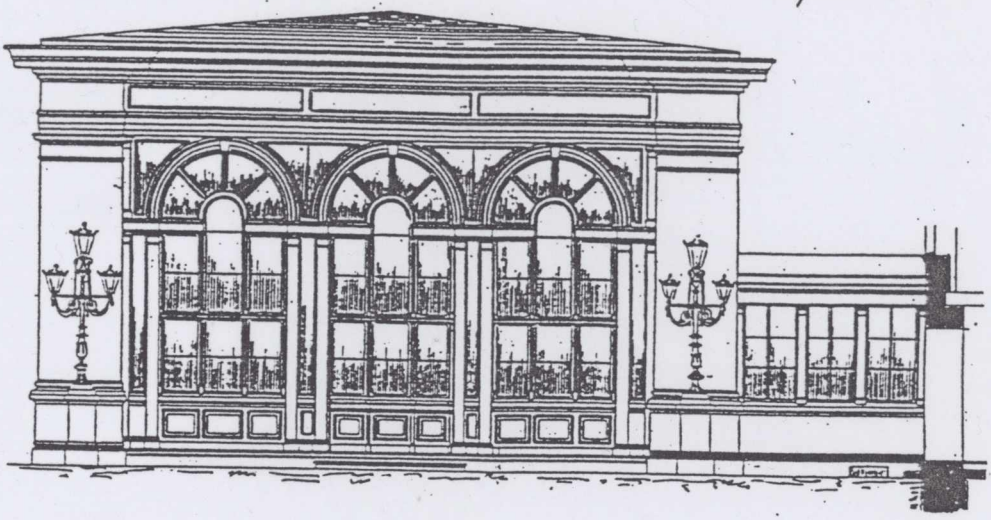

Breslau d. 25. Juli 1870
[illegible]

il. 5

544/70

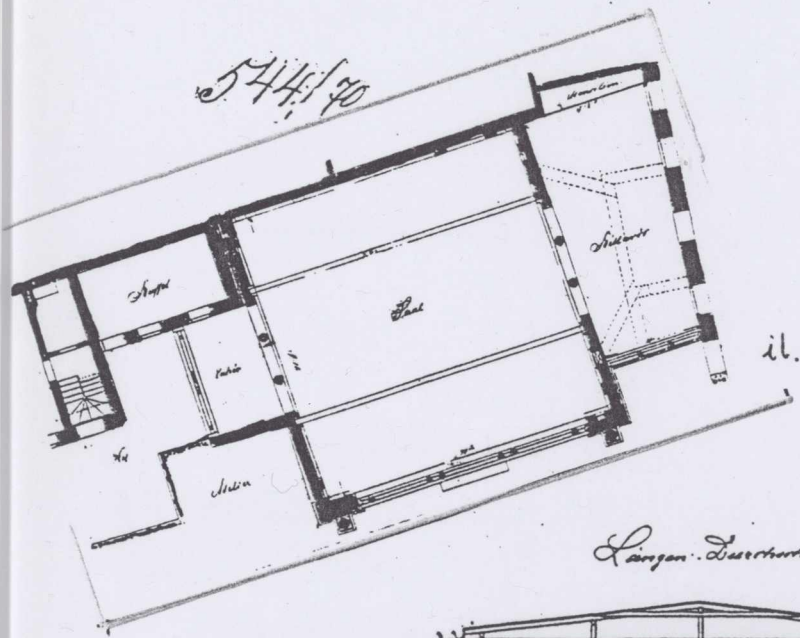

il. 6

Blatt II

Breslau den 30ten Juli 1870.
Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Die Stadt Bau Deputation
[illegible]

Längen-Durchschnitt.

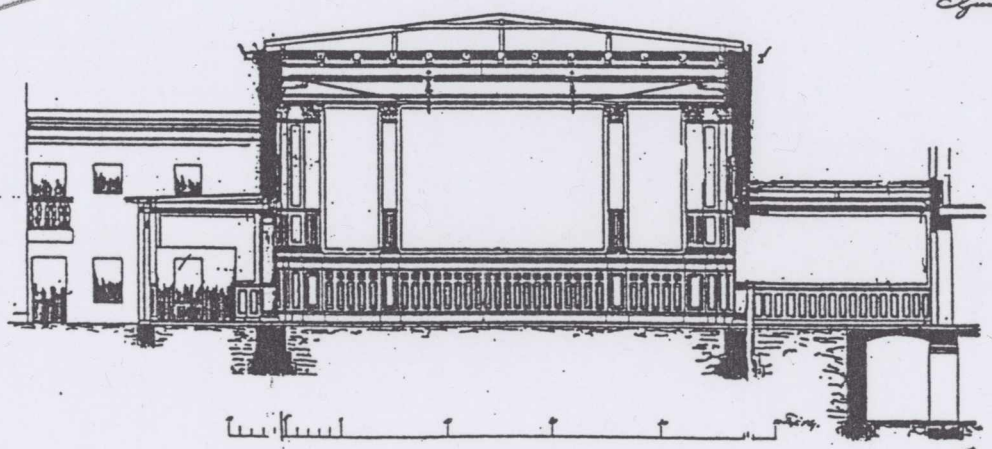

Breslau d. 25. Juli 1870
[illegible]

il. 7

Zeichnung

behufs Erbauung eines Glasanlaus auf dem Grundstück Taschenstraße 10 Nund Weidenstraße 25 dem Brauereibesitzer Herr A. Sindermann gehörend

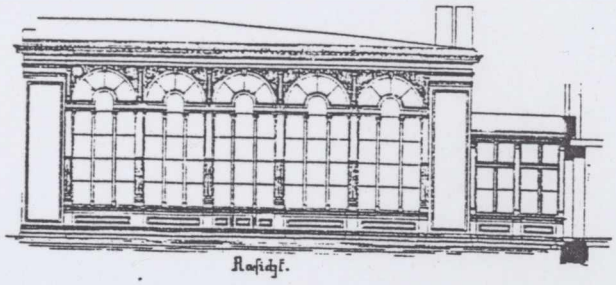

Ansicht.

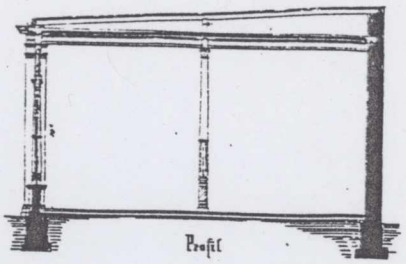

Profil

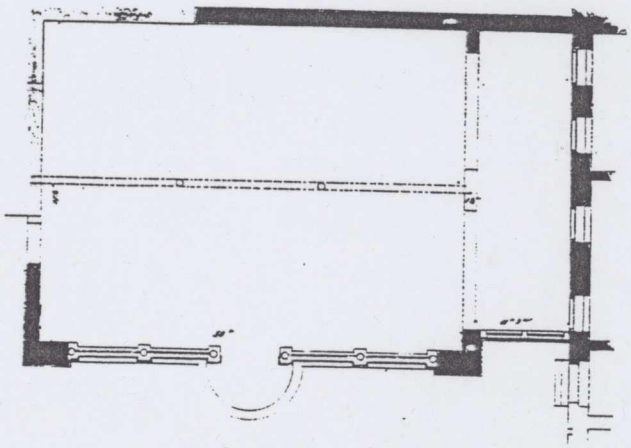

Grundriss.

Breslau den 8ten Januar 1870.
Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Die Stadt-Bau-Deputation
Chevalier

Breslau d. 6ten Januar 1870
A. H. Sindermann
Brauereibesitzer.
H. Nunne

il. 8

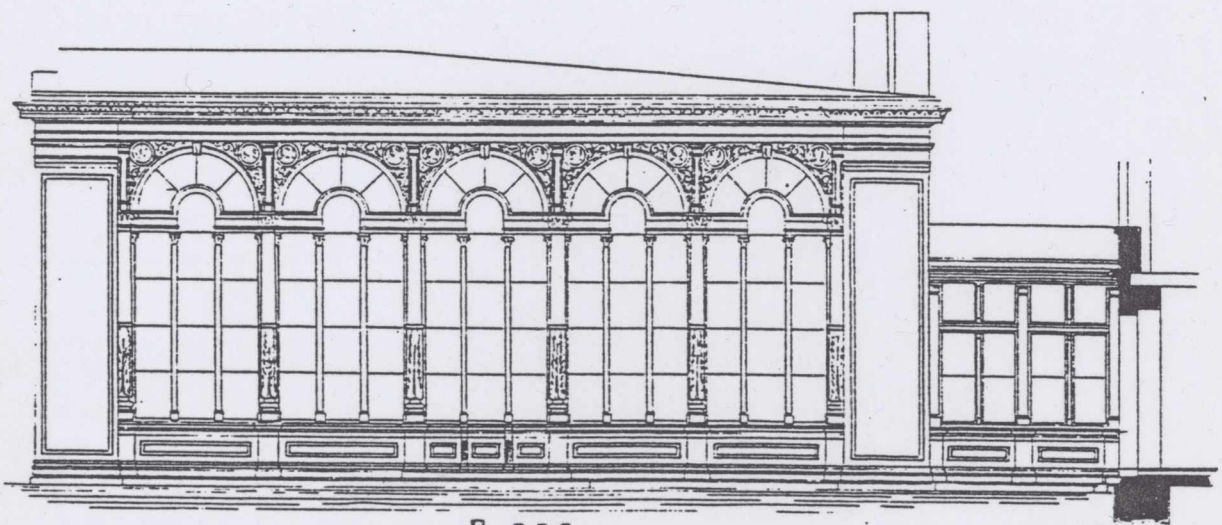

Ansicht.

il. 9

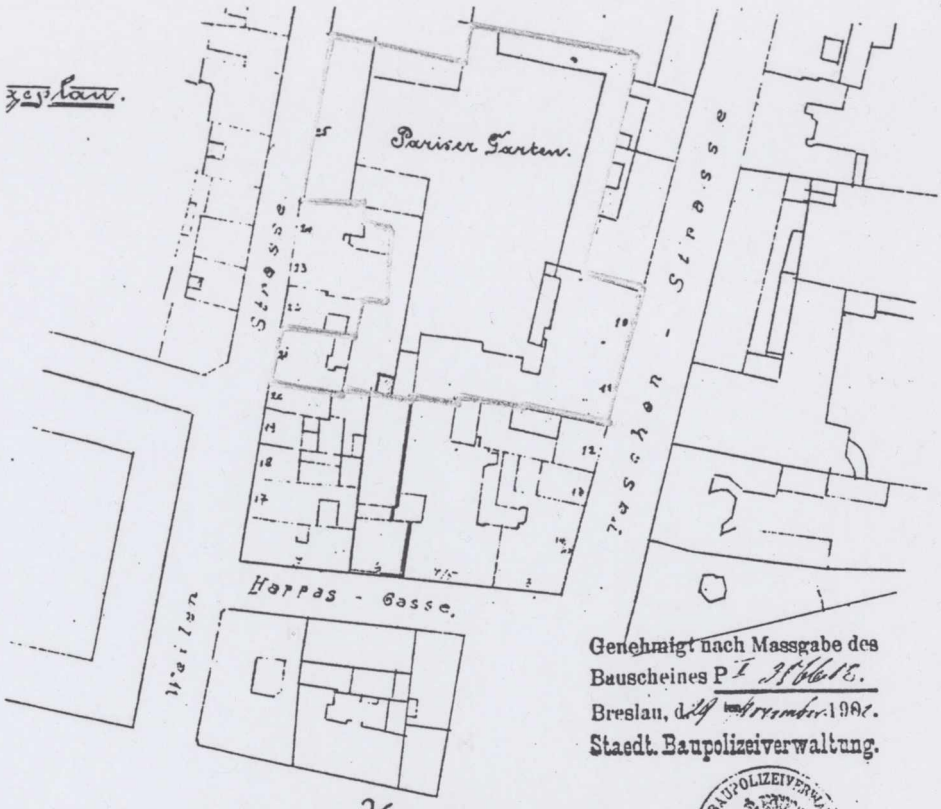

Genehmigt nach Massgabe des
Bauscheines P I 31661/8.
Breslau, d. 29 November 1902.
Staedt. Baupolizeiverwaltung.

Zeichnung
zum Durchbruch einer Traegeröffnung
im Grundstück, Weidenstrasse No 24.
„Pariser Garten", Herrn Kaufmann
Fr. Sindermann. Ohlauer Stadtgraben 62.
Hier gehörig
Breslau den 28ten Oktober 1902.

Alfred Scheller
Maurermeister
Ohlauer Ufer No 35.

Fr. Sindermann
Weidenstrasse 25.

Lediglich in baupolizeilicher
Hinsicht technisch geprüft.
Breslau, d. 21 Novbr. 1902.
Polizei-Bauinspection II.

P.1379.27

il. 10

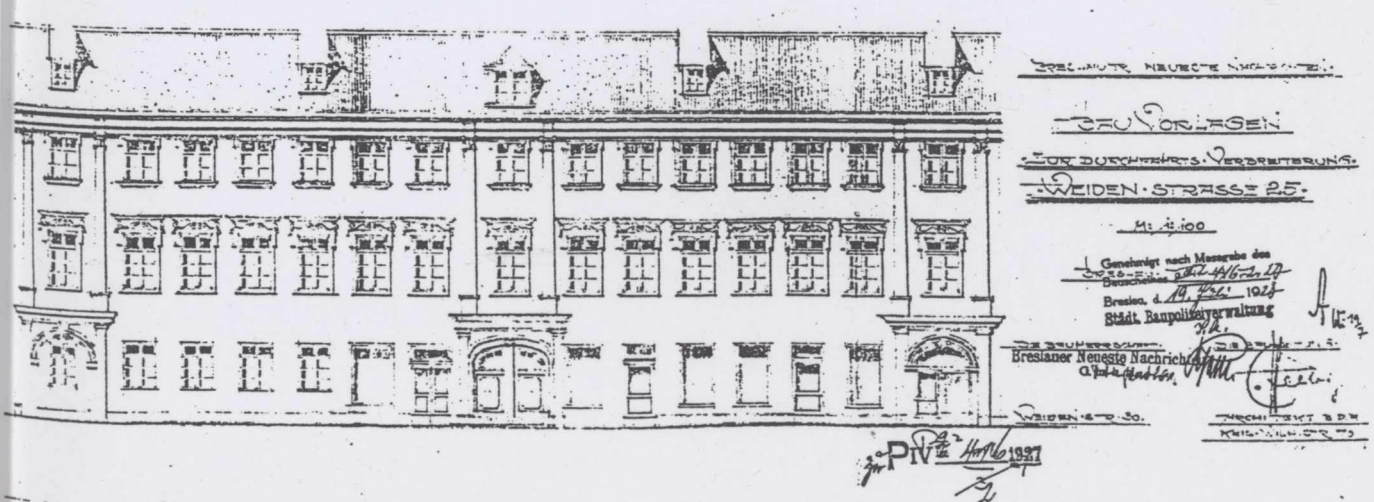

il. 11

STADT PARK

STADTPARK

I. **Adres**: *Taschenstr* 21 (ul. Piotra Skargi)

II. **Okres działalności**: 1861 r. -1945 r.

III. **Pozostałe nazwy**: *Vaudeville-Theater*

IV. **Elementy składowe założenia**:

1861 r. - jadalnia z zapleczem i hotel w budynku frontowym oraz kolumnada, pawilon orkiestrowy i bufet w ogrodzie; pow. ogrodu ok. 2000 m kw.
1862 r. - w ogrodzie trzy rzędy pergoli (rozpietość 2,5 m, dł. 37 m), pięć altan i pawilon z apartamentami,
1863 r. - cieplarnia, w której koncerty i przedstawienia oraz sala bilardowa,
1877 r. - sala koncertowo-teatralna, murowana, parterowa,
1897 r. - sala kameralna przylegająca do dużej,
1919 r. - scena letnia dobudowana do boku dużej sali,

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**:

- E. SCHOLTZ, mistrz murarski, A. GERICKE, cieśla
1861-1862 r., proj. obiektów stanowiących wyposażenie ogrodu,
Autor projektu sali koncertowo-teatralnej nie został ustalony.

VI. **Literatura**:

1. *Neue Fuehrer...*, s. 2
2. H. MARKGRAF, *Die Strassen...*, s. 98
3. Z. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 185
4. L. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 205
5. Th. SUST, *Fuehrer...*, s. 7
6. K. WEBER, *Geschichte...*, s. 163, 164

VII. **Źródła ikonograficzne**:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3242
2. Elewacja i przekrój sali koncertowej, projekt (oryginał ABmW). Reprodukcja w:
Z. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 184

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:**

1. Fragment planu Wrocławia;
1897 r., ABmW
2. Projekt urządzenia ogrodu;
1862 r., ABmW, sygn. 173/62
- właściciel: A. Seifert, restaurator
- projektant: A. Gericke, cieśla
3. Projekt budowy pawilonu ogrodowego;
1862 r., ABmW, sygn. 783/62
- właściciel: A. Seifert, restaurator
- projektant: A. Goericke, cieśla

4. Projekt sali koncertowej, przekroje, elewacja.
1877 r., ABmW, sygn. 910/77
- właściciel: Emil Goldschmidt, bankier, *Breslauer Baubank*
- projektant: brak podpisu
5. Projekt sali koncertowej, plan;
1877 r., ABmW, sygn. 910/77
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
6. Projekt przebudowy budynku frontowego;
1860 r., ABmW, sygn. 159/60
- właściciel: A. Seifert
- projektant: podpis nieczytelny
7. Fragment projektu nowej elewacji frontowej;
1877 r., ABmW, sygn. 343/77

IX. **Stan zachowania**: Istnieje jedynie budynek frontowy.

fot.: Jerzy Hutnik

1. Elewacja budynku frontowego od strony ulicy Piotra Skargi.

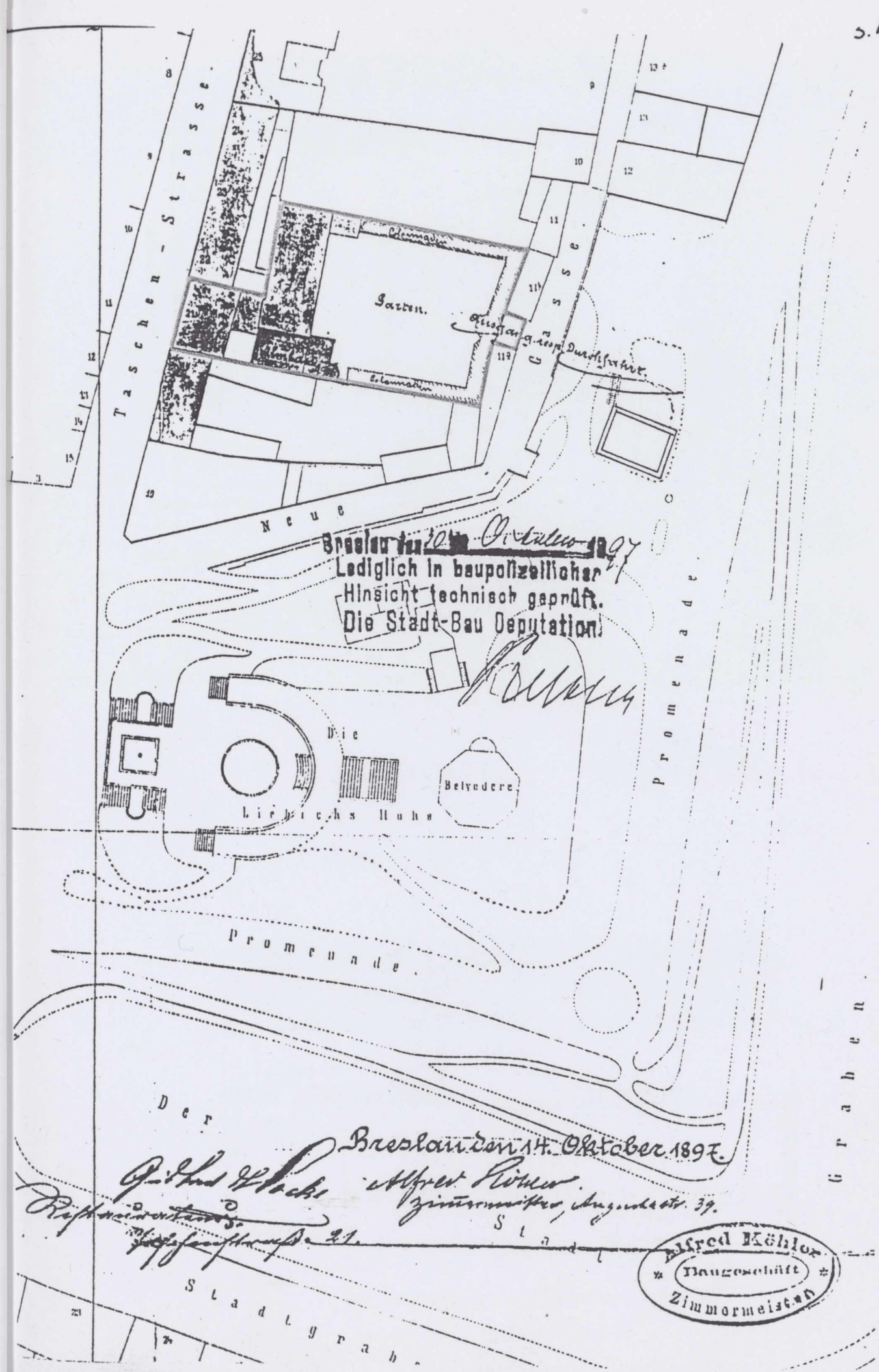

Breslau den 10. Oktober 1897
Lediglich in baupolizeilicher
Hinsicht technisch geprüft.
Die Stadt-Bau Deputation:

Der
Breslau den 14. Oktober 1897.
Alfred Köhler
Zimmermeister, Augustastr. 39.

Alfred Köhler
Baugeschäft
Zimmermeister

d. 1

[illegible] einem Buffet und vier Lauben für Herrn Restaurateur [illegible] Taschenstraße No 21.

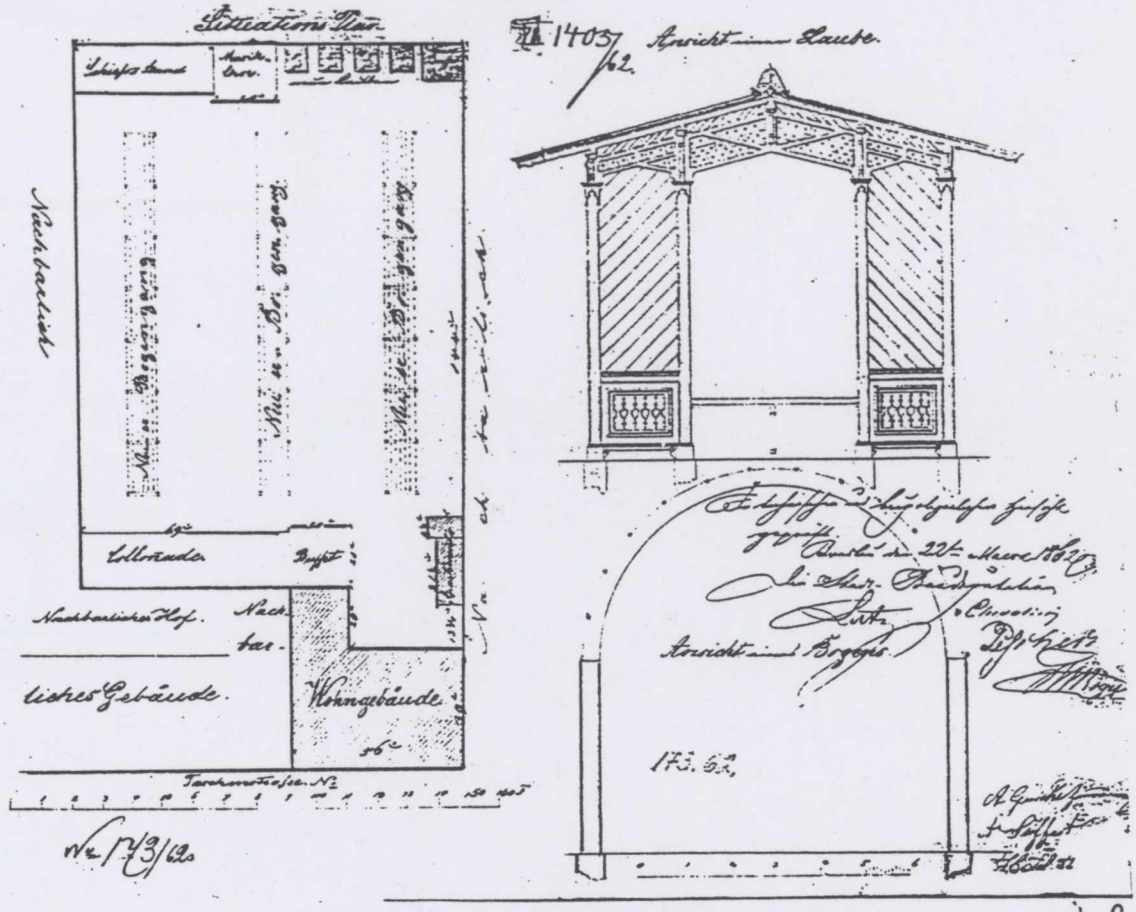

il. 2

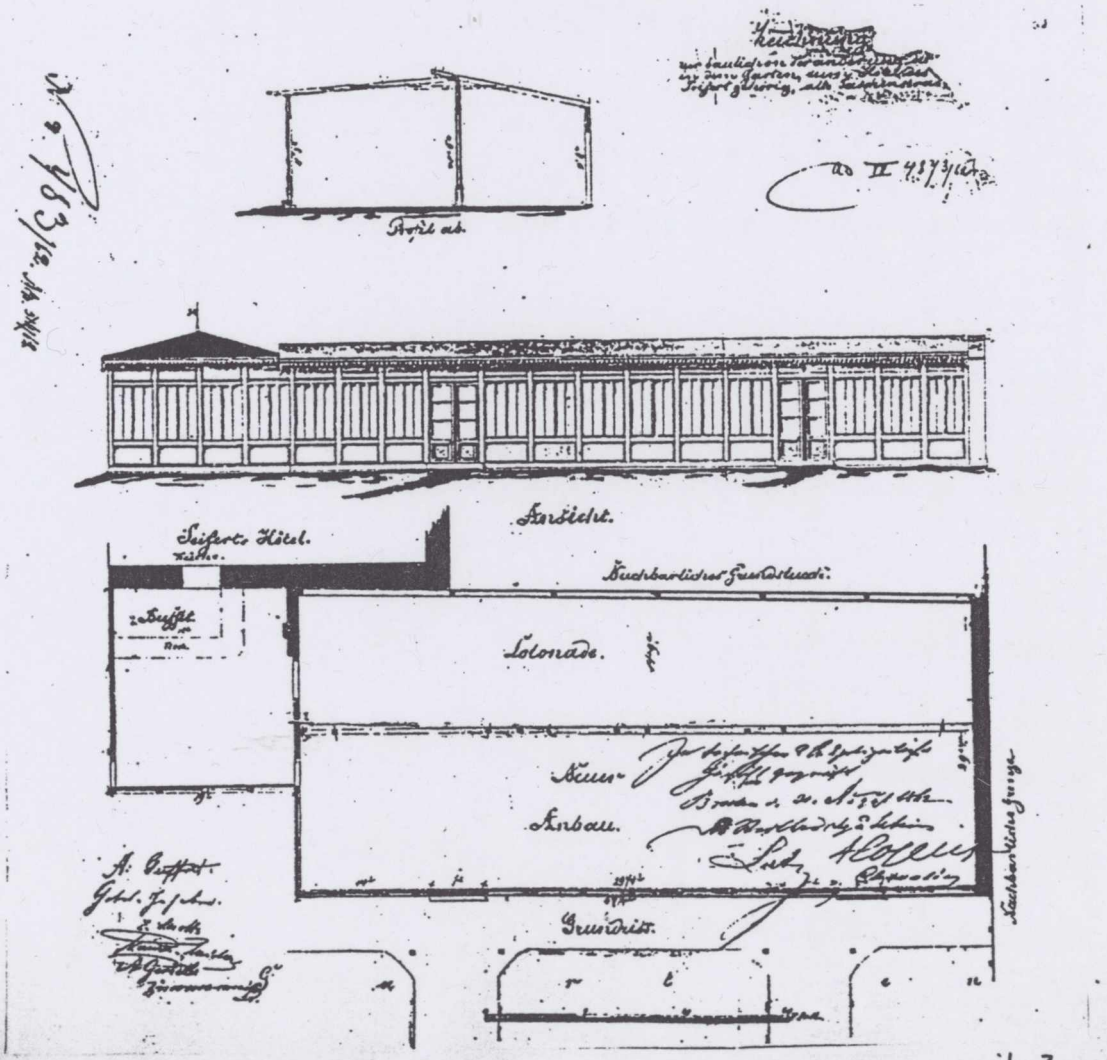

il. 3

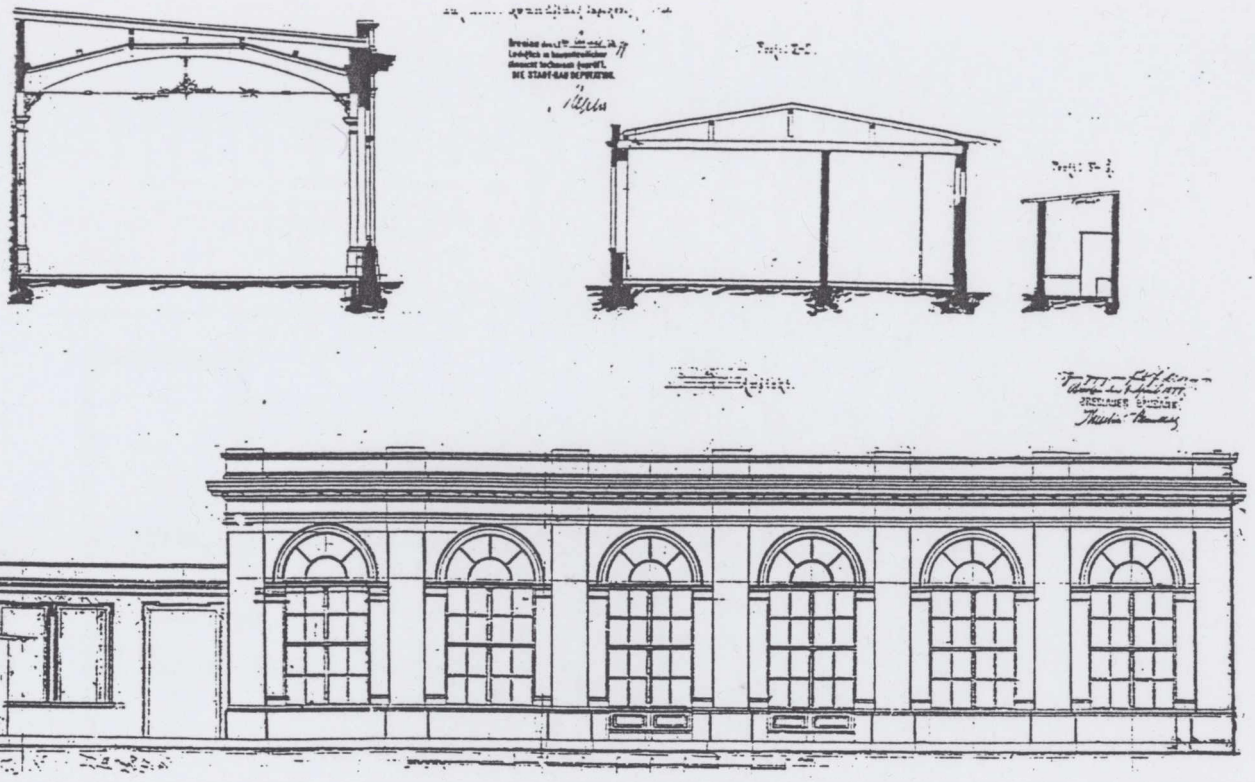

il. 4

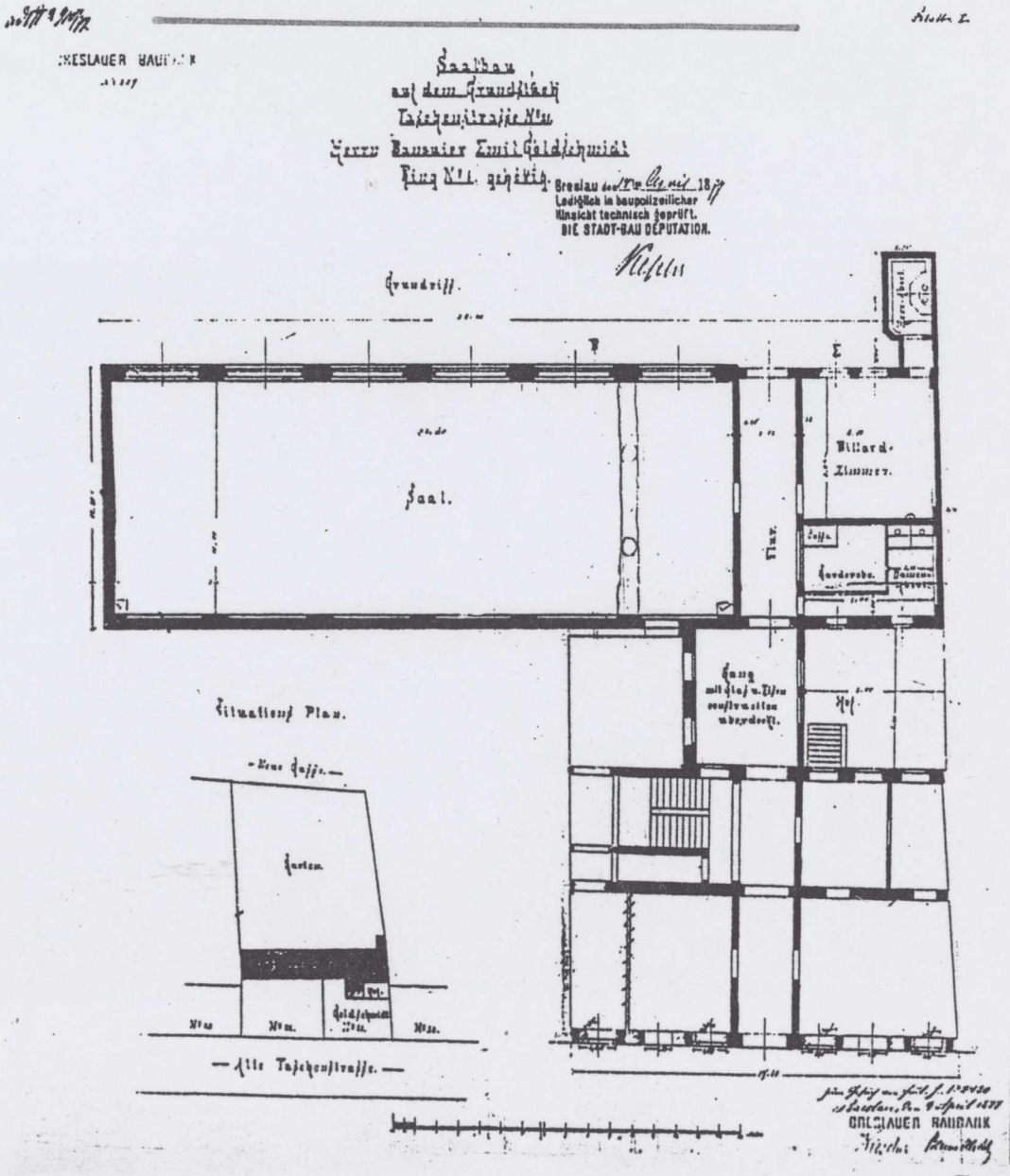
Saalbau
auf dem Grundstück
Taschenstrasse No
Herrn Bauunter Emil Goldschmidt
Ring No 1. gehörig.
Breslau den 17ten April 1877
Lediglich in baupolizeilicher
Hinsicht technisch geprüft.
DIE STADT-BAU DEPUTATION.
Grundriss.
Saal.
Billard-Zimmer.
Flur.
Garderobe.
Hof.
Situations Plan.
Neue Gasse.
Garten.
Goldschmidt
Alte Taschenstrasse.
BRESLAUER BAUBANK

il. 5

il. 6

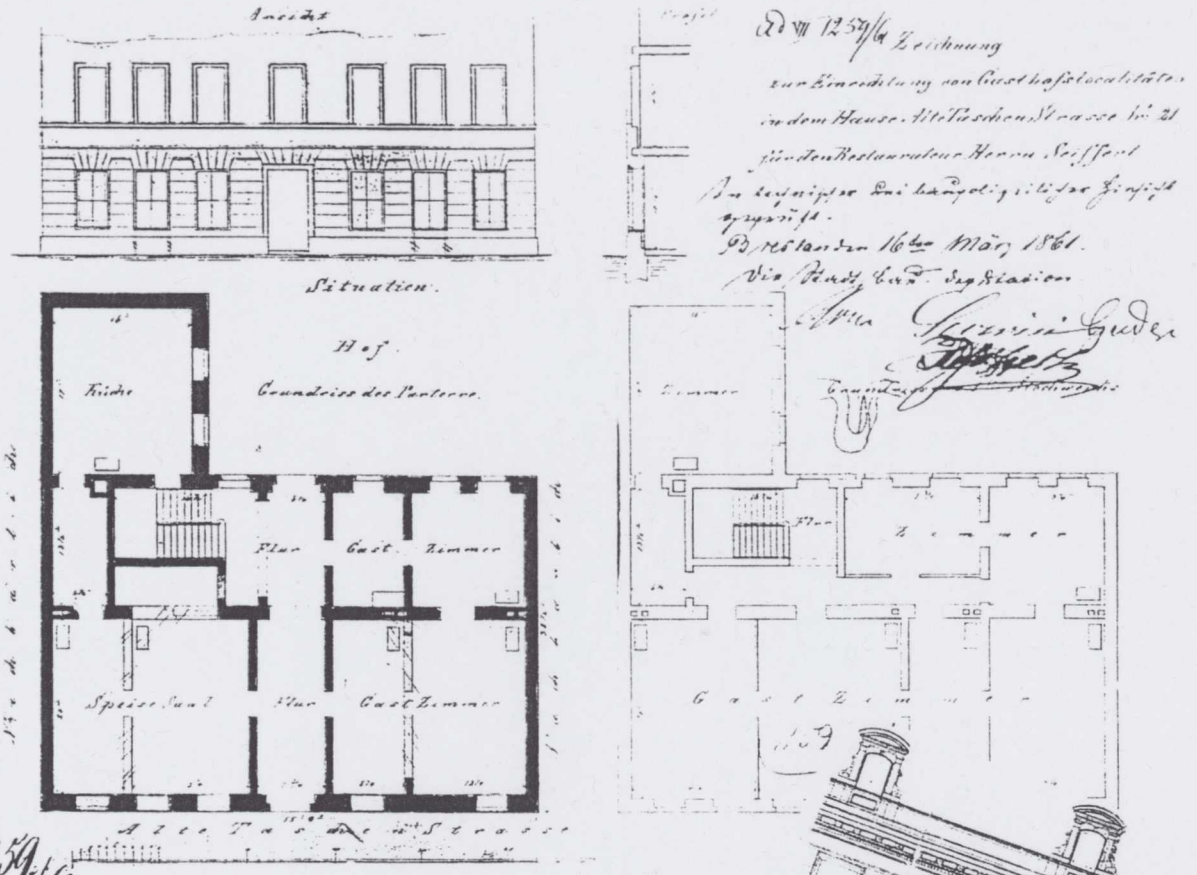
Ansicht
Situation.
Hof.
Grundriss des Parterre.
Küche
Flur
Gast Zimmer
Speise Saal
Flur
Gast Zimmer
Alte Taschen Strasse
Zimmer
Flur
Zimmer
Gast Zimmer
Zeichnung
zur Einrichtung von Gasthofslocalitäten
in dem Hause Alte Taschen Strasse No 21
für den Restaurateur Herrn Seiffert
Bestanden 16ten März 1861.
Die Stadt Bau-Deputation
Grundriss des Stockwerks
Delikatesy
MEDICUS
KOTŁY C.O.

il. 7

CAFE'-RESTAURANT

CAFÉ-RESTAURANT

I. Adres: *Karlstr* 37, *Wallstr 8* (ul. Kazimierza Wielkiego, Plac Wolności)

II. Okres działalności: 1856 r.-1904 r.?

III. Pozostałe nazwy: *Goldschmidt's Cafe-Restaurant,*
- gościnna siedziba: *Die Juedische Resource, Die Stadtische Resource*

IV. Elementy składowe założenia:

1855 r. - w niewielkim ogrodzie, z wejściem od *Wallstr*, dwukondygnacyjny budynek (połączony oficyną z budynkiem frontowym), w parterze którego jadalnia i bilard, na piętrze sala wykorzystywana do tańca, przedstawień teatralnych i jako jadalnia oraz pomieszczenia przeznaczone dla spotkań i zebrań (budynek ten wzniesiono najprawdopodobniej w latach 30-tych XIX w.),

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

Nie zostało ustalone nazwisko projektanta budynku.

VI. Literatura:

1. *Adressbuch...*, R. 1855, cz. II, s. 6
2. F. R. FISCHER, *Fuehrer...*, s. 17
3. Z. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 185
4. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 452
5. F. G. A. WEISS, *Chronik...*, s. 1136
6. L. WOERL, *Fuehrer...*, s. 6

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 2164.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia,
2. Projekt powiększenia budynku klubowego znajdującego się w głębi działki, plany, przekroje;
1844 r., ABmW, sygn. 190/44
- właściciel: C. Studt
- projektant: podpis nieczytelny
Seifel, cieśla
3. Projekt przebudowy I-go piętra budynku wielofunkcyjnego, plan;
1902 r., ABmW,
- właściciel: Moritz March
- projektant: Georg Schneider, architekt

IX. Stan zachowania: Nie istnieje.

Karlsplatz
Roßmarkt
Sieben-Radaohle
Karl
Schloßstraße
Schloß
Junkern
Ohlauer
Straße
Königstraße
Ohle
Straße
Schuhbrücke
Altbüßer
Altbüßerohle
Hummerei
Schweidnitzer
Schloßplatz
Agnes-Sorma-Str
Opernstraße
Zwingerplatz
Zwinger-
straße
Museumstraße
Polizei-Präsidium
Kreuzherrenweg
Zwinger-Garten
Kinder-Spielplatz

il. 1

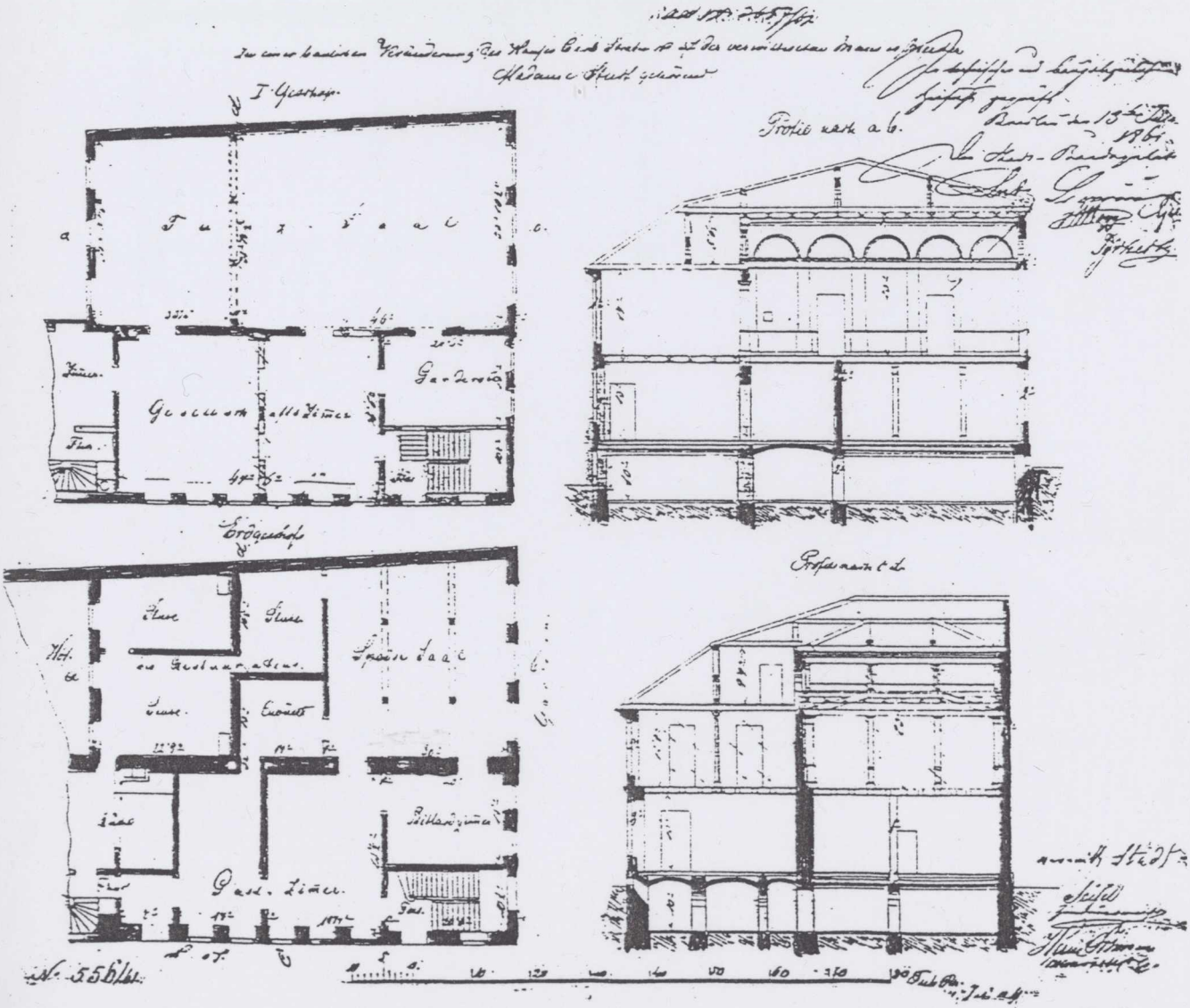
I. Geschoß
Tanz-Saal
Gesellschafts-Zimmer
Garderobe
Erdgeschoß
Spaß-Saal
Billardzimmer
Gast-Zimmer
Profil nach a b.
Profil nach c d.

il. 2

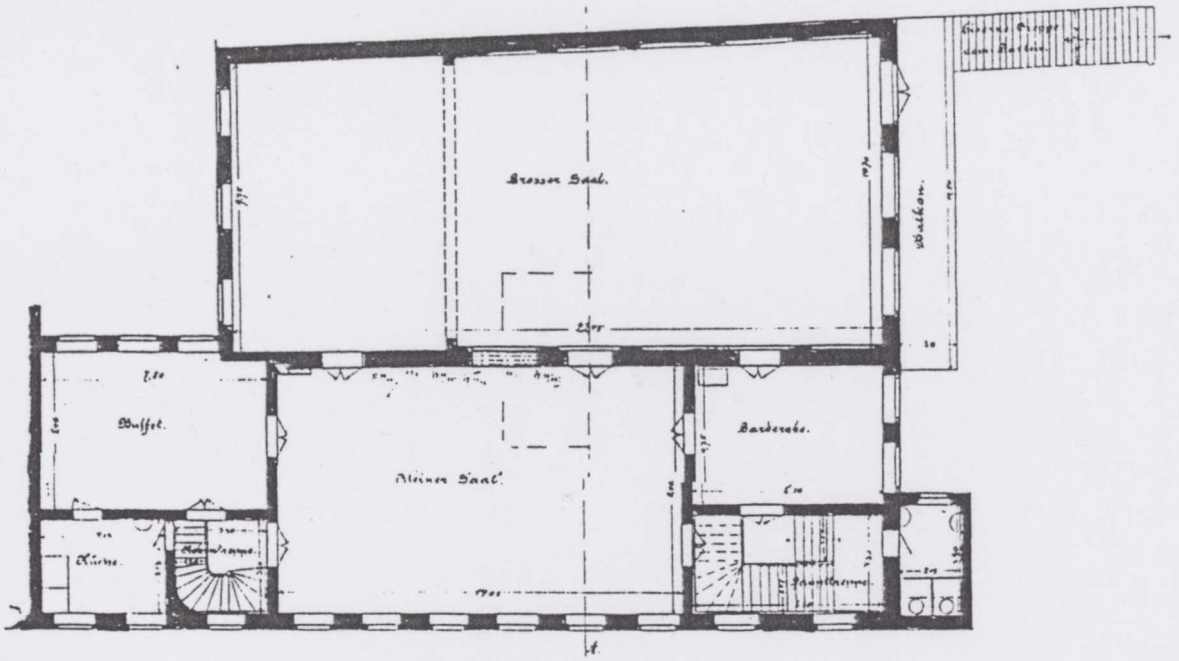

Schnitt A-B.

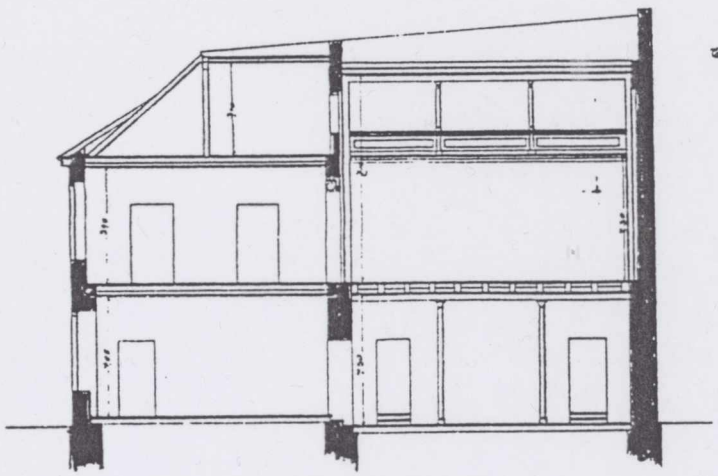

Situation M. 1:1000.

Statische Berechnung.

Träger Nr. 1 freie Länge = 2,20 m

Belastung: a. Durch Mauerwerk

(0,60 · 1,30 + 0,45 · 4,00) · 2,20 · 1600 = 9055 kg

b. Durch 1 Balkenlage mit Fachwand

(4,20 · 5,00 + 2/4 · 2,20) · 2,20 = 5346 -

c. Durch Dach über grossem u. kleinem Saal

(4,20 + 5,20) · 2,20 · 350 = rd. 7266 -

= rd. 21700 kg

Berechnung: W = 21700 · 220 / 4000 = 682.

Verwendet werden 4 ⌶ 20; W = 4 · 210 = 864.

Erford. Platten: 1000 / 12 = 1000 qcm.

Verwendet Platten 13/45 = 1035 qcm.

Massstab 1:100.

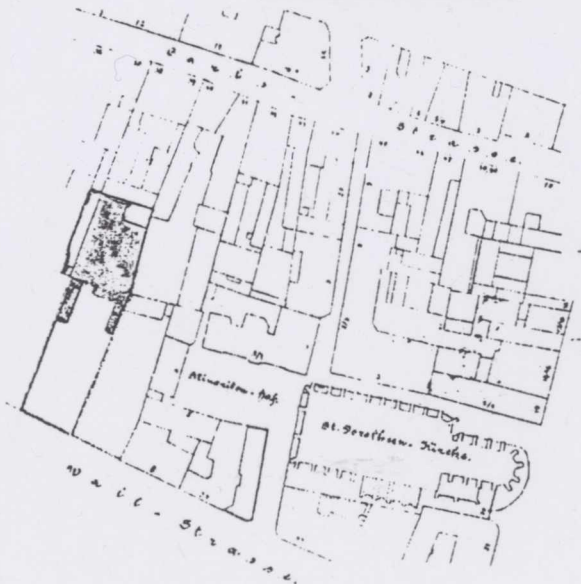

Carlsstrasse 37 - Wallstrasse 8.

Durchbruch 2er Öffnungen im 1. Stock durch die Mauer zwischen dem grossen und kleinen Saal.

1. Stock, Schnitt A-B u. Situationsplan.

Breslau, d. [illegible]

Bauherr [illegible]

Ausführung [illegible]

Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Breslau, d. 20 [illegible] 1922.
Polizei-Bauinspection III.

[illegible]

il.3

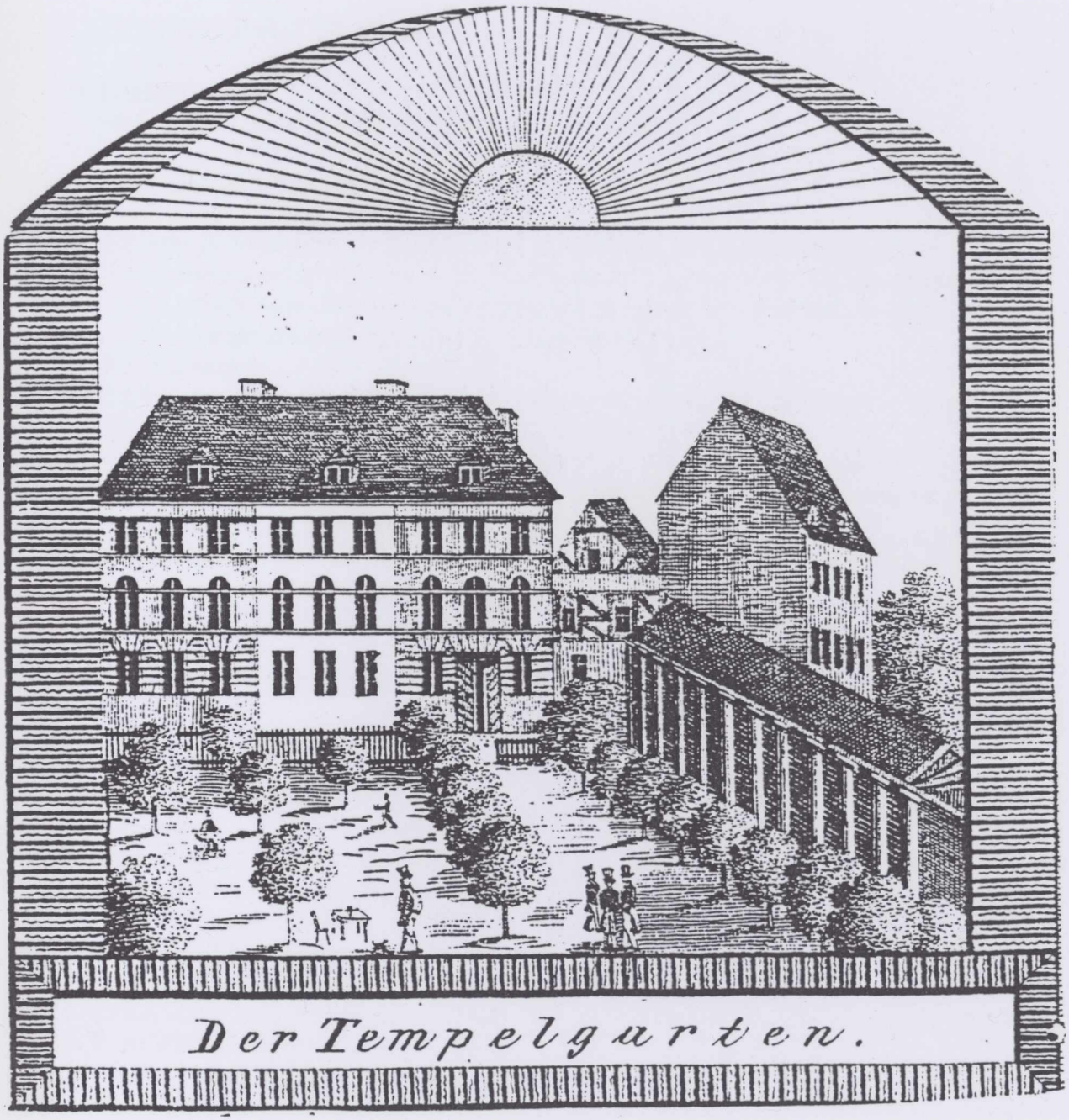

Der Tempelgarten.

TEMPELGARTEN

I. Adres: *Neue Gasse* 8, (ul. Nowa)

II. Okres działalności: 1825 r.?- 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: *Gefreier Garten, Ressource, Casino*
- gościnna siedziba: resursy żołnierskiej *Zur Harmonie.*

IV. Elementy składowe założenia:

1825 r. - ogród rozciągnięty między Promenadą a *Neue Gasse*, ze stojącą na jego środku *świątynią* (*Tempel*) i kolumnadami; naprzeciw ogrodu, po drugiej stronie *Neue Gasse*, trzy-kondygnacyjny, murowany budynek, na piętrze którego obszerna sala; w sali i w ogrodzie koncerty.
1840 r. - kawiarnia,
1865 r.?- w budynku przy *Neue Gasse* 8 restauracja (na parterze) oraz sala do tańca, otoczona z trzech stron galerią dla muzyków (na piętrze),
1884 r.? - sala do tańca zaadaptowana dla potrzeb przedstawień teatralnych,
1922 r.? - sala wielofunkcyjna z widownią przy stolikach (222 miejsca) i sceną ze skromnym zapleczem; obok mała sala i bufet,
1930 r. - kręgielnia w parterze budynku, pod dużą salą,

V. Projektanci ważniejszych inwwestycji:

Nie został ustalony projektant budynku głównego.

VI. Literatura:

1. *Adressbuch...*, R. 1839, s. 269
2. *Adressbuch...*, R. 1841, s. 255
3. *Adressbuch...*, R. 1855, cz. II, s. 5
4. E. BIŃKOWSKA, *Promenada...*, s110-111
5. F. R. FISCHER, *Fuehrer...*, s. 206
6. M. MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 158
7. Fr. NOSSELT, *Breslau...*, 397, 401
8. Z. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 200
9. F. ROESELT, *Breslau...*, s. 269, 271
10. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 74, 415, 429
11. J. STEIN, *Geschichte...*, s. 271
12. M. VOGT, C. KRONE, *Breslau...*, s. 37
13. F. G. A. WEISS, *Chronik...*, s. 1131

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3146.
2. *Der Tempelgarten, akwaforta*, lata 30. XIX w. Za: Iwona BIŃKOWSKA, *Promenada Wrocławska. Geneza powstania i pierwsze lata istnienia.* W: Rocznik Sztuki Śląskiej, 1991, t. 15, ryc. 20. (Oryginał: MN Wr, Zb Graf.)

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia wg G. Schuberta, ok. 1828 r.
2. Fragment planu Wrocławia wg J. Matterna, ok. 1863 r.
3. Plan sytuacyjny;
1865 r., ABmW, sygn. 1113/65
4. Widok budynku frontowego i ogrodu *Tempel* od strony Promenady.
akwaforta, NN, lata 30. XIX w.
Reprod. za: I. Bińkowska, *Promenada...*, ryc. 20, (oryginał MN Wr, Zb. Graf.)
5. Projekt przebudowy budynku frontowego, elewacja;
1865 r., ABmW, sygn. 1113/65
- właściciel: A. Hecht, kupiec
- projektant: podpis nieczytelny,
Georg Jaglinsky, cieśla
6. Projekt rozbudowy zespołu, plany parteru i I-go piętra;
1865 r., ABmW, sygn. 1113/65
6. Projekt sceny dla dużej sali mieszczącej się na I-szym piętrze budynku frontowego;
1921 r. ABmW, sygn. P. 967, 21.
- właściciel: Hans Sust
- projektant: Paul Handke

IX. <u>Stan zachowania</u>: - nie istnieje.

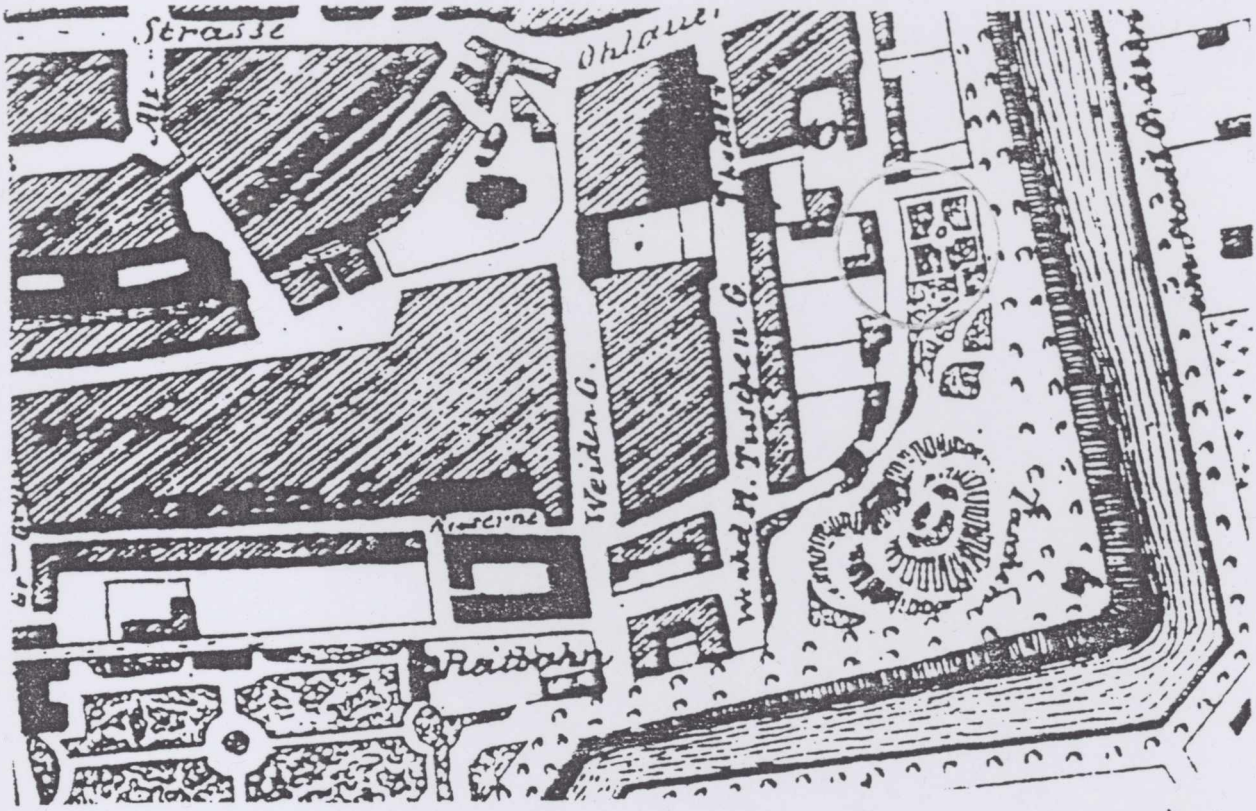
Strasse
Ohlauer
Weiden G.
Weiden H. Tuschen G.
Raitbahn

il. 1

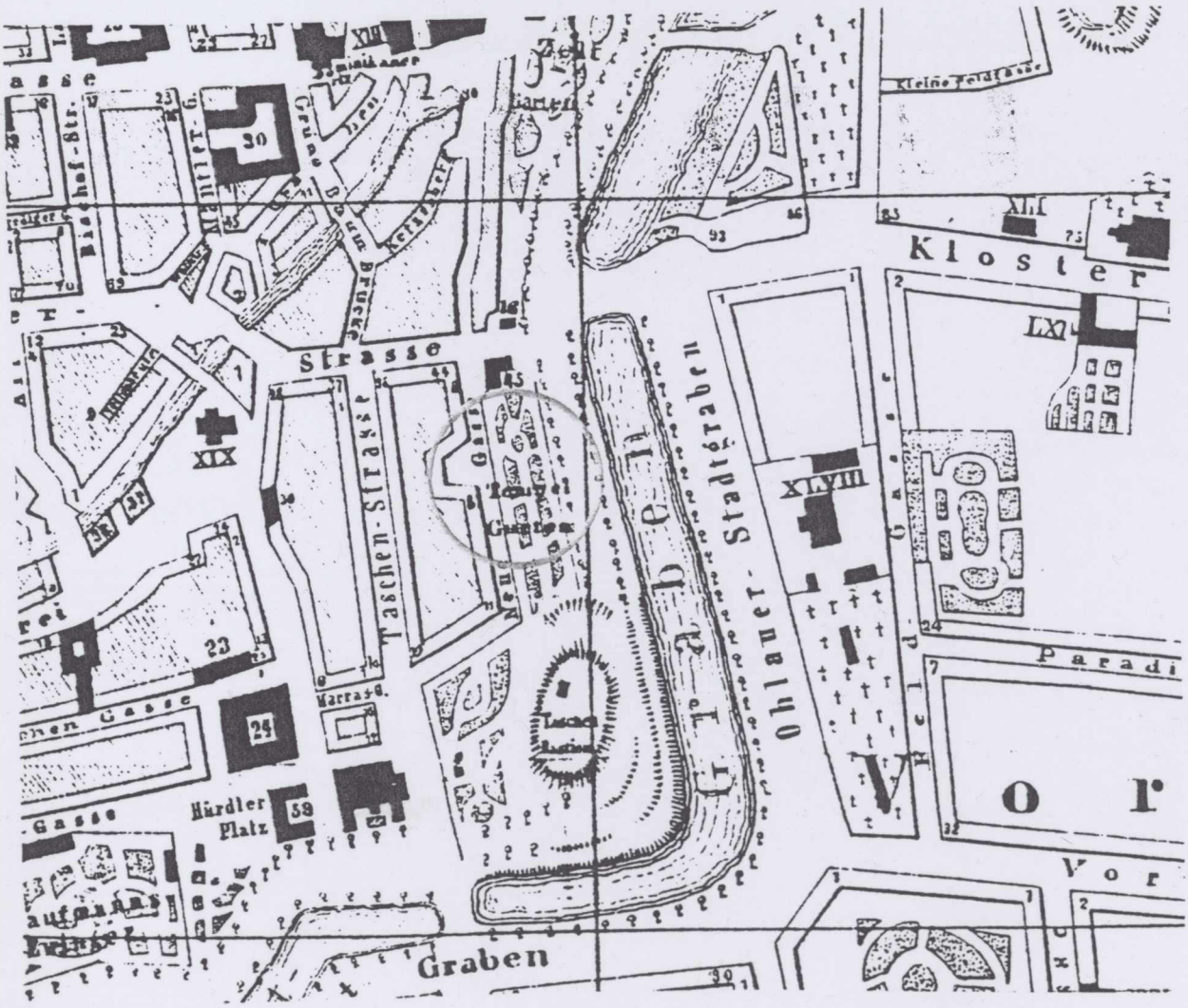
Kloster
Strasse
Taschen-Strasse
Ohlauer-Stadtgraben
Graben
Hürdler Platz
Paradi
Vor

il. 2

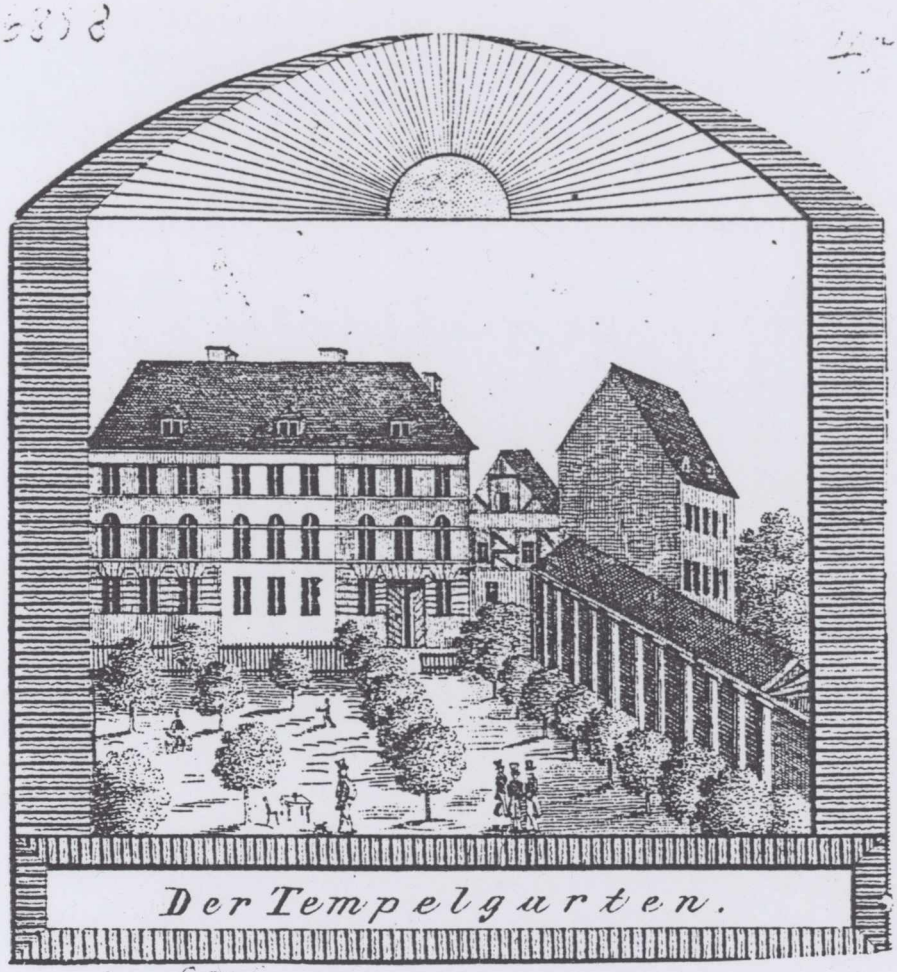

il. 3

Zeichnung

zum Umbau des Hofgebäudes der Neue Gasse No. 8.
[Tempel Garten] Herrn Kaufmann A. Herbst gehörig

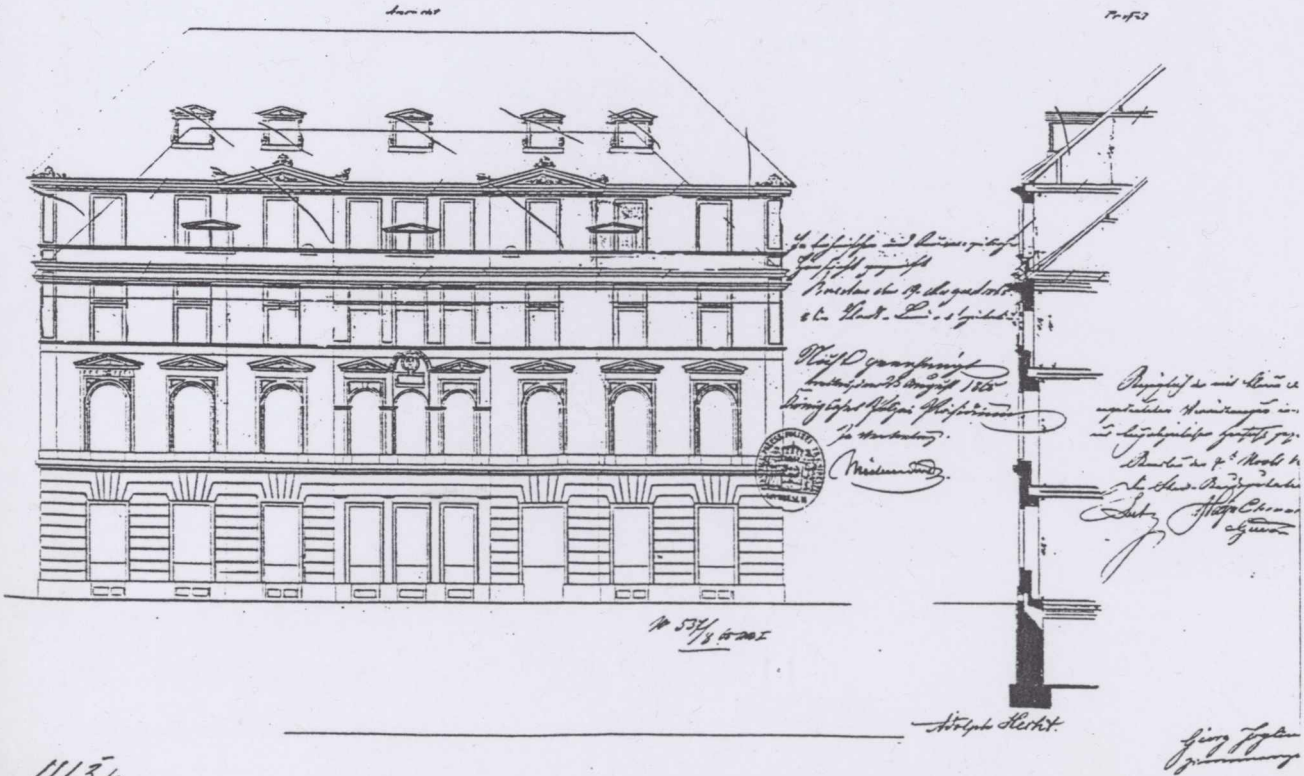

il. 4

il. 5

Zeichnung

zum Umbau des Wohngebäudes Neue Gasse No 8.
[Tempel Garten] Herrn Kaufmann A. Hecht

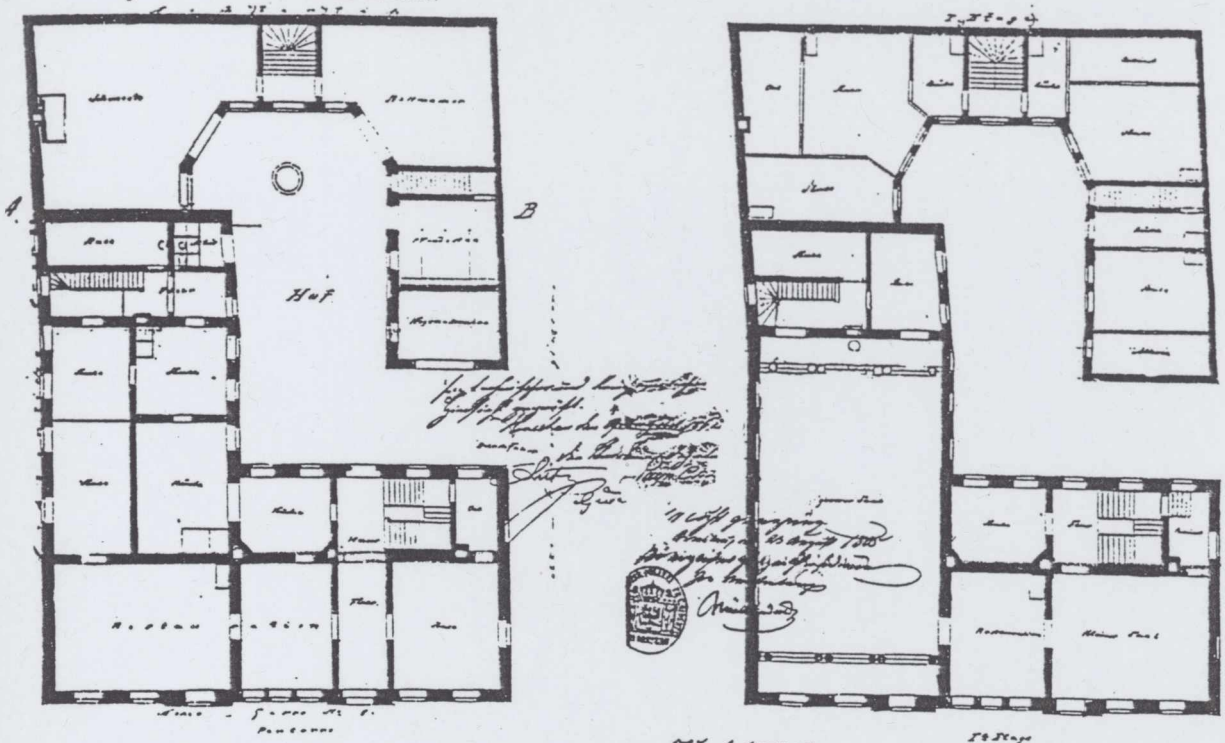

1143/65

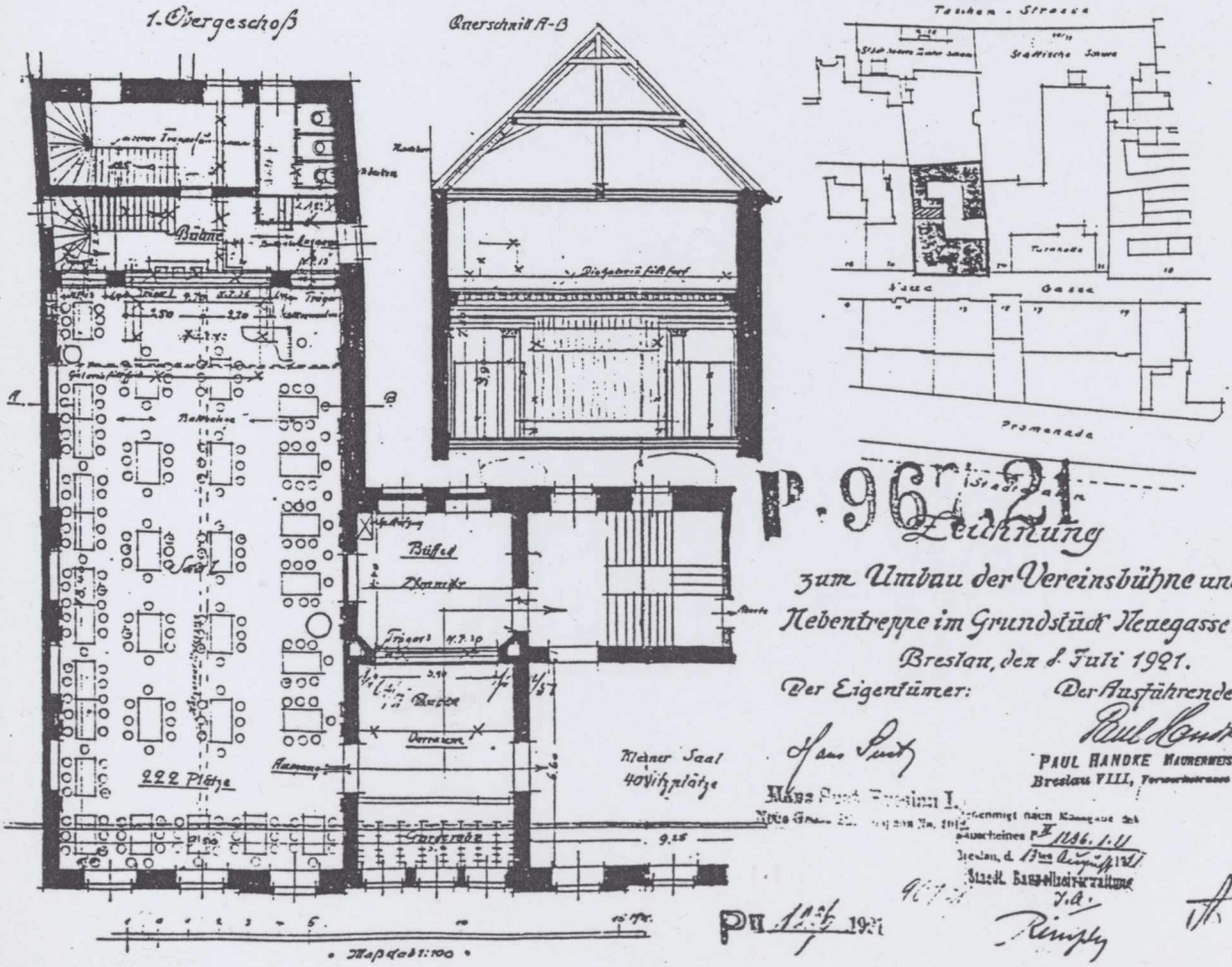

P. 967.21

Zeichnung

zum Umbau der Vereinsbühne und Nebentreppe im Grundstück Neuegasse 22

Breslau, den 8. Juli 1921.

Der Eigentümer: Hans Sust

Der Ausführende: Paul Handke

PAUL HANDKE MAURERMEISTER
Breslau VIII, Vorwerkstrasse

Hans Sust Breslau I.
Neue Gasse 22

Genehmigt nach Massgabe des Bauscheines P II 1286. 1. 21
Breslau, d. 13ten August 1921
Stadt. Baupolizeiverwaltung
I. A.
Rimpler

P II 1286 1921

il. 6

WEBERBAUER'S BRAUEREI

WEBERBAUER'S BRAUEREI

I. **Adres**: *Zwingerstr* 5 (ul. Teatralna)

II. **Okres działalności**: 1851 r.? - 1945 r.

III. **Pozostałe nazwy**: -

IV. **Elementy składowe założenia**:

1851 r. - piwiarnia z ogrodem,
1863 r. - piwiarnia zw. *Gambrinushalle*; ogród w którym koncerty,
1906 r. - w zespole związanym z browarem duża i mała sala wielofunkcyjna oraz przylegająca do nich otwarta hala; zamiast ogrodu dziedziniec gospodarczy,

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**: Nie ustalono.

VI. **Literatura**:

1. *Adressbuch...*, 1855, cz. II, s. 5
2. F.R. FISCHER, *Fuehrer...*, s. 206
3. *Neue Fuehrer*, s. 7
4. Th. SUST, *Fuehrer...*, s. 6
5. *Breslauer Fremden u. Anzeigeblaett*, 1859, nr 1

VII. **Materiały ikonograficzne**:

1. Zbiory ABmw, teczka nr 4947.

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia J. Schneidera 1844 r.
2. *Browar A. Weberbauera*, po lewej stronie budynek, w którego parterze sala restauracyjno-koncertowa; C. Schmidt, akwarela, ok. 1868. Za: *Wrocław, jego dzieje i kultura*, red. Z. Świechowskiego, s. 330.
3. Inwentaryzacja zespołu należącego do browaru, związana z rozbudową zakładów kąpielowyc;
1906 r., ABmW

IX. **Stan zachowania**: Nie istnieje.

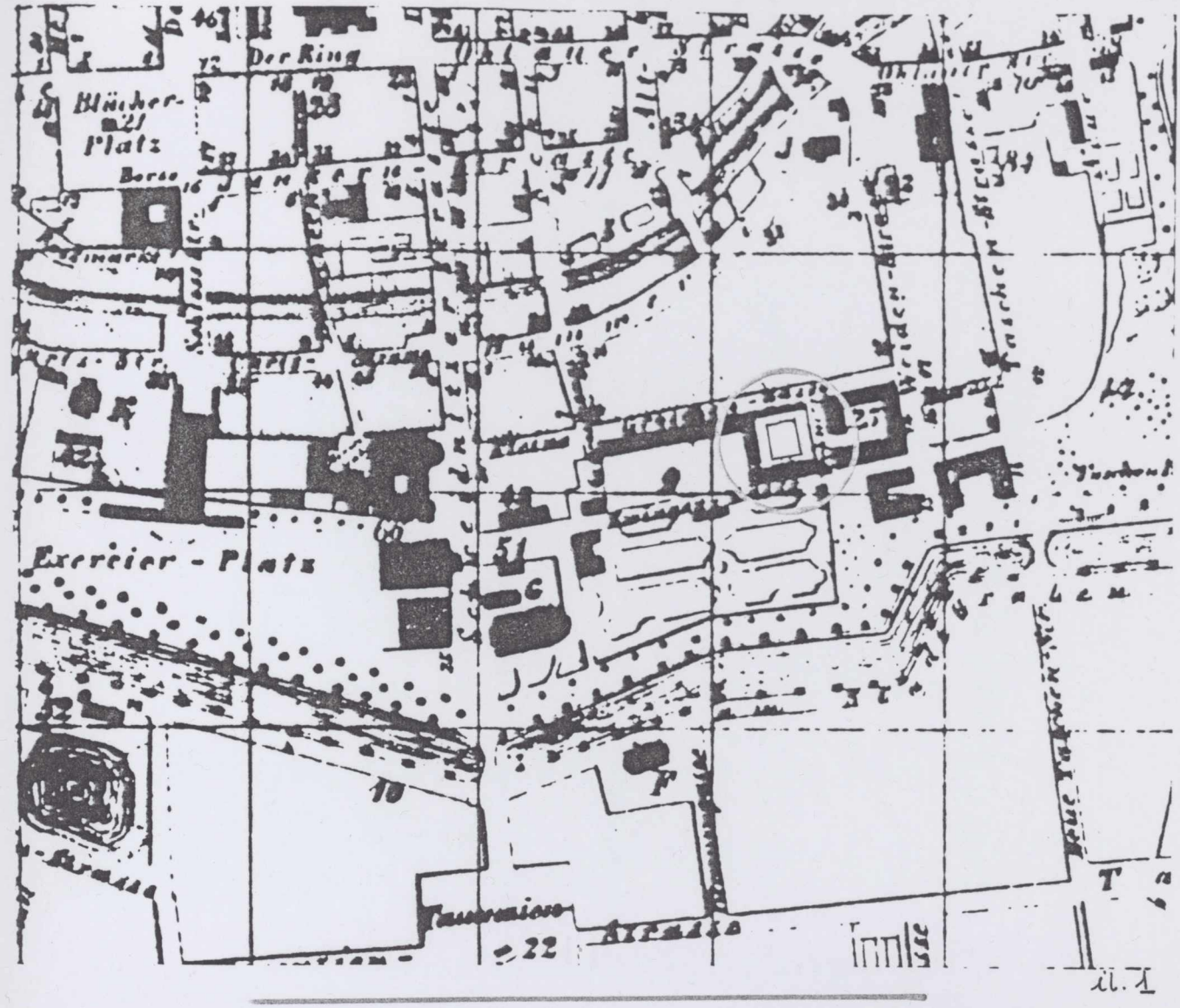

il.1

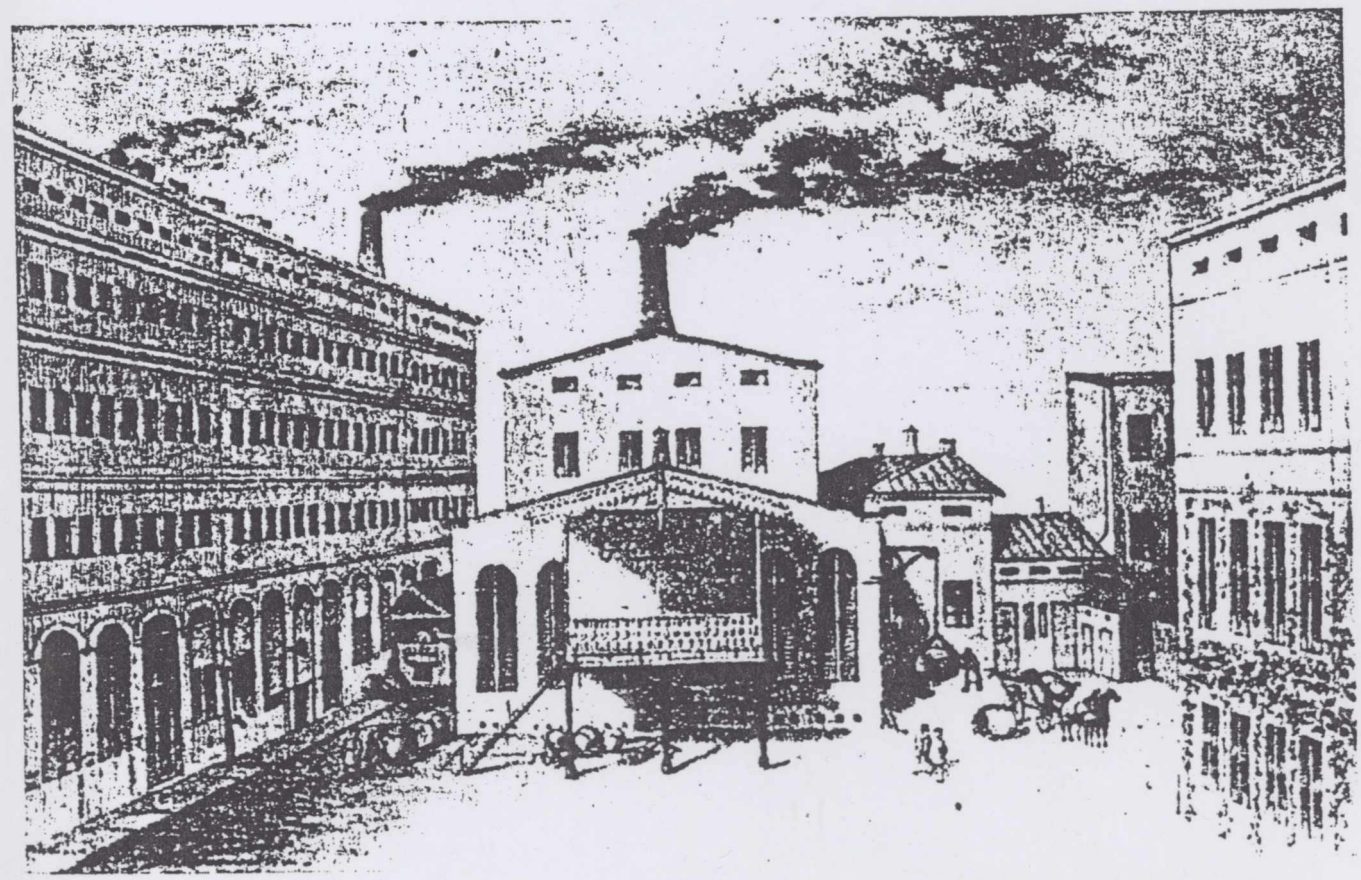

il.2

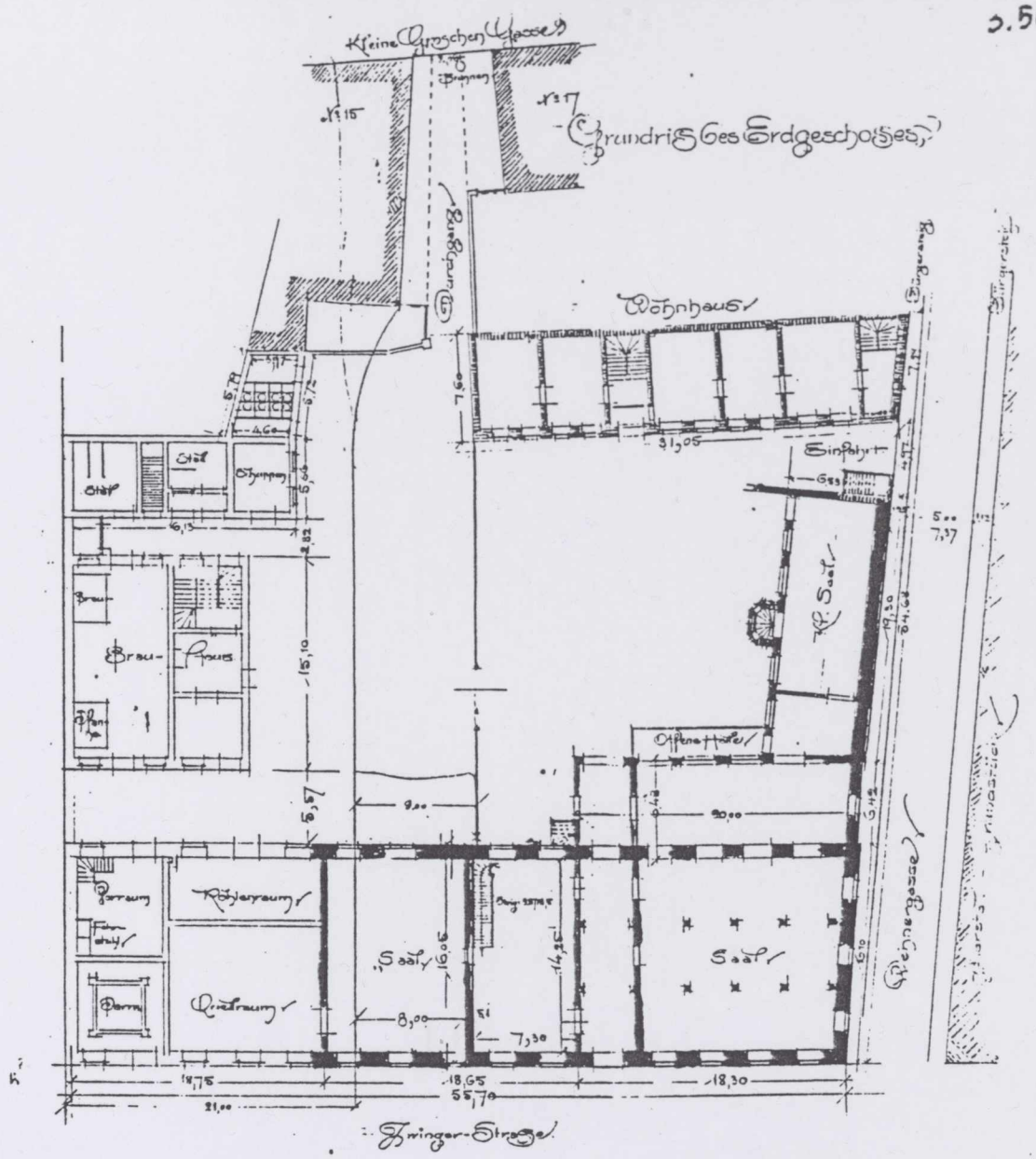

1:200.

Breslau, den 27. April 1900
Der Stadt-Bauinspektor
Magistrats-Baurat

Ehem. Weberbauersches Grundstück
Herstellung baulicher Veränderungen nach Abbruch der Gebäudeteile östlich des Hallenschwimmbades.

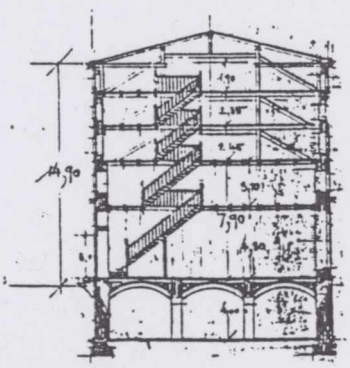

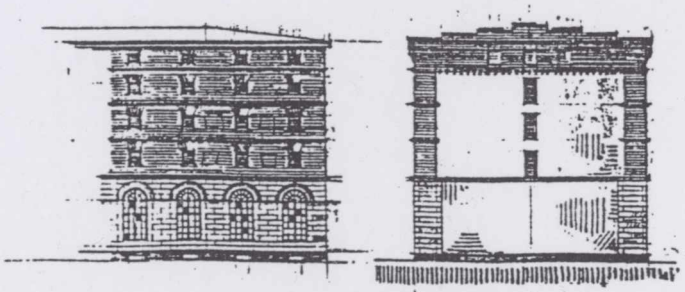

Geprüft
Breslau, den 18ten April 1900
Der Stadt-Baurat
Geh. Baurat

Liebich's Etablissement

Gartenstr. 53/55 Direktion: Hugo Wandelt **Telefon 1646**

Täglich:

Grosse Spezialitäten-Vorstellung

Auftreten von Kunstkräften allerersten Ranges!!!

Anfang der Vor[illegible] an Wochentagen 8 Uhr. — An Sonn- und Feiertagen 7 Uhr.

Liebich's Etablissement.
Heute Freitag, den 11. März:
Sinfonie-Concert
ausgeführt v. der Kapelle des 4. R.-Inf.-Reg.-Nr. 51 unter Leitung
Schl. des Kapellmeisters: Herrn R. Börner.
Zur Aufführung kommt unter Anderem:
Sinfonie (Es-dur) von Haydn.
Anfang des Concerts 5 Uhr.
Beginn der Sinfonie 8 Uhr.
Entree à Person 2½ Sgr. Kinder 1 Sgr.

LIEBICH-THEATER

Variété Täglich 7½ Uhr: Erstklassige SPEZIALITÄTEN-Vorstellung

Kabarett Täglich 8 Uhr: Das vornehme Kabarett-Programm

Tanzpalast Täglich 5 Uhr: TEE mit Tanzvorführungen / 9 Uhr: TANZ

LIEBICH'S ETABLISSEMENT

I. Adres: *Gartenstr* 19 [53/55], (ul. Piłsudskiego)

II. Okres działalności: pierwsza wzmianka - 1808 r.
ostateczna likwidacja - lata 50-te XX w.

III. Pozostałe nazwy: *Liebich Garten, Liebich' Saal, Kutzner's Saal, Ollendorfscher Saal, Interimstheater, Neues Sommertheater, Liebich's Variete-Theater, Teatr Popularny*

IV. Elementy składowe założenia:

1808 r. - ogród, w którym koncerty,
1825 r. - kawiarnia w budynku frontowym, w której koncerty abonamentowe; za budynkiem frontowym *wielka i piękna, choć skromnie udekorowana* drewniana sala - czynna także zima, przed którą w ogrodzie krzesła, ławki i stoły,
1861 r. - sklep w budynku frontowym,
1867 r. - za budynkiem frontowym - w którym przejście do sali wielofunkcyjnej i przejazd do ogrodu - dwukondygnacyjna, murowana sala usytuowana prostopadle do budynku frontowego i ustawiona na granicy działki; w sali galerie z lożami, balkonami i podium dla zespołu muzycznego (usytuowane przy dłuższym boku);
we wnętrzu dominowały biel z zielenią pokryte złoceniami; wśród pomieszczeń zaplecza znalazły się garderoby i biblioteka;
pojemność sali - ok. 1600 miejsc;
1879 r. - w przebudowanym budynku frontowym: atelier fotograficzne z salą wystawową, restauracja i sklepy,
1880 r. - pow. ogrodu - 5800 m kw.; w nim oprócz sali wielofunkcyjnej: kręgielnia, hala muzyczna, kolumnady,
1899 r. - przebudowana sala wielofunkcyjna ze sceną pudełkową usytuowaną przy jej dłuższym boku i poprzedzoną fosą orkiestrową; wnętrze urządzono w secesyjnych formach (Meble Thoneta, ample, roślinne bordiury jako dekoracja ścian;
pojemność sali (w zależności od ustawienia i rodzaju miejsc siedzących) wahała się od 1100-1800 miejsc,
1904 r. - pawilon muzyczny (typu kiosk) w ogrodzie,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji

- Luis EHRLICH , budowniczy, Hugo Baum, cieśla
  1867 r., proj. przebudowy sali wielofunkcyjnej;
- Ernst HAUSLER, architekt
  1899 r., proj. przebudowy sali wielofunkcyjnej, jej zaplecza oraz obszernej sceny;
- Richard i Paul EHRLICH , architekci
  1904 r., proj. rozbudowy sali wielofunkcyjnej i zmiany wystroju jej wnętrza;
- A. WEDEMANN, architekt
  1914 r., proj. przebudowy i powiększenia budynku frontowego;

VI. Literatura

1. *Adressbuch...*, R. 1839, 1841
2. F.R. FISCHER, *Geschichte...*, s. 207
3. P. Habel, *Fuehrer...*, s. 13
4. G. HALLAMA, *Breslau...*, s. 13
5. J. KELERA, *Panorama...*, s. 264-265
6. M. KOMASZYŃSKI, *Przedmieście...*, s. 106
7. J. KREBS, *Wanderungen...*, s. 379
8. H. MARKGRAF, *Breslau...*, s. 98
9. M. MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 158
10. *Neue Fuehrer*, s. 3,12
11. K. CH. NENCKE, *Breslau...*, s. 328
12. Fr. NOSSELT, *Breslau...*, s. 398, 400
13. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 433
14. B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 58-59
15. M. VOGT, C. KRONE, *Breslau...*, s. 37
16. K. WEBER, *Geschichte...*, s. 162, 286
17. F. G. A. WEISS, *Chronik...*, s. 1131
18. L. WOERL, *Fuehrer...*, s. 6, 7
19. C. WINDERLICH, *Illustriertes...*, s. 20
20. E. SCHEYER, *Breslau...*, s. 19
21. A. SCHMUDE, *Breslau...*, s.259
22. L. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 348, 351
23. M. ZDUNIAK, *Muzyka...*, s. 104, 108

VII. Źródła ikonograficzne

1. Zbiory ABmW, teczka nr 1242.
2. *Adressbuch...*, R. 1906, wkładka reklamowa.
3. *Adressbuch...*, R. 1932, wkładka reklamowa.
4. Plany miasta.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych

1. Fragment planu G. Schuberta, ok. 1828 r.
2. Fragment planu J. Matterna, ok. 1865 r.
3. Projekt adaptacji części parteru budynku frontowego na sklep;
1860 r., ABmW, sygn. 789/60
- właściciel:
- projektant: Otto Lehr, cieśla
4. Plan przedstawiający połączenie przebudowywanej sali wielofunkcyjnej z budynkiem frontowym;
1867 r., ABmW
5. Projekt ogrodowej sceny muzycznej;
1865 r., ABmW, sygn. 348/65
- właściciel:
- projektant: Bernhard Schmeltzer, cieśla
6. Projekt przebudowy sali wielofunkcyjnej; widok krótszej, wewnętrznej ściany;
1867 r., ABmW sygn. 539/67
- właściciel: bracia Bauer,
- projektant: Luis Ehrlich, budowniczy

Hugo Baum, cieśla

7. Projekt przebudowy sali wielofunkcyjnej; część dłuższej, wewnętrznej ściany z widokiem na scenę;
1867 r., ABmW sygn. 539/67
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
8. Projekt nowego domu frontowego, elewacja od strony *Gartenstrasse*;
1879 r., ABmW, sygn. H.W. 174/79.
- właściciel: bracia Bauer,
- projektant: podpis nieczytelny.
9. Projekt nowego domu frontowego, fragment elewacji od strony *Gartenstrasse* z wejściem głównym do zespołu, przejazdem na teren ogrodu i wejściem do *atelier* fotograficznego firmy *Kastner, Siewczynski;*
1879 r., ABmW, sygn. H.W. 174/79
- właściciel: j. w.
- projektant: j.w.
10. Plan sytuacyjny założenia;
1880 r.
11. Projekt przebudowy sali, jej zaplecza oraz budowa obszernej sceny, plan parteru.
1899 r., ABmW, sygn. P,1925.00.
- właściciel: Hugo Wandelt,
- projektant: Ernst Hausler, architekt
12. Plan sytuacyjny założenia;
1901 r., ABmW
13. Projekt powiększenia przestrzeni widowni dużej sali przez włączenie sali kameralnej; organizacja miejsc na widowni dwojakiego rodzaju: naprzeciw sceny miejsca w rzędach krzeseł, po bokach stoliki; plan parteru;
1904 r., ABmW, sygn. P.923.04.
- właściciel: Max Fuchs, Hugo Wandelt
- projekt: Richard i Paul Ehrlich, architekci
14. Projekt powiększenia przestrzeni widowni dużej sali, plan piętra (galerie);
1904 r., ABmW, sygn. P.923.04.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
15. Projekt ogrodowego pawilonu muzycznego;
1904 r. , ABnW, sygn. P. 968.04.
- właściciel: Fuks & Sohne, Hugo Wandelt
- projektant: Hugo Daum, architekt
16. Schematyczny widok wnętrza sali teatralnej z dyspozycją miejsc na widowni; stan po przebudowie z 1904 r.; źródło:*Adressbuch...*, 1906 r., wkładka reklamowa.
17. Projekt (niezrealizowany) przebudowy teatru, widok od strony *Gartenstrasse.*
1939 r. , ABmW,
- właściciel:
- projektant: Kurt Roth, architekt
18. Projekt (niezrealizowany) przebudowy teatru, widok wnętrza sali;
1939 r., ABmW,
- właściciel: j.w.
- projektant: j.w.

IX. **Stan zachowania**: - Nie istnieje.

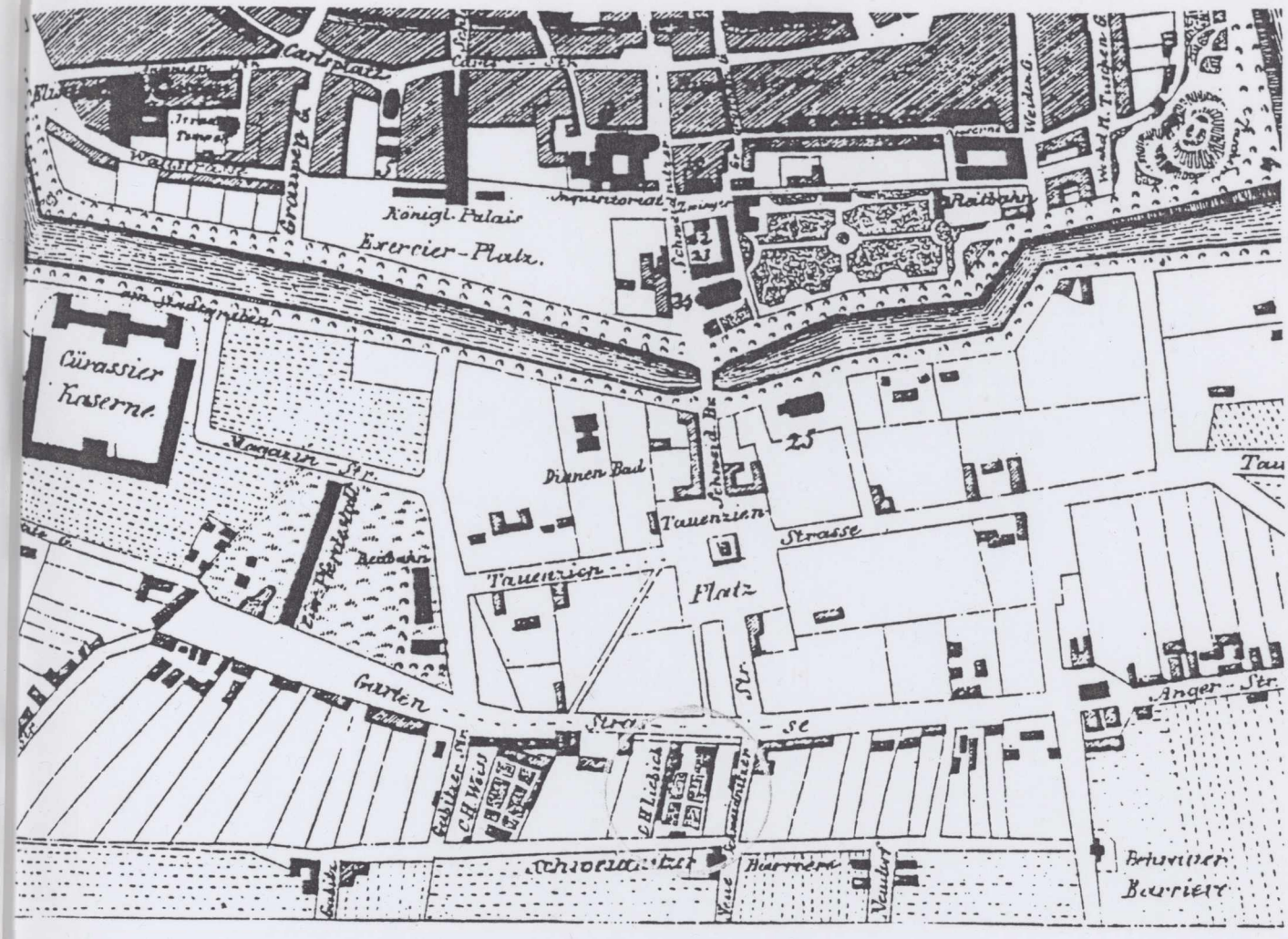

Carlsplatz
Königl. Palais
Exercier-Platz.
Inquisitoriat
Reitbahn
Cürassier Kaserne
Magazin-Str.
Dienen Bad
Tauenzien Strasse
Tauenzien Platz
Garten Strasse
Anger-Str.
Schweidnitzer Barriere
Bohrauer Barriere

il. 1

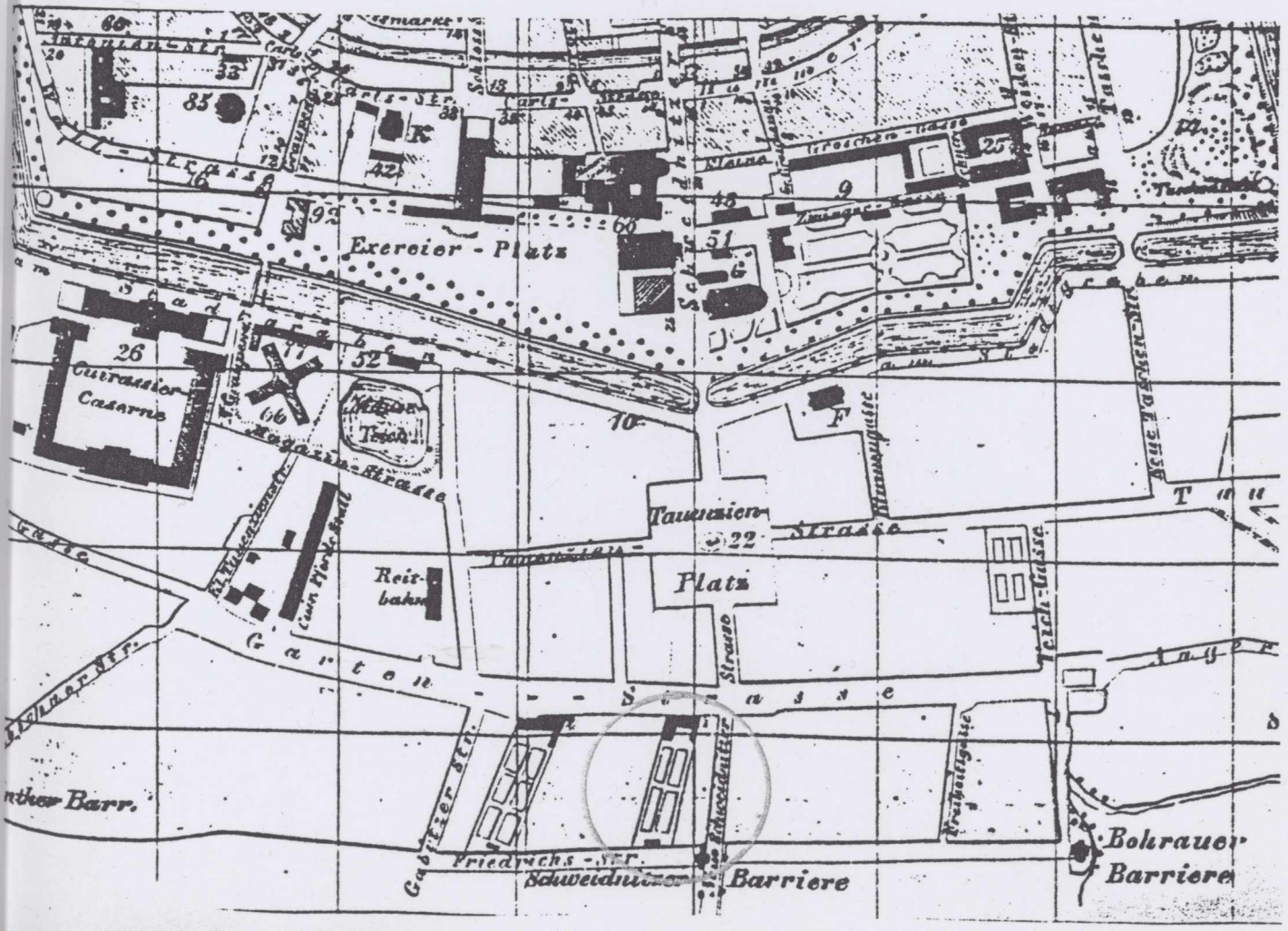

Exercier-Platz
Cuirassier Caserne
Magazin-Strasse
Tauenzien Strasse
Tauenzien Platz
Reitbahn
Garten Strasse
Friedrichs-Str.
Schweidnitzer Barriere
Bohrauer Barriere

il. 2

Zeichnung zu einer Ladeneinrichtung im früher Kitzner'schen Locale auf der Gartenstrasse

III 643/161

Duplicat

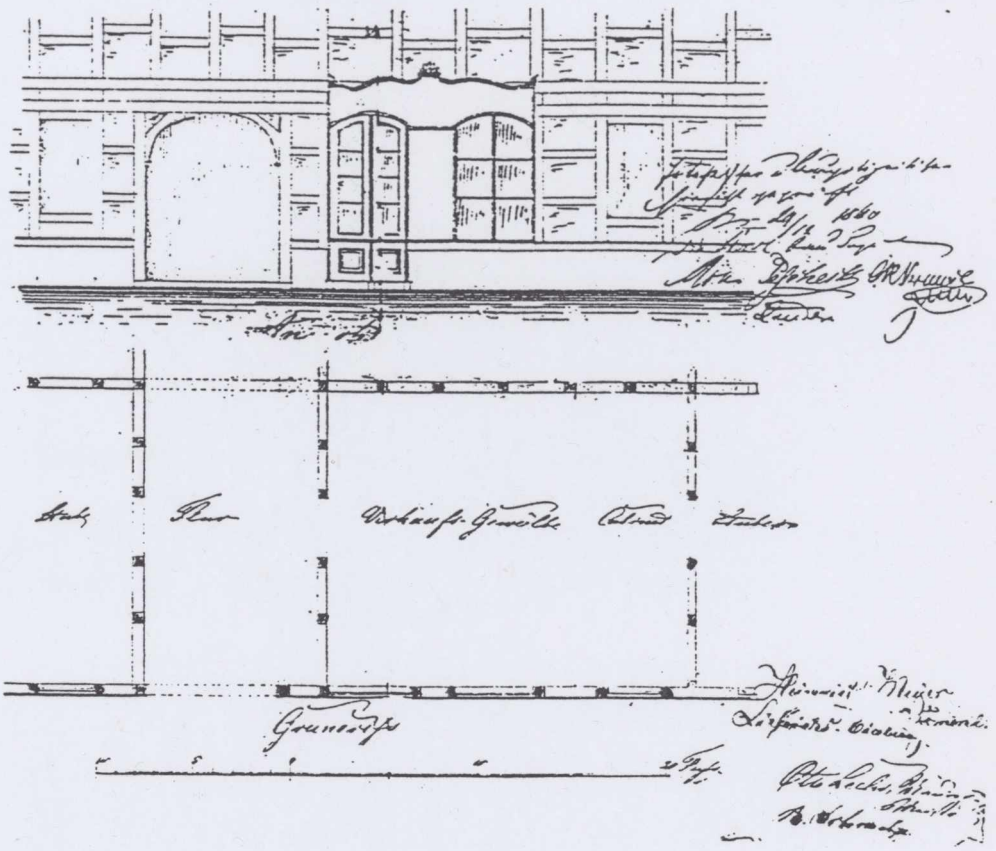

III 11/89/160

il. 3

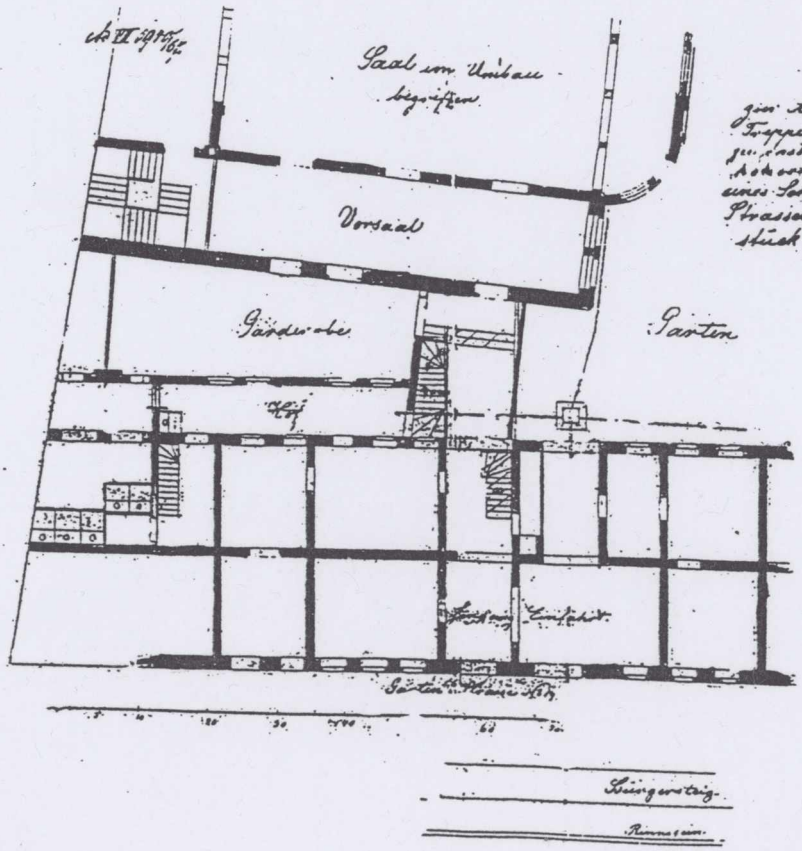

Zeichnung

zur Anlage einer massiven Treppe an Stelle der bei a zu passirenden verhandenen Hohlmauern, und zur Anlage eines Schlammfangs und Strassenkanals auf dem Grundstück Garten Strasse No 19.

Zu technischer u. baugesetzlicher Gleichgestellt.
Ber. d. 7. 9. 67

il. 4

Duplicat.

Neu zu erbauendes Orchester für Liebich's Local Garten Str. 19.

No III 2280/65.

(19)

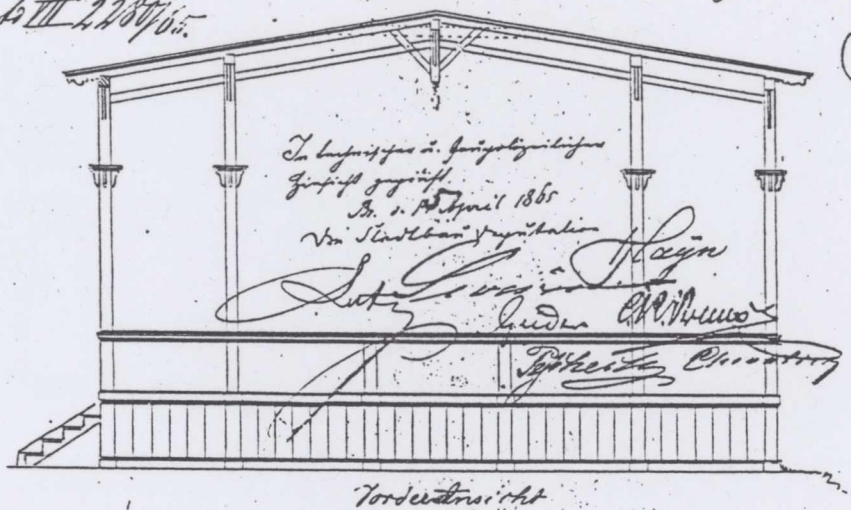

Vorderansicht

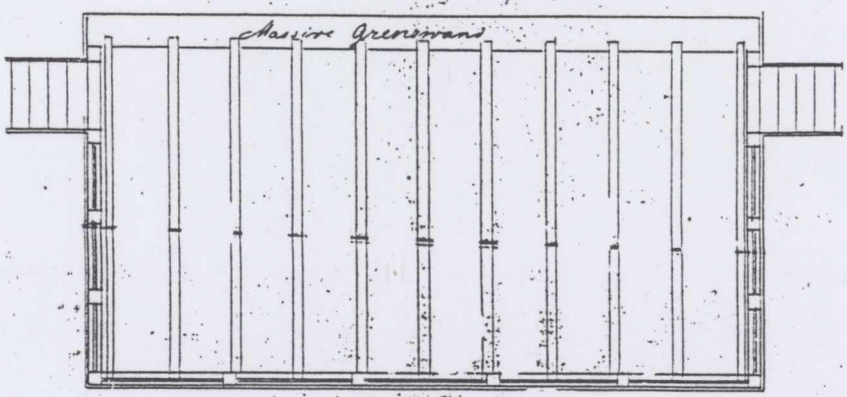

Grundriss

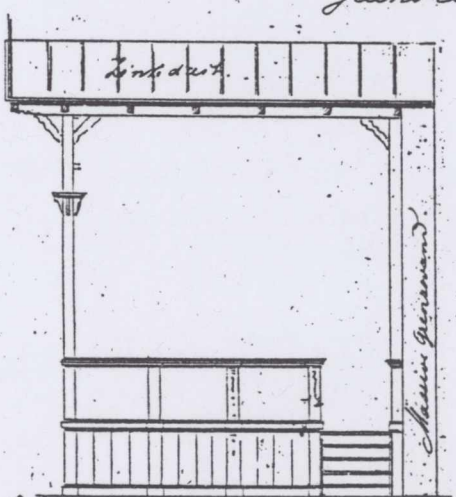

Seitenansicht

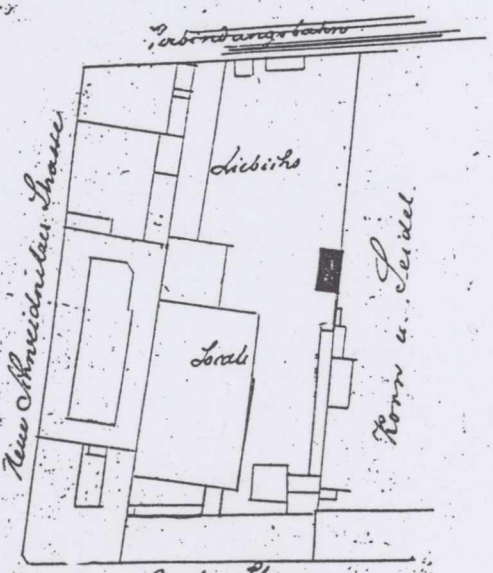

348/65

Bernhard Schmeltzer

Lutz Hagn Guden
C.R. Tonnw.
Hirt Michael
Chevalier.

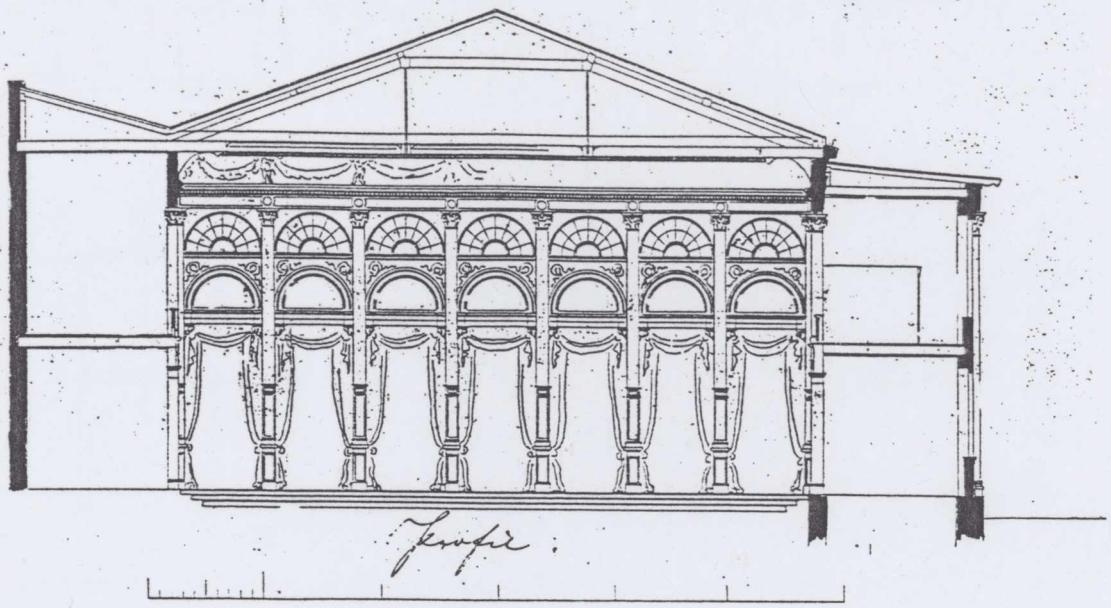

Profil.

530/167

Gleichen ...
Ulrich Feldmann

il. 6

Zeichnung zum Umbau des Grundstücks Gartenstr. 19
(Liebich's Lokal) Herrn Gebrüder Mauer gehörig.

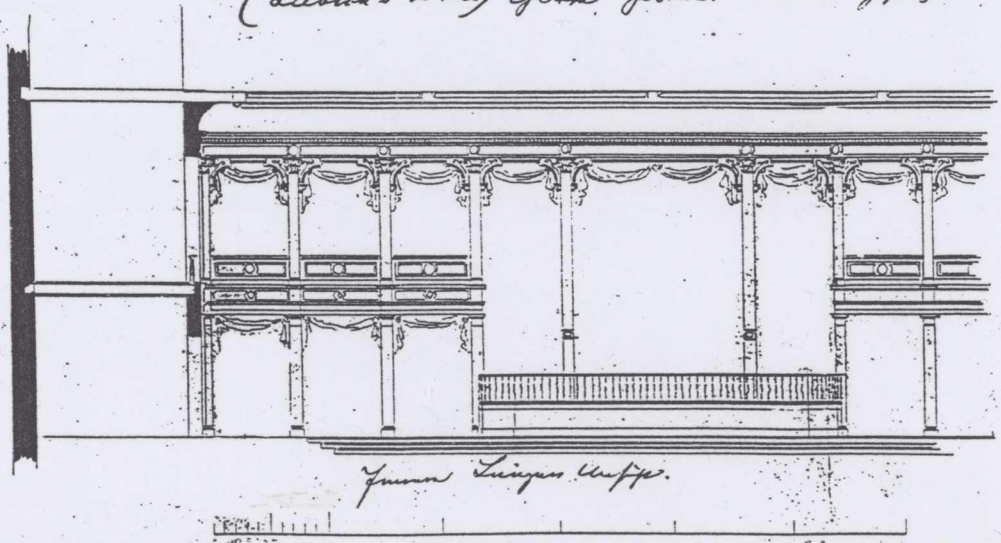

Innere Längen Ansicht.

Gutachtlicher und baupolizeilicher
Hinsicht geprüft.
Breslau den 15ten Juni 1867.
Die Stadt Bau Deputation.

Lutz Hagn Guden
C.R. Tonnw.
Hirt Michael
Chevalier

il. 7

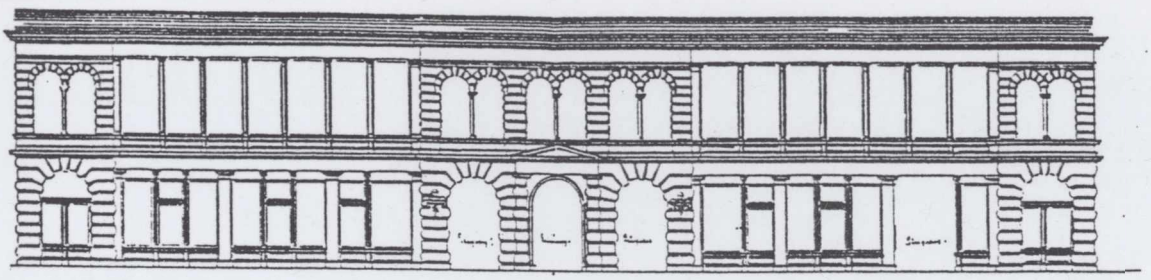

Profil A-B

Profil C-D

Zeichnung.

zur Bebauung des Grundstücks Gartenstraße 19 Herrn Gebrüder Hausgesinnig

Maassstab.

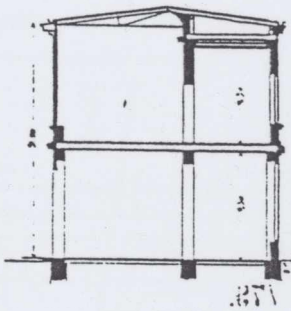

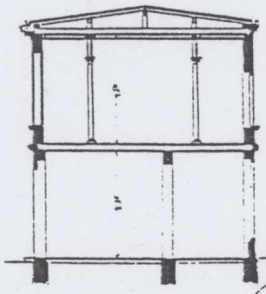

il. 8

ad No. 1. 1467 ff.

Vorschrift des Mittelrestaurateurs Hauses Gartenstr. No 19.

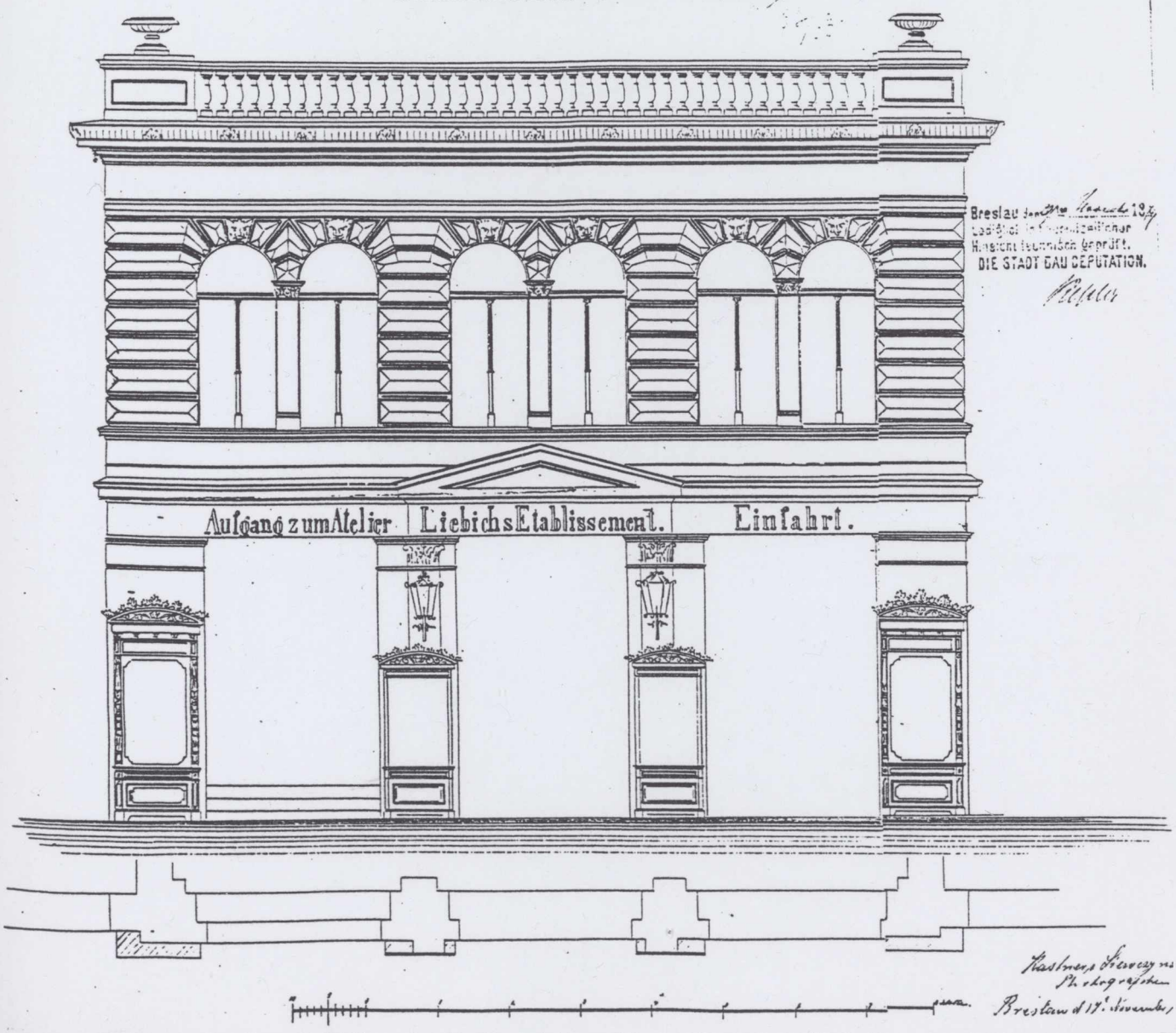

Breslau den 19ten November 1877
Lediglich in Feuerpolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
DIE STADT BAU DEPUTATION.

Kastner, Siewczynski Photographen
Breslau d. 17. November

il. 9

s. 65

Liebich's Etablissement

Gartenstr. 53/55 Direktion: Hugo Wandelt **Telefon 1646**

Täglich:

Grosse Spezialitäten-Vorstellung

Auftreten von Kunstkräften allerersten Ranges!!!

Anfang der Vorstellung: An Wochentagen 8 Uhr. — An Sonn- und Feiertagen 7 Uhr.

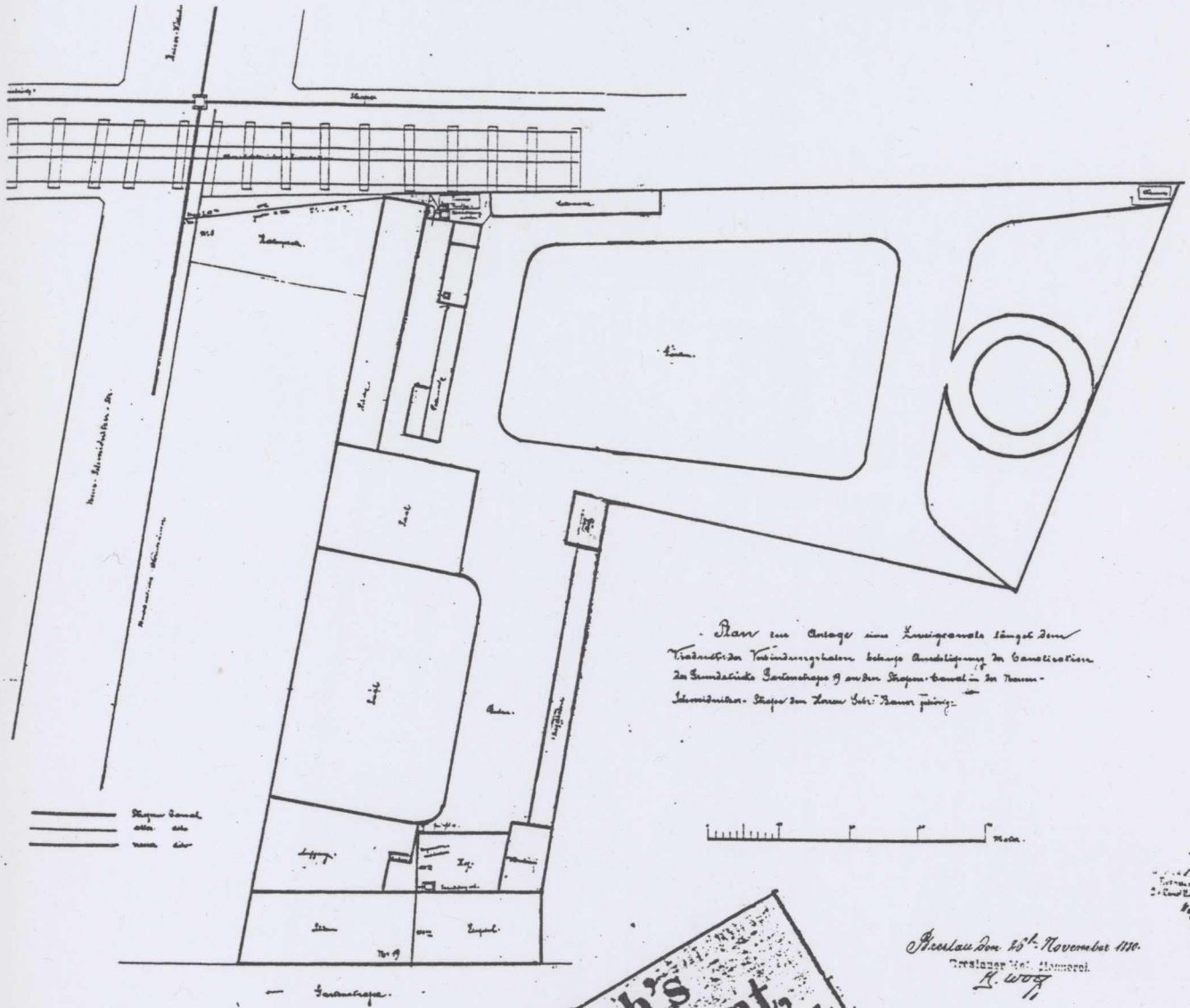

Plan zur Anlage eines Zweigcanals längst dem Trinkwasser der Verbindungsbahn behufs Ausschließung der Canalisation der Grundstücke Gartenstraße 19 an den Straßen-Canal in der Neuen-Schweidnitzer-Straße dem Herrn Gebr. Bauer gehörig.

Breslau den 25t. November 1880.

Breslauer Mst. Meßmerei.

Liebich's Etablissement,

Sonnabend nud Sonntag, als am 1. und 2. Neujahrstage:

Nachmittags- und Abend-Concert

ausgeführt v. der Kapelle des 4. N.-Schl. Inf.-Reg.-Nr. 51 unter Leitung des Kapellmeisters Herrn R. Börner.

Anfang 3½ Uhr.

Entree à Person 2½ Sgr. Kinder 1 Sgr.

il. 10

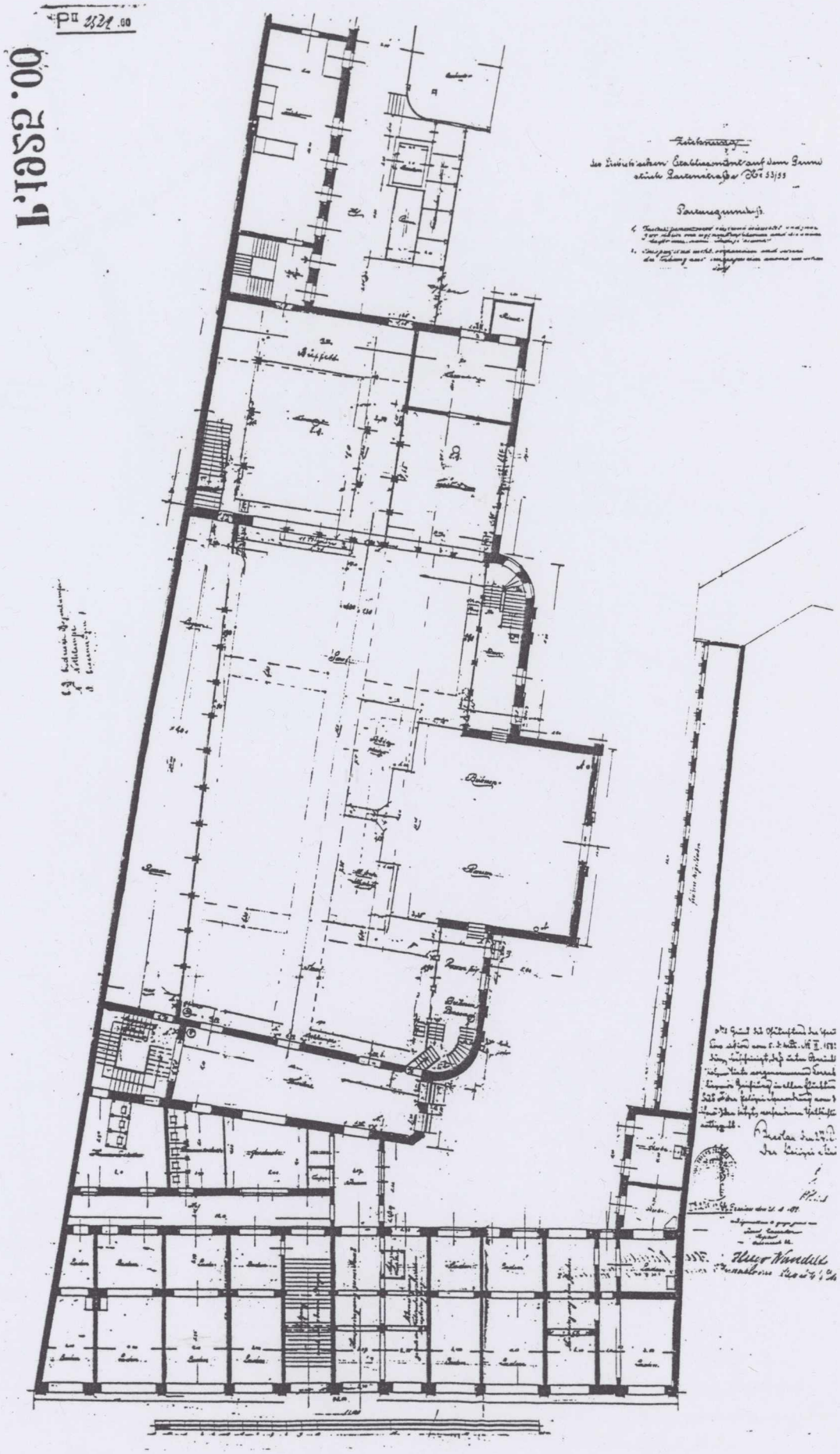

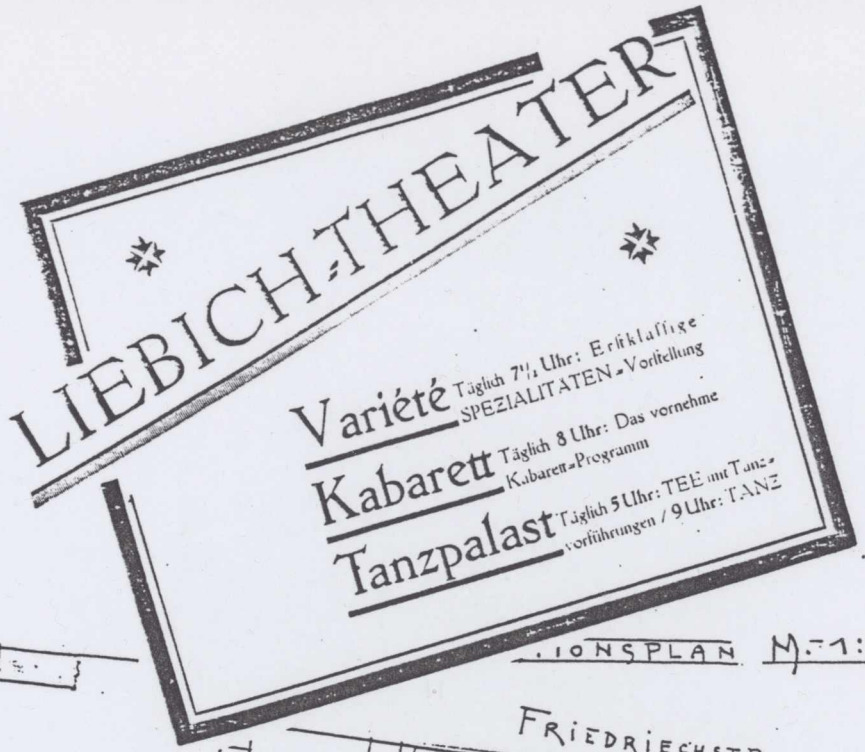

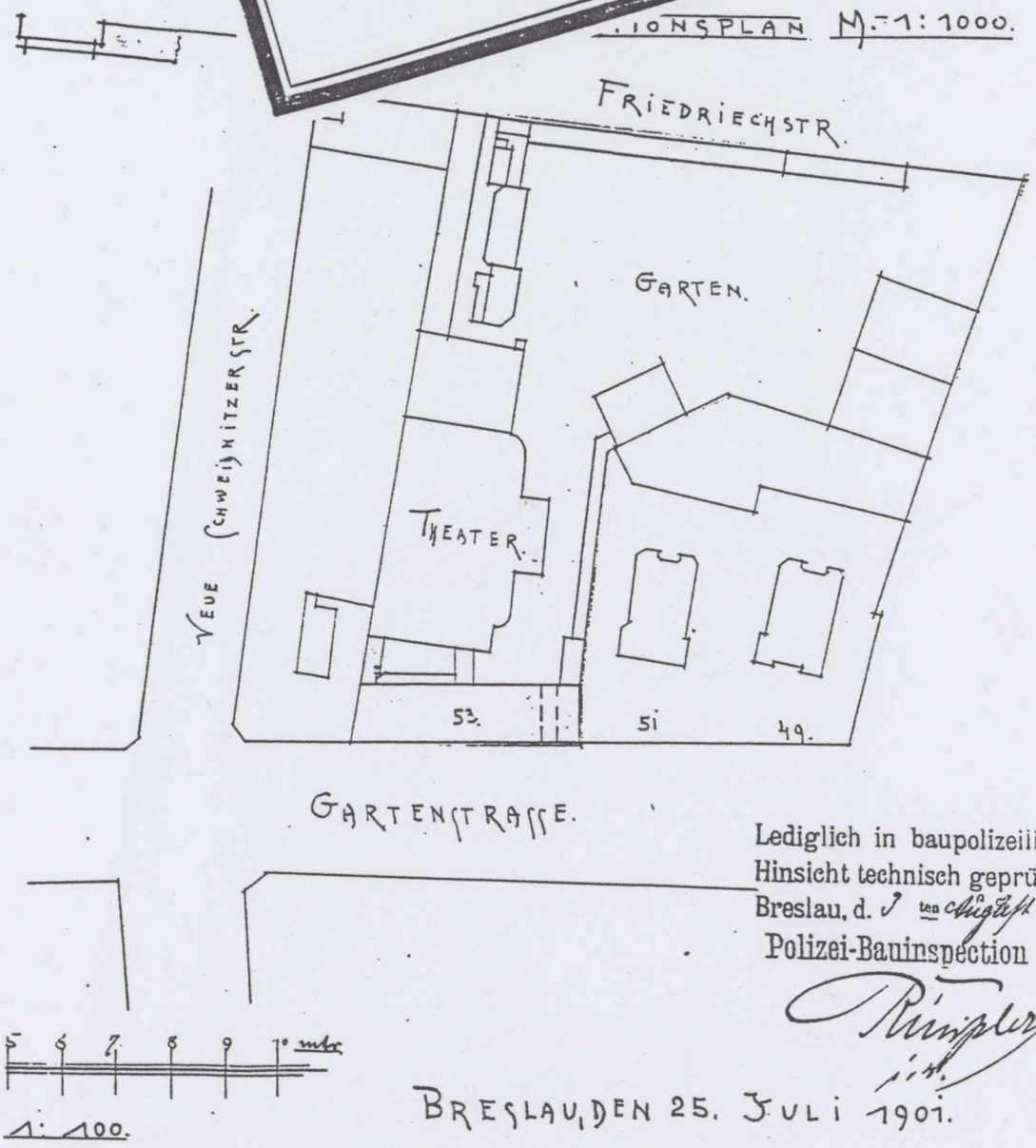

Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Breslau, d. 7 ten August 1901.
Polizei-Bauinspection III.
Rimpler
i. V.

1: 100.

BRESLAU, DEN 25. JULI 1901.

DER BAUHERR.
Max Enders
vertretungsberechtigter Gesellschafter der offenen Handelsgesellschaft
J. Enders Söhne Tauentzienstr. 3a.

DER BAULEITER.
Heinrich Neumann
Architekt u. Bauunternehmer
Pestalozzistr. 22

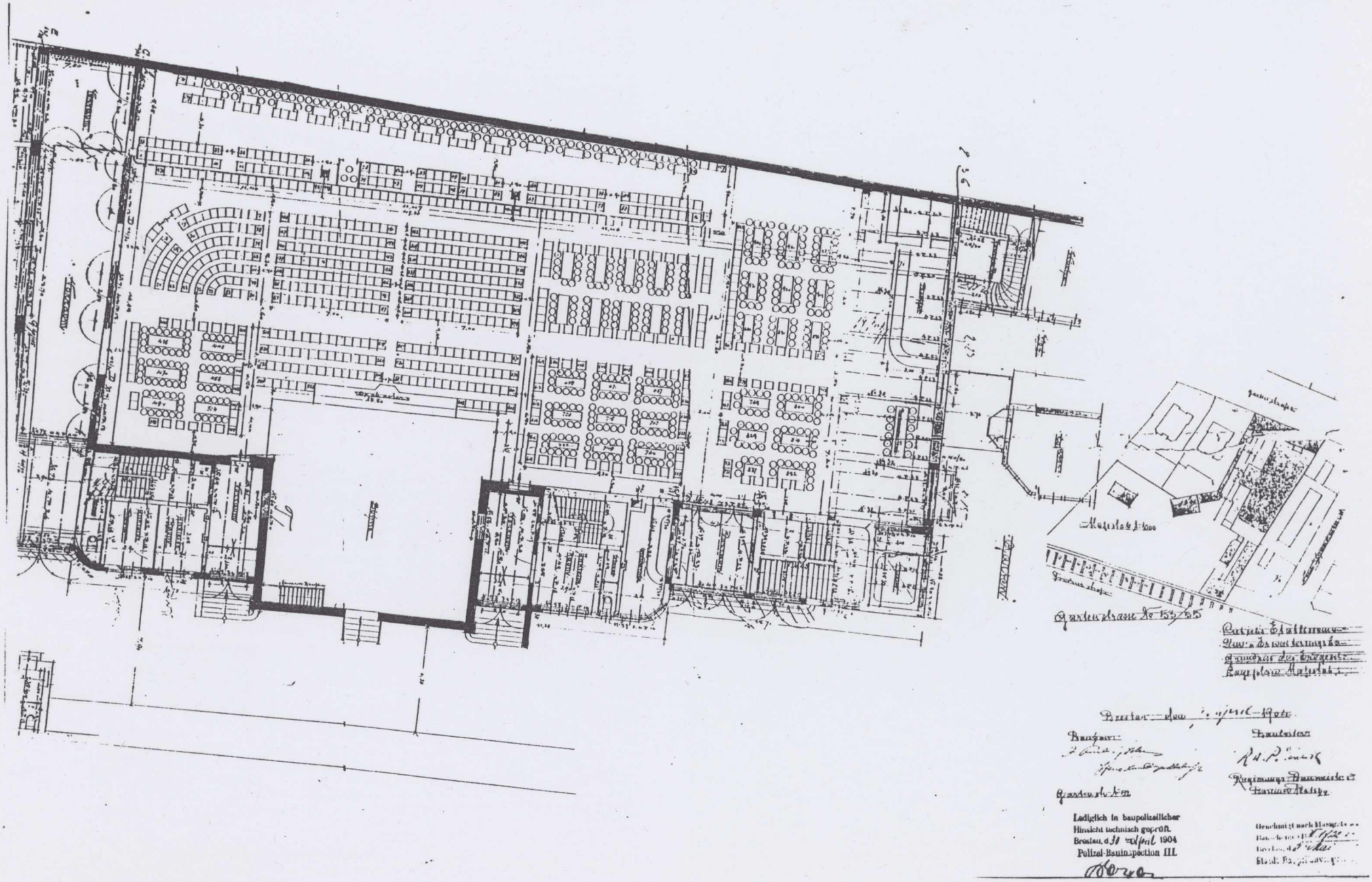
Gartenstrasse No 153/55
Breslau den
Bauherr
Bauleiter
Lediglich in baupolizeilicher
Hinsicht technisch geprüft.
Breslau, d. 30 April 1904
Polizei-Bauinspection III.
Genehmigt nach Massgabe

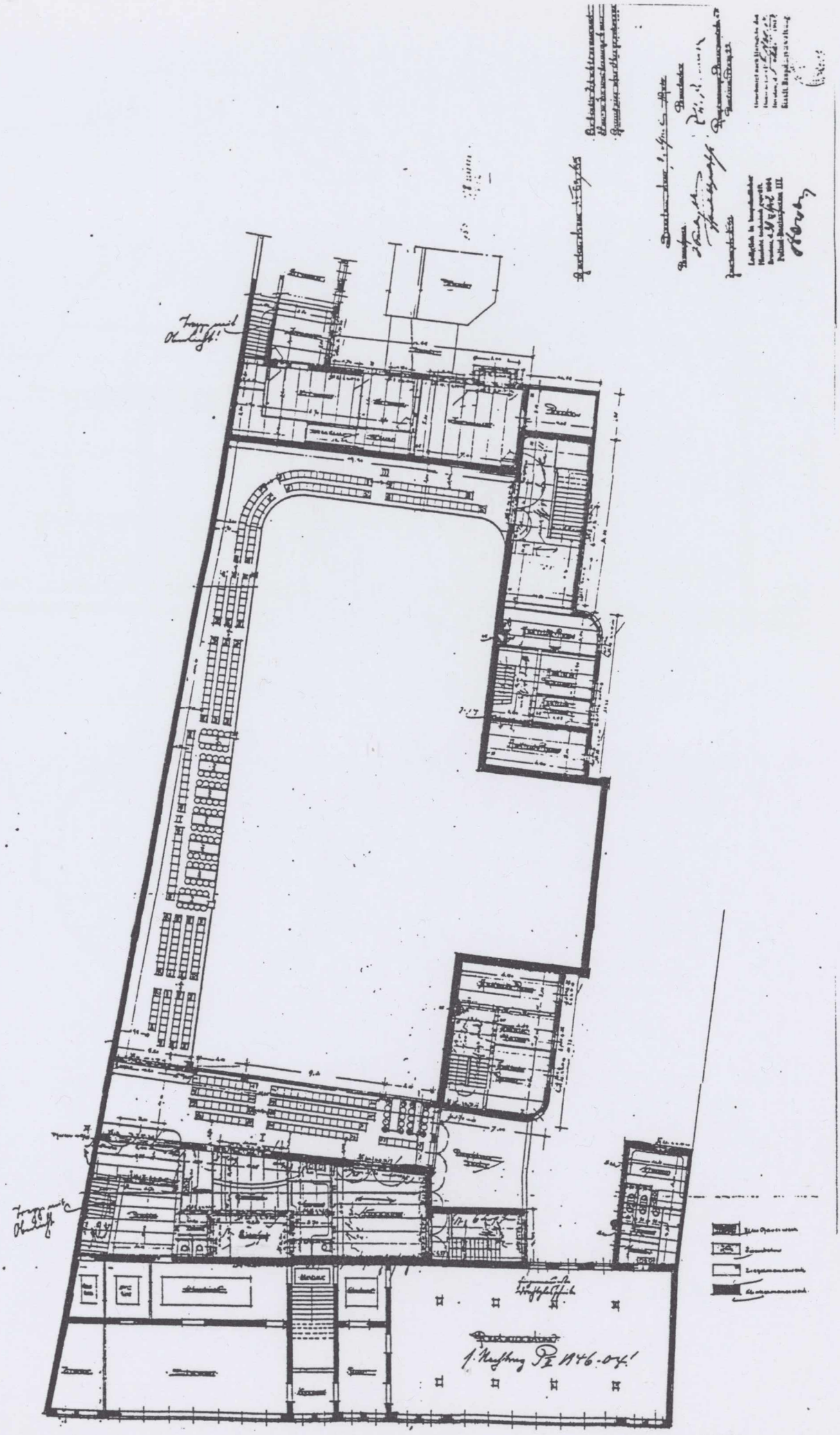

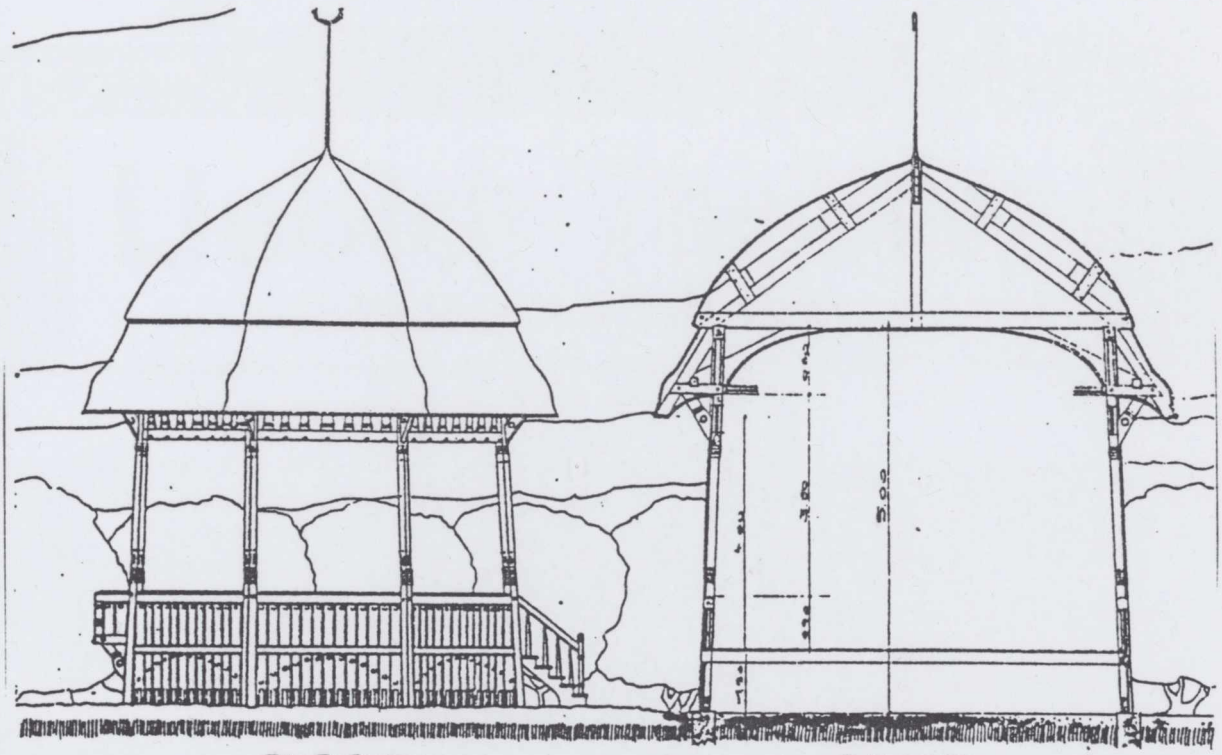

ANSICHT SCHNITT.

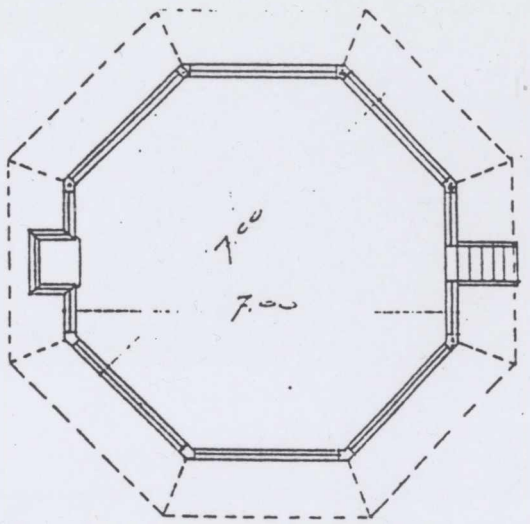

GRUNDRISS

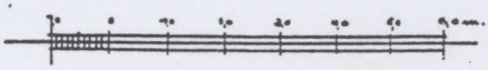

MASSTAB 1:50.

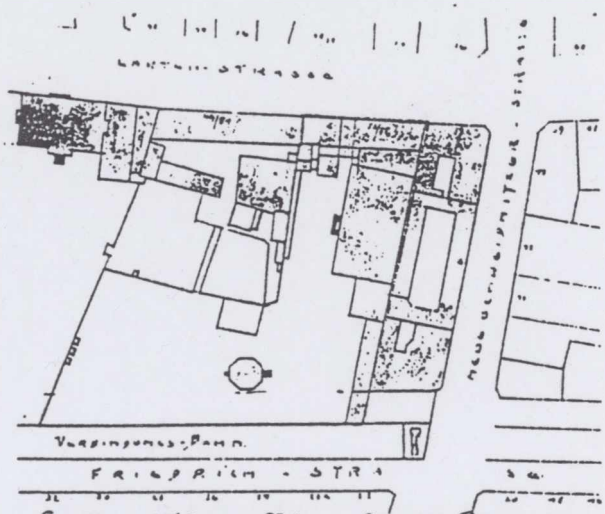

GARTEN-STRASSE 53/55 MUSIK. PAVILLON

GRUNDRISS, ANSICHTEN, LAGEPLAN.

BRESLAU, DEN 25. AUGUST 1904.

DER BAUHERR. DIE AUSFÜHRUNG.

Ladiglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Breslau, d. [illegible] 1904
Polizei-Baninspection III.

Genehmigt nach Massgabe des Bauscheines [illegible]
Breslau, d. [illegible]
Stadt. Baupolizeiverwaltung.

P III 4257 1980

Internationales Varieté

Liebich Theater

.Nachm. 4 Uhr **Täglich 2 Vorstellungen** Abends 8 Uhr

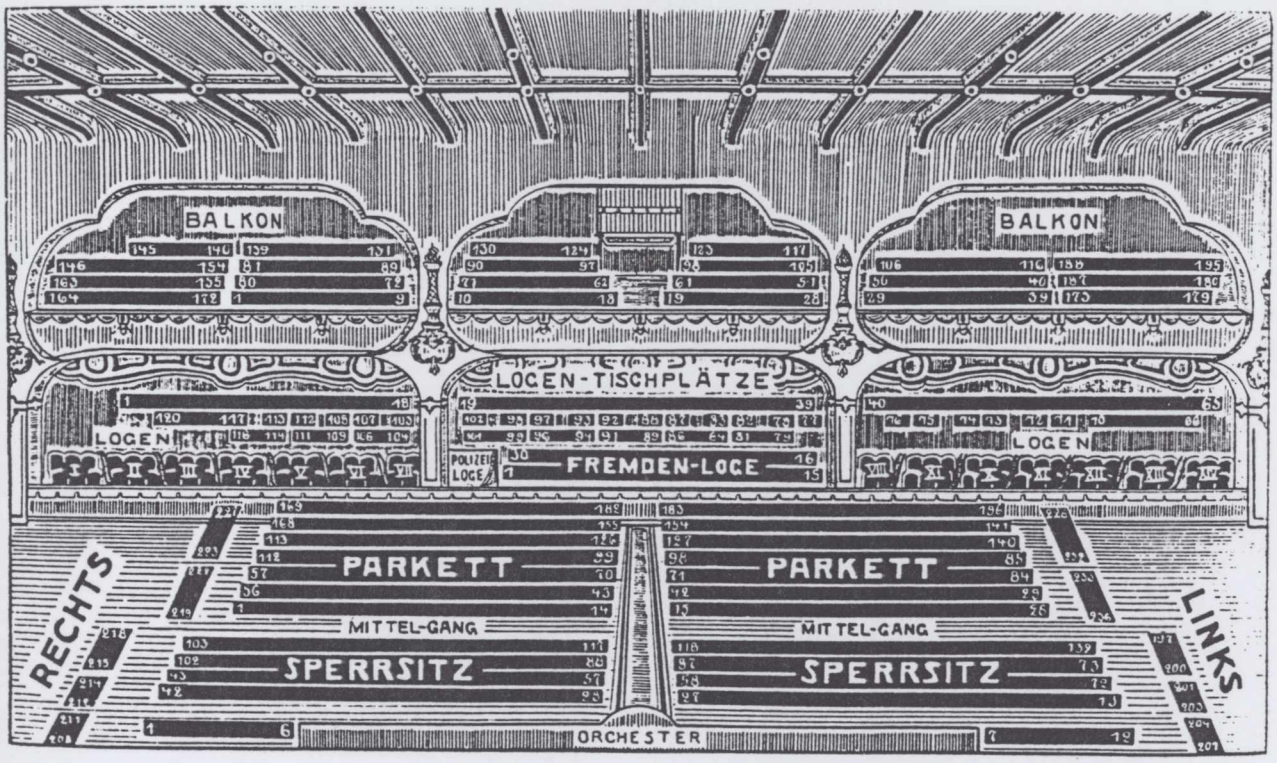

Liebich-Tanzpalast

Ständig Gastspiele der prominentesten Tanz-Kapellen

Täglich 5-Uhr-Tee
Abends 8½ Uhr:
Gesellschaftstanz

Liebich-Bar der stimmungsvolle Aufenthalt

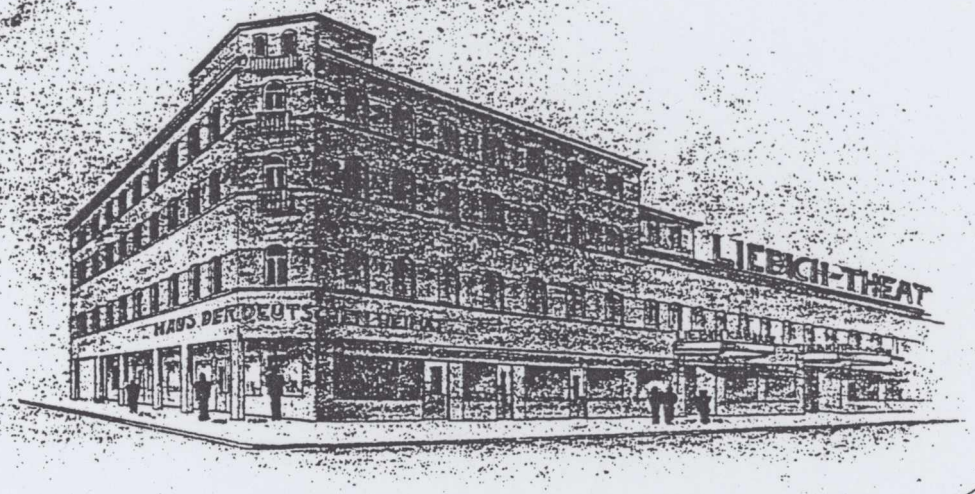

il. 17

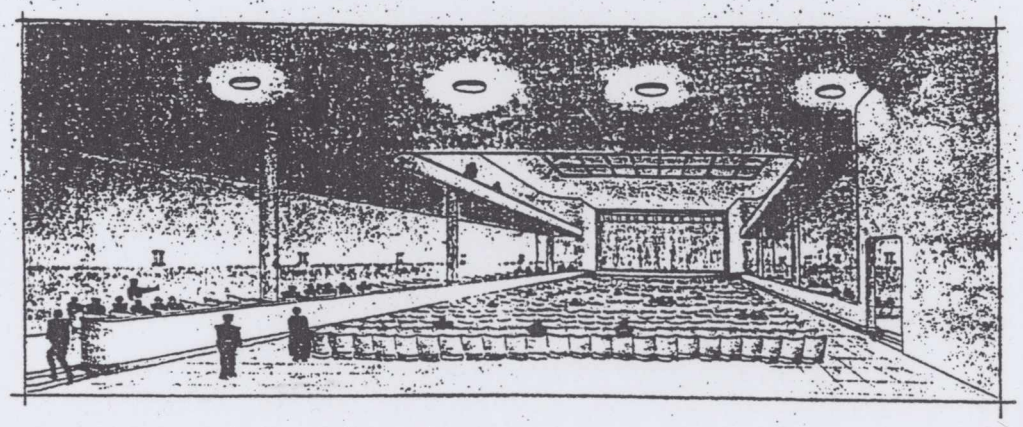

II-12

il. 2

il. 18

Weiß-Garten.

Heute:

Gr. Doppel-Concert

ausgef. von der Springer'schen
Kapell[illegible] der Direktion des
Kgl. [illegible]ors Herrn M.
Sch[illegible]lle des 1.
S[illegible] unter

Weiß-Garten.

Heute:

Gr. Doppel-Concert

ausgef. von der Springer'schen
Kapelle unter der Direktion des
Kgl. Musikdirektors Herrn M.
Schön und der Kapelle des 1.
Schl. Gren.-Rgts. Nr. 10, unter
Leitung des Kapellmeisters
Herrn W. Herzog.
Anfang d. Concerts 3½ Uhr.
Ende nach 10 Uhr.
Entree Herren 2½ Sgr.,
Damen 1 Sgr.

WEISSGARTEN, KONZERTHAUS (od 1879 r.)

I. Adres:*Gartenstr* 16 (39/41), [ul. Piłsudskiego]

II. Okres działalności: pierwsza wzmianka - 1792 r.
ostateczna likwidacja - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: *Weissische Garten, Reiselschen Garten, Springer'sche Garten*

IV. Elementy składowe założenia:

1792 r. - kawiarnia w budynku frontowym, za którym *starannie założony* ogród rozrywkowy (*Lustgarten*, pow. ogrodu ok. 1200 m kw.),
1825 r. - sala w budynku frontowym, w której koncerty i tańce, a od 1837 r. przedstawienia teatralne organizowane przez *Gesellschaft Urania*,
1840 r. - plac ćwiczeń na terenie ogrodu,
1845 r. - istnieje już sala koncertowa, wolnostojąca w ogrodzie (wzniesiona w konstrukcji drewnianej; nie ustalono, kiedy została wzniesiona), do której dobudowano cieplarnię; obok sali kręgielnia,
1848 r. - cieplarnia gospodarcza, dobudowana do sali koncertowej,
1851 r. - nowa kręgielnia, zamknięta, drewniana,
1857 r. - w pawilonie poprzedzającym salę koncertową: jadalnia i sala bilardowa; obok bufet; z sali do ogrodu wyjście osłonięte kolumnadą,
1859 r. - w rozbudowanej sali ruchoma scena-podium z dwiema parami kulis; w ogrodzie kolumnady i pawilon orkiestrowy,
1860 r. - nowa, murowana sala koncertowa z galerią, lożami i sceną-podium dla muzyków przy dłuższym boku,
1867 r. - nowy, trójkondygnacyjny, murowany budynek frontowy połączony strefą wejściową z salą koncertową; w budynku restauracja, salon bilardowy, sala prób muzycznych sklepy, *atelier* fotograficzne E. Deldena, pomieszczenia do wynajęcia oraz mieszkania restauratora i dozorcy,
1902 r. - dobudowa sali kameralnej o pojemności 574 miejsc i tzw. małej sali z 250 miejscami służącej spotkaniom i odczytom,
1925 r. - gruntowna przebudowa wnętrza sali koncertowej wyposażonej podium dla orkiestry; jej pojemność - 1620 miejsc,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji

- J. MORAVE, cieśla
1845 r. - proj. i wyk. cieplarni
- H. KUWEKE, cieśla
1851 r. - proj. i wyk. budynku kręgielni,
- Theodor MILCZEWSKI, budowniczy
1860 r. - proj. nowej sali koncertowej
- Carl SCHMIDT, budowniczy, H. KUWEKE, cieśla
1867 r. - proj. zmian w aranżacji wnętrza,
- H. LEYENTAL, architekt
1867 r. - proj. nowego domu frontowego i łącznika z salą koncertową,
- Richard i Paul EHRLICH, architekci
1902 r. - proj. rozbudowy sali koncertowej,
- Hans POELZIG, współpraca: Richard EHRLICH, architekci
1925 r. - proj. przebudowy sali koncertowej,

VI. Literatura:

1. *Adressbuch...*, R. 1839, 1841, 1855, 1863, 1866, 1879
2. F. R. FISCHER, *Fuehrer...*, s. 171
3. G. HALLAMA, *Breslau...*, s. 10
4. *Komm, ich zeige...*, s. 112
5. H. MARKGRAF, *Breslau...*, s. 98
6. M. MORGENBESSER, *Breslau...*, s.
7. K. CH. NENCKE, *Breslau...*, s. 328
8. *Nueue Fuehrer*, s. 16
9. Fr. NOSSELT, *Breslau...*, s. 401
10. F. Roeselt, *Breslau...*, s. 269, 272
11. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 56, 415, 427, 434, 452
12. *Schlesische Monatshefte*, 1925, z..11, s.175, 588-590
13. A. SCHMUDE, *Breslau...*, s. 259
14. B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 89
15. M. VOGT, C. KRONE, *Breslau...*, s. 37
16. K. WEBER, *Geschichte...*, s. 287
17. G.A. WEISS, *Chronik...*, s. 1131
18. C. WINDERLICH, *Illustriertes...*, s. 20
19. A. ZABŁOCKA-KOS, *Neorenesans...*, s. 206, 210
20. M. ZDUNIAK, *Muzyka..*, s. 88, 89, 209
21. F.A. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 11

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczki nr 1229-1231
2. *Adressbuch...*, R. 1905, wkładka reklamowa
3. *Schlesische Monatshefte*, 1925, z. 11, s. 589
4. Plany miasta.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych

1. Fragment planu G. Schuberta, ok. 1828 r.
2. Fragment planu J. Matterna, 1865 r.
3. Proj. cieplarni dobudowanej do starej sali koncertowej;
1845 r. , ABmW, sygn. 324/45
- właściciel: A. Springer,
- projektant: F. Morave, cieśla
4. Projekt rozbudowy sali koncertowej;
1849 r., ABmW, sygn. 96/49
- właściciel: Carl Springer,
- projektant: podpis nieczytelny,
F. Praetorius, cieśla
5. Projekt dobudowy kręgielni do boku sali koncertowej;
1851 r., ABmW, sygn. 183/51.
- właściciel: Weiss, restaurator
- projektant: H. Kuweke, cieśla
6. Projekt przenośnej sceny z kulisami i galerii (nad kręgielnią) z miejscami na loże;
1858 r., ABmW, sygn. 616/58.
- właścicel: C. Springer, restaurator

- projektant: H. Kuweke, cieśla
7. Projekt kolumnady;
1860 r., ABmW, sygn. 801.60
- właściciel: C. Springer, restaurator
- projektant: podpis nieczytelny
8. Projekt nowej sali koncertowej na miejscu starej, plan parteru;
1860 r., ABmW, sygn. 189/60.
- właściciel: C. Springer, restaurator
- projektant: Theodor Milczewski, budowniczy
9. Projekt nowej sali koncertowej, plan piętra (galerie);
1860 r., ABmW, sygn. 189/60.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
10. Projekt nowej sali koncertowej, elewacja od strony ogrodu;
1860 r., ABmW, sygn. 189/60.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
11. Projekt nowej sali koncertowej, przekrój podłużny;
1860 r., ABmW, sygn. 189/60.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
12. Projekt budowy nowego domu frontowego, elewacja;
1879 r., ABmW sygn. H.W. 86/79.
- właściciel: *Breslauer Conzerthaus Aktien-Gesellschaft.*
- projektant: H. Leyental,
13. Projekt budowy nowego domu frontowego, plan parteru;
1879 r., ABmW, sygn. H.W. 86/79.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
14. Projekt budowy nowego domu frontowego, plan I-go piętra;
1879 r., ABmW, sygn. H.W. 86/79.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
15. Projekt budowy nowego domu frontowego, przekrój przez budynek i westybul sali koncertowej;
1879 r., ABmW, sygn. H.W. 86/79.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w
16. Projekt powiększenia zespołu o salę kameralna, plan parteru;
1902 r., ABmW, sygn. P.3361.02.
- właściciel: j. w.
- projektant: Richard i Paul Ehrlich, architekci
17. Projekt powiększenia zespołu o salę kameralna, przekroje;
1902 r., ABmW, sygn. P.3361.02.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
17. Projekt powiększenia zespołu o salę kameralną, elewacja od strony dziedzińca;
1902 r., ABmW, sygn. P. 3361.02.
- właściciel: j.w.
- projektant: j. w.
18. Widok wnętrza dużej sali koncertowej po przebudowie w 1902 r., fot.;

w: Franz Landsberger, *Der neue Konzerthaussaal*; w: Schlesische Monatshefte, 1925, z. 11, s. 589.
19. Projekt przebudowy wnętrza sali koncertowej, plan parteru;
1925 r., ABmW, sygn. P,2438.25.
- właściciel: j.w.
- projektant: Hans Poelzig, współpraca Richard i Paul Ehlrich, architekci
20. Projekt przebudowy wnętrza sali koncertowej, przekroje;
1925 r., ABmW, sygn. P,2438.25.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
21. Widok wnętrza dużej sali koncertowej (wkierunku sceny) po przebudowie w 1925 r.; W: Franz Landsberger, *Breslau*, Leipzig 1926 r., s. 186.

IX. **Stan zachowania**: - nie istnieje.

Carlsplatz
Königl. Palais
Exercier-Platz.
Reitbahn
Cürassier Kaserne
Magazin-Str.
Dienen Bad
Tauenzien-Strasse
Tauenzien-Platz
Garten-Strasse
Anger-Str.
Schweidnitzer Barriere
Bohrauer Barriere

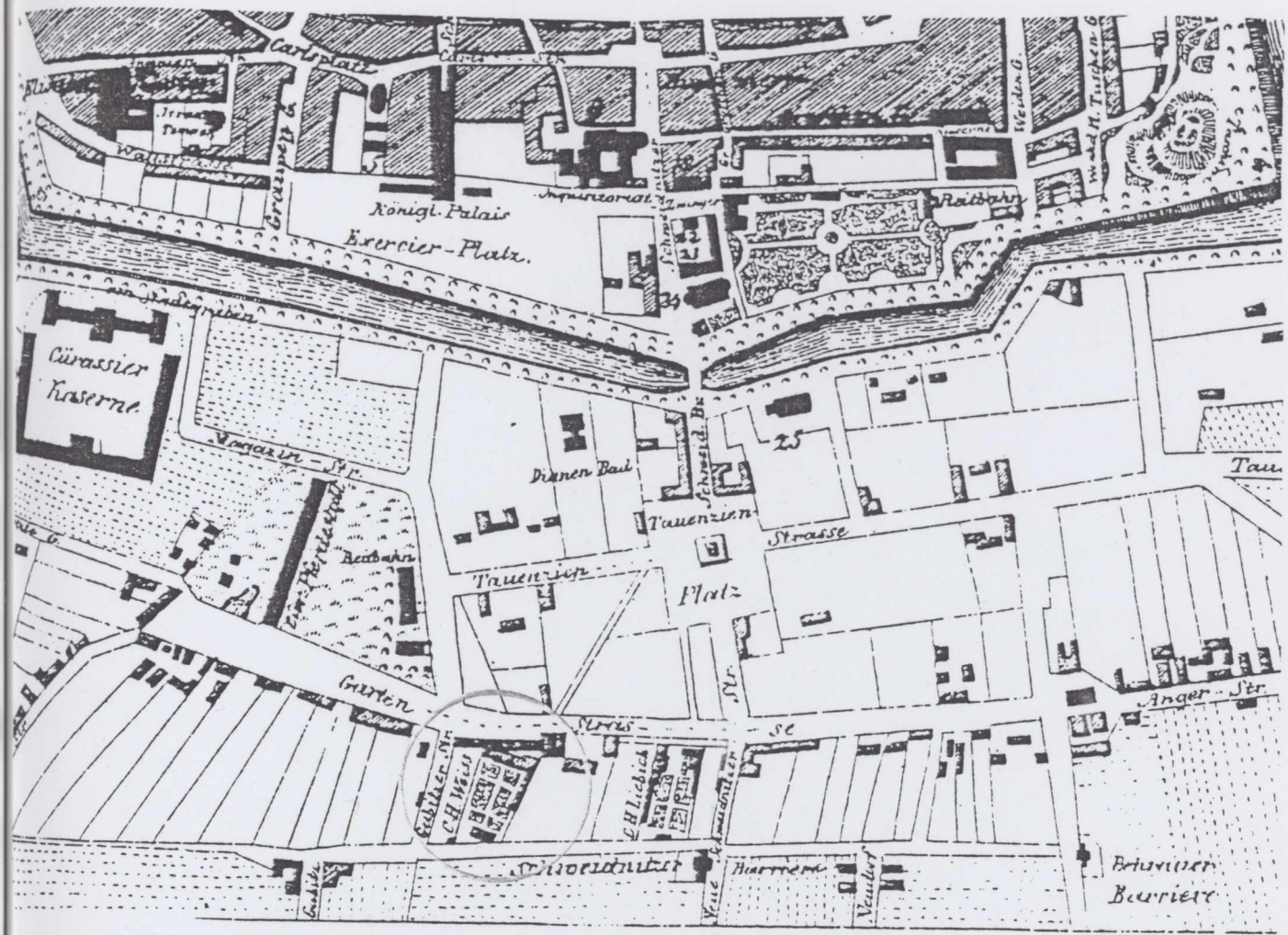

il. 1

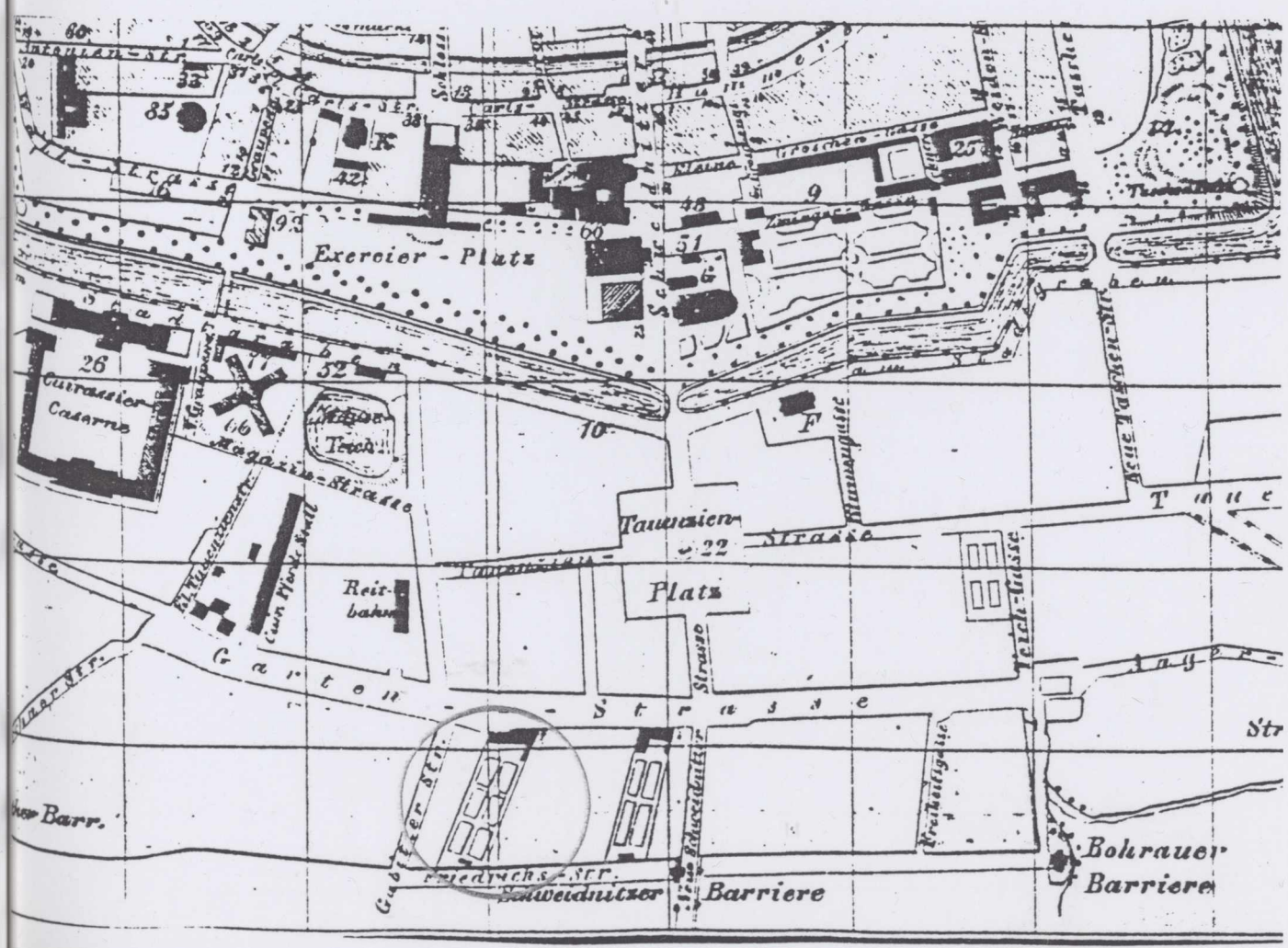

Exercier-Platz
Cuirassier Caserne
Magazin-Strasse
Teich
Reitbahn
Tauenzien-Strasse
Tauenzien-Platz
Garten-Strasse
Friedrichs-Str.
Schweidnitzer Barriere
Bohrauer Barriere

il. 2

Ansicht.

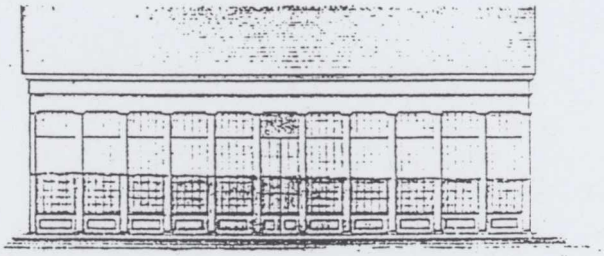

Grundriss.

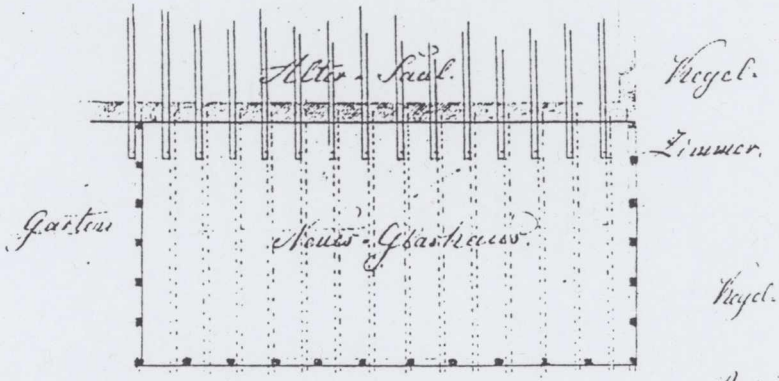

Nr. 324. pro 1845.

Bahn
[illegible]
A. Springer

il. 3

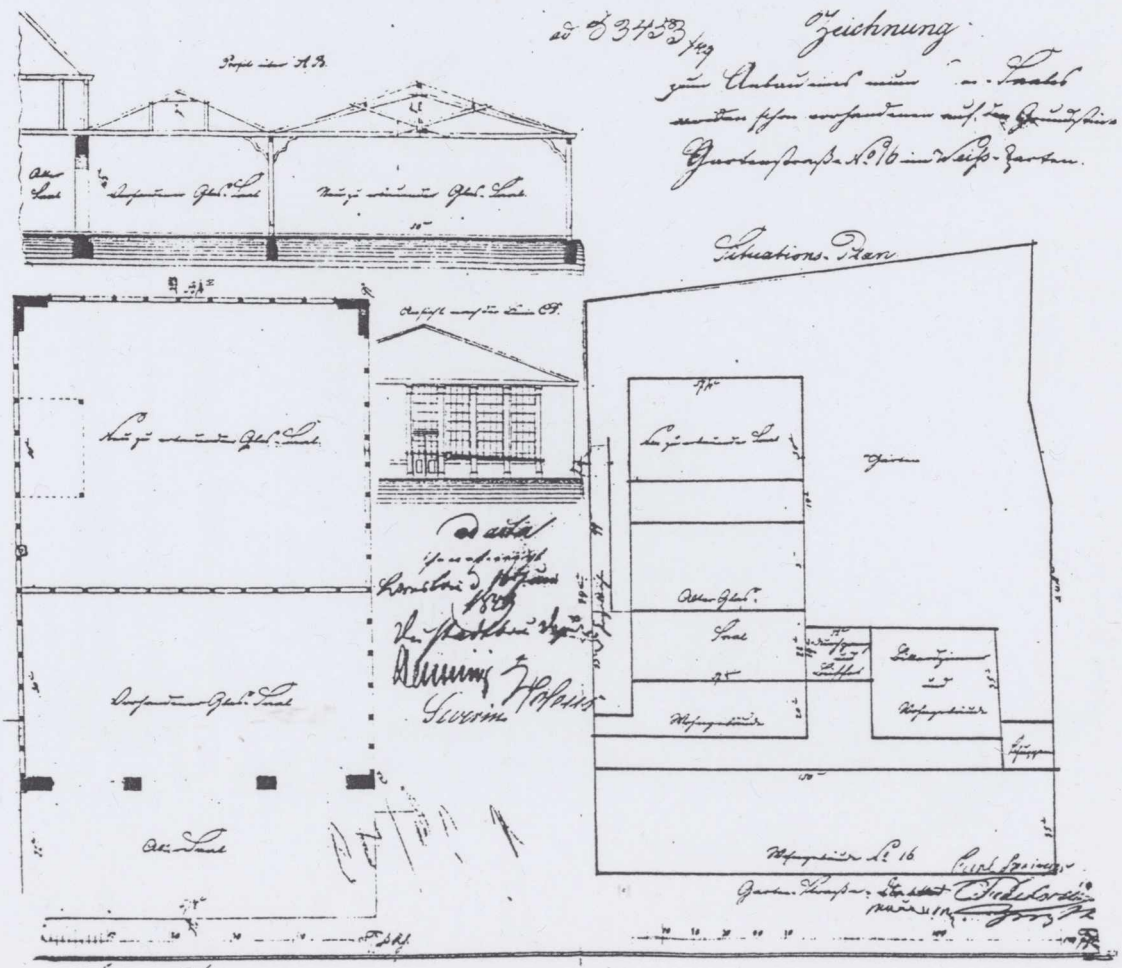

il. 4

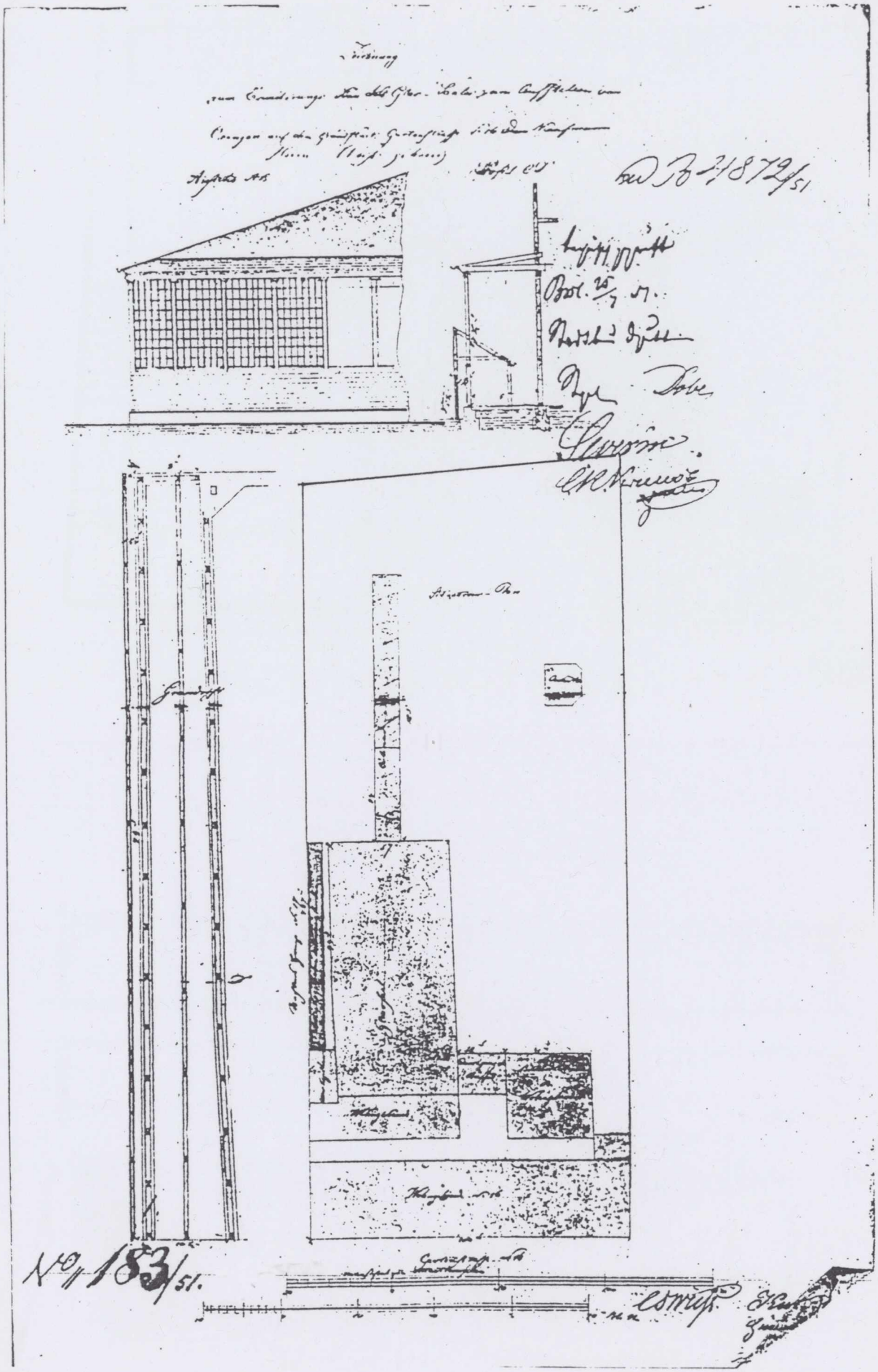

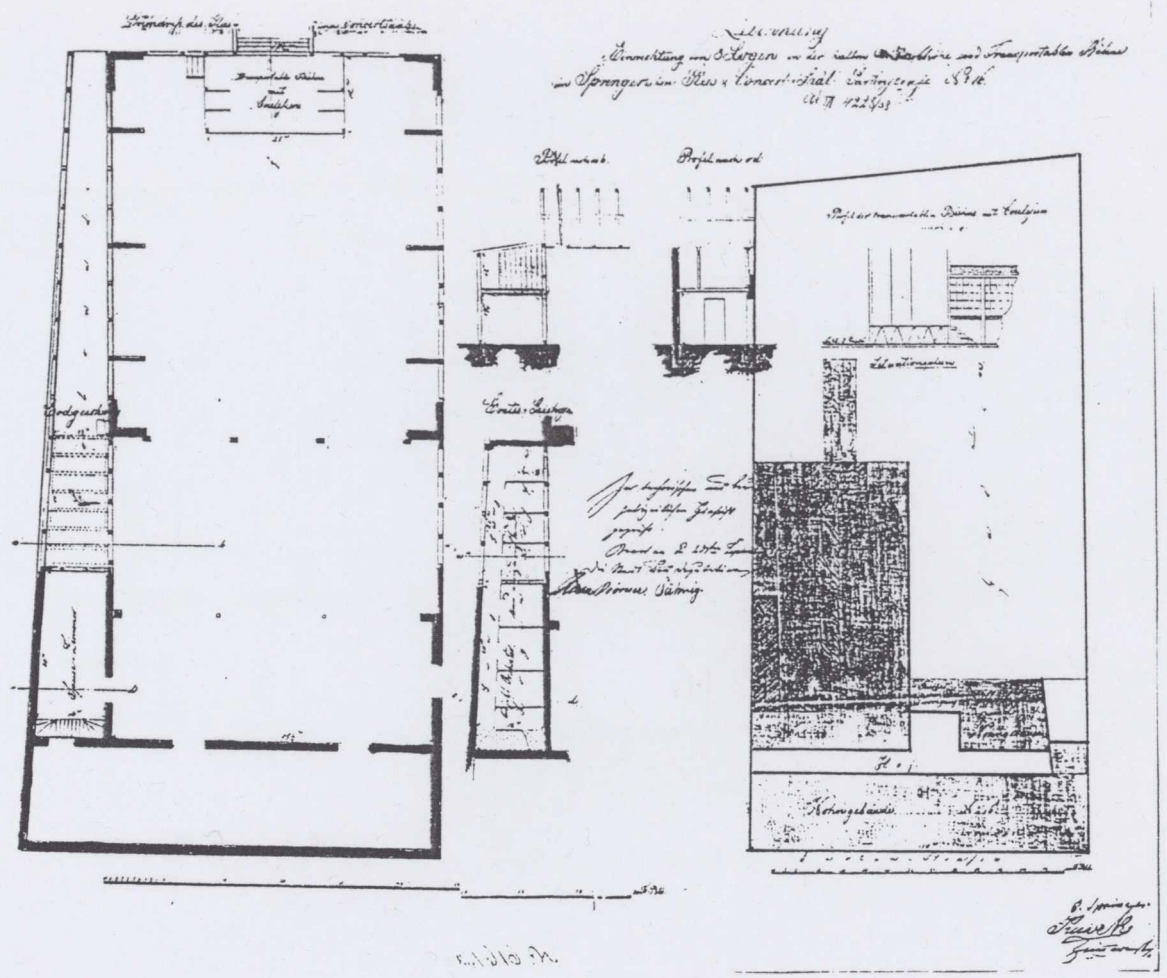

il. 6

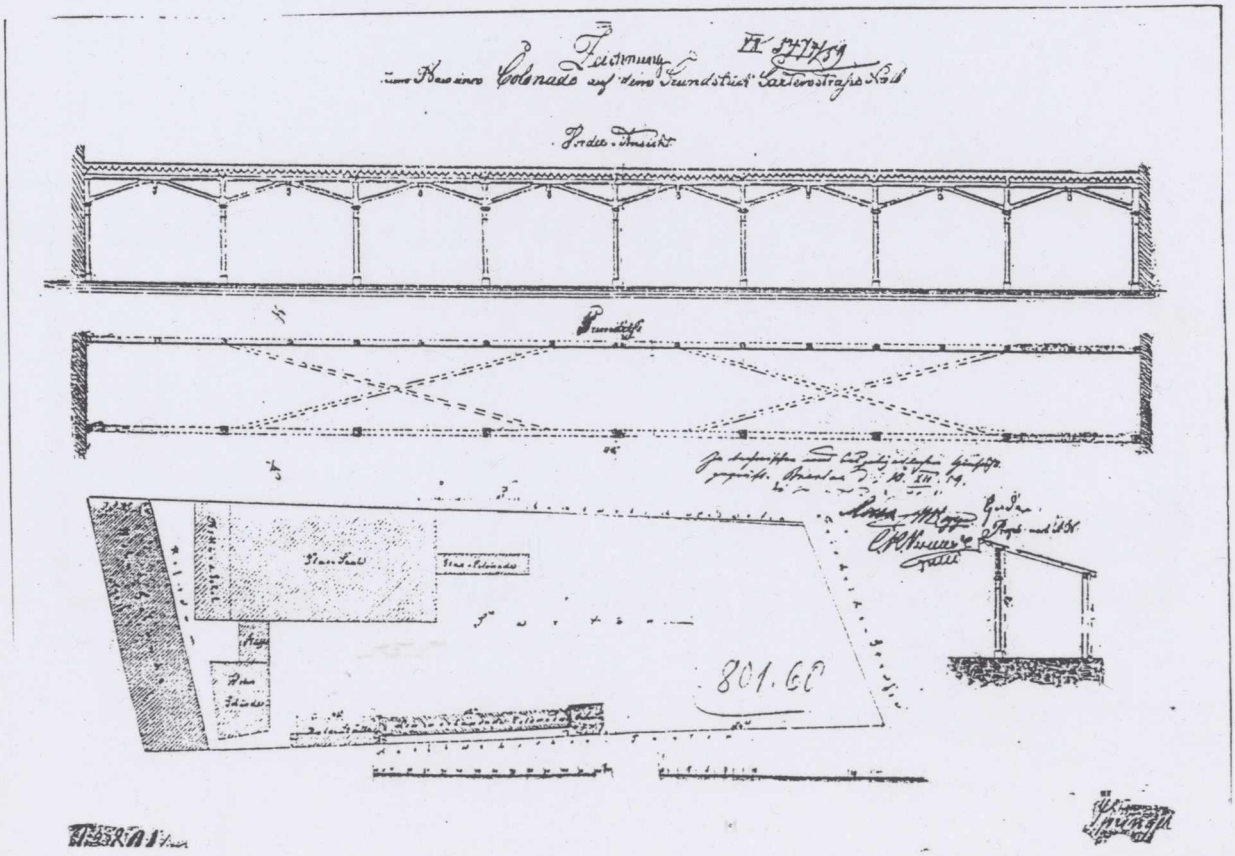

il. 7

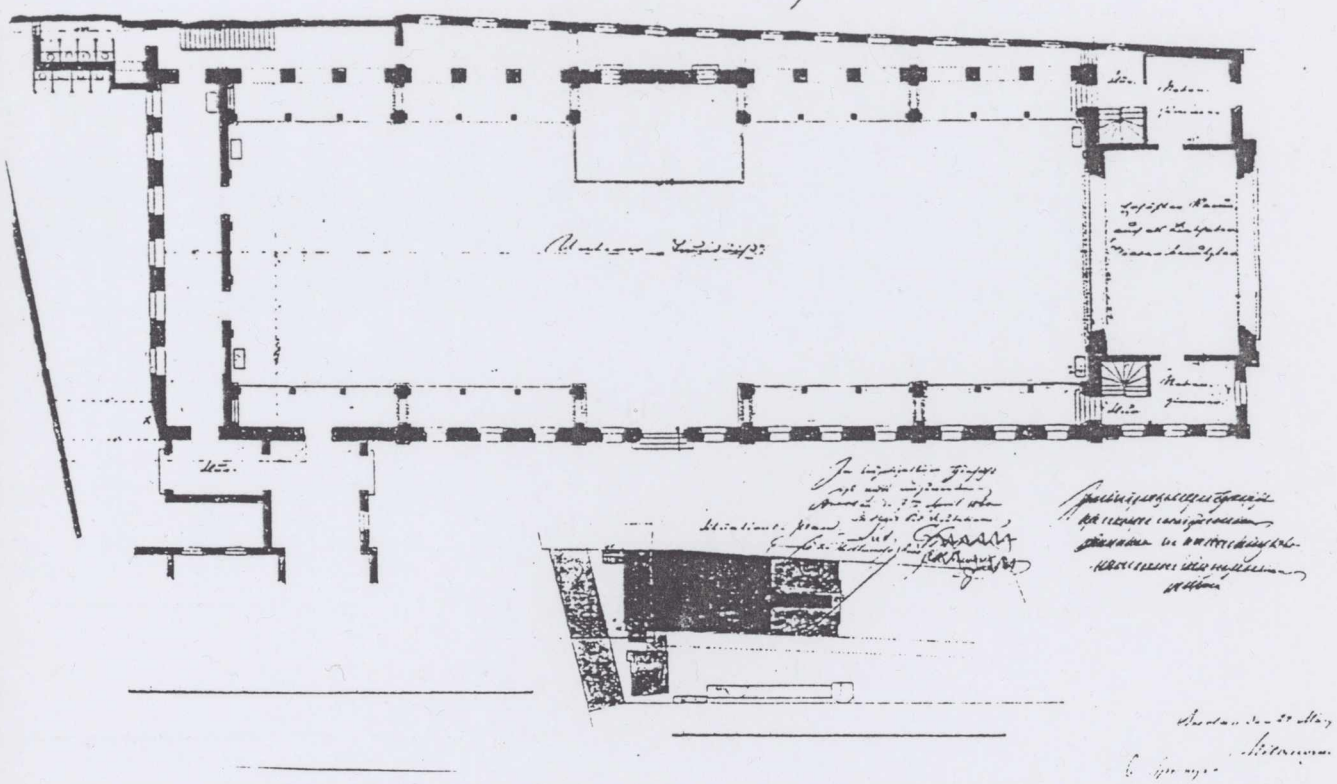

il. 8

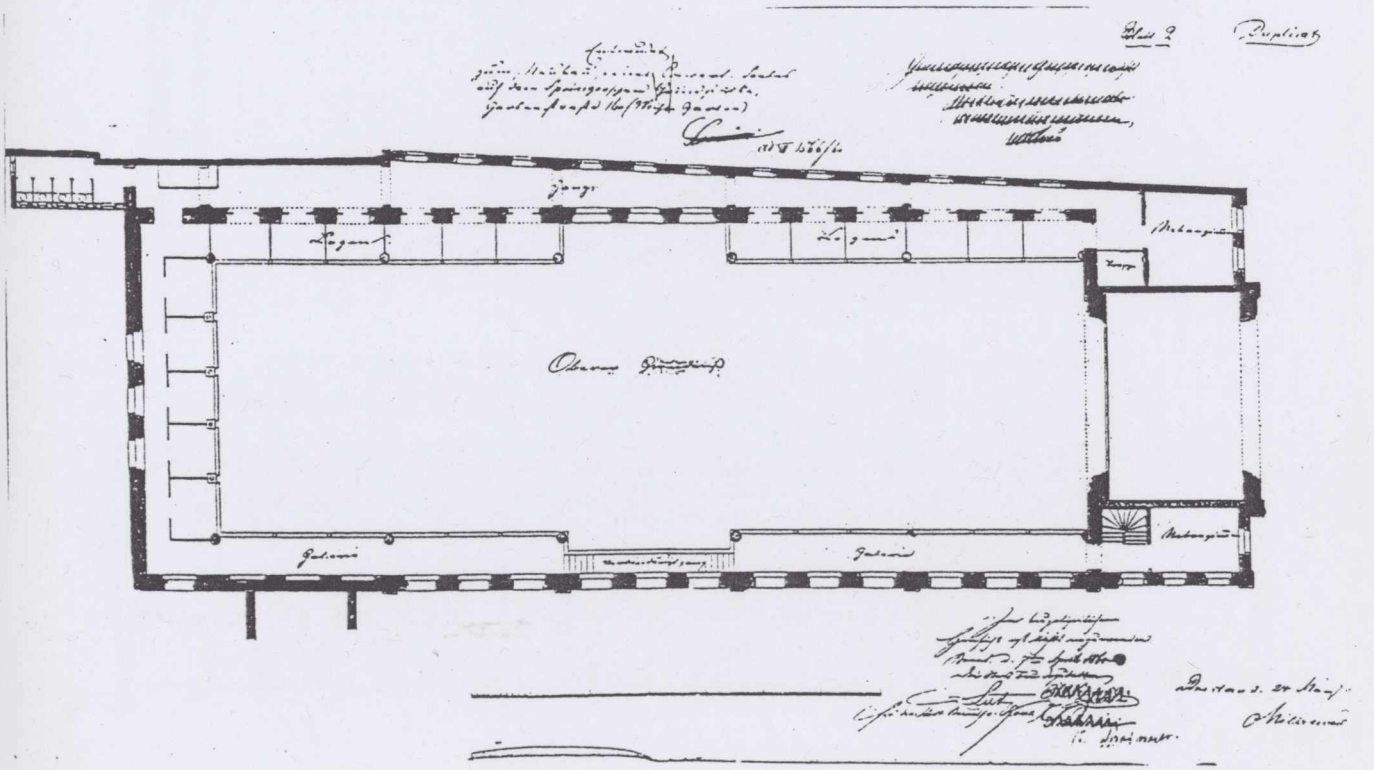

il. 9

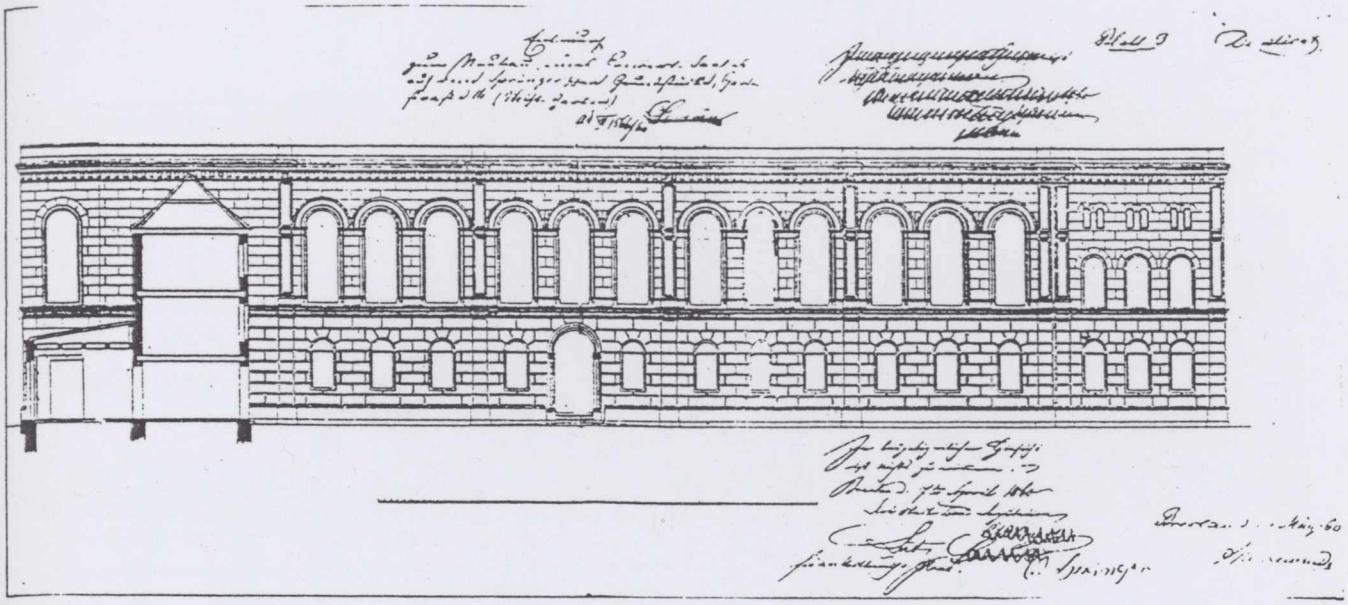

il. 10

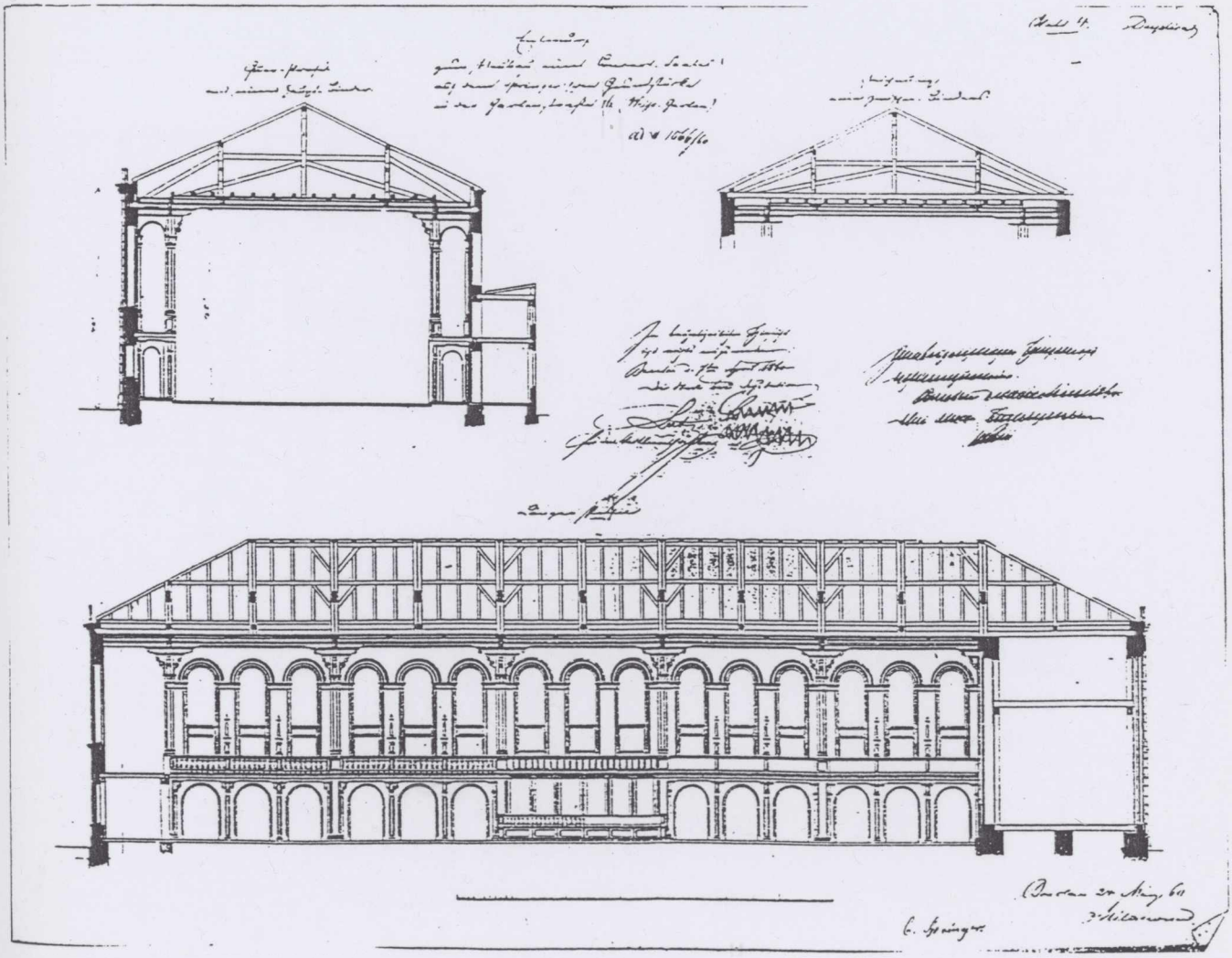

il. 11

BAU
DER
CONCERTHAUS-GESELLSCHAFT.

Breslau den 30ten März 1879
Lediglich in baupolizeilicher
Hinsicht technisch geprüft.
DIE STADT-BAU DEPUTATION.

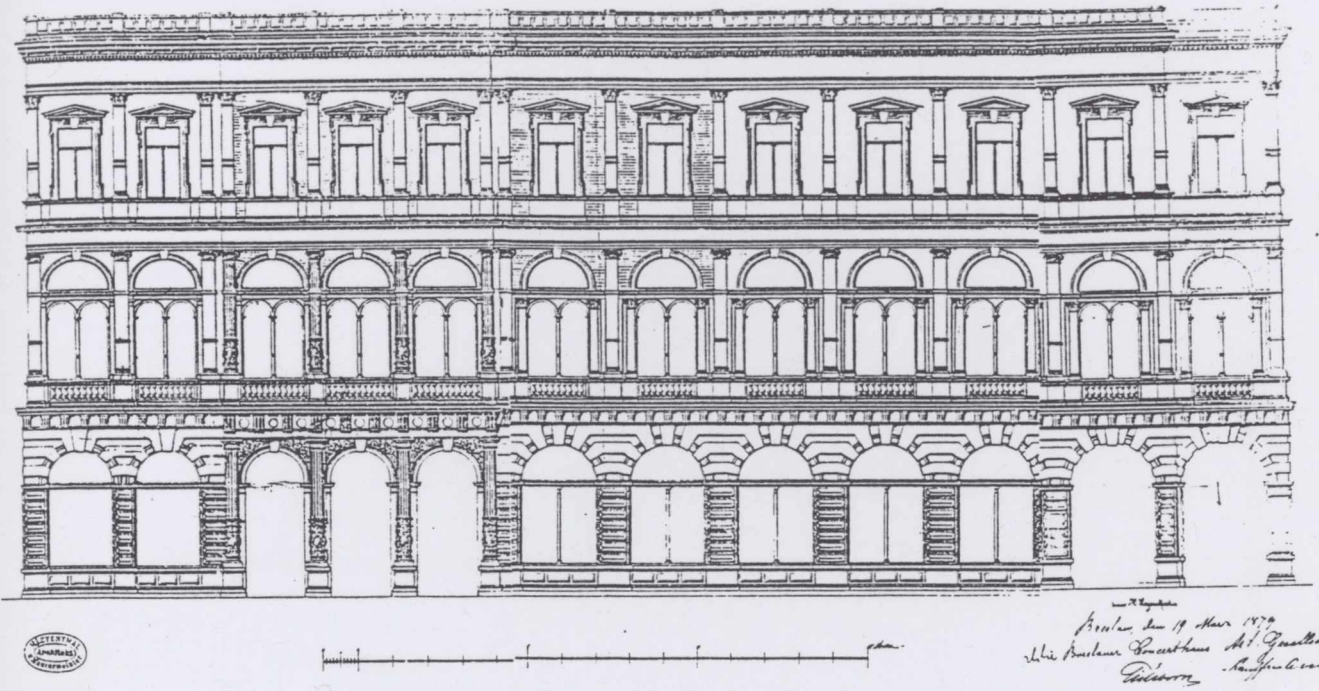

Breslau, den 19 März 1879
Die Breslauer Concerthaus Act. Gesellschaft

il. 12

BAU
DER
CONCERTHAUS-GESELLSCHAFT

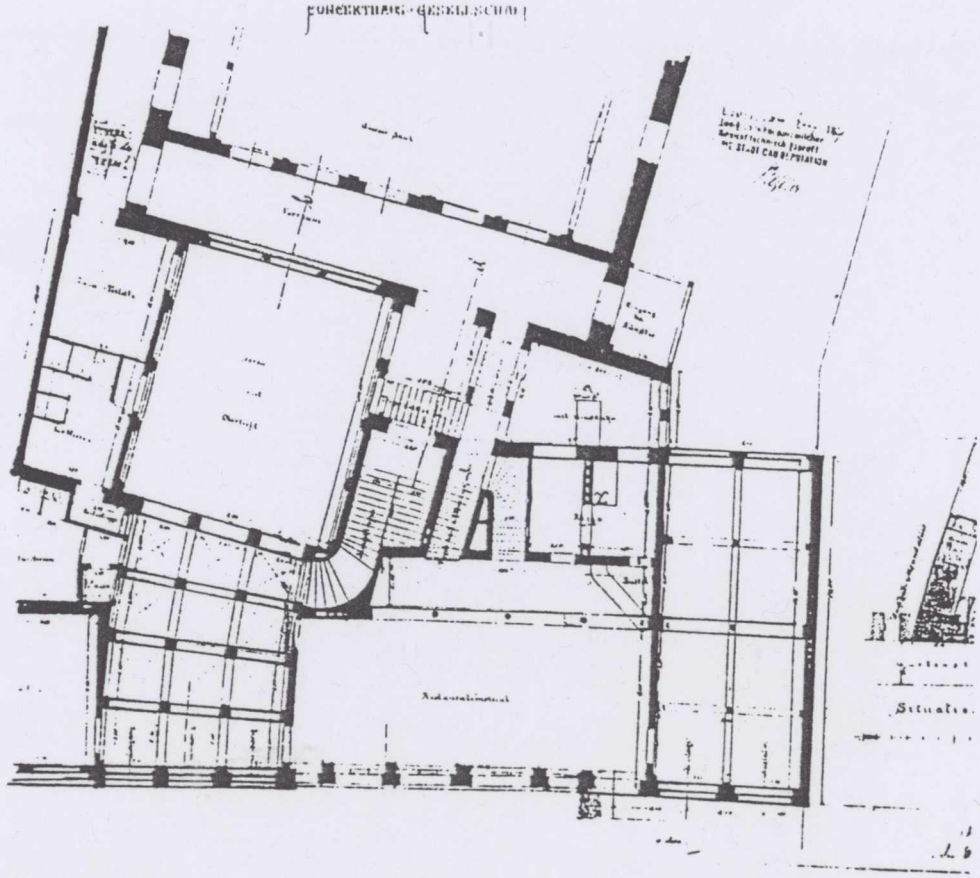

il. 13

BAU
DER
CONCERTHAUS-GESELLSCHAFT.

Breslau den 1ten März 1879
Lediglich in baupolizeilicher
Hinsicht technisch geprüft.
DIE STADT-BAU DEPUTATION.

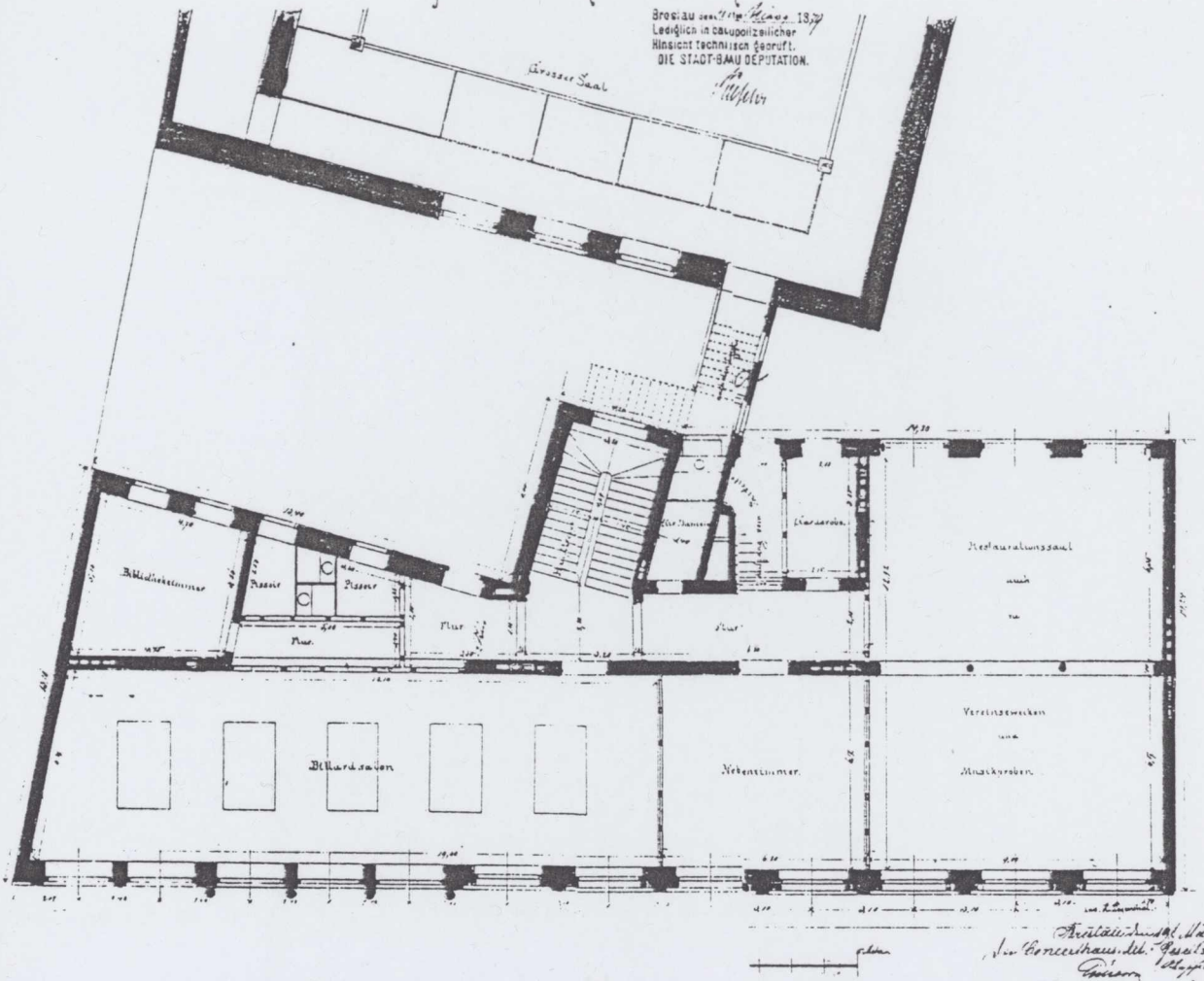

Breslau den 19t. März 1879
Der Concerthaus-Ges. Gesellschaft
Grüsson Kauffmann

il. 14

BAU
DER
CONCERTHAUS-GESELLSCHAFT.

Breslau den 1ten März 1879
Lediglich in baupolizeilicher
Hinsicht technisch geprüft.
DIE STADT-BAU DEPUTATION.

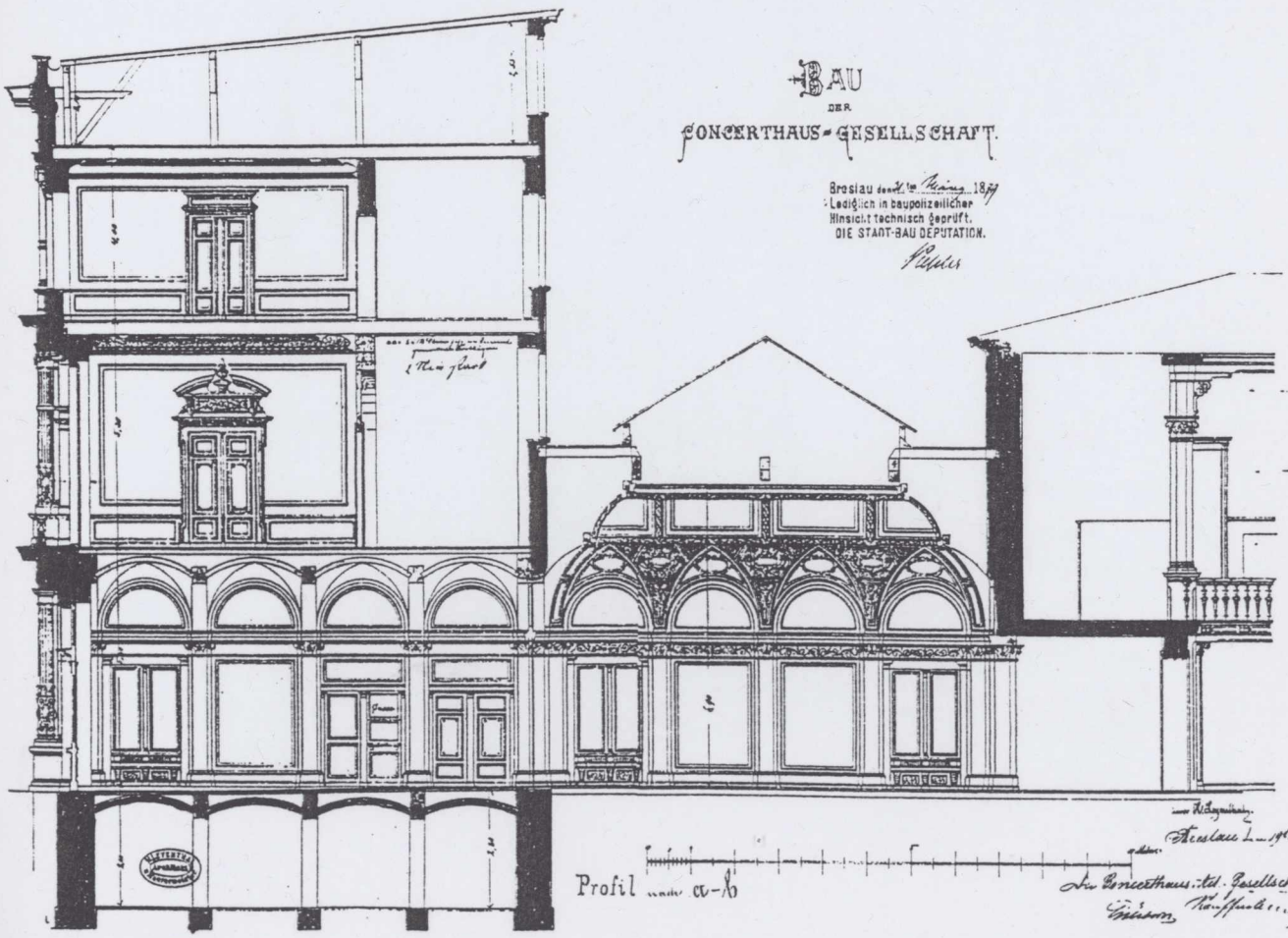

Breslau den 19t. März 1879
Der Concerthaus-Ges. Gesellschaft
Grüsson Kauffmann

il. 15

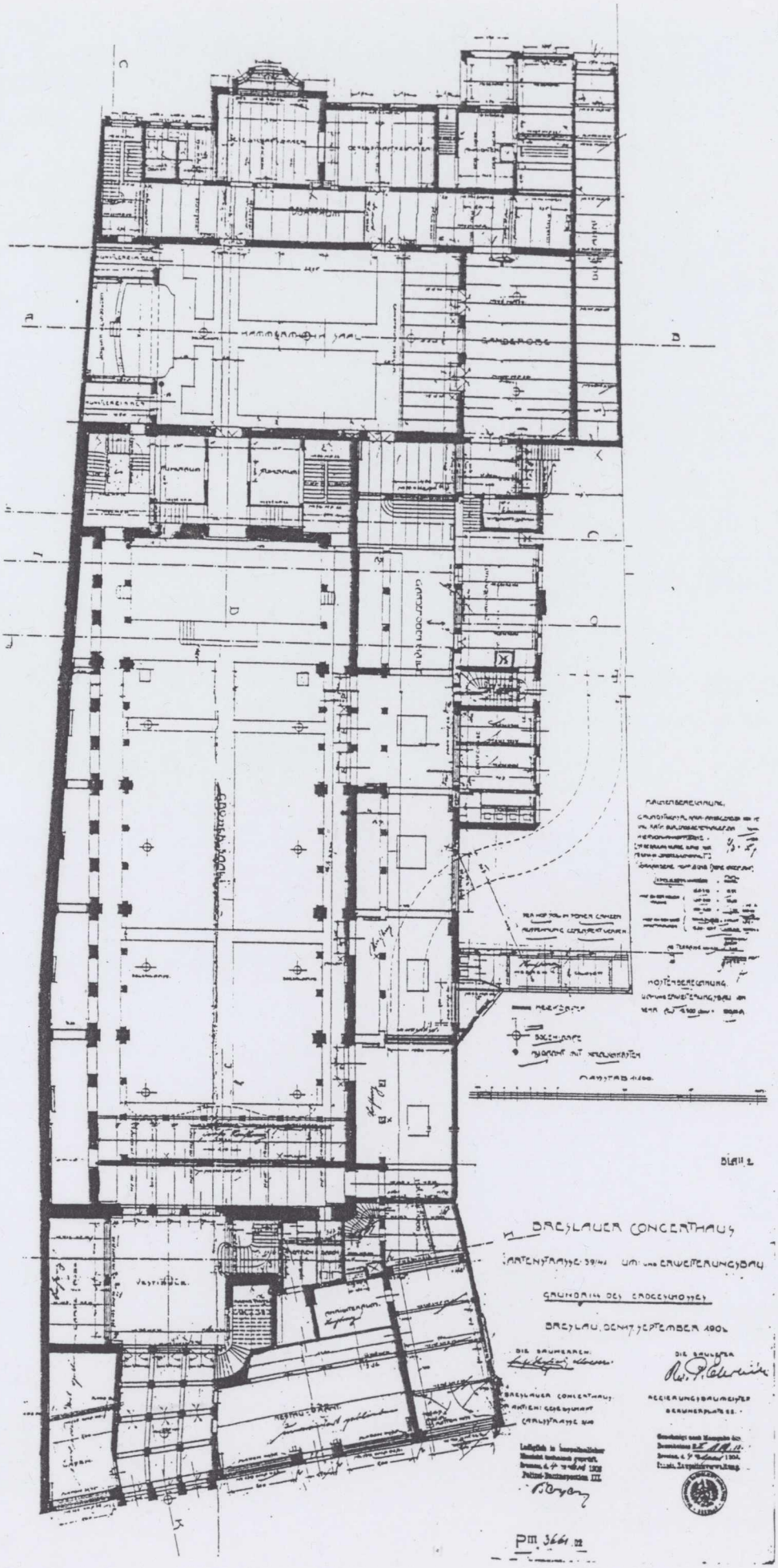
BLATT 2
BRESLAUER CONCERTHAUS
GRUNDRISS DES ERDGESCHOSSES
BRESLAU, DEN 7. SEPTEMBER 1901
DIE BAUHERREN:
DIE BAUMEISTER:
REGIERUNGSBAUMEISTER
Pm 3661.02

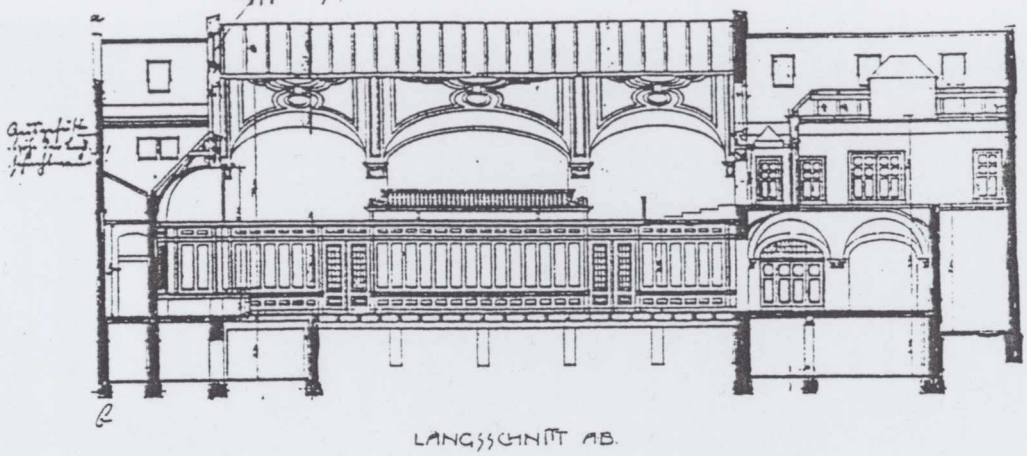

LANGSSCHNITT AB.

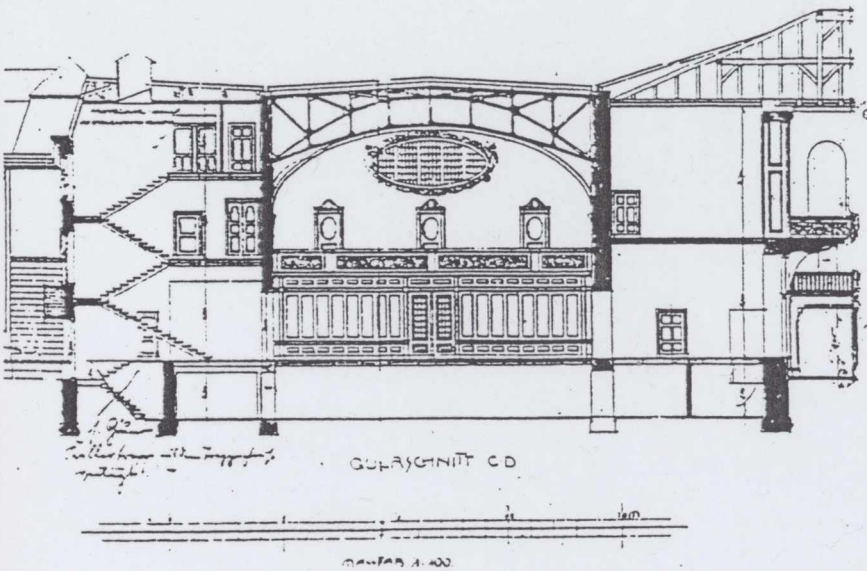

QUERSCHNITT CD

BRESLAUER CONCERT[illegible]

GARTENSTRASSE 39/41. UM- UND ERWEITERUNGSBAU

LÄNGSSCHNITT AB — QUERSCHNITT CD.

BRESLAU, DEN 17. SEPTEMBER 1902

DIE BAUHERREN

BRESLAUER CONCERTHAUS-
ACTIEN-GESELLSCHAFT
CARLSSTRASSE 9/10

DIE BAUAUSFÜHRENDEN

REGIERUNGSBAUMEISTER

Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht geprüft.
Breslau, d. 4. November 1903
Polizei-Bauinspection III.

P III 3661 02

il. 17

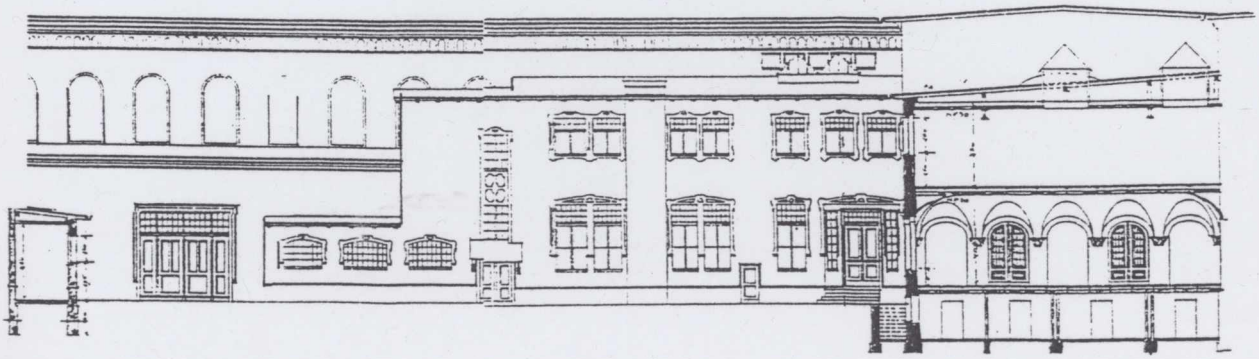

il. 18

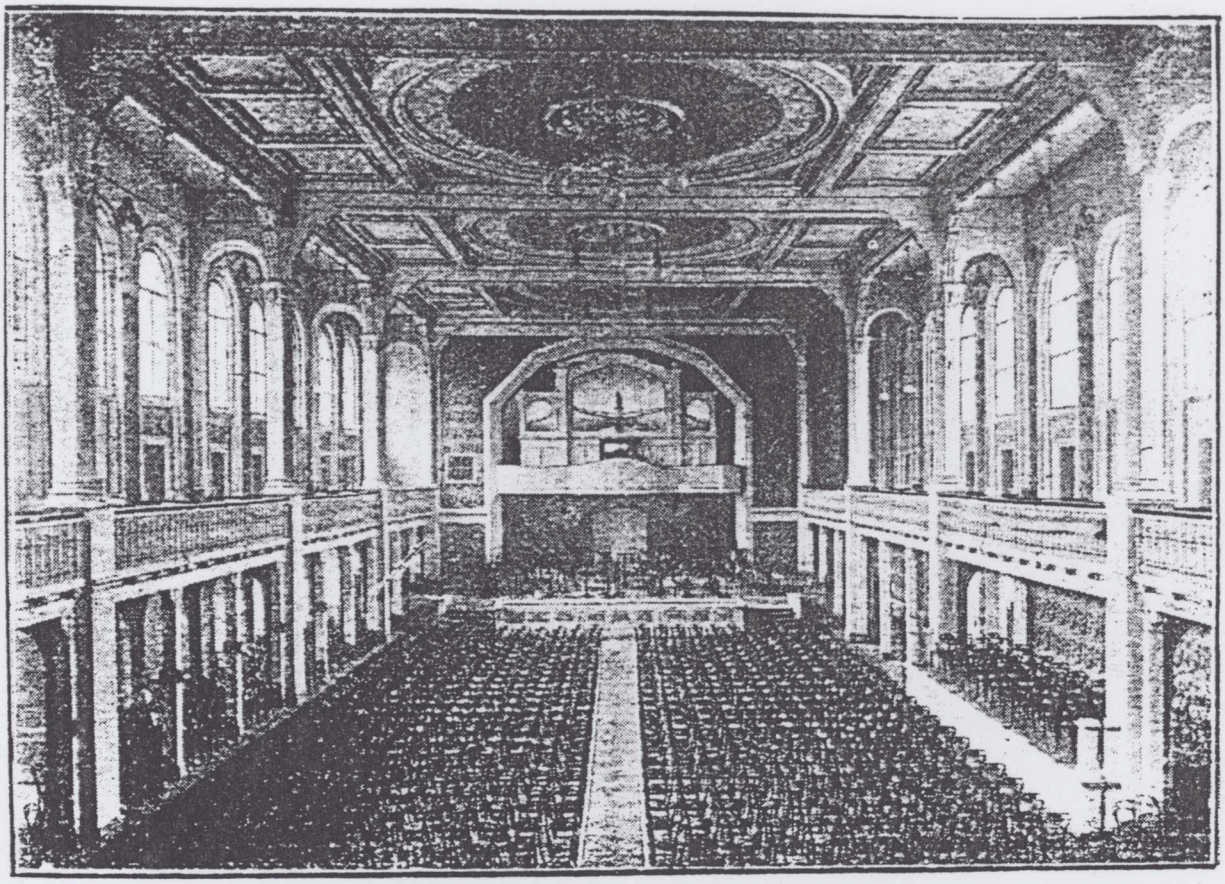

il. 19

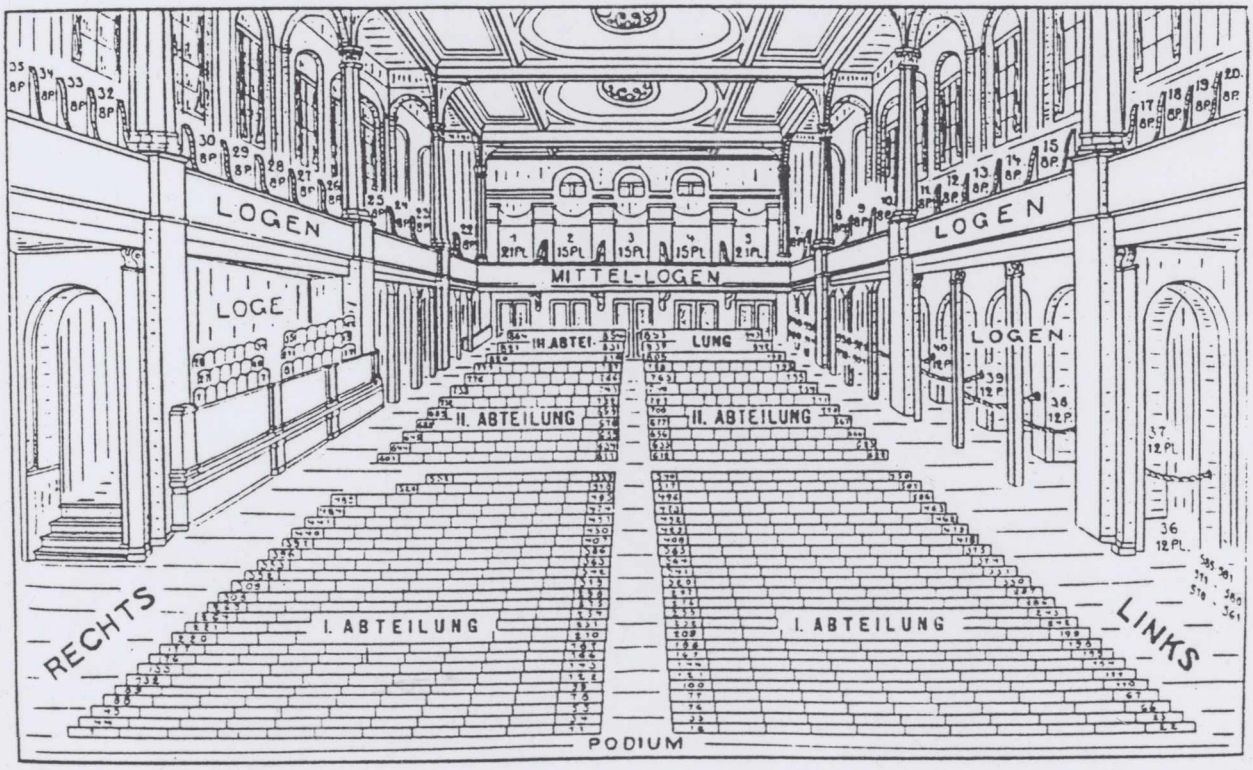
LOGEN
LOGE
MITTEL-LOGEN
LOGEN
LOGEN
II. ABTEILUNG
II. ABTEILUNG
I. ABTEILUNG
I. ABTEILUNG
RECHTS
LINKS
PODIUM

il. 20

s.88

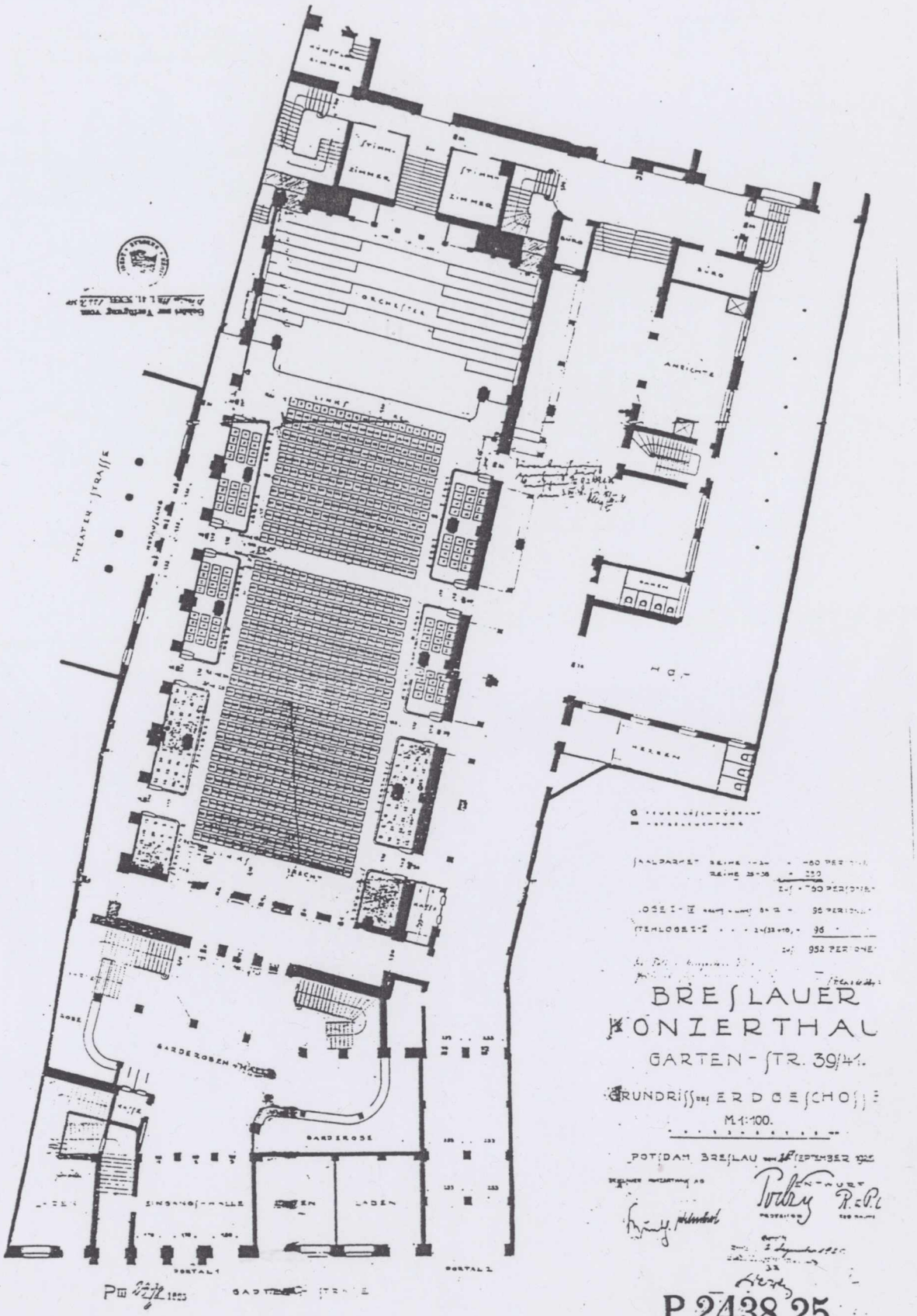
STIMM-ZIMMER
STIMM-ZIMMER
ORCHESTER
BÜRO
BÜRO
ANRICHTE
THEATER-STRASSE
HOF
HERREN
GARDEROBEN-HALLE
GARDEROBE
EINGANGS-HALLE
LADEN
LADEN
PORTAL 1
PORTAL 2
BRESLAUER
KONZERTHAU
GARTEN-STR. 39/41.
GRUNDRISS DES ERDGESCHOSSES
M 1:100.
POTSDAM BRESLAU
SEPTEMBER 1925
P,2438.25

il.21

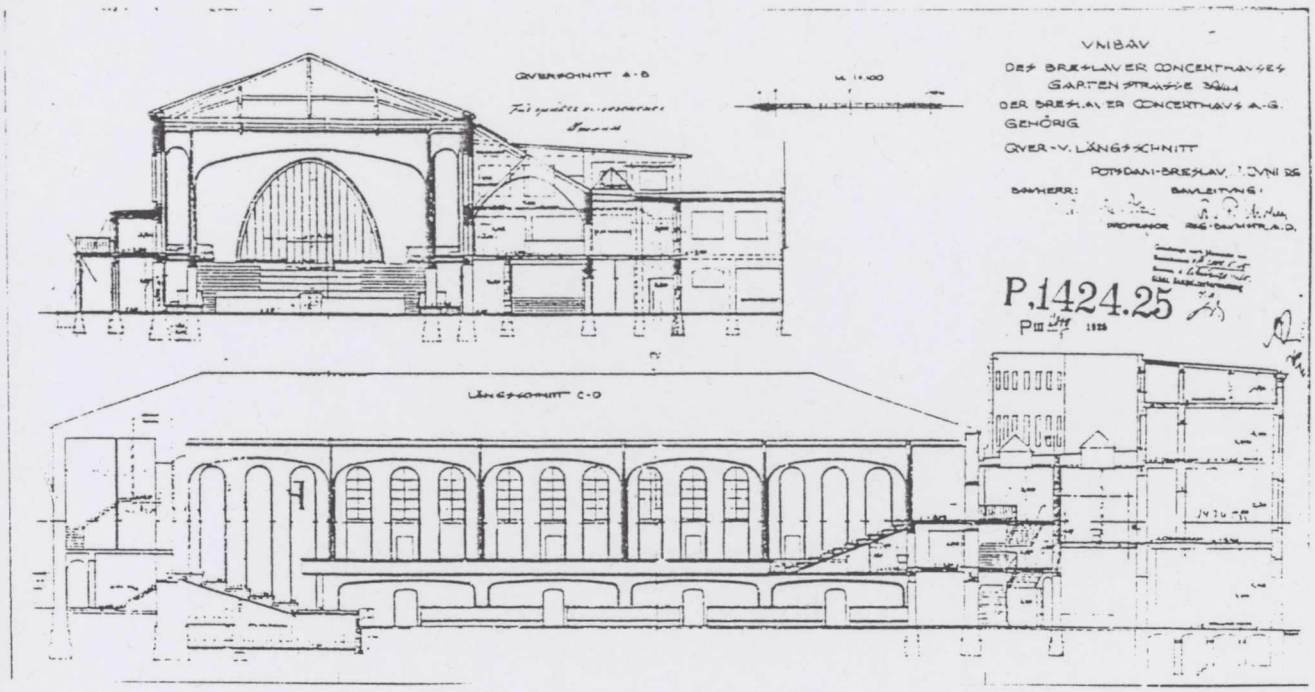
QVERSCHNITT A-B
UMBAV
DES BRESLAVER CONCERTHAVSES
GARTENSTRASSE
DER BRESLAVER CONCERTHAVS A.-G.
GEHÖRIG
QVER- V. LÄNGSSCHNITT
POTSDAM-BRESLAV, 1. JVNI 26
BAVHERR:
BAVLEITVNG:
PROFESSOR
REG.-BAVMSTR. A.D.
P,1424.25
LÄNGSSCHNITT C-D

il. 22

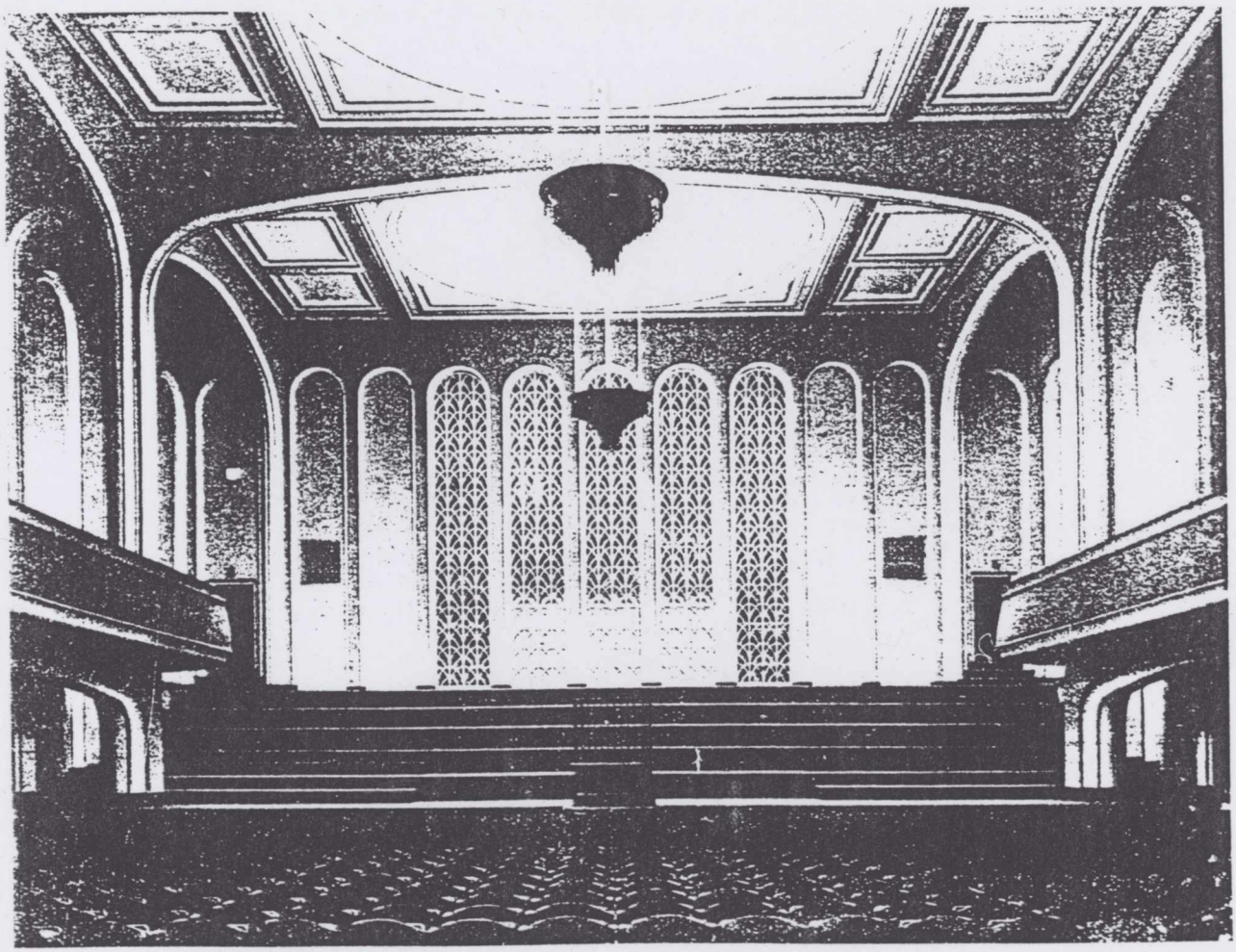

il. 23

Palast-Restaurant Festsäle und Konzertgarten
Telephon
Breslau, Neue Schweidnitzer Str. 16
Telephon
Mittagtisch von 12 bis 3 Uhr.
Mk. und à la carte zu kleinen Preisen.
Abendkarte stets frisch zubereiteter Speisen.
Inh.: Bruno Jahn und Oscar Güttler.
Menu
Abends
Palast-Restaurant Festsäle und Konzertgarten
Telephon
Breslau, Neue Schweidnitzer Str. 16
Telephon
Mittagtisch von 12 bis 3 Uhr.
Menu 1.25 Mk. und à la carte zu kleinen Preisen.
Abends 6 Uhr: Abendkarte stets frisch zubereiteter Speisen.
Inh.: Bruno Jahn und Oscar Güttler.

PALAST-RESTAURANT

I. Adres: *Neue Schweidnitzerstr* 16, (ul. Świdnicka)

II. Okres działalności: 1899 r. - 1945 r.?

III. Pozostałe nazwy: *Kinematographen-Theaters*

IV. Elementy składowe założenia:

1899 r. - siedziba stowarzyszenia (*Gesellschaftshaus*) oraz mieszkanie właściciela, restauracja, sala widowiskowa ze sceną dla muzyków i garderobą dla artystów; ogród o pow. ok. 2100 m kw.
1900 r. - w ogrodzie kolumnady, pawilon orkiestrowy i toalety,
1901 r. - pawilon bufetowy w ogrodzie.
1910 r. - w ogrodzie tarasy; z ogrodu przejście na teren zespołu związanego z hotelem *Vier Jahreszeiten* (*Schweidnitzerst* 66/70)
1910 r. - kinematograf (460 miejsc) w dawnej sali widowiskowej,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- Georg SCHNEIDER, architekt
1898 r., proj. siedziby stowarzyszenia,
1900 r., proj. obiektów ogrodowych;

VI. Literatura: -

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 2654

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych

1. Plan sytuacyjny.
1898 r., ABmW
2. Projekt budynku wielofunkcyjnego, który stanął na miejscu dawnej kamienicy frontowej i części ogrodu, plan parteru;
1900 r., ABmW, sygn. P, 2133.00.
- właściciel: M. Braniss
- projektant: Georg Schneider, architekt
3. Projekt budynku wielofunkcyjnego, plan I-go piętra;
1900 r., ABmW, sygn. P,2133.00.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
4. Projekt budynku wielofunkcyjnego, przekrój podłużny.
1899 r., ABmW, sygn. H.P. 277.99
- właściciel: j. w.,
- projektant: j. w.
5. Projekt budynku wielofunkcyjnego, przekrój przez salę widowiskową z widokiem na scenę;
1899 r., ABmW, sygn. H.P. 1618.99.
- właściciel: j. w.

- projektant: j. w.
6. Projekt budynku wielofunkcyjnego, elewacja frontowa;
1899 r., ABmW, sygn. H.P. 270.99.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
7. Projekt kolumnad i pawilonu muzycznego;
1900 r.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
8. Plan sytuacyjny z wyszczególnieniem części zespołu; na planie pokazano połączenie *Palast-Restaurant* z hotelem *Vier Jahreszeiten*, mieszczącym się przy *Gartenstr* 56/70.
9. Stan zagospodarowania ogrodu w 1910 r. (z projektu kanalizacyjnego).

IX. **Stan zachowania**: - Nie istnieje.

H. P. 2771.98

3165

Lageplan
zum Neubau Schweidnitzerstrasse No. 16.
Fredry

GEORG SCHNEIDER
Architect u. Maurermstr.
Breslau, Goethestr. 260

Tauentzien

Denkmal.

Platz

Neue-Schweidnitzer Str.

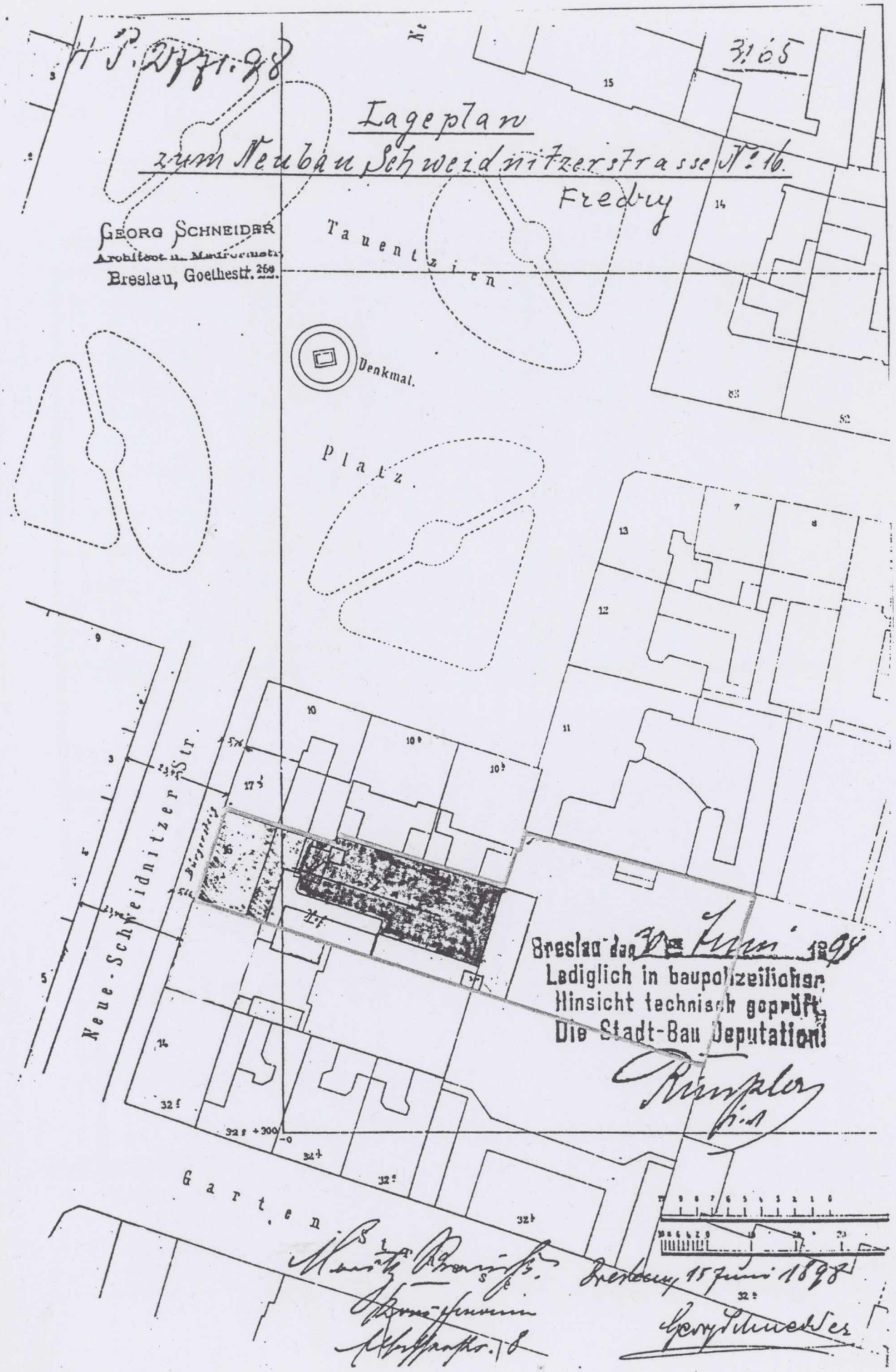

Bürgersteig

Garten

Breslau den 30. Juni 1898
Lediglich in baupolizeilicher
Hinsicht technisch geprüft.
Die Stadt-Bau Deputation.
Rimpler
i. A.

Breslau, 15 Juni 1898
Georg Schneider

Pl 1879.00

Parterre.

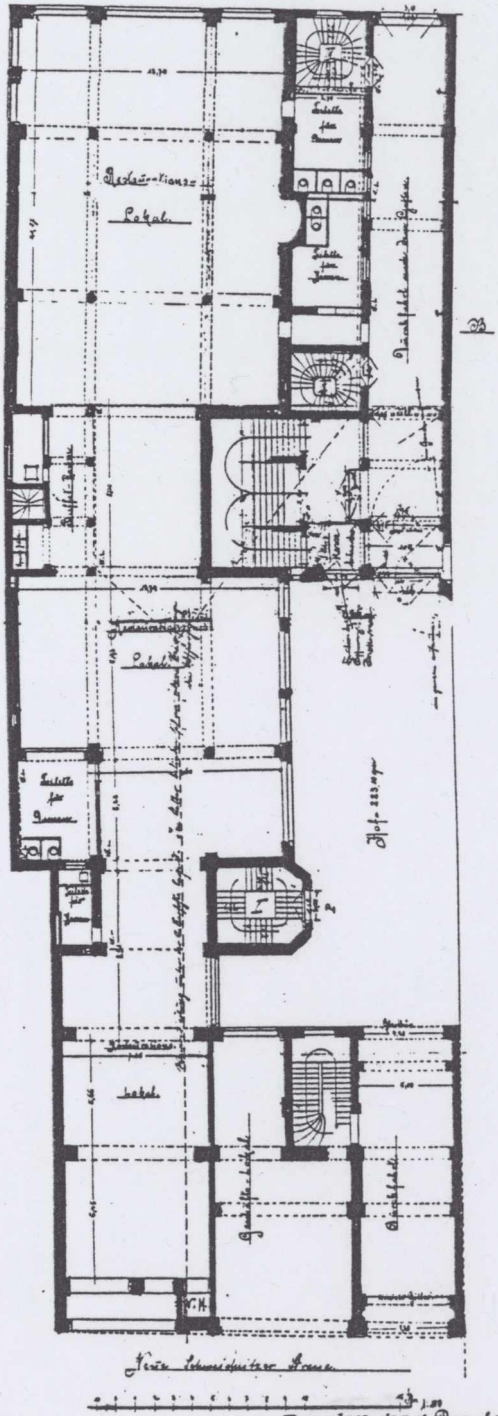
Restauration
Lokale
Lokale
Lokale

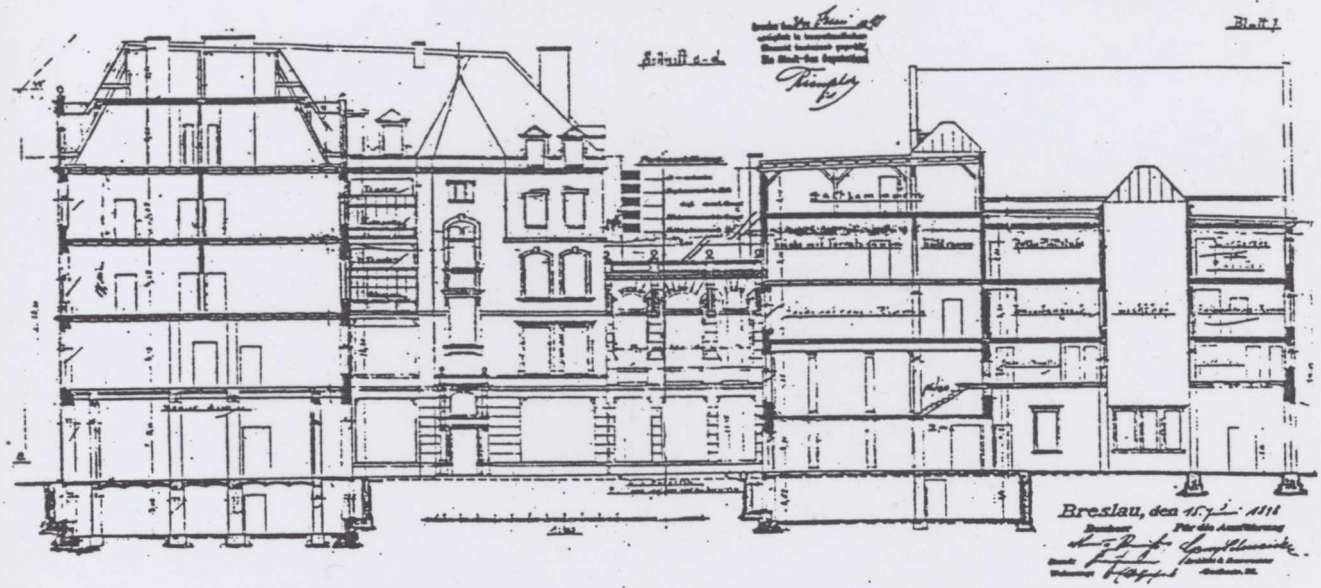

Abb. 4

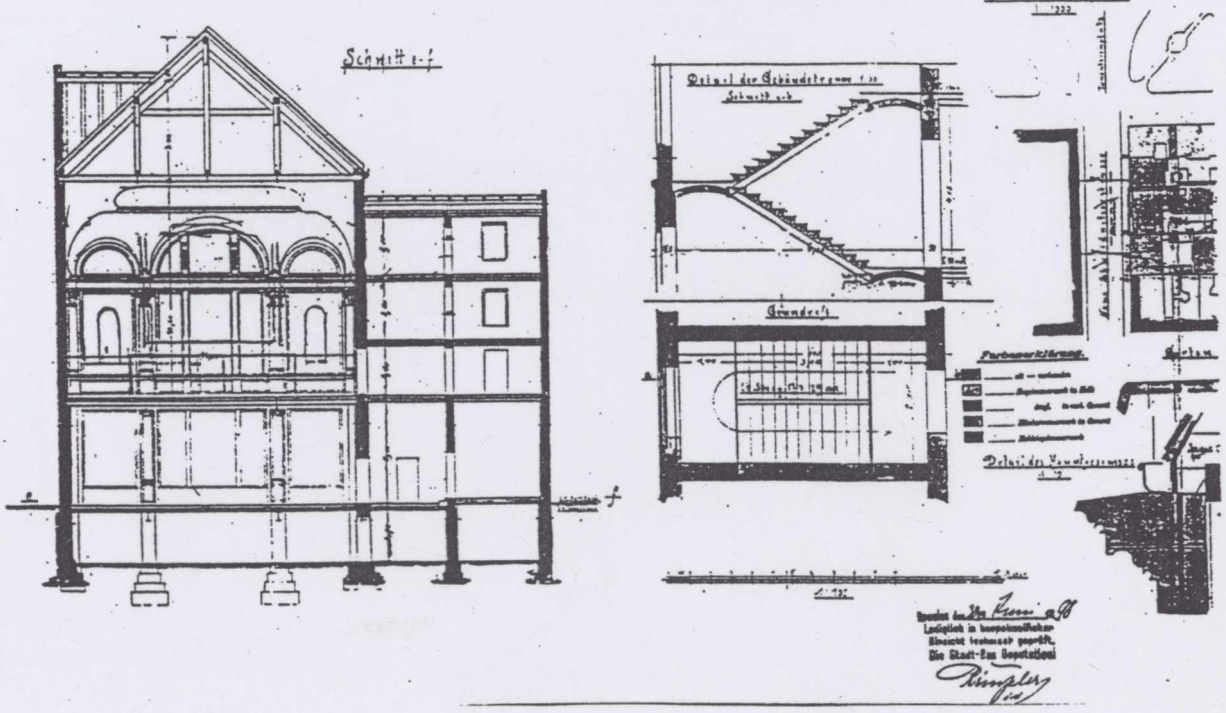

Abb. 5

K. P. 27a. 99.

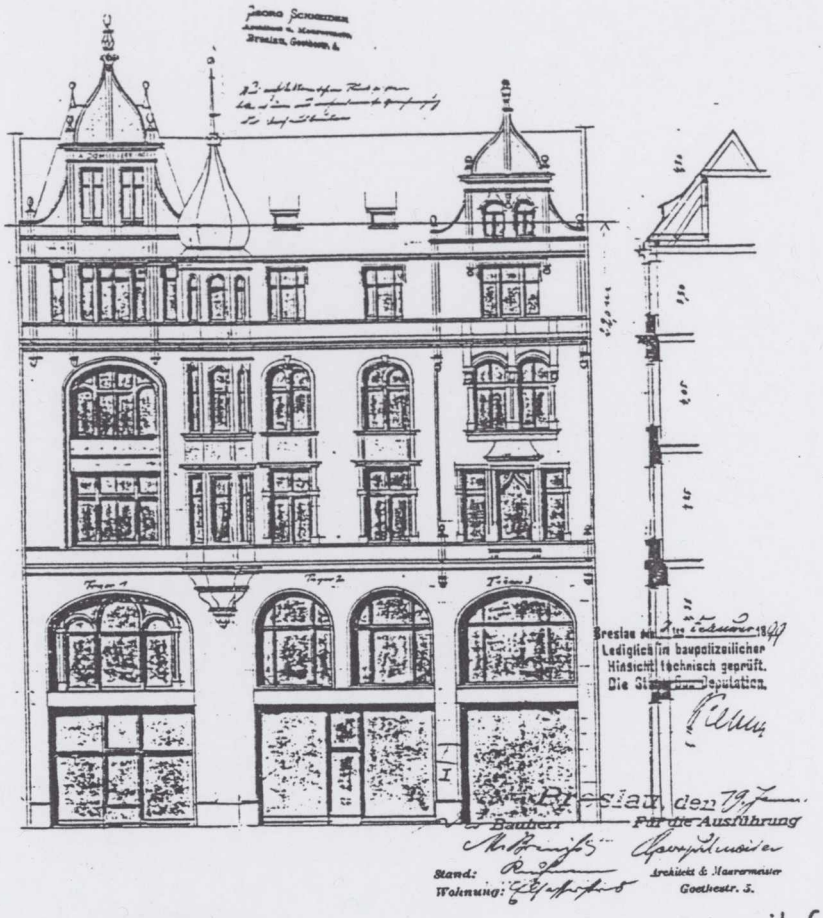

il. 6

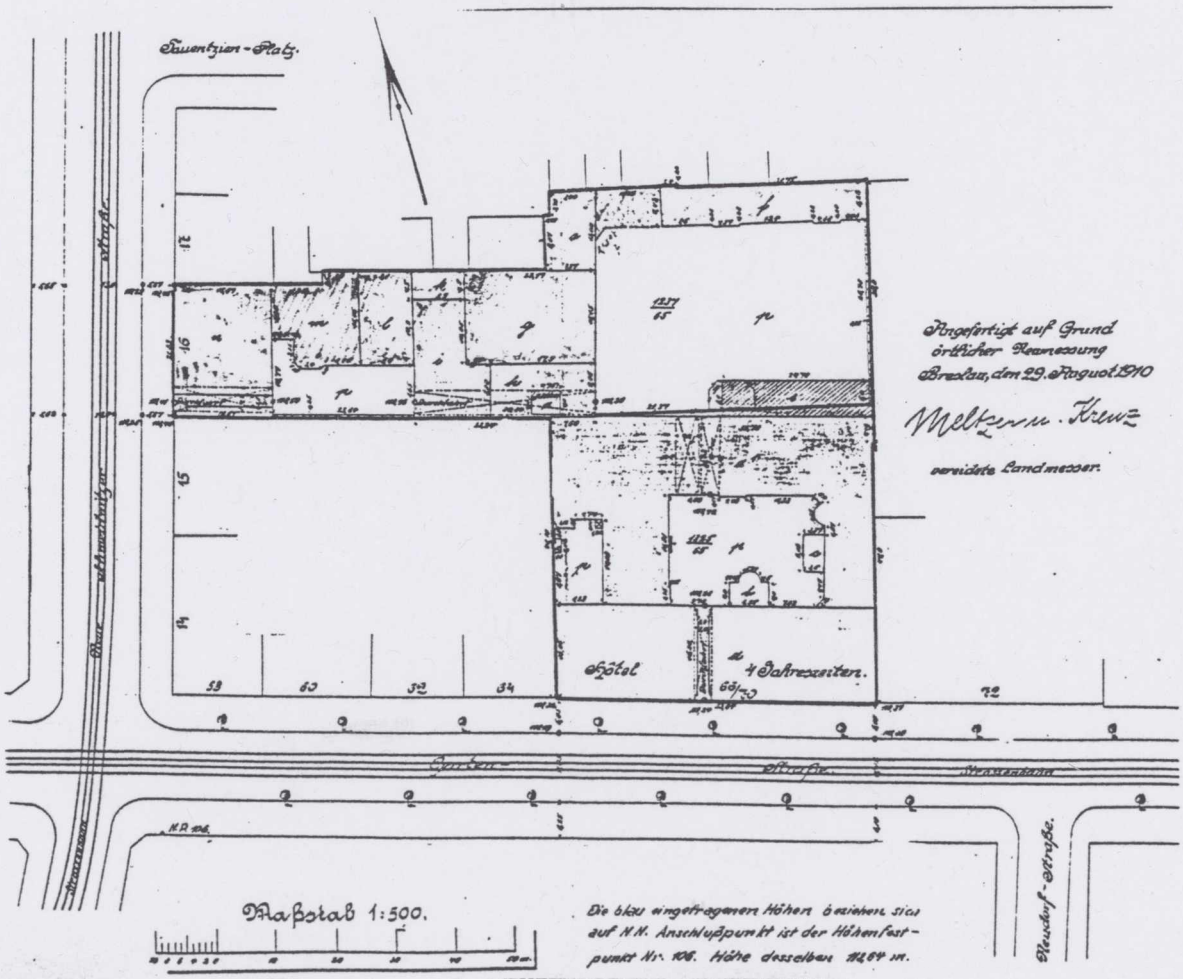

il. 7

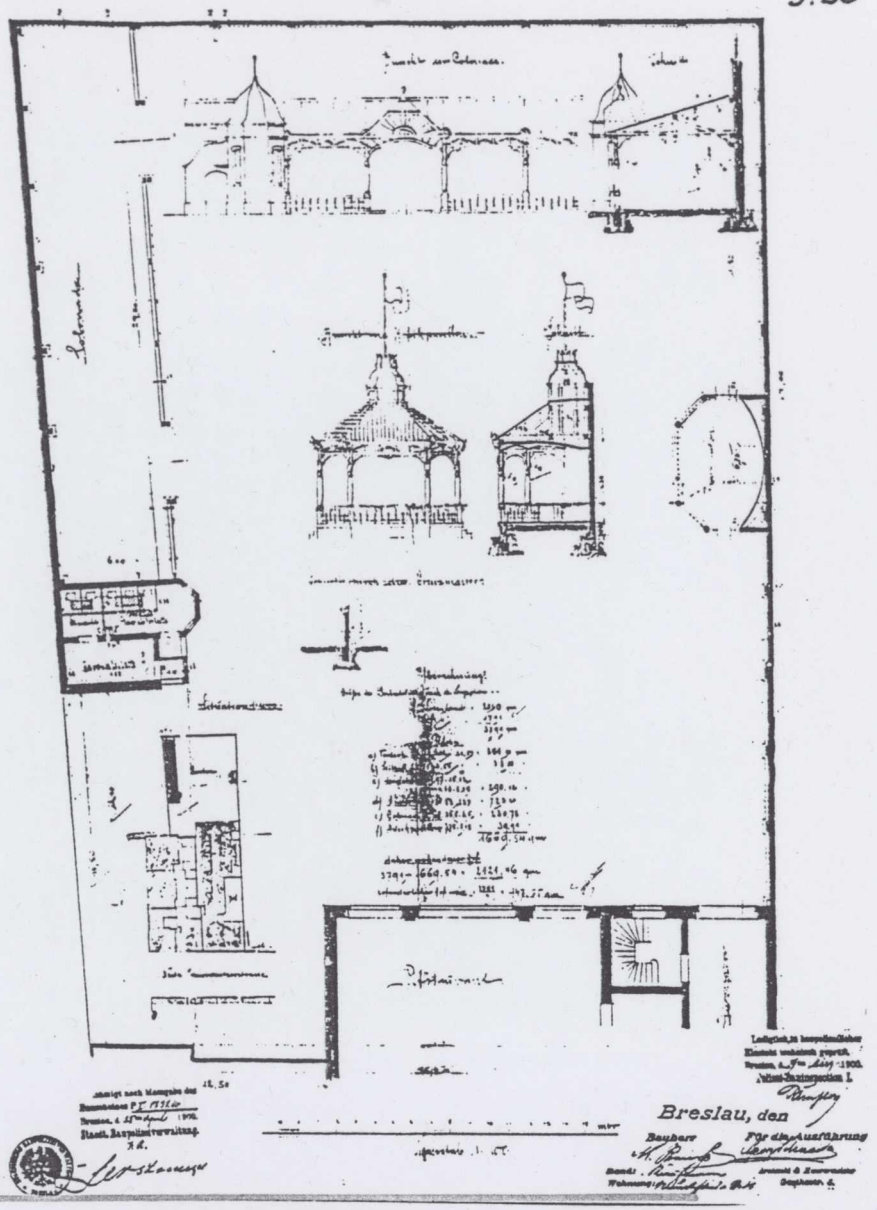

il. 8

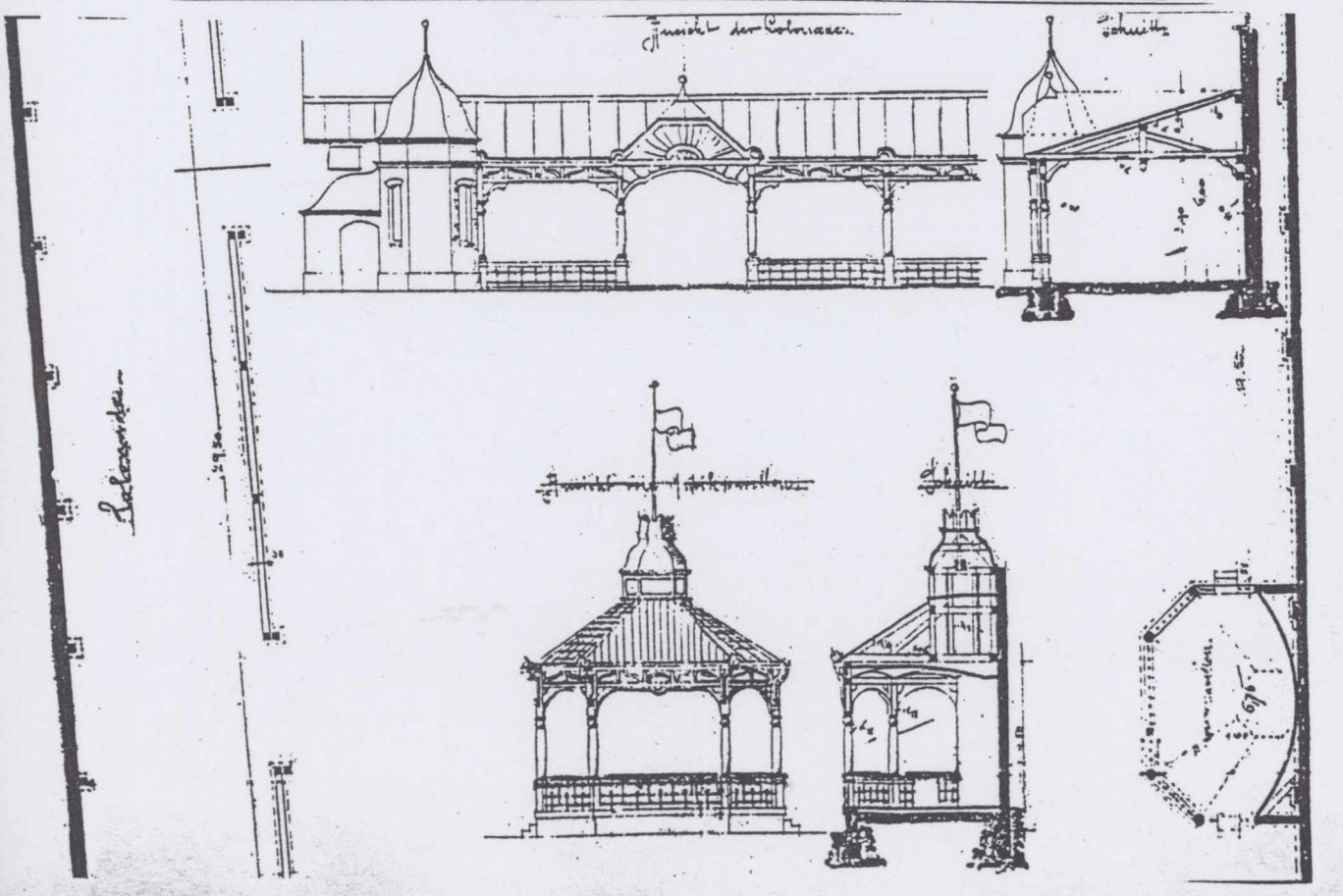

il. 9

VICTORIA
THEATER

Dir.: Hugo Schreiber Fernsprecher Nr. 2297

Bei uns in Breslau!!

Große Ausstattungs-Revue in 6 Bildern von

Henry Bender

Musik von Fritz Lehner

VICTORIA-THEATER

I. Adres: *Nueue Taschenstr* 31 (ul. Kołłątaja)

II. Okres działalności: 1872 r. - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: *Simmenauer Garten, Vaudeville-Theater, Alcazar-Specialitaeten-Theater, Allotria*

IV. Elementy składowe założenia:

1872 r. - za budynkiem frontowym ogród o pow. ok. 5200 m kw. , w nim wolnostojąca, parterowa, murowana sala restauracyjna,
1873 r. - nowy budynek frontowy, który częściowo wchłonął pawilon restauracyjny; w ogrodzie letnia scena muzyczna, kolumnady i pawilon sali bilardowej,
1878 r.? - sala teatralna o pojemności ok. 1400 miejsc i powierzchni ok. 1500 m kw. z balkonami i lożami, obok niej sala kameralna i restauracja; obie spięte łącznikiem (w którym hall, kasy i szatnie) z budynkiem frontowym,
1903 r. - scena teatralna z nadsceniem, zabezpieczona tzw. żelazną kurtyną i poprzedzona lożą dla orkiestry; od strony ogrodu scena letnia przylegająca do widowni teatru,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji: -

VI. Literatura:

1. P. HABEL, *Fuehrer...*, s. 13
2. G. HALLAMA, *Fuehrer...*, s. 13
3. H. MARKGRAF, *Breslau...*, 98
4. E. MORGENSTERN, *Fuehrer...*, s. 41
5. *Nueue Fuehrer*, s. 4
6. B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 80-81
7.G. SCHEUERMANN, *Das Breslau-Lexikon*, s. 1590
8. L. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 206, 349
9. *Victoria Theater und andere Varietes*, b.d.
10. L. WOERL, *Fuehrer...*, *s. 7*

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3188.
2. *Adressbuch...*, R. 1906, 1924.
3. Plany miasta.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia,
2. Projekt budowy sali restauracyjnej na terenie ogrodu;
1873 r., ABmW, sygn. 303/73.
- właściciel: baron v. Huppmann Valbella,
- projektant: podpis nieczytelny,

C. Schlick, cieśla
3. Projekt ogrodowej sali bilardowej;
1874 r. ABmW, sygn. 1218/74.
- właściciel: baron v. Huppmann Valbella,
- projektant: podpis nieczytelny,
C. Schlick, cieśla
4. Projekt pawilonu ogrodowego dla orkiestry;
1875 r., ABmW,
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
5. Projekt kolumnady z podium dla orkiestry;
1874 r., ABmW, sygn. 218/74.
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
6. Plan parteru sali teatralnej (wzniesionej najprawdopodobniej w 1879 r.) oraz sceny letniej; schemat ewakuacyjny;
1903 r., ABmW
7. Projekt stalowej kurtyny, konstrukcja;
1902 r., ABmW, sygn. P.1167.02.
8. Projekt stalowej kurtyny, schemat funkcjonowania;
1902 r., ABmW, sygn. P.1167.02.
- właściciel: R. Kilian
- wykonanie: A. Saal
9. Schematyczny widok wnętrza teatru z dyspozycją miejsc na widowni;
1906 r.; źródło: *Adressbuch..*, 1906 r., wkładka reklamowa.

IX. <u>Stan zachowania</u>: - Zachowany budynek frontowy (mieszkaniowo-usługowy) i dawna sala teatralna, która pełni rolę sali sportowej (własność KS *Burza*)

fot.: Jerzy Hutnik

1. Budynek frontowy, widok od strony ul. Kołłątaja.
2. Dawna sala teatralna, obecnie sportowa; widok od strony podwórza.
3. Dawna sala teatralna, obecnie sportowa; widok wnętrza w kierunku dawnej sceny.
4. Dawna sala teatralna, obecnie sportowa; widok wnętrza w kierunku dawnej widowni.

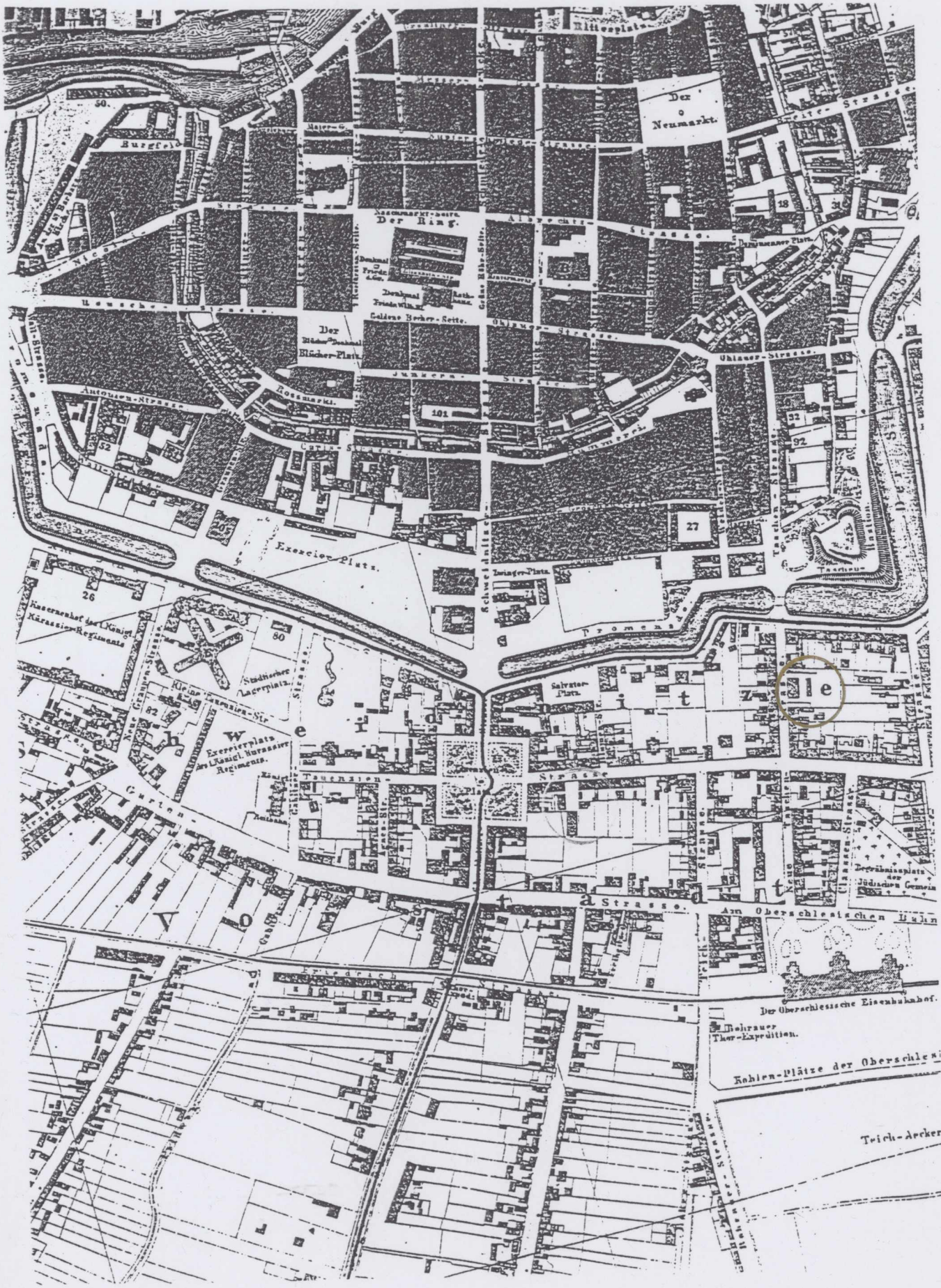
Der Neumarkt.
Der Ring.
Albrechts-Strasse.
Ohlauer-Strasse.
Der Blücher-Platz.
Junkern-Strasse.
Rossmarkt.
Antonien-Strasse.
Exercier-Platz.
Zwinger-Platz.
Promenade.
Salvator-Platz.
Tauenzien-Strasse.
Exercierplatz des 1. Königl. Kürassier Regiments.
Am Oberschlesischen Bahn
Der Oberschlesische Eisenbahnhof.
Bohrauer Thor-Expedition.
Kohlen-Plätze der Oberschlesi
Teich-Aecker

il. 1

Zeichnung zum Bau eines
Restaurations-Saales auf dem
Grundstück Neue Taschenstrasse No 31
Herrn Baron v. Kupmann gehörig.

Situation.

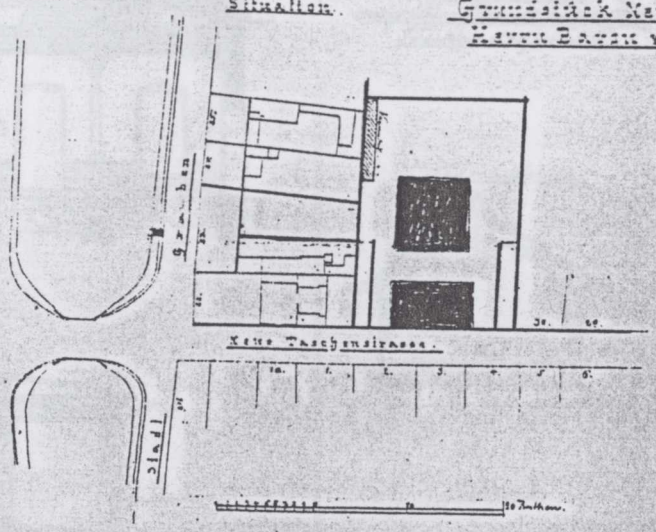

Längenschnitt.

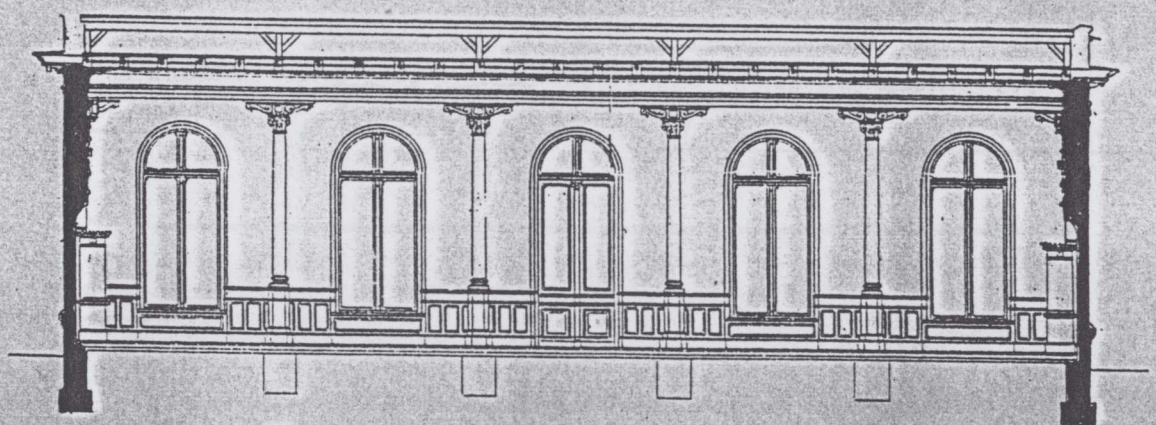

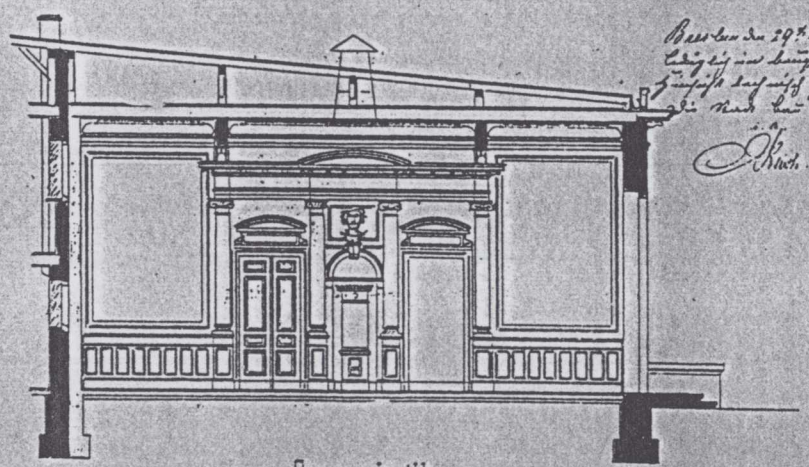

Breslau den 29t März 1873.
Lediglich im baupolizeilichen
Hinsicht hochmisch geprüft.
Die Stadt Bau Deputation
i. A.
[illegible]

Querschnitt.

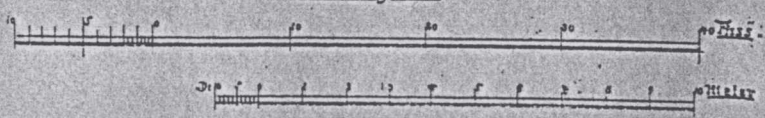

No 303. 73.

Breslau den 15ten März 1873.
Baumeister Schmidt.
[illegible]

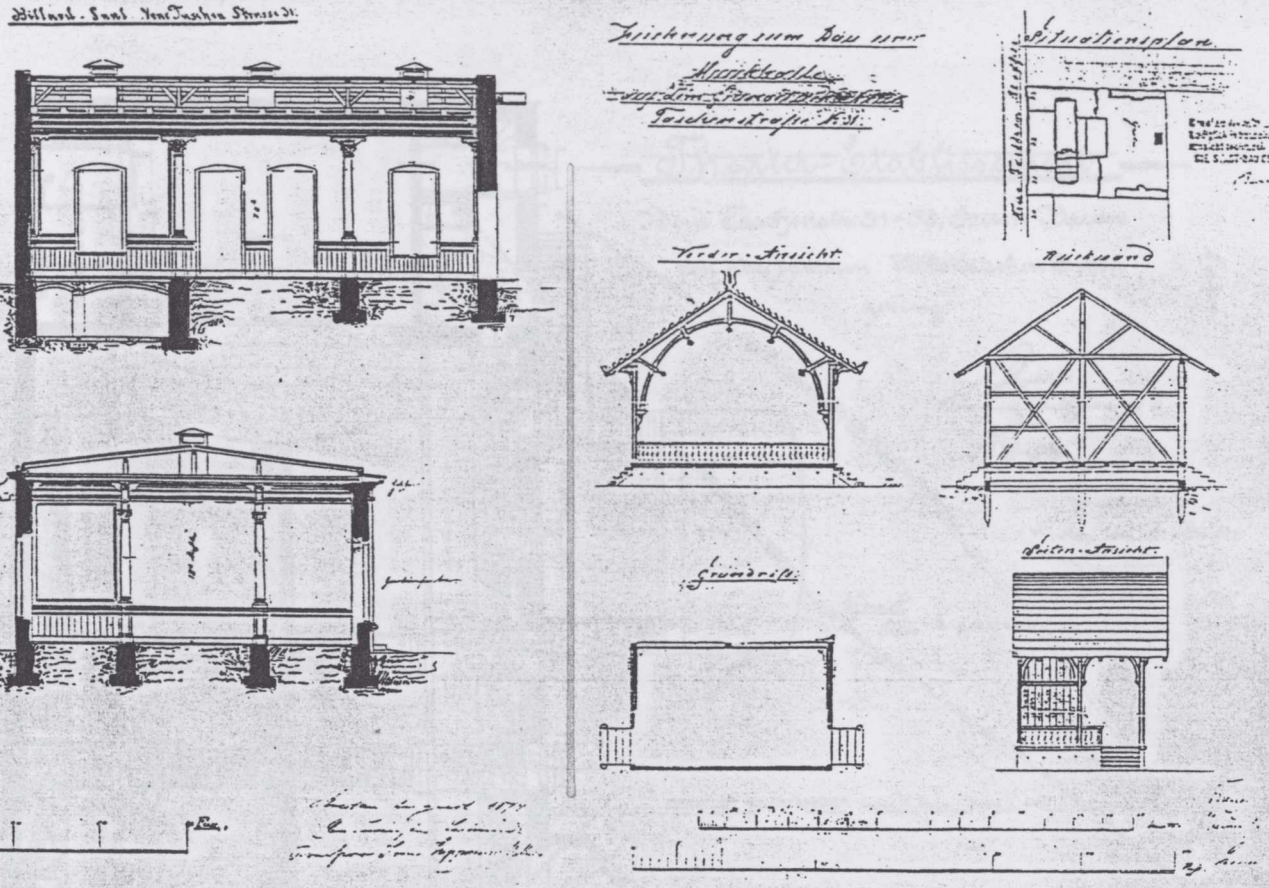

il. 3

il. 4

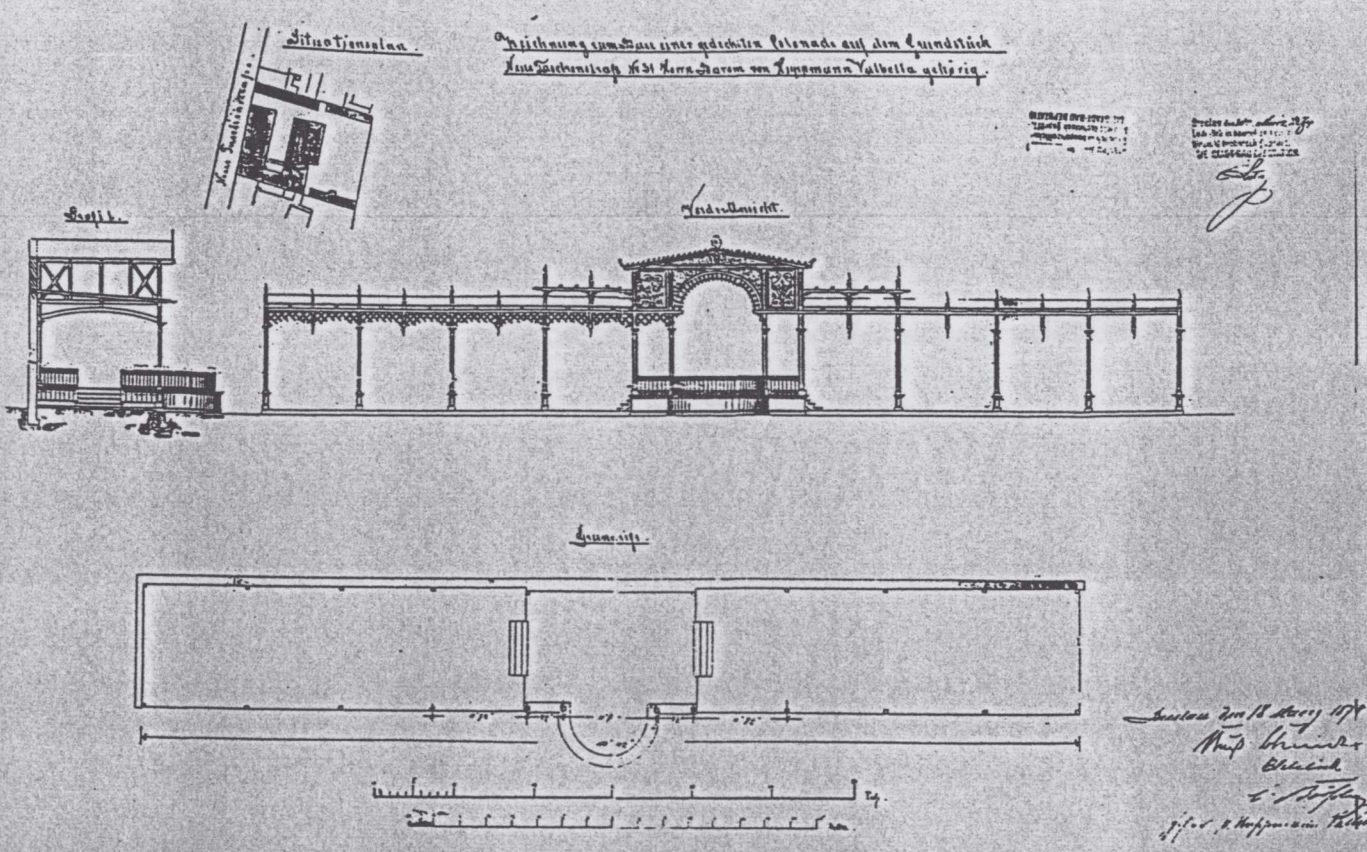

il. 5

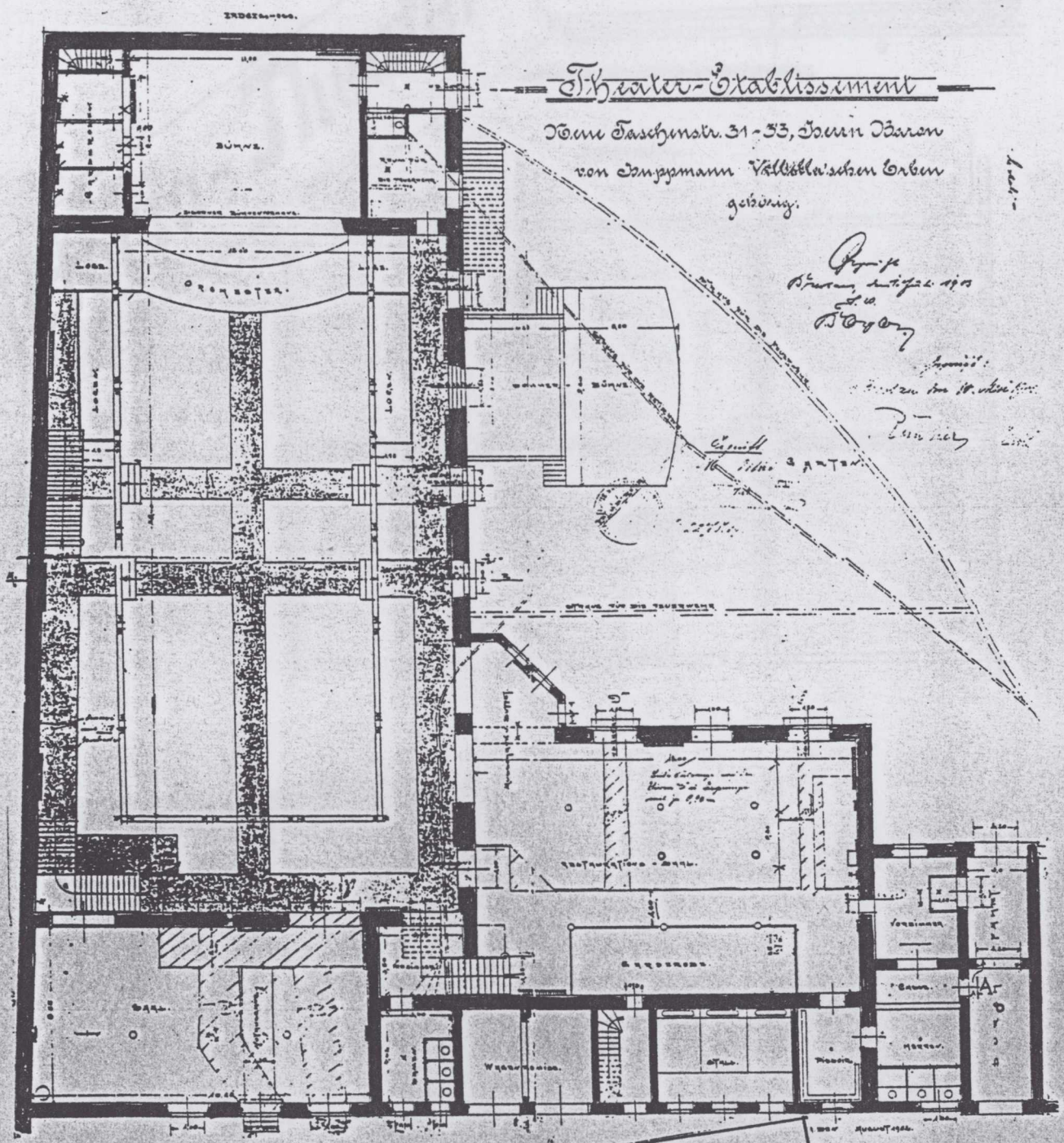

Victoria-Theater

(Simmenauer Garten)

Täglich grosse

Variété-Vorstellung

mit stets wechselndem Programm.

Anfang 7½ Uhr.

Victoria-Theater

(Simmenauer Garten)

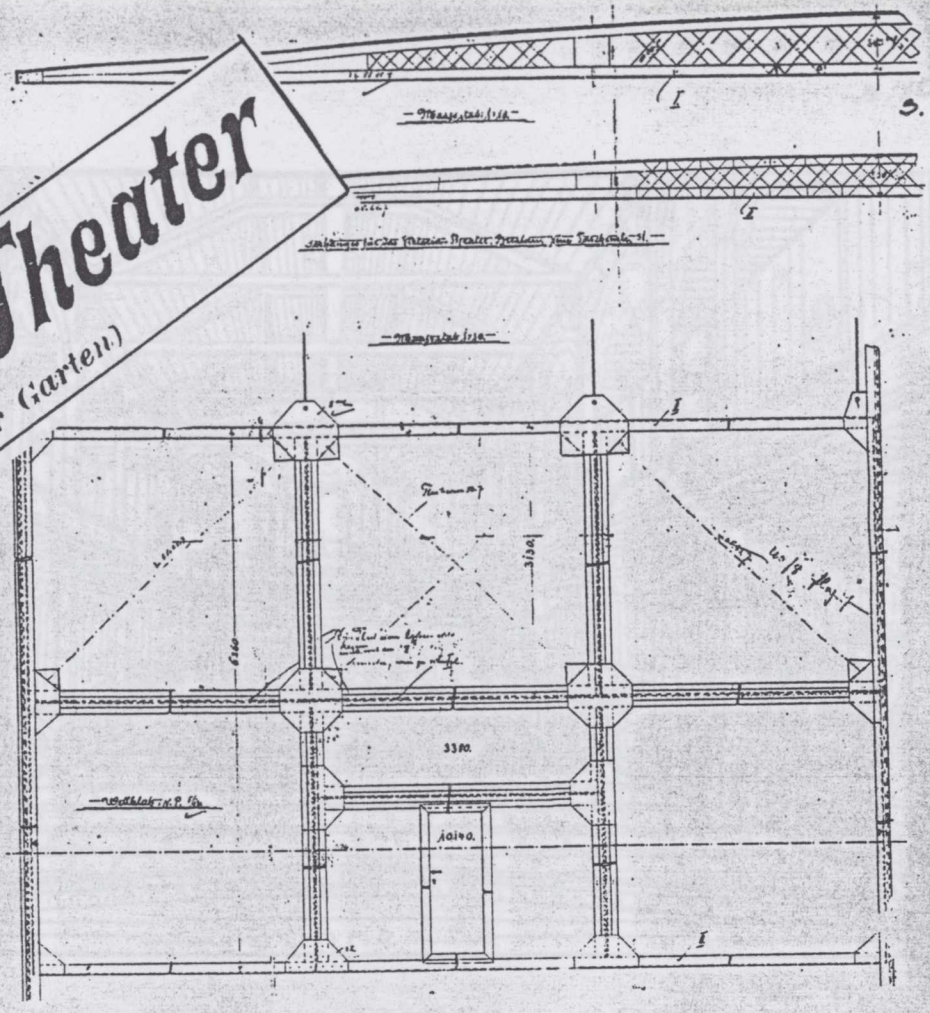

s. 103

il. 7

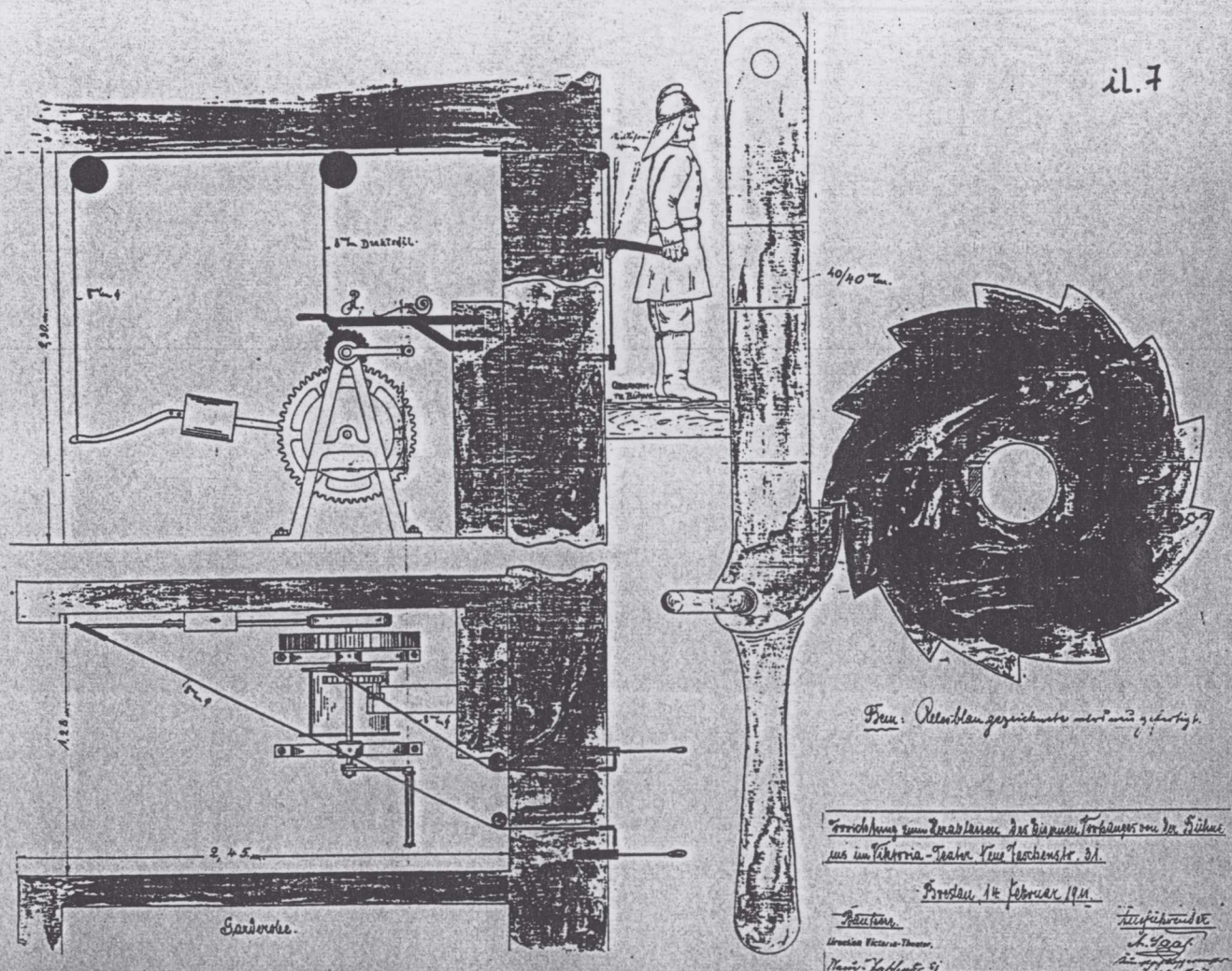

Bem: Alle blau gezeichnete wird neu gefertigt.

Vorrichtung zum Herablassen des Eisernen Vorhanges von der Bühne aus im Viktoria-Theater Neue Taschenstr. 31.

Breslau, 14 Februar 1911.

Bauherr.
Direction Victoria-Theater.
Neue Taschenstr. 31

Ausführender
A. Saaf
Ausführungsmeister
Taschenstr. 31

Garderobe.

M. 1:10.

s. 104

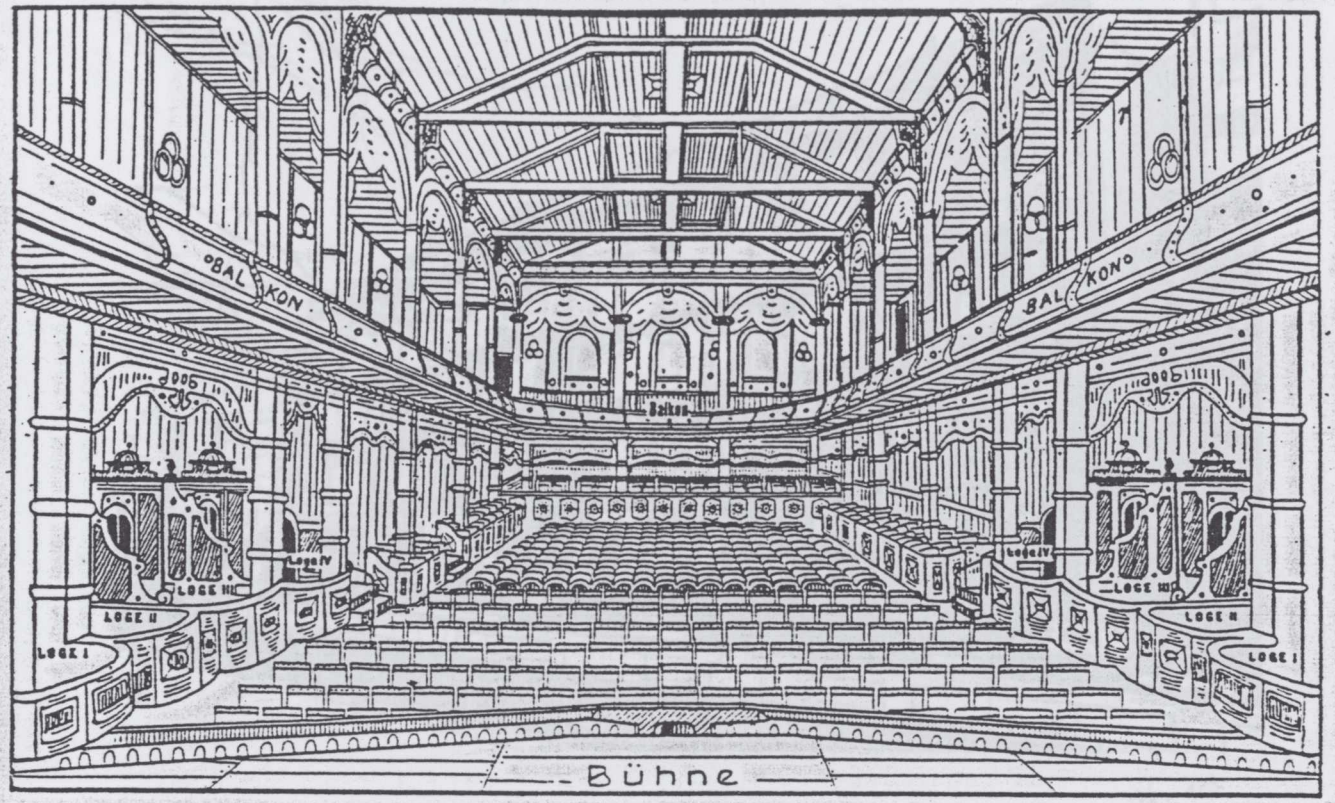
BALKON
BALKON
Balkon
LOGE I
LOGE II
LOGE III
LOGE IV
Bühne

il. 8

Victoria Theater
BRESLAU
Die
Liebichs-Höhe
BRESLAU · 17. OKTOBER 1903.
BAUHERR
BAULEITER:
Polizei-Bauinspection II.
Genehmigt nach Massgabe der Bauscheines
Stadt. Baupolizeiverwaltung
STAEDTISCHE BAUPOLIZEIVERWALTUNG BRESLAU
Taschen

il. 9

il. 10

il. 11

ZE NIE MA PRZEGRANYCH!
OTÓWKI - ODBIERASZ MILIONY

il. 12

PRZEWOZY I PRZEŁADUNKI
DOLNOŚLĄSKA SPÓŁDZIELNIA
PRACY - WROCŁAW
Spolmot
S
STARY
BURZA

il. 13

ETABLISSEMENT BEI PIETSCH

BEI PIETSCH

I. Adres: *Gartenstr 23 d* (ul. Piłsudskiego)

II. Pozostałe nazwy: *Morgenthals Garten, Bergman's Kaffehaus, Hahn's Kaffehaus*
- gościnna siedziba: *Libhabertheater "Urania", Privat-Theater-Gesellschaft "Thalia", Familien Verein.*

III. Okres działalności: pierwsza wzmianka - 1839 r.
ostateczna likwidacja - 1909 r.

IV. Elementy składowe założenia:

1839 r. - siedziba prywatnego teatru *Urania*, z czego można wnosić, że istniała już jakaś sala,
1840 r. - kawiarnia, ogród o pow. ok. 4000 m kw.
1841 r. - sala w ogrodzie, parterowa, murowana połączona z budynkiem w którym pomieszczenie dla bilarda i siedziba stowarzyszenia, na piętrze mieszkania; na granicy ogrodu zamknięta, murowana kręgielnia,
1859 r. - w ogrodzie kolumnada; restauracja w parterze budynku towarzyszącego sali, wykorzystywanej jako pomieszczenia do tańca i przedstawień teatralnych
1874 r. - nadbudowa drugiego toru kręgielni

V. Projektanci ważniejszych inwestycji: -

- PREUPTER (z Wiednia)
1841 r. , projekt przebudowy sali i połączonego z nią budynku;
- F. KLEEMANN, mistrz murarski
1872 r., projekt dobudowy do sali werandy;
- W. HOFEUS, mistrz murarski
1858 r., projekt kręgielni;
- R. BEIER, mistrz murarski
1874 r., projekt rozbudowy kręgielni;

VI. Literatura:

1. *Adressbuch...*, R. 1841, s. 255
2. *Adressbuch...*, R. 1855, cz. II, s. 6
3. *Adressbuch...*, R. 1860/61, s. 595
4. F. G. FISCHER, *Fuehrer...*, s.172, 207
5. H. MARKGRAF, *Die Strassen...*, s. 134
6. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 415
7. K. WEBER, *Geschichte...*, s. 159

VII. Źródła ikonograficzne:

1. zbiory ABmW, teczka nr 1261

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia A. Hoffmanna, 1865 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Projekt przebudowy sali i połączonego z nią budynku, elewacja, przekroje;

1841 r., ABmW, sygn. 228/41
- właściciel: Mueller, kupiec
- projektant: Preupter (Wiedeń)
3. Projekt przebudowy sali i połączonego z nią budynku, plany;
1841 r., ABmW, sygn. 242/41
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w. .
4. Projekt kręgielni, elewacja, plan;
1858 r., ABmW, sygn. 3446/58
- właściciel: Pietsch, restaurator
- projektant: W. Hofeus, mistrz murarski
5. Projekt rozbudowy kręgielni;
1874 r., ABmW, sygn. 436/74.
- właściciel: Pietsch, restaurator
- projektant: R. Beier, mistrz murarski

IX. **Stan zachowania**: - nie istnieje od 1909 r.

Zeichnung

Zu dem neuaufzuführenden Saale und denen Nebengemächern auf dem dem Herrn Kaufmann Müller gehörenden Fundo Gartenstrasse No 23.

Fläche

Durchschnitt ab

Situations-Plan

Durchschnitt cd

Fuß

il. 2

Wohnstube

Küche

Wohnstube

Entree

Bette-Etage

Holzstall

Billarzimmer

Gesellschaftszimmer

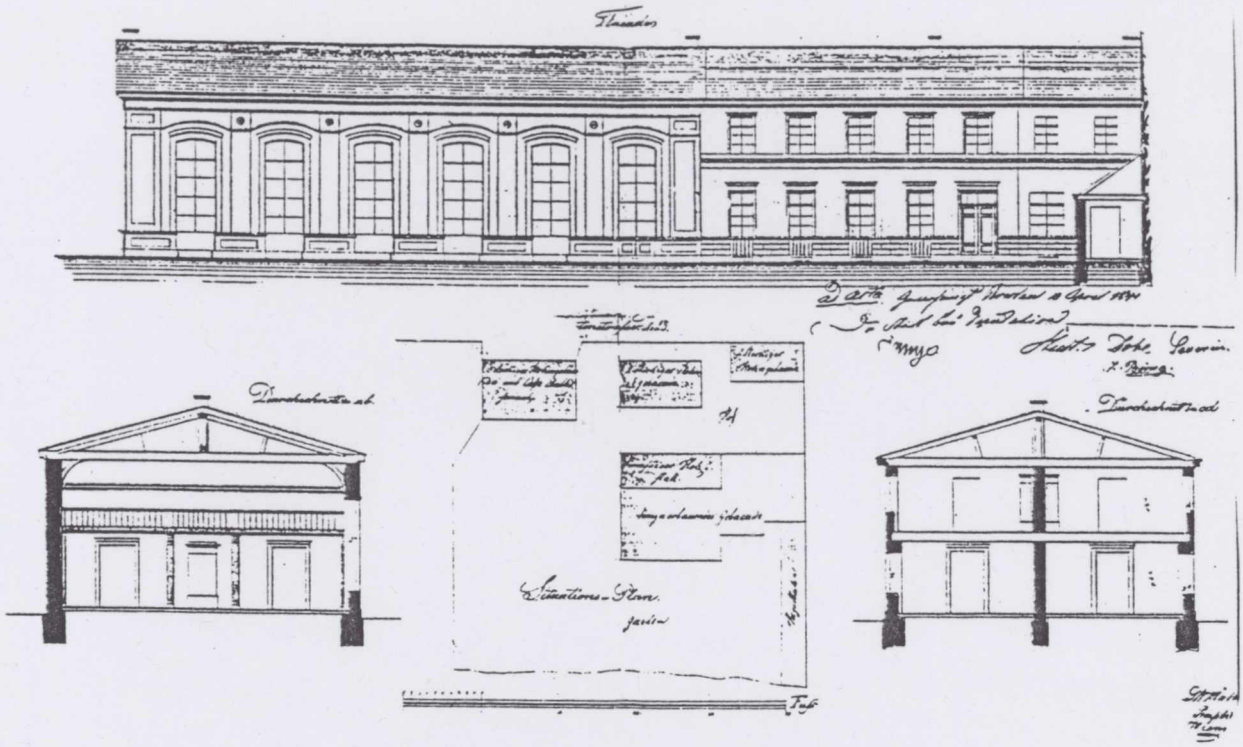

Entree

Parterre

Saalgebäude

No 228 Pfl.

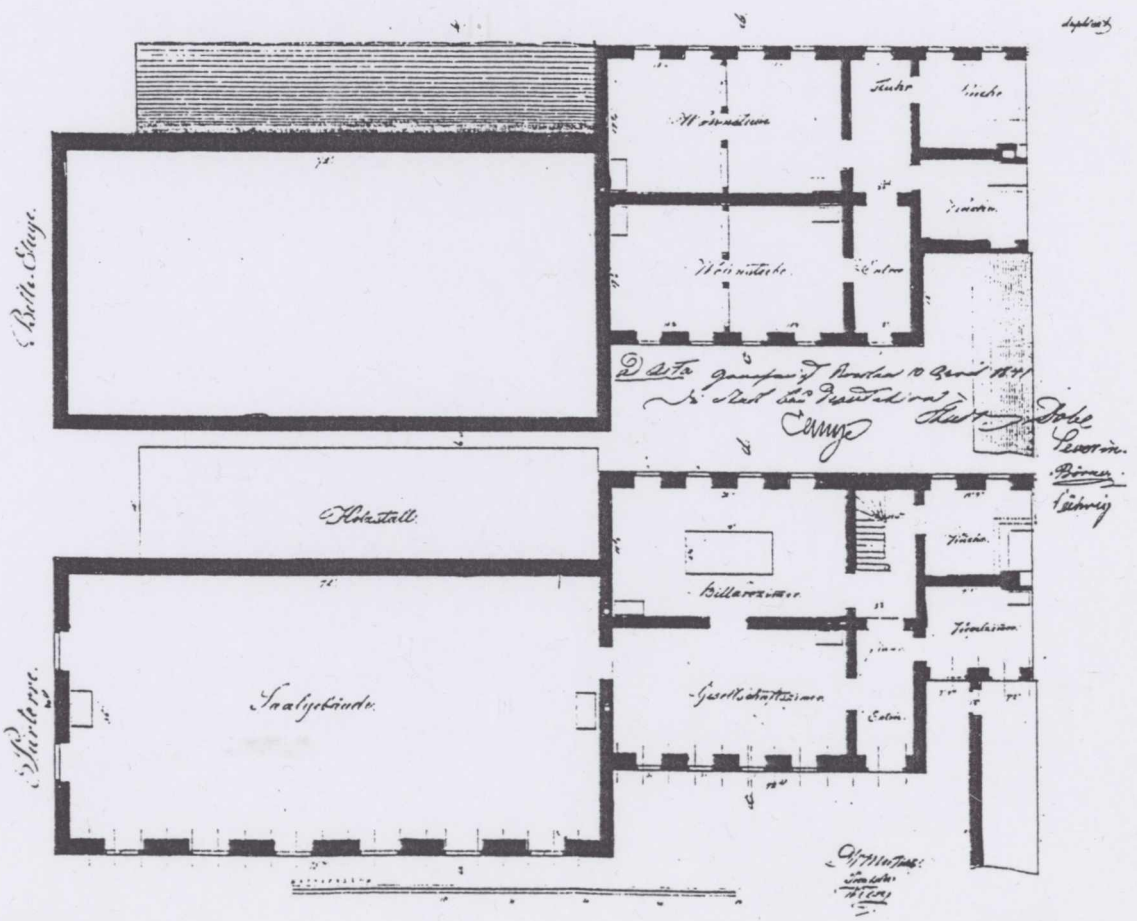

ad Ca. 1555 41

il. 3

Zeichnung

zu einer baulichen Veränderung auf dem Grundstück Gartenstrasse No 23 in dem Gebäude Herrn Pietsch zugehörig.

ad III. 3446/

Stadtmagistrat

Gartenstrasse No 23

Profil

Grundriss

Gartenstrasse

Grundriss

Zimmer

Garten

il. 4

E. Pietsch

Th. Spohn

Aufbau einer Etage

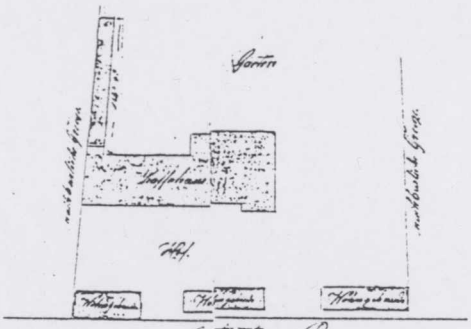

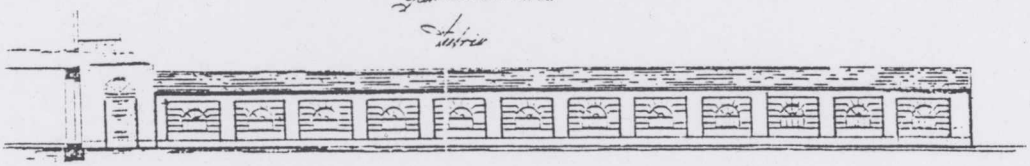

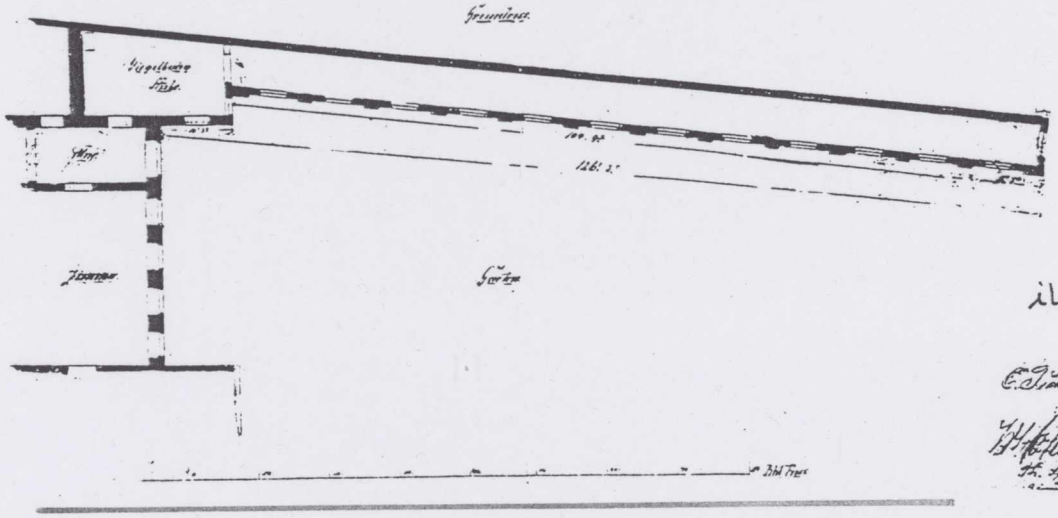

zur Anlage einer Kegelbahn Gartenstrasse No 23 für Frau Restaurateur in Pietsch

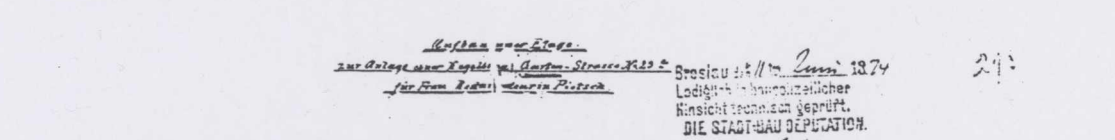

Breslau d. 11ten Juni 1874

Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.

DIE STADT-BAU DEPUTATION.

Zabel

Ansicht

Profile

Grundriss der neuen Gebäude in der Etage

Zimmer

Kegel

Zimmer

Apartement

Kegelbahn

Frau Pietsch

436/74

il. 5

Deutscher Kaiser
Hotel und Restaurant
Breslau 17, Frankfurter Str. 117/119
Inh. H. Baudach (Telefon Ring 5948)
empfiehlt seine freundlichen Lokalitäten nebst
sehr schönem Garten zur geneigten Beachtung.

Deutscher Kaiser
Hotel und Restaurant
Breslau 17, Frankfurter Str. 117/119
Inh. H. Baudach (Telefon Ring 5948)
empfiehlt seine freundlichen Lokalitäten nebst
sehr schönem Garten zur geneigten Beachtung.

Deutscher Kaiser
Hotel ... Restaurant
Breslau 17, ... er Str. 117/119
Inh. H. Bau... on Ring 5948)
empfiehlt seine ... Lokalitäten nebst
sehr schönem ... neigten Beachtung.

DEUTSCHER KAISERGARTEN

I. Adres: *Friedrich Wilhelmsstr* 13 (27), [ul. Legnicka]

II. Okres działalności: 1825 r. -1904 r.
od 1904 r. własność *Vereignigte Fleischerinnung Breslau*

III. Pozostałe nazwy: -
siedziba: *Thalia-Theater, Volkstheater, Friedrich-Wilhelm Theater*

IV. Elementy składowe założenia:

1825 r. - sala do tańca z galerią na piętrze budynku frontowego, pod nią kawiarnia; za budynkiem ogród,
1839 r. - sala bilardowa,
1841 r. - zespół ogrodowy- otaczający całą przestrzeń założenia), w skład którego wchodziły: sala ogrodowa z podium dla muzyków, obok niej bufet i sala bilardowa (jednokondygnacyjny murowany pawilon o pow. 300 m kw.), dalej cieplarnia i połączona z nią kolumnada oraz domek ogrodnika (parterowe, drewniane budowle),
1862 r. - kręgielnia - pojedyńcza, murowana, zamknięta, częściowo murowana,
1863 r. - nowa kolumnada w miejscu sali ogrodowej, bufetu i bilarda,
1870 r.? - w ogrodzie letnia, sezonowa scena teatralna,
1878 r.? - restauracja i sklep w parterze budynku frontowego,
1878 r. - w ogrodzie otwarta hala jako widownia sceny letniej,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- Nie ustalono nazwiska autora budynku frontowego.
- Lager, mistrz murarski, C. Schlick, cieśla
1862 r., proj. kręgielni;
- Karl Klimm, architekt
1904 r., proj. przebudowy zespołu dla potrzeb *Vereinigte Fleischerinnung Breslau*

VI. Literatura:

1. F. R. FISCHER, *Fuehrer...*, s. 172, 208
2. E. MORGENSTERN, *Fuehrer...*, s. 41
3. *Neue Fuehrer*, s. 4
4. F. NOESELT, *Breslau...*, s. 499
5. *Ostdeutsche Bau-Zeitung*, 1906, nr 24, 26, 30
6. F. ROESELT, *Breslau...*, s. 270
7. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 54, 433
8. L. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 153, 205, 347
9. B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 90
10. K. WEBER, *Geschichte...*, s. 163

VII. Źródła ikonograficzne:

1. zbiory ABmW, teczka nr 940
2. *Ostdeutsche Bau-Zeitung*, nr 24, 26, 30

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia J. Schneidera, 1846 r.
2. Fragment planu Wrocławia,
3. Projekt szklanego pawilonu, sali ogrodowej z chórem muzycznym oraz bufetu, sali bilardowej i kolumnady, jako zespołu ogrodowego;
1841 r., ABmW, sygn. 249/41
- właściciel: Schneider, właściciel kawiarni
- projektant: brak podpisu
4. Projekty przebudowy parteru budynku frontowego;
1876 r., ABmW, sygn. 2864/76
- właściciel: Paul Schubert
- projektant: podpis nieczytelny
5. Projekt zadaszenia nad widownia teatru letniego;
1878 r., ABmW,
- właściciel: Paul Schubert
- projektant: P. Lange
L. Rosenfeld
6. Projekt rozbudowy budynku frontowego, plan piętra i przekrój;
1887 r., ABmW, sygn. H. P. 825/87
- właściciel:
- projektant: podpis nieczytelny
7. Projekt rozbudowy budynku frontowego, plan parteru;
1887 r., ABmW, sygn. 825/87
- właściciel:
- projektant: j. w.
8. Projekt nowego budynku wielofunkcyjnego, plan parteru;
1904 r. W: *Ostdeutsche Bau-Zeitung,* 1906, nr 24
- właściciel: *Vereinigte Fleischerinnung Breslau*
- projektant: Karl Klimm, architekt
9. Projekt nowego budynku frontowego, plan piętra;
1904 r. W: *Ostdeutsche Bau-Zeitung,* 1906, nr 24
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
10. Projekt nowego budynku frontowego, przekrój poprzeczny;
1904 r. W; *Ostdeutsche Bau-Zeitung,* 1906 r., nr 24
- właściciel: j. w.
- projektant: j.w.
11. Projekt nowego domu frontowego, przekrój podłużny;
1904 r. W: *Ostdeutsche Bau-Zeitung,* 1906 r., nr 24
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
12. Nowy budynek wielofunkcyjny, fot. elewacji frontowej;
1906 r. W: *Ostdeutsche Bau-Zeitung,* 1906, nr 24
- właściciel: *Vereinigte Fleischerinnung Breslau*
- projektant: Karl Klimm, architekt
Paul Wiedermann, rzeźbiarz (autor posągu sesarza, umieszczonego na elewacji frontowej)
13. Nowy budynek wielofunkcyjny, widok głównej sali, fot.
1906 r. W: *Ostdeutsche Bauzeitung,* 1906, nr 24

IX. Stan zachowania: Nie istnieje.

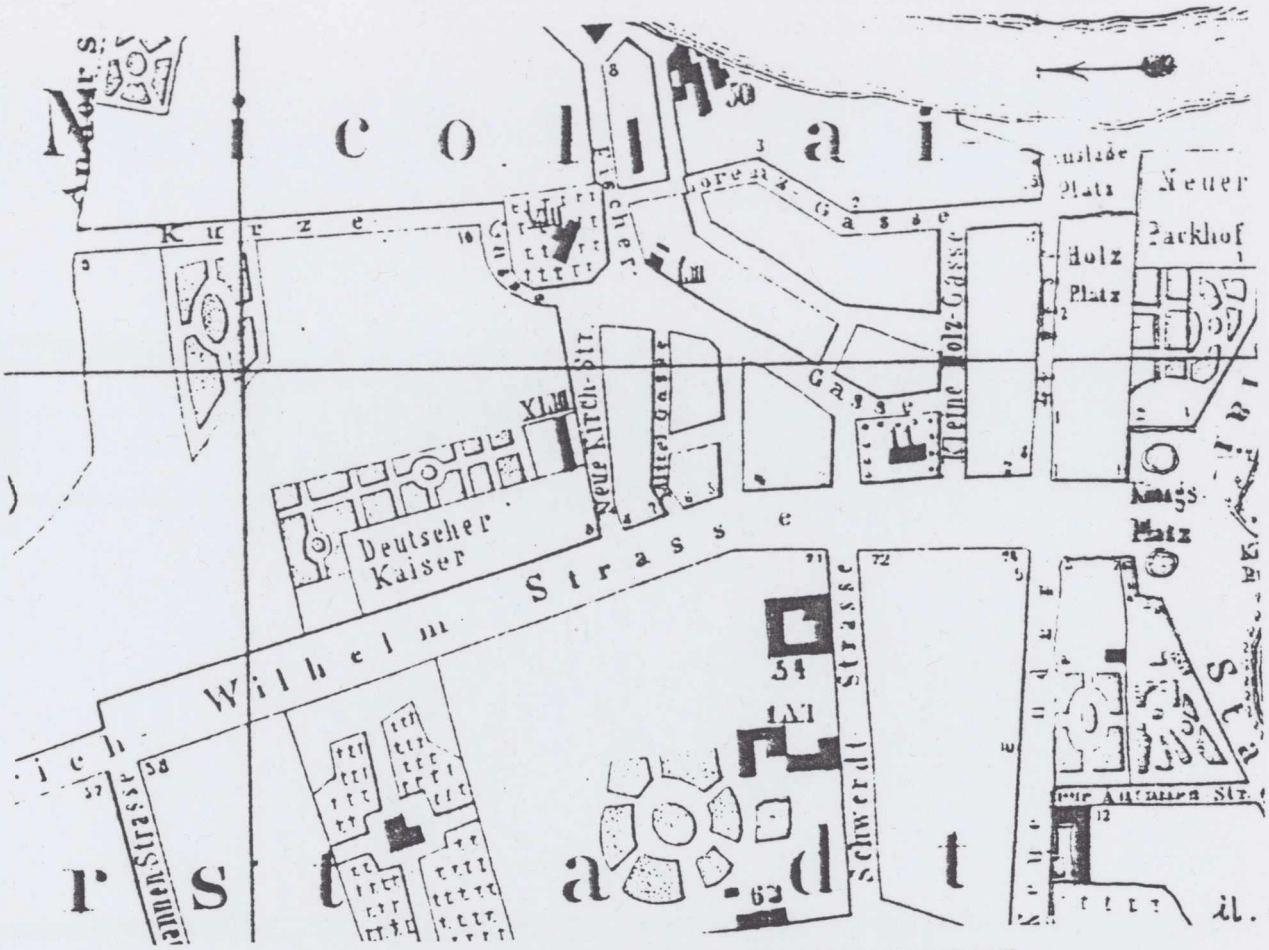
Deutscher Kaiser
Wilhelm Strasse
Neue Kirch-Str.
Kleine Holz-Gasse
Holz Platz
Neuer Parkhof
Schwerdt Strasse
Kings Platz

Abb. 1

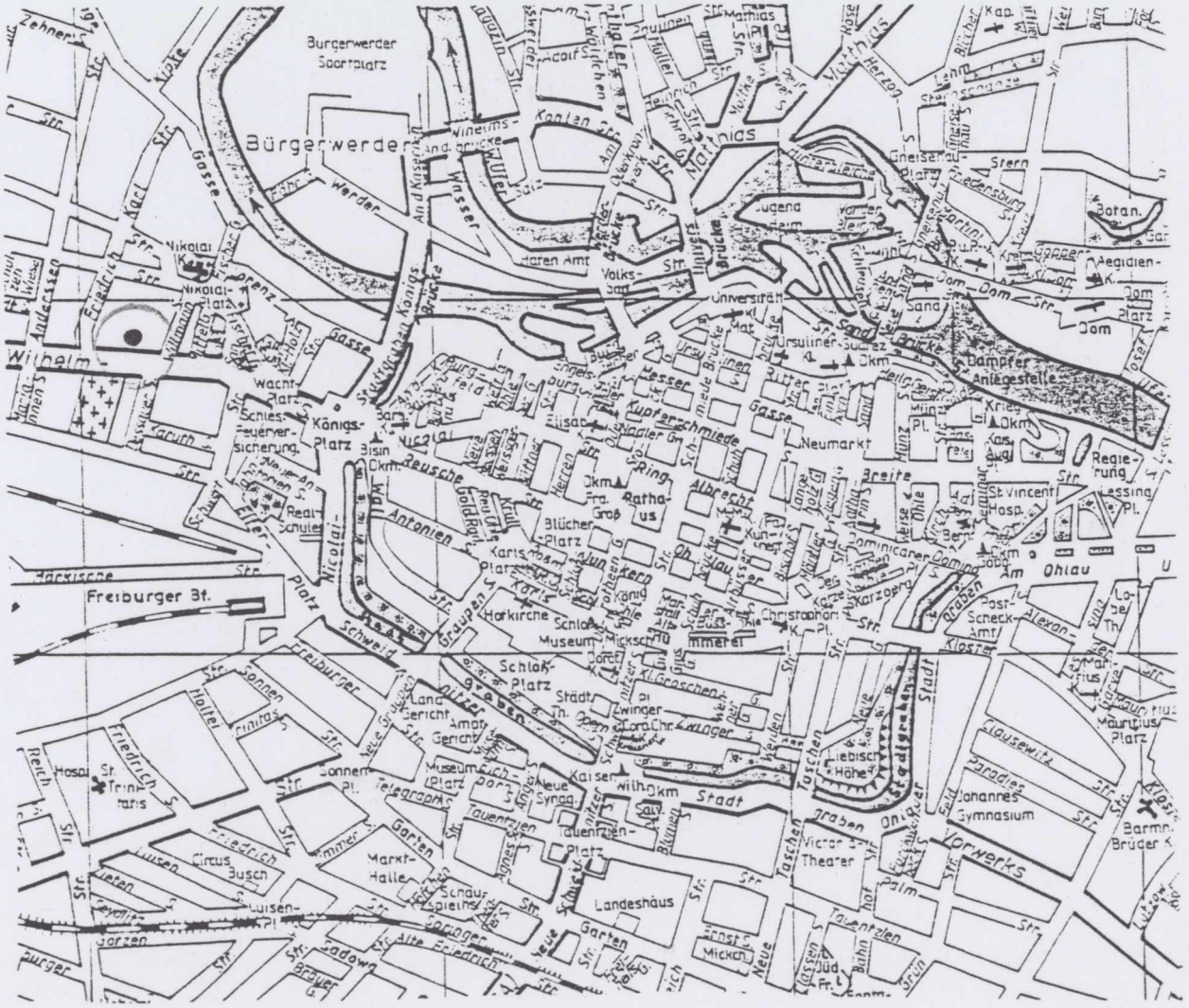
Bürgerwerder
Bürgerwerder Sportplatz
Matthias
Königs-Platz
Freiburger Bf.
Schloß-Platz
Landeshaus
Landes Gericht
Amts Gericht
Markt-Halle
Circus Busch
Victor's Theater
Johannes Gymnasium
Dampfer Anlegestelle
Dom
Neumarkt
Rathaus
Universität
Volks-Bad
Post-Scheck-Amt
Regierung
Lessing Pl.
Kaiser Wilhelm Brücke
Stadt Theater
Landes Museum
Kunst-Halle
Schau-Spiel-Haus
Ursulinen
Dominicaner
Augustiner
Barmherzige Brüder
Mauritius Platz
Clausewitz
Paradies
Tor-Werks
Graben
Stadt Graben
Alte Friedrich
Sadowa
Brauer
Gerber
Schwaig
Antonien
Albrecht
Breite
Kloster
Am Ohlau
Jugend Herberge
Aegidien-Kirche
Nikolai Kirche
Nikolai-Platz
Wacht-Platz
Schieß-Versicherung
Real Schule
Blücher Platz
Karls Platz
Hof Kirche
Museum
Tauentzien
Tauentzien Platz
Sonnen Platz
Telegraphen Platz
Trink Halle
Hotel
Friedrich Wilhelm
Luisen Platz
Garten
Kupfer Schmiede
Ohlauer
Neue Synag.
Kaiser Wilh. Str.
Stern
Siebens Höhe
Taschen
Ring
Gruppen
Zehnen
Kopf
Gasse
Werder
Wasser
Kanten
Ufer
Straße
Platz
Brücke
Graben
Garten
Bahn
Thor
Amt
Haus
Schule
Kirche
Museum
Theater
Bad
Park
Pl.
Str.

Abb. 2

Entwurf zu einem Garten-Saal, Glas-Haus und Collonade im Garten zum Deutschen Kaiser u. d. Nicol. Thor in der Friedr. Wilh. Straße No. 60 dem Caffetier Hermann Schneider gehörend.

Aufriß des Glas-Hauses.

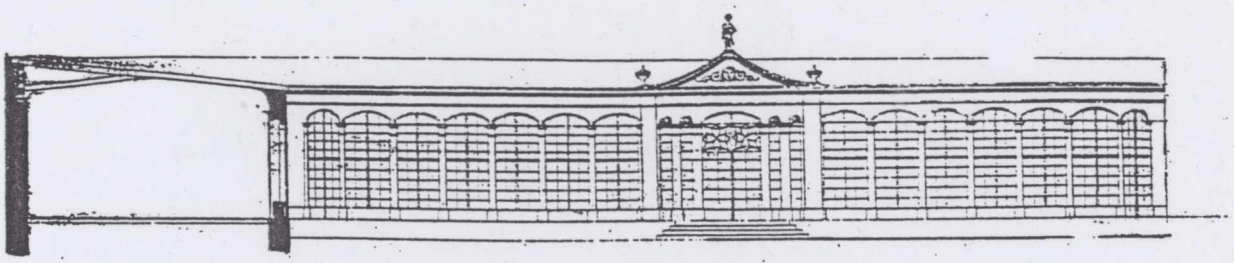

Aufriß des Garten-Saals.

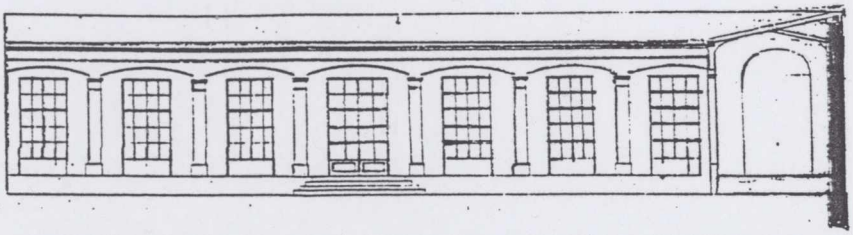

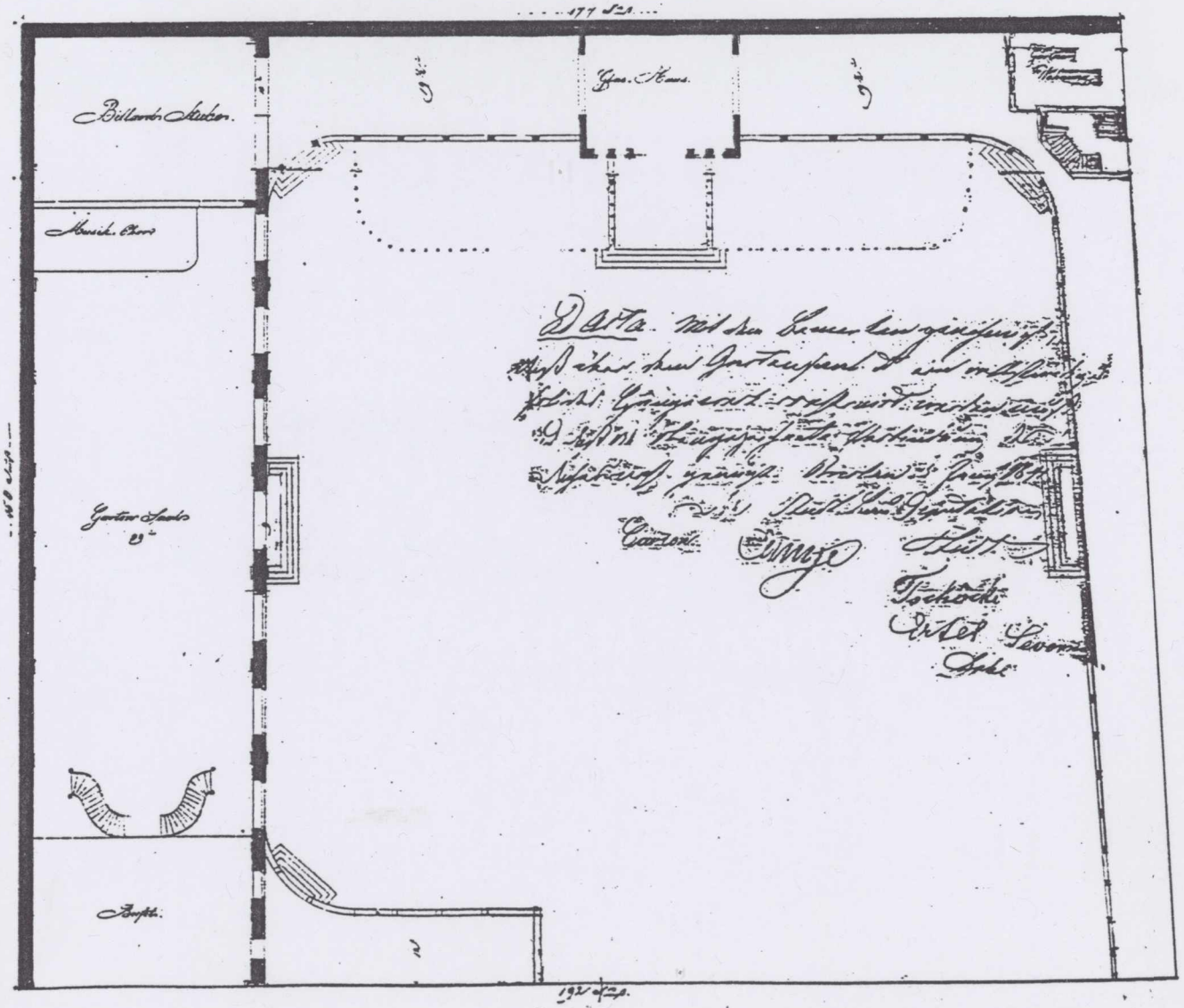

Paul Schubert gehörig.

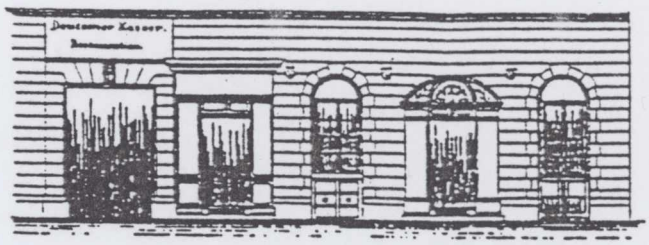

Ansicht.

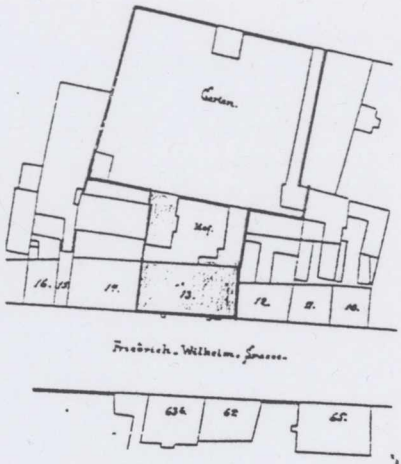

zu 4.

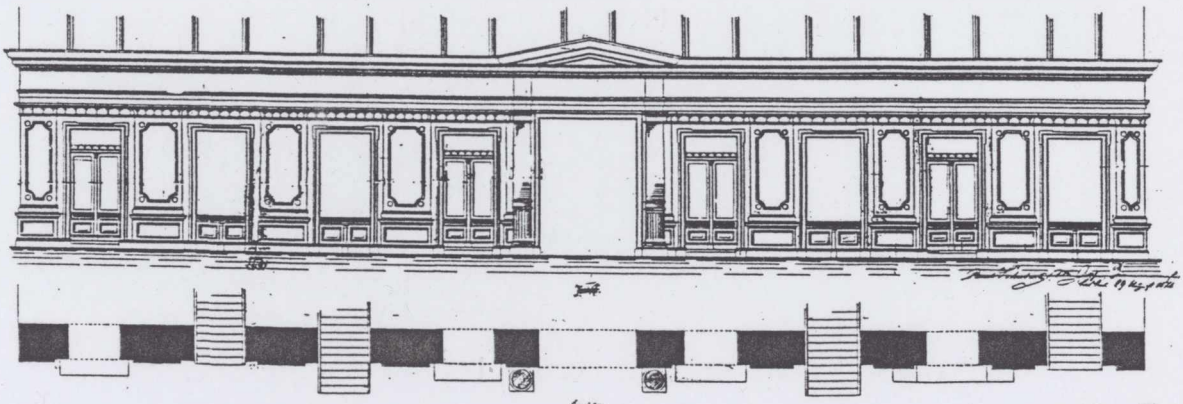

zu 5.

Zeichnung

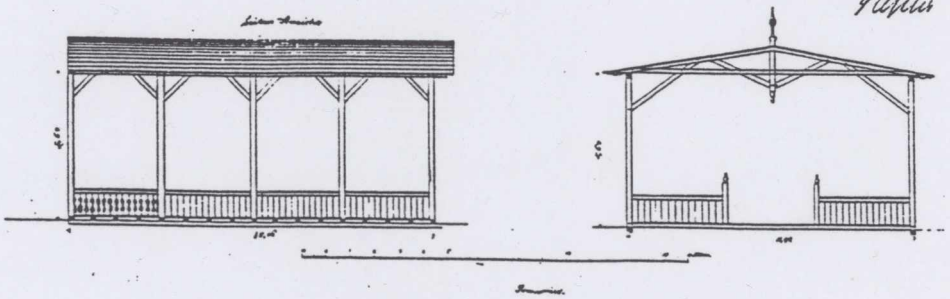

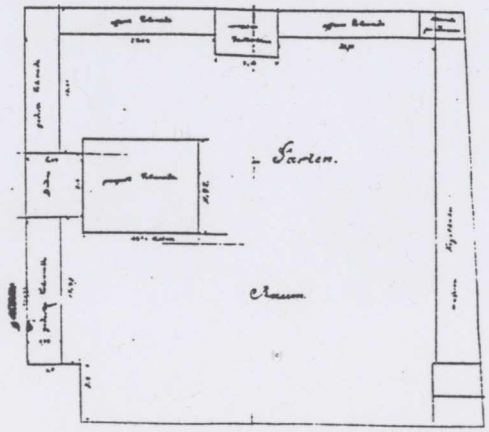

zu 6.

Zeichnung

zu verschiedenen baulichen Veränderungen in dem Grundst. Friedr. Wilh. Str. 13.

Herrn Particulier C. Lotze geh.

1. Obergeschoss.

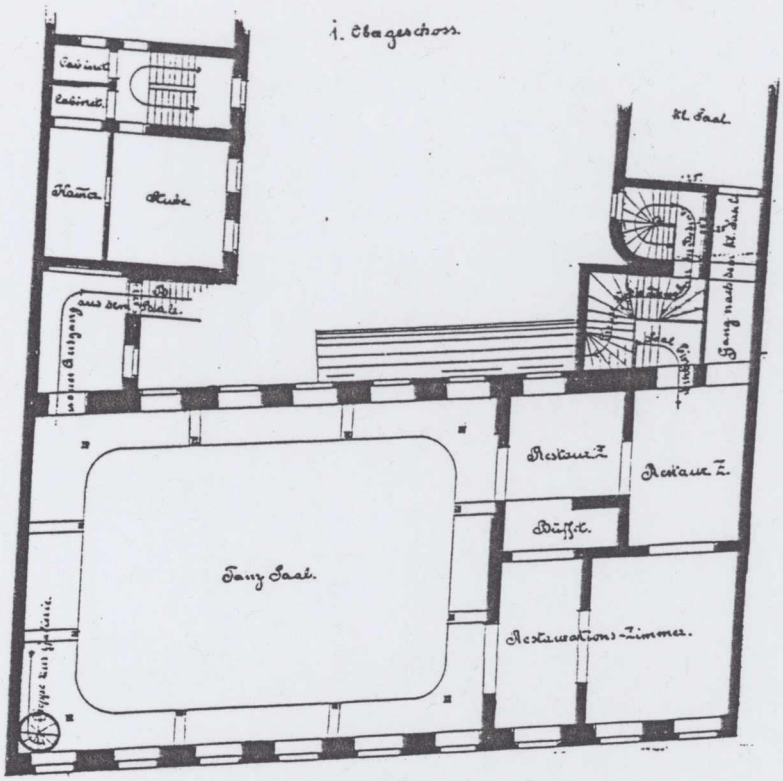

Detail der Treppe bei B.

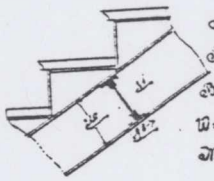

Statische Berechnung.

Freitragende Wangenl. 6,50.

Belastung: 1,4 . 5,20 . 700 = 2597

W = 650 . 2597 / 8.755 = 281

Mith. Z.P. No 22 mit W = 281 genüg.

Quer Schnitt

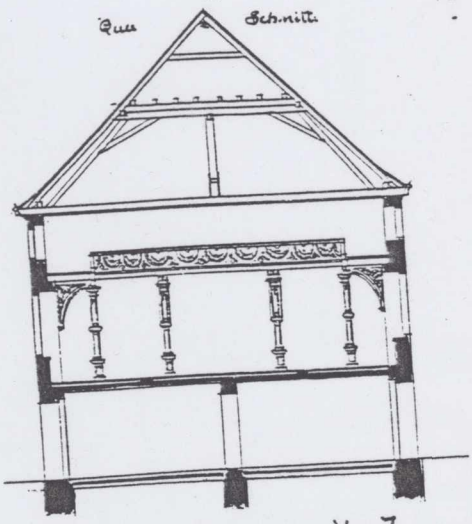

il. 7

Erdgeschoss.

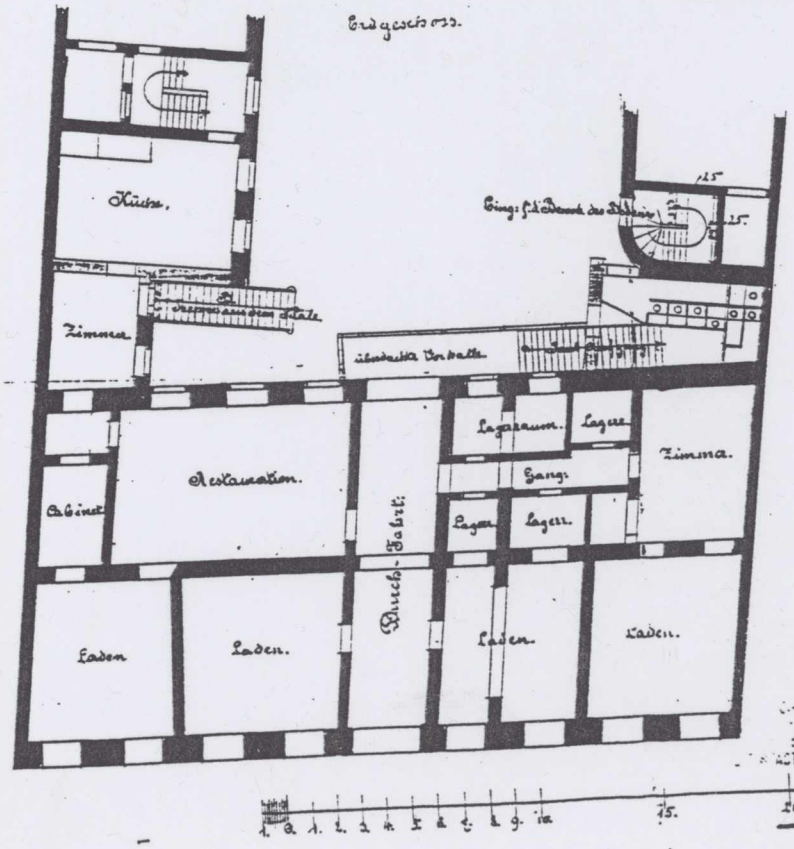

Situation.

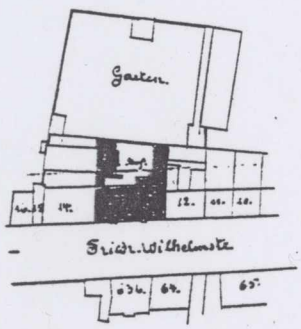

Detail der Treppe b. A.

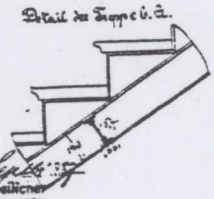

Statische Berechnung.

Freitragende Wangenl. 7,65.

Belastung 1,25 . 2,30 . 700 = 1005

W = 765 . 1005 / 8.755 = 81,19

Mith. Kl. P. 14 mit W = 82 genüg.

Breslau im Aug. 87.

il. 8

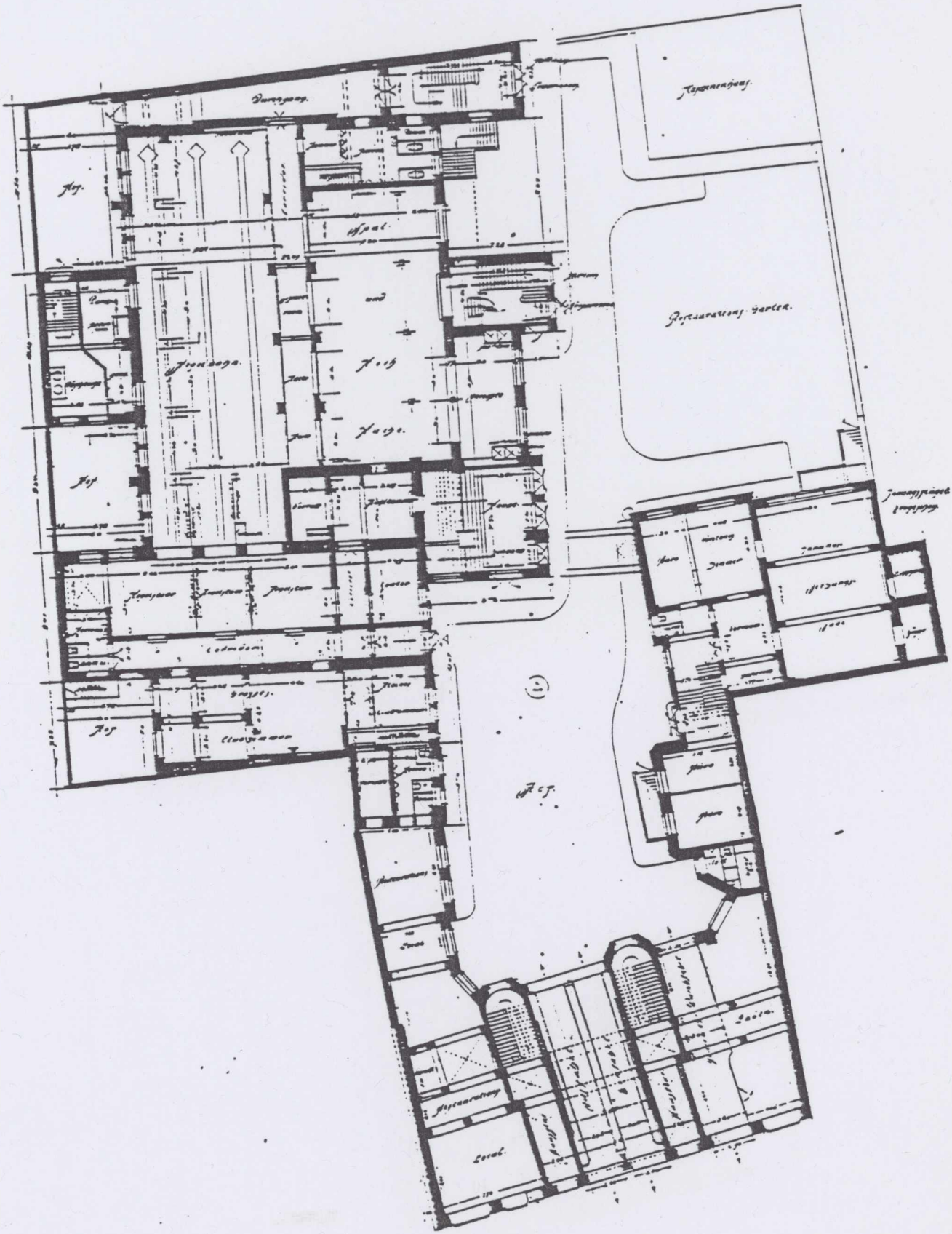

Abb. 9

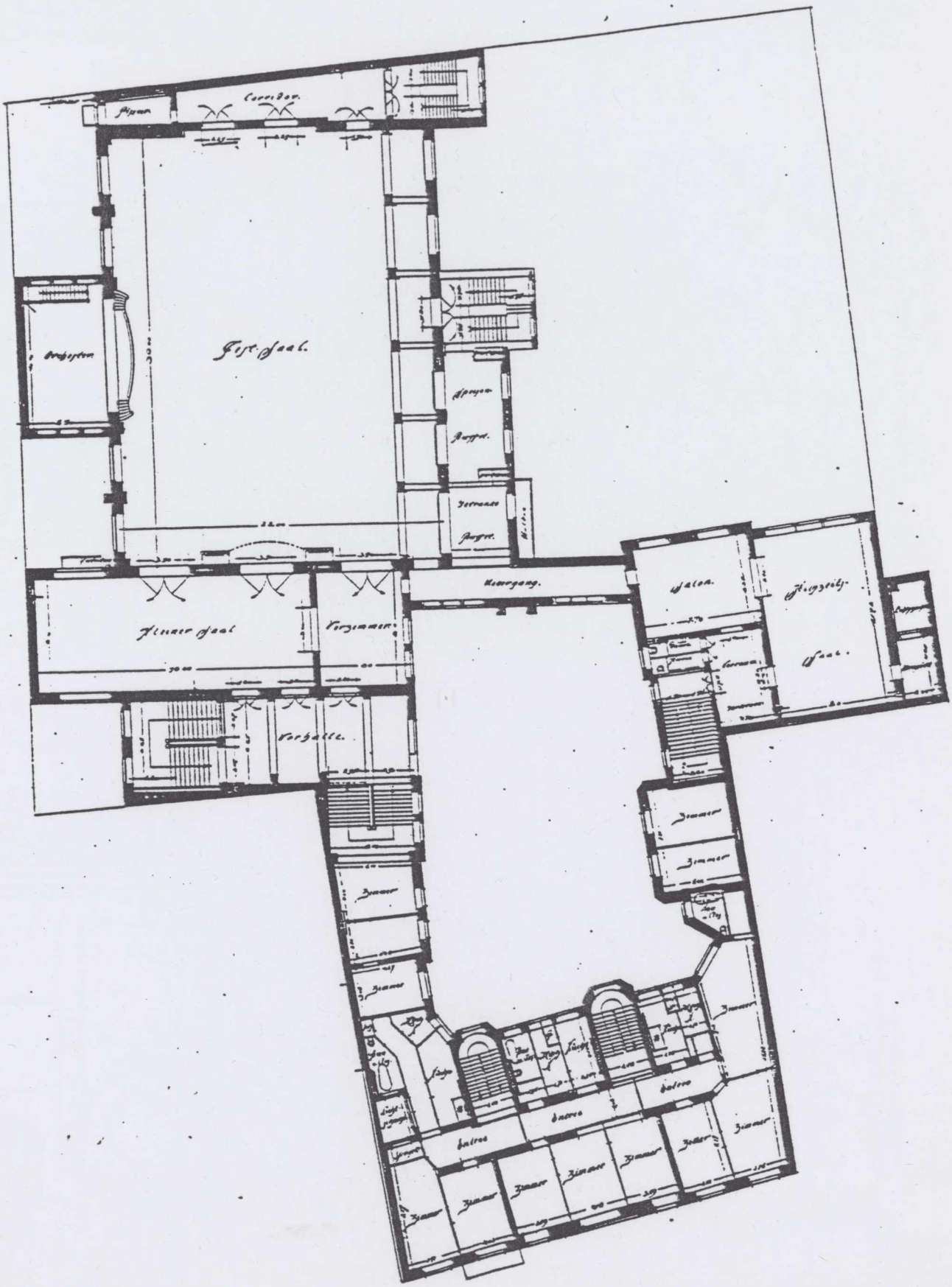
Corridor.
Fest-Saal.
Kleiner Saal
Vorzimmer
Vorhalle.
Salon.
Saal.
Zimmer

il. 10

Etablissement „Deutscher Kaiser"
Neubau der Vereinigten Fleischerinnungen
Breslau
Grosser Festsaal — Querschnitt

Entwurf: Architekt Karl Klimm, Ratsbaumeister, Breslau

Bauleitung: Architekt Paul Rother, Breslau

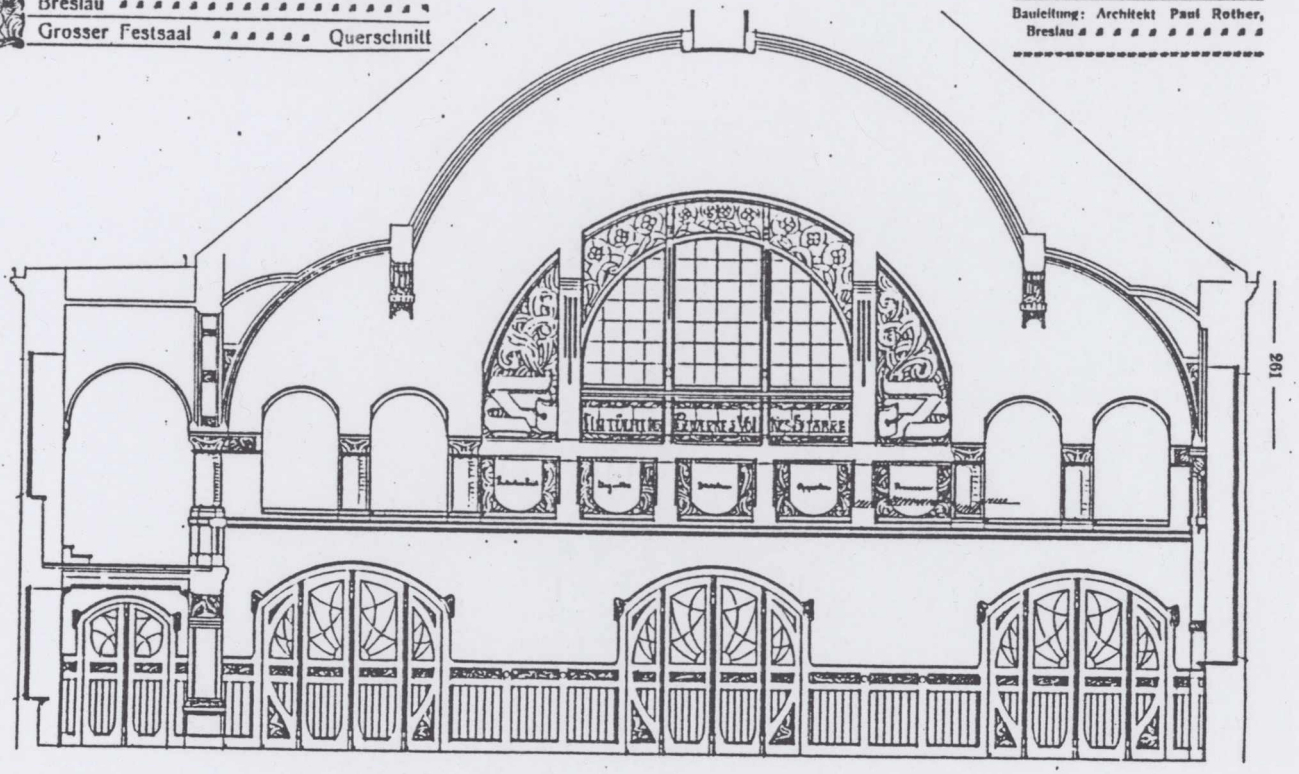

il. 11

Etablissement „Deutscher Kaiser"
Neubau der Vereinigten Fleischerinnungen
Breslau
Grosser Festsaal — Längsschnitt
Entwurf: Architekt Karl Klimm, Ratsbaumeister, Breslau
Bauleitung: Architekt Paul Rother, Breslau
Ostdeutsche Bau-Zeitung
4. Jahrgang — No. 30.

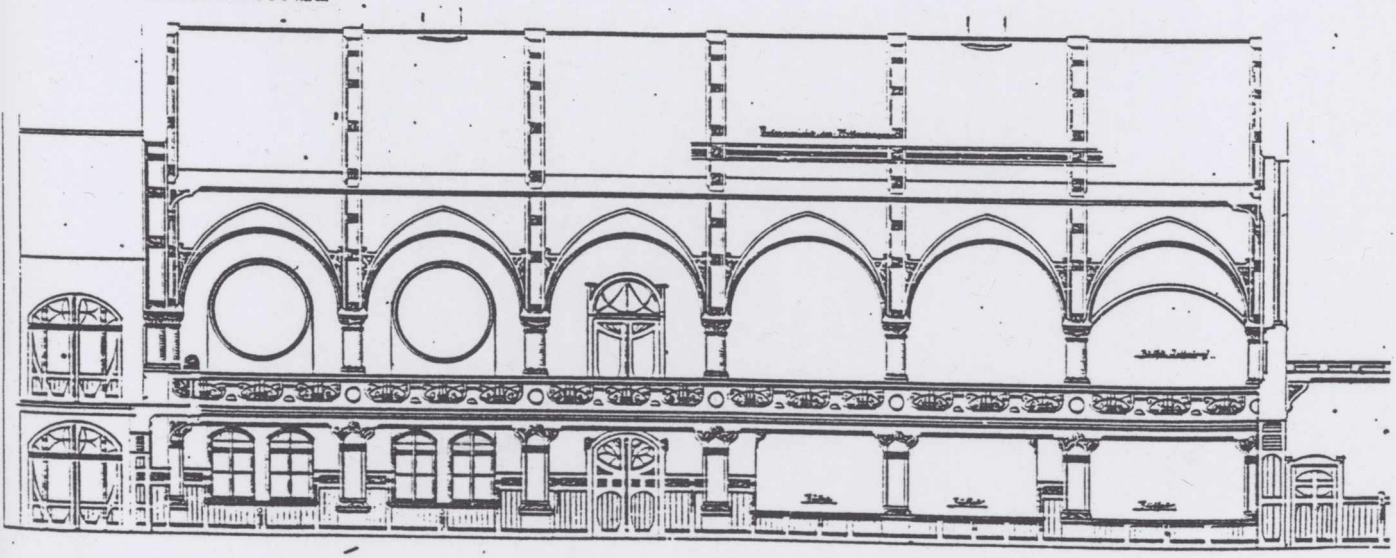

il. 12

Phot. E. van Delden-Breslau

Etablissement „Deutscher Kaiser“
Neubau der Vereinigten Fleischerinnungen.
Breslau
Fassade an der Friedrich-Wilhelm-Strasse.
Entwurf: Architekt **Karl Klimm**, Ratsbaumeister, Breslau.
Bauleitung: Architekt **Paul Rother**, Breslau.

Ostdeutsche Bau-Zeitung

Il. 13

Il. 14

ROELSER'S BRAUEREI

ROESLER'S BRAUEREI

I. Adres:*Friedrich Wilhelmsstr* 67/68 (ul. Legnicka)

II. Okres działalności: 1865 r.? - 1921 r.?

III. Pozostałe nazwy: *Hubertus*
- siedziba: *Neues Volkstheater*

IV. Elementy składowe założenia:

1865 r. - piwiarnia z ogrodem,
1874 r. - sala gastronomiczna z podium, położona w głębi działki (za mieszkalnym budynkiem frontowym), murowana, parterowa (290 m kw., 461 osób); dalej ogród z kolumnadami i werandami,
1876 r. - scena muzyczna w ogrodzie,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

Nie ustalono nazwiska projektanta sali wielofunkcyjnej.
- Schlick, cieśla
1874 r., proj. elementów stanowiących wyposażenie ogrodu;

VI. Literatura:

1. H. MARKGRAF, *Breslau...*, s. 98
2. *Neue Fuehrer*, s. 2
3. L. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 349
4. C. WINDERLICH, *Illustriertes...*, s. 11
5. M. ZDUNIAK, *Muzyka...*, s. 111

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 938.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1900 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Projekt przebudowy budynku frontowego;
1869 r., ABmW,
- właściciel: Schweitzer, kupiec
- projektant: podpis nieczytelny
3. Projekt instalacji elektrycznej w sali wielofunkcyjnej i jej zapleczu;
1900 r., ABmW
- właściciel: W. Rupplet
4. Dwie wersje projektu kolumnad połączonych ze scenami muzycznymi;
1874 r., ABmW, sygn. 388/74
- właściciel: Roesler, browarnik
- projektant: Schlick, cieśla
5. Projekt ogrodowej sceny muzycznej;
1874 r., ABmW, sygn. 368/74

- właściciel: j.w.
- projektant: j. w.

6. Schemat ewakuacyjny z pomieszczeń *etablissement.*
1921 r., ABmW, sygn. P.1099,21
- właściciel: Richard Engel
- projektant: F. Druhm, mistrz murarski

IX. **Stan zachowania**: Nie istnieje.

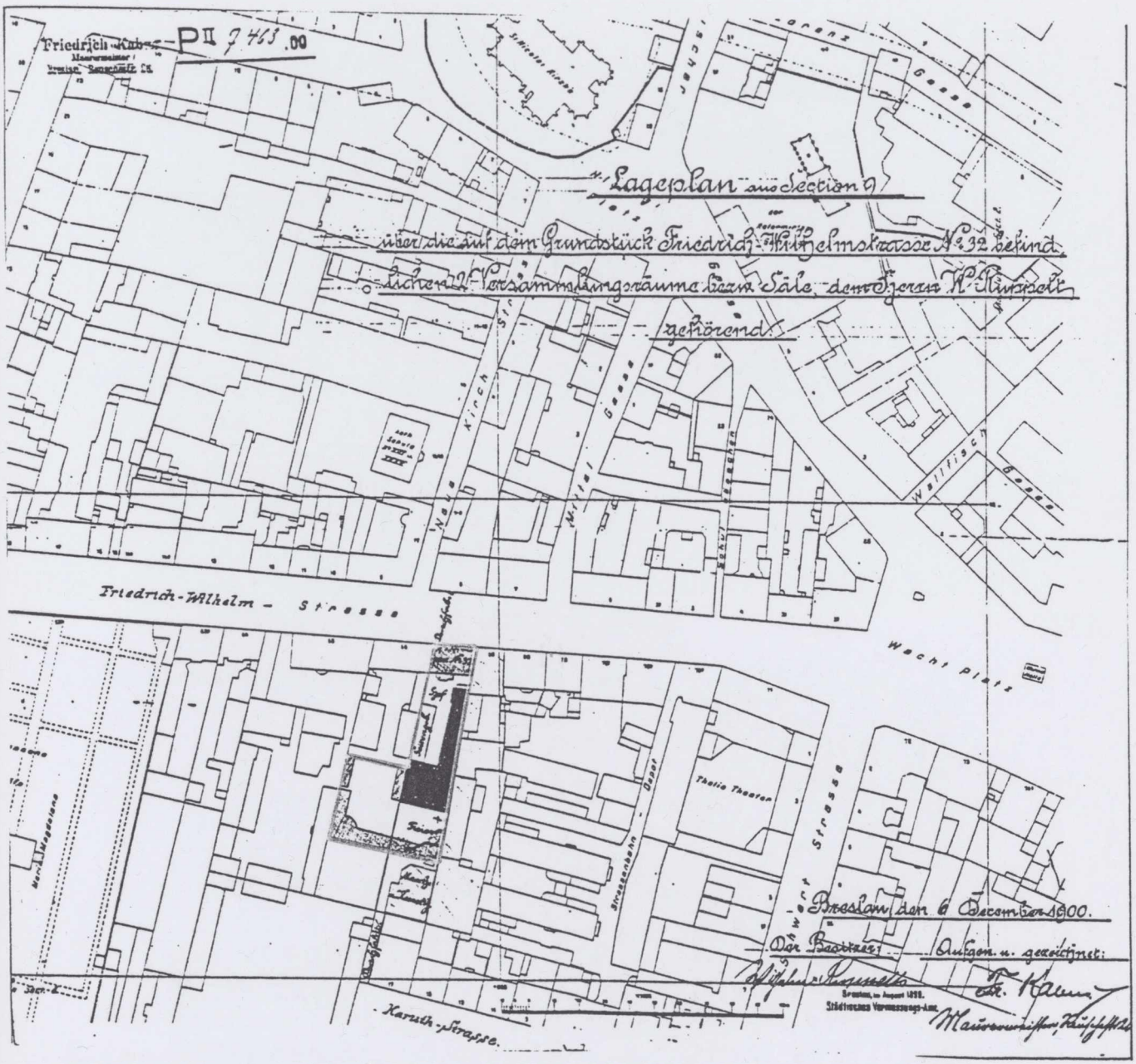
Friedrich Kabus
Maurermeister
Breslau, Reuschestr. 26.
P II 7463.00
Lageplan aus Section 9
über die auf dem Grundstück Friedrich-Wilhelmstrasse No. 32 befindlichen Versammlungsräume bezw. Säle, dem Herrn H. Ruppelt gehörend.
Friedrich-Wilhelm-Strasse
Wacht Platz
Thalia Theater
Karuth-Strasse.
Breslau den 6 December 1900.
Der Besitzer:
Aufgen. u. gezeichnet:
Breslau, im August 1899.
Städtisches Vermessungs-Amt.

il. 1

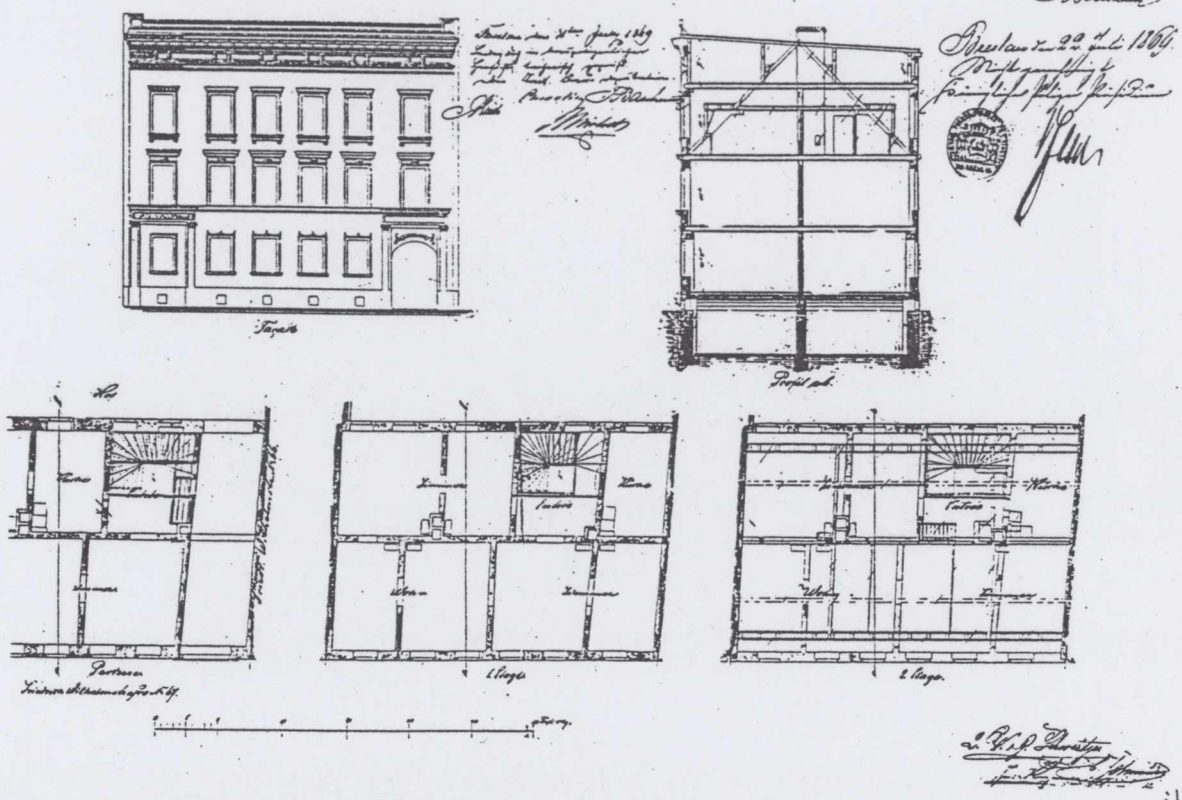

Abb. 2

Zeichnung über die auf dem Grundstück Friedrich-Wilhelmstraße 32 befindlichen Versammlungsräume bezw. Säle, dem Herrn W. Ruppelt hierselbst gehörend.

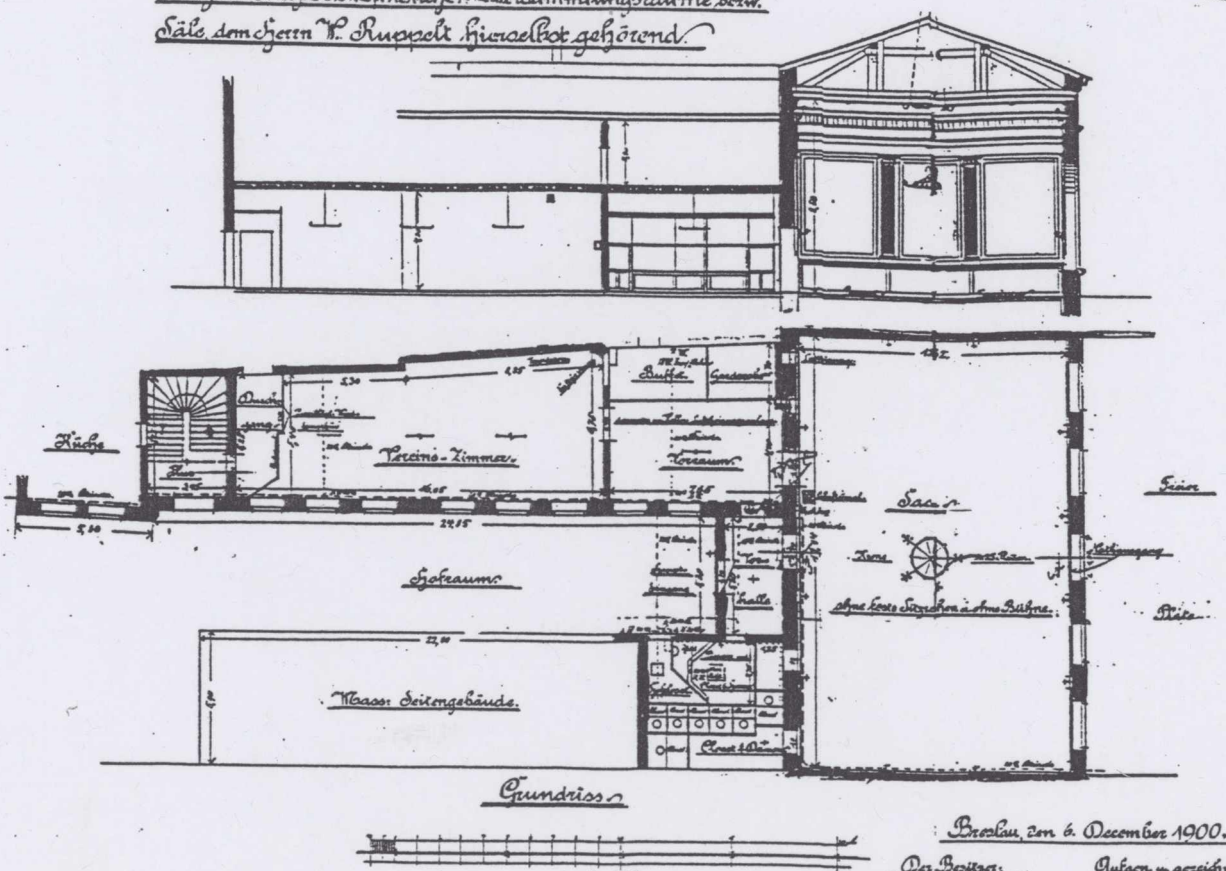

Grundriss.

1:100

Breslau, den 6. December 1900.

Der Besitzer: Wilhelm Ruppelt

Aufgenommen und gezeichnet: F. Kaun

Abb. 3

Blatt 1.

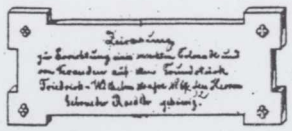

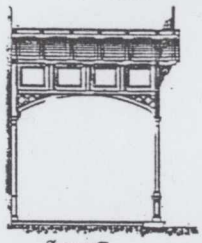

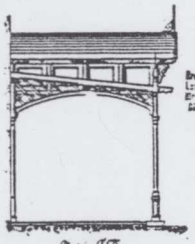

Situations-Plan

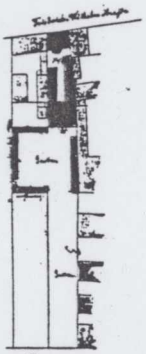

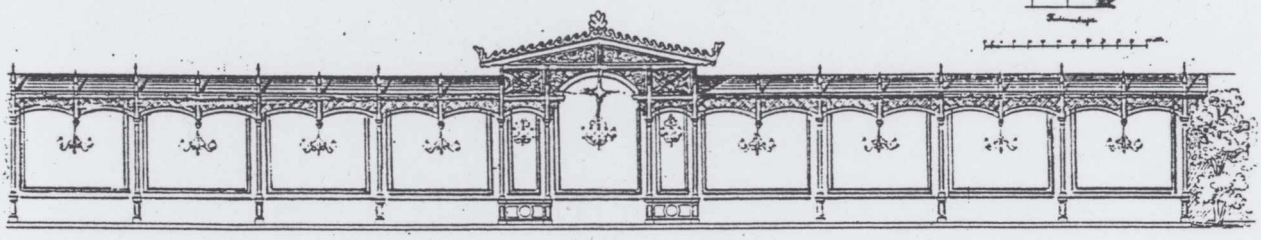

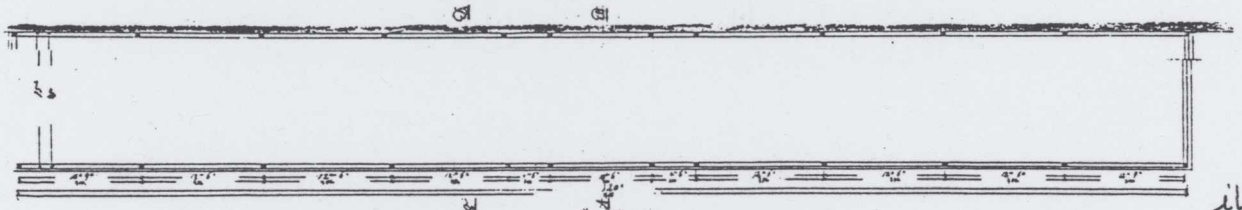

Grundriss

Bl. 4

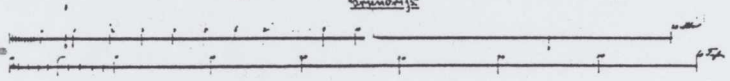

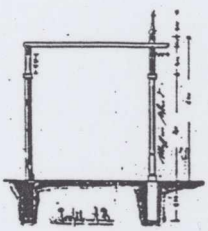

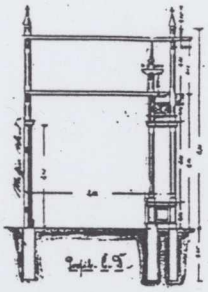

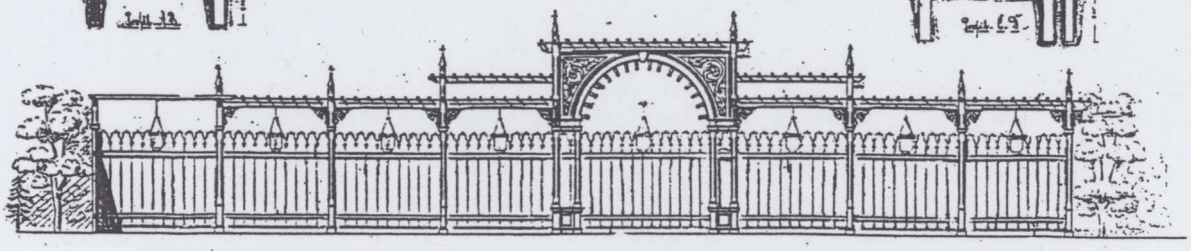

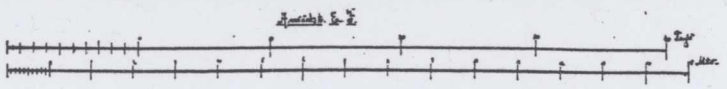

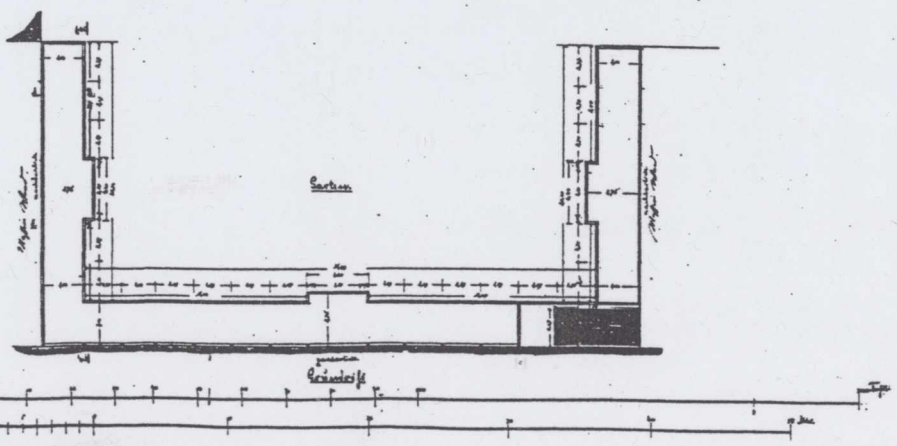

Grundriss

Bl. 5

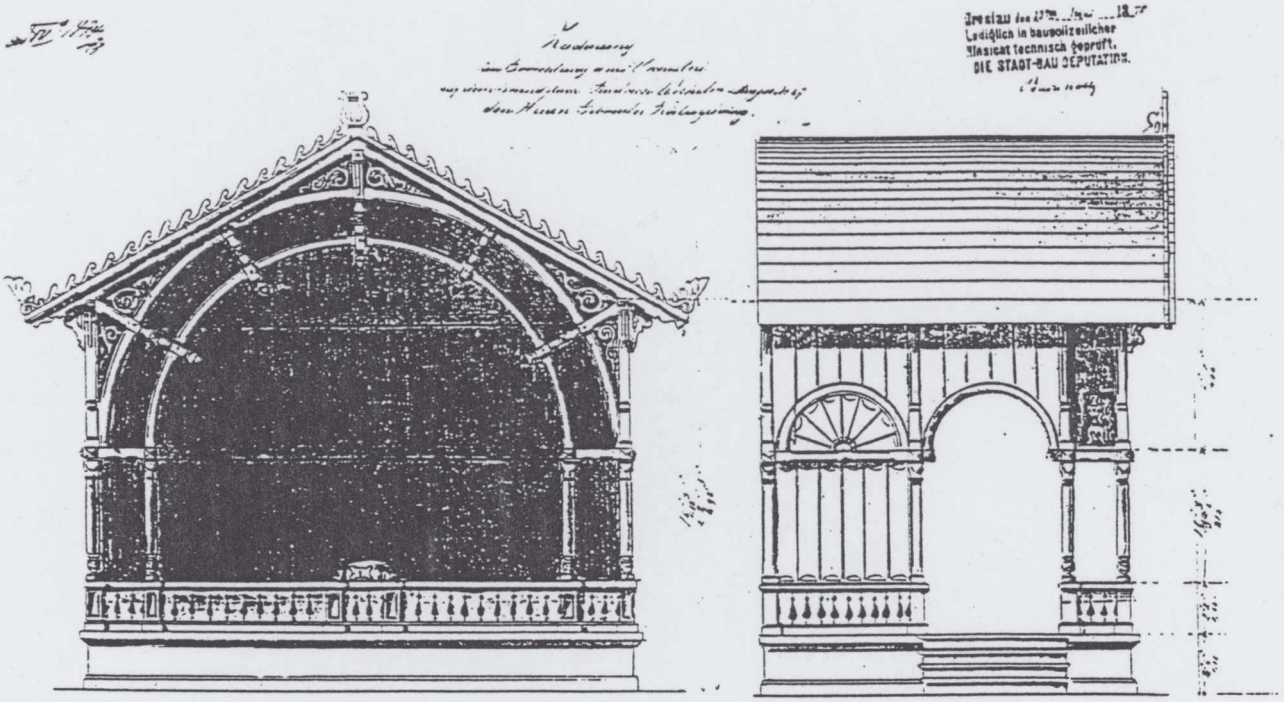

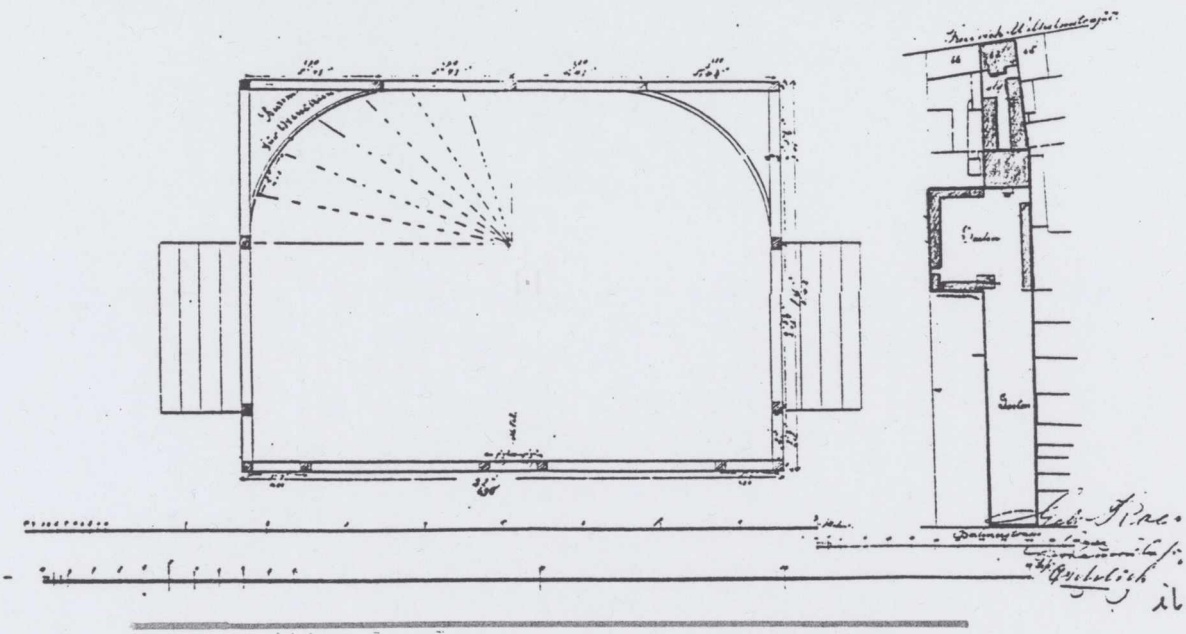

il. 6

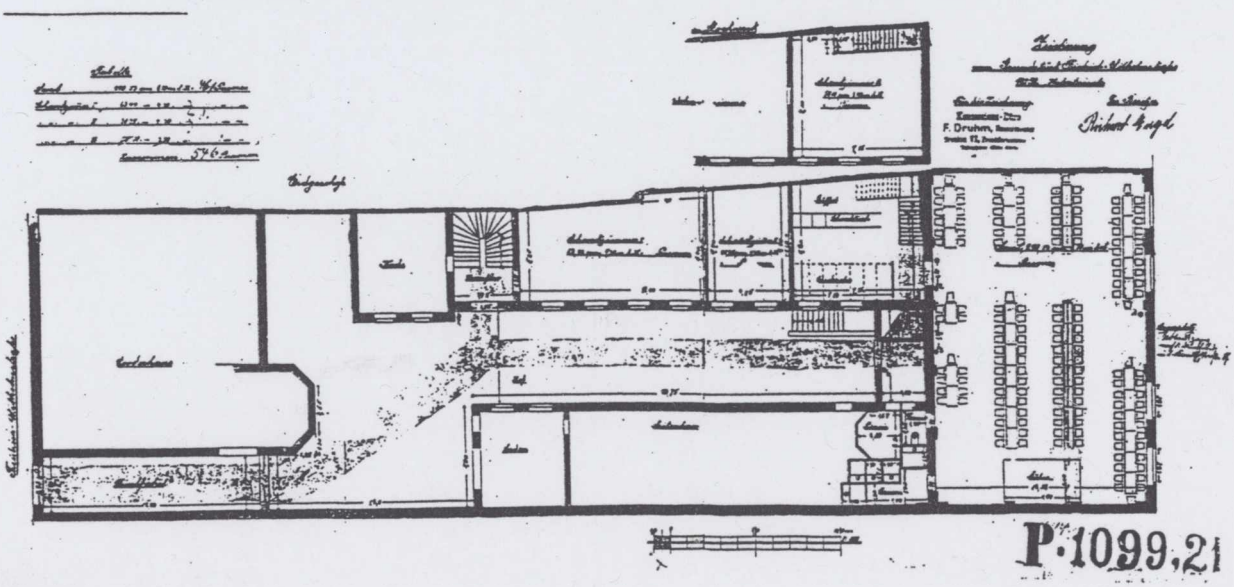

P.1099,21

il. 7

128a

Hotel Wollin, Saal- und Garten-Etablissement.

Der Neuzeit entsprechend eingerichtete Zimmer von Mk. 1.50 an.

Grosser Saal mit Theaterbühne, kleiner Saal für Privatfestlichkeiten.

Neuerbaute, parkettierte Kegelbahn. Best frequentiertes Lokal von Pöpelwitz

Jeden Sonntag **öffentlicher Tanz** — jeden Dienstag **Kränzchen.**

Berliner Chaussee 109/11

Tel. 873 ... der Strassenbahn, vis-à-vis dem Eingange des städtischen Schlachthofes.

Besitzer: C. Wollin.

Hotel Wollin, Saal- und Garten-Etablissement.

Der Neuzeit entsprechend eingerichtete Zimmer von Mk. 1.50 an.

Grosser Saal mit Theaterbühne, kleiner Saal für Privatfestlichkeiten.

Neuerbaute, parkettierte Kegelbahn. Best frequentiertes Lokal von Pöpelwitz

Jeden Sonntag **öffentlicher Tanz** — jeden Dienstag **Kränzchen.**

Berliner Chaussee 109/11

Tel. 8731. Haltestelle der Strassenbahn, vis-à-vis dem Eingange des städtischen Schlachthofes.

Besitzer: C. Wollin.

HOTEL WOLLIN

I. **Adres**: *Berliner Chausee* 109/111, (ul. Legnicka)

II. **Okres działalności**: 1898 r - 1940 r.
W 1940 r. przebudowa zespołu na fabrykę odzieży.

III. **Pozostałe nazwy**: *Hotel Wollin - Saal und Garten Etablissement*

IV. **Elementy składowe założenia**:

1898 r. - dom frontowy z restauracją, salą bilardową i bufetem, za którym sala do tańca (387 m kw.) z galerią dla orkiestry, murowana, parterowa,
1903 r. - kolumnady i bufet w ogrodzie,
1905 r. - nowy dom frontowy, w którym hotel; w ogrodzie atelier fotograficzne (na piętrze niewielkiego budynku, w parterze którego stajnia i pomieszczenie dla graczy w kręgle) i kręgielnia; w sali do tańca scena dla orkiestry ze skromnym zapleczem,
1908 r. - sala taneczna zaadaptowana na wielofunkcyjną (m.in. teatralną)

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**:

- nie ustalono autora budynku frontowego i sali,
- Adolf Arlt, mistrz murarski
1906 r., proj. kręgielni i atelier fotograficznego, rozbudowa sali;
1910 r., proj. rozbudowy sali,

VI. **Literatura**: -

VII. **Źródła ikonograficzne**:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 1000.

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia, 1910 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Projekt przebudowy *etablissement*, przekroje, plany;
1903 r., ABmW, sygn. P.1961.03
- właściciel: Franz Buhl, restaurator
- projektant: Arthur Freyer, architekt
3. Projekt budowy stajni, kręgielni oraz *atelier* fotograficznego oraz projekt dobudowy, do istniejącej sali, podium dla zespołu muzycznego;
1906 r., ABmW, sygn. P.268.06
- właściciel: Carl Wollin
- projektant: Adolf Arlt, mistrz murarski
4. Plan sytuacyjny założenia;
1906 r. , ABmW, sygn. P.268.06

IX. **Stan zachowania**: Nie istnieje.

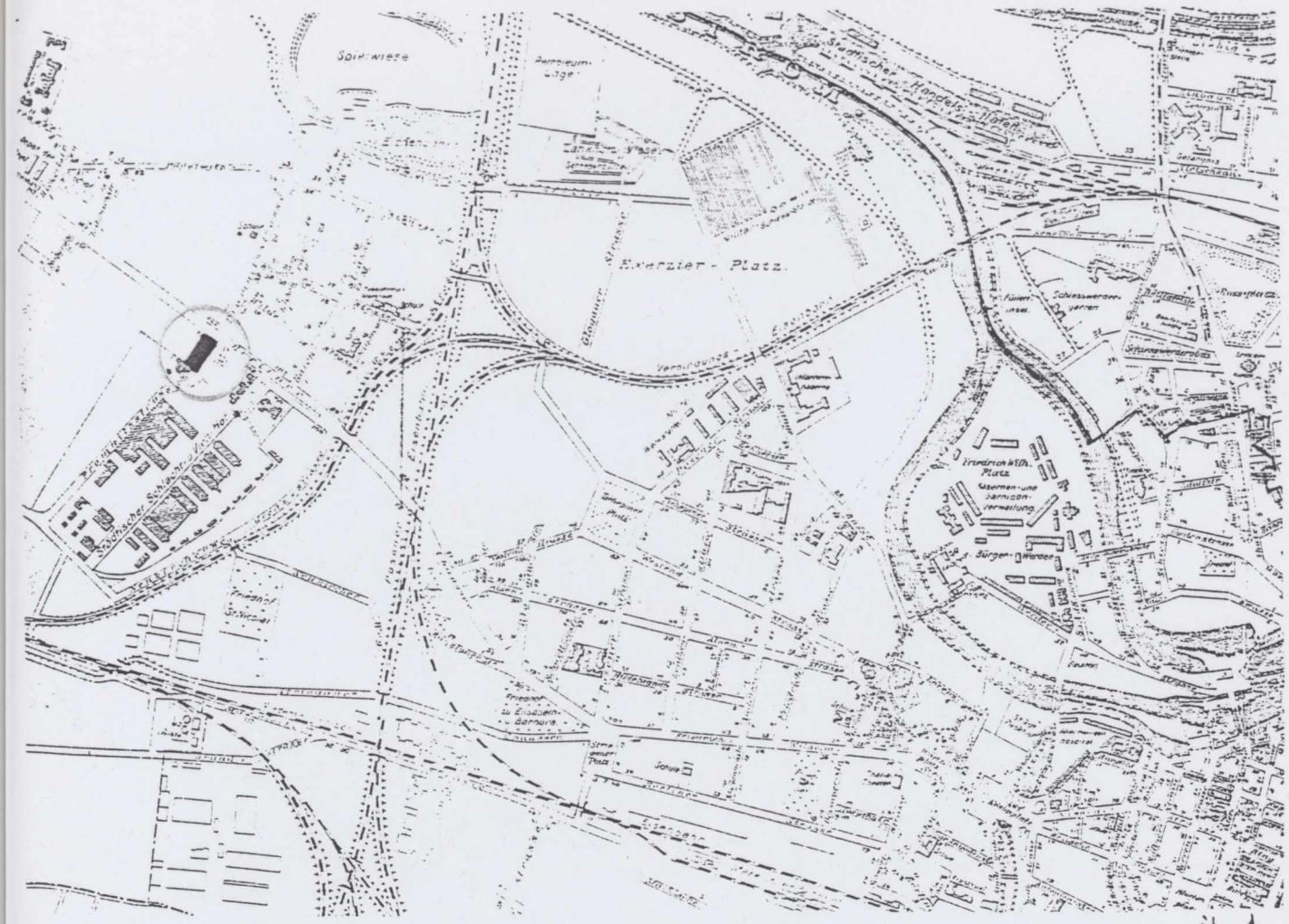
Spielwiese
Petroleum-Lager
Exerzier - Platz
Schiesswerder-garten
Friedrich Wilh. Platz
Kasernen- und Garnison-Verwaltung
Bürger-Werder
Friedhof St. Nicolai
Friedhof zu Elisabeth-Barnova
Schule

il. 1

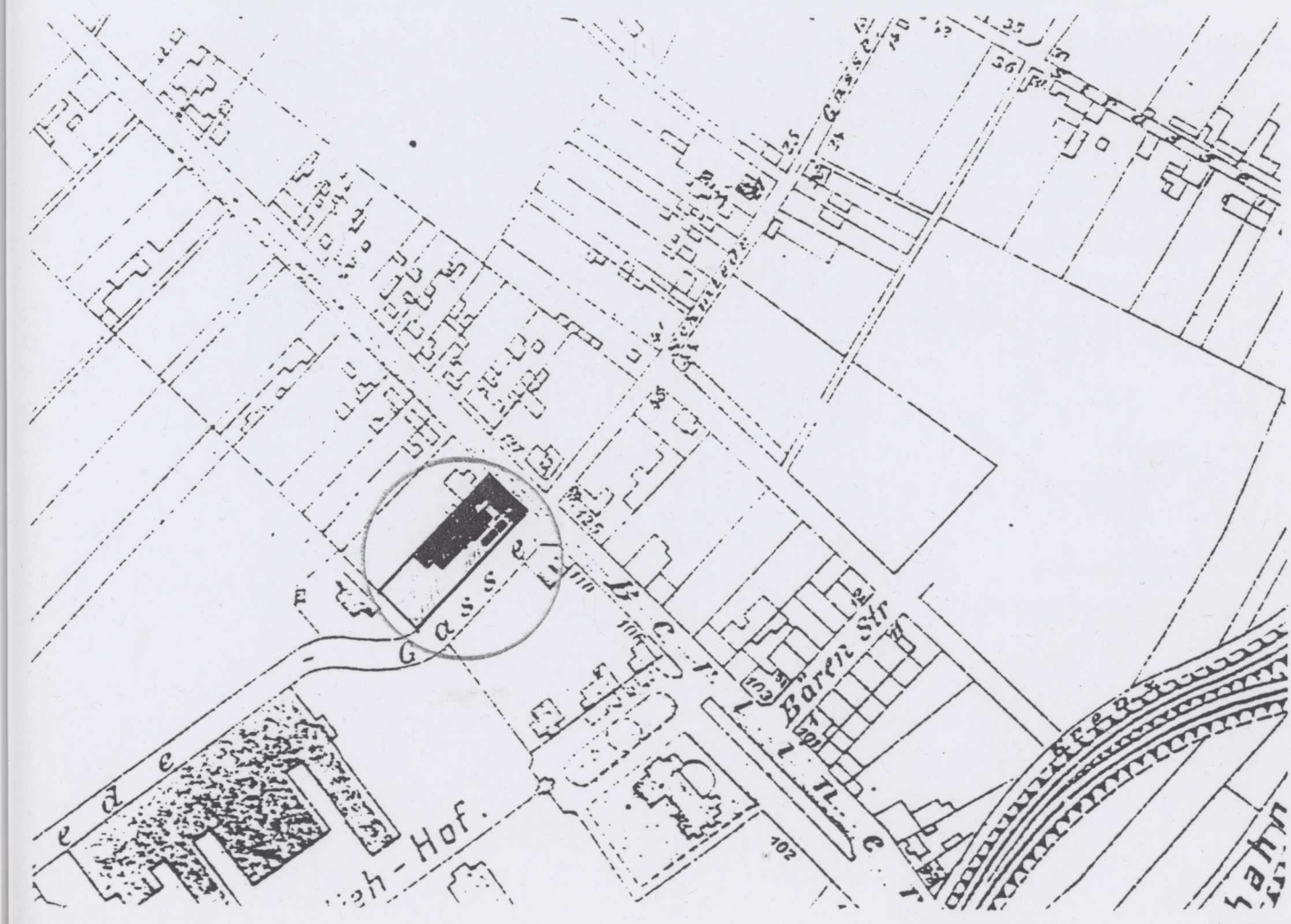
Gasse
Bären Str
Hof.

il. 2

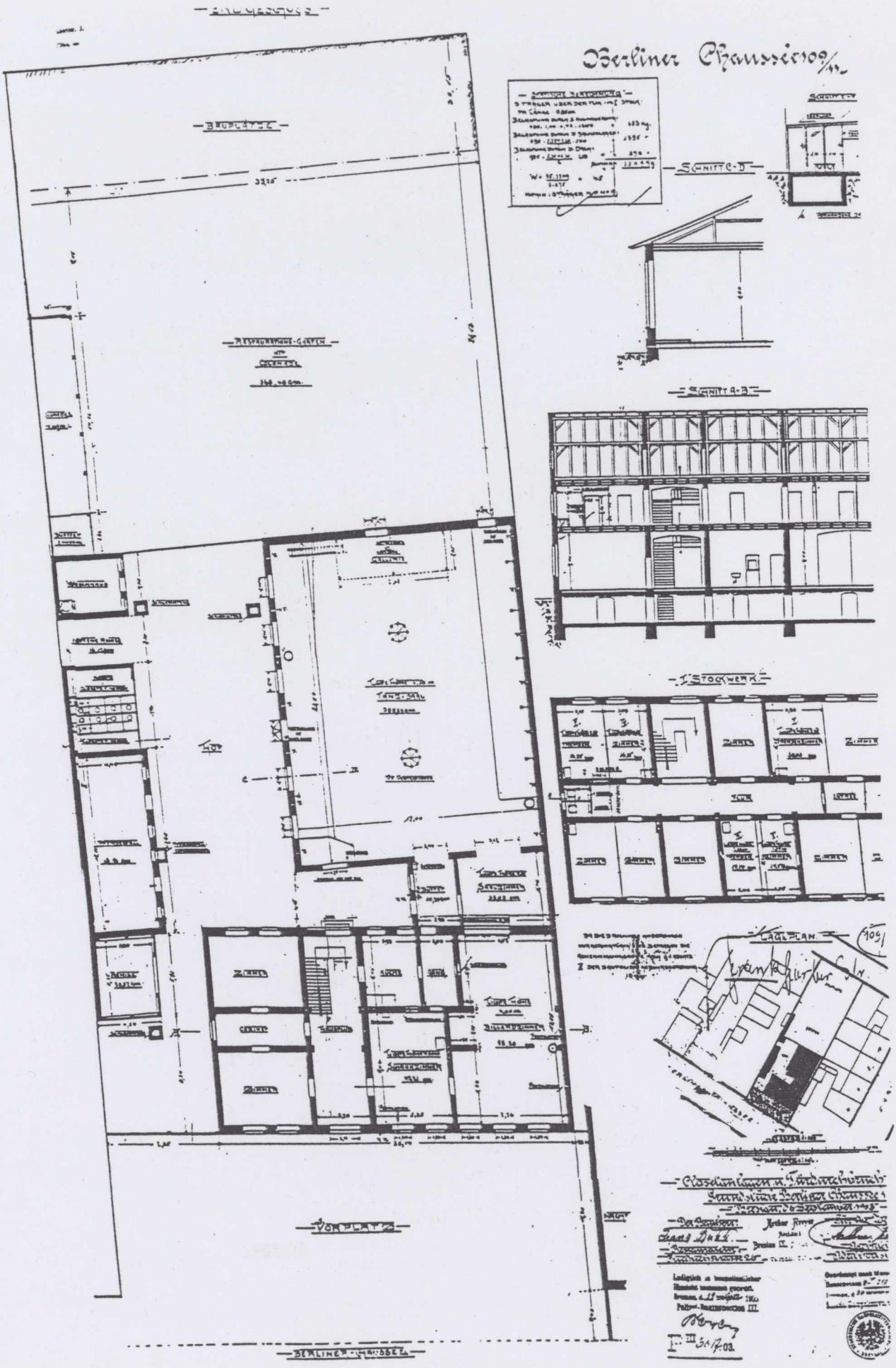
Berliner Pferdebahn
SCHNITT C-D
SCHNITT A-B
I. STOCKWERK
LAGEPLAN
VORPLATZ
BERLINER CHAUSSEE

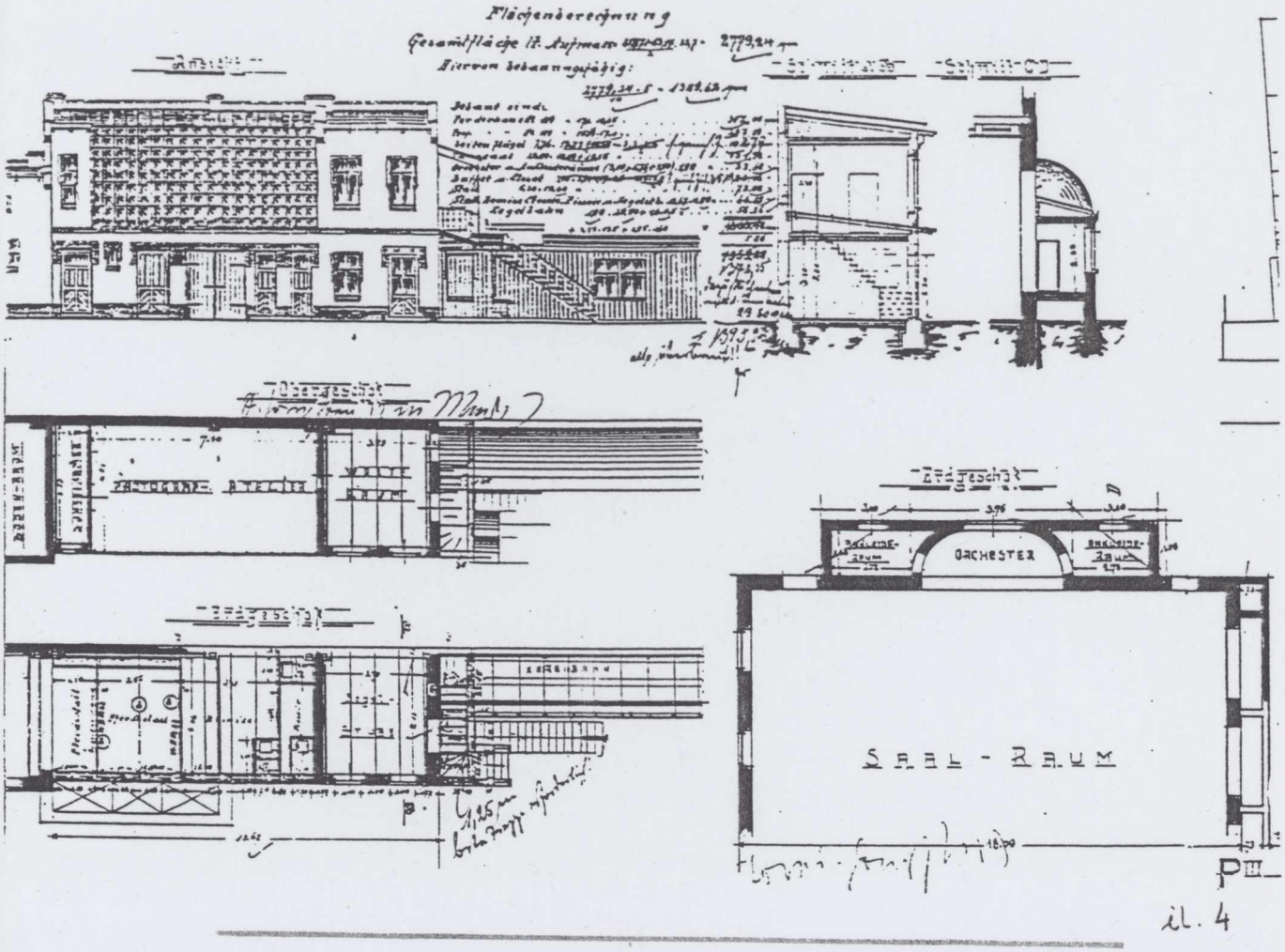

zu 4

Lageplan 1:100

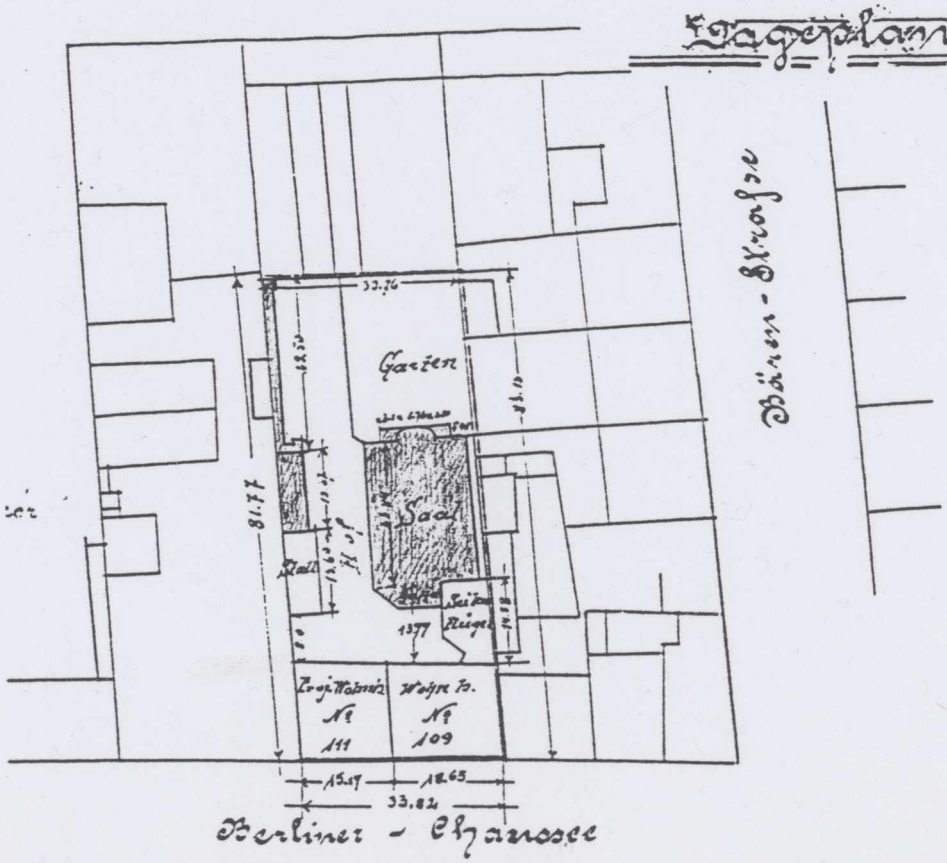

zu 5

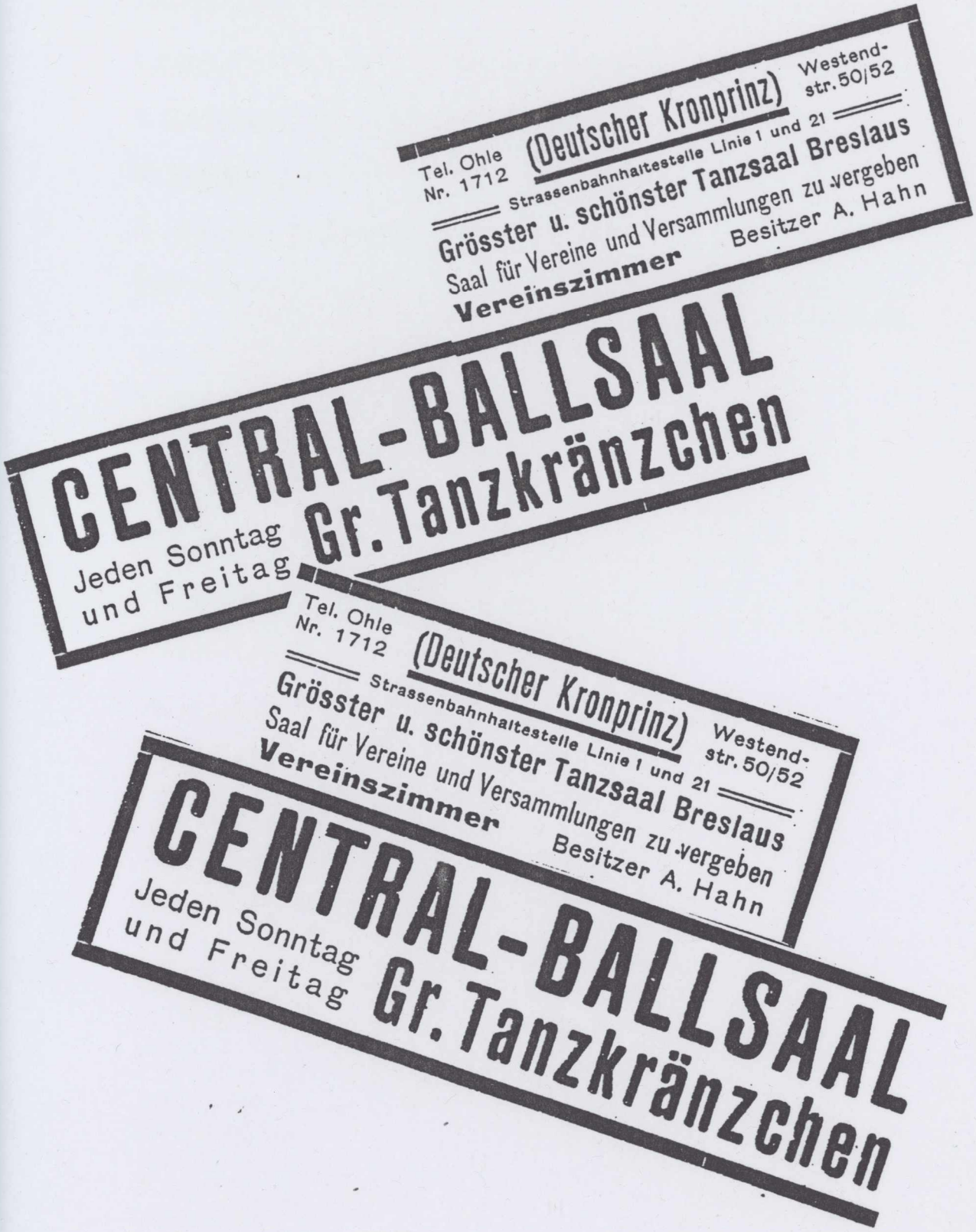
Tel. Ohle
Nr. 1712
(Deutscher Kronprinz)
Westend-
str. 50/52
Strassenbahnhaltestelle Linie 1 und 21
Grösster u. schönster Tanzsaal Breslaus
Saal für Vereine und Versammlungen zu vergeben
Vereinszimmer
Besitzer A. Hahn
CENTRAL-BALLSAAL
Jeden Sonntag
und Freitag
Gr. Tanzkränzchen

DEUTSCHER KRONPRINZ

I. Adres: *Kurze Gasse* 17/18 (50/52), [ul. Zachodnia]

II. Okres działalności: 1867 r. - 1945 r.?

III. Pozostałe nazwy: -

IV. Elementy składowe założenia:

1867 r. - budynek frontowy z salą bilardową i bufetem na parterze oraz salą wielkofunkcyjną z galerią, której towarzyszyły bufet i pomieszczenie klubowe; za budynkiem niewielki ogród,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- R. Ebneter, mistrz murarski, A. Gericke, cieśla
1867 r., proj. budynku głównego założenia;

VI. Literatura:-

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3145.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia;
1893 r. Ze zbiorów kartograficznych BU we Wr
2. Projekt budynku frontowego, elewacja;
1867 r., ABmW, sygn. 881/67
- właściciel: j.w.
-projektant: R. Ebneter, mistrz murarski
A. Gericke, cieśla
3. Projekt budynku frontowego, przekroje i plan piwnic;
1867 r., ABmW, sygn. 881/67
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
4. Projekt budynku frontowego, plan parteru i piętra;
1867 r., ABmW, sygn. 881/67
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
5. Plan sytuacyjny założenia;
1912 r., ABmW.

IX. Stan zachowania: Nie istnieje.

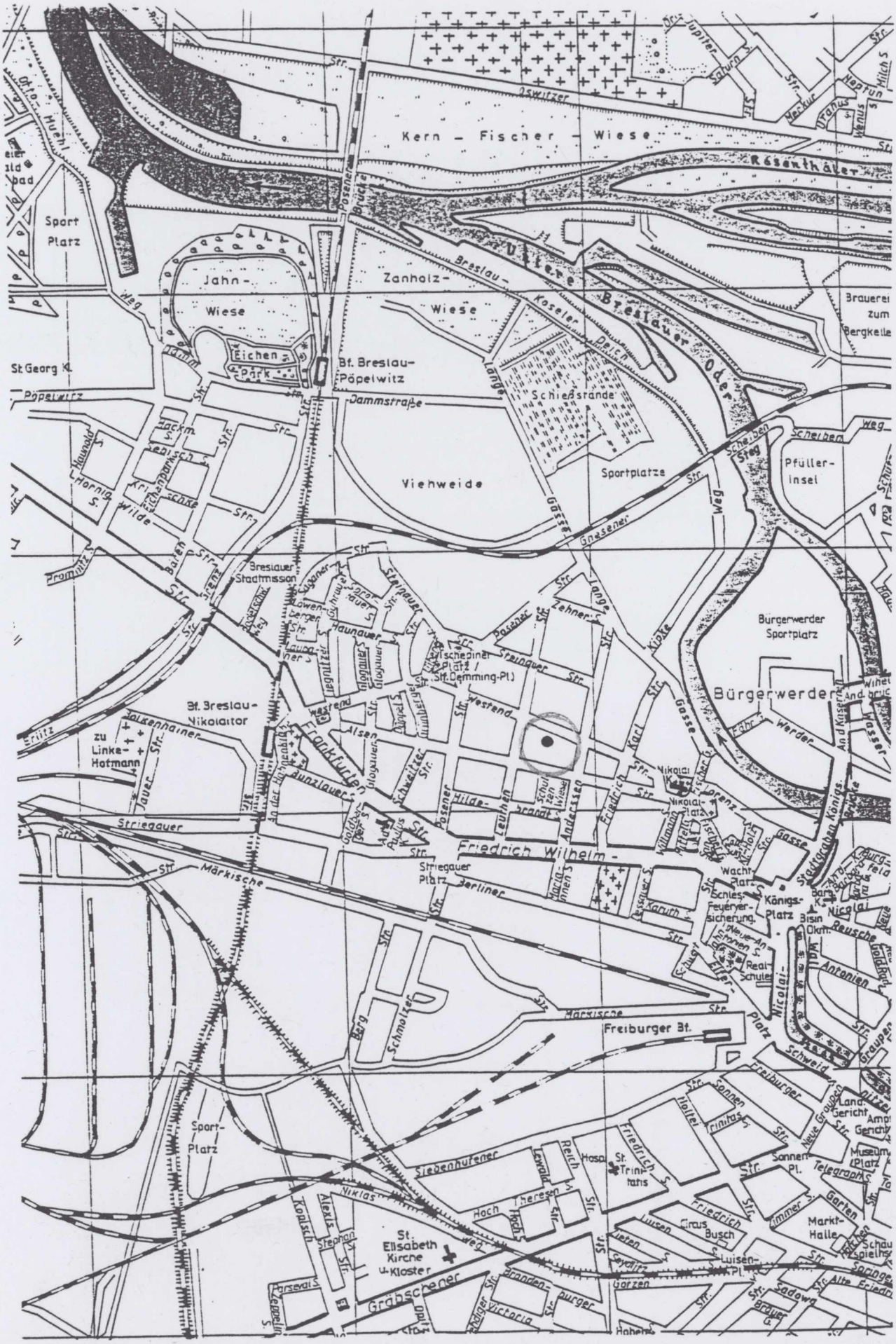
Kern - Fischer - Wiese
Rosenthaler
Oswitzer
Sport Platz
Jahn-Wiese
Zanholz-Wiese
Eichen Park
Bf. Breslau-Pöpelwitz
Dammstraße
Schießstände
Viehweide
Sportplätze
Ältere Breslauer Oder
Breslauer Koseler Deich
Brauerei zum Bergkeller
Pfüller-Insel
St. Georg Kl.
Pöpelwitz
Breslauer Stadtmission
Bürgerwerder Sportplatz
Bürgerwerder
Bf. Breslau-Nikolaitor
zu Linke-Hotmann
Frankfurter
Friedrich Wilhelm-
Striegauer Platz
Striegauer
Märkische
Freiburger Bf.
Sport-Platz
Siebenhufener
St. Elisabeth Kirche u. Kloster
Gräbschener
Königs-Platz
Nicolai-Platz
Schles. Feuerversicherung
Wacht-Platz
Real-Schule
Museum
Markt-Halle
Circus Busch
Luisen-Pl.
Sonnen-Pl.
Telegraph
Land-Gericht
Schweidnitzer
Antonien
Graupen
Garten
Sadowa
Springer
Alte Friedr.
Schmolzer
Berg
Niklas
Koelsch
Alexis
Stephan
Parseval
Zeppelin
Brandenburger
Victoria
Hochstr.
Theresien
Reich
Lewald
Friedrich
Hosp. St. Trinitatis
Sonnen
Trinitas
Holtei
Neue Graupen
Gitzer
Amp
Gerichts
Telegraph
Zimmer
Luisen
Leipziger
Seydlitz
Görzen
Hohenz.
Schau-Spielhaus
Alte Friedr.
Sadowa
Brauer G.
Schweid
Freiburger
Nicolai-Platz
Königs-Platz
Bisin Okm.
Neue Antonien
Reusche
Stadtgraben
Königs-Brücke
Wasser
Fähr
Werder
Kasernen
Andreas
Kipke
Karl
Friedrich
Nikolai
Lorenz
Willmann
Karuth
Westend
Alsen
Schweitzer
Bunzlauer
Hilde-brandt
Andersen
Posener
Zehner
Steinauer
Haunauer
Löwenberger
Glogauer
Legnitzer
Gnesener
Scheiben
Steg
Pfüller-Insel
Jupiter
Saturn
Merkur
Uranus
Neptun
Venus
Milch S.
Otto-Muehl
Prommitz
Hornig S.
Wilde
Krischke
Eichenparkweg
Sebisch
Jackm S.
Haunold S.
Eriitz
Jauer
Balken
Grenz
Hainer
Volkenhainer
Schweidnitzer
Berg
Schmolzer
Gräbschener
Gassen
Lange
Str.
Weg
Platz
Brücke
Bahn
Gasse

il. 1

Aufriß

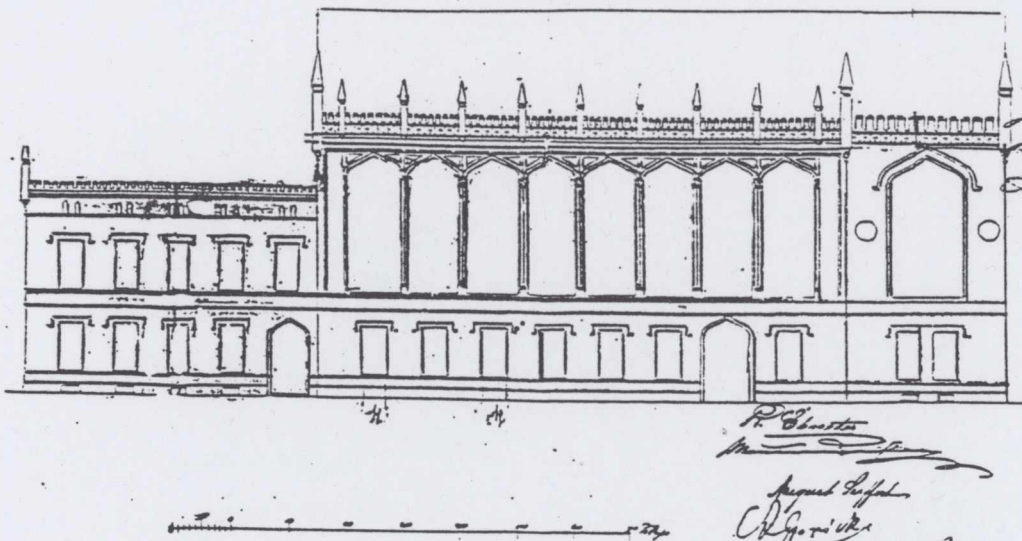

il. 2

Aufriß

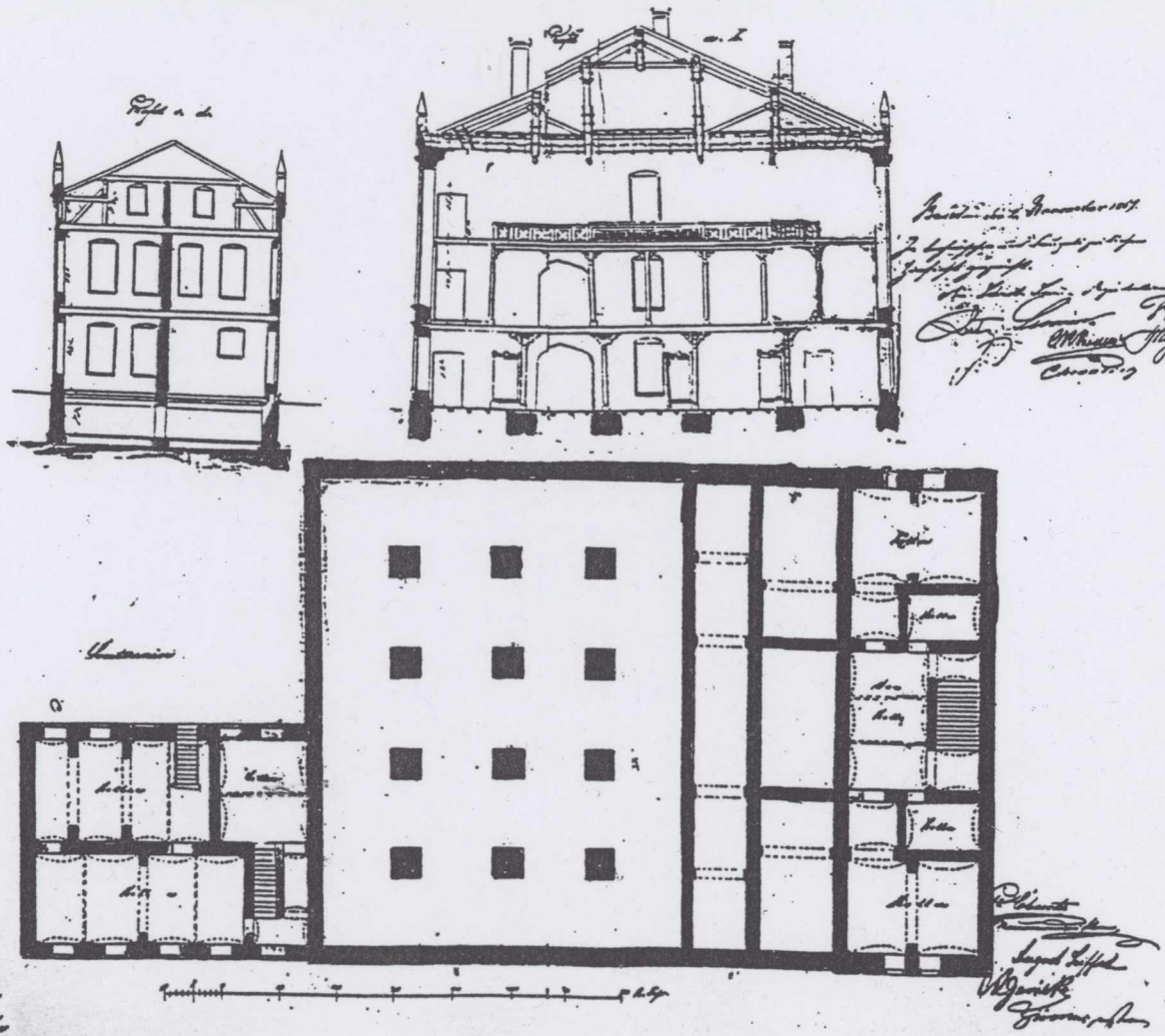

il. 3

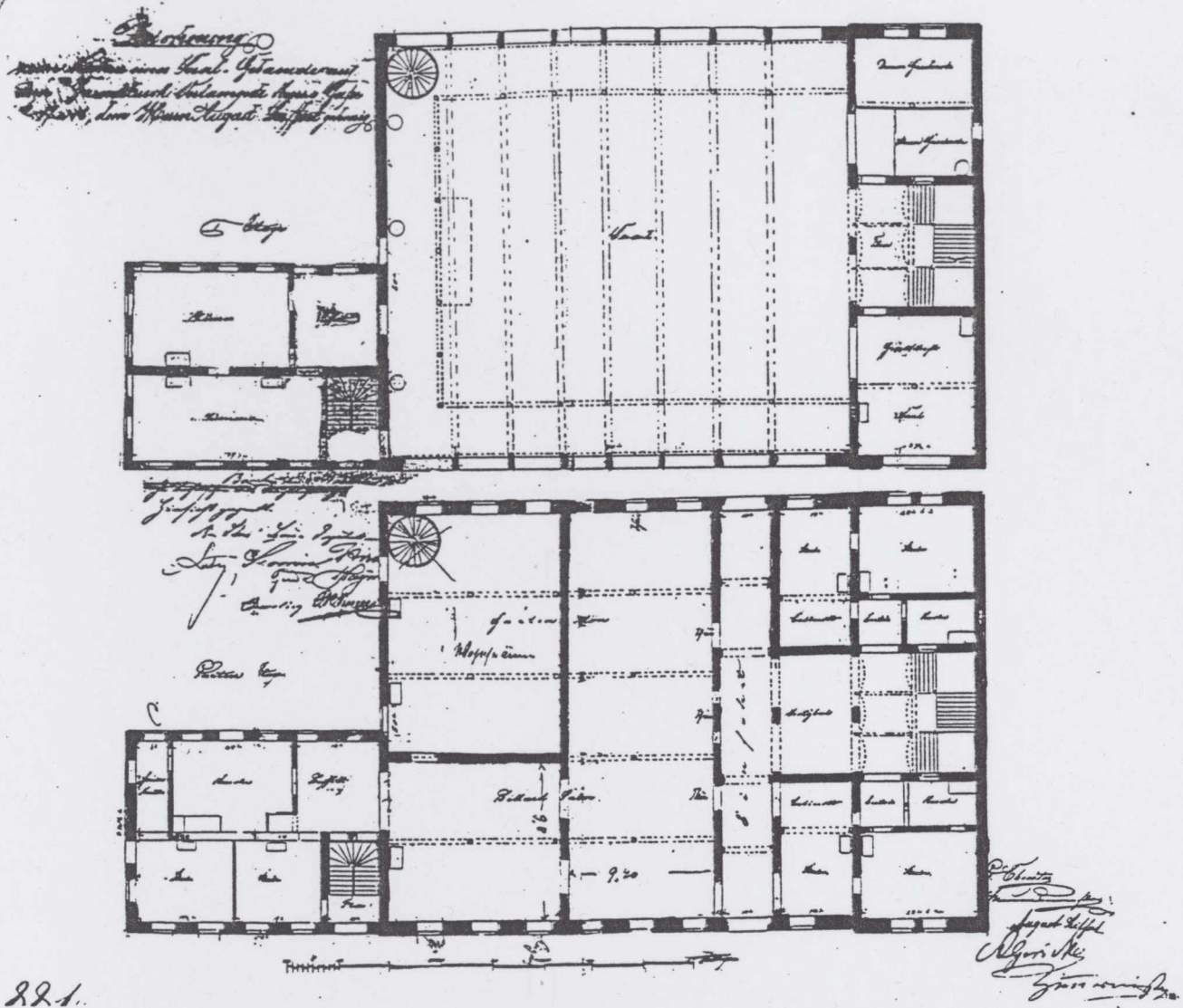

22-1.

il. 4

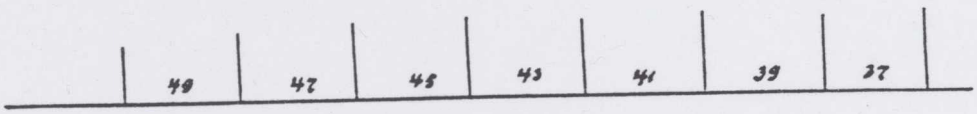

Kurze = Gasse.

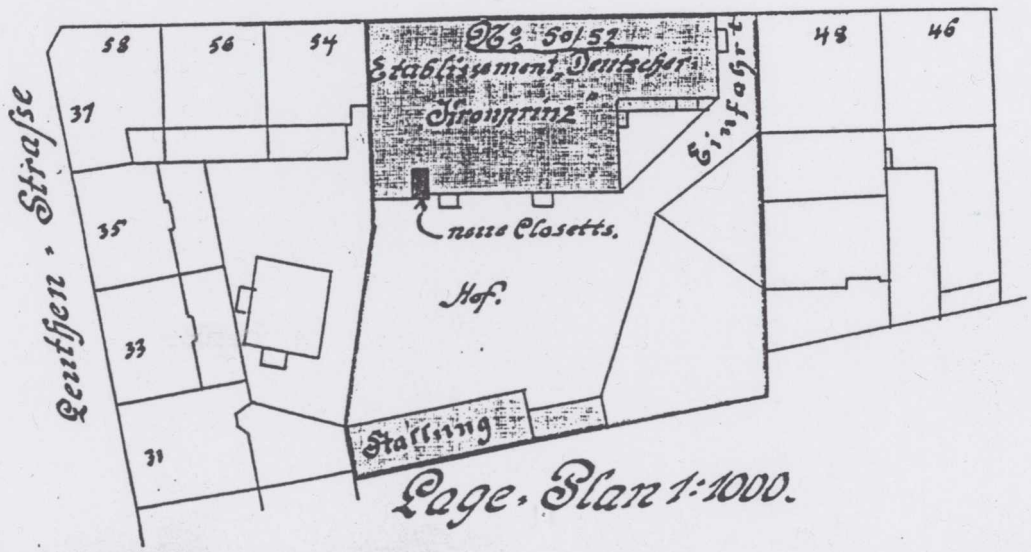

Lage-Plan 1:1000.

il. 5

136a

LINDENRUH

LINDENRUH

I. **Adres**: *Kurze Gasse* 14 (ul. Zachodnia)

II. **Okres działalności**: 1825 r.? - 1841 r.?

III. **Pozostałe nazwy**: -

IV. **Elementy składowe założenia**:

1825 r. - kawiarnia w budynku stojącym przy drodze, za którą obszerny, regularnie zakomponowany ogród , a w nim koncerty muzyczne (brak informacji na temat wyposażenia ogrodu),
1829 r. - na miejscu spalonej kawiarni stanął nowy budynek, w którym m.in. pomieszczenia klubowe,

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**: - Nie ustalono.

VI. **Literatura**:

1. *Adressbuch...*, 1839 r., s. 500
2. M. MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 159
3. F. NOESELT, *Breslau...*, s. 402
4. F. ROESELT, *Breslau...*, s. 269
5. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 433

VII. **Źródła ikonograficzne**:

1. Plany Wrocławia.

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia I.D. Grussona, 1827 r.
Ze zbiorów MN we Wr.
2. Fragment planu E. Hoffmanna, 1827 r.
Ze zbiorów kartograficznych BU we Wr.
3. Fragment planu Wrocławia J. Schneidera, 1846 r.
Ze zbiorów kartograficznych BU we Wr.
4. Fragment planu Wrocławia C. Studta, 1853 r.
Ze zbiorów kartograficznych BU we Wr.

IX. **Stan zachowania**: Nie istnieje.

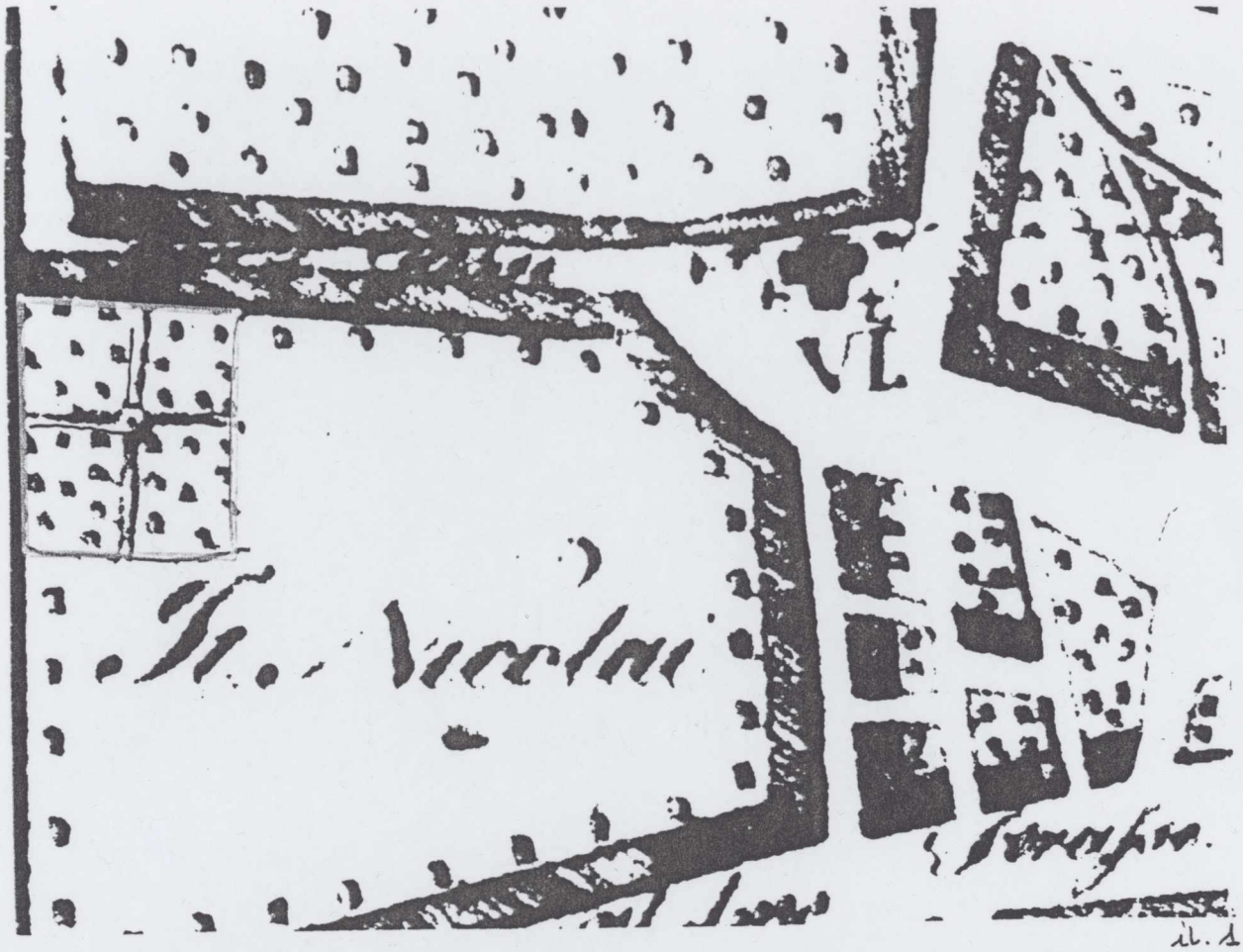

il. 1

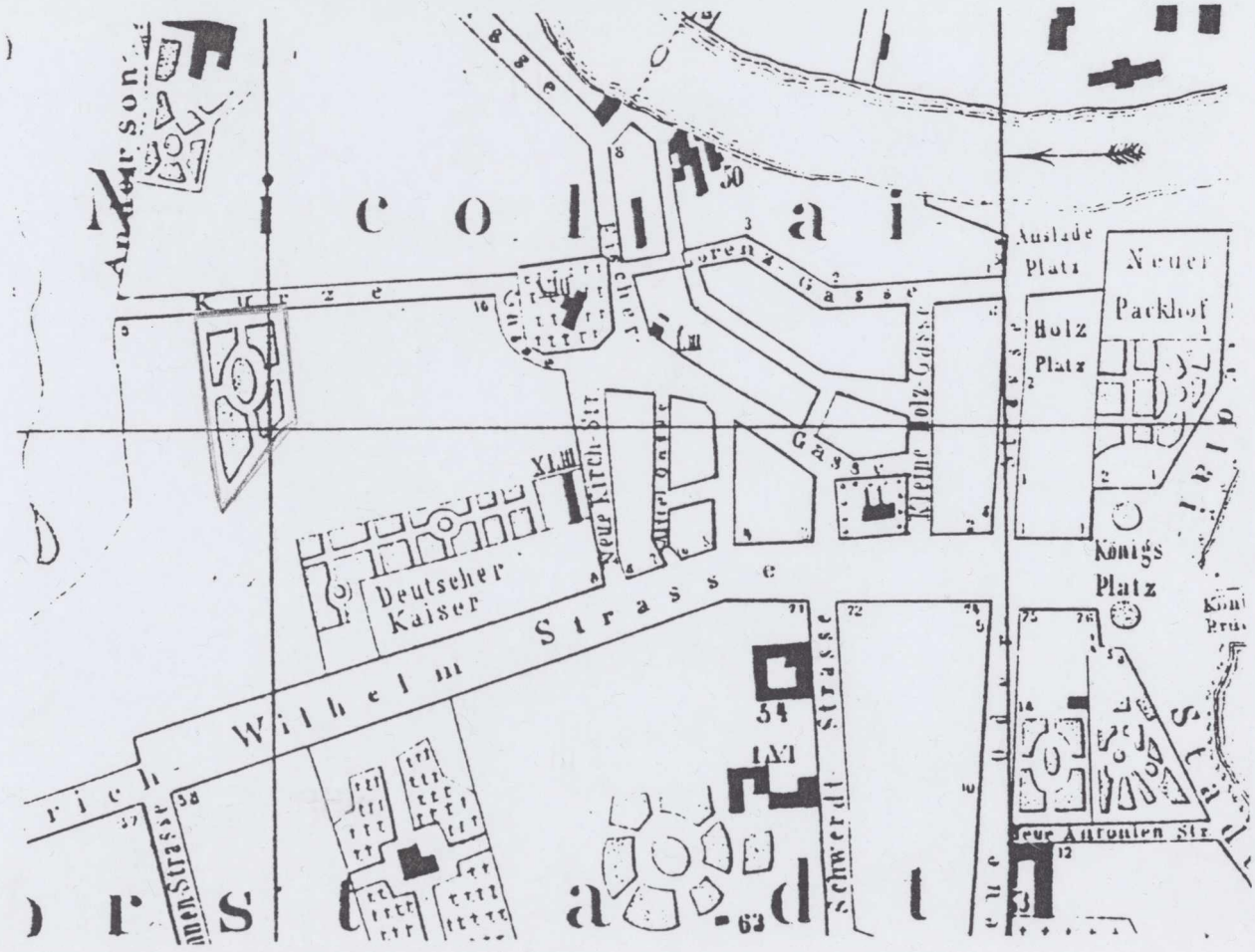

il. 2

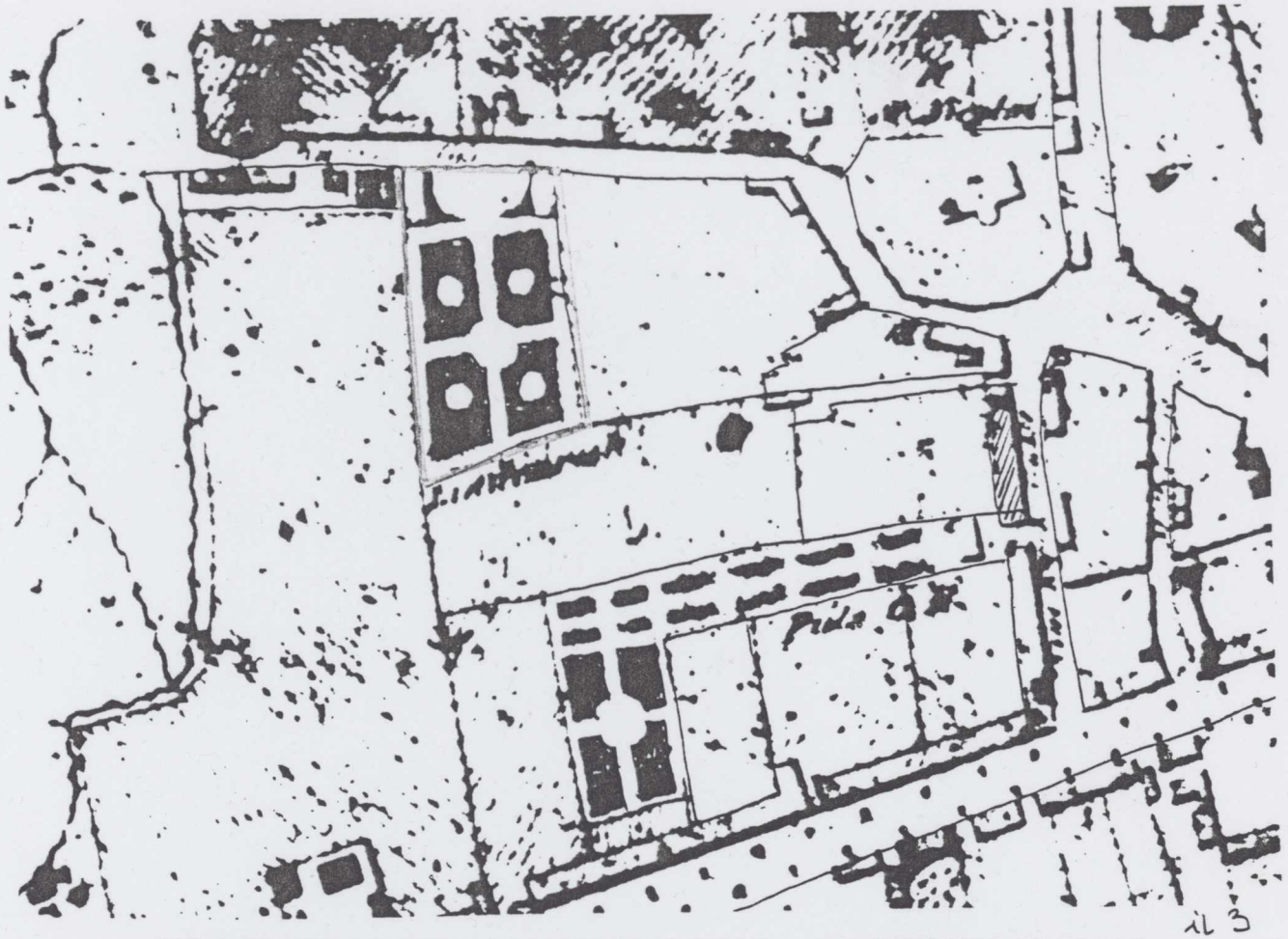

il 3

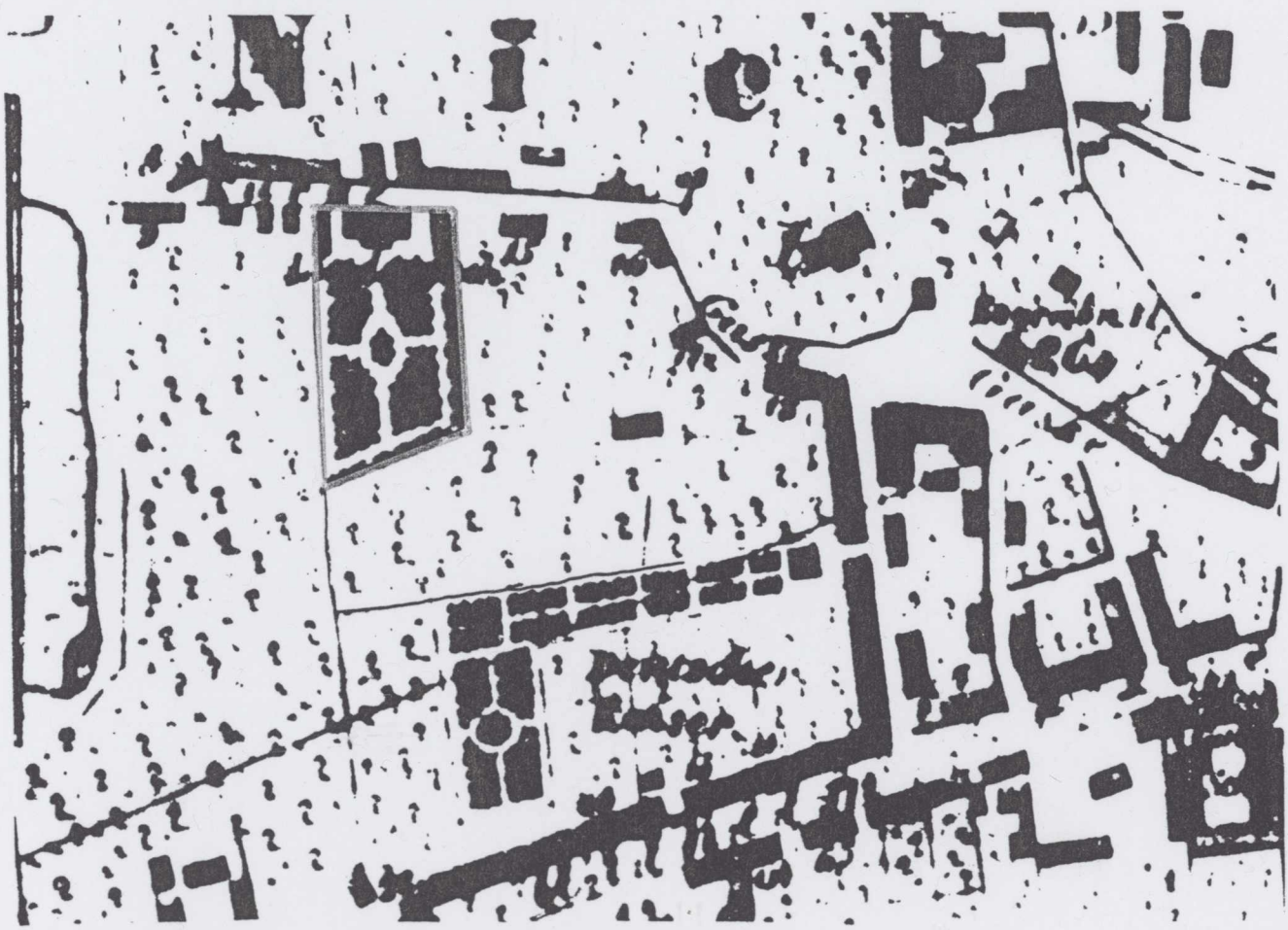

il. 4

WYDZIAŁ ARCHITEKTURY

INSTYTUT HISTORII ARCHITEKTURY, SZTUKI I TECHNIKI

D1 912/4021

A.

PRACA DOKTORSKA

Marzanna Jagiełło-Wenzel

Architektura wrocławskich *etablissements*

tom II, cz. 2 : **Katalog**

Praca doktorska wykonana
w Zakładzie Konserwacji i Rewaloryzacji Architektury
Politechniki Wrocławskiej
pod kierunkiem
prof. dra hab. Edmunda Małachowicza

POLITECHNIKA WROCŁAWSKA
ARCHIWUM UCZELNI
Sygn. 3405/82
Miejsce złożenia

6.11.N.

s. 326 124

SPIS TREŚCI t. II, cz. 2

IV. Przedmieście Odrzańskie:

1. ***Schiesswerder***, *Am Schiesswerderplatz*, (Plac Strzelecki)
2. ***Bei Casperke***, *Mathiasstrasse* 81, (ul. Drobnera)
3. ***Gabels's Garten***, *Mehl Gasse* 7, (ul. Rydygiera)

V. Przedmieście Piaskowe:

1. ***Wintergarten***, *Scheitnigerstrasse* 11, (ul. Szczytnicka)
2. ***Volksgarten***, *Michaelistrasse* 15 (48), (ul. Nowowiejska)
3. ***Prinz von Preussen***, *Lehmdamm* 11, (ul. Prusa)
4. ***Odeon***, *Sterngasse* 12 (27), (ul. Sienkiewicza)
5. ***Kaffehaus zum Seeloewen***, *Uferstrasse* 52 (45), (ul. Wybrzeże Wyspiańskiego)

VI. Przedmieście Oławskie:

1. ***Scholtz Etablissment***, *Margaretenstrasse* 17, (ul. Mazowiecka)
2. ***Zum Goldener Scepter***, *Klosterstrasse* 16, (ul. Traugutta)
3. ***Schrinner Garten***, *Mauritiusplatz* 4, (Plac Wołoski 4, ul. Wołoska 9)

VII. Tereny podmiejskie:

A. ***Alt Scheitnig*** (Szczytniki):

1. ***Kaiser Park***, *Alt Scheitnig* 2, Parkstrasse 16(21), (ul. Parkowa)
2. ***Alt Scheitnig 11***, *Alt Scheitnig* 11, *Parkstrasse* 35, (ul. Parkowa)

B. ***Kleinburg, Gabitz, Huben*** (Borek, Gajowice, Huby):

1. ***Etablissement Friebeberg***, *Kleinburg, Kaiser Wilhemstrasse* 121/125 (ul. Sztabowa)
2. ***Tanz Variete' Kurgarten***, *Kleinburg, Kuerasierstrasse* 12/18, (ul. gen. Hallera)
3. ***Konzerthaus Roland***, *Kleinburg, Kaiser Wilhelmstrasse* 172/174, (ul. Powstańców Śląskich)
4. ***Zimmermann's Garten Etablissement***, *Gabitz, Graebschenerstrasse* 97 (181/183), (ul. Grabiszyńska)
5. ***Harmonie***, *Gabitz, Graebschenerstrasse* 33 (139/141), (ul. Grabiszyńska)
6. ***Atlantik***, *Gabitz, Graebschenerstrasse* 74, (ul. Grabiszyńska)
7. ***Hildebrand's Etablissement***, *Huben, Neudorfstrasse* 10 (33), (ul. Komandorska)
8. ***Tivoli***, *Huben, Neudorfstrasse* 39, (ul. Komandorska)

C. ***Weidendamm, Morgenau*** (Rakowiec):

1. ***Der Weidendamm***, *Am Weidendamm* 1, (ul. Na Grobli)
2. ***Neu Holland***, *Am Weidendamm* 4, (ul. Na Grobli)
3. ***Konzerthaus Kroter***, *A. Weidendamm* 9 (40/44), (ul. Na Grobli)

4. ***Etablissement Wappenhof***, *Morgenau, Am Weidendamm* 14/16, (ul. Na Grobli)
6. ***Rosengarten***, *Morgenau, Morgenaustrasse* 12 (28 e), (ul. Rakowiecka)
7. ***Etablissement Schweitzerhof***, *Morgenau, Morgenstrasse* 2 (51), (ul. Rakowiecka)
8. ***Etablissment Henkner***, *Morgenau, Morgenaustrasse* 9 (56), (ul. Rakowiecka)
9. ***Etablissment Sindermann***, *Morgenau, Morgenaustrasse* 8 (ul. Rakowiecka)
10. ***Etablissement Buergersaele***, *Morgenau, Morgenaustrasse* 3/4, (ul. Rakowiecka)

D. ***Grueneiche***, ***Bartheln***, (Dąbie, Bartoszowice)
- *etablissemnts* związane z trasą statku wycieczkowego

1. ***Wilhelmshafen***, *Barthelnstrasse*
2. ***Schillergarten***, *Gruneiche*

E. Teren za *Freiburger Bahnhof*, (Dworzec Świebodzki)

1. ***Schwietzerhaus***

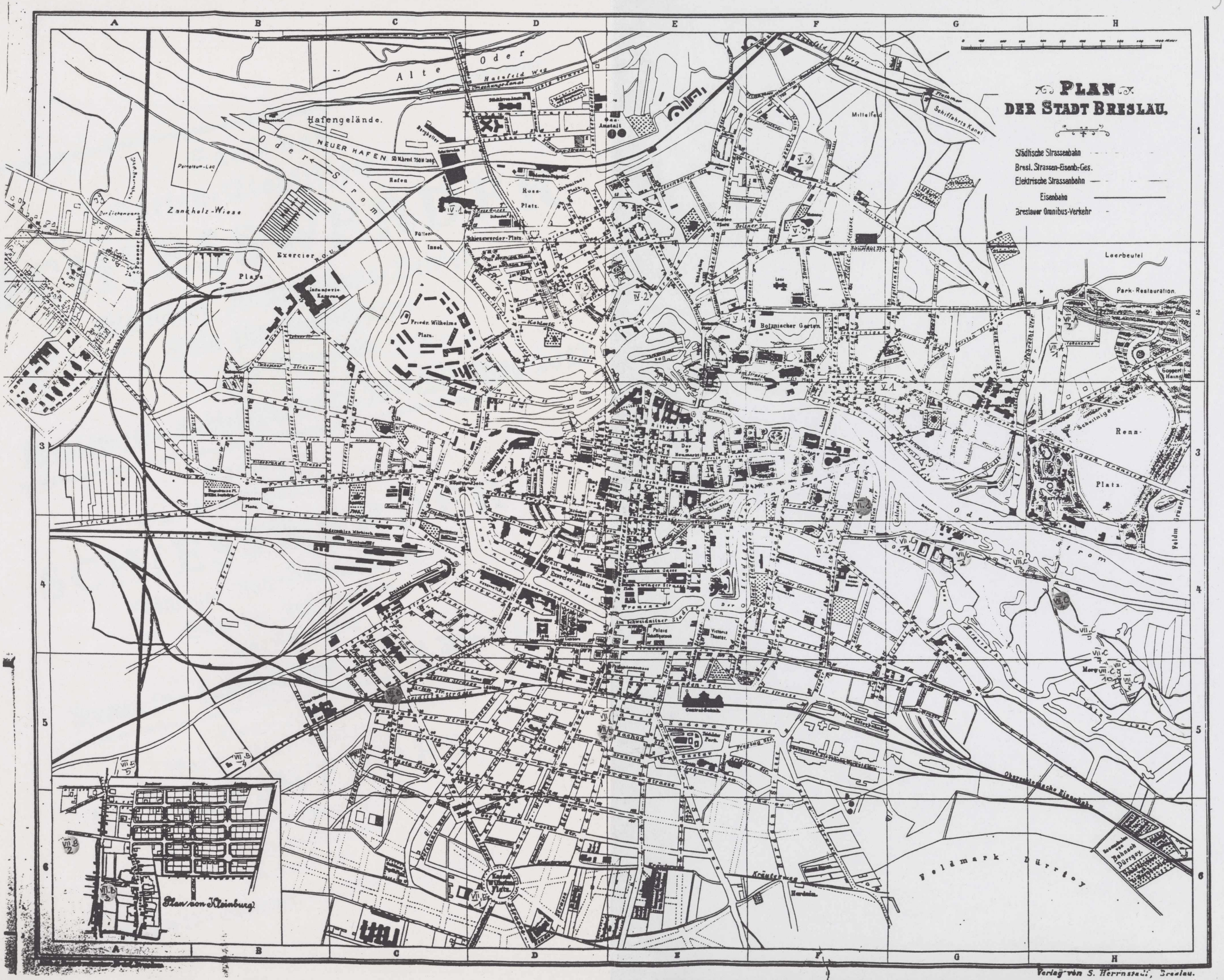
PLAN
DER STADT BRESLAU.
Städtische Strassenbahn
Bresl. Strassen-Eisenb.-Ges.
Elektrische Strassenbahn
Eisenbahn
Breslauer Omnibus-Verkehr
Alte Oder
Hafengelände.
NEUER HAFEN
Oder Strom
Zankholz-Wiese
Exercier Platz
Friedr. Wilhelms Platz.
Ross-Platz.
Schiesswerder-Platz.
Botanischer Garten.
Mittelfeld
Schiffahrts Kanal
Leerbeutel
Park-Restauration.
Renn-Platz.
Feldmark Dürrgoy
Oberschlesische Eisenbahn
Central-Schuh.
Sadowa Strasse
Kaiser Wilhelms Platz.
Plan von Kleinburg.
Verlag von S. Herrnstadt, Breslau.

Saal- und
Garten-Etablissement
SCHIESSWERDER
Ständiger Restaurations-Betrieb
Säle für Festlichkeiten
Inh. Georg Olm
Breslau 10 ✦ Schießwerderpl. 25 ✦ Tel. Ring 2042

Saal- und
Garten-Etablissement
SCHIESSWERDER
Ständiger Restaurations-Betrieb
Säle für Festlichkeiten
Inh. Georg Olm
Breslau 10 ✦ Schießwerderpl. 25 ✦ Tel. Ring 2042

Saal- und
Garten-Etablissement
SCHIESSWERDER
Ständiger Restaurations-Betrieb
Säle für Festlichkeiten
Inh. Georg Olm
Breslau 10 ✦ Schießwerderpl. 25 ✦ Tel. Ring 2042

SCHIESSWERDER ETABLISSEMENT

I. **Adres**: *Am Schiesswerderplatz* (Plac Strzelecki)

II. **Okres działalności**: 1777 r. - 1945 r.
1777 r. - 1864 r. - własność Bractwa Strzeleckiego
1864 r. - 1945 r. - *etablissement*, własność miasta

III. **Pozostałe nazwy**: *Schiesswerder, Schiesswerdergarten,*

IV. **Elementy składowe założenia**:

1777 r. - strzelnica z placem,
1825 r. - obok strzelnicy ogród różany,
1836 r. - teren towarzyszący strzelnicy miejscem rozrywki, festynów, koncertów, pokazów (brak informacji na temat wyposażenia terenu),
1855 r. - wielka sala koncertowa (1144 m kw., 1000 miejsc) z galerią i towarzysząca jej restauracja, sala do bilarda, pomieszczenia klubowe; dwie wieże i loggia w budynku sali koncertowej jako miejsca widokowe; obok ogród krajobrazowy, o pow. ok. 3 ha, w którym m.in. kolumnada,
1863 r. - cieplarnia, domek portiera, apartament w ogrodzie,
1867 r. - w ogrodzie trzy fontanny,
1869 r. - budynek szklarni,
1885 r. - pawilon ogrodowy,
1886 r. - pawilon muzyczny w ogrodzie,

W latach 1878, 1892, 1893 i 1901 odbywały się na terenie *Schiesswerder* i sąsiadującej z nią tzw. *Fuellert Insel* wystawy ogrodnicze - *Schlesische Gartenbau Austellung*. Towarzyszyły temu nowe, czasowe inwestycje budowlane na terenie ogrodu. Najokazalsze pośród nich były pawilony wystawowe i gastronomiczne oraz różnego rodzaju cieplarnie.

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**:

- Hermann Friedrich Waessemann, budowniczy
1855 r., proj. sali koncertowej i muzycznej sceny ogrodowej;
- Nees v. Esenbeck, królewski inspektor do spraw ogrodów
1855 r., proj. ogrodu;
- Richard Pluedemann, Karl Klimm, architekci
1885 r., proj. pawilonów ogrodowych,
- Hugo Baum, budowniczy
1892 r., plan sytuacyjny i proj. pawilonów na wystawę,

VI. **Literatura**:

1. F. G. FISCHER, *Fuehrer...*, s. 208
2. P. HABEL, *Fuehrer...*, s. 10
3. *Komm, ich zeige...*, s. 88
4. J. KREBS, *Wanderungen...*, s. 309-312
5. H. MARKGRAF, *Breslau...*, s. 98
6. H. MARKGRAF, *Die Strassen...*, s. 180-182
7. M. MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 159

8. E. MORGENSTERN, *Fuehrer...*, s. 50
9. *Neue Fuehrer*, s. 3
10. F. NOESELT, *Breslau...*, s. 402
11. F. ROESELT, *Breslau...*, s. 272
12. G. ROLAND, *Voolstaendige...*s. 97, 118, 436, 460, 309-312
13. G. SCHEUERMANN, *Das Breslau-Lexikon*, s. 1172
14. J. STEIN, *Geschichte...*, s. 544
15. L. WOERL, *Fuehrer...*, s. 6
16. A. ZABŁOCKA-KOS, *Neorenesans...*, s. 206
17. M. ZDUNIAK, *Muzyka...*, s. 88

VII. **Źródła ikonograficzne**:

1. Zbiory ABmW,
2. Grafika J. C. Richtera, 1800 r., akwforta+akwatinta.
Ze zbiorów MN we Wr.
3. *Architektonisches Skizzenbuch*, t. 27, il. 5; t. 41, il. 1.

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia E. Hoffmanna, 1827 r.
Ze zbiorów graficznych BU we Wr.
2. Fragment planu Wrocławia J. Matterna, 1865 r.
3. Zabawy w ogrodzie *Schiesswerder*;
1800 r., Johann Karol Richter, akwf.+ akatinta; BU Wr.
4. Plan sytuacyjny założenia dla potrzeb *Gartenbau-Austellung*, 1892 r.
5. Projekt sali koncertowej, plan piwnic;
1854 r., ABmW, sygn. p-89
- właściciel: *Schutzengesellschaft*
- projektant: H.F. Waessemann, budowniczy
6. Projekt sali koncertowej, plan parteru;
1854 r., ABmW, sygn. p-112
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
7. Projekt sali koncertowej, przekrój podłużny;
1854 r., ABmW
- właściciel j. w.
-projektant: j. w.
8. Projekt sali koncertowej, przekrój poprzeczny;
1854 r., ABmW
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
9. Projekt sali koncertowej, przekrój poprzeczny;
1854 r., ABmW
- właściciel: j. w.
- projektant: j.w.
10. Projekt sali koncertowej, elewacja ogrodowa;
1854 r., ABmW
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
11. Projekt dekoracji sali koncertowej, fragment detalu i kolorystyki wnętrza;
1854 r. W: *Architektonisches Skizzenbuch*, t. 41, il. 1

1854 r. W: *Architektonisches Skizzenbuch*, t. 41, il. 1
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
12. Projekt ogrodowej sceny muzycznej;
1854 r. W: *Architektonisches Skizzenbuch*, t. 27, il. 5
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
13. Projekt wieży wodnej, elwacja, przekrój, rzut;
1867 r., ABmW, sygn. 486
- właściciel: miasto Wrocław
- projektant: C. Westphan, mistrz murarski
Ehlers, cieśla
14. a.b.c. Projekty (niezrealizowane) rozbudowy założenia, elewacje od strony (*Schiesswerderplatz*);
1862 r., ABmW
15. a.b. Projekty (niezrealizowane) rozbudowy założenia;
1862 r., ABmW
16. a.b.c. Projekty (niezrealizowane) rozbudowy założenia, elewacje od strony ogrodu;
1862 r., ABmW
17. a.b.c. Projekty budynku portierni;
1863 r., 1885 r., 1887 r., ABmW
- właściciel: miasto Wrocław
- projektant:
18. Projekt kolumnady;
1883 r., ABmW
- właściciel: miasto Wrocław
- projektant:
19. a.b. Projekty budynku kasy biletowej;
1886 r., ABmW, sygn. p-100, p-96
20. Projekt altany;
1885 r., ABmW, sygn. H.W. 1138.85
- właściciel: j. w.
- projektant:
20. a.b. Projekty letniej sceny muzycznej;
1886 r., ABmW, sygn. p-93
- właściciel: j. w.
- projektant: R. Pluedemann
21. Projekt hali wystawowej na wystawę ogrodniczą w 1992 r.
1892 r, ABmW,
- właściciel: j. w.
- projektant: Hugo Baum, budowniczy
22. a.b. Dwa warianty urządzenia sali koncertowej.
1922 r., ABmW, sygn. P.1009.22

IX. **Stan zachowania**: - Nie istnieje

Schiesswerder

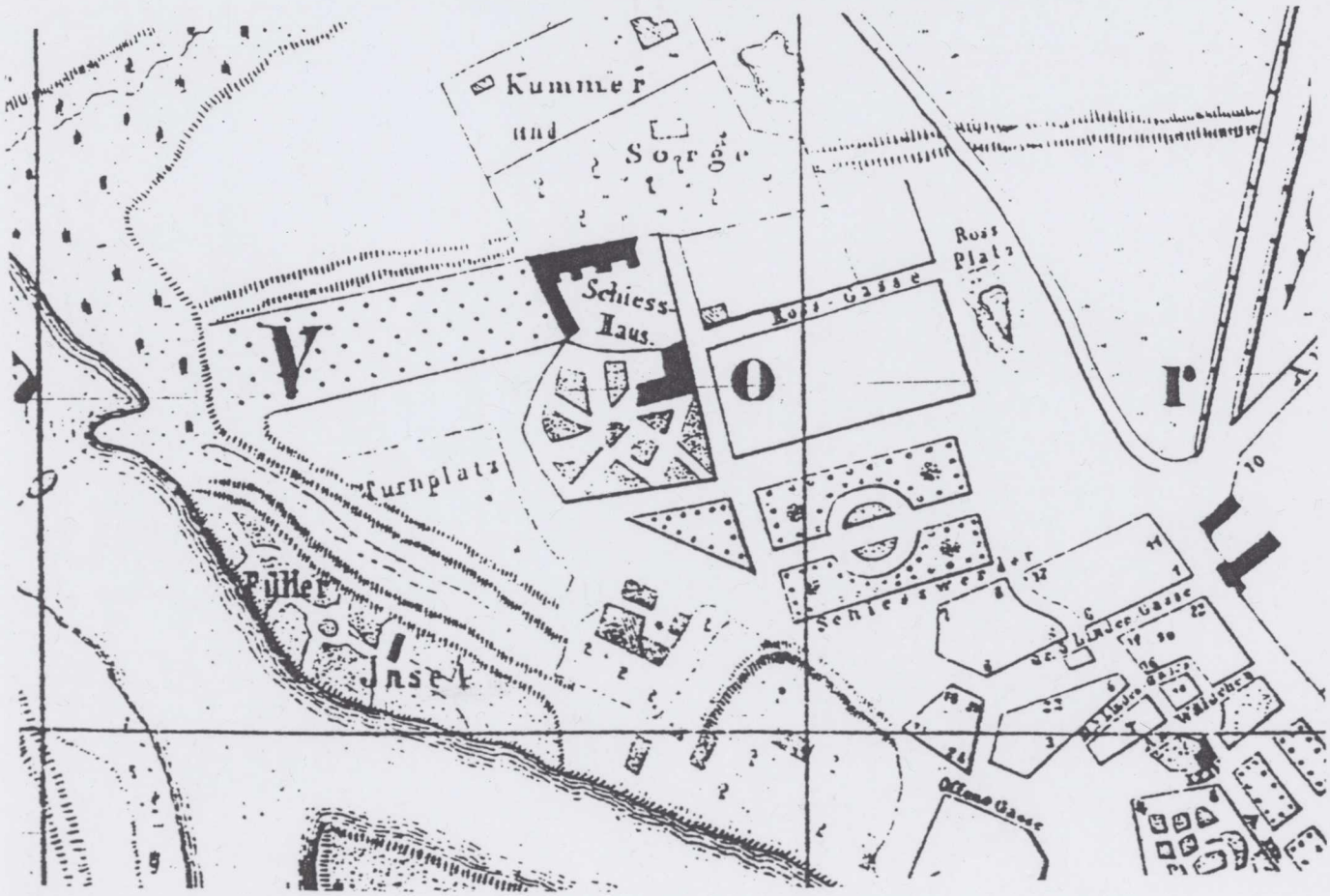
Kummer
und
Sorge
Schiess-
Haus.
Ross-Gasse
Ross
Platz
V
O
r
Turnplatz
Füller
Insel
Schiesswerder
Offene Gasse

il. 3

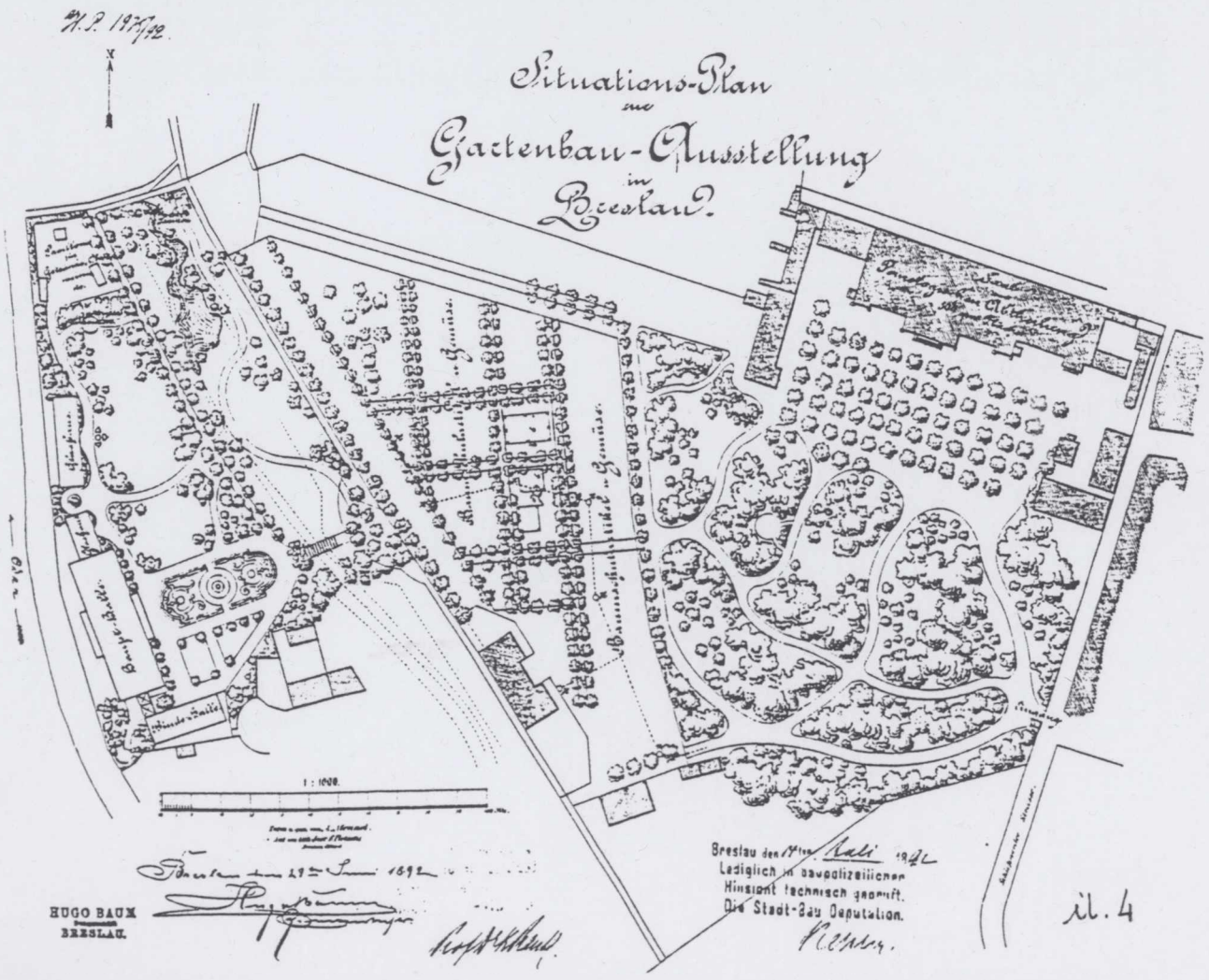
Situations-Plan
zur
Gartenbau-Ausstellung
in
Breslau.
1 : 1000.
HUGO BAUM
BRESLAU.
Breslau den 14ten Juli 1892
Lediglich in baupolizeilicher
Hinsicht technisch geprüft.
Die Stadt-Bau Deputation.

il. 4

S. 144 10

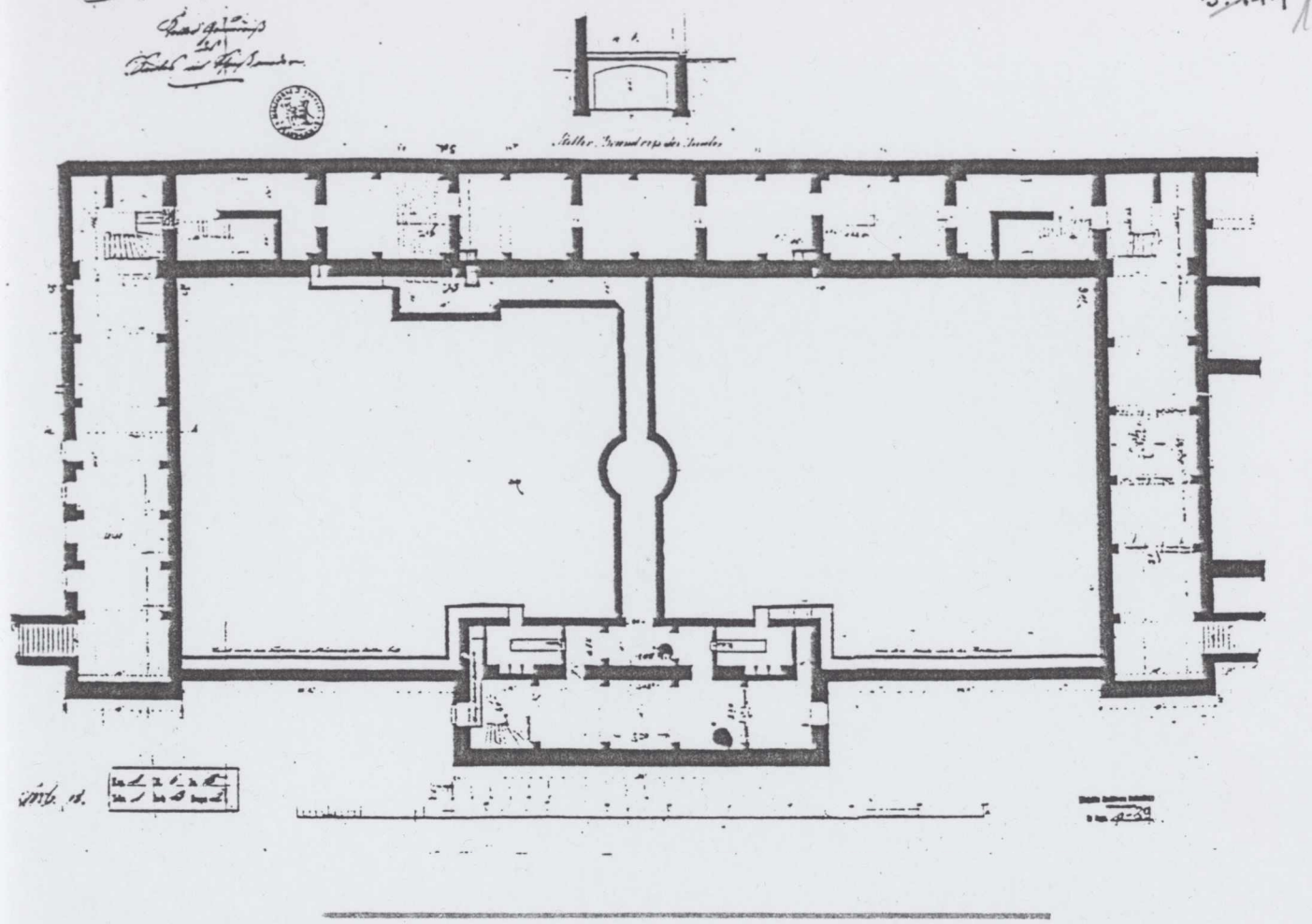

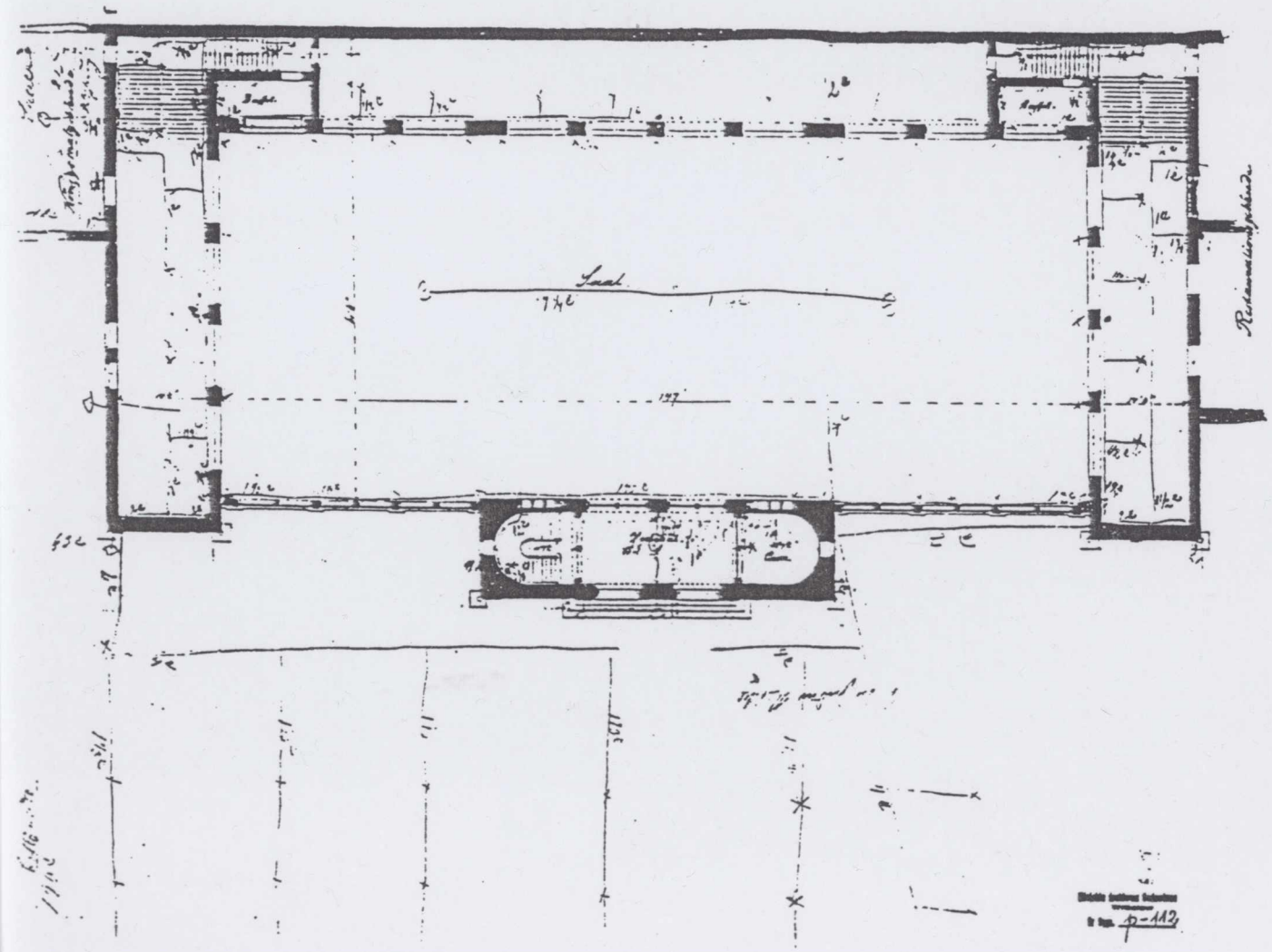

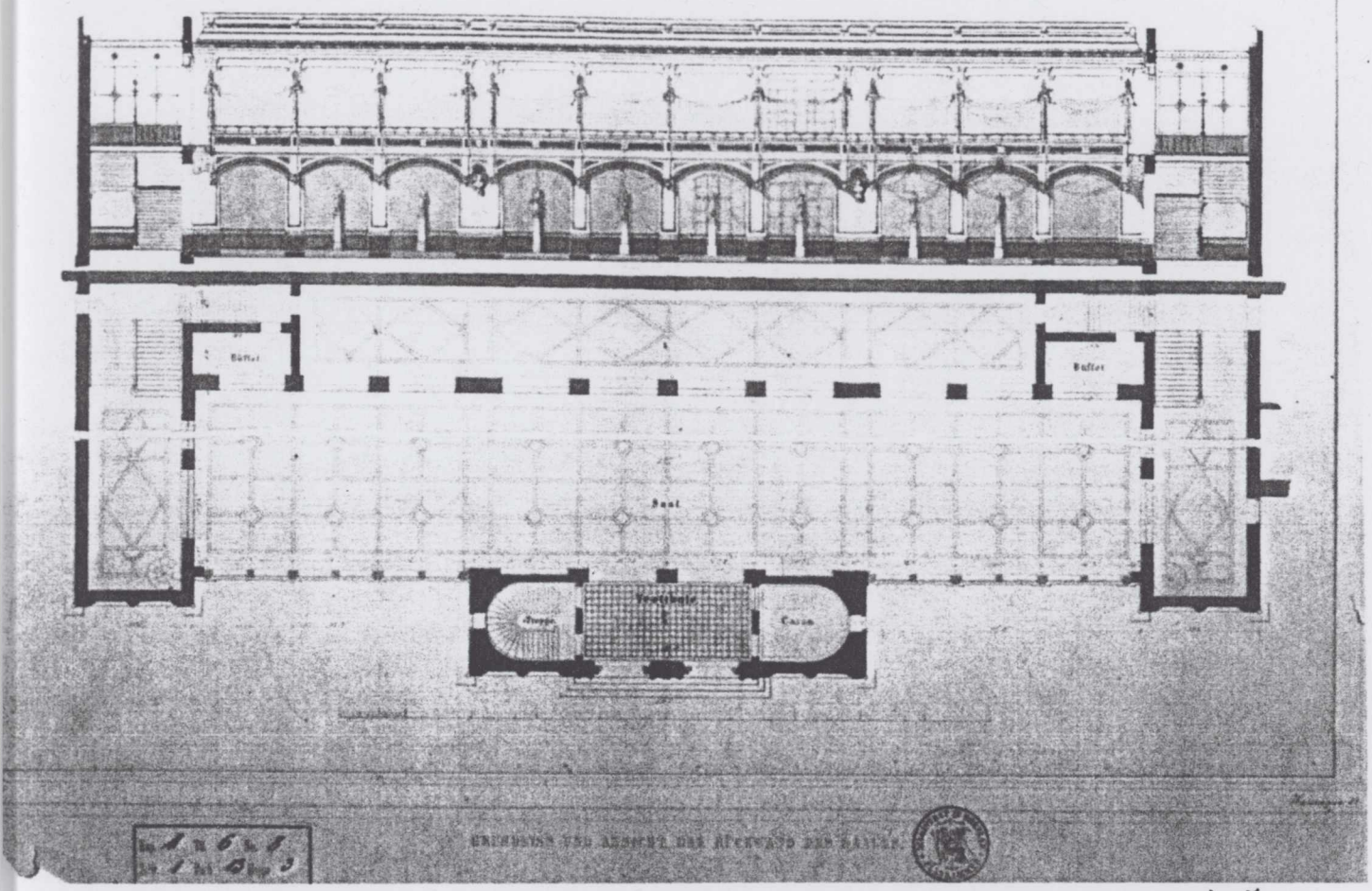

il. 7

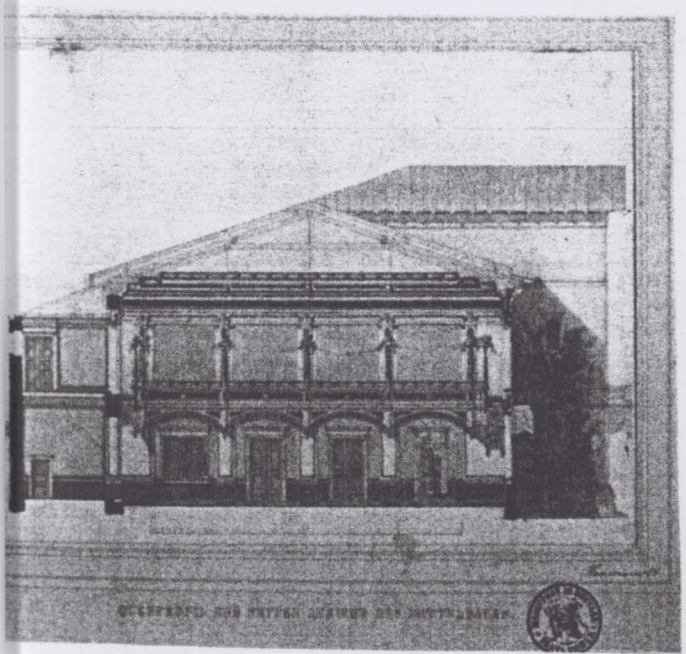

il. 8

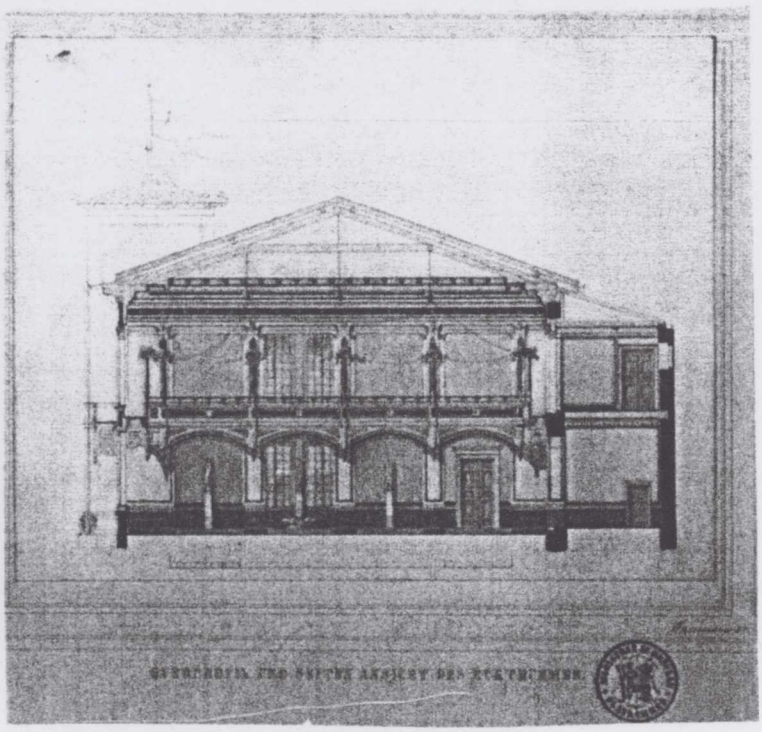

il. 9

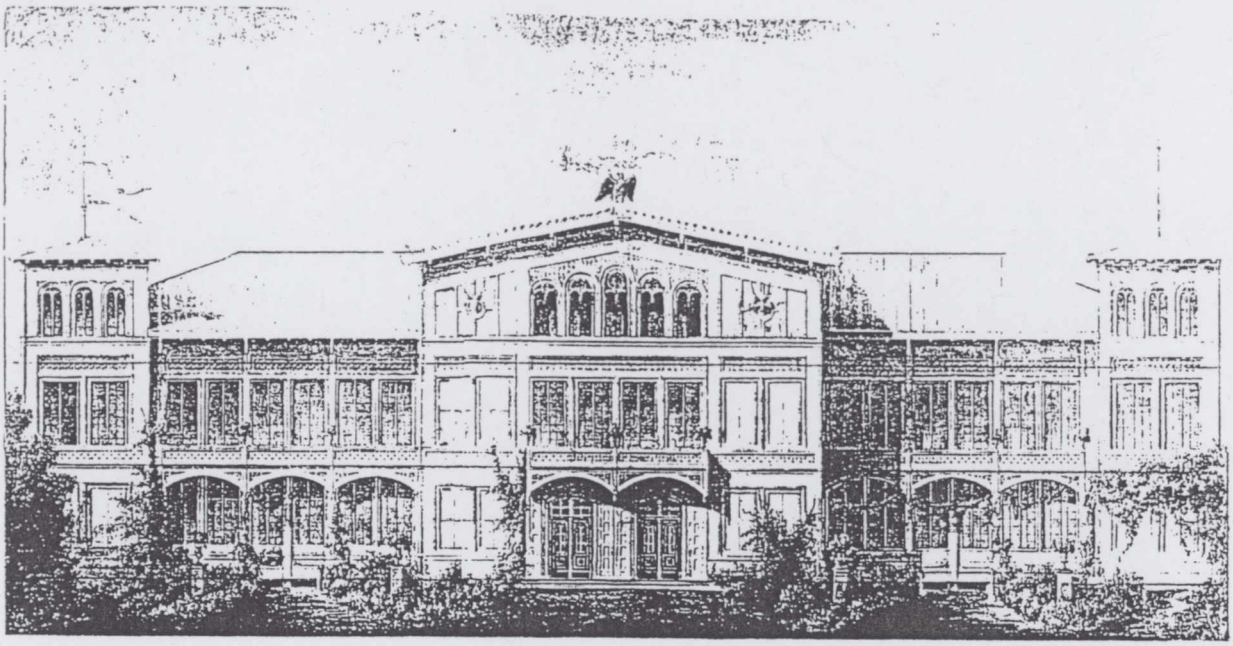

il. 10

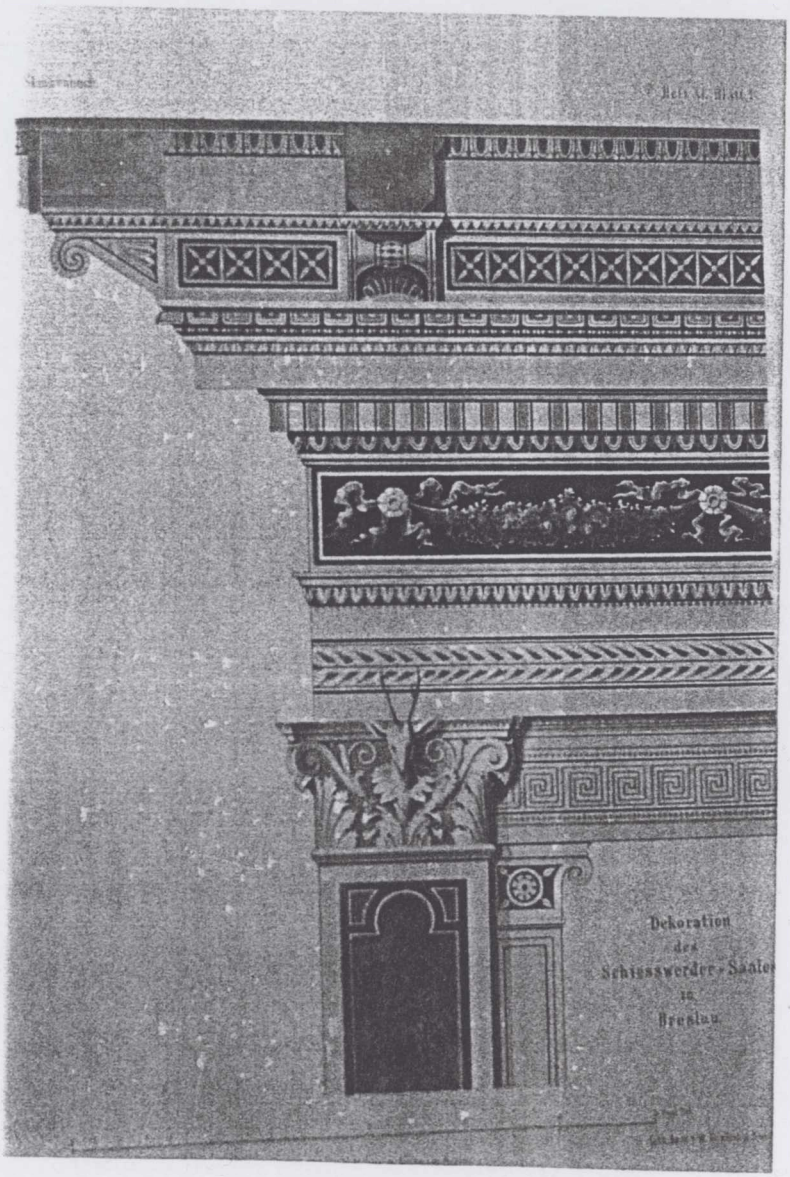

il. 11

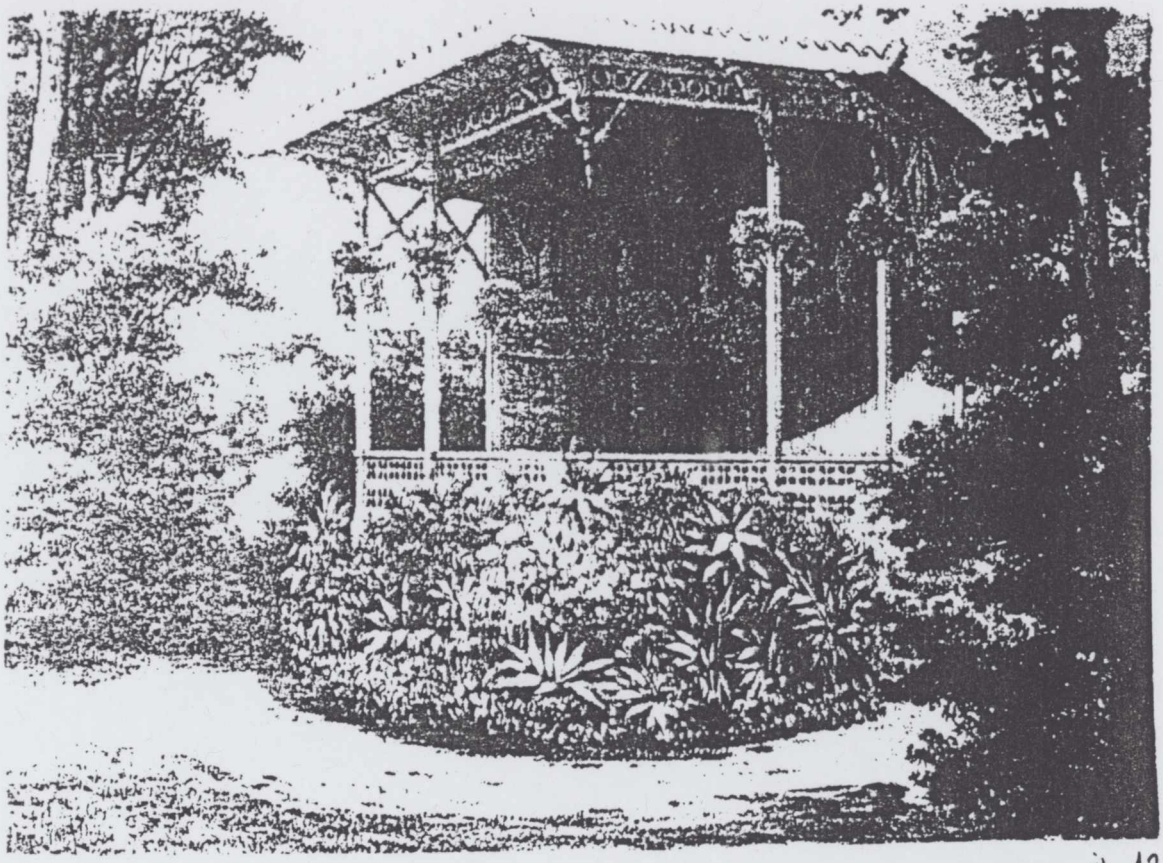

il. 12

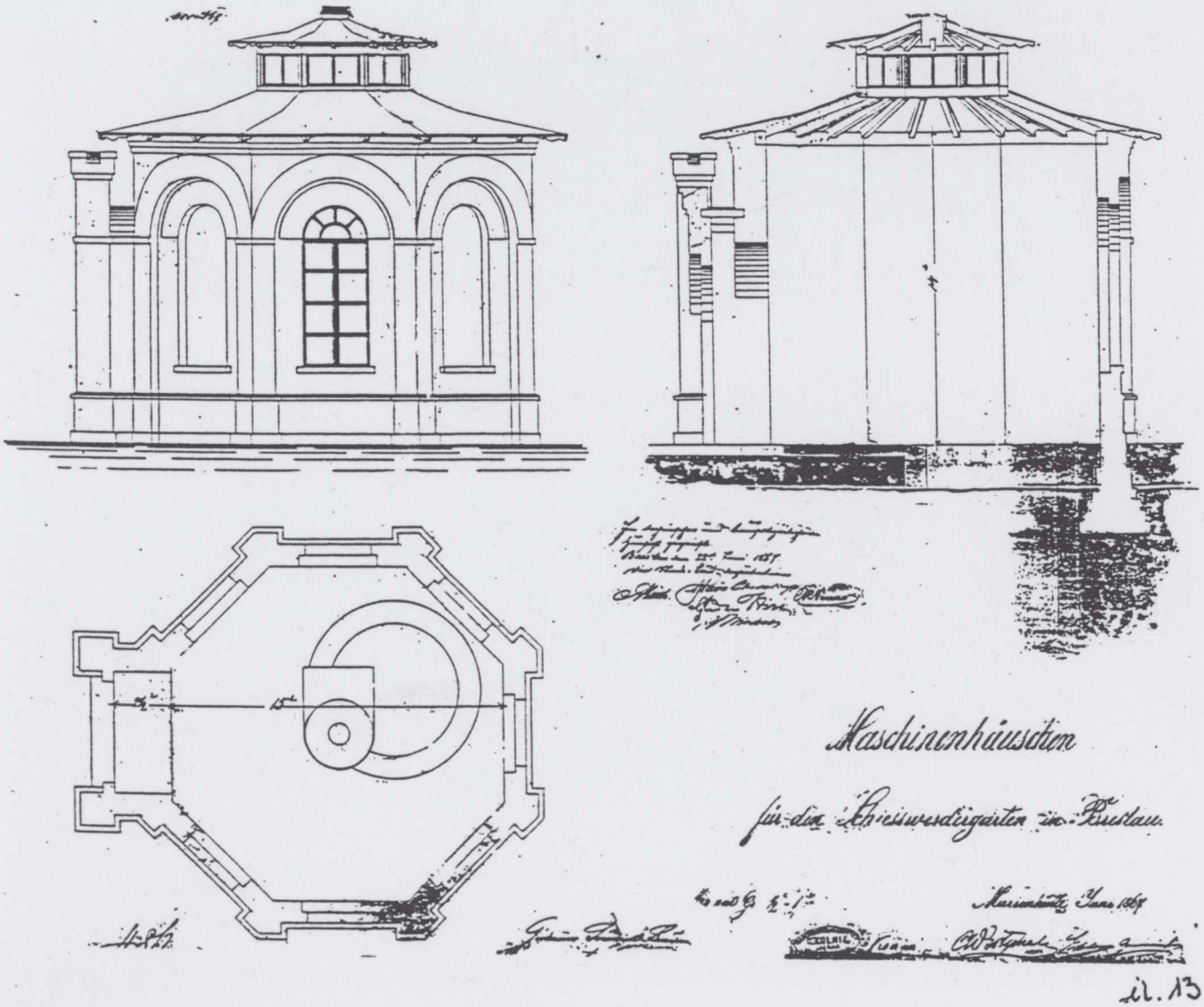
Maschinenhäuschen
für den Schiesswerdergarten in Breslau.
Marienhütte, Juni 1867

il. 13

Erweiterungsbau im Schiesswerder.

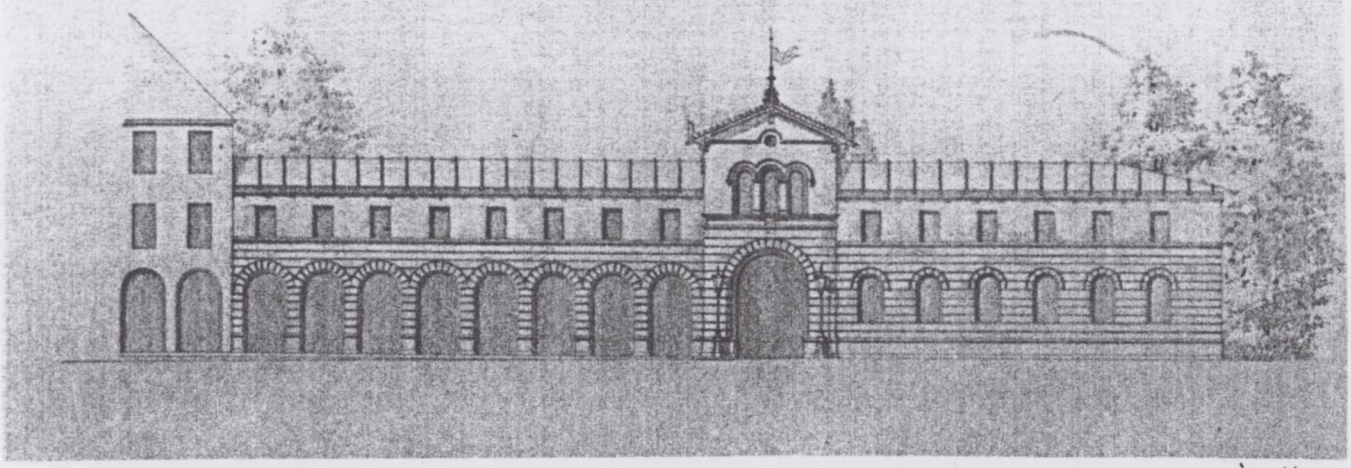

il. 14

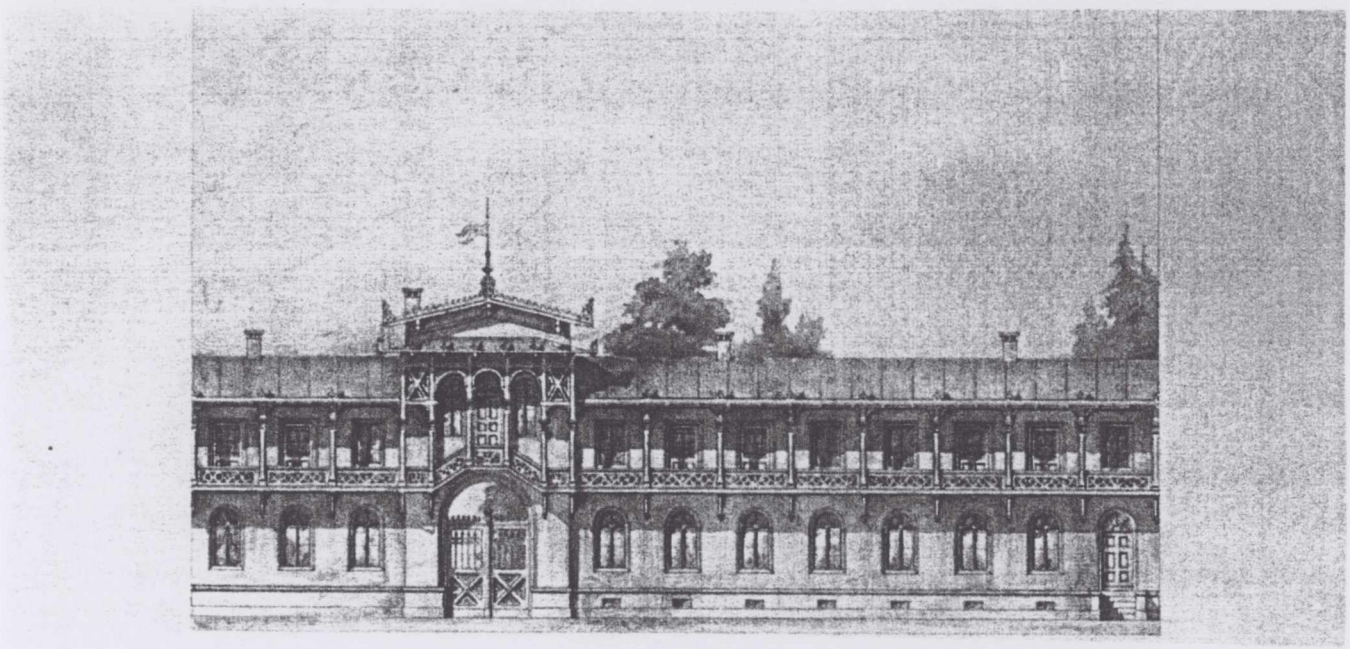

il. 15

Erweiterungsbau im Schiesswerder.

Vorder-Ansicht.

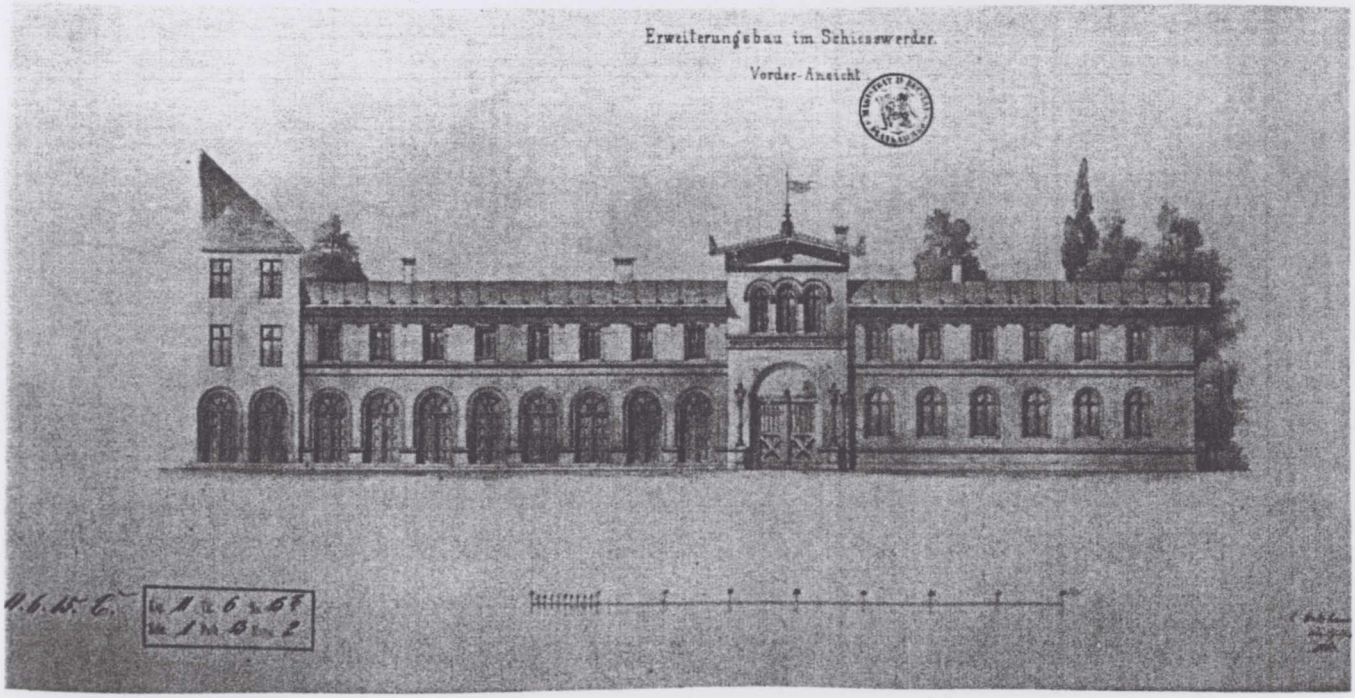

il. 16

ERWEITERUNGSBAU in SCHIESSWERDER

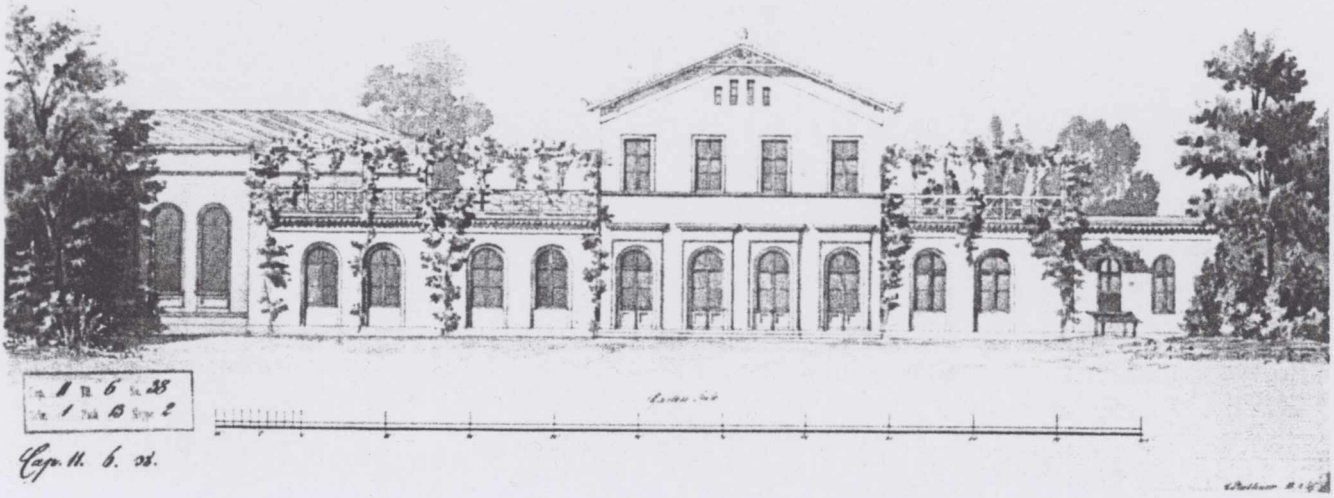

Cap. II. 6. 28.

il. 17

ERWEITERUNGSBAU in SCHIESSWERDER.

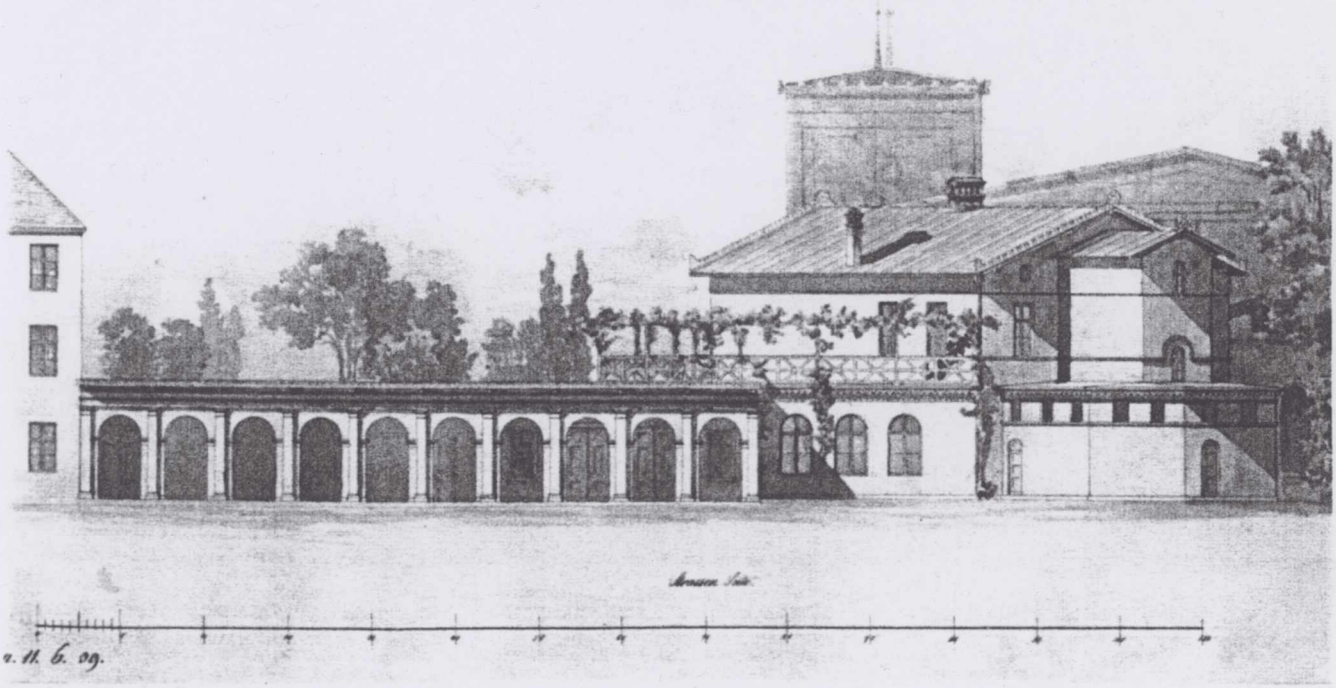

c. II. 6. 29.

il. 18

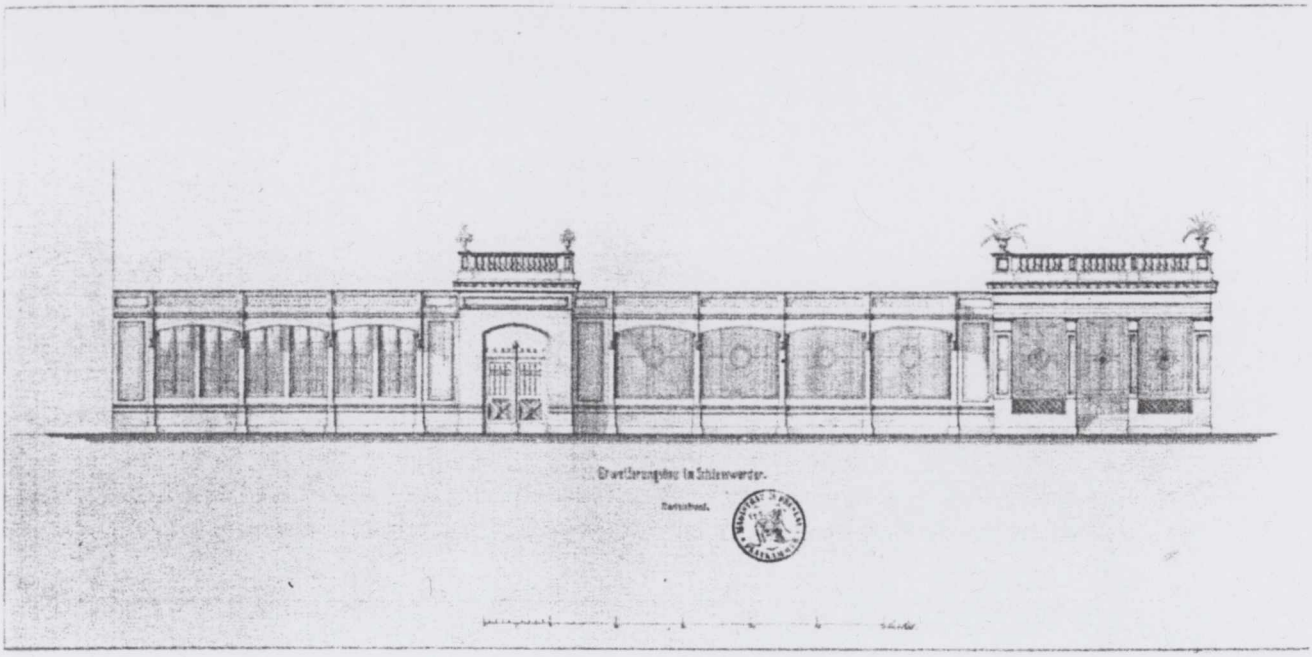

il. 19

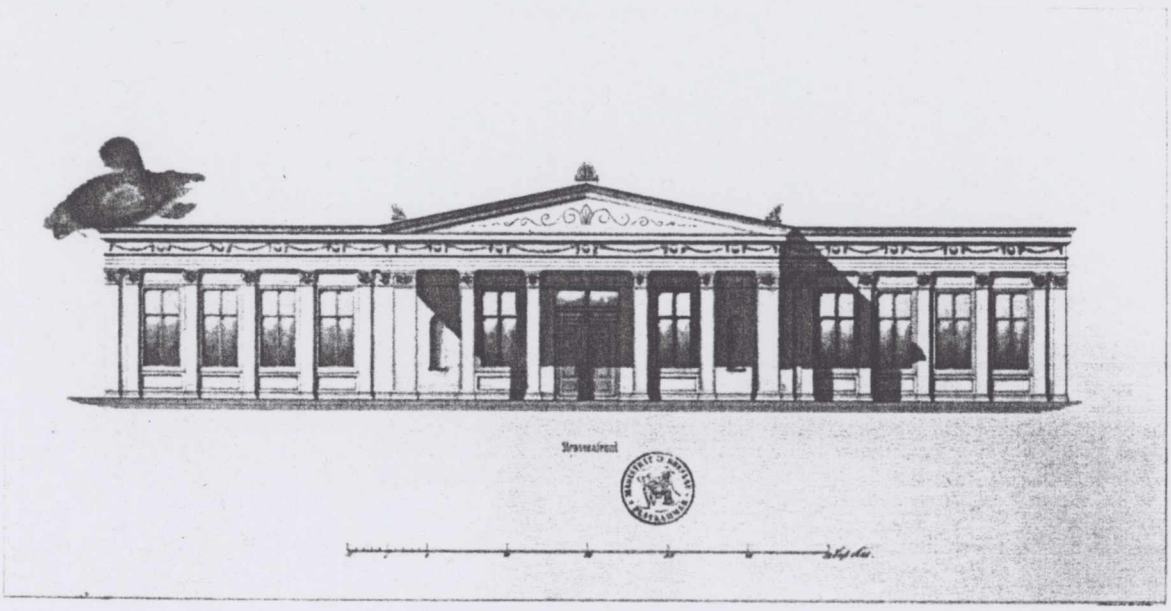

il. 20

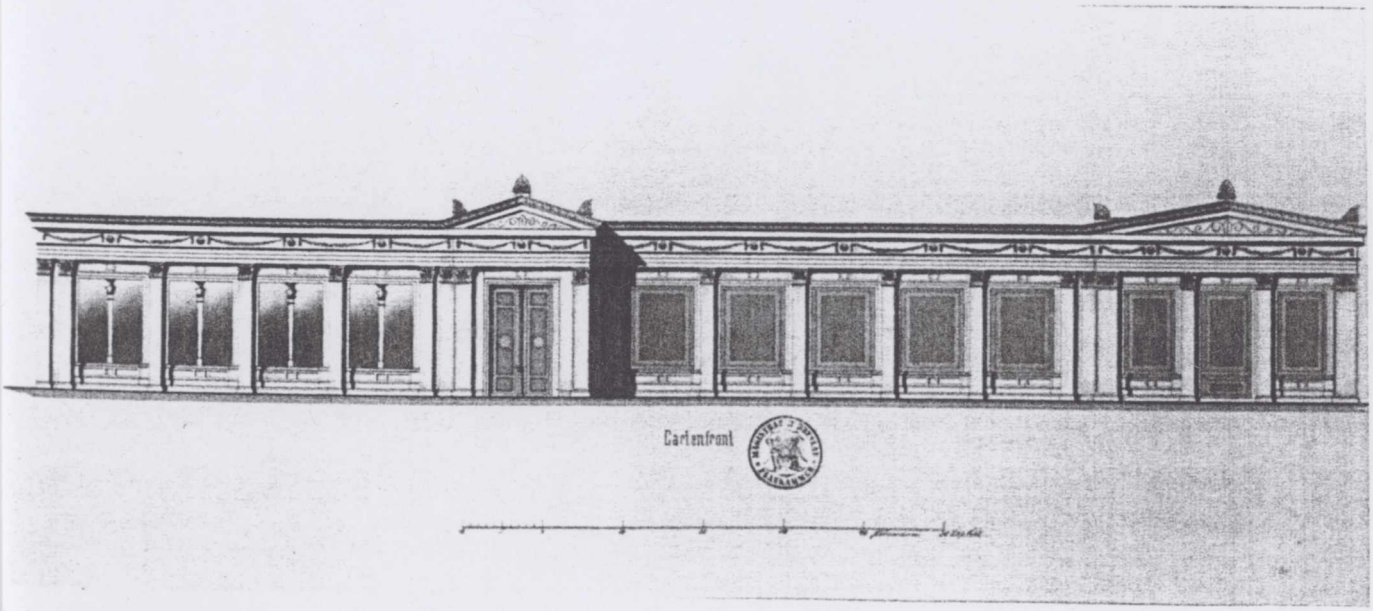

il. 21

II.

Portierhaus
zum Schiesswerder Etablissement.

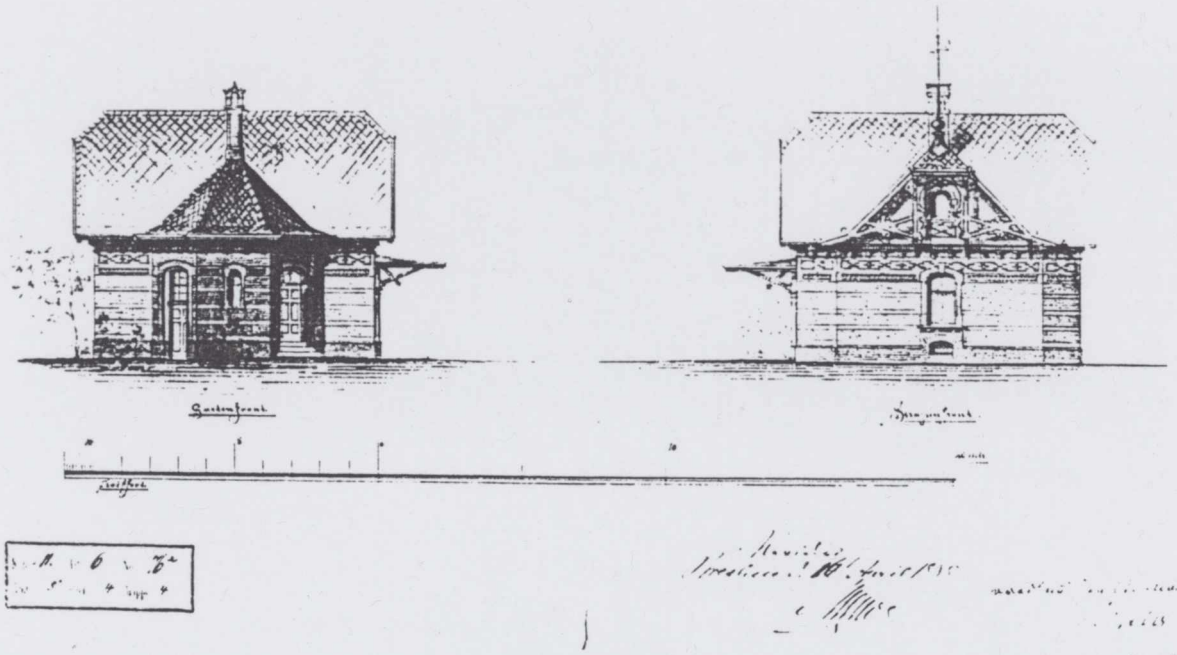

il. 22

III

Portierhaus.
zum Schiesswerder Etablissement.

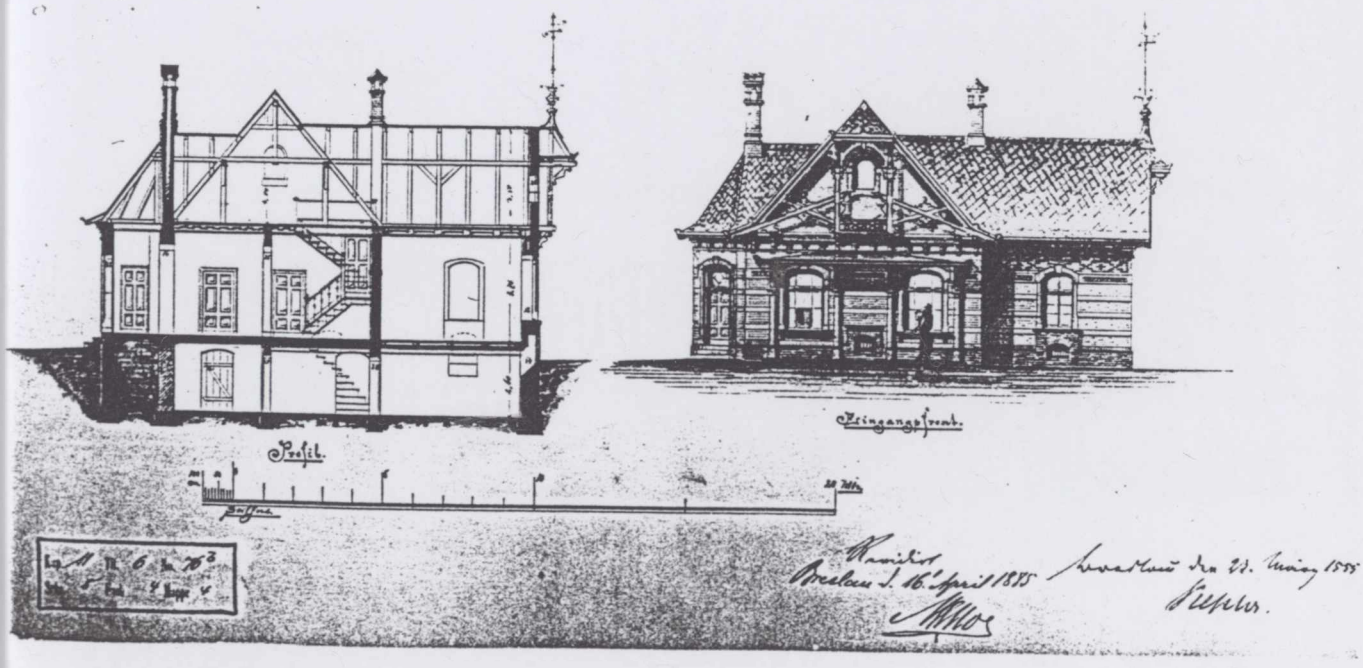

il. 23

Zeichnung I.
zum rechtsseitigen Portierhause
im
Schießwerder.

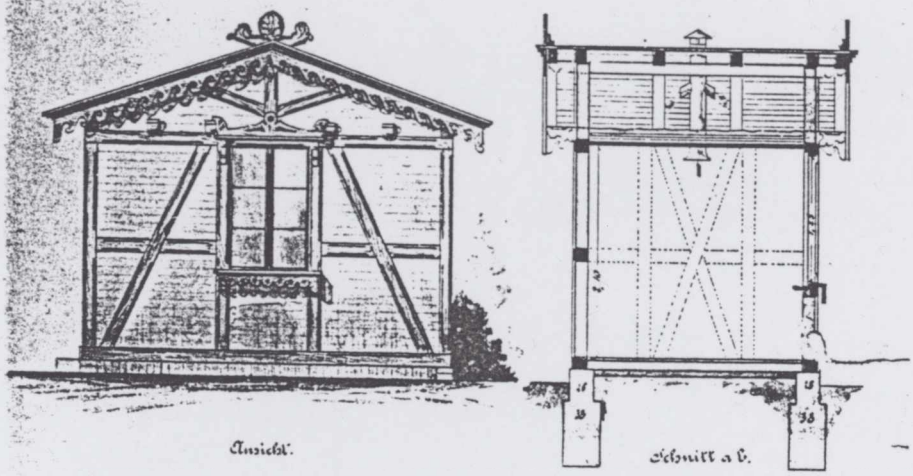

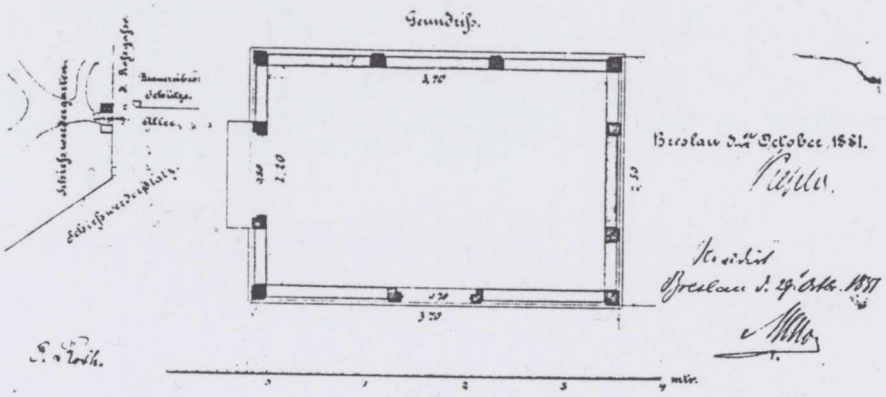

Ansicht.

Schnitt a b.

Grundriß.

Breslau d. 1. October 1881.

Breslau d. 29. Octbr. 1881

Cap. 11. 6. 66.

il. 24

Zeichnung
zur Errichtung einer Colonnade
im Schießwerder Garten

Quer Profil

Längen Profil

Ansicht der Garten-Front.

Grundriß der Colonnade.

Breslau Mai 1873.

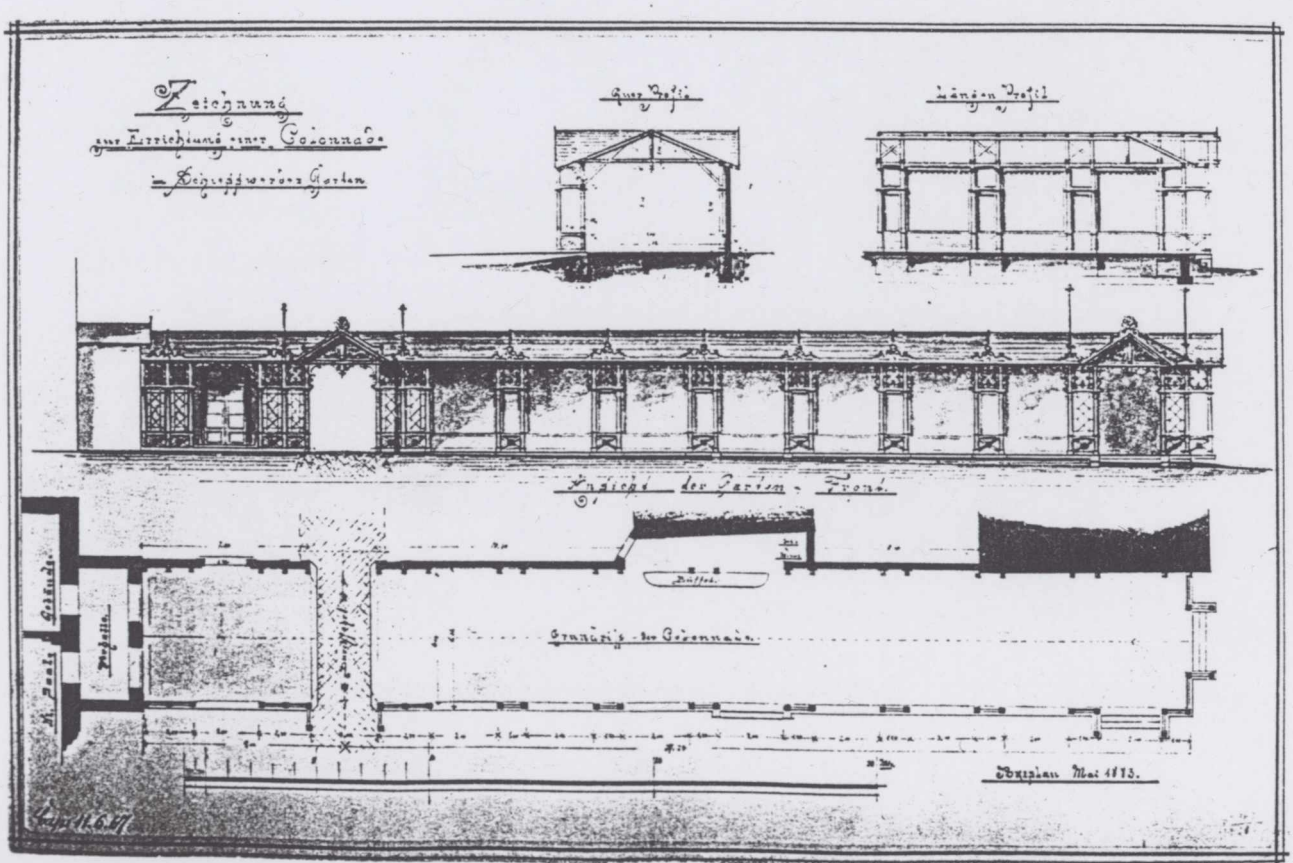

Cap. 11. 6. 67.

il. 25

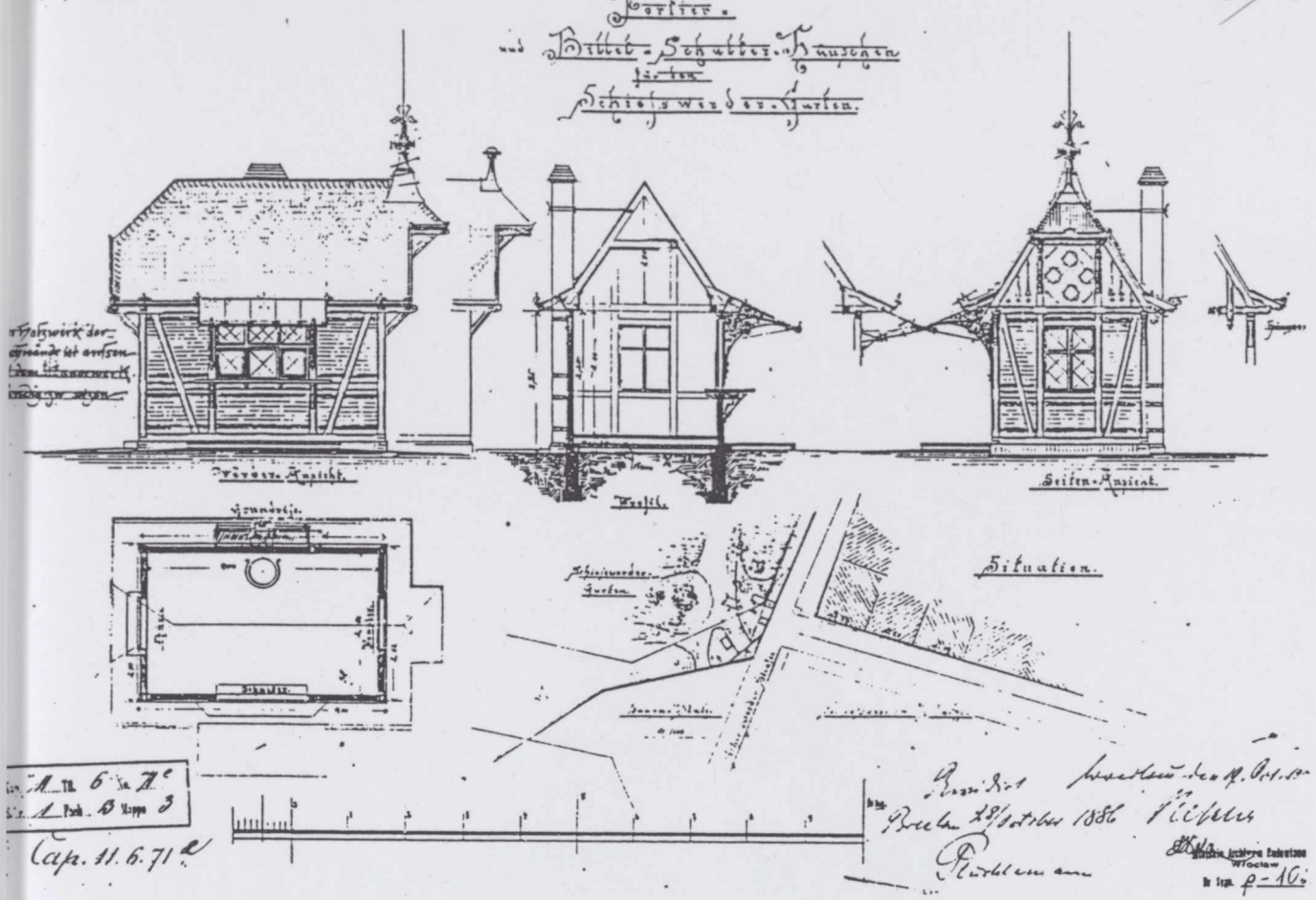

Cap. II. 6. 71 c

Abb. 26

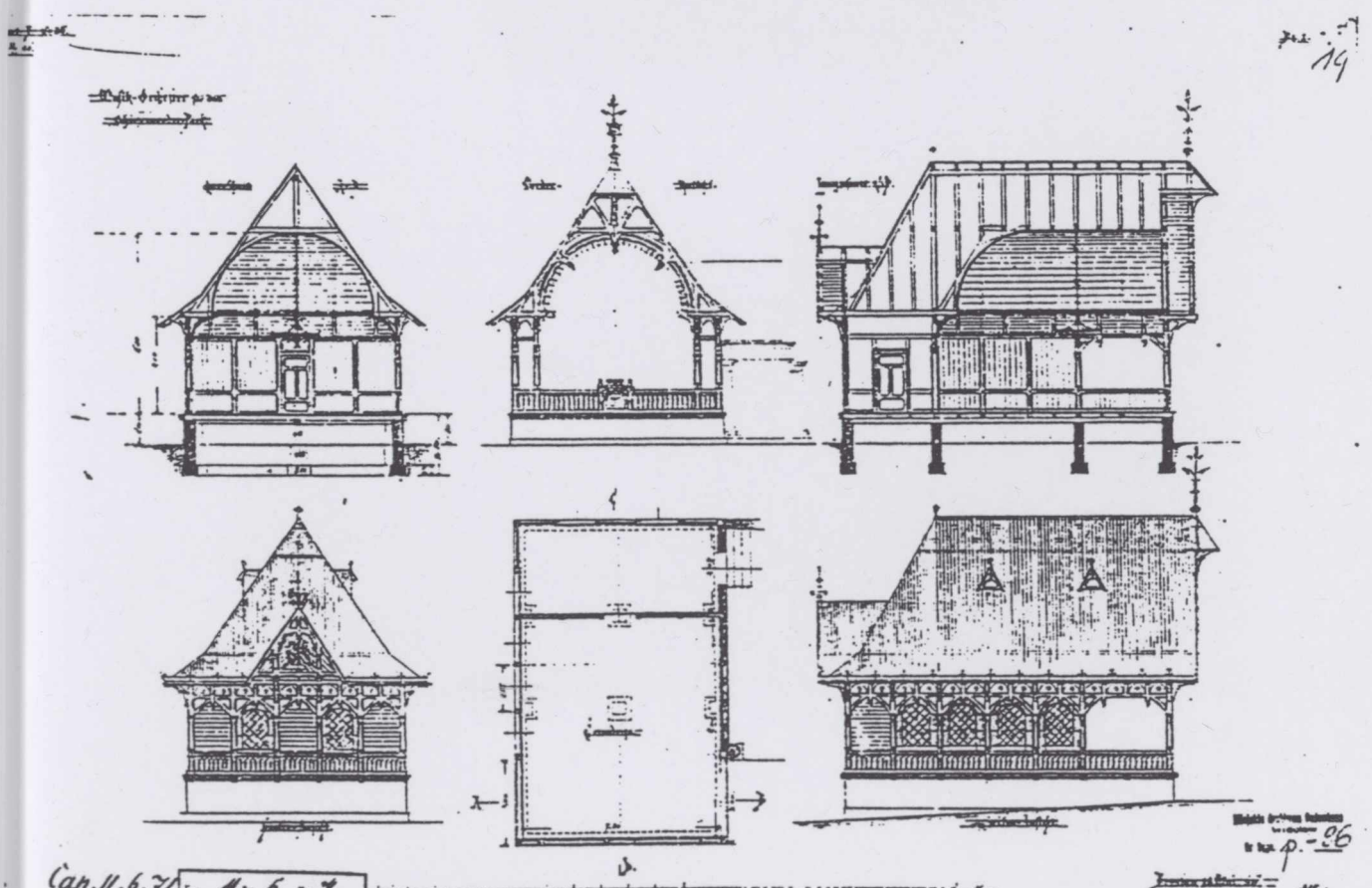

Cap. II. 6. 71

Abb. 27

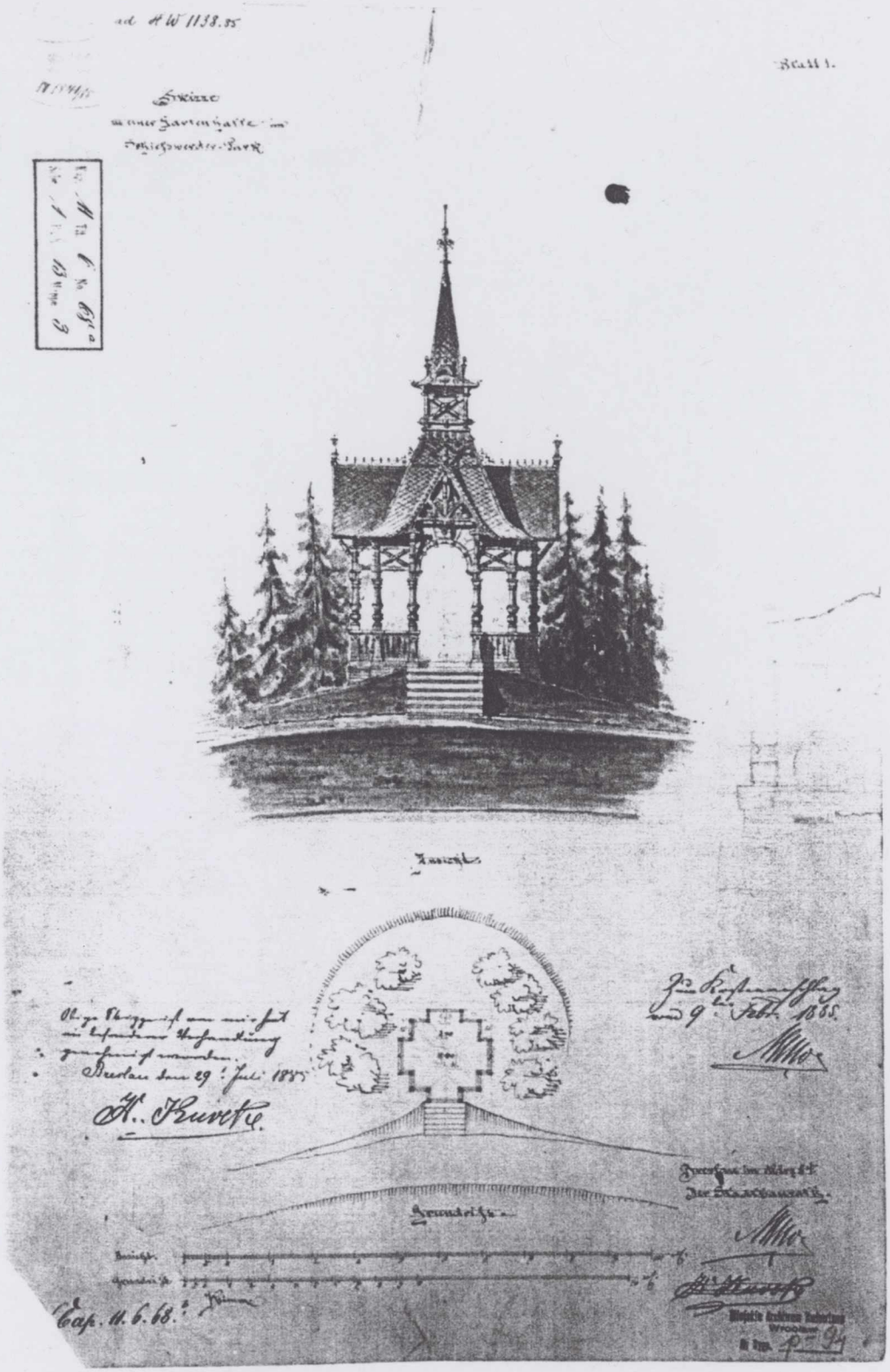

il. 28

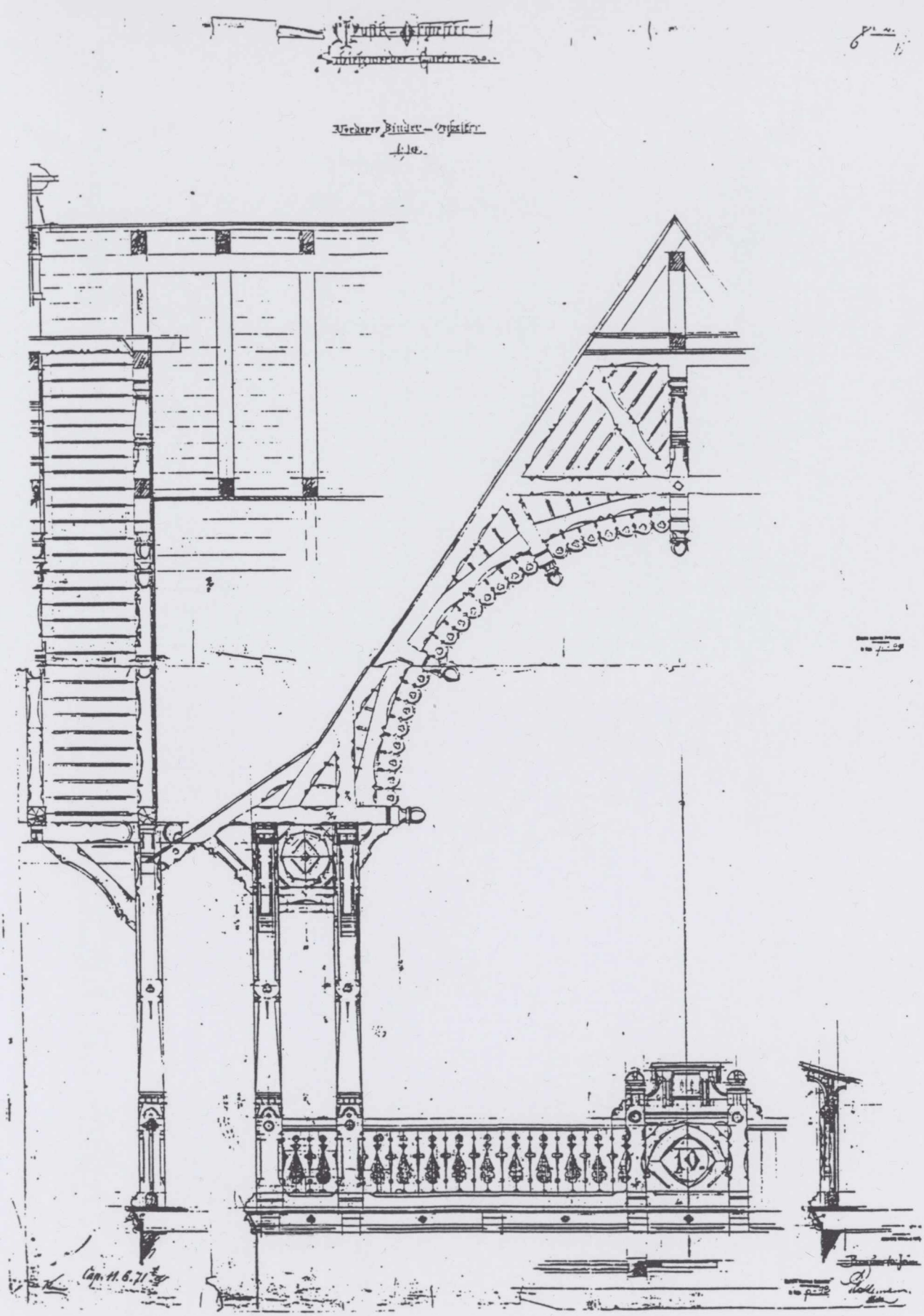

il. 28

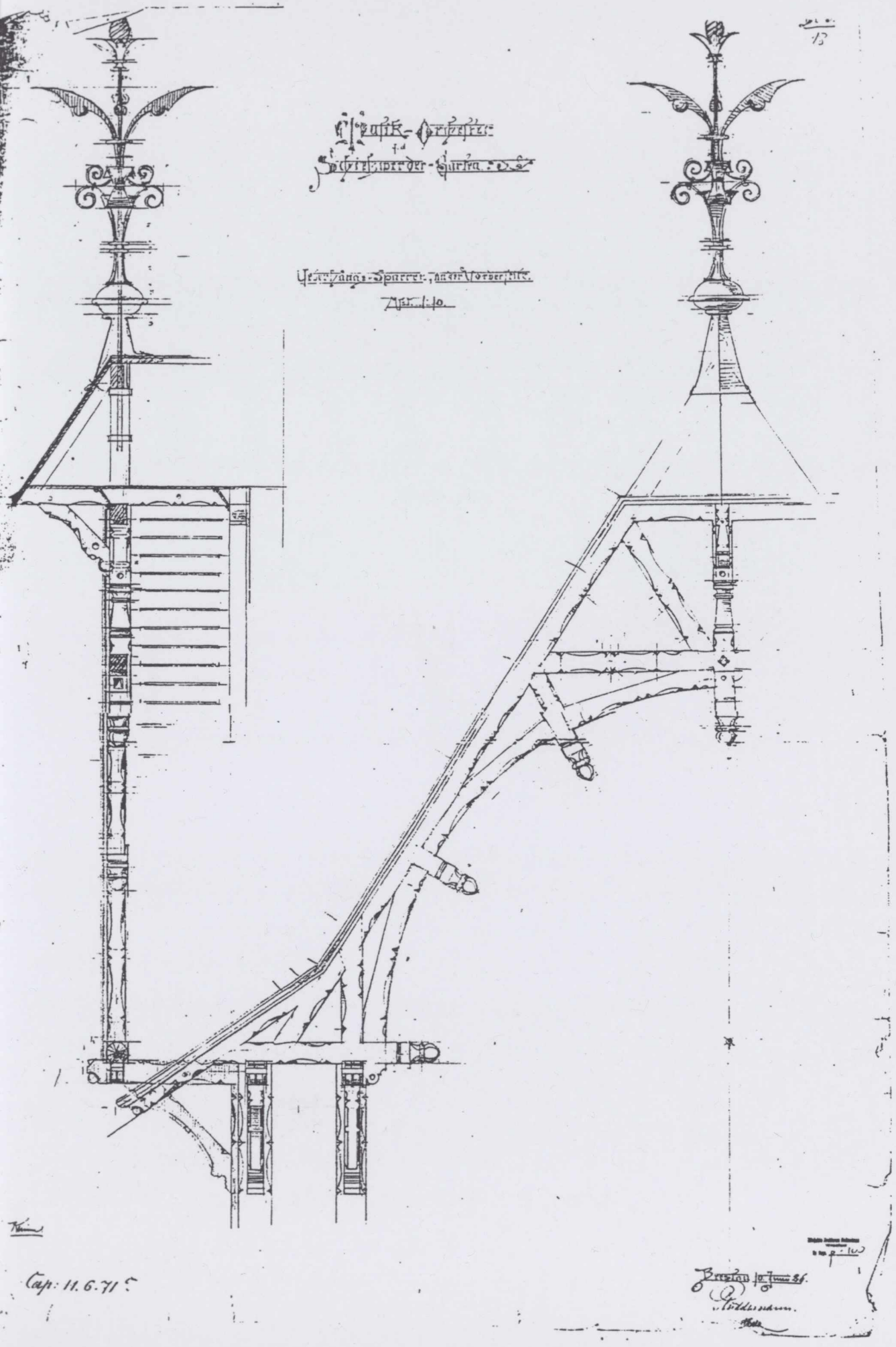
Musik-Orchester
f. d.
Schießwerder-Garten
Ueberhänge-Sparren, an der Vorderseite.
Abt. 1:10.
Cap: 11.6.71
Breslau 10. Juni 86.

23
o.157

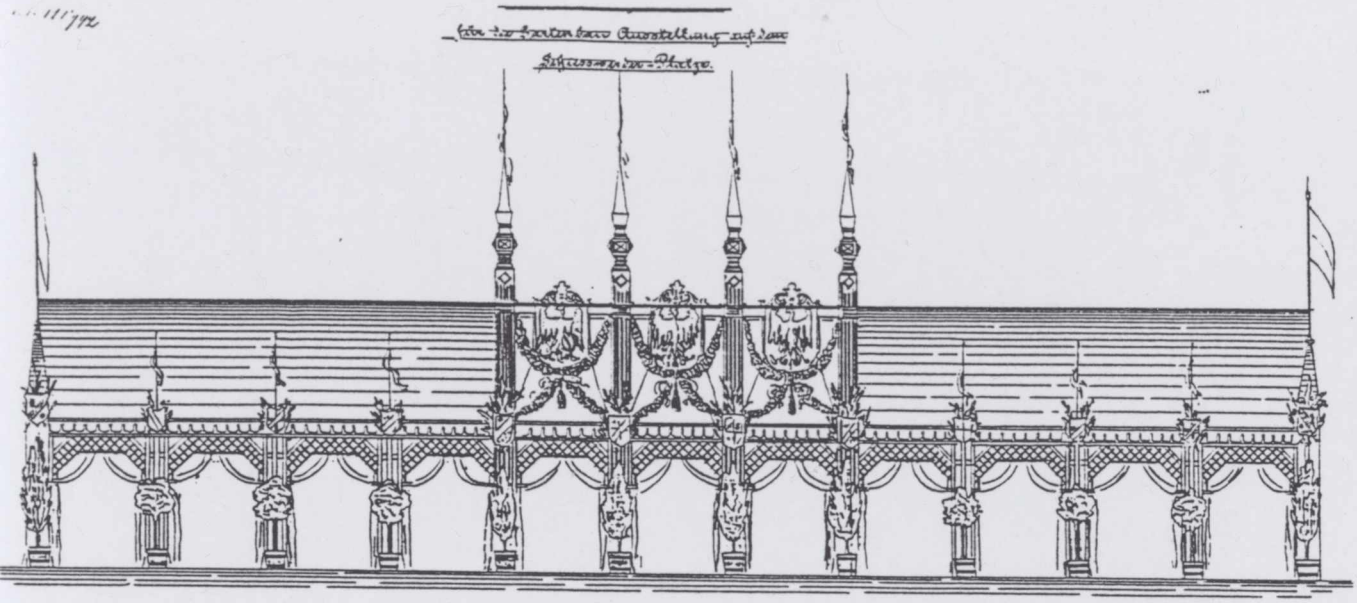

Querschnitt

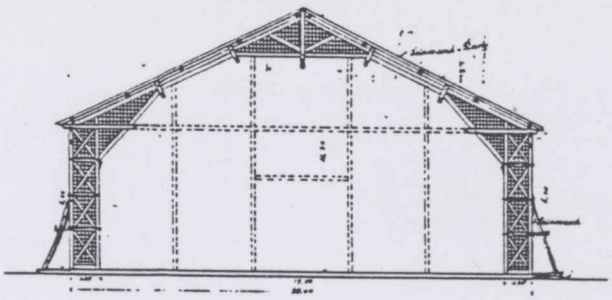

Längsschnitt

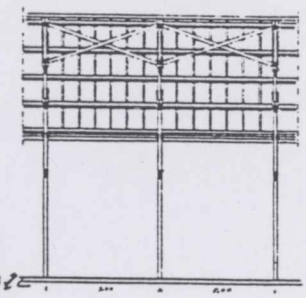

Grundriss

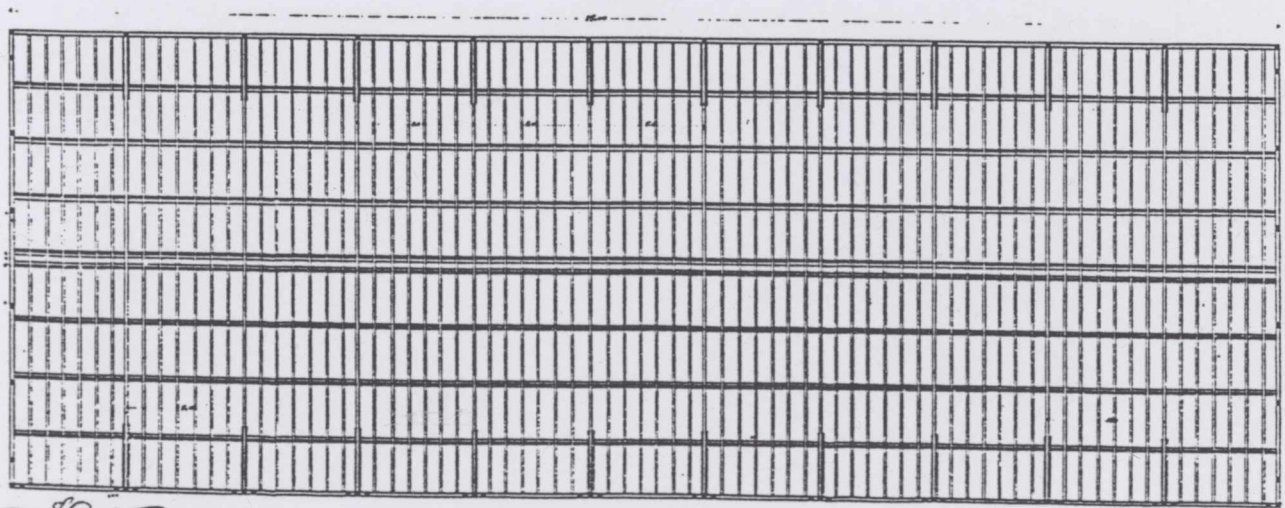

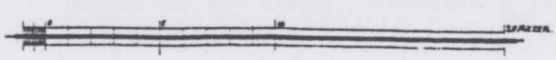

il. 30

Schießwerder.

Belegungsplan.

Saal. Plan I. 1026 Sitzplätze.

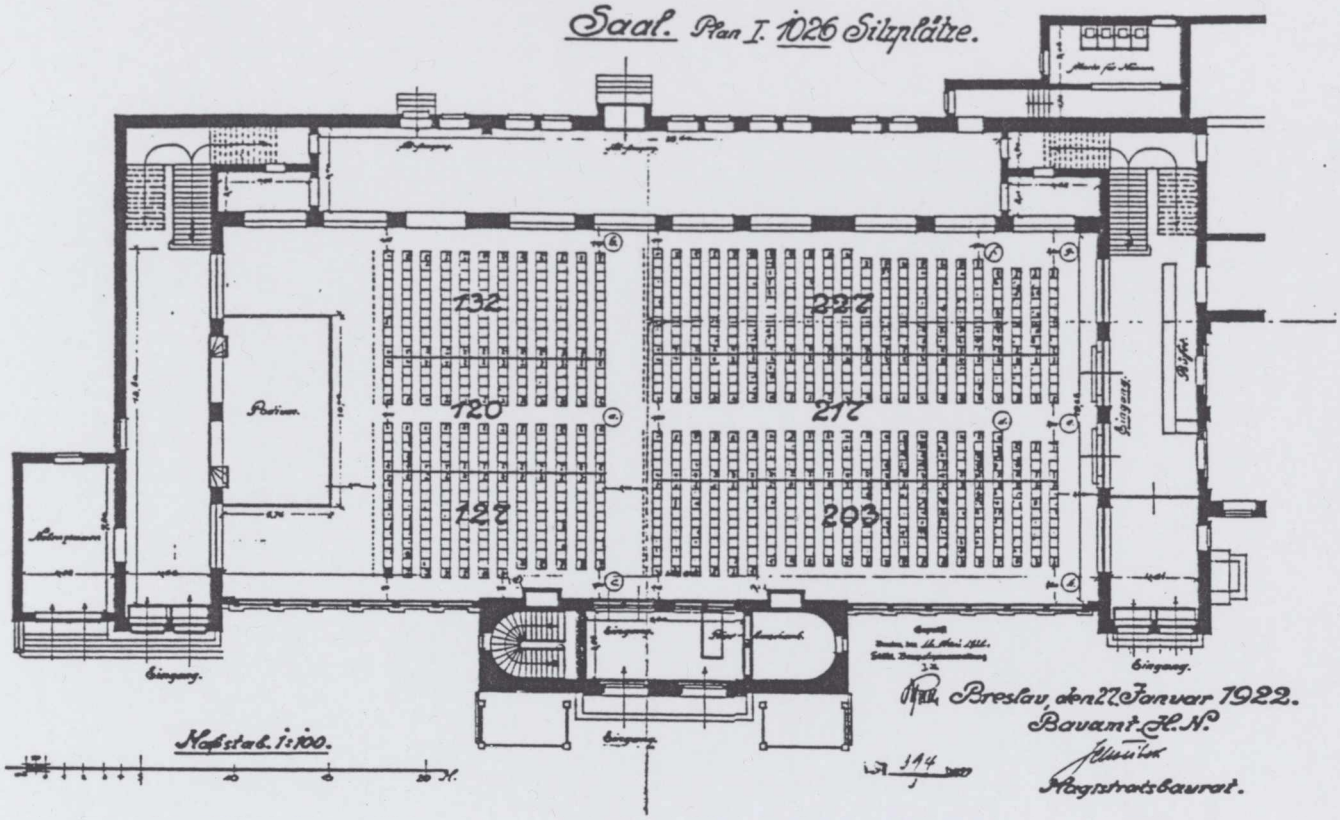

Breslau, den 27 Januar 1922.
Bauamt N.N.
Magistratsbaurat.

il. 31

Schießwerder.

Belegungsplan.

Saal. Plan II. 767 Sitzplätze.

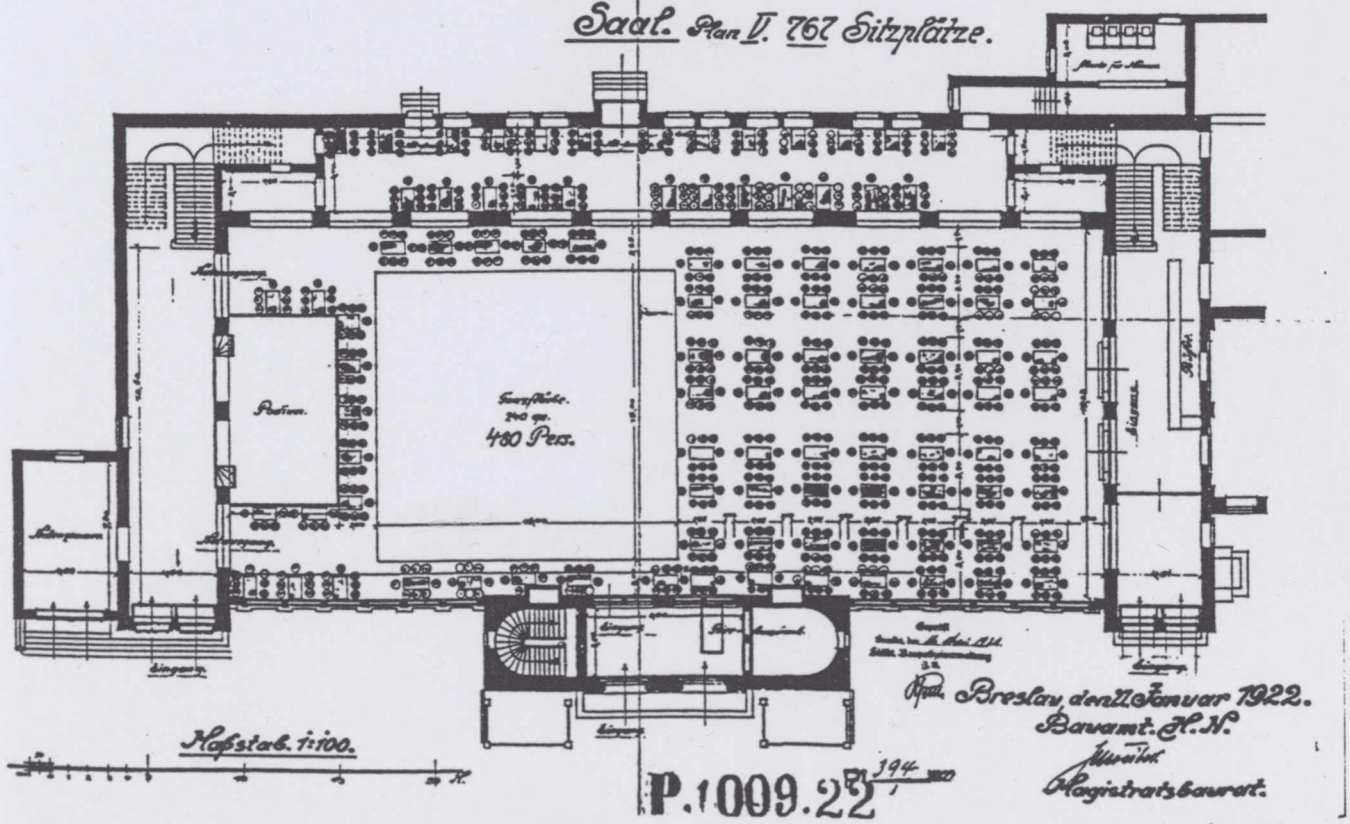

Breslau, den 27 Januar 1922.
Bauamt N.N.
Magistratsbaurat.

P. 1009.22

il. 32

BEI CASPERKE

BEI KASPERKE

I. **Adres**: *Mathiasstr* 81, (ul. Drobnera)

II. **Okres działalności**: 1828 r.? - 1945 r.

III. **Pozostałe nazwy**: *Bei Casperke, Mathiaskino*
- gościnna siedziba teatru *Eunomia*

IV. **Elementy składowe założenia**:

1830 r. - kawiarnia ze sceną teatralną (dla występów prywatnego teatru *Eunomia*)
przed 1840 r. - sala koncertowa w parterze budynku wzniesionego w głębi działki,
1840 r. - nowa sala koncertowa (170 m kw.) w głębi ogrodu, dobudowana do starej, parterowa, murowana, z wyjściem do ogrodu; obok kręgielnia,
1841 r. - cieplarnia dobudowana do krótszego boku sali,
1842 r.? - miejsce cieplarni zajmuje obszerna scena,
1861 r.? - restauracja w miejscu pierwszej sali koncertowej,
1900 r. - sala bilardowa obok sali koncertowej,
1919 r. - kino (523 miejsca) w dawnej sali koncertowej,

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**

- Nie ustalono nazwiska projektanta sali koncertowej.
- Richard Guentzel, architekt
1910 r., proj. dot. sceny w sali koncertowej
- Hans Kopale, mistrz murarski i cieśla
1919 r. , proj. adaptacji sali koncertowej na kino,

VI. **Literatura**:

1.F. R. FISCHER, *Fuehrer...*, s. 208
2. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 72, 436
3. L SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 153
4. K. WEBER, *Geschichte...*, s. 165

VII. **Źródła ikonograficzne**:

1. zbiory ABmW, teczka nr 2489

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia G. Schuberta, ok. 1828 r.
Ze zbiorów graficznych MN we Wr.
2. Schemat funkcjonalny założenia;
1861 r., ABmW
3. Projekt nowej sali koncertowej połączonej z kregielnią, elewacja ogrodowa, plan, przekrój;
1840 r., ABmW
- właściciel: Casperke
- projektant: Rokięte, mistrz murarski
4. Projekt dobudowy cieplarni do sali koncertowej, elewacja, plan;

1841 r., ABmW, sygn. 222/41
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
5. Projekt dobudowy (na miejscu cieplarni) sceny dla zespołu muzycznego;
1910 r., ABmW, sygn. P,850.10
- właściciel: Milie Baum
- Richard Guentzel, architekt
6. Projekt adaptacji sali dla potrzeb kina *Mathias*;
- właściciel: spadkobiercy Kasperke
- projektant: Hans Kopale, mistrz murarski i cieśla

IX. **Stan zachowania**: - Nie istnieje

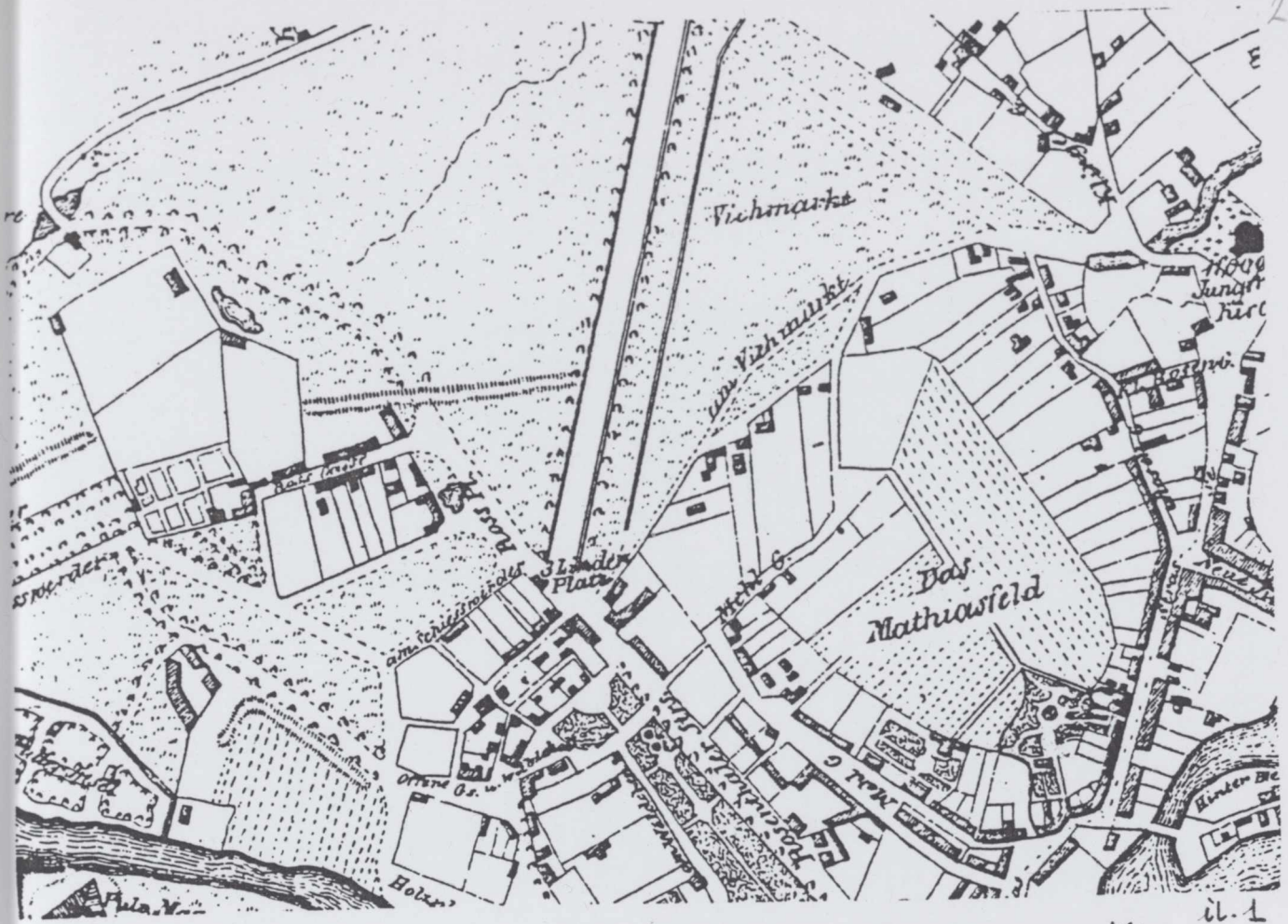
Viehmarkt
am Viehmarkt
Das Mathiasfeld
Offene Gs.
Holzp.
Hinter Bl.

il. 1

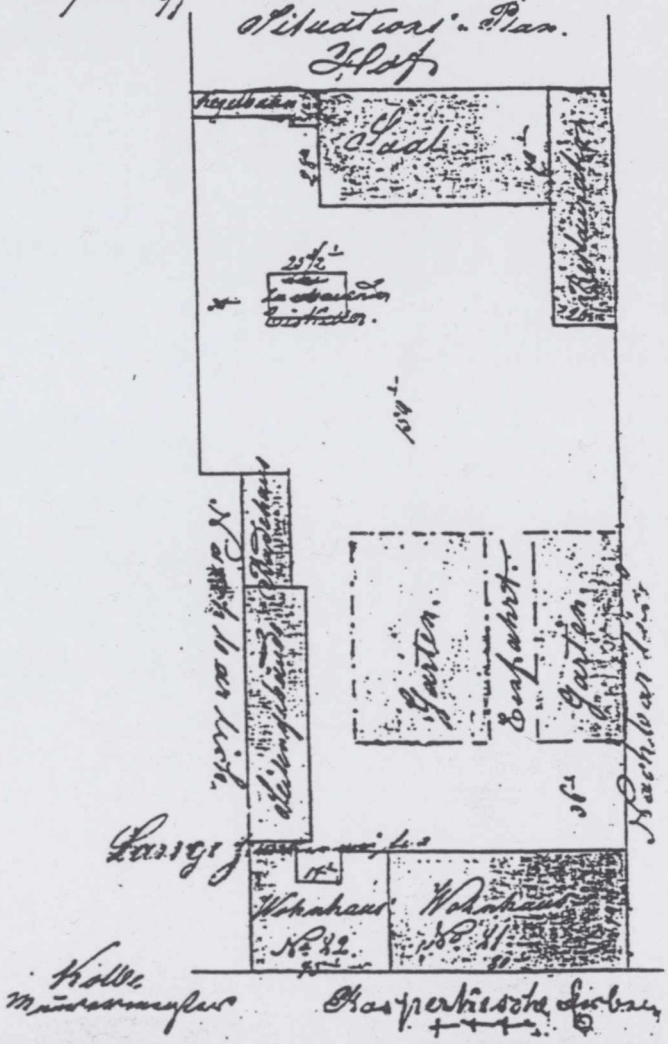
Situations-Plan.
Hof
Saal
Garten
Garten
Wohnhaus
Wohnhaus
Kasperkesche Erben

il. 2

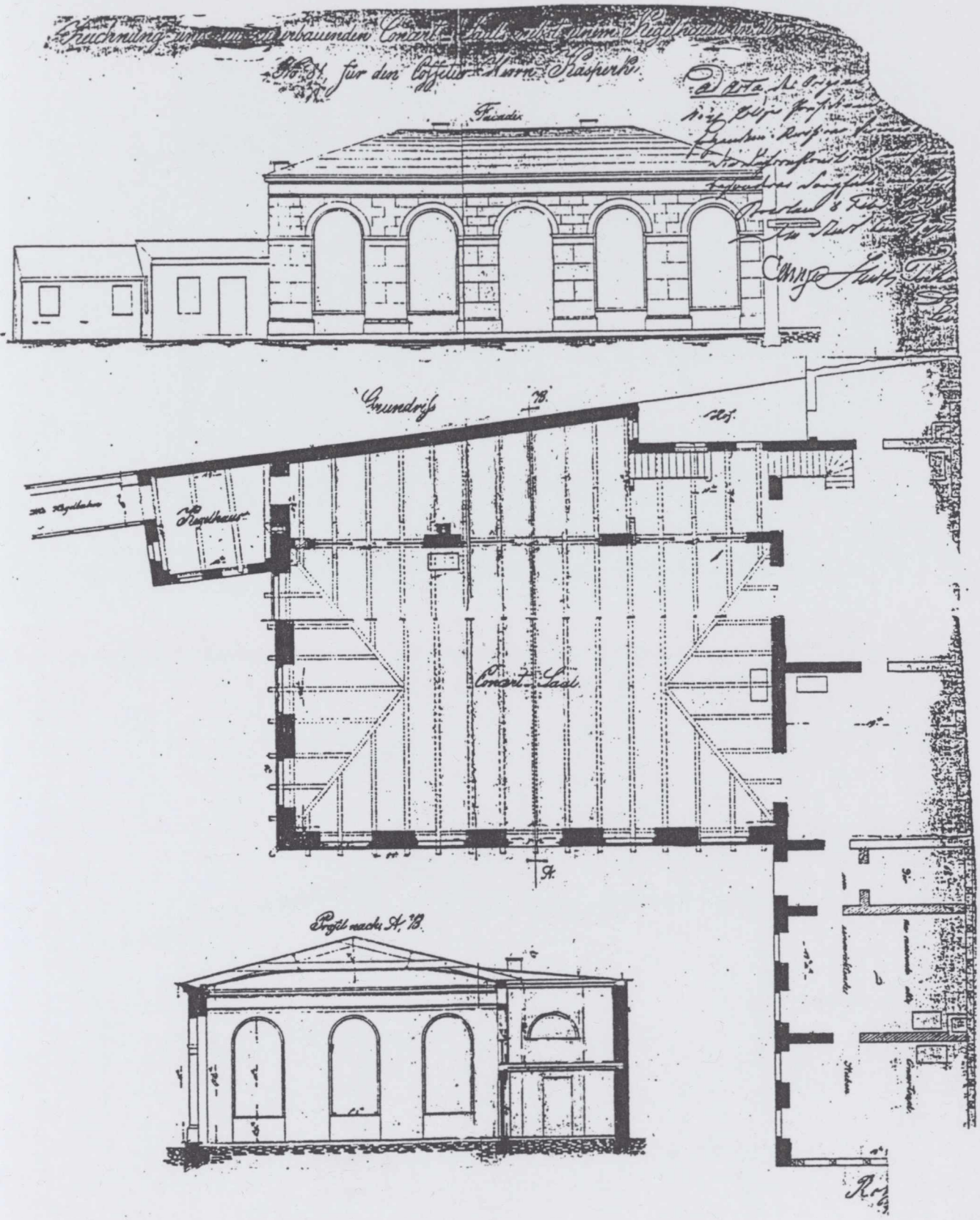
Zeichnung
für den Coffetier Herrn Kasperk
Facade
Grundriß
Regelhaus
Regelbahn
Concert-Saal
Profil nach A. B.

il. 3

Zeichnung eines neu zu erbauenden Glashauses, auf dem Grundstück Matthias-Straße No. 81.,
für den Coffetier Herrn Casperke.

Od. Acta. Gnadenfrei.
Breslau 27 Marz 1841
Die Stadt Lm. Deputation
Stern.

Ansicht

Fassade

Nachbarlich angrenzender Garten

Hof

Der alte Conventual.

Garten

Grundriß des neu zu erbauenden Glashauses

Garten

Schiete
Maurermeister

Casperke

il. 4

Bureau für Architektur u. kunstmalerische Arbeiten
Rich. Güntzel, Architekt
Breslau I.
Poststr. Ecke Kätzelohle 20/22.

Hof

Küche

Bufet

Rebensaal
aus der Gallerie

Gastzimmer

Bühnen-
Orchester
Raum

Ballsaal.
165 qm.
Lichte Höhe 6,64 m

Gastzimmer

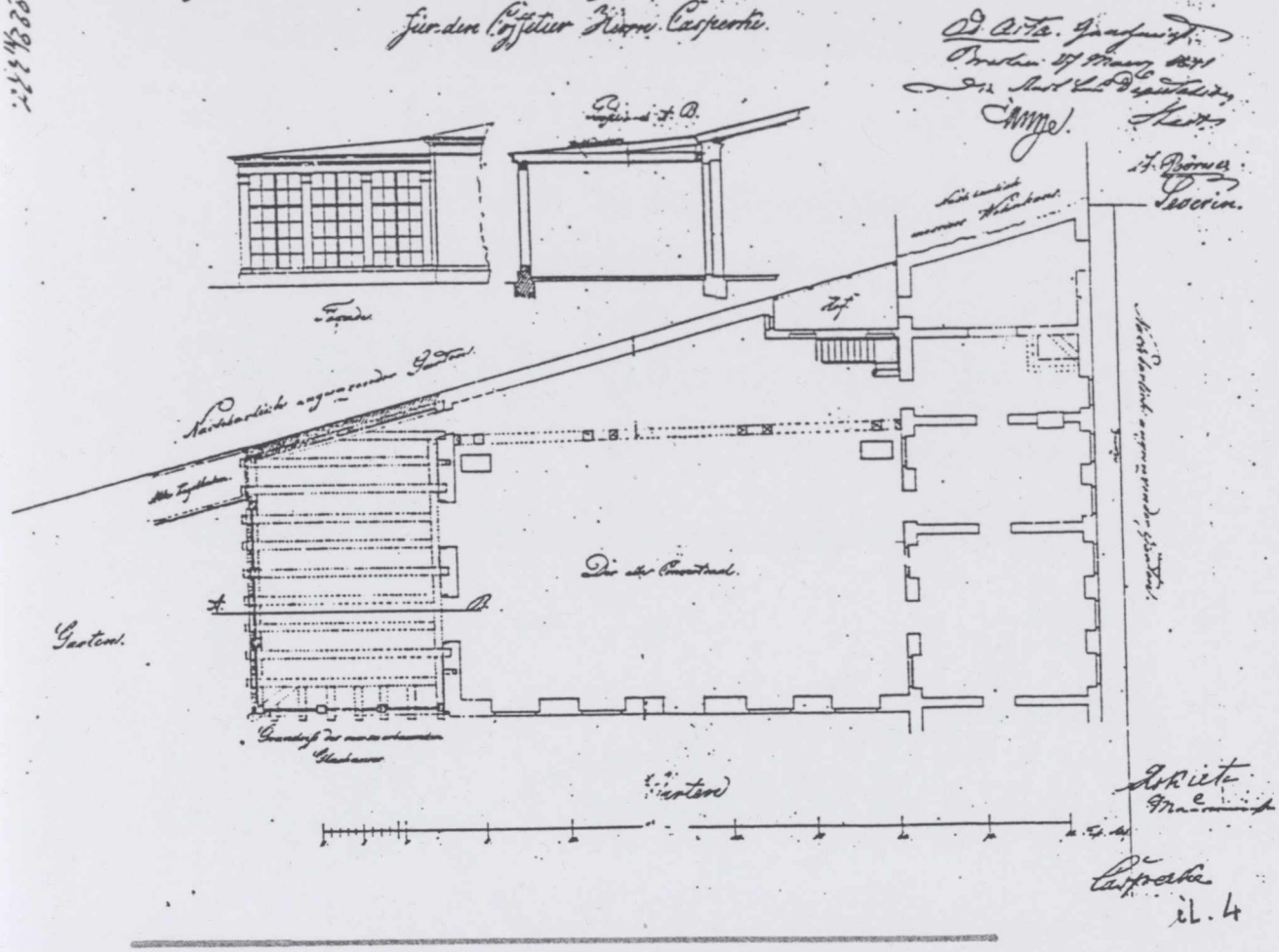

Schnitt a-b

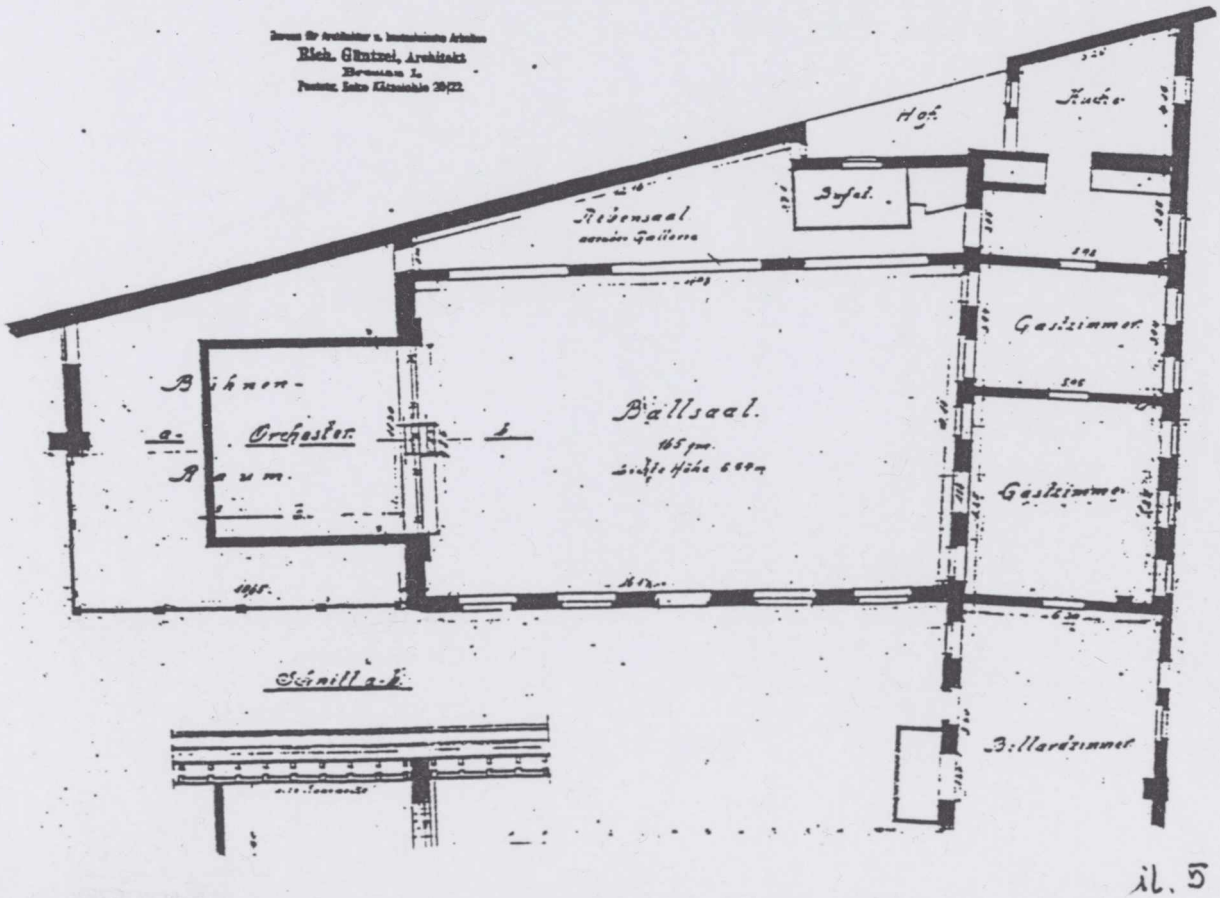

Billardzimmer

il. 5

S. 164
31

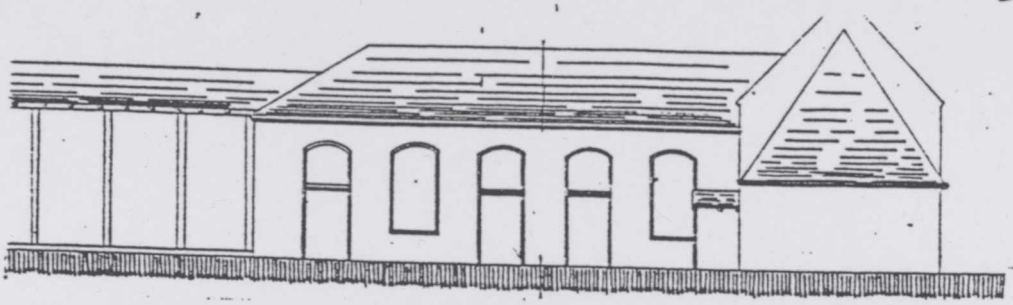

Schnitt durch das Lichtspieltheater.

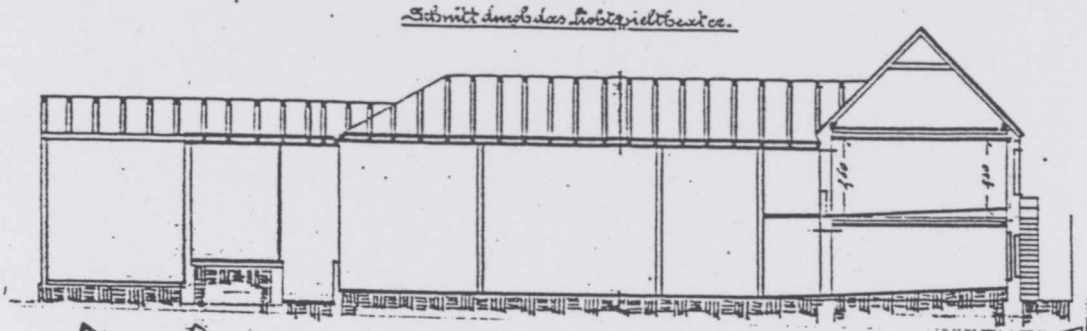

Lageplan M. 1:1000.

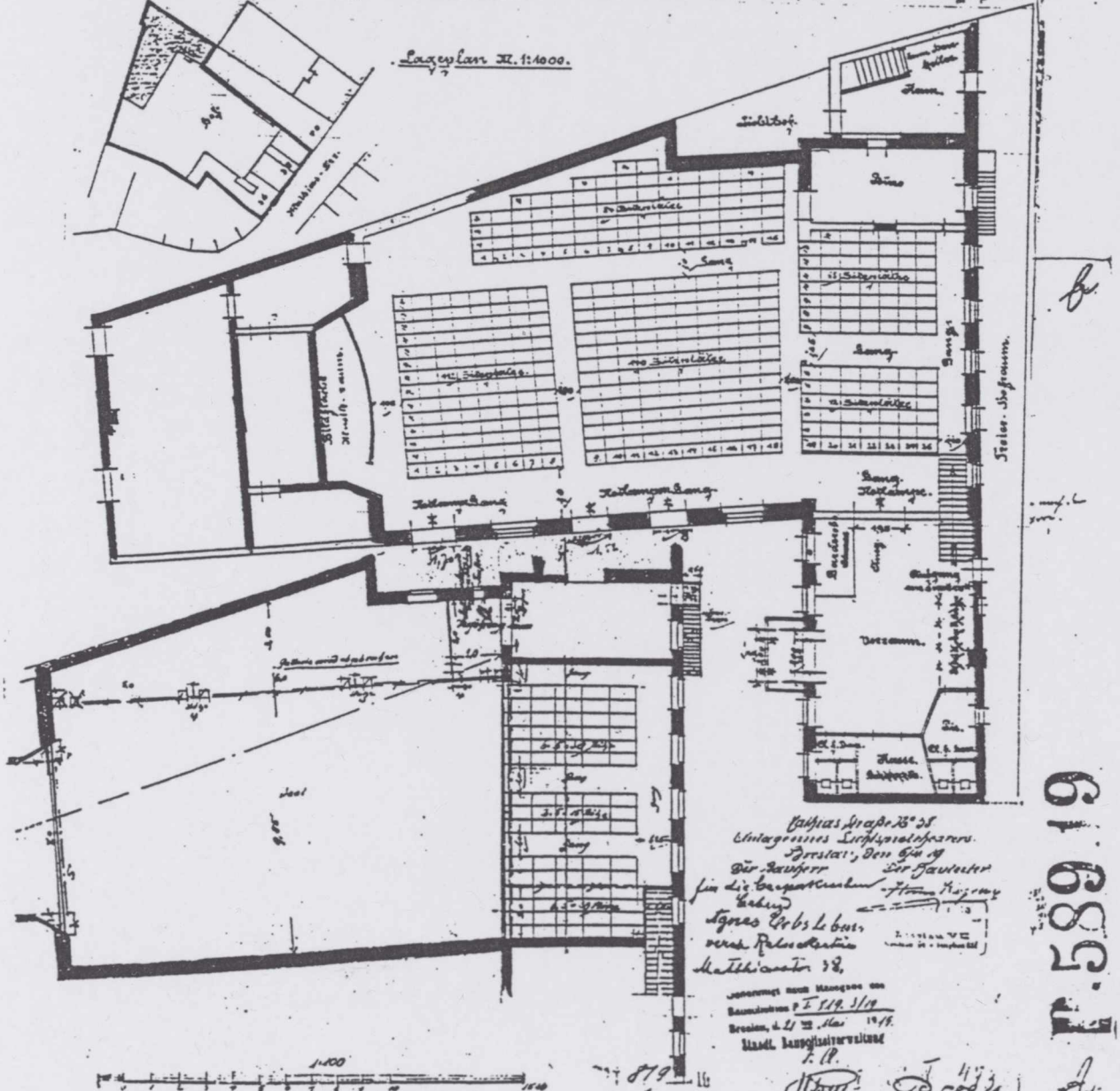
Lichthof
Raum
Diele
Sitzplätze
Sitzplätze
Sitzplätze

GABEL'S GARTEN

GABEL'S GARTEN

I. Adres: *Mehl Gasse* 7, (ul. Rydygiera)
[drugie wejście od strony *Mathiasfeld]*

II. Okres działalności: ok. poł. XVIII w. - poł. XIX w.
do pocz. XIX w. należał do zakonu Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą

III. Pozostałe nazwy: *Boehm-Garten, Wuttkische-Garten, Lauer-Garten*

IV. Elementy składowe założenia:

3 ćw. XVIII w. - ogród o pow. 1,7 ha, zacieniony kasztanowcami i akacjami, ozdobiony kwiatami; w głębi ogrodu duży, murowany budynek (zrealizowany w *Zopfstil)* , w którym m. in. obszerna sala; brak danych na temat urządzenia ogrodu,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji: - nie ustalono.

VI. Literatura:

1. M. MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 159
2. K. Ch. NENCKE, *Breslau...*, s. 329
3. F. NOSSELT, *Breslau...*, s. 401
4. F. ROESELT, *Breslau...*, s. 272
5. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 416
6. *Schlesische Provinzialblaetter,* 1872 , s. 131

VII. Źródła ikonograficzne:

1. zbiory ABmW, teczka nr 1116
2. plany Wrocławia: - J. D. Schleuena, 1741 r., (MN Wr, Zb. Graf.)
- G. Schuberta, ok. 1828 r., (BU Wr, Zb. Kart.)
- J. Schneidera, 1850 r., (BU Wr, Zb. Kart.)

VIII. Prezentacja wybranych materiałów źródłowych:

1. Fragment planu Wrocławia J.D. Schleuena, 1741 r.;
Ze zbiorów graficznych MN we Wr.
2. Fragment planu Wrocławia G. Hoffmanna, 1827 r.
Ze zbiorów graficznych MN we Wr.
3. Fragment planu Wrocławia G. Schuberta, ok. 1828 r.
Ze zbiorów kartograficznych BU we Wr.
4. Plan sytuacyjny założenia;
1874 r., ABmW, sygn. 4421/74
- właściciel: Wuttke i Goetz

IX. Stan zachowania: Nie istnieje.

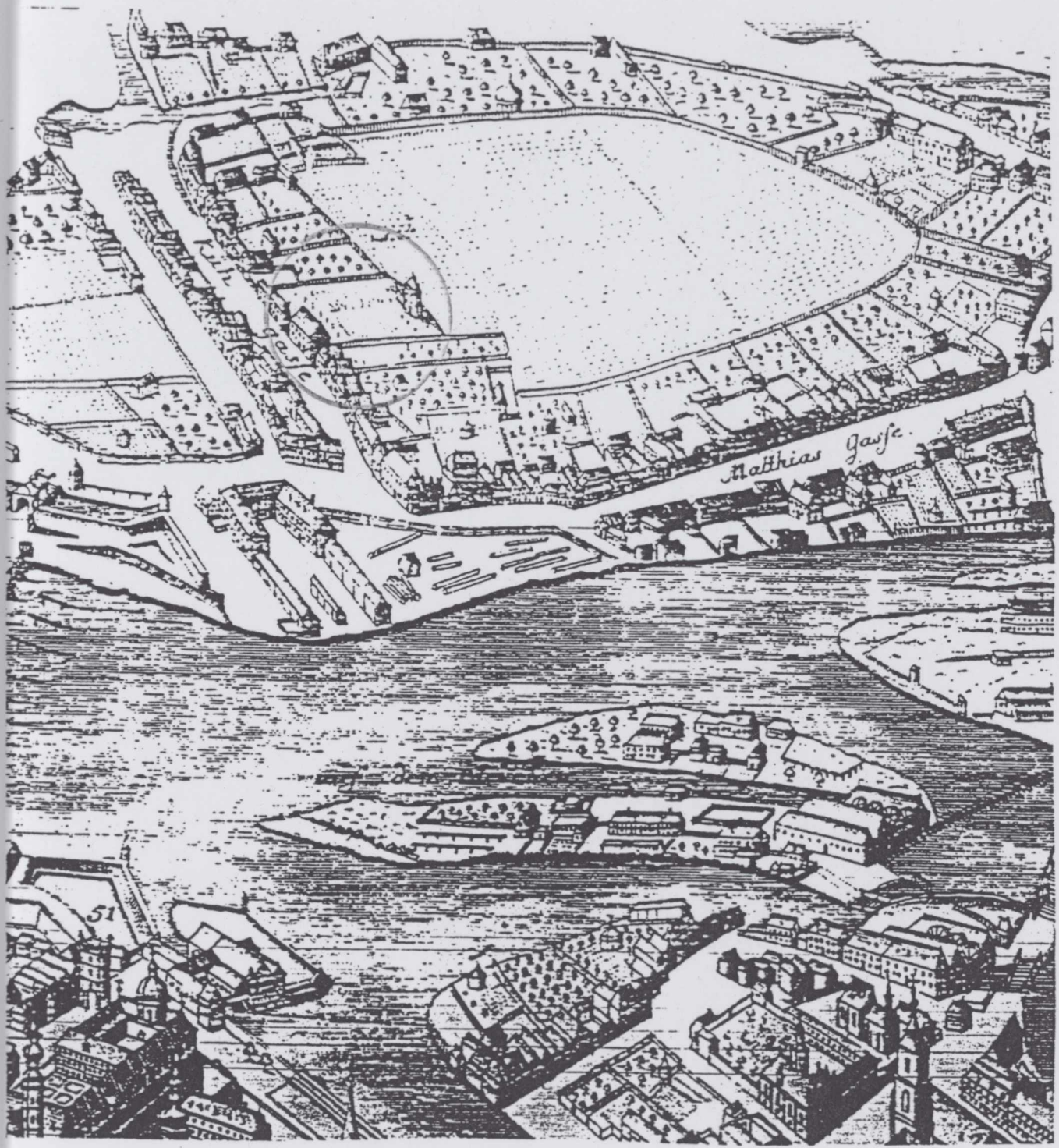
Matthias Gasse
51

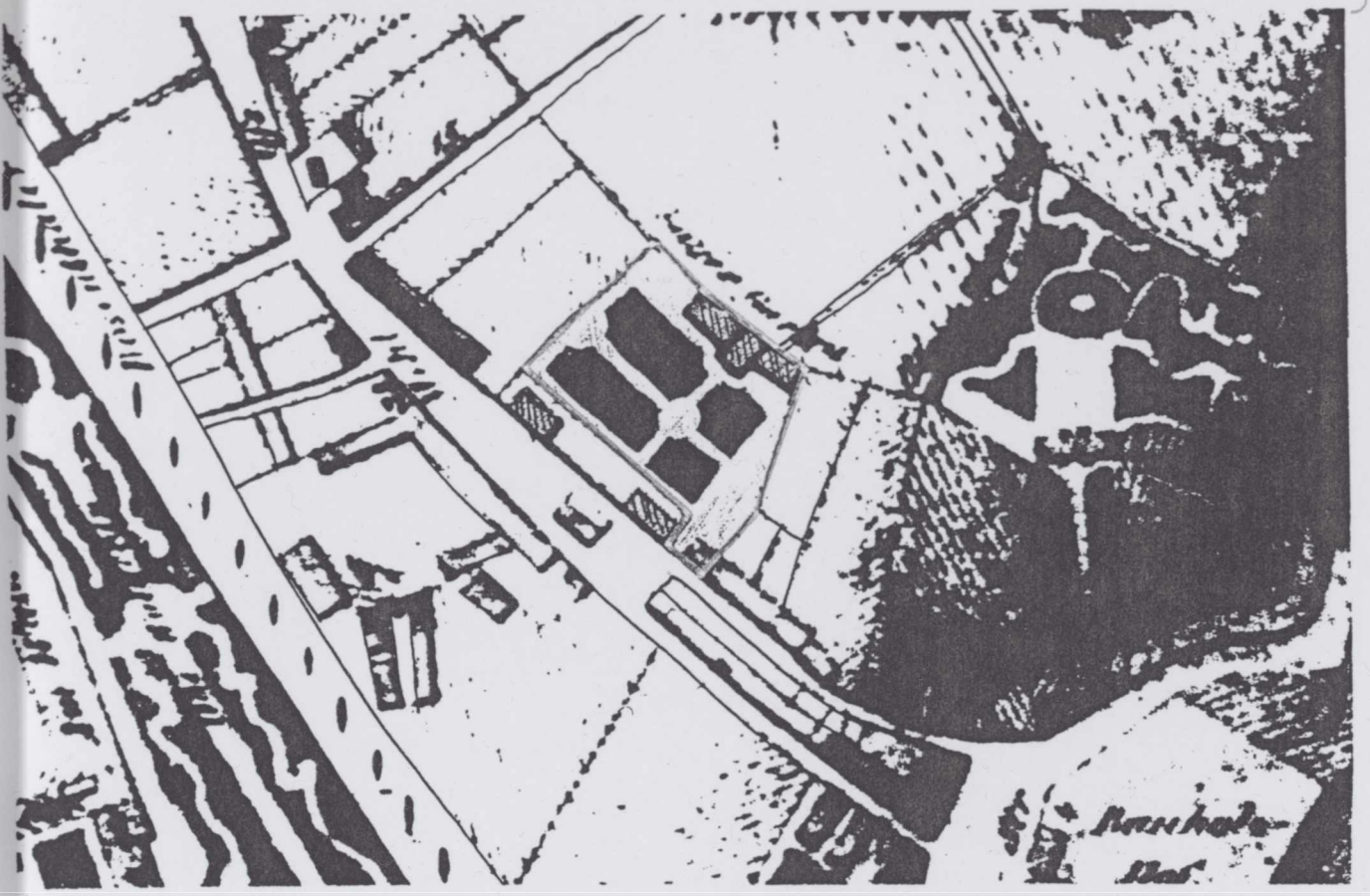

Abb. 1

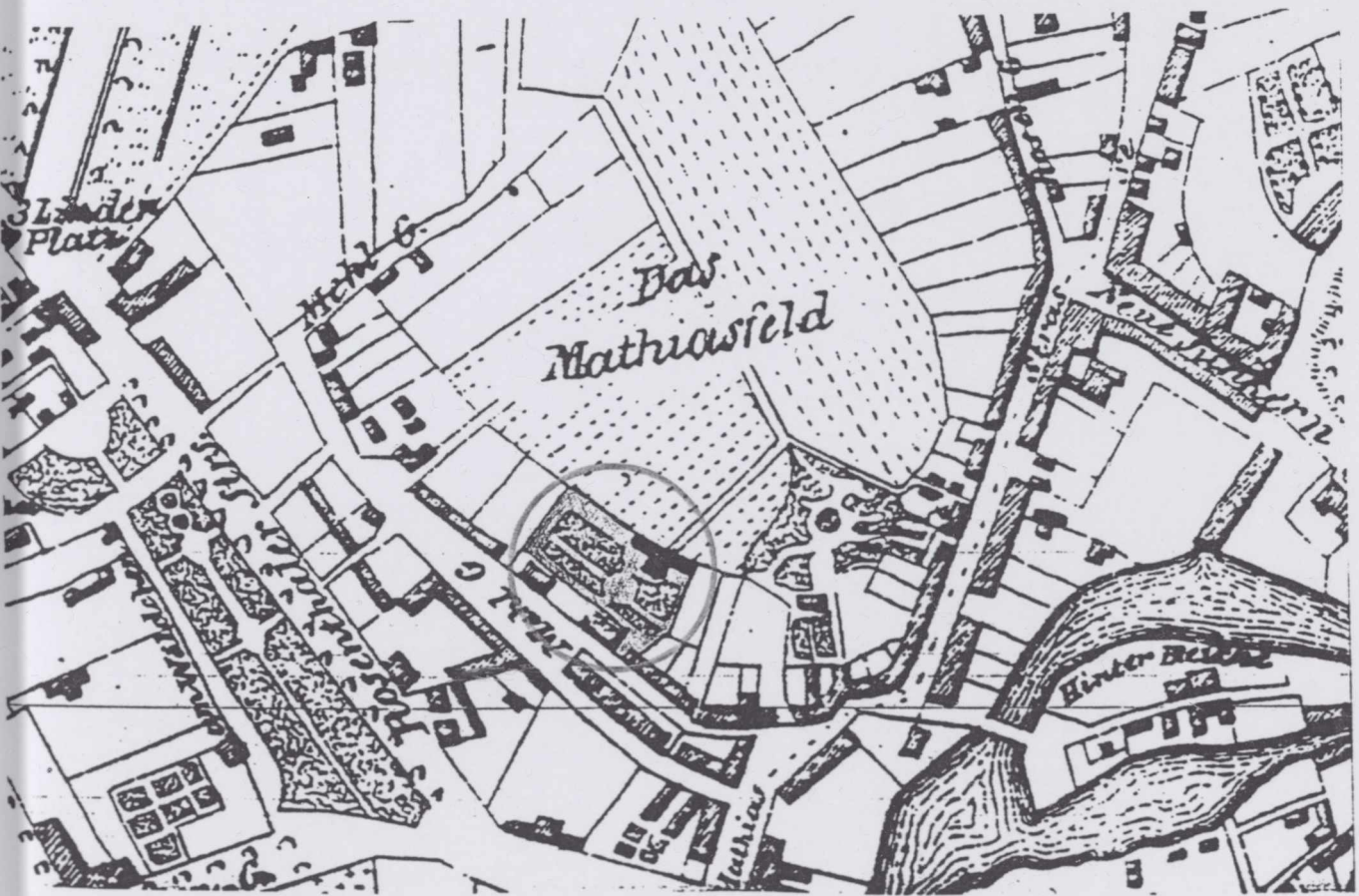

Abb. 2

s. 168
36

a VII. 1426/A

Plan

von dem Grundstück Mehl-Gasse No. 7.

Herren Götz & Wittke gehörig.

Unicat.
Blatt. 2.

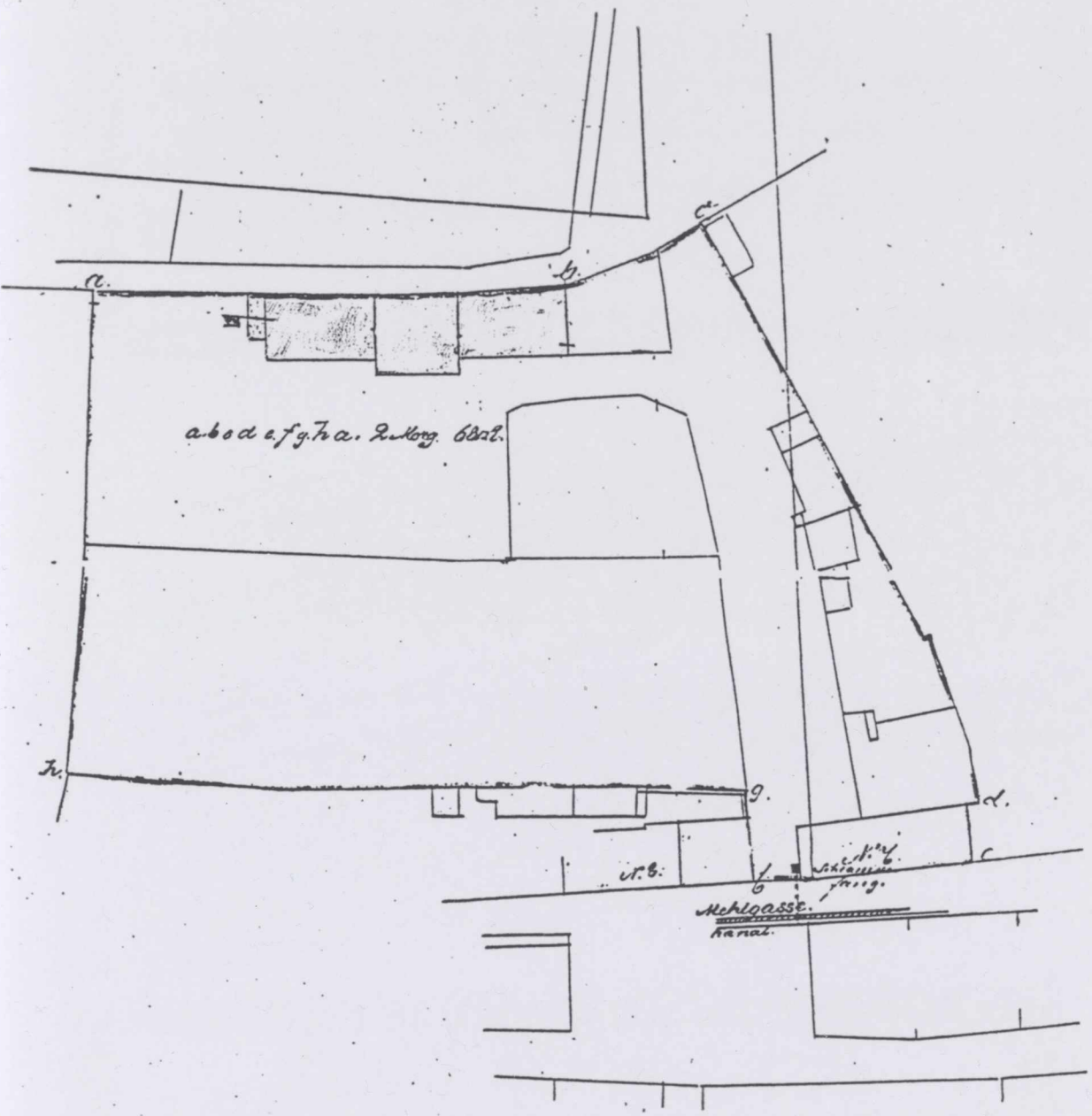

Gebr. Götz H. Wittke [illegible]

il. 3

Kroll's Wintergarten.

— Das für Sonnabend den 30sten dieses angekündigte Konzert fällt wegen zu fertigender Baulichkeiten aus, der Eintritt ist jedoch gestattet.

Sonntag und Montag: großes Konzert. Entree 10 Sgr., Loge 15 Sgr. Anfang 2 Uhr.

Sonnabend den 6. Januar:

großer Maskenball.

Entree pro Person 1 Rtlr., Loge 1 Rtlr. 15 Sgr. Anfang 6 Uhr, Ende 2 Uhr.

Brillante Beleuchtung.

Die Maskengarderobe, wozu zwei Zimmer besonders eingerichtet worden, ist getrennt für Herren und Damen.

Demaskirungen dürfen in dem Saale und den Gewächshäusern erst nach 12 Uhr stattfinden. Bestellte Logen sind in der Musikalienhandlung des Herrn Cranz zu bekommen.

Außer den Konzert-Tagen ist das Entree in meinem Wintergarten 5 Sgr.

Breslau, den 29. December 1837. Kroll.

Eröffnung von Kroll's Wintergarten,
Montag, den 25. December 1837.

Wenn es mir gelungen ist, für Breslau ein den Ansprüchen der Zeit angemessenes Etablissement zu schaffen und dasselbe die allgemeine Zufriedenheit erhält, so ist damit meinem innigsten Wunsche genügt und voraus belohnet fühle ich mich für die vielen Sorgen und Anstrengungen jeder Art. Möge Ihre freundliche Güte, die ich bei meinem ersten Etablissement die Ehre hatte, ungetheilt zu empfinden, mich auch in das neue begleiten; ich werde es mir ausdauernd angelegen sein lassen, Ihre Zufriedenheit zu erreichen. Kleine Versehen wollen Sie gütigst mit Nachsicht beurtheilen, mich aber von nicht geziemendem Betragen meiner Leute in Kenntniß setzen.

Zur Bedienung im Saal, in den Gewächshäusern und Logen sind hinreichend Kellner angestellt, die, außer einem Abzeichen auf der Achsel, jeder mit einer Nummer bezeichnet sind.

Die verbrauchte Gewohnheit, Kaffeebüten abzugeben, wird nicht gestattet, dagegen werde ich Kaffee und alle anderen Getränke und Speisen zu civilen Preisen verabreichen.

Ueber Alles, was die Restauration bietet, spricht der Speisezettel des Tages.

Die Direktion des Konzerts hat Herr Kapellmeister Bialetzky; die vorzutragenden Piecen werden stets durch Anschlagezettel zu ersehen sein; derselbe eröffnet das Konzert mit einer von ihm eigends für den 25. December komponirten Ouvertüre. Mit dem Notenblatt wird eingesammelt.

In den Gewächshäusern und Restaurationszimmern ist das Rauchen gestattet, im Saale dagegen nicht.

Hunde werden nicht eingelassen.

Ich übernehme Arrangements von Soirées und Diners bis in Höhe von ein Tausend Personen im Saal und den Gewächshäusern, ebenso kleinere in Logen von acht bis zwanzig Personen.

Das Entree ist pro Person zehn Silbergroschen, in den Logen funfzehn Silbergroschen. Geschlossene Logen von acht bis zwanzig Personen können im voraus bestellt werden; der Betrag wird bei der Bestellung entrichtet, und ist sich deshalb an die Musikalienhandlung des Hrn. Cranz (Ohlauer Straße) zu wenden.

Das Berühren der Gewächse wird freundlichst verbeten.

Breslau, den 22. December 1837.

Kroll.

Kroll's Wintergarten.

— Das für Sonnabend den 30sten dieses angekündigte Konzert fällt wegen zu fertigender Baulichkeiten aus, der Eintritt ist jedoch gestattet.

Sonntag und Montag: großes Konzert. Entree 10 Sgr., Loge 15 Sgr. Anfang 2 Uhr.

Sonnabend den 6. Januar:

großer Maskenball.

Entree pro Person 1 Rtlr., Loge 1 Rtlr. 15 Sgr. Anfang 6 Uhr, Ende 2 Uhr.

Brillante Beleuchtung.

Die Maskengarderobe, wozu zwei Zimmer besonders eingerichtet worden, ist getrennt für Herren und Damen.

Demaskirungen dürfen in dem Saale und den Gewächshäusern erst nach 12 Uhr stattfinden. Bestellte Logen sind in der Musikalienhandlung des Herrn Cranz zu bekommen.

Außer den Konzert-Tagen ist das Entree in meinem Wintergarten 5 Sgr.

Breslau, den 29. December 1837. Kroll.

WINTERGARTEN

I. **Adres**: *Scheitnigerstr* 11 (ul. Szczytnicka)

II. **Okres działalności**: 1837 r. - 1872 r.

III. **Pozostałe nazwy**: *Kroll's Sommer u. Winter Garten, Kroll'sche Etablissement, Kroll'sche Wintergarten,*

IV. **Elementy składowe założenia**:

1837 r. - sala ogrodu zimowego z dwoma skrzydłami wypełnionymi roślinnością, w sali chór muzyczny i loże; obok sali garderoba i sala bilardowa; obok ogród letni o pow. ok. 4,5 ha, a w nim m. in. zjeżdżalnia z wagonikami,
1840 r. - w ogrodzie fontanna,
1852 r. - teatr letni *Arena*, z amfiteatralnie urządzoną widownią, 12 lożami po obu bokach parteru, zadaszoną sceną i odkrytą widownią, pow. budynku ok. 1600 m kw., pojemność do 3000 osób,
przed 1862 r. - kręgielnia dobudowana do północnej części wschodniego skrzydła ogrodu zimowego; w ogrodzie letnim rabaty róż, altany i kolumnady
1868 r. - po rozebraniu teatru *Arena* wzniesiono kolejny teatr letni z widownią na poziomie terenu,

Etablissement Wintergarten wykorzystywano wielokrotnie do organizacji różnych uroczystości i imprez; kilkukrotnie odbywał się na jego terenie Bazar Bożonarodzeniowy z główną atrakcją - dioramiczną szopką. W roku 1872 urządzono w jego ogrodzie *Schlesische Gartenbau.*

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**:

- nie ustalono autora proj. budynku głównego, jego budową (1837 r.) kierował Ferdinand Morave, cieśla
- A. F. Studt, budowniczy (*Stadtbaurath*),
1941 r., proj. przebudowy budynku *Wintergarten,*

VI. **Literatura**:

1. *Breslauer Fremden u. Anzeigeblaett,* 1870, nr 89
2. H. MARKGRAF, *Breslau...*, s. 53
3. Z. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 53, 54
4. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 99, 428, 429, 434, 435
5. *Ruebezahl. Schlesische Provinzialblaetter*, Breslau 1869, s. 176, 229, 256-259;
6. j. w. Breslau 1872, s. 605
7. G. SCHEUERMANN, *Lexikon...*, s. 867, 868
8. E. SCHEYER, *Breslau...*, s. 16
9. A. SCHMUDE, *Breslau...*, s. 239
10. L. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 81-85, 115, 130
11. J. STEIN, *Geschichte...*, s. 543
12. B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 65-67
13. M. VOGT, C. KRONE, *Breslau..*, s. 49
14. K. WEBER, *Geschichte...*, s. 159

15. F. G. A. WEISS, *Chronik...*, s. 1131
16. C. WINDERLICH, *Illustriertes...*, s. 17, 20
17. M. ZDUNIAK, *Muzyka....*, s. 63, 105

VII. **Źródła ikonograficzne**:

- W zbiorach ABmW i WAP brak archiwaliów dotyczących *Etablissement Wintergarten.*

1. Wnętrze głównej sali budynku *Wintergarten*:
   - litografia, autor nieznany, ok. 1840 r.; reprod. w: O. Czerner, *Wrocław...*, ryc. 281, (oryginał w MN Wr, Zb. Graf, sygn. VII-974)
   - szklana mozaika, Georg Kuhn, ok. 1850 r.; reprod. w: *Schlesische Monatshefte*, Breslau 1933, s. 169, (oryginał zaginął),
2. Plan głównego budynku; w: *Program zu feierlichen...*
3. Rozkład miejsc w *Sommertheater Arena*; w: *Adressbuch...*, 1863 r., wkładka reklamowa.
4. Widok sceny letniej - *Sommerbuehne*, drzeworyt, AA; w: *Ruebezahl...*, 1869 r, s. 256.
5. Plany Wrocławia: - C. Studta, 1841 r., MN Wr, Zb. Graf., sygn. 1005
   - Sadebecka, 1866 r, WAP KMW sygn. 49
   - planik sytuacyjny, 1879 r., ABmW, teczka nr 3529, sygn. H.O. 4/79

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia J. Schneidera, 1844 r.
Ze zbiorów graficznych MN we Wr., sygn. 1072.
2. Fragment planu Wrocławia C. Studta, 1853 r.
Ze zbiorów graficznych BU we Wr.
3. Wnętrze głównej sali budynku *Wintergarten*, lit., autor nieznany, pocz. lat 40-tych XIX w. Ze zbiorów graficznych MN we Wr., sygn. VII-974. Reprodukcja za O. Czerner, *Wrocław...*, ryc. 281.
4. Schemat ustawienia stołów w budynku *Wintergarten* na przyjęcie króla Fryderyka Wilhelma IV, 13 IX 1941 r. W: *Program zu feierlichen...*
5. Rozkład miejsc w *Sommertheater Arena*, 1863 r. W: *Adressbuch...*, Breslau 1863, wkładka reklamowa.
6.. Scena letnia, tzw. *Sommerbuehne*, wzniesiona w ogrodzie w 1868 r., drzeworyt, autor nieznany. W:*Ruebezahl. Schlesische Provinzialblaetter*, 1869, s. 256.
8. Plan sytuacyjny przedstaweiający pozostałość po *etablissement Wintergarten*, po parcelacji ogrodu w 1872 r.; stan z 1879 r.
Ze zbiorów ABmW, teczka 3529, sygn. H.O.4/79

IX. **Stan zachowania**: - nie istnieje

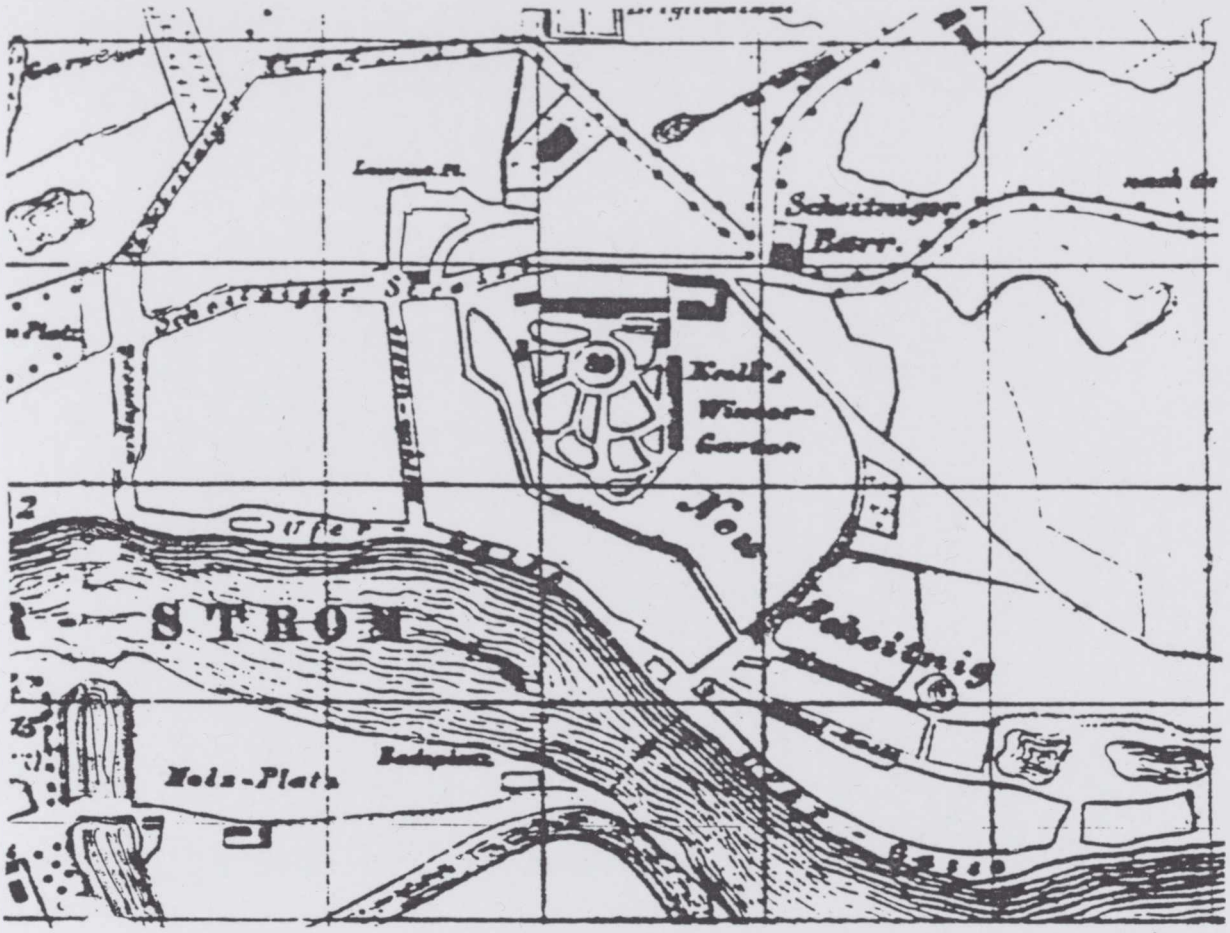
Scheitniger Barr.
Knoll's Winter-Garten
Neu Scheitnig
STROM
Holz-Platz

ü. 1

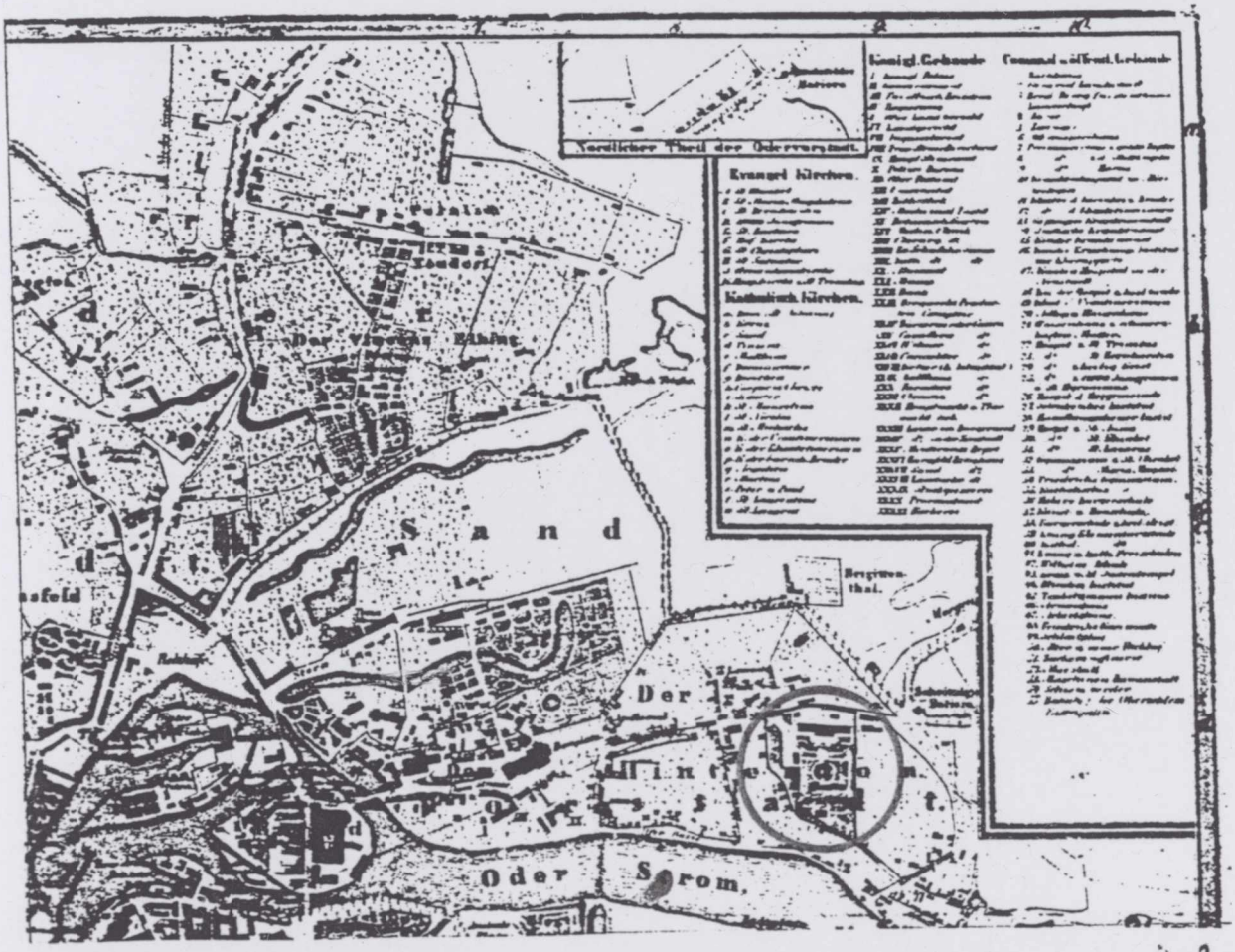
Nördlicher Theil der Odervorstadt.
Königl. Gebäude
Evangel. Kirchen.
Katholisch. Kirchen.
Sand
Der
Oder Strom.

ü. 2

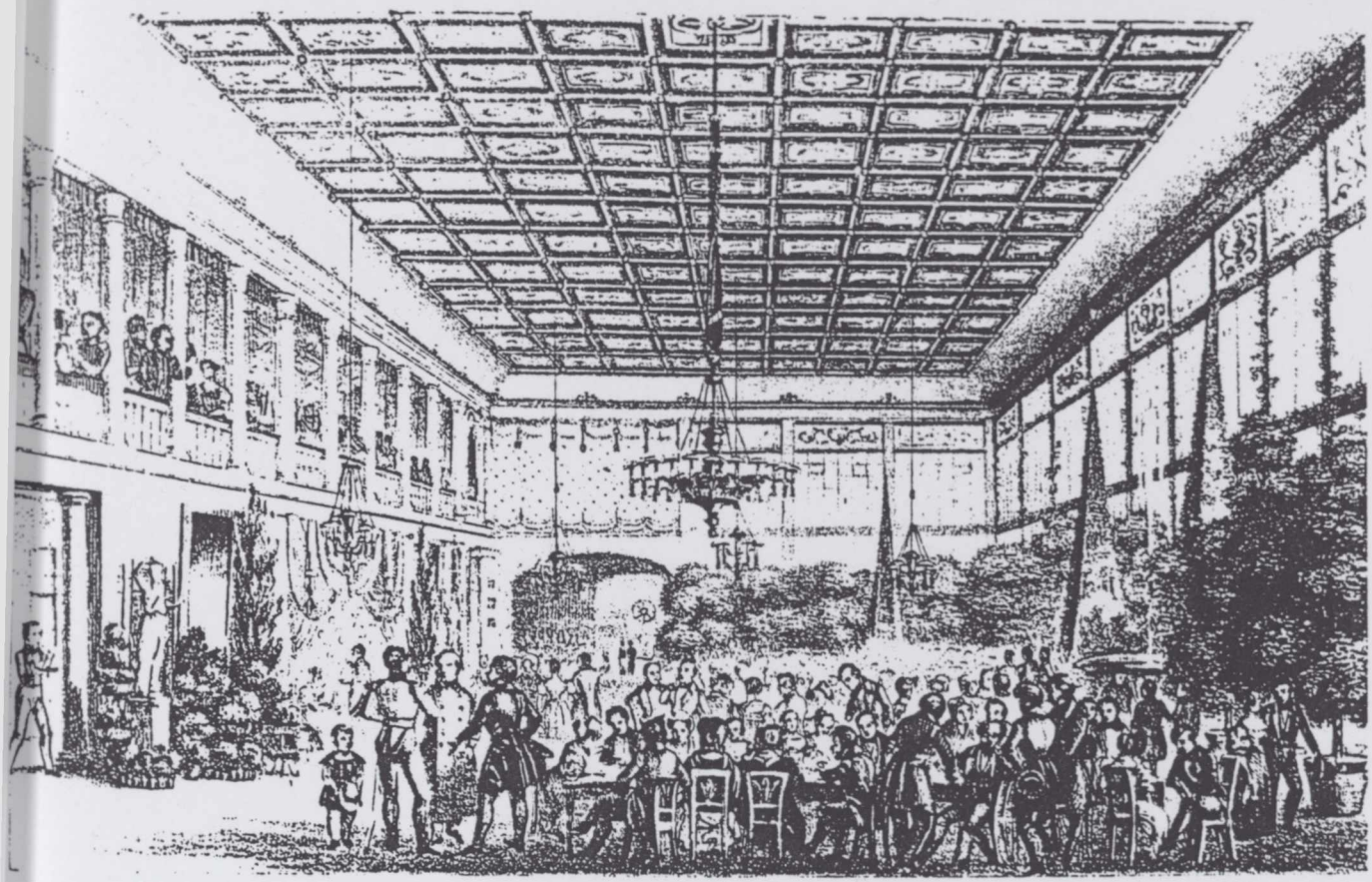

il. 3

Ordnung der Tafeln in dem Winter-Garten-Saale
am 15. September 1811.

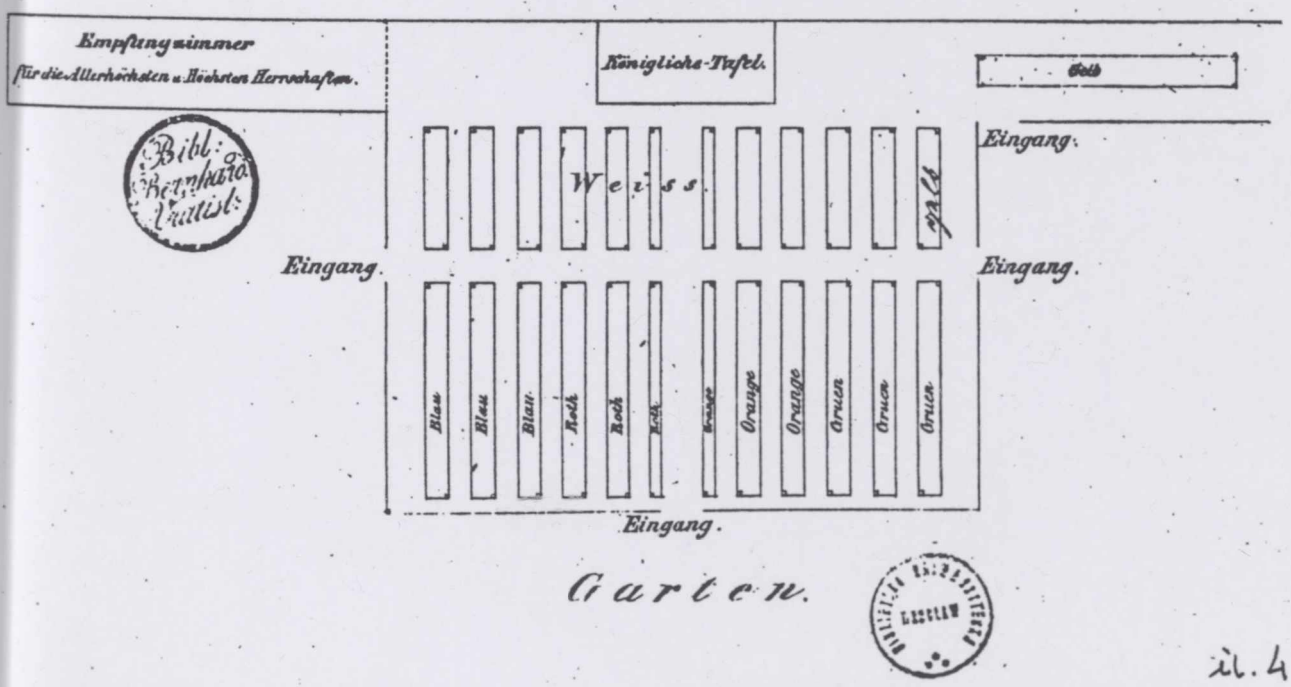

Bibl. Bernhard Vratisl.

Königliche Bibliothek Berlin

il. 4

s. 173

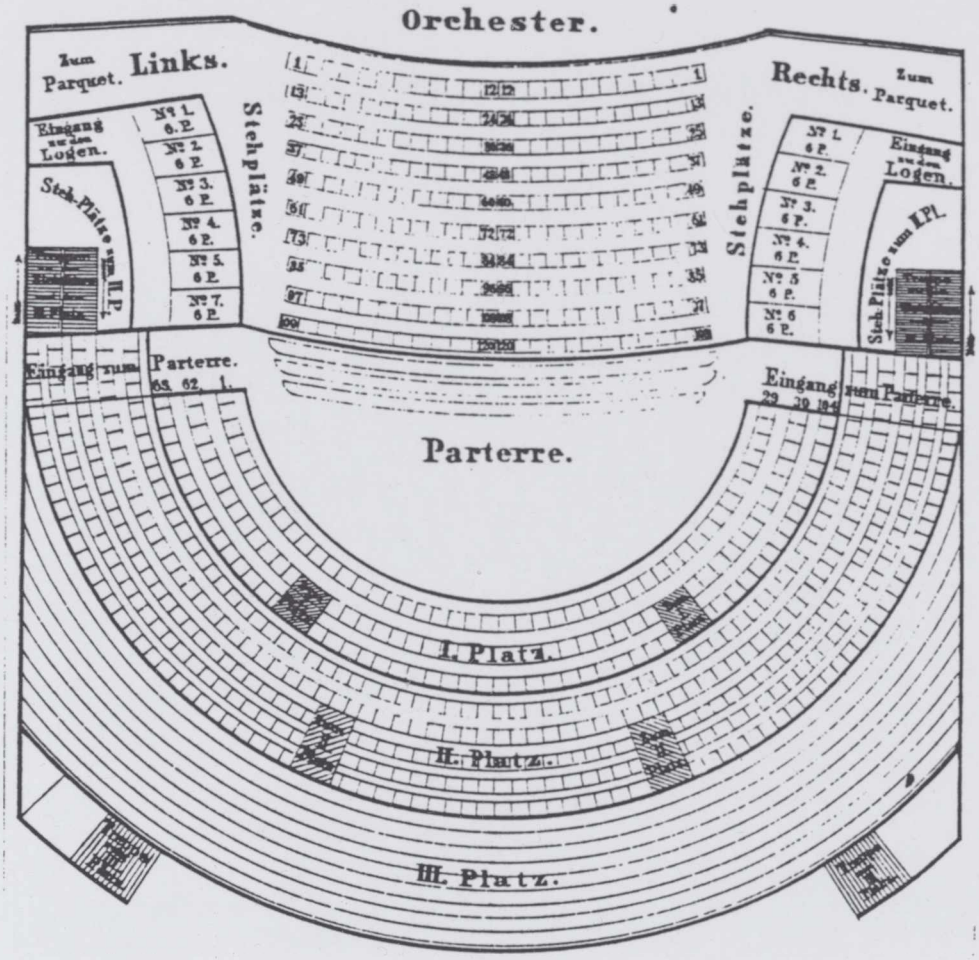
Orchester.
Links.
Zum Parquet.
Rechts.
Zum Parquet.
Eingang zu den Logen.
Stehplätze.
Stehplätze.
Eingang zu den Logen.
Eingang zum Parterre.
Eingang zum Parterre.
Parterre.
I. Platz.
II. Platz.
III. Platz.

il. 5

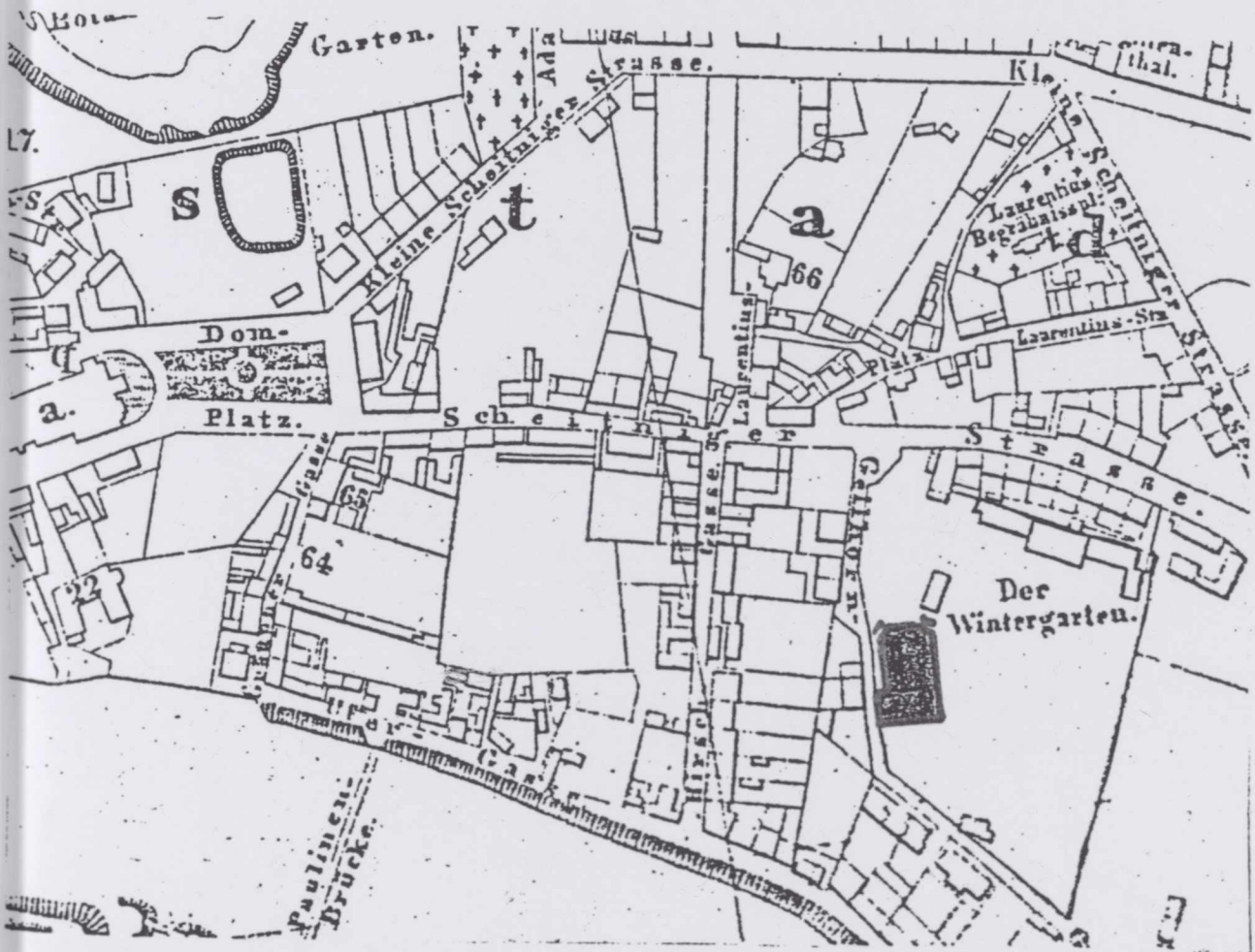
Garten.
Kleine Scheitniger Strasse.
Kleine Scheitniger Strasse.
Laurentius Begräbnissplatz
Laurentius-Str.
Dom-Platz.
Scheitniger Strasse.
Der Wintergarten.
Paulinen-Brücke.

il. 6

il. 8

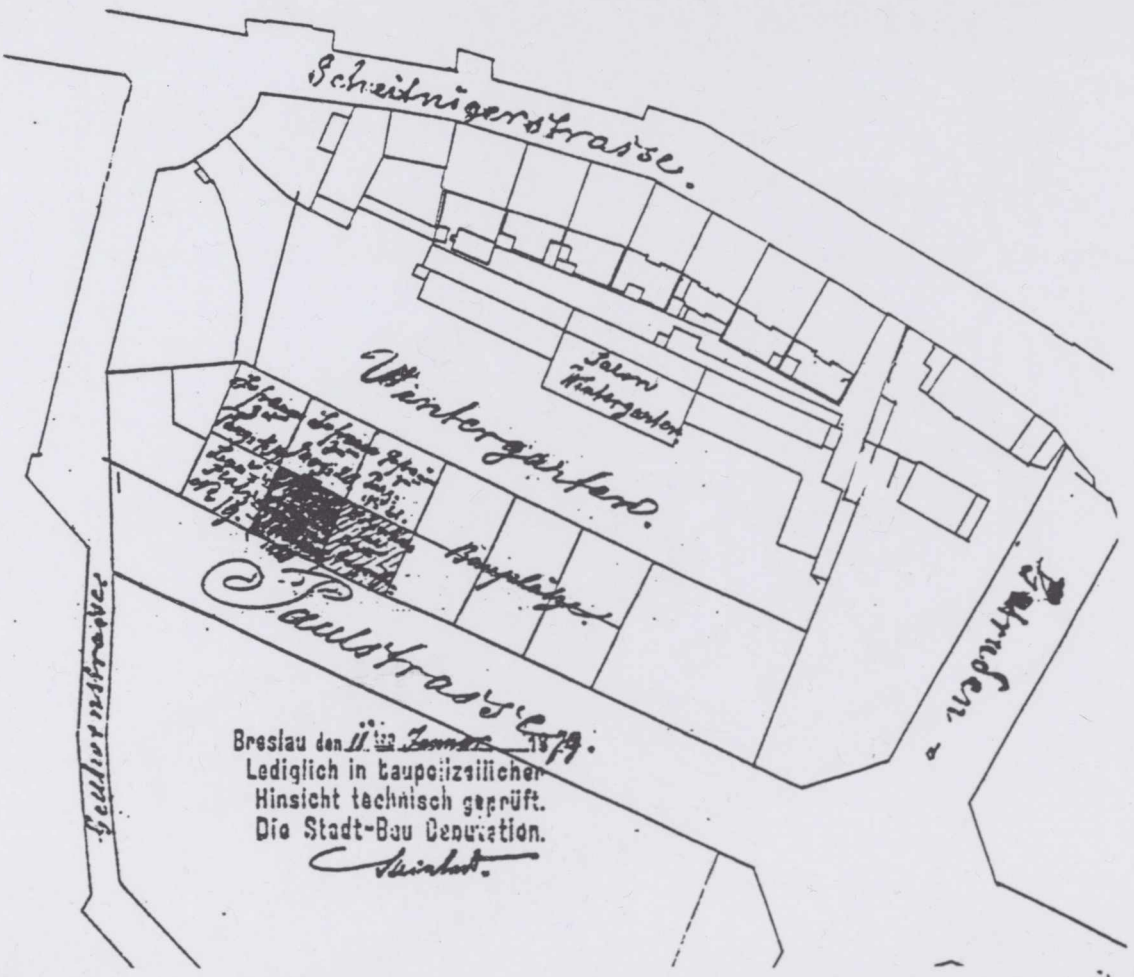
Scheitnigerstrasse.
Wintergarten.
Salon Wintergarten
Bauplätze.
Paulstrasse.
Breslau den 11ten Januar 1879.
Lediglich in baupolizeilicher
Hinsicht technisch geprüft.
Die Stadt-Bau Deputation.

il. 9

Sommertheater im Volksgarten.

Sonntag, den 17. April 1870 (1. Osterfeiertag).

Eröffnung der Sommerbühne:

1. Jubel-Ouverture von C. M. v. Weber.
2. Prolog, gesprochen von Fräul. Newalt.

Hierauf zum ersten Male neu:

Noblesse oblige!

Genrebild in 1 Akt von G. Erichs.

Personen:

Baronin von Seefeld	Frl. Werner Stälzel.	Herr von Stelzer	Herr Räder.
Frau von Lingen	Frl. Newalt.	Herr von Holm	Herr Gläser.
Lucie, deren Tochter	Frl. Packhäuser.	William	Herr Werner.
Clara von Hermsdorf	Frl. König.	Nina, Kammermädchen	Frl. Feder.

Adelige Herren und Damen. Ort der Handlung: Eine große Stadt.

Hierauf neu:

Die Welt ist ehrlich.

Lebensbild in 3 Akten, frei nach dem Französischen von A. Winter.

Personen:

Weichbrod, Rentier	Herr Schwartz.	Louise, seine Tochter	Frl. König.
Henriette, seine zweite Frau	Frl. Ewald.	Drüsenberg, Schuhmacher	Herr Räder.
Ludwig, beider Sohn	Herr Werner.	Pätel, Schuhmacher	Herr Kliste.
Franz, Weichbrod's Bruder	Herr Jackson.	Scheilmann	Herr Brühl.
Theodor, sein Sohn	Herr Gläser.	Anna, Stubenmädchen bei Weichbrod	Frl. Tonsor.
Oberg, Kaufmann, Weichbrod's Freund	Herr König.	Johann, Diener bei Weichbrod	Herr Gebauer.

Eintritts-Preise.

Logen 10 Sgr. Parquet 6 Sgr. Sitz-Parterre 4 Sgr. Steh-Parterre 2½ Sgr.

Cassen-Eröffnung 4 Uhr Nachmittags. Anfang 4½ Uhr. Ende

Um den vielfach ausgesprochenen Wünschen eines geehrten Publik Nachmittag 3½ Uhr ab ein Vor-Verkauf der Billets an der Theaterkasse statt.

Im Selbstverlage von Eugen Reimann in Breslau, Schuhbr

VOLKSGARTEN
Inh.: Paul Wirth
Telephon 4667
Michaelisstr. 48
Der Neuzeit entsprechend eingerichtete Fest-
säle für große und kleine Festlichkeiten ! ! !
Jeden Mittwoch: Salon-Frei-Konzert
und großes Eisbeinessen

VOLKSGARTEN

I. **Adres**: *Michaelistr* 15 [48], (ul. Nowowiejska)

II. **Okres działalności**: k. XVIII w. - 1922 r.
w 1922 r. zmiana funkcji na fabryczną

III. **Pozostałe nazwy**: *Die Vier Thurmen*

IV. **Elementy składowe założenia**:

k. XVIII w. - kawiarnia z ogrodem, w ktorym m.in. karuzela,
1853 r. - *etablissement* o pow. ok. 5 ha i pojemności 6000 osób, na terenie którego: piwiarnia, restauracja, bufet i bilard (w budynku dawnej kawiarni); w ogrodzie (podzielonym na część angielską i warzywno-owocową): pawilon orkiestrowy (wokół miejsca przy stolikach), hala do eksperymentów galwano-technicznych, cieplarnia, otwarta pijalnia przy chłodni piwa (600 miejsc), cukiernia z lodziarnią (400 miejsc), teatrzyk dla sztukmistrza, karuzela, strzelnice (kusze, strzelby i rewolwery); dalej obszerna łąka dla występów akrobatów i iluzjonistów; na terenie położonego w głębi stawu przystań dla gondoli,
1870 r. - teatr letni,
1911 r. - na terenie dawnego założenia, tuż za budynkiem frontowym (mieszkania, restauracja) sala widowiskowa (420 m kw.) ze sceną; w niewielkim ogrodzie hala i dwupiętrowa, murowana kręgielnia,
1921 r. - kino w zaadaptowanej sali widowiskowej (493 miejsca),

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**:

- Nie ustalono nazwiska autora założenia.
- Wilhelm Beck, architekt
1900 r., proj. kolumnady
- Schlicht i Strassburg, architekci
1911 r., proj. sali widowiskowej,
1911 r., proj. nowej kręgielni,
- H. Rump, architekt
1922 r., poj. przebudowy sali widowiskowej na fabrykę,

VI. **Literatura**:

1. *Breslauer Fremden u. Anzeigeblaett*, 1870, nr 54, 90
2. P. HABEL, *Fuehrer...*, s. 13
3. H. MARKGRAF, *Die Strassen...*, s. 98
4. C. A. MENZEL, *Topographische...*, s. 888
5. K.Ch. NENCKE, *Breslau...*, s. 32
6. *Neue Fuehrer*, s. 3
7. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 73
8. G. SCHEUERMANN, *Das Breslau-Lexikon*, s. 1869
9. L. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 153
10. J. STEIN, *Geschichte...*, s. 543
11. R. THOLUCK, *Wegweiser...*
12. F. G. A. WEISS, *Chronik...*, s. 543, 544

14. L. WOERL, *Fuehrer...*, s. 6
15. M. ZDUNIAK, *Muzyka...*, s. 88, 89

VII. Źródła materiałów ikonograficznych:

1. Zbiory ABmW, teczki nr 2967, 2968
2. Widok browaru *Zu den Vier Thuermen* z budynkiem dawnej kawiarni w głębi, w: R. Tholuck, *Wegweiser...*,
3. Widok ogrodu *Zu den Vier Thuermen*, grafika zat. *Der Philosophen Gang*, F.E. Endler, 1800 r., MN Wr, Zb. Graf., sygn. VII -790.
4. Plany miasta: G. Schuberta, ok. 1828 r., MN Wr, Zb. Graf., sygn. 10702
A. Hoffmanna, 1865 r., ABmW

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia G. Schuberta, ok. 1828 r.
Ze zbiorów graficznych MN we Wr.
2. Widok zespołu *Zu den Vier Thuermen* w perspektywie *Der Philosophen Gang.* miedz.+akwf., F. E. Endler, 1800 r.
3. Fragment planu Wrocławia A. Hoffmanna, 1865 r.
Ze zbiorów ABmW.
Ze zbiorów graficznych MN we Wr.
4. Fragment planu Wrocławia J. Materna, ok. 1865 r.
5. Widok browaru i sąsiadującej z nim kawiarni *Zu den vier Thuermen*;
W: R. Tholuck, *Wegweiser...*
6. Projekt sali widowiskowej, elewacje, przekroje;
1911 r., ABmW, sygn. P,1495.11
- właściciel: A. Haselbach, browarnik z Namysłowa
- projektant: Schlicht i Max Strassburg
7. Proejekt sali widowiskowej, plan;
1911 r., ABmW, sygn. P,1495.11
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
8. Projekt kolumnady, plan sytuacyjny;
1912 r., ABmW, sygn. P.575,12
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
9. Projekt przeniesienia kolumnady w związku z budowa nowej sali widowiskowej;
1911 r., ABmW, sygn. P.1656.11
- właściciel: j. w.
- projektant:j. w.
10. Projekt nowej kręgielni;
1911 r., ABmW, sygn. P.2413.11
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
11. Projekt adaptacji sali widowiskowej na kino, plan;
1921 r., ABmW, sygn. P.1144.21
- właściciel:
- projektant: brak podpisu
12. Projekt adaptacji sali kinowej na fabrykę, elewacja;
1922 r., ABmW, sygn. P.100.22
- właściciel:

S.177 47

- projektant: Heinrich Rump
13. Elewacja frontowa, projekt drugiej sieni przejazdowej;
1912 r., ABmW, sygn. P.1951.12

IX. Stan zachowania: - Nie istnieje.

UNIWERSYTET

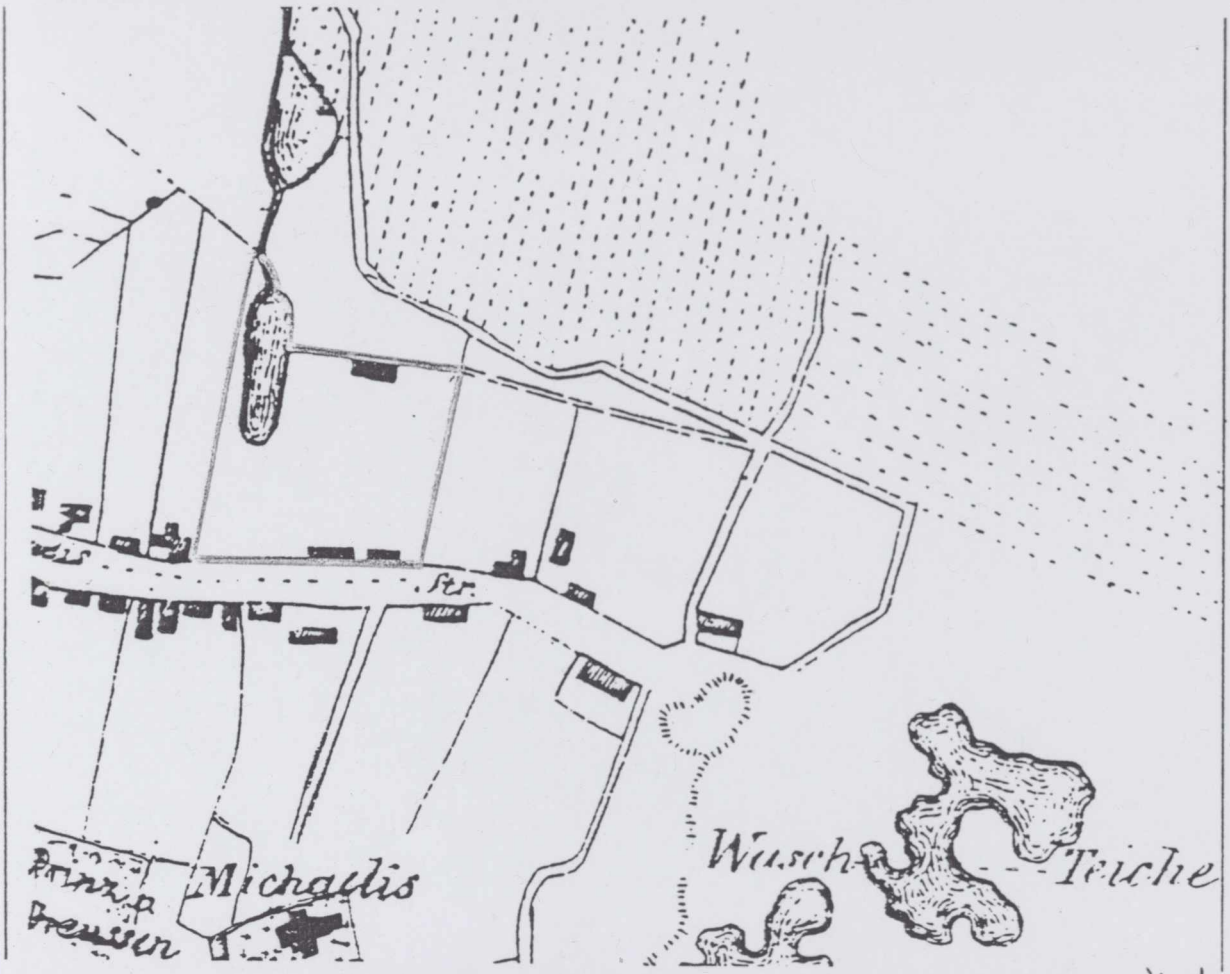

Il. 1

Der Philosophen-Gang

Il. 2

Hundsfelder Pher-Expedition.

Das Mittel-

Der Volks-Garten.

Michaelis-Strasse

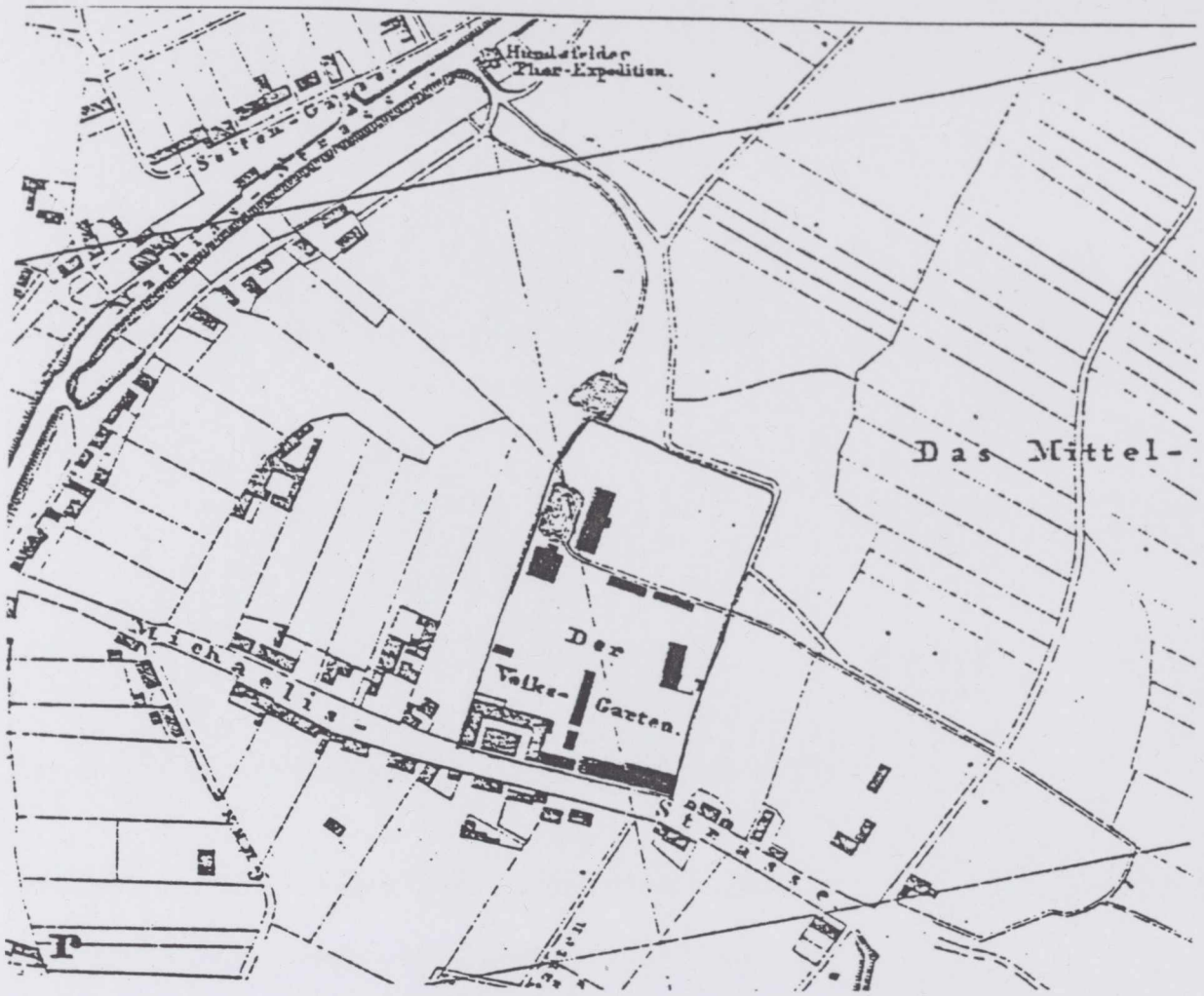

il. 3

Polnisch

Volks-Garten

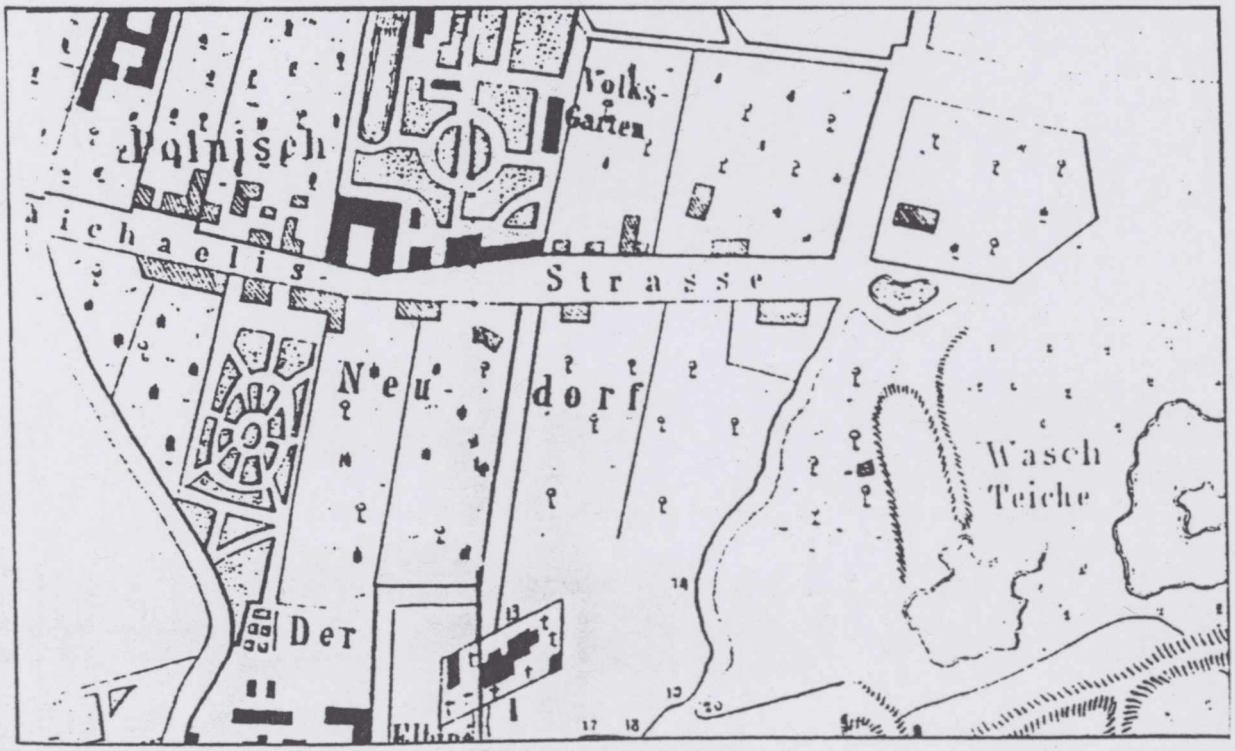

Michaelis-Strasse

Neu-dorf

Wasch Teiche

Der

il. 4

s. 180 50

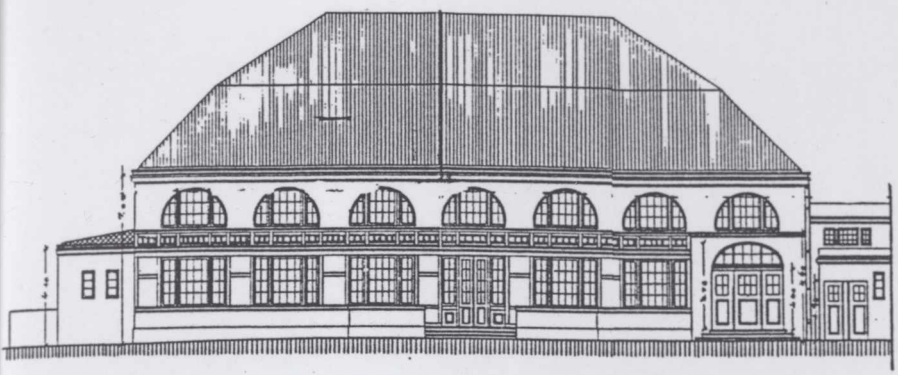

Ansicht vom Garten.

Zeichnung
zum Neubau eines Saales auf dem Grundstück
Michaelisstrasse No 48
Herrn A. Haselbach Brauereibesitzer
in Namslau gehörig.
Ansichten.
BRESLAU, DEN 19. Juni 1911

DER BAUHERR
NAME: A. Haselbach
STAND: Brauereibesitzer
WOHNUNG: Namslau

ARCHITEKTEN
CHRISTIAN-STRASSE 11. TEL. 1919

Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Breslau, d. 28ten Juli 1911.
Polizei-Bauinspection I.

Genehmigt nach Maßgabe des Bauschreibens P. D. 149. 5. 11.
Breslau, d. 28ten Juli 1911.
Stadt. Baupolizeiverwaltung.

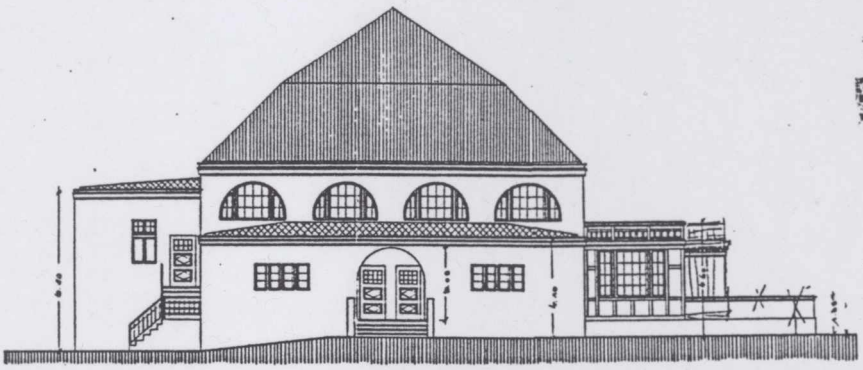

Rückansicht.

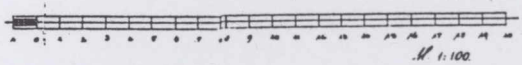

M 1:100.

Pr. 149 5 11.

P. 1495. 11
il. 5

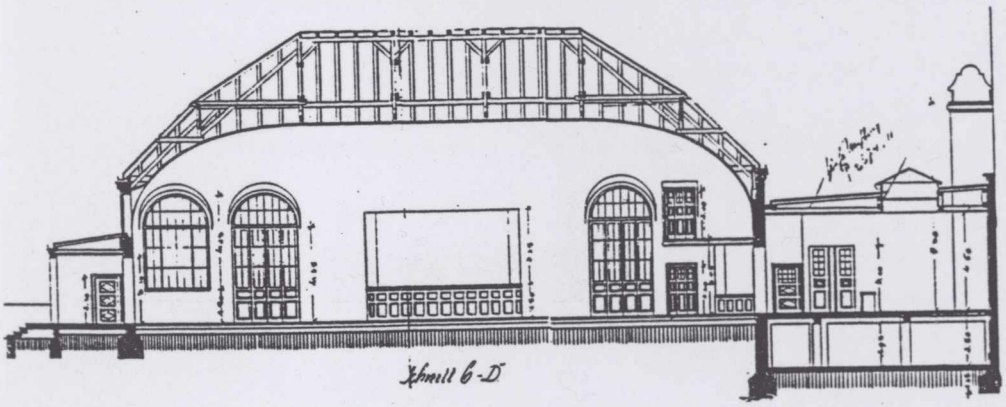

Schnitt C-D

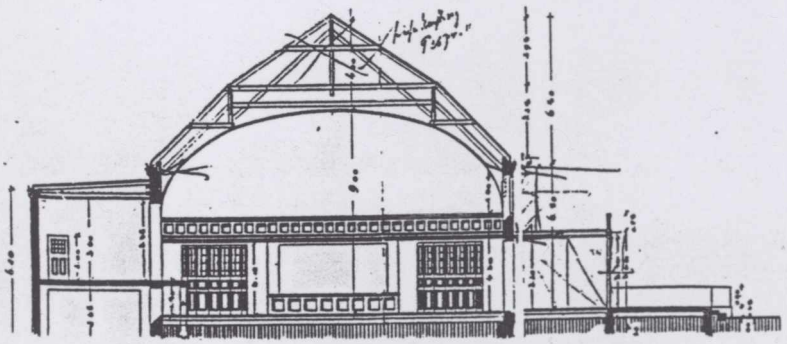

Zeichnung
zum Neubau eines Saales auf dem Grundstück
Michaelisstr. No 48
Herrn A. Haselbach Brauereibesitzer
in Namslau gehörig
Schnitte
BRESLAU, DEN 19. Juni 1911

DER BAUHERR
NAME: A. Haselbach
STAND: Brauereibesitzer
WOHNUNG: Namslau

ARCHITEKTEN
CHRISTIAN-STRASSE 11. TEL. 1919

Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Breslau, d. 28ten Juli 1911
Polizei-Bauinspection I.

Genehmigt nach Maßgabe des Bauschreibens P. D. 149. 5. 11.
Breslau, d. 28ten Juli 1911.
Stadt. Baupolizeiverwaltung.

il. 6

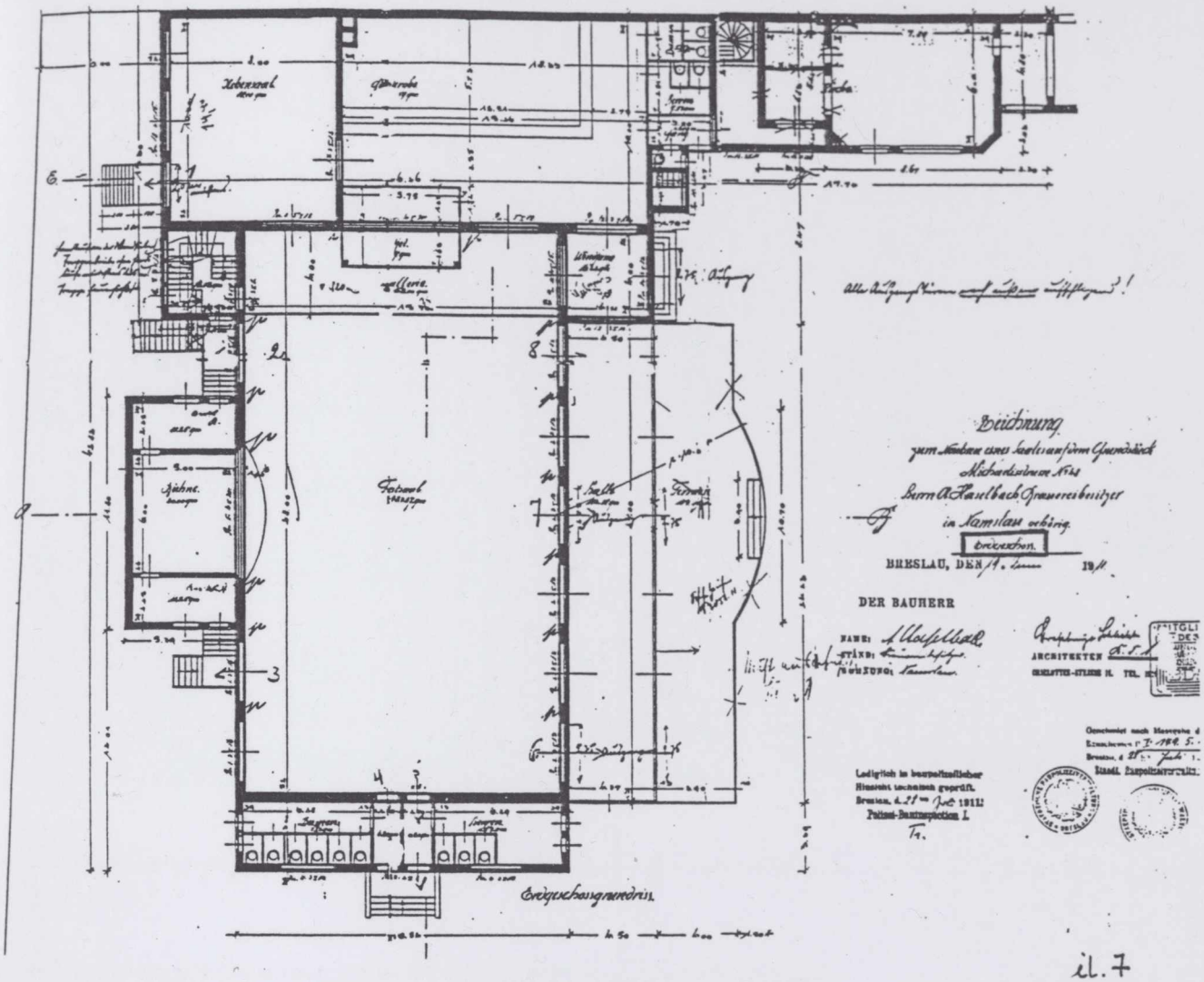

Abb. 7

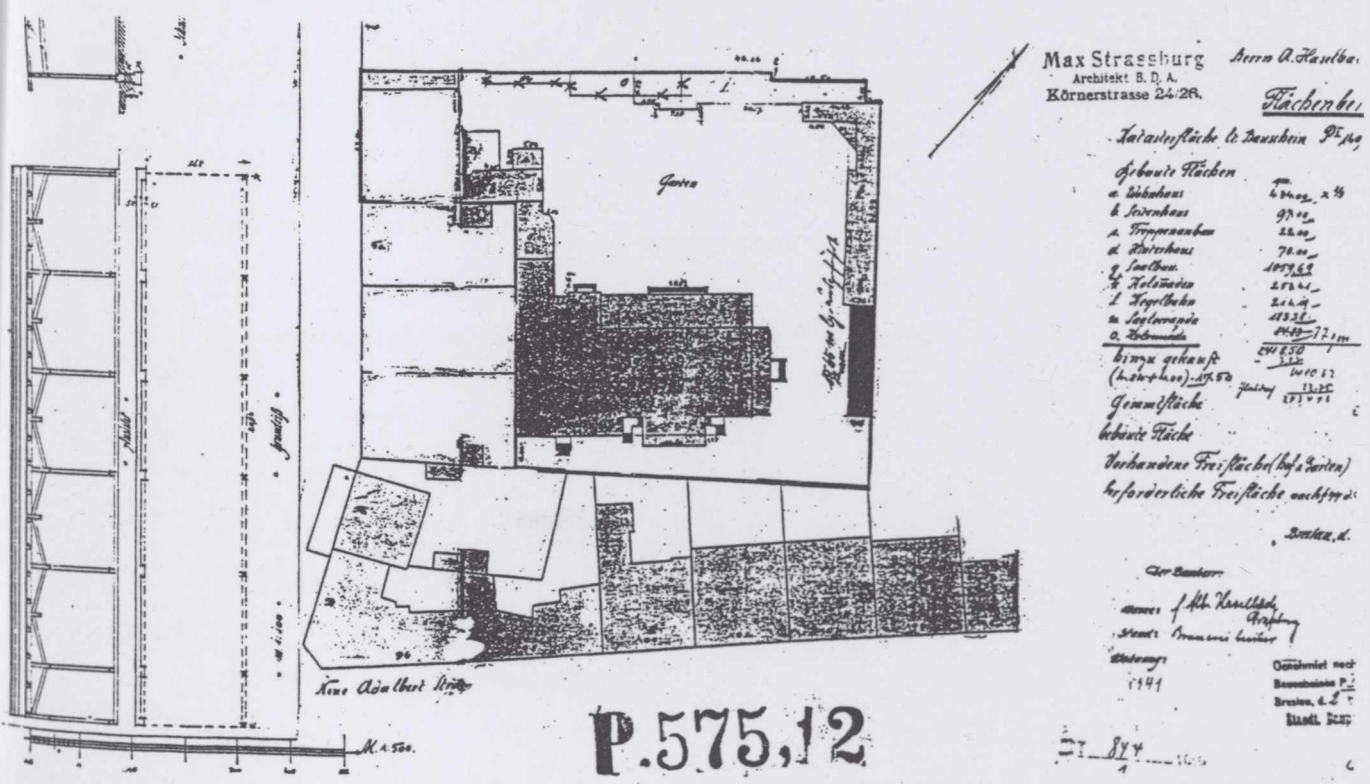

P.575,12

Abb. 8

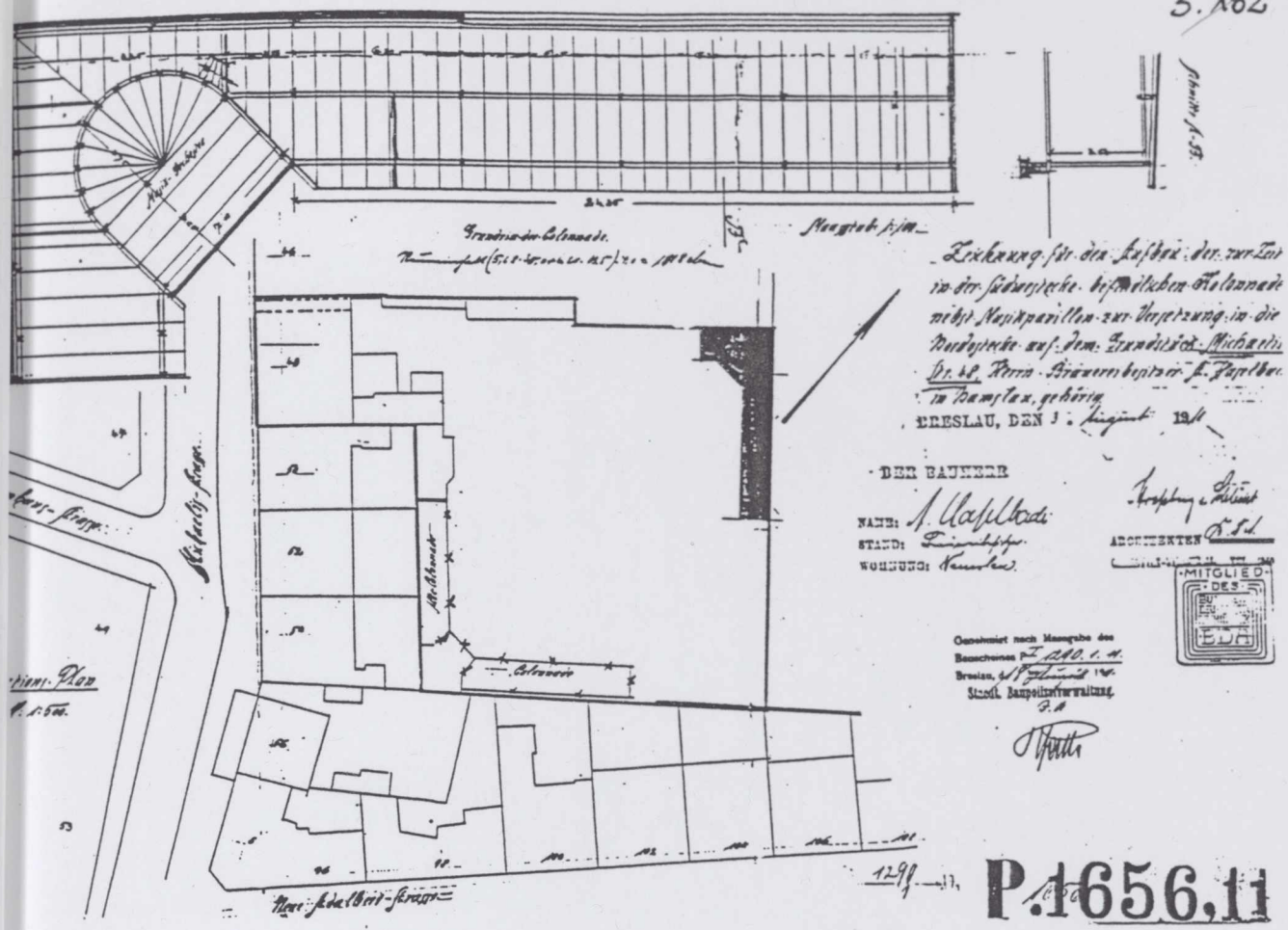

Zeichnung für den Aufbau der zur Zeit in der südwestlichen Hofmauer befindlichen Colonnade mit Nebenpavillon zur Versetzung in die Nordostecke auf dem Grundstück Matthiasstr. Nr. 48 Herrn Brauereibesitzer L. Hainbach in Dampfax gehörig

BRESLAU, DEN 3. August 1898

DER BAUHERR
NAME: A. Hainbach
STAND: Brauereibesitzer
WOHNUNG: Matthiasstr. 48

Architekten B.D.A.

MITGLIED DES BDA

Genehmigt nach Massgabe des Bauscheines No. 240. c. m.
Breslau, d. 8. September 1898.
Städt. Baupolizeiverwaltung.
J. A.

P.1656,11

il. 9

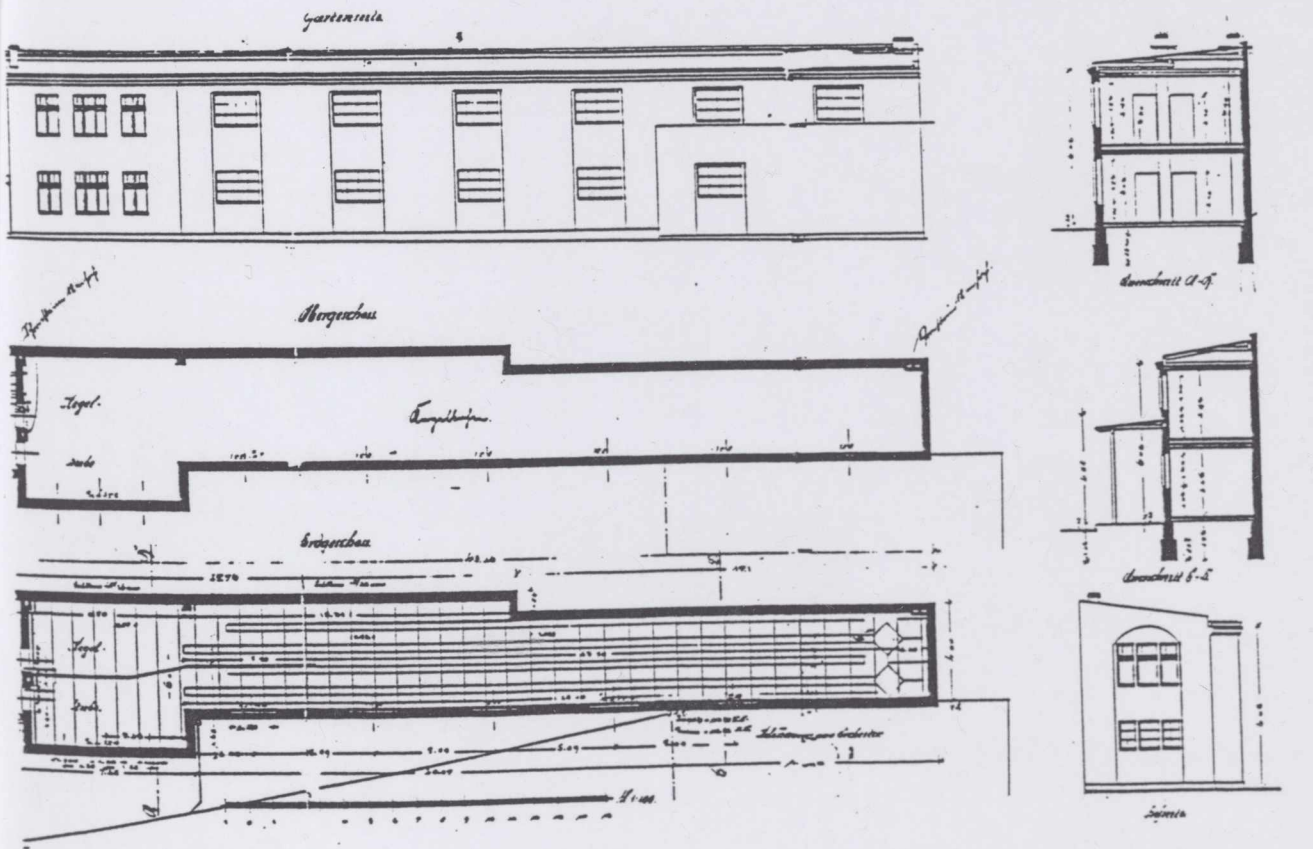

il. 10

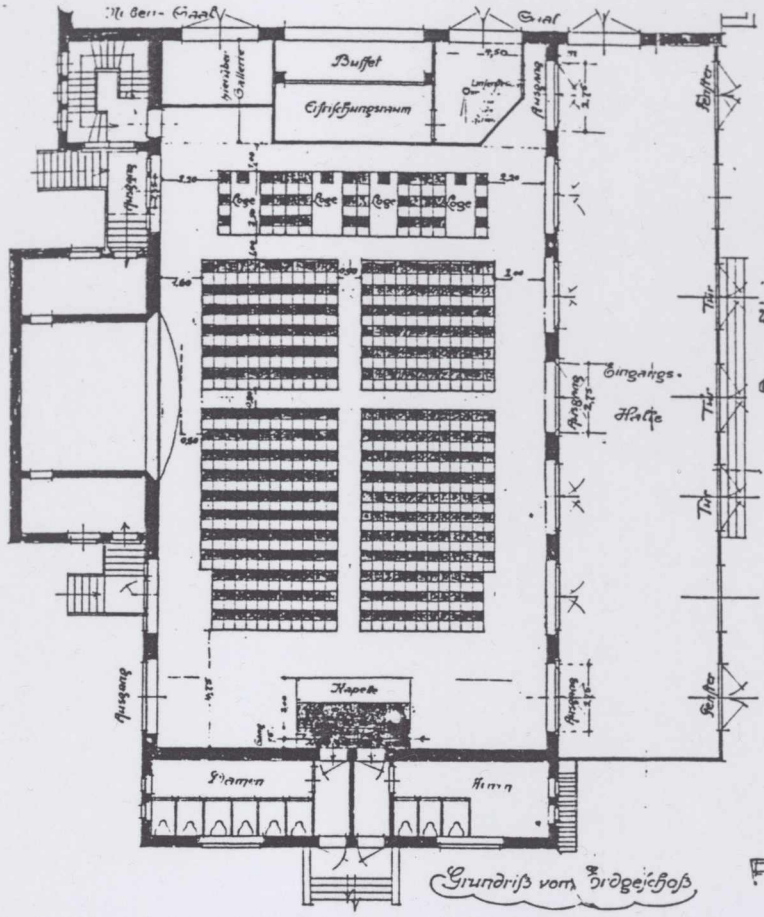

Grundriß vom Erdgeschoß

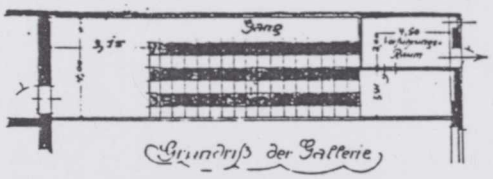

Grundriß der Galerie

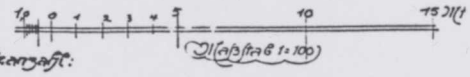

Maßstab 1:100

Platzverteilung:
Unten:
Stühle
2 · 201 = 402
Logen = 40
Oben = 51
zus. 493

Anordnung der Sitzplätze für das Lichtspieltheater „Michaelisstr. 48."

Breslau, den 31. Dezember 1921.

Arthur Hilli

Genehmigt
Breslau, 17. August 1922.
Polizeiverwaltung
I. V.
Reichmüller.

Gezeichnet nach Maßstab
Vervielfältigt vom Bauplatzen

P. 371 1921

P. 1144.21

il. 11

Vorderansicht.

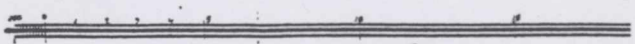

Maßstab 1:100.

il. 12

S. 184

Ansicht von der Michaelisstraße.

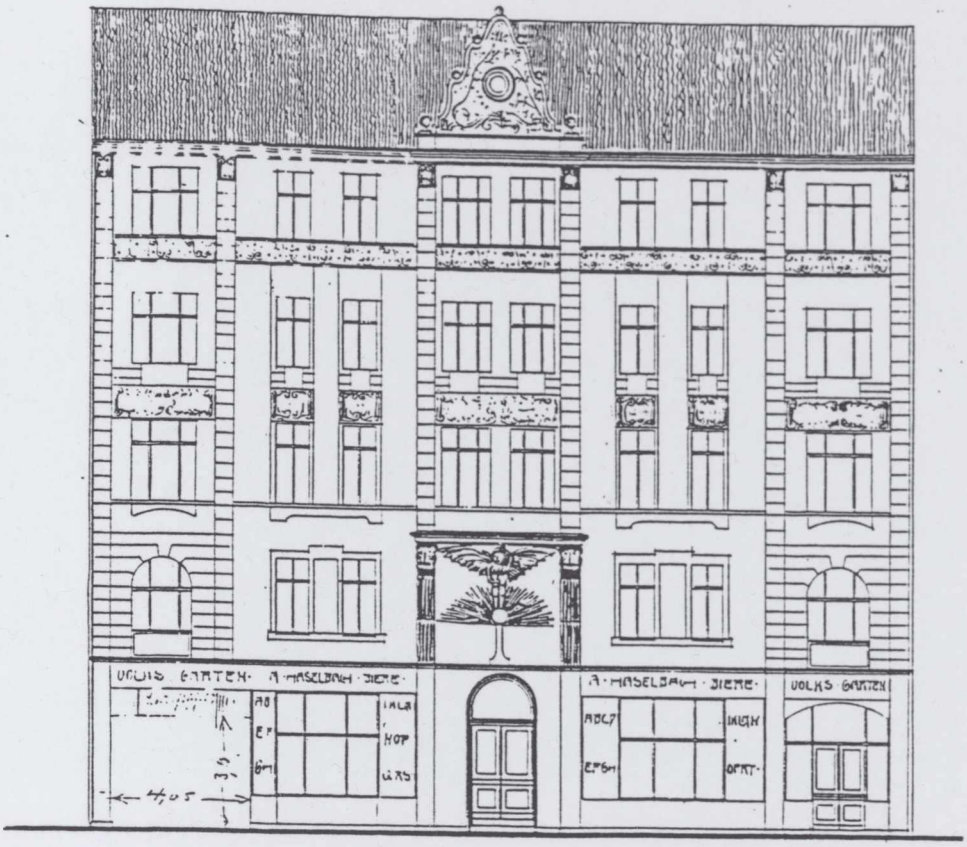

Il. 13

Grundriß vom Erdgeschoß.

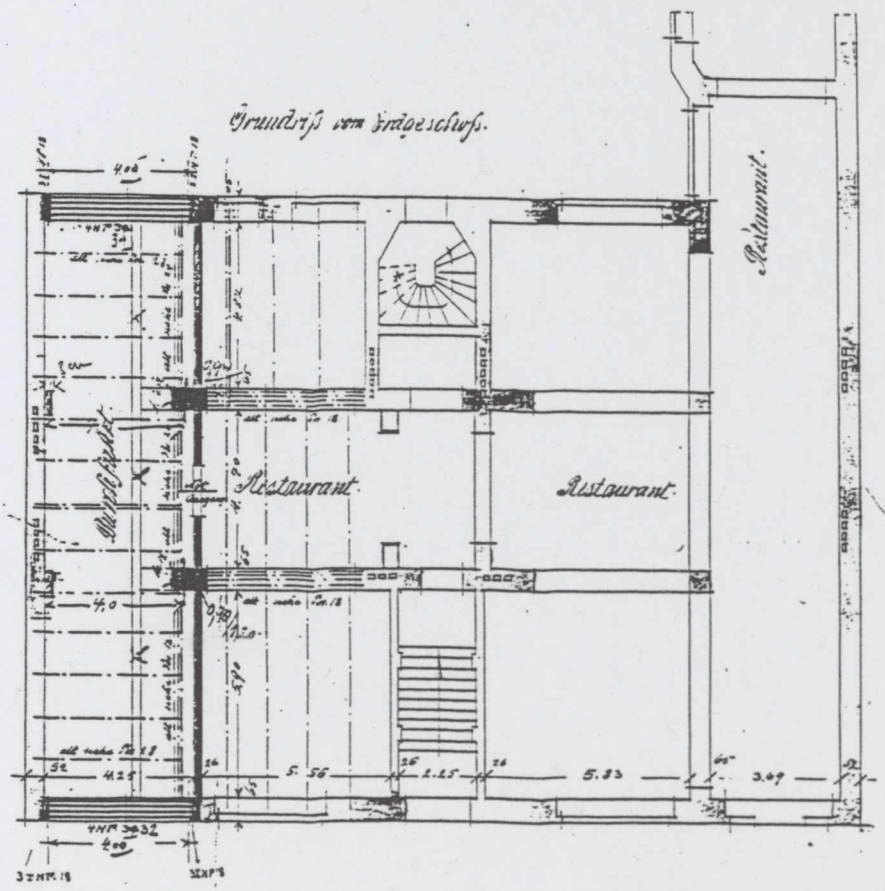

Il. 14

PRINZ VON PREUSSEN

PRINZ VON PREUSSEN

I. **Adres**: *Lehmdamm* 11, (ul. Prusa)

II. **Okres działalności**: k. XVIII w. - 1845 r.

III. **Pozostałe nazwy**: -
siedziba teatru: *Sontagsverein*

IV **Elementy składowe założenia**:

1792 r. - ogród o pow. ok. 4,5 ha, w którym budynek z salą do tańca i bilardem oraz kręgielnia, karuzela i tzw. *rusische Schaukel;* w centrum ocieniony drzewa plac, przecięty alejami kasztanowców, między którymi trawniki oraz warzywnik,
1840 r.? - pomieszczenie do przedstawień teatralnych (w dawnej sali do tańca?)

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**: - nie ustalono.

VI. **Literatura**:

1. F. R. FISCHER, *Fuehrer...*, s. 208
2. M. MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 159
3. K. CH. NEMCKE, *Breslau...*, s. 329
4. F. NOSSELT, *Breslau...*, s. 402
5. K. CH. NENCKE, *Breslau...*, s. 329
6. F. ROESELT, *Breslau...*, s. 272
7. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 416, 435

VII. **Źródła ikonograficzne**:

- W zbiorach ABmW i WAP nie zachowały się materiały archiwalne dotyczące założenia.
1. Plany Wrocławia: - E. Hoffmana, 1827 r., BU Wr, Zb. Kart., sygn. 273-A
- G. Schuberta, ok. 1828 r., MN Wr, Zb. Graf., sygn. 10702
- plan sytuacyjny dla działki przy *Lehmdamm* 11, 1845 r., ABmW, teczka nr 4521, sygn. 183/45,
- J. Schneidera, 1850 r., BU Wr, Zb. Kart., sygn. 3399 II.C
- C. Studta, 1853 r., 1853 r., BU Wr, Zb. Kart., sygn. 6825
- Sadebecka, 1866 r., sekcja 13, BU Wr,
- plan sytuacyjny, 1879 r., WAP, sygn. M. Wr. 354

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia I. D. Gruessona, 1827 r.
2. Fragment planu E. Hoffmanna, 1827 r.
Ze zbiorów graficznych MN we Wr.
Ze zbiorów graficznych MN we Wrocławiu.
2. Fragment planu Wrocławia G. Schuberta, 1828 r.
Ze zbiorów graficznych MN we Wr.

IX. **Stan zachowania**: - nie istnieje.

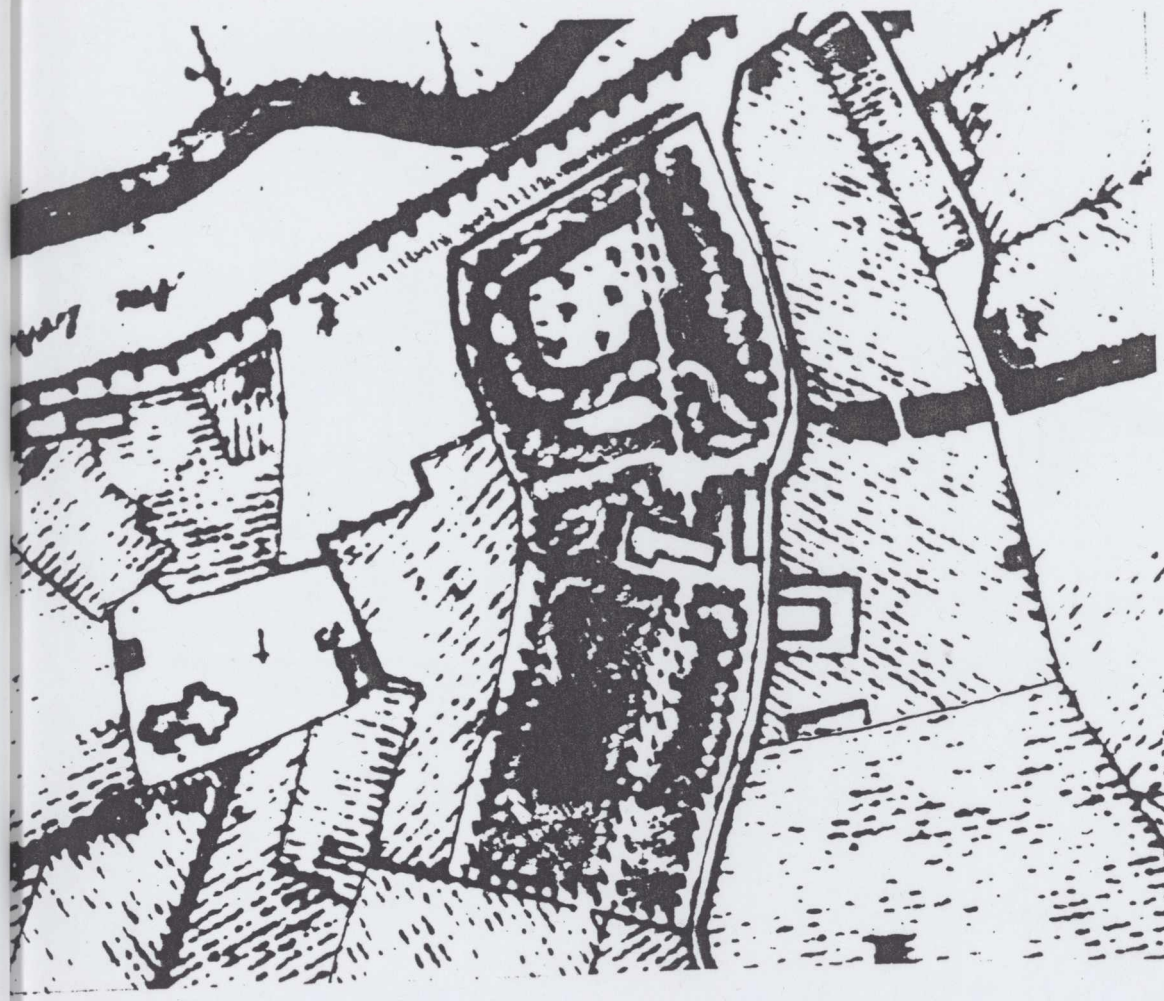

il. 1

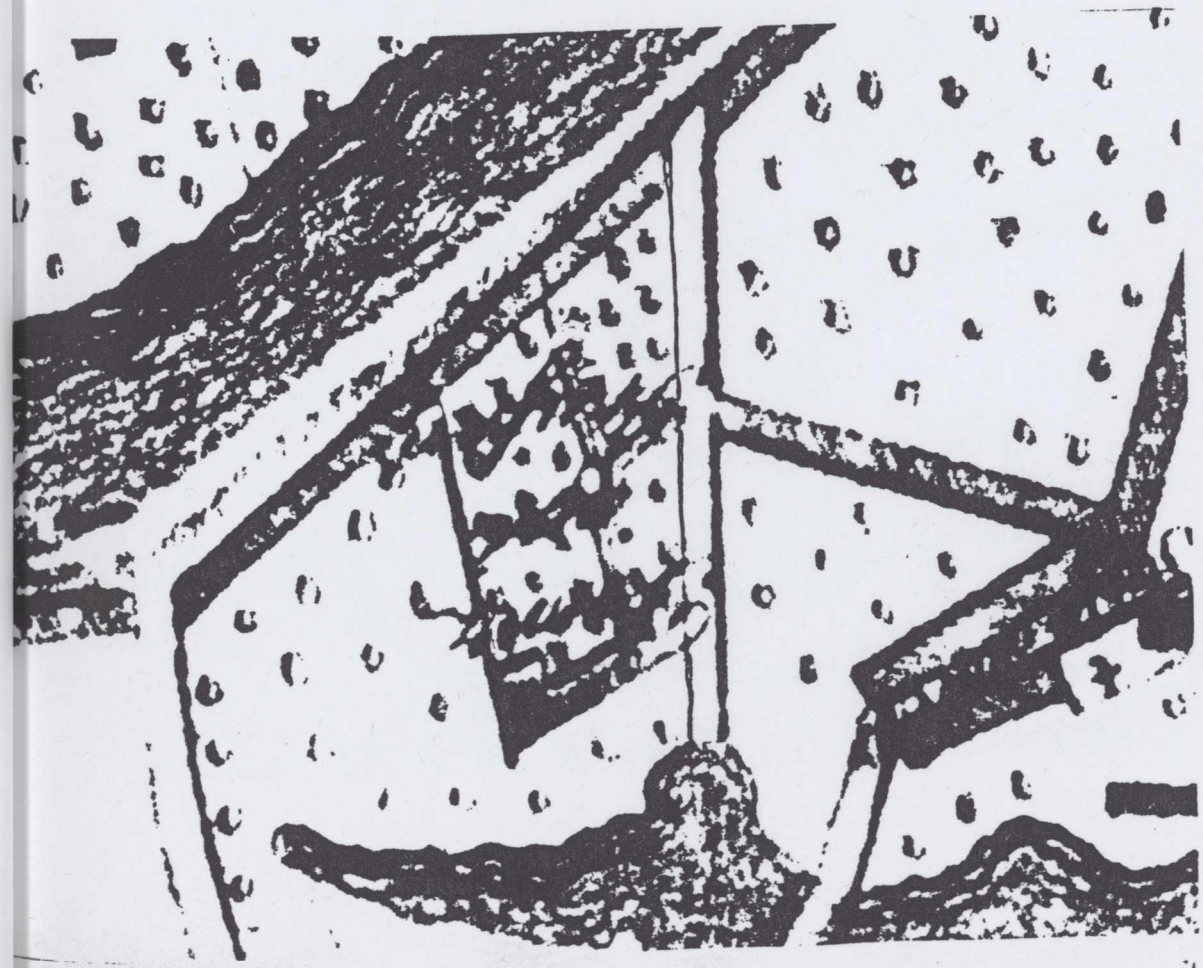

il. 2

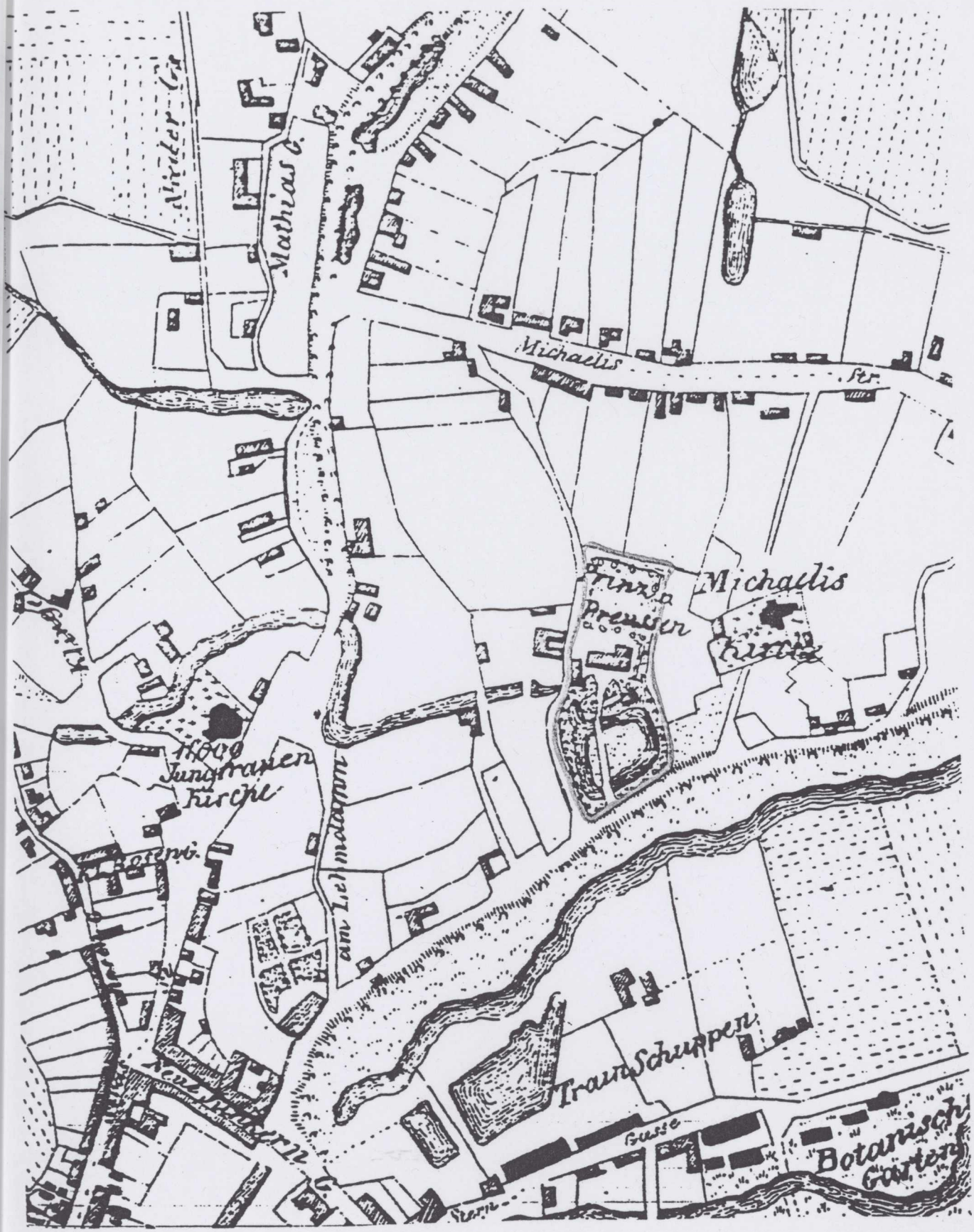
Mathias G.
Michaelis Str.
Michaelis
Kirche
Jungfrauen
Kirche
am Lehmdamm
Train Schuppen
Gasse
Botanisch
Garten
Stern

il. 3

ODEON

ODEON

I. Adres: *Sterngasse* 12 [27], (ul. Sienkiewicza)

II. Okres działalności: 1840 r.? - 1889 r.

III. Pozostałe nazwy: *Menzel-Garten*

IV. Elementy składowe założenia:

1840 r. - kawiarnia z ogrodem, którego naturalną granicę stanowiła pozostałość fosy towarzyszącej fortyfikacjom,
1841 r. - sala restauracyjna z galerią, sąsiadująca z budynkiem mieszkalnym, w którego parterze bufet i sala bilardowa; za salą kręgielnia i kolumnada,
1849 r. - ogród zimowy towarzyszący sali i kręgielni oraz drugi tor kręgielni; restauracja
w parterze przebudowanego domu mieszkalnego,
1852 r. - sala koncertowa w zaadoptowanej sali restauracyjnej; w ogrodzie pawilon muzyczny,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- A. Guder, mistrz murarski, Schlick, cieśla
1852 r., proj. nowej kręgielni;
- C. Schlick, cieśla
1852 r., proj. pawilonu muzycznego w ogrodzie;
- H. Stuebner, cieśla
1858 r., proj. kolumnady w ogrodzie;

VI. Literatura:

1. F. R. FISCHER, *Fuehrer...*, s. 207
2. F. ROESELT, *Breslau...*, s. 273
3. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 415, 435

VII. Źródła ikonograficzne:

1. zbiory ABmW, teczka nr 4532
2. plany Wrocławia: - J. Schneidera, 1850 r., BU Wr, Zb. Kart., sygn. 3399 II C
- A. Hoffmanna, 1865 r., ABmW
- Sadebecka, 1866 r., BU Wr, Zb. Kart.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia J. Schneidera, 1844 r.
Ze zbiorów graficznych MN we Wr.
2. Fragment planu Wrocławia A. Hoffmanna, 1865 r.
Ze zbiorów ABmW.
3. Projekt budowy sali restauracyjnej, domu mieszkalnego oraz kręgielni i kolumnady, plan, przekroje;
1841 r., ABmW, sygn. 264/41
- właściciel: August Mentzel, właściciel kawiarni

- projektant: podpis nieczytelny

4. Projekt odbudowy zespołu budynków po pożarze, plany, przekroje, elewacje
1849 r., ABmW, sygn. 30/49
- właściciel: H. Krambsch, sekretarz policji królewskiej
- projektant: podpis nieczytelny
Vorbach, cieśla

4. Projekt nowej kręgielni towarzyszącej sali koncertowej, plan sytuacyjny ogrodu;
1852 r., ABmW, sygn. 48/52
- właściciel: C. Wiedemann, tapicer
- projektant: A. Guder, mistrz murarski
C. Schlick, cieśla

5. Projekt pawilonu muzycznego;
1852 r., ABmW, sygn. 141/52
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.

IX. **Stan zachowania**: - nie istnieje.

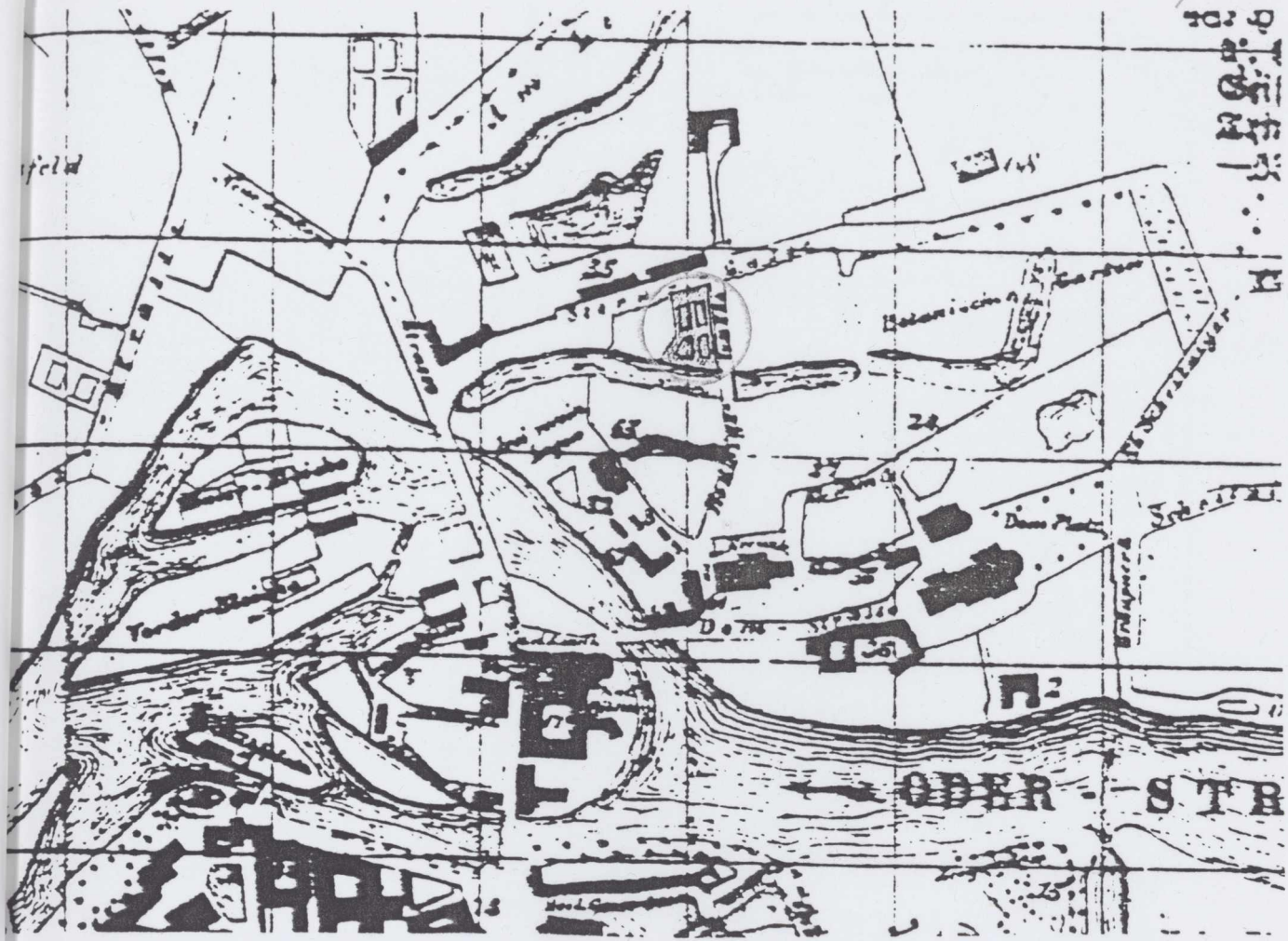
ODER - STR

il. 1

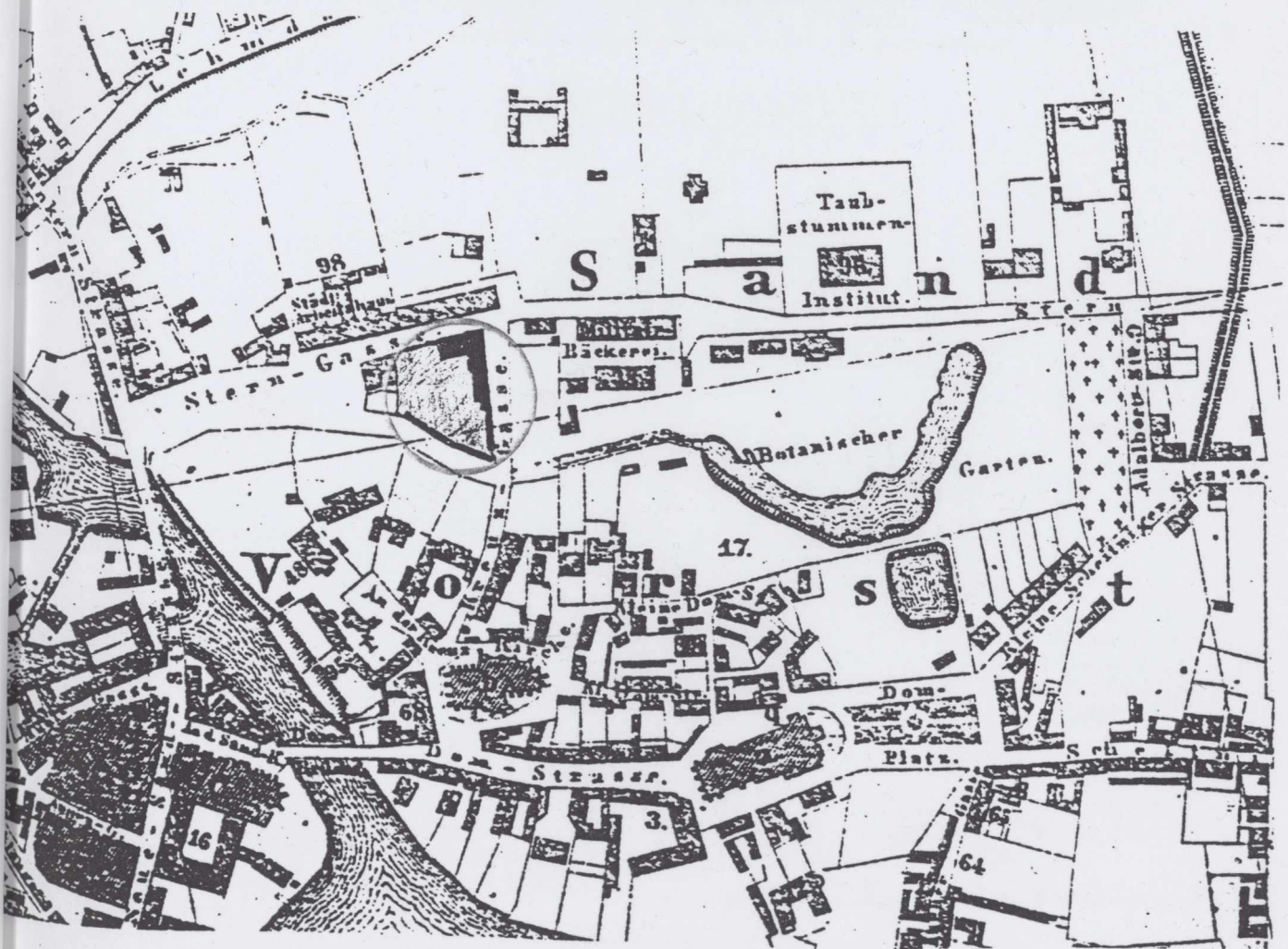
Taub-
stummen-
Institut.
S a n d
Stern
Bäckerei.
Stern-Gasse
Botanischer
Garten.
Adalbert-Str.
V o r s t
17.
Dom-
Platz.
Dom-Strasse.
3.
16
64

il. 2

S. 191

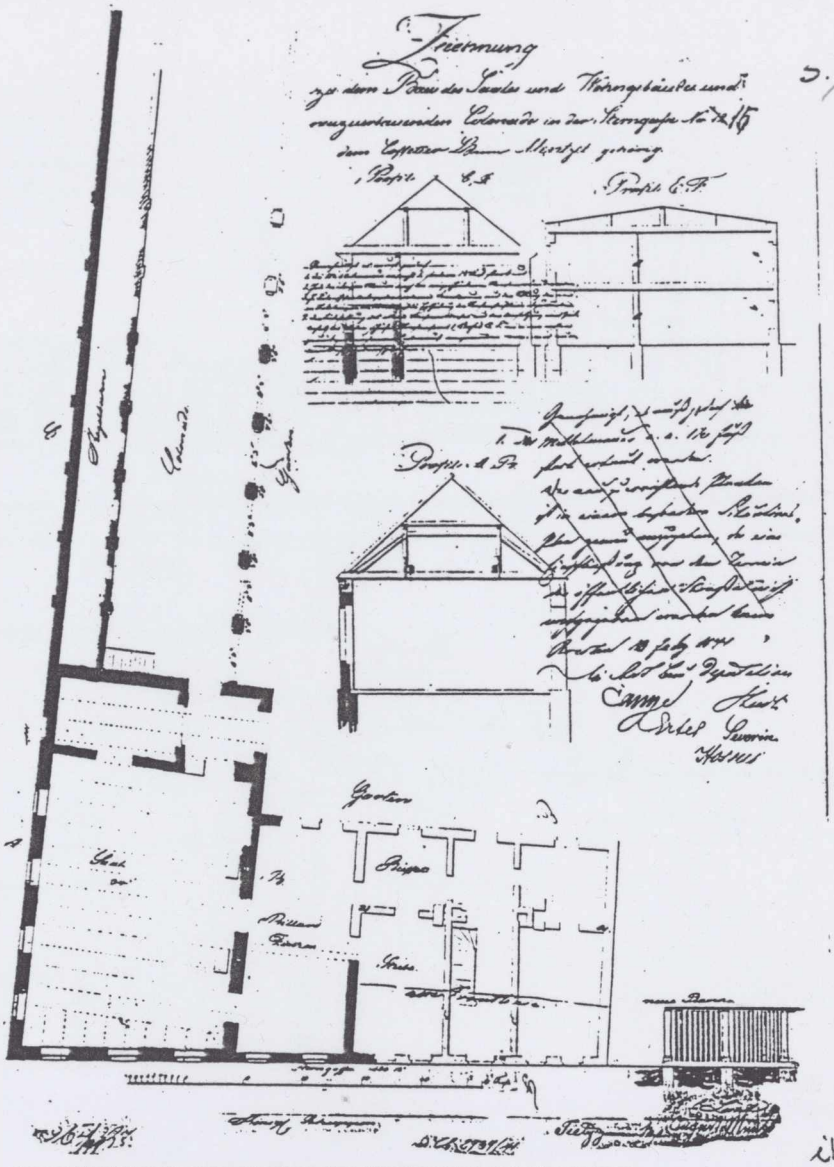

il. 3

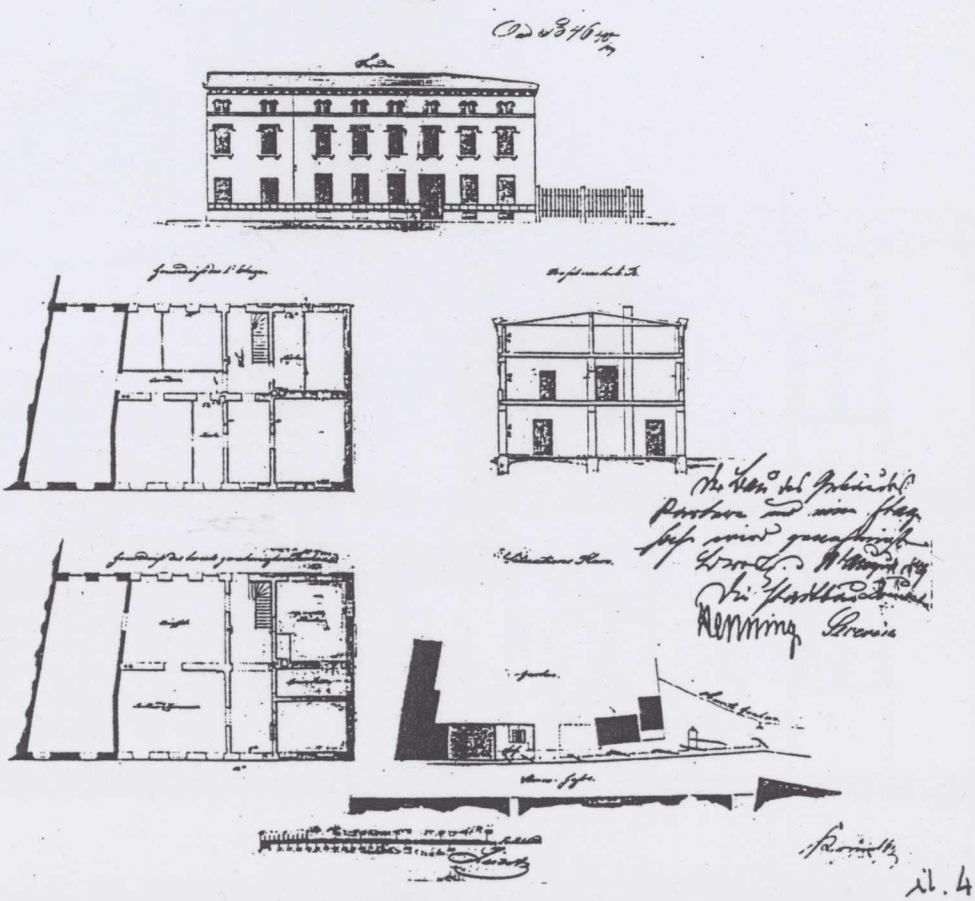

il. 4

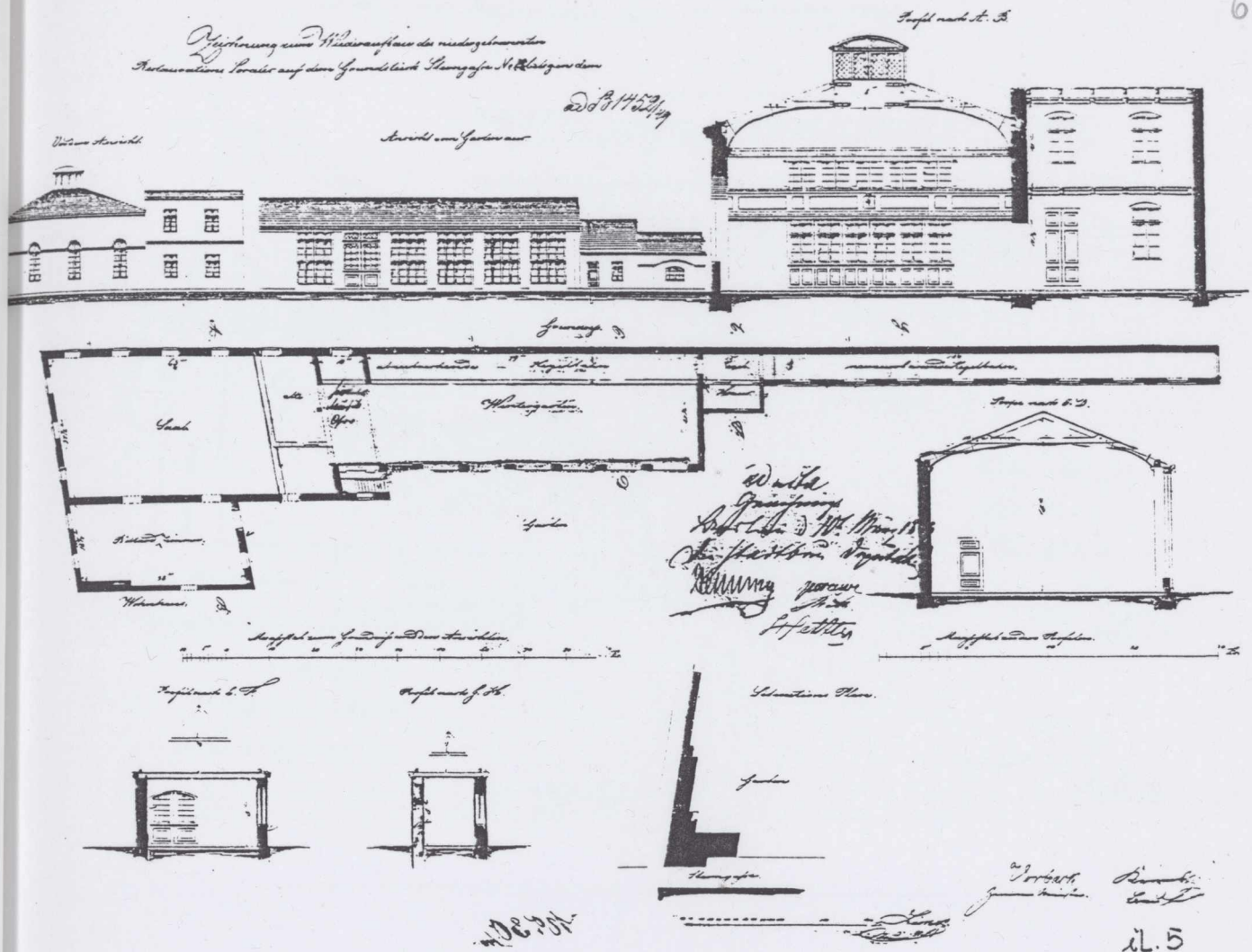

Abb. 5

Profil nach A. B.

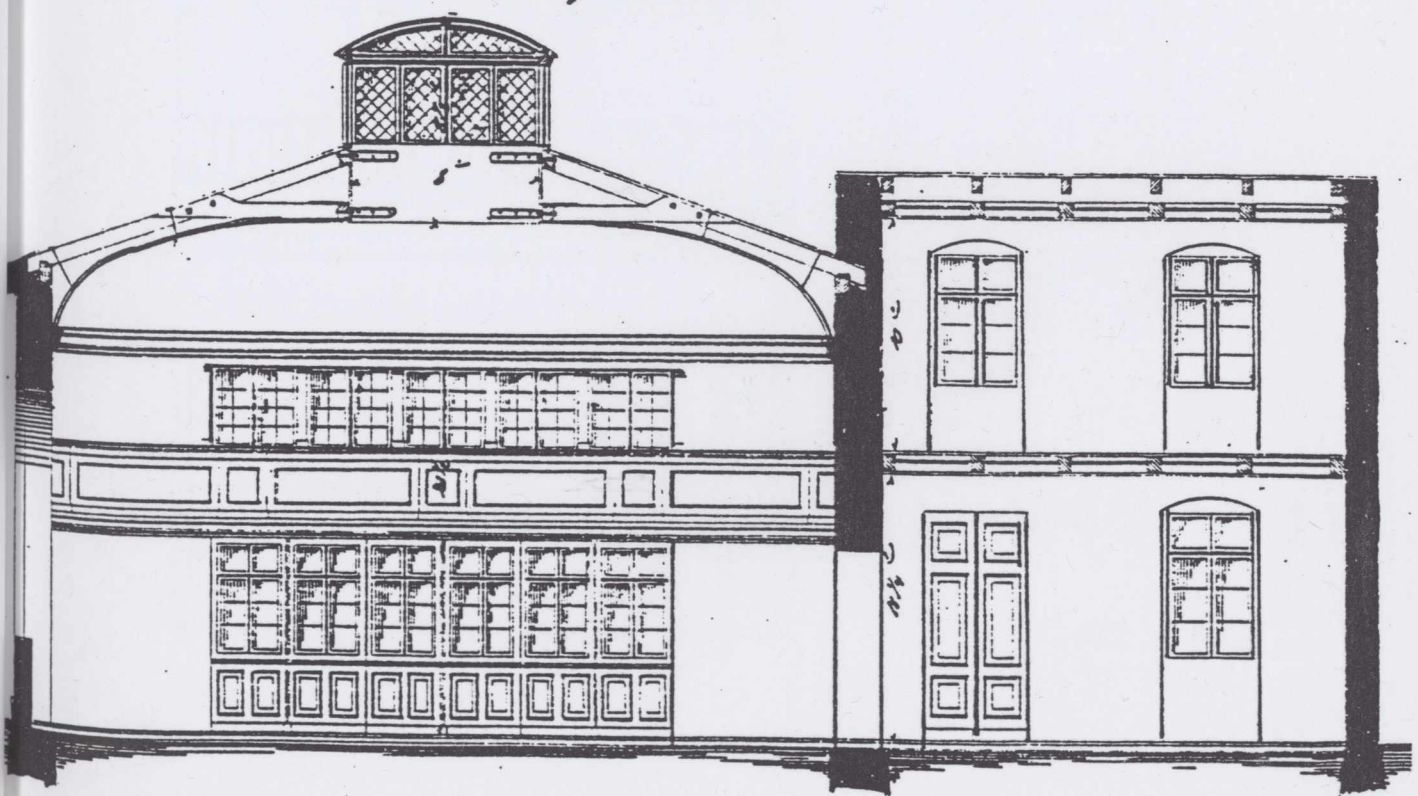

Abb. 6

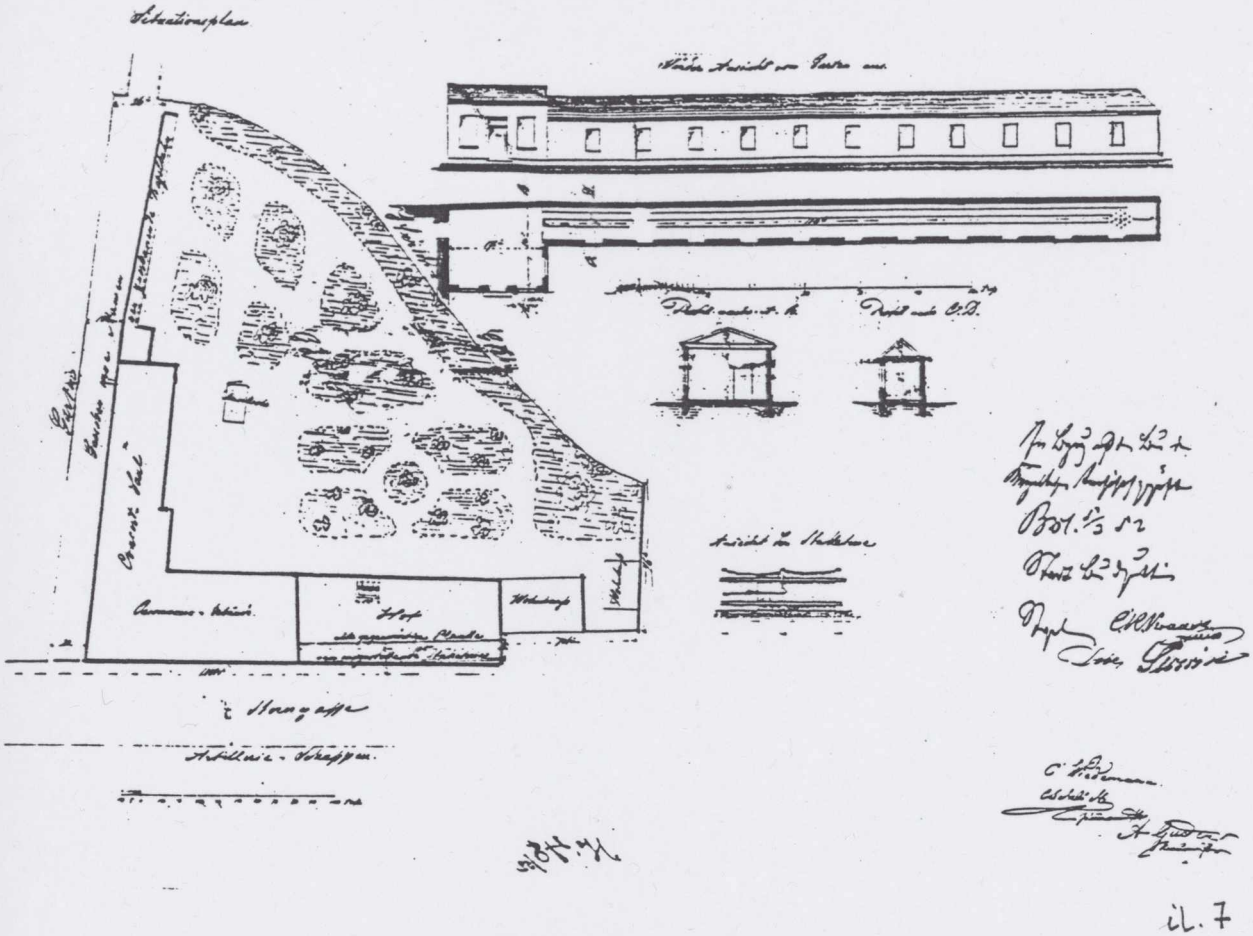

il. 7

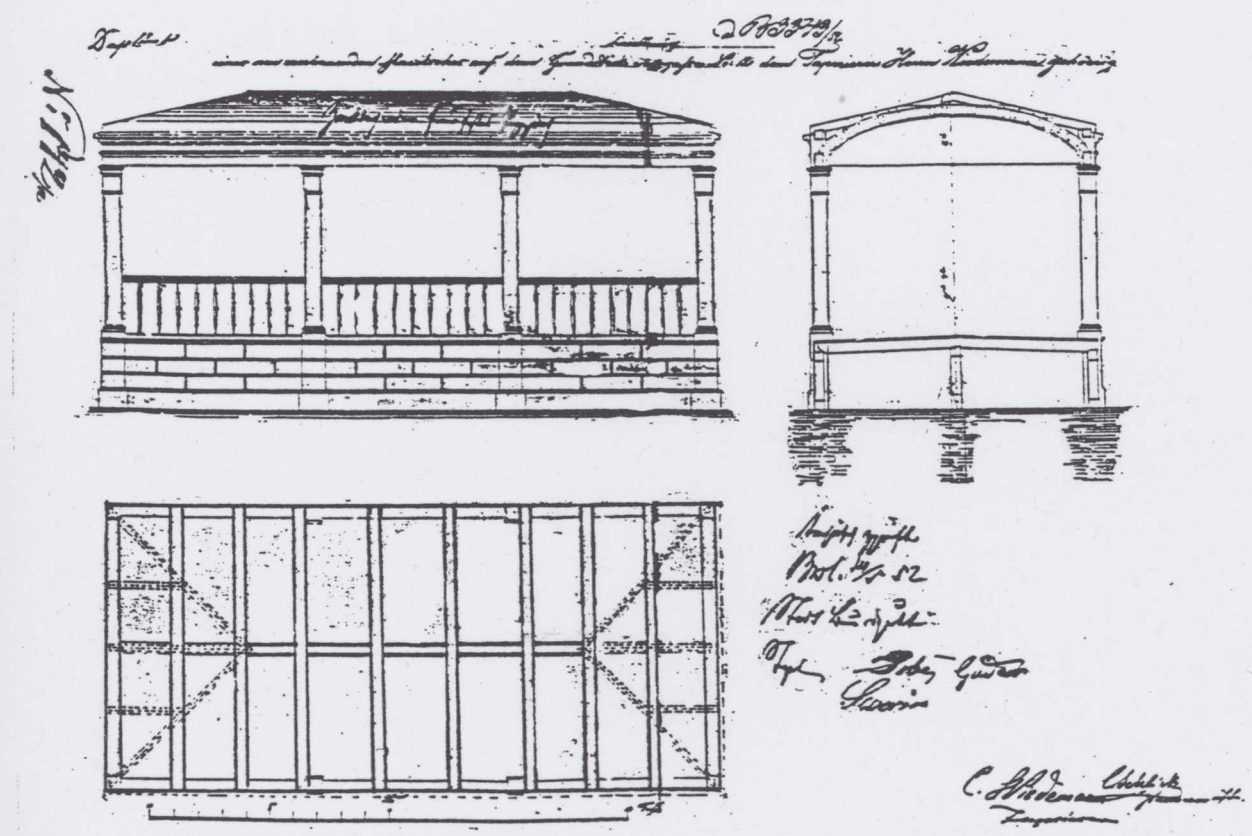

il. 8

KAFFEHAUS ZUM SEELOEWEN

KAFFEEHAUS ZUM SEELOEWEN

I. Adres: *Uferstr* 52 [45], (ul. Wybrzeże Wyspiańskiego)

II. Okres działalności: przed poł. XIX w.? - pocz. XX w.?

III. Pozostałe nazwy: *St. Trinitas*

IV. Elementy składowe założenia:

1843 r. - karczma, za którą obszerny ogród, obok sala bilardowa i kręgielnia,
1845 r. - kawiarnia, obok której sala oraz kolumnada,
1846 r. - sala taneczna, w ogrodzie pawilon muzyczny i altana,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- C. KEIL, mistrz murarski
1843 r., projekt budynku frontowego z karczmą;
1846 r., projekt nowej kręgielni;

VI. Literatura: -

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 4528
2. Plany miasta.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu A. Hoffmanna, 1865 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Projekt budynku, w którym sala szynkowa, sala bilardowa i jadalnia.
1843 r., ABmW, sygn. 268/43
- właściciel: Kottwitz, karczmarz
- projektant: C. Keil, mistrz murarski
3. Projekt nowej kręgielni, plan sytuacyjny założenia;
1846 r., ABmW, sygn. 78/46
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.

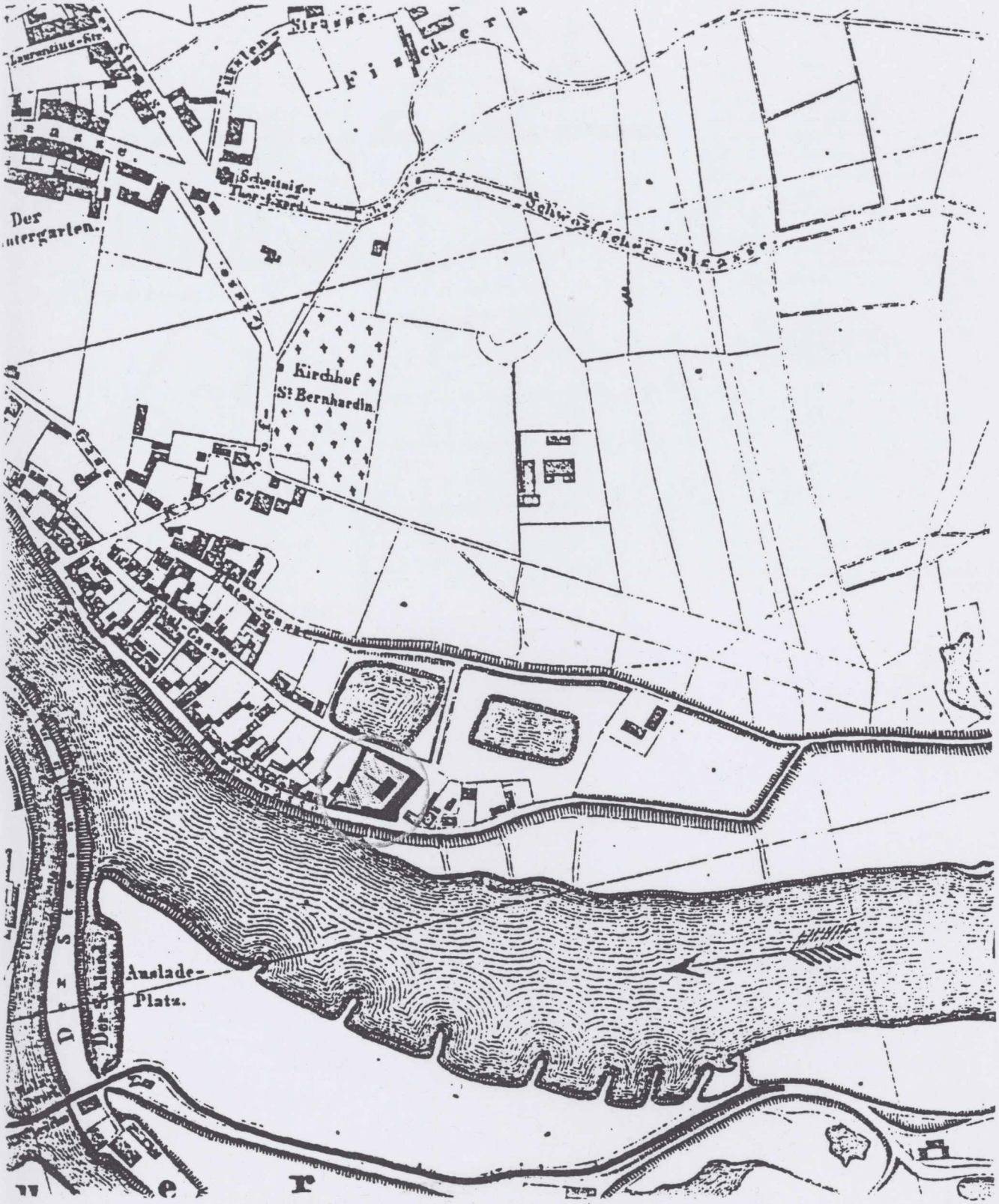
Fürsten-Strasse
Fischera
Laurentius-Str.
Scheitniger Thor-Exerd.
Der
Kirchhof
St. Bernhardin
67
Auslade-
Platz.
Der Schlund

il. 1

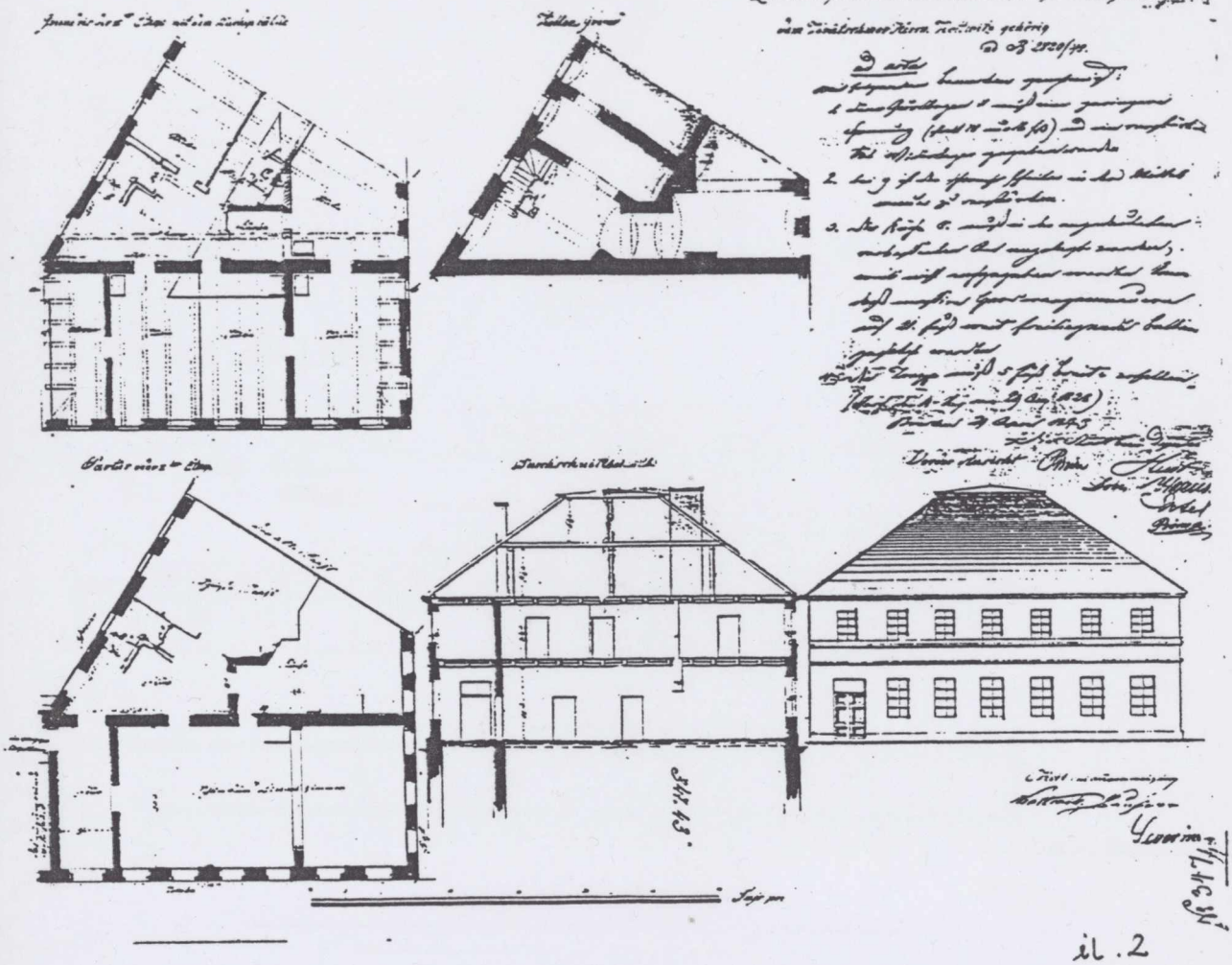

Ill. 2

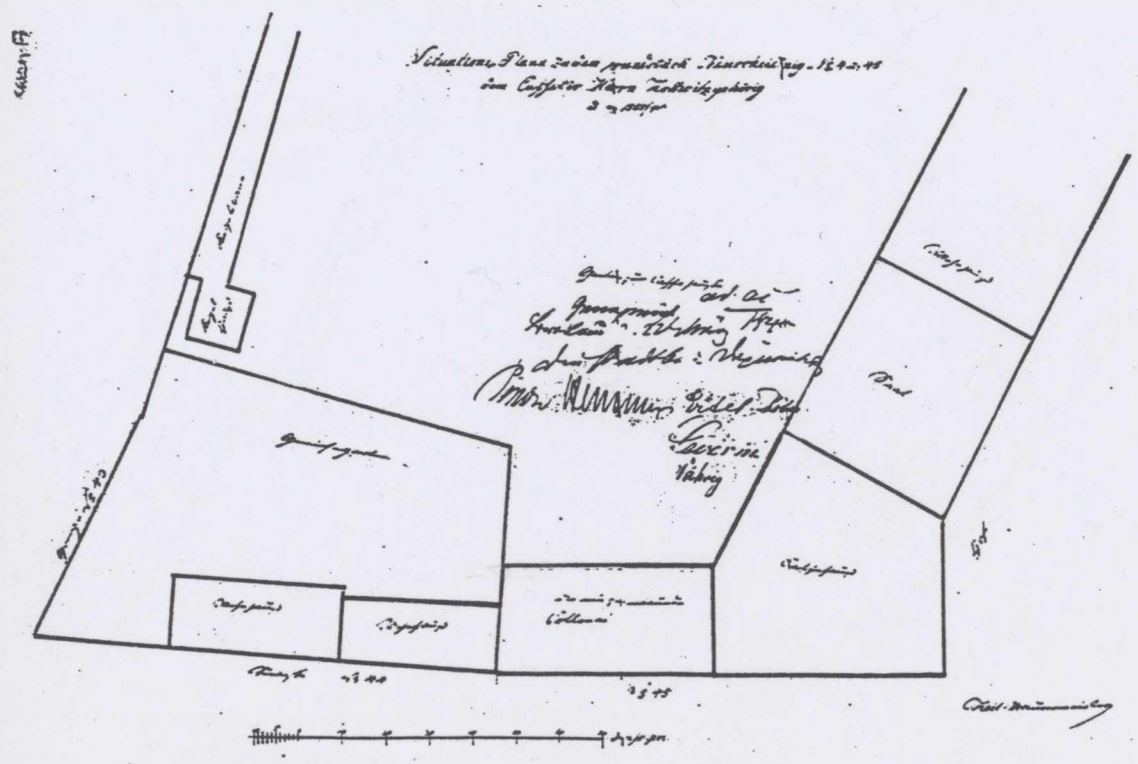

Ill. 3

S. 197

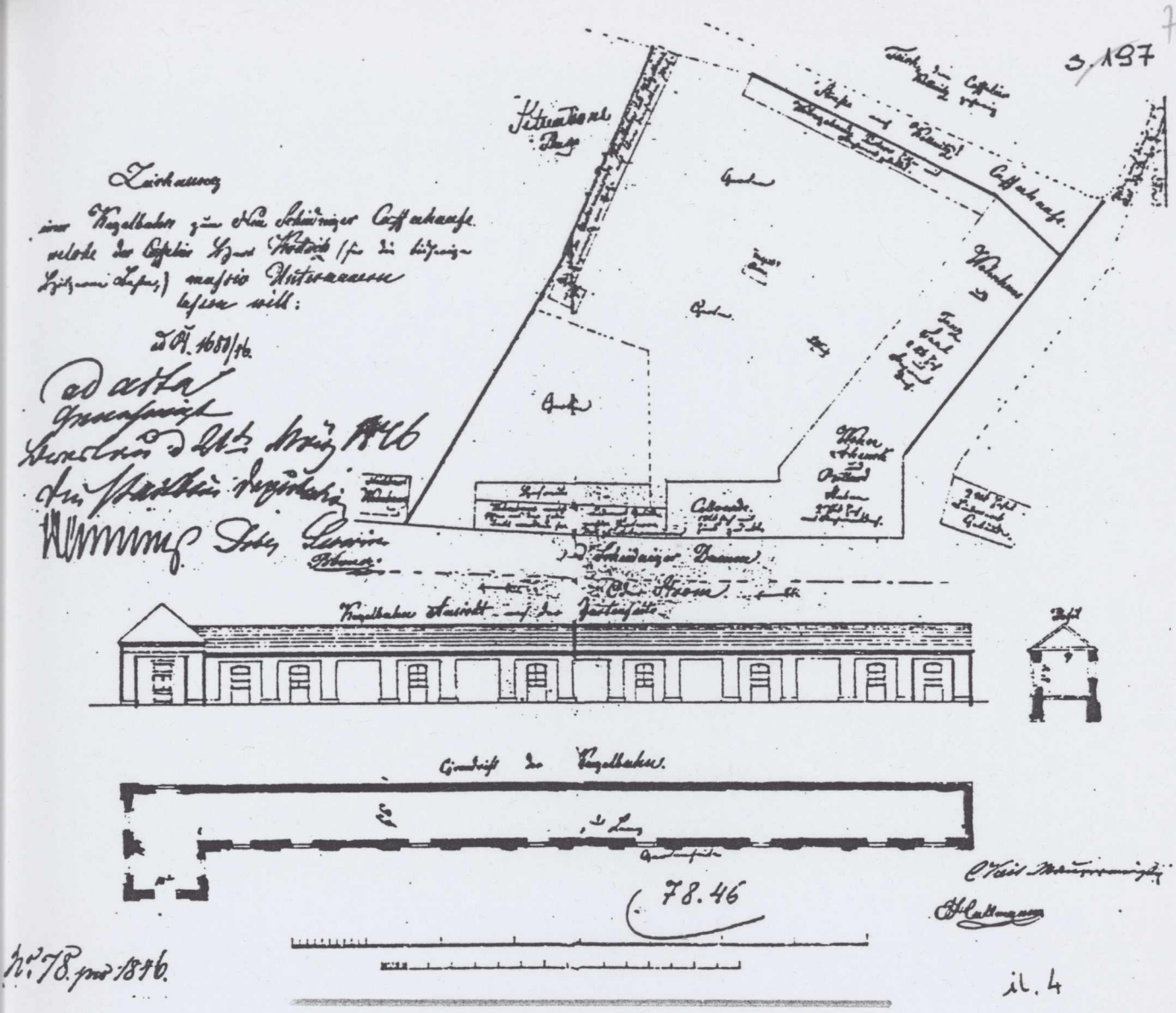

No. 78. pro 1846.

il. 4

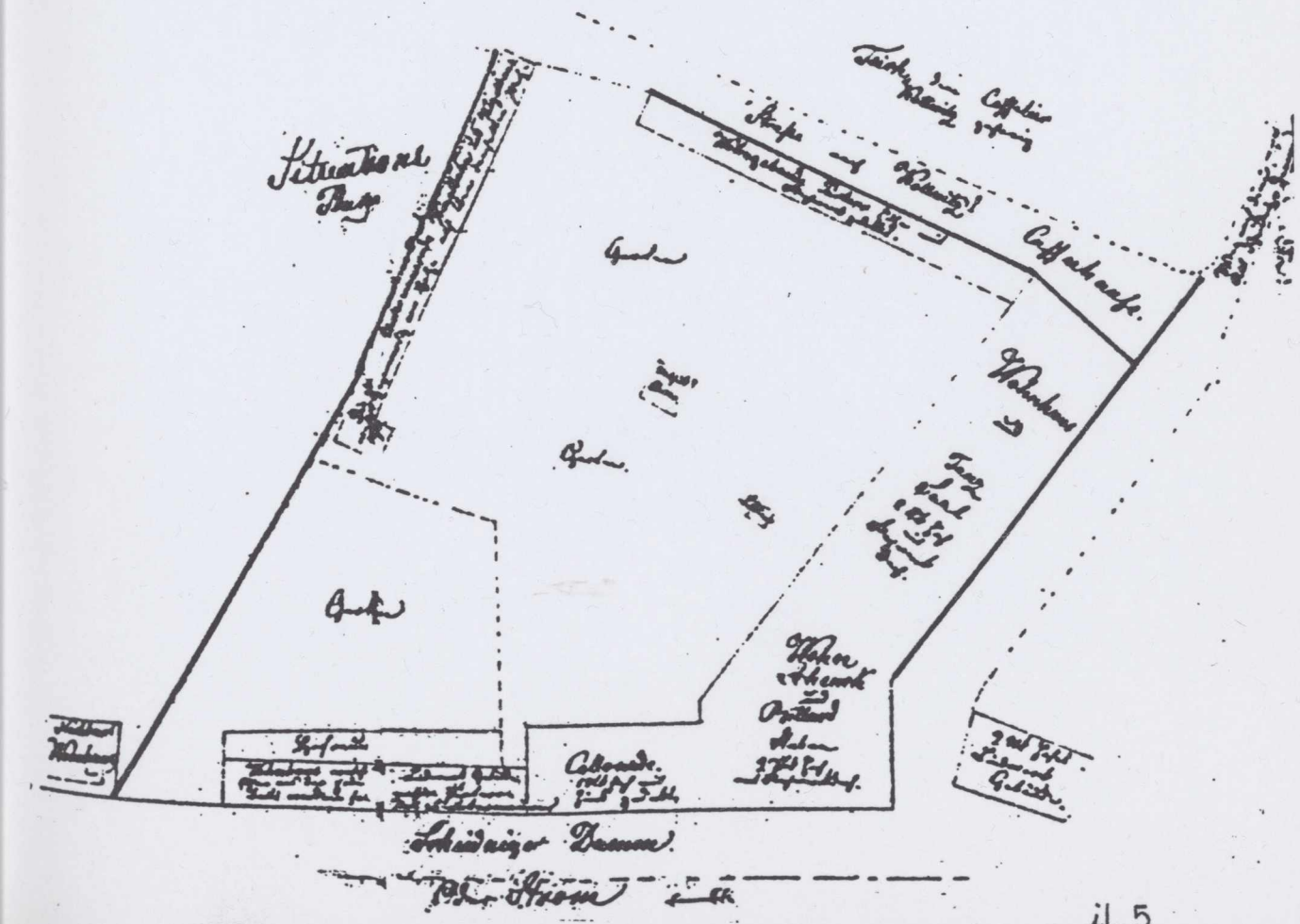

il. 5

71

SCHOLTZ ETABLISSEMENT

SCHOLTZ ETABLISSEMENT

I. **Adres**: *Margaretenstr 17*, (ul. Mazowiecka)

II. **Okres działalności**: 1872 r. - 1912 r.
od 1912 r. *Gewerkschaftshaus*

III. **Pozostałe nazwy**: *Paul Scholtz Etablissemnt, Paul Scholtz Theater, Concordia Theater, Deutsches Theater*

IV. **Elementy składowe założenia:**

1872 r. - sala (na ok. 1100 miejsc przy stolikach) z galerią dla widzów, obok: zaplecze, bilard, jadalnia i mieszkanie właściciela,
na działce za salą nieduży ogród,
pozostałą część działki zajmuje browar i budynki mu towarzyszące,
1885 r. - na terenie ogrodu murowana weranda i otwarta hala,

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**:

- Friedrich BARCHEWITZ, budowniczy
1870 r., proj. rozbudowy browaru
1872 r. , proj. budowy sali wielofunkcyjnej i budynku frontowego;
- J. F. WYRWA, mistrz murarski
1885 r., proj. budowli ogrodowych;
- Rudolf SCHOENNER, budowniczy (z Berlina)
1898 r., projekt przebudowy zespołu
- Max MATHIS, architekt
1912 r., proj. przebudowy zespołu na siedzibę *Gewerkschaftshau Bauges m.b. H.*

VI. **Literatura**:

1. *Komm, ich zeige...*, s. 101
2. H. MARKGRAF, *Breslau...*,s. 98
3. *Neue Fuehrer...*, s. 12
4. Z. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 109, 110
5. L. SITTENFELD, *Geschichte...*, 347, 348, 350
6. B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 78
7. K. WEBER, *Geschichte...*,s. 160
8. L. WOERL, *Fuehrer...*, s. 7
9. M. ZDUNIAK, *Muzyka...*, s. 109, 110

VII. **Źródła ikonograficzne**:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 1749, 1750
2. Plany miasta

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia, 1901 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Projekt budynku wielofunkcyjnego, plan parteru;

- właściciel: Paul Scholtz, browarnik
- projektant: Friedrich Barchewitz, budowniczy
3. Projekt budynku wielofunkcyjnego, elewacja frontowa;
1872 r., ABmW, sygn. 680/72
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
4. Projekt budynku wielofunkcyjnego, elewacja ogrodowa;
1872 r., ABmW, sygn. 680/72
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
5. Projekt budynku wielofunkcyjnego, przekrój poprzeczny;
1872 r., ABmW, sygn. 680/72
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
6. Projekt muru oporowego od strony rzeki Oławy oraz werandy;
1885 r., ABmW, sygn. H.O. 45/85
- właściciel: A. Scholtz
- projektant: J. F. Wyrwa, mistrz murarski
7. Plan sytuacyjny założenia;
1885 r., ABmW, sygn. H.O. 45/85
8. Projekt przebudowy budynku wielofunkcyjnego, plan piwnic i przekrój z widokiem na scenę;
1912 r., ABmW, sygn. P.1744,12
- właściciel: *Gewerkschaftshaus Bauges m.b.H.*
- projektant: Max Mathis
9. Projekt rozplanowania miejsc na widowni (1450 miejsc)
1913 r., ABmW. P.1084,13
10. Projekt rozplanowania miejsc na galerii;
1913 r., ABmW, sygn. P.1084,13
10. Widok perspektywiczny pierzei zabudowy przy *Margaretenstrasse*;
1922 r., ABmW
11. Plan sytuacyjny zespołu;
1922 r., ABmW

IX. **Stan zachowania**:

Zachowała się, przebudowana sala widowiskowa i, połączony z nią budynek frontowy - obecnie siedziba *Impartu.*

X. **Prezentacja stanu zachowania**:
fot.: Jerzy Hutnik

1. Widok wnętrza sali widowiskowej.
2. Widok wnętrza sali widowiskowej
3. Widok wnętrza sali kameralnej.
4. Widok budynku od strony dawnego browaru.
5. Widok budynku od strony dawnego ogrodu.
6. Widok budynku od strony dawnego ogrodu.

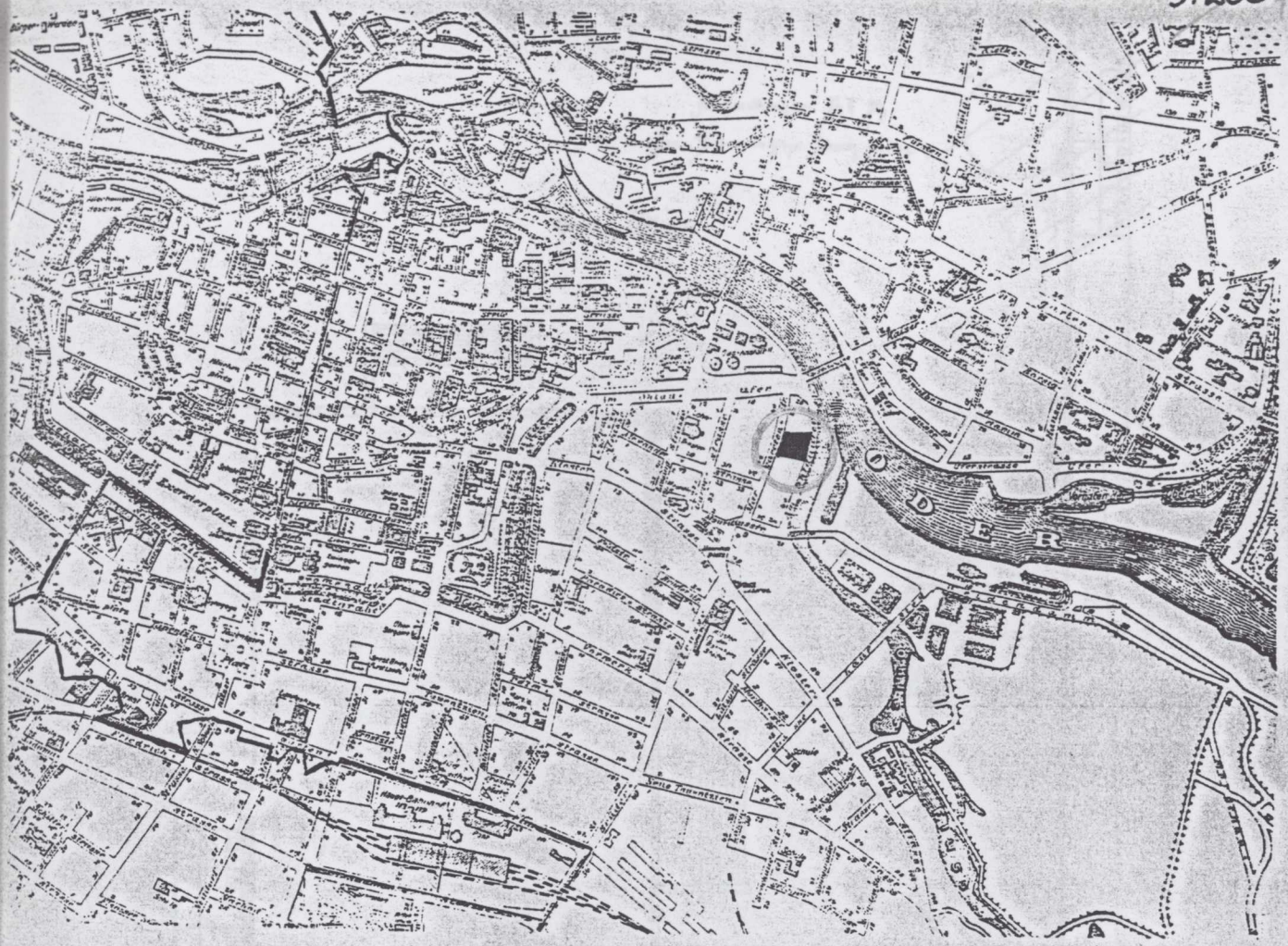

il. 1

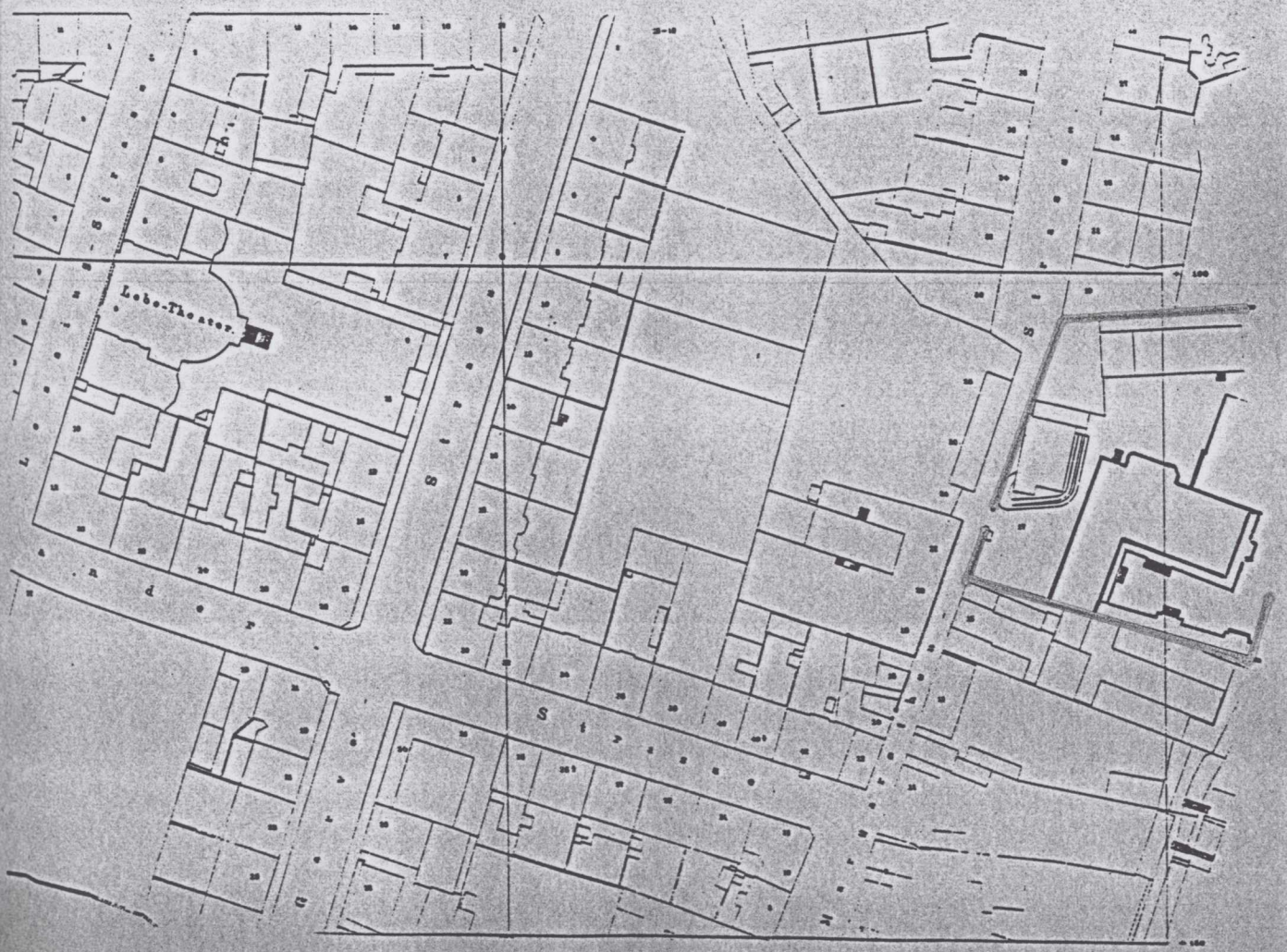

il. 2

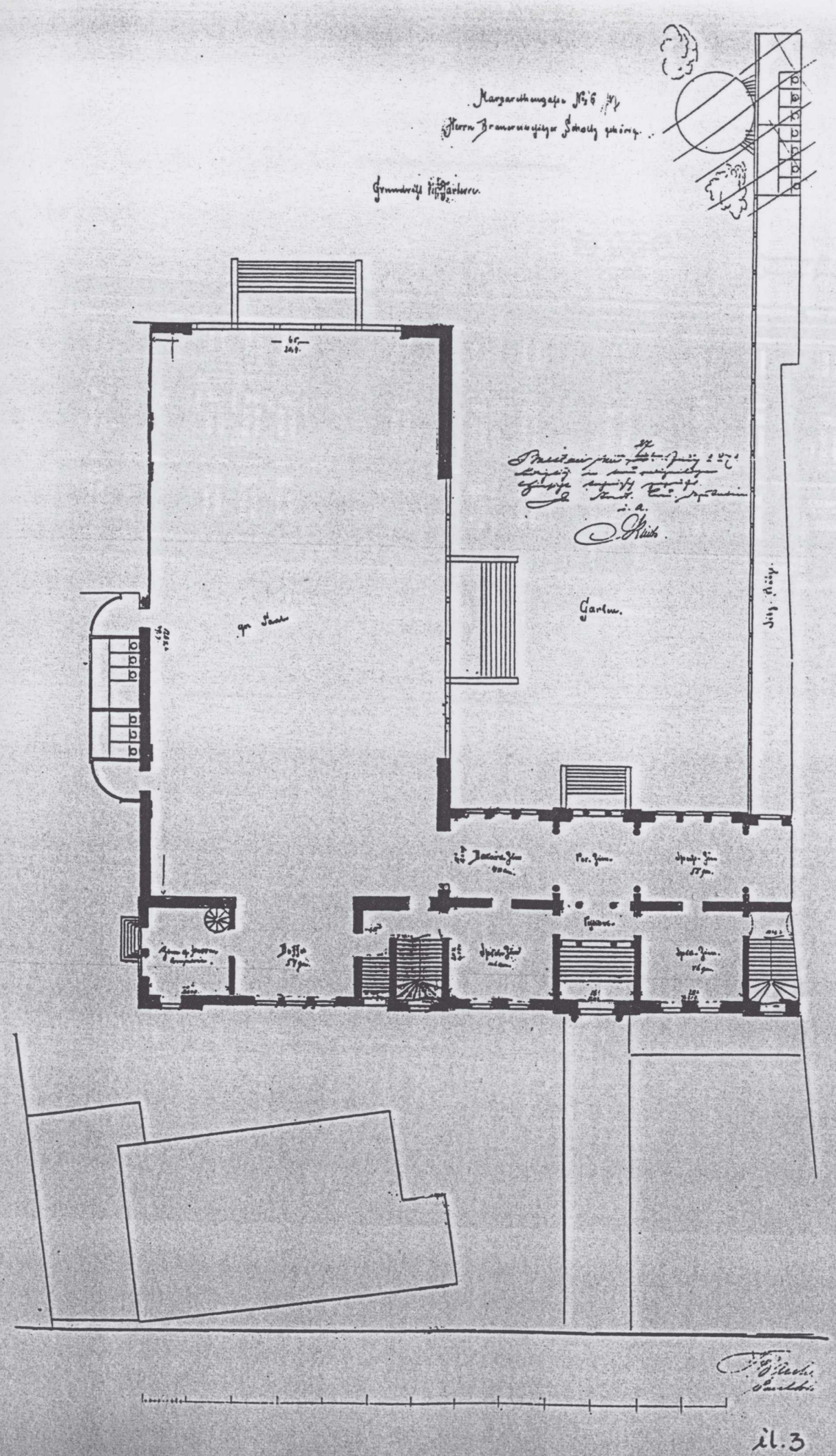

il. 3

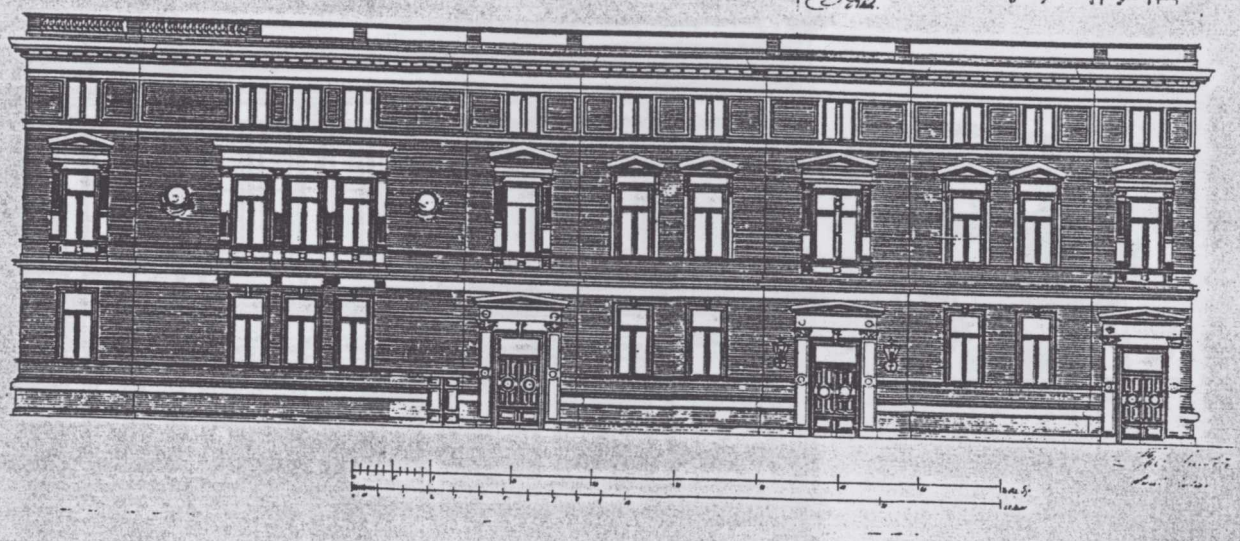

il. 4

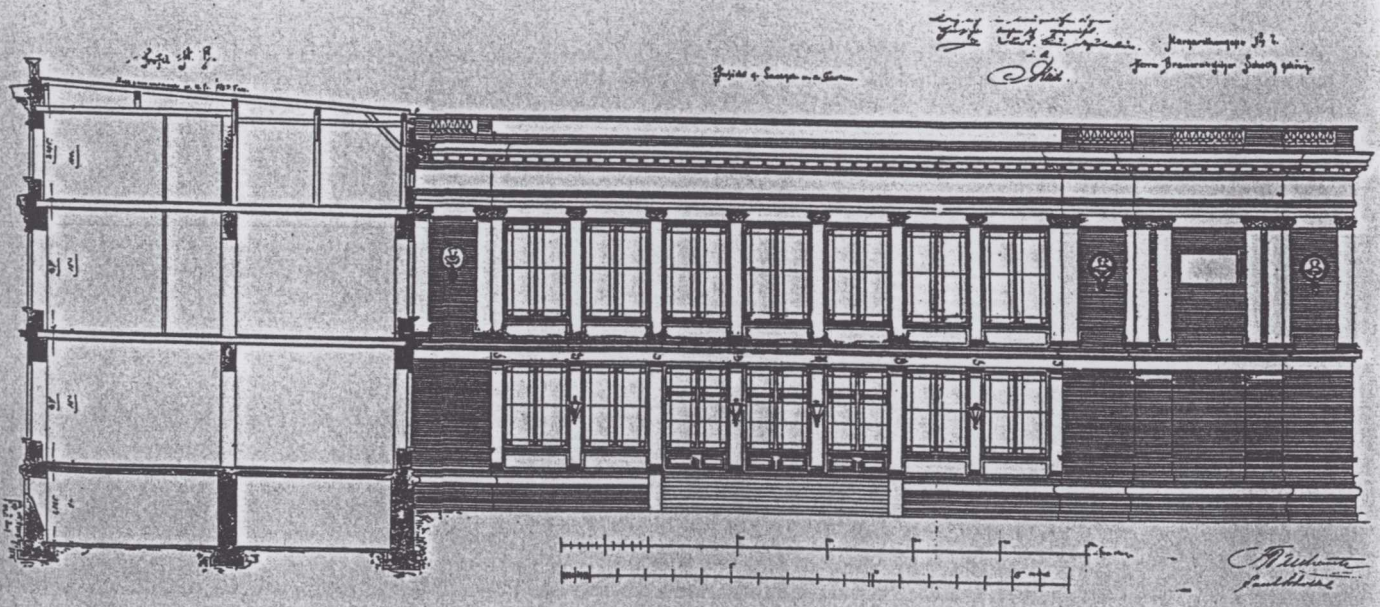

il. 5

Margarethenstraße No 6 [illegible]

Herrn Brauereibesitzer Scholtz gehörig.

Profil. D. F.

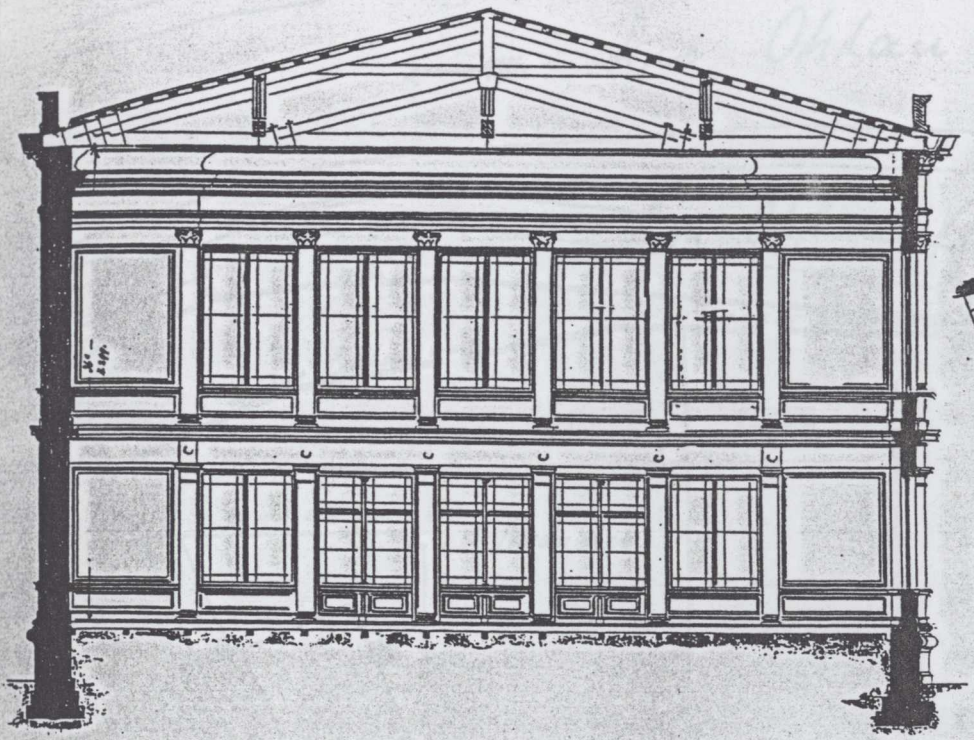

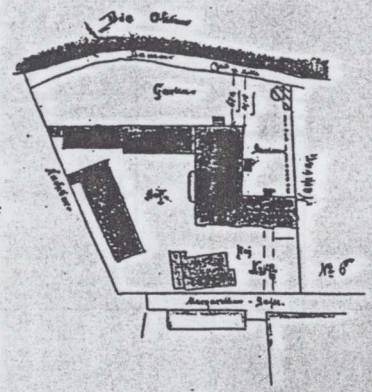

il. 6

Zeichnung

zur

Anlage eines Zaunes und einer Garten-

resp. Verandaabschlussmauer

~~Am Ohlauufer No 32~~

Herrn A. Scholtz

gehörig

Breslau den 24. Februar 1885.
Lediglich in bauunterlicher
Hinsicht technisch geprüft
Die Stadt-Bau-Deputation.

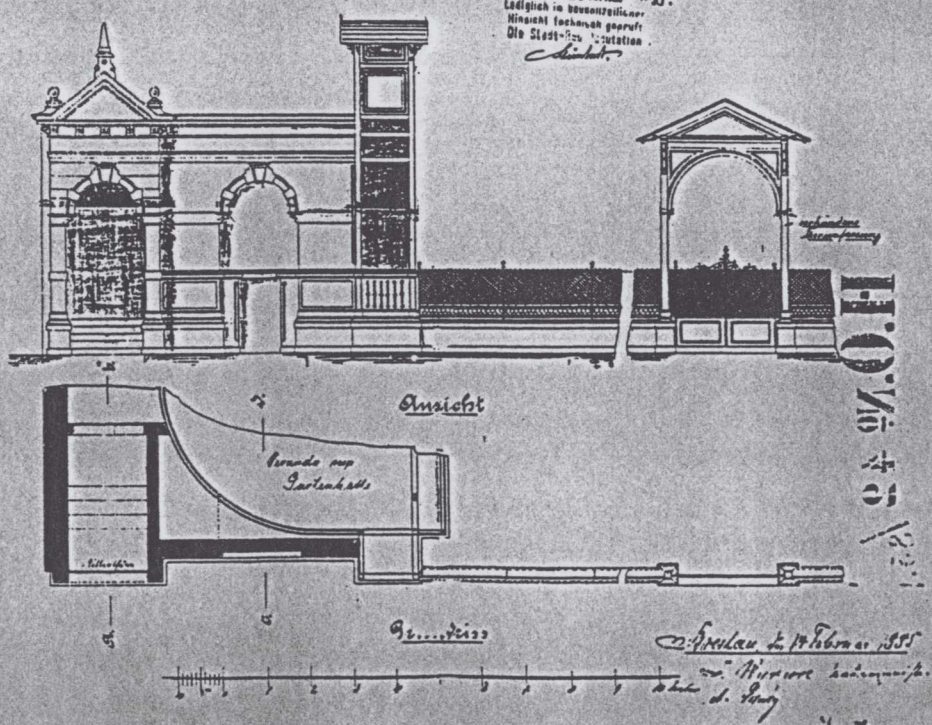

Breslau den 14 Februar 1885

il. 7

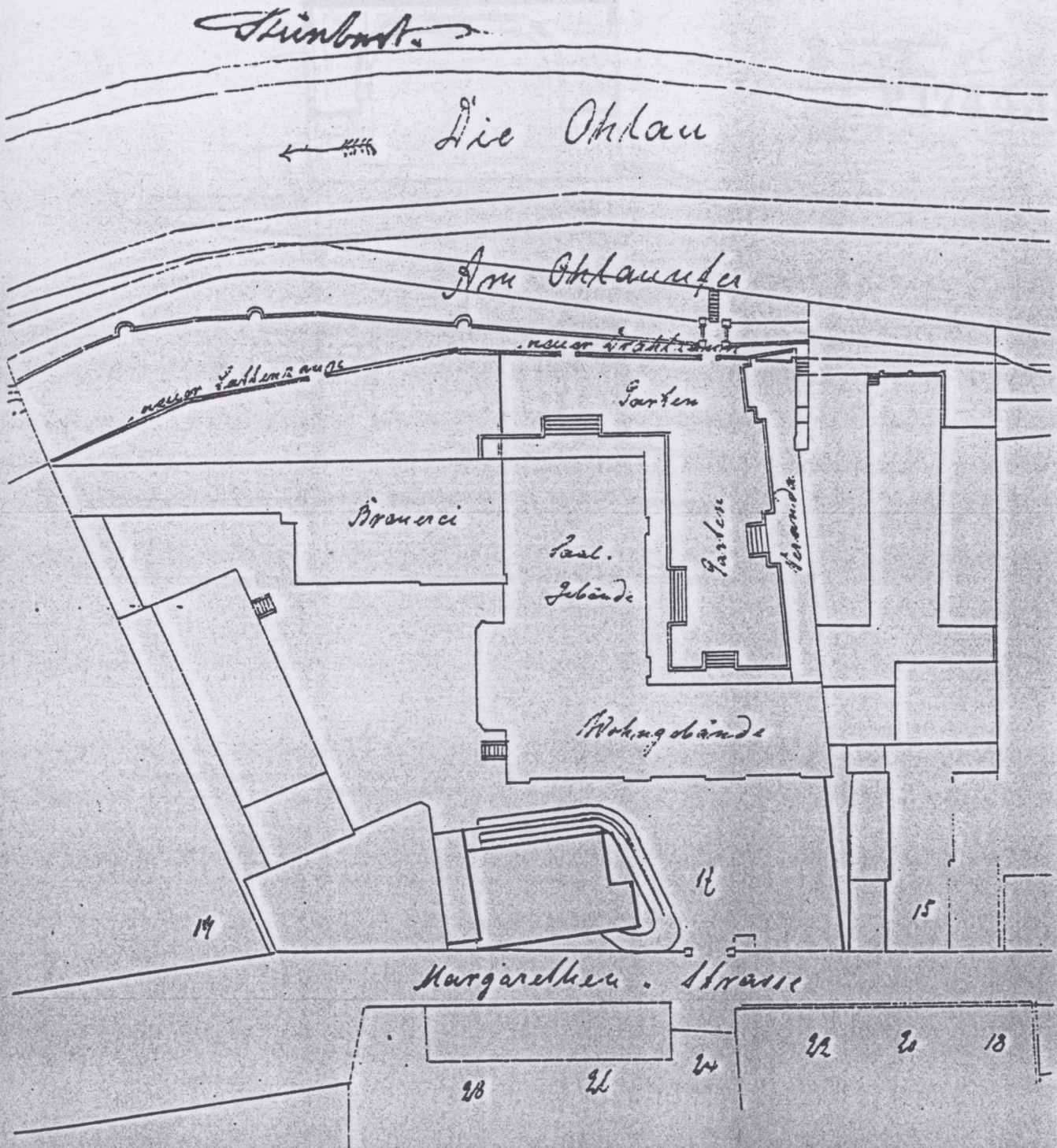

Section 33 v. Stadtplans.

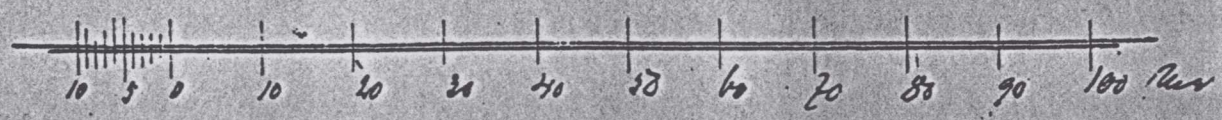

il. 8

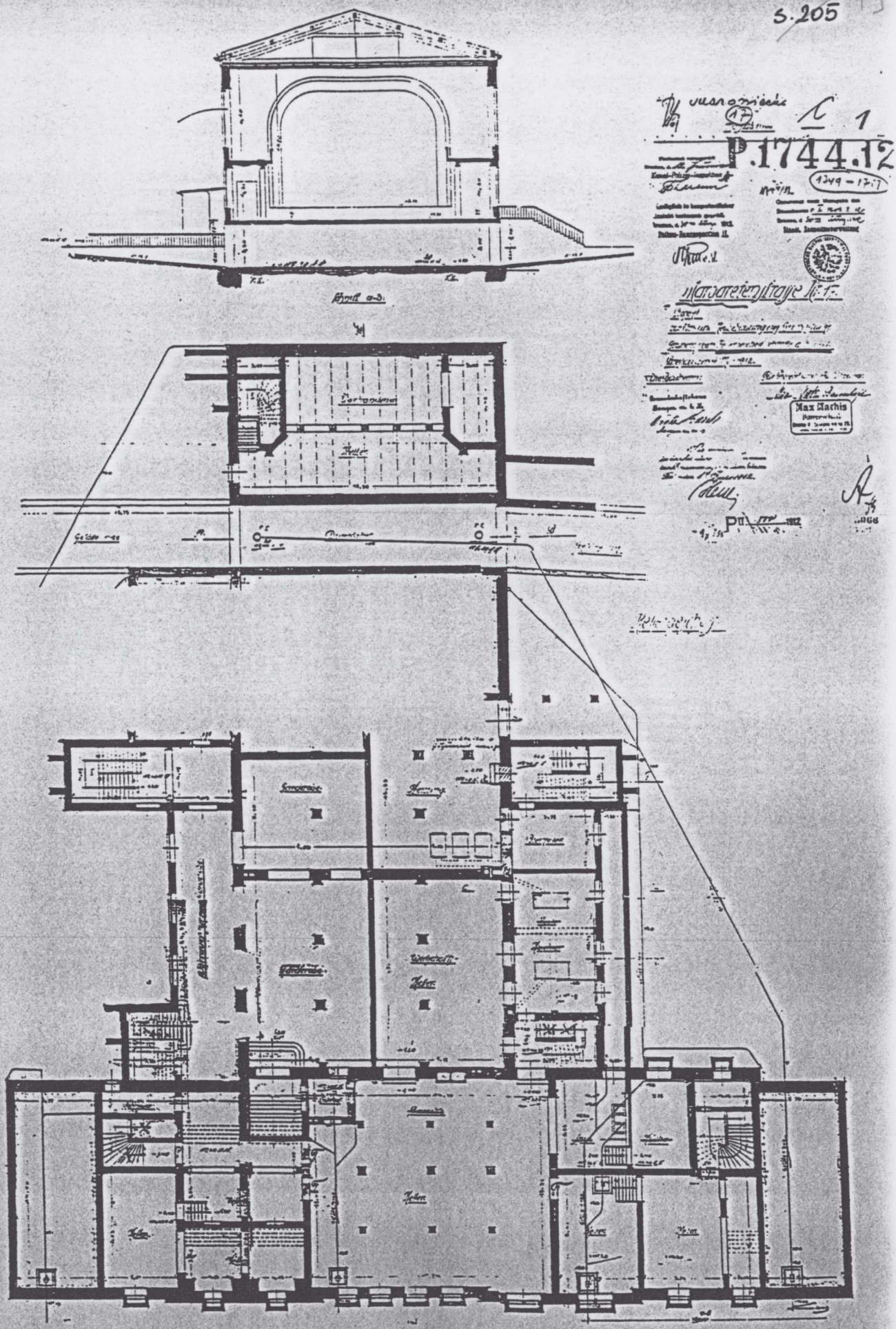

il. 9

s. 206 80

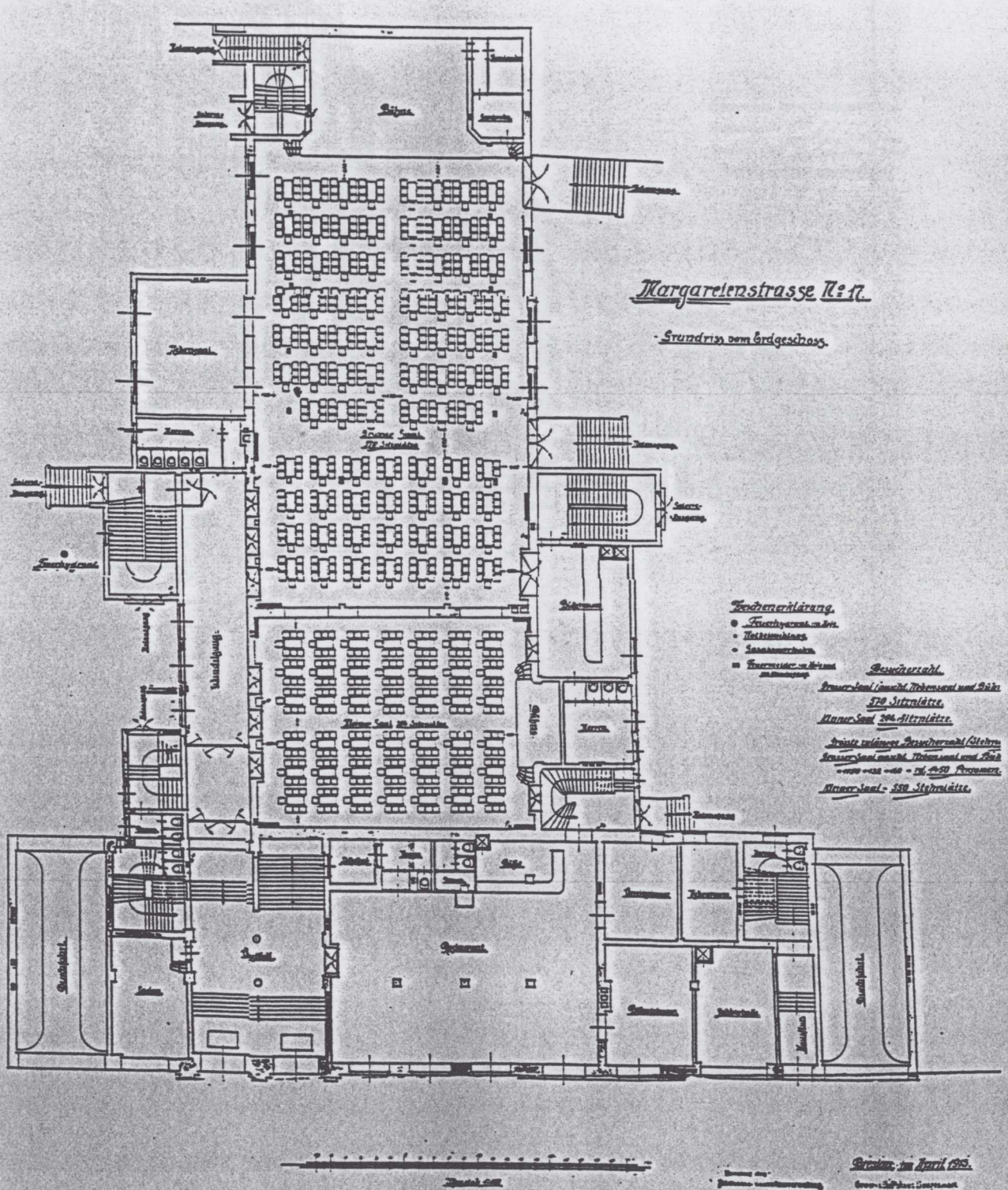

Pl. 17

il. 10

Erweiterungsbau
Gewerkschaftshaus
Margaretenstraße 17

Genehmigt nach Massgabe des
Bauscheines P I 81.3/22
Breslau, d. 15. Februar 1922.
Staedt. Baupolizeiverwaltung
I. A.
Rimpler

BRESLAUER VOLKSSPARKASSE

DII 81 1922

Breslau, im Januar 1922.
Bemert,
Architekt

il. 12

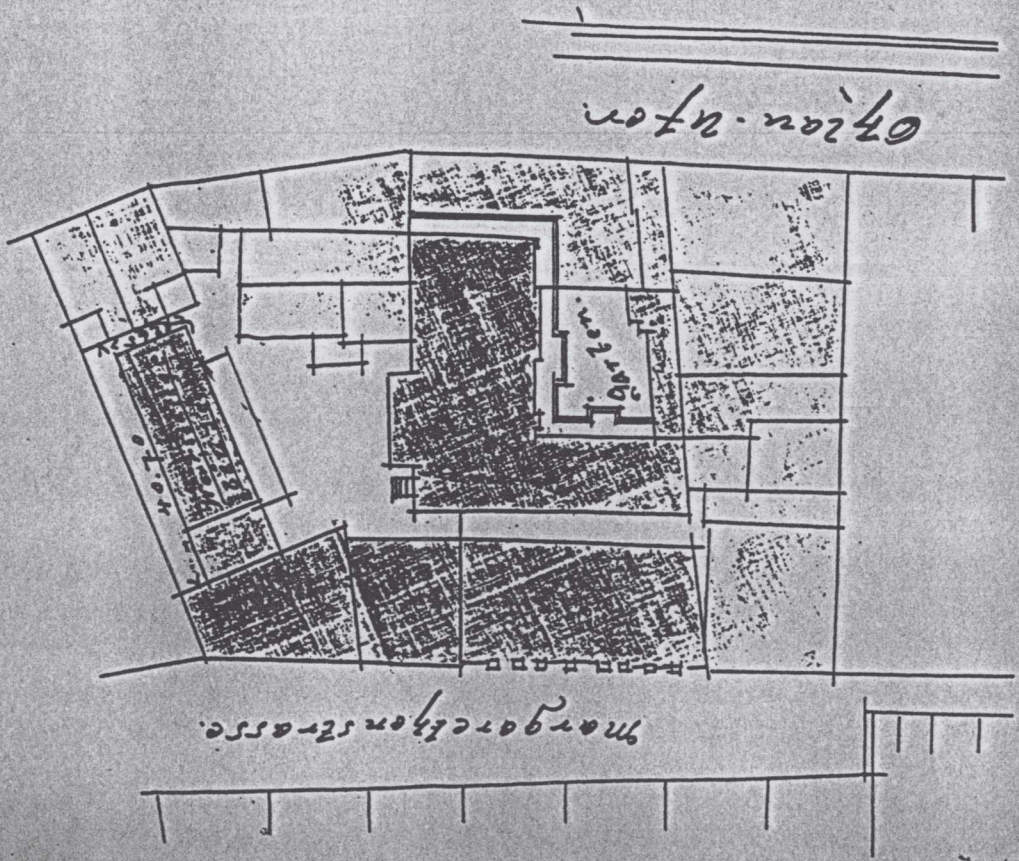

il. 13

82

s. 207

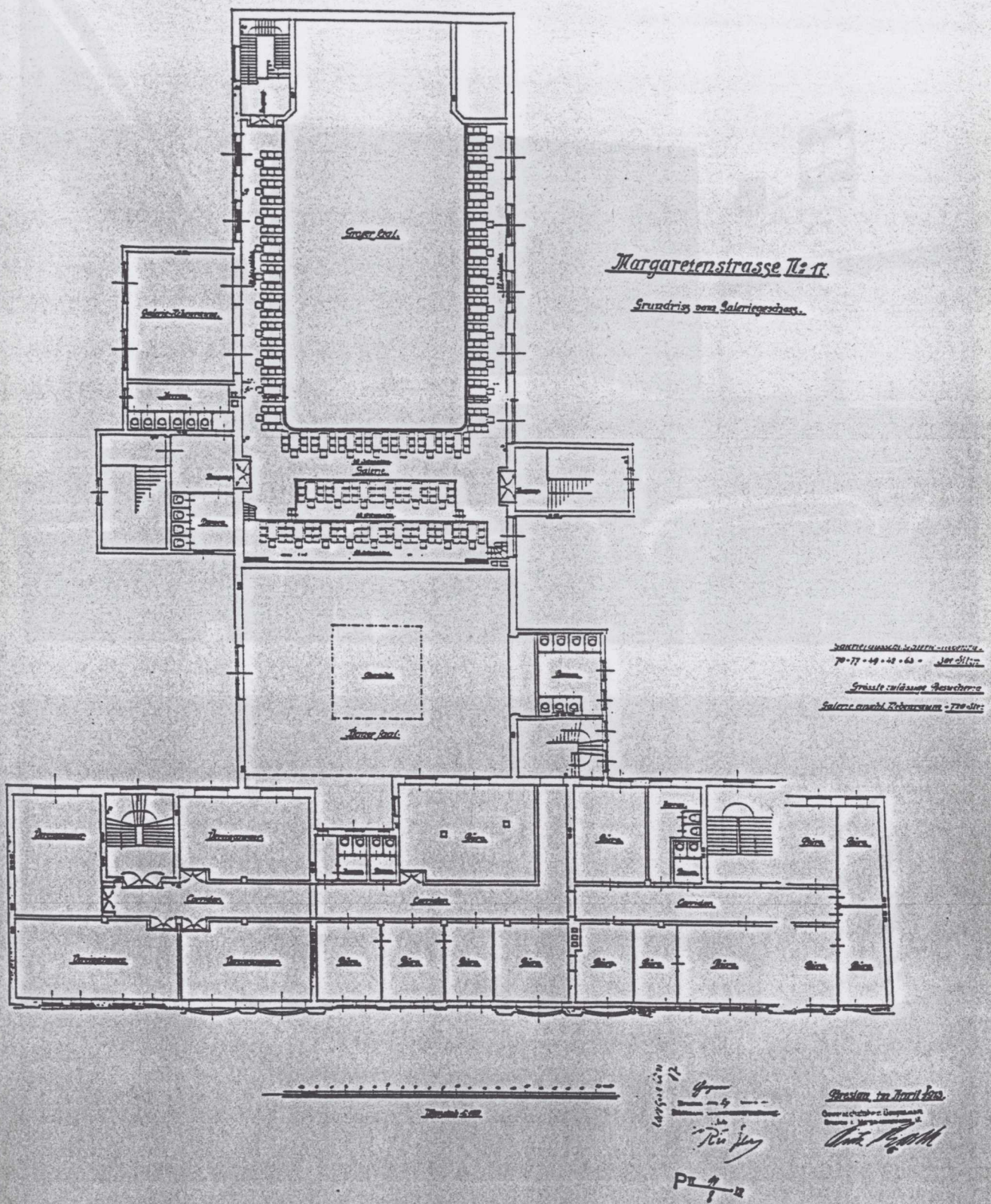

P.1084,13

il. 11

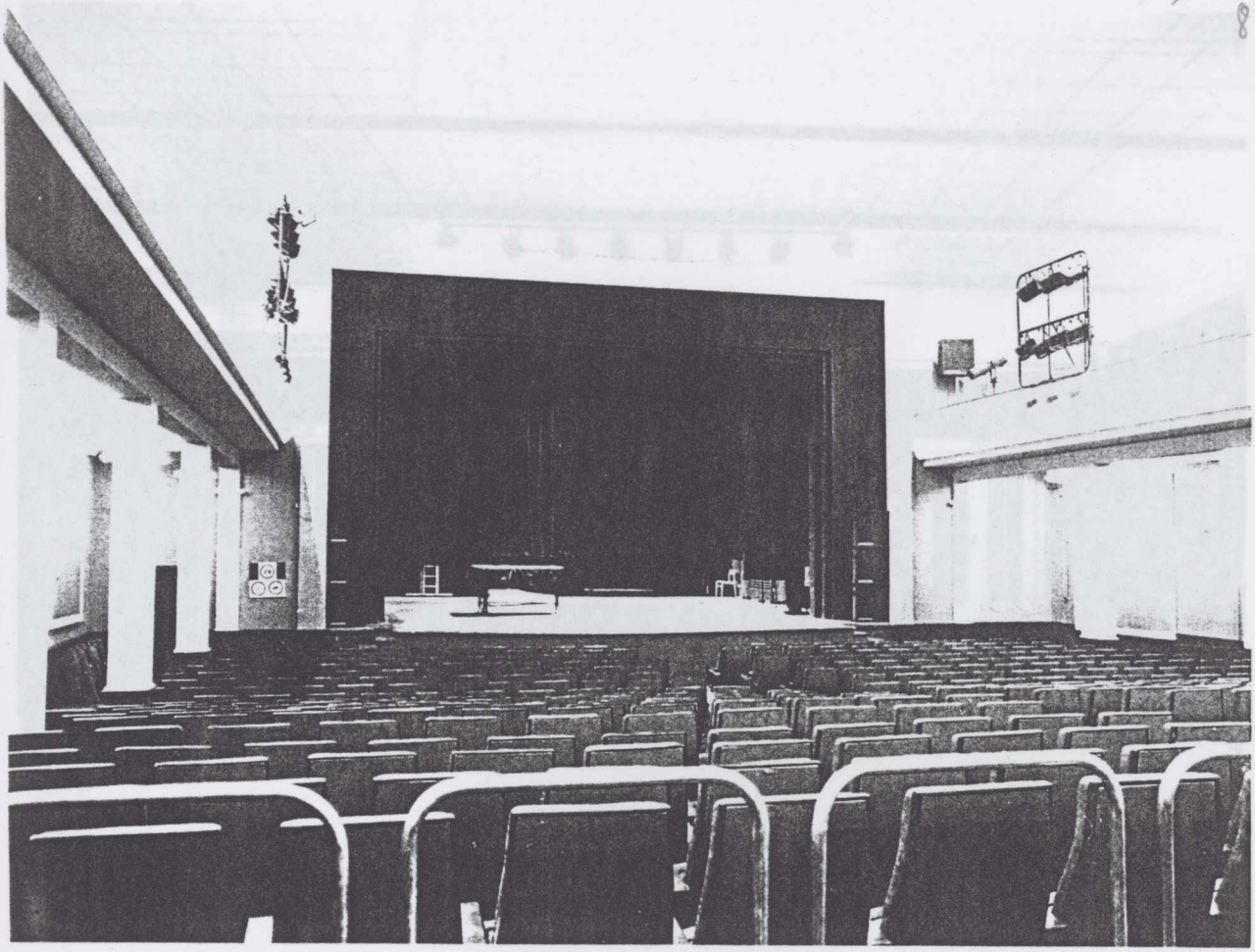

il. 14

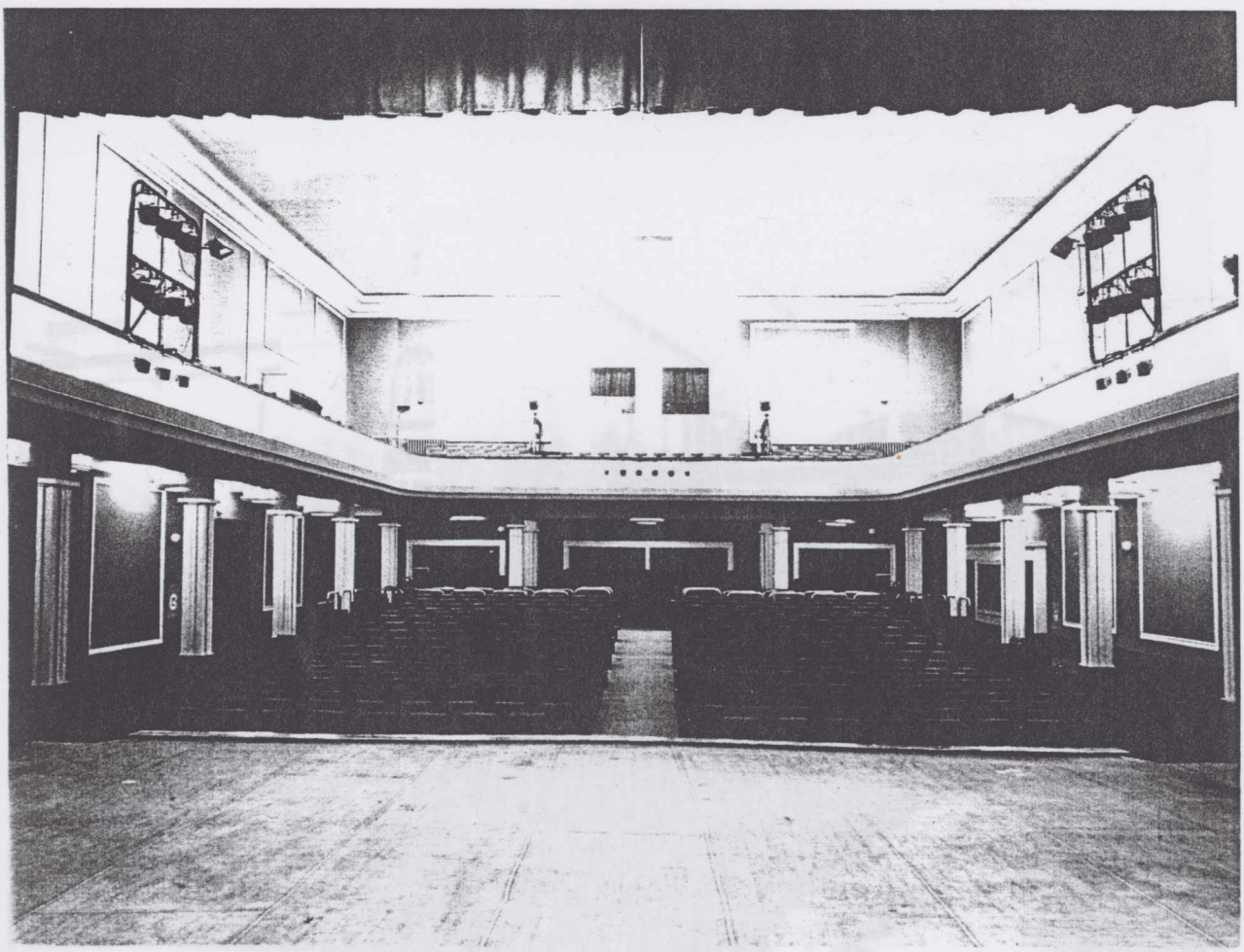

il. 15

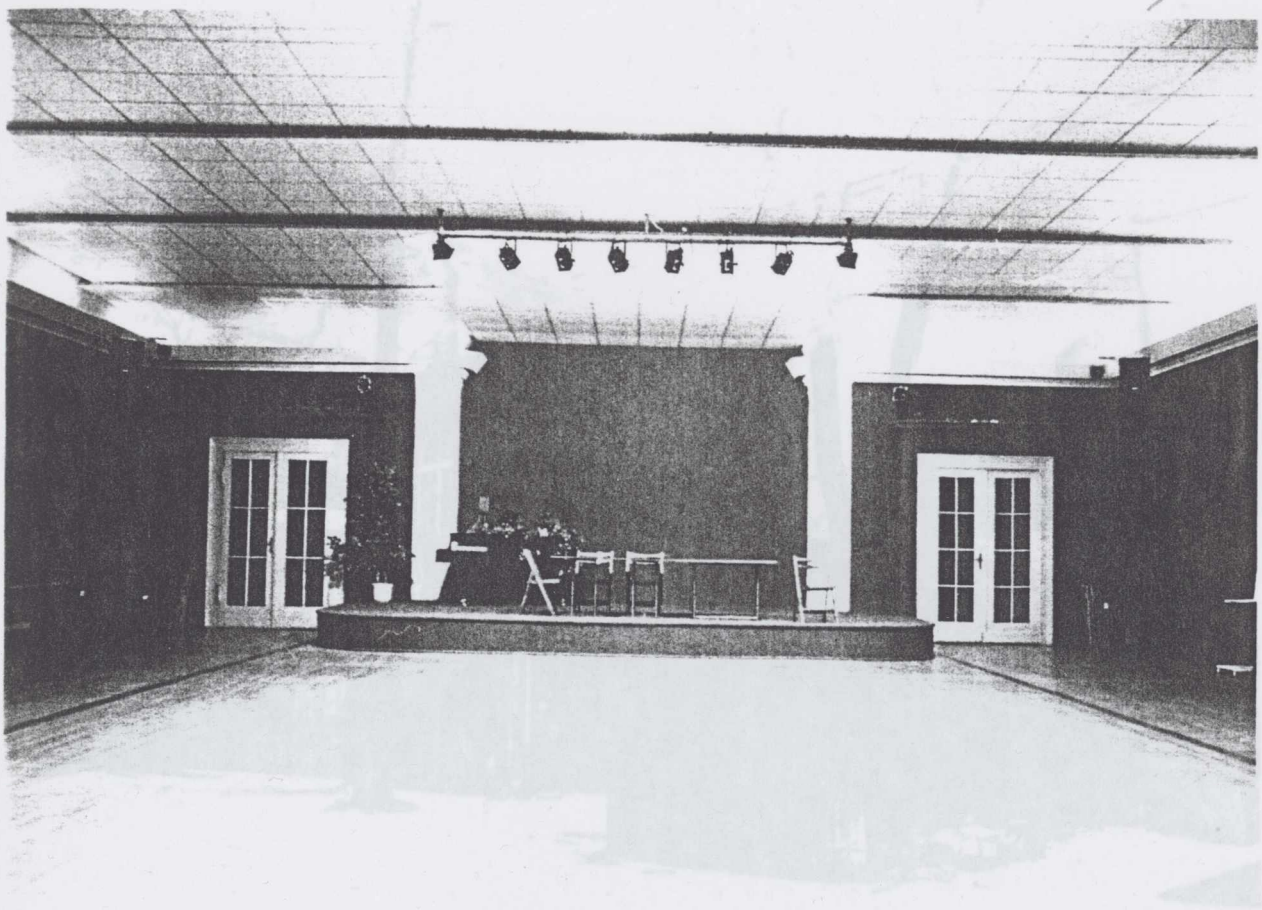

il. 16

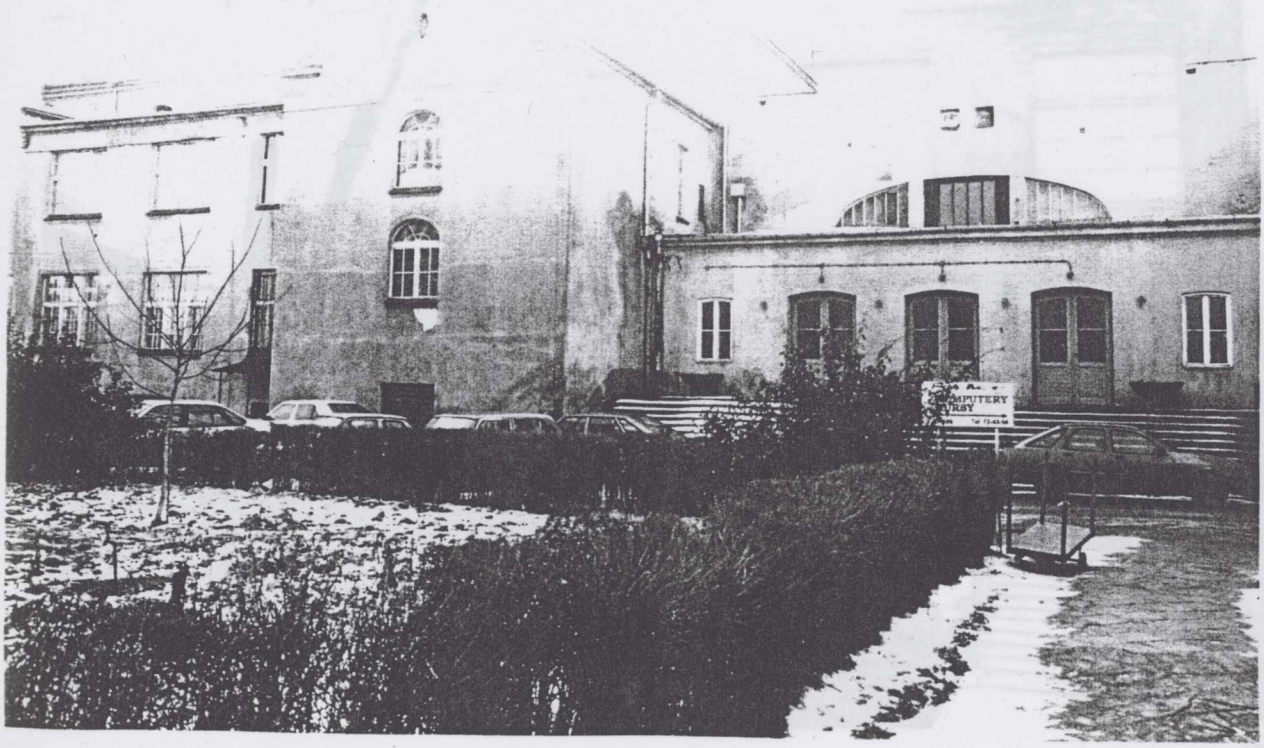

il. 17

Il. 18

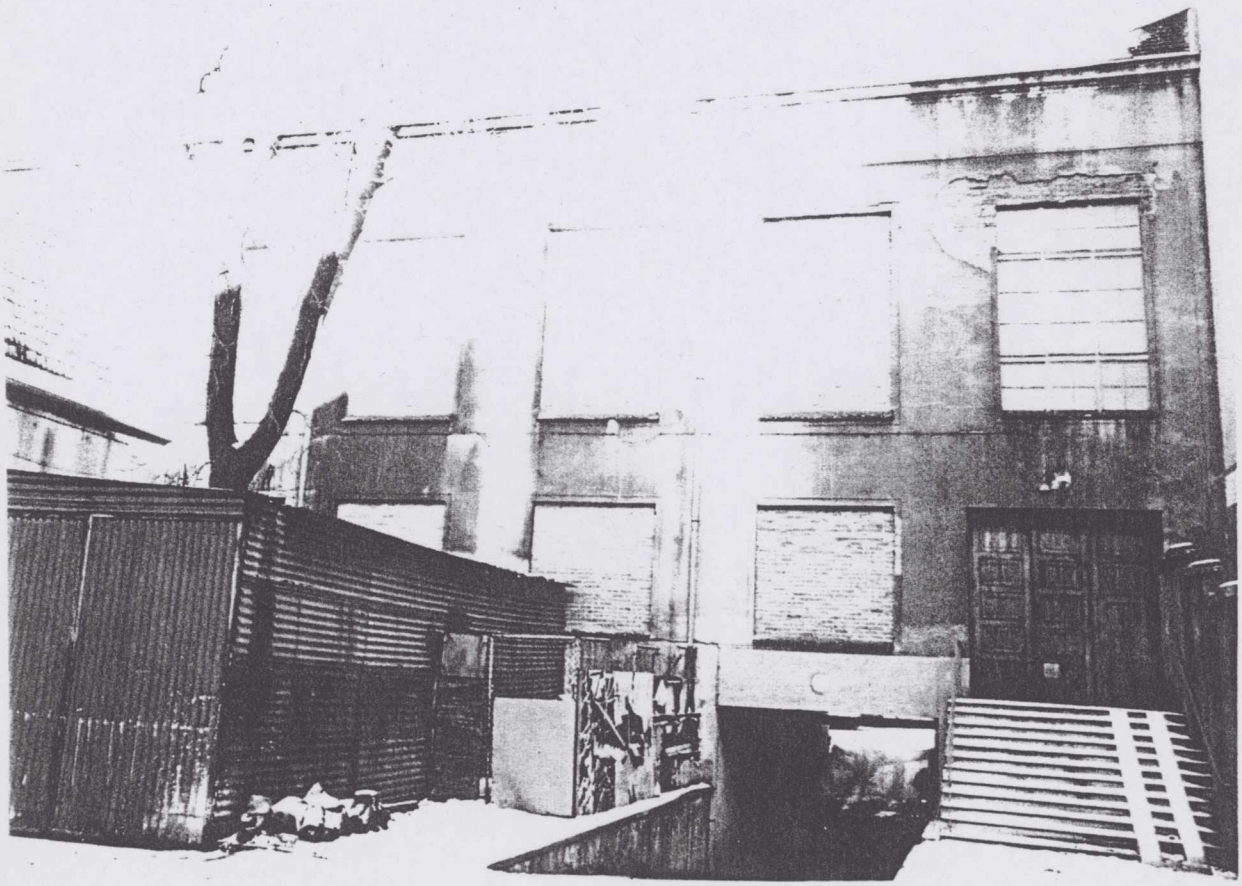

Il. 19

ZUM GOLDENER SCEPTER

ZUM GOLDENER SCEPTER

I. Adres: *Klosterstr* 16, (ul. Traugutta)

II. Okres działalności: 1853 r. ? - 1877 r.

III. Pozostałe nazwy: -

IV. Elementy składowe założenia:

1855 r. - kawiarnia z ogrodem oraz sala do tańca z galerią;
1876 r. - sala bilardowa obok sali do tańca,
1877 r. - obok sali bufet,
Nie zachowały się archiwalia dotyczące wyposażenia ogrodu.

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- E. DIETRICH, mistrz murarski
1876 r., proj. nowej sali do tańca

VI. Literatura: -

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 2306.
2. Plany miasta.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia C. Studta, 1853 r.
Ze zbiorów graficznych MN we Wr.
2. Projekt reperacji dachu nad salą do tańca, rzut, przekroje;
1857 r., ABmW, sygn. 334/57
- właściciel:
- projektant: Mielsch, cieśla
3. Projekt nowej sali tanecznej, elewacja - wersja I-sza;
1876 r., ABmW, sygn. 817/76
- właściciel: Punitzer, Moral
- projekt: E. Dietrich, mistrz murarski
4. Projekt nowej sali tanecznej, przekroje;
1876 r., ABmW, sygn. 817/76
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
5. Projekt nowej sali tanecznej, przekrój i plan - wersja II-ga;
1877 r., ABmW, sygn. 554/77
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.

IX. Stan zachowania: - nie istnieje

il. 1

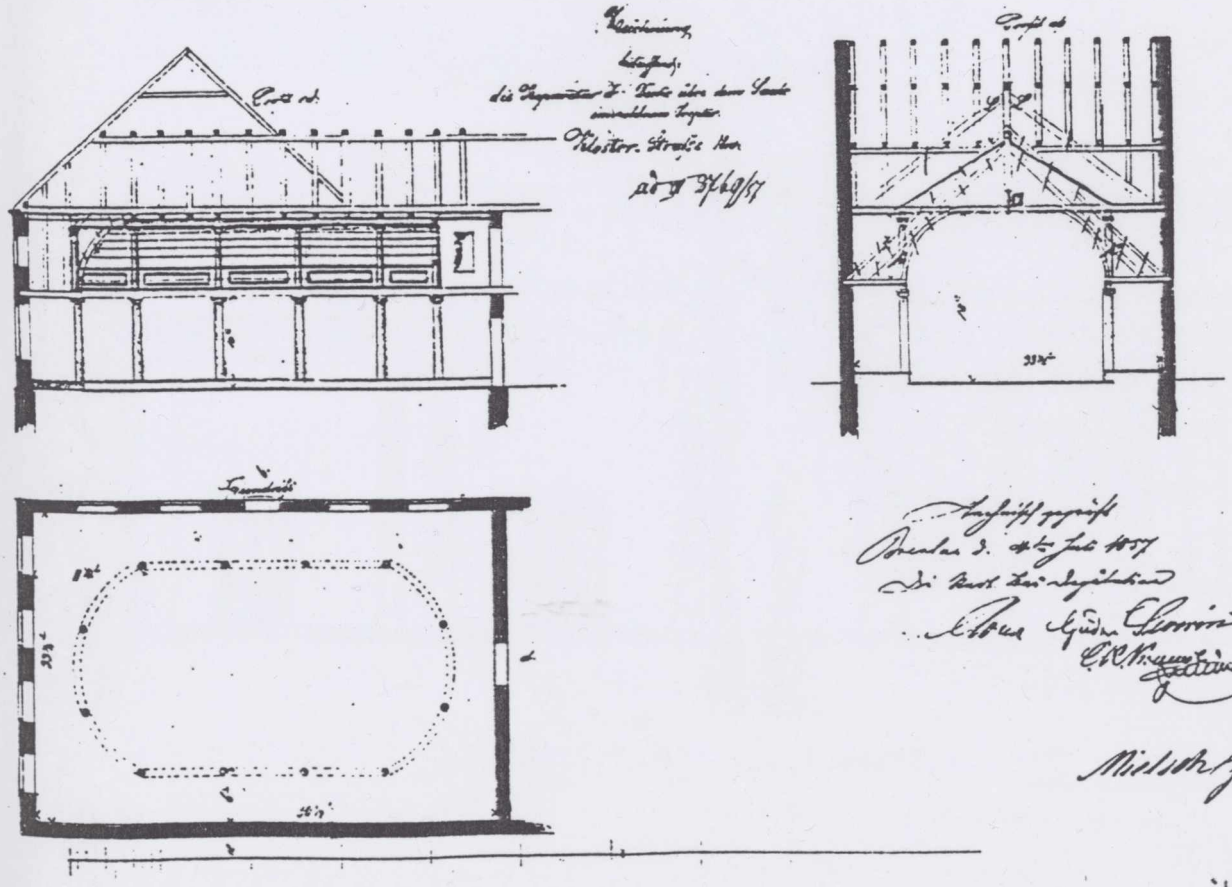

il. 2

s. 213

ad III^a 2572/76
Duplicat

Zeichnung
Zum Bau eines Saalgebäudes in Hofe des Grundstücks Klosterstraße No 16 zum goldenen Scepter Herrn Pinnitzer und Morak gehörig

Breslau den 17ten August 1876
Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
DIE STADT-BAU DEPUTATION.
Pfeifer

Seitenansicht von Hofe

Moritz Pinnitzer
Ernst Morak

Breslau den 15^t August 1876
E. Dietrich
Baumeister

il. 3

Duplicat ad III^a 2572/76

Zeichnung
Zum Bau eines Saalgebäudes in Hofe des Grundstücks Klosterstraße No 16 zum goldenen Scepter Herrn Pinnitzer und Morak gehörig

Breslau den 17ten August 1876
Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
DIE STADT-BAU DEPUTATION.
Pfeifer

Profil a. b.
Hofgemeinschaft

Profil a. d.

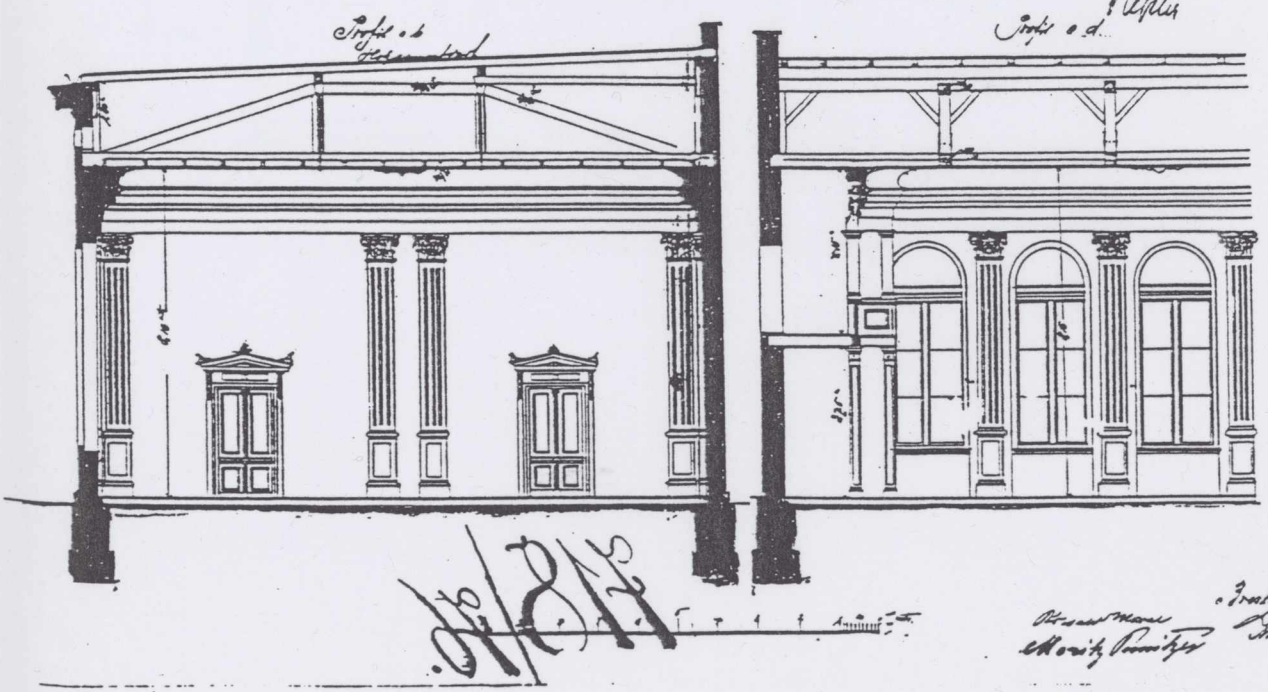

Ernst Morak
Moritz Pinnitzer

Breslau den 15^t August
E. Dietrich
Baumeister

il. 4

s. 214

Deplicat: WTT 16/7/77

Zeichnung

Zum Neubau des Saalgebäudes mit Nebenräumen im Grundstück Klosterstraße No 16, zum goldenen Scepter nach dem Einführung.

Breslau den 29 Juni 1877
bezüglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
DIE STADT-BAU-DEPUTATION.
[signature]

Profil nach A. B.

Theil der Ansicht.

Grundriß

Neben-Räume

Saalraum

Buffet

Billard

Gast-Stube

Flur

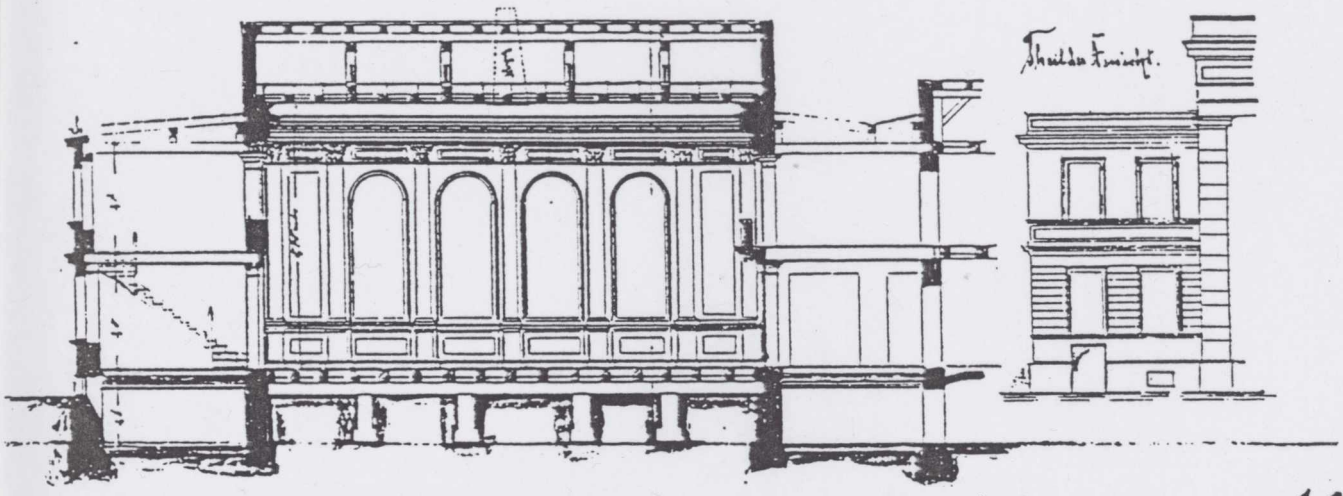

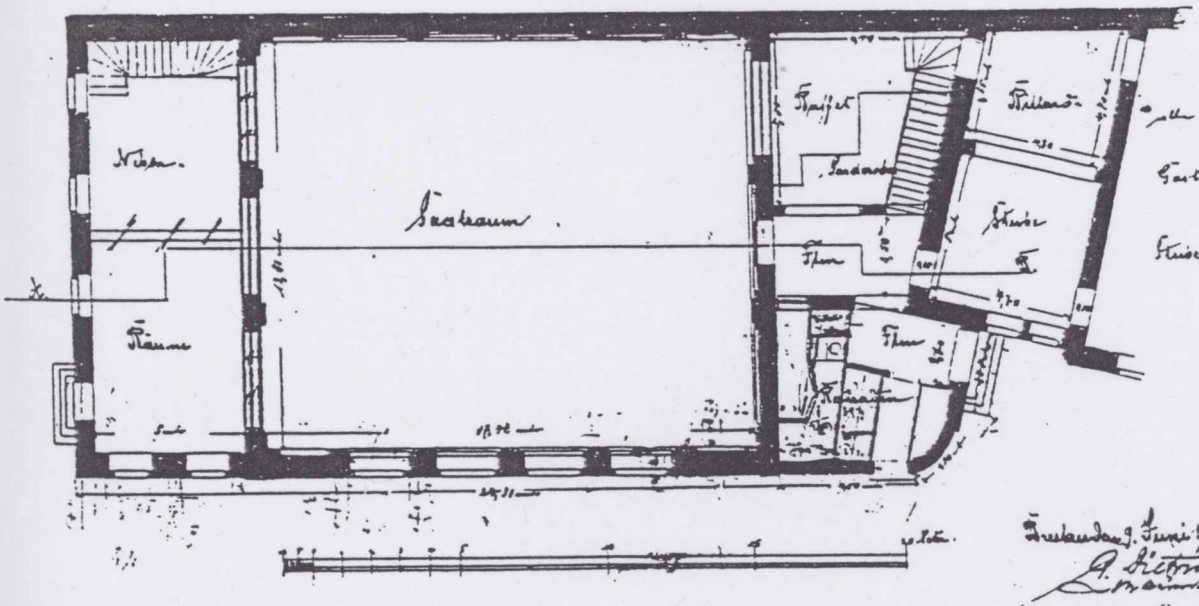

Breslau den 9. Juni 1877
[signature]
[signature]
[signature]

il. 5

SCHRINNER GARTEN

SCHRINNER GARTEN

I. **Adres**: *Mauritiusplatz* 4, (Plac Wołoski 4, ul. Wołoska 9)

II. **Okres działalności**: 1825 r. - 1945 r.

III. **Pozostałe nazwy**: *Garten bei Schrinner, Reisel'scher Garten, Garten bei Reisel, Restaurant-Etablissement "Mauritiusplatz 4",Gesellschaftshaus "Wratislawia"*

IV. **Elementy składowe założenia:**

1825 r. - ogród,
1831 r. - kawiarnia,
przed 1861 r. - kręgielnia
1861 r. - podpiwniczona kolumnada, pod nią chłodnia,
1901 r. restauraqcja na piętrze na 344 miejsca

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**:

Nie ustalono nazwiska autora projektu budynku frontowego.
- Karl ALT,
1921 r., proj. przebudowy budynku frontowego na klub *Wratislawia*

VI. **Literatura**:

1. F. R. Fischer, *Geschichte...*, s.207
2. M. Morgenbesser, *Breslau...*, s. 159
3. Fr. Nosselt, *Breslau...*, s. 403, 404
4. Fr. Roeselt, *Breslau...*, s. 272
5. G. Roland, *Vollstaendige...*, s. 434
6. Vogt, Krone, *Breslau...*, s. 37

VII. **Źródła ikonograficzne**:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 2905
2. Plany Wrocłwia.

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia E. Hoffmanna, 1827 r.
2. Fragment planu Wrocławia G. Schuberta, ok. 1828 r.
4. Projekt budynku klubowego *Wratislawia,* plany parteru i I-szej kondygnacji;
1921 r., ABmW, sygn. P.1075.21
- właściciel: Hermann Pietsch
- projektant: Karl Alt
5. Projekt budynku klubowego *Wratislawia,* elewacja frontowa.
1921 r., ABmW, sygn. P.1075.21
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.

IX. **Stan zachowania**: - nie istnieje

- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.

IX. Stan zachowania: - nie istnieje

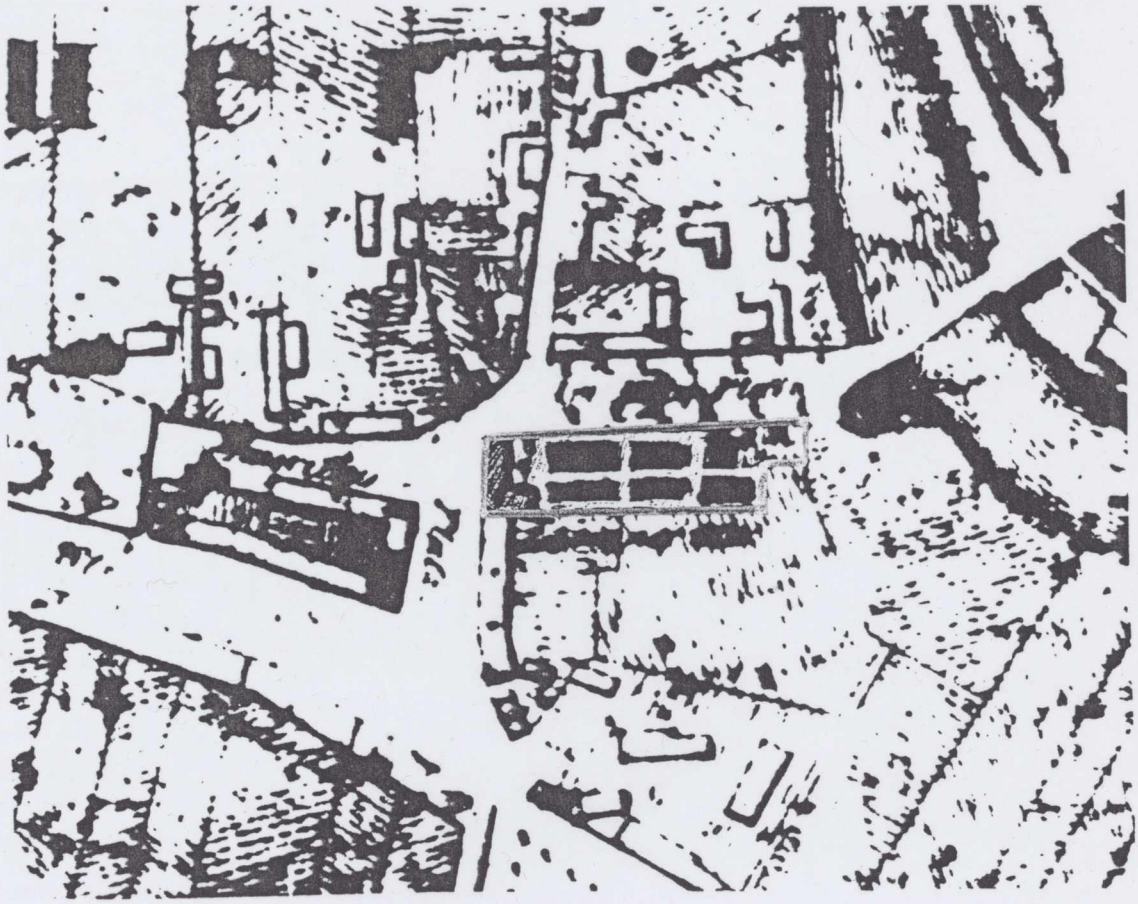

Abb. 1

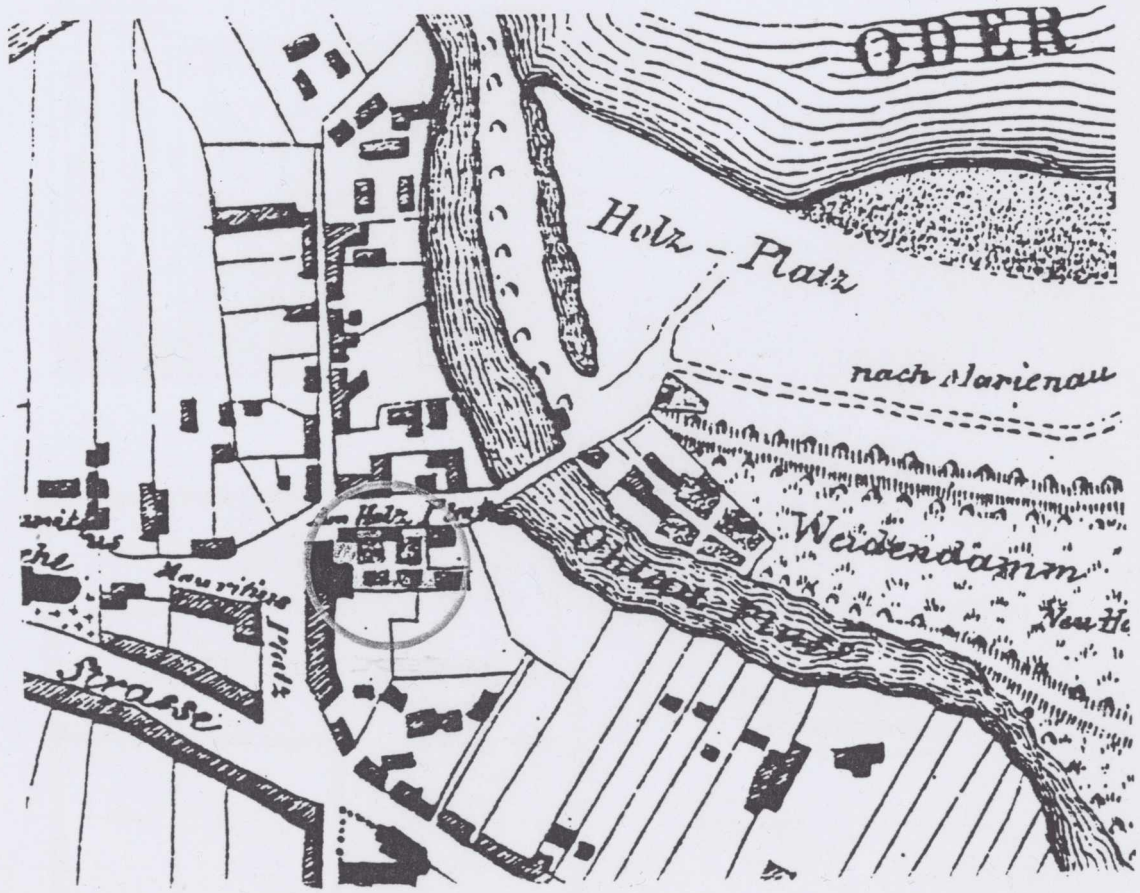

Abb. 2

s. 218 95

Plan des Gesellschaftshauses Wratislawia

KARL ARLT

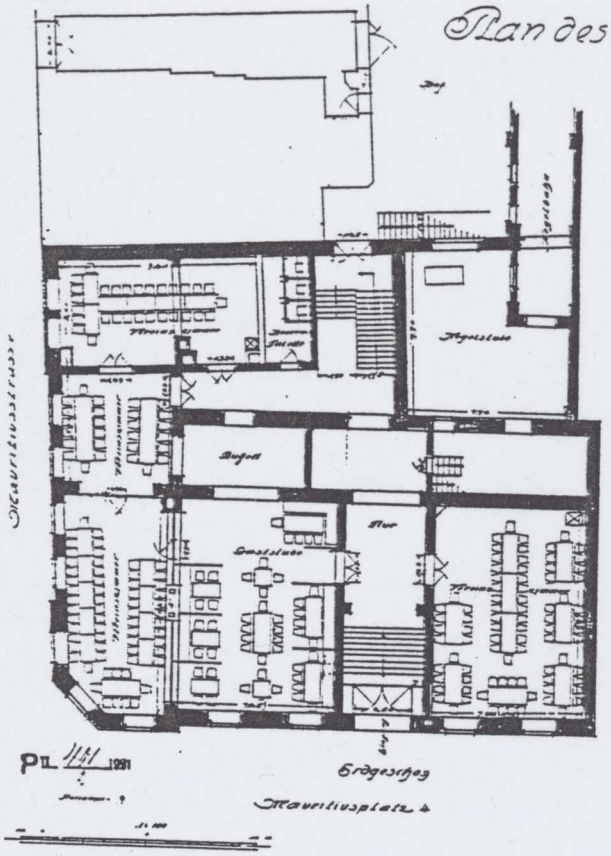

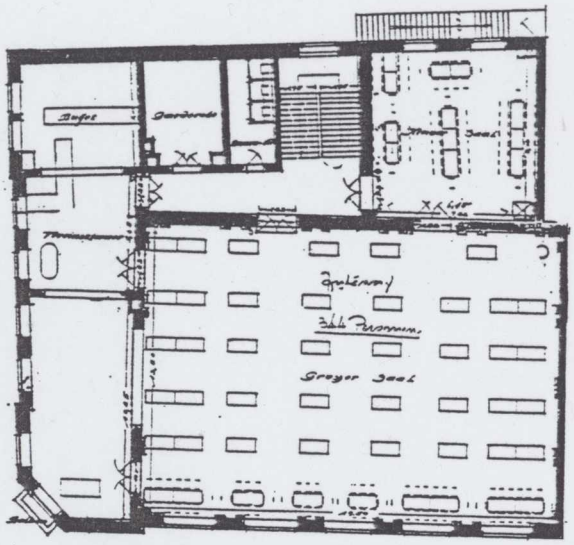

KARL ARLT

P. 1075.21

il. 3

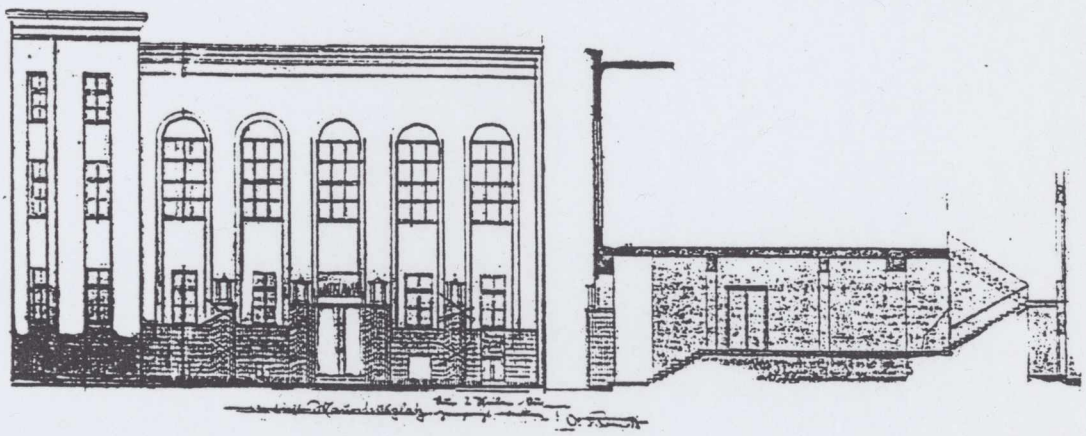

il. 4

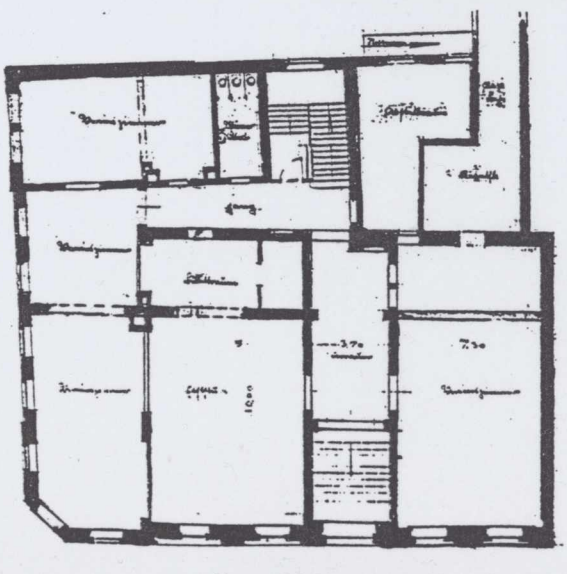

P. 1813.37

Genehmigt nach dem Bauscheine vom heutigen Tage

Die Ortspolizeibehörde Breslau

22 P. 287/1937

KAISER PARK

KAISER PARK

I. Adres: *Alt Scheitnig* 2, *Parkstr* 16 (21), [ul. Parkowa]

II. Okres działalności: 1879 r.? - 1945 r.?

III. Pozostałe nazwy: -

IV. Elementy składowe założenia:

1879 r.? - sala (305 m kw., 610 osób) dobudowana do willi położonej w ogrodzie,
1893 r. - kolumnada i pawilon muzyczny w ogrodzie,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji: - Nie ustalono.

VI. Literatura:

1. *Neue Fuehrer,* s. 12

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 2879.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia A. Hoffmanna, 1865 r.
Ze zbiorów ABmW
2. Projekty (trzy wersje) dobudowy do, położonej w ogrodzie, willi sali wielofunkcyjnej
- elewacje;
1878 r., ABmW
- właściciel: Carl Hentrich,
- projktant: brak podpisu
3. Projekt dobudowy sali wielofunkcyjnej, plan, przekrój;
1878 r., ABmW
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
4. Projekt przebudowy willi, elewacja , przekrój,
1887 r., ABmW
- właściciel: R. Hein, browarnik
- projektant:
5. Projekt rozbudowy budynku wielofunkcyjnego, plan parteru, elewacje, sytuacja;
1903 r., ABmW,

IX. Stan zachowania: Istnieje dawny budynek mieszkalny (obecnie siedziba IMGW).

X. Prezentacja stanu zachowania:
- fot.: autorki

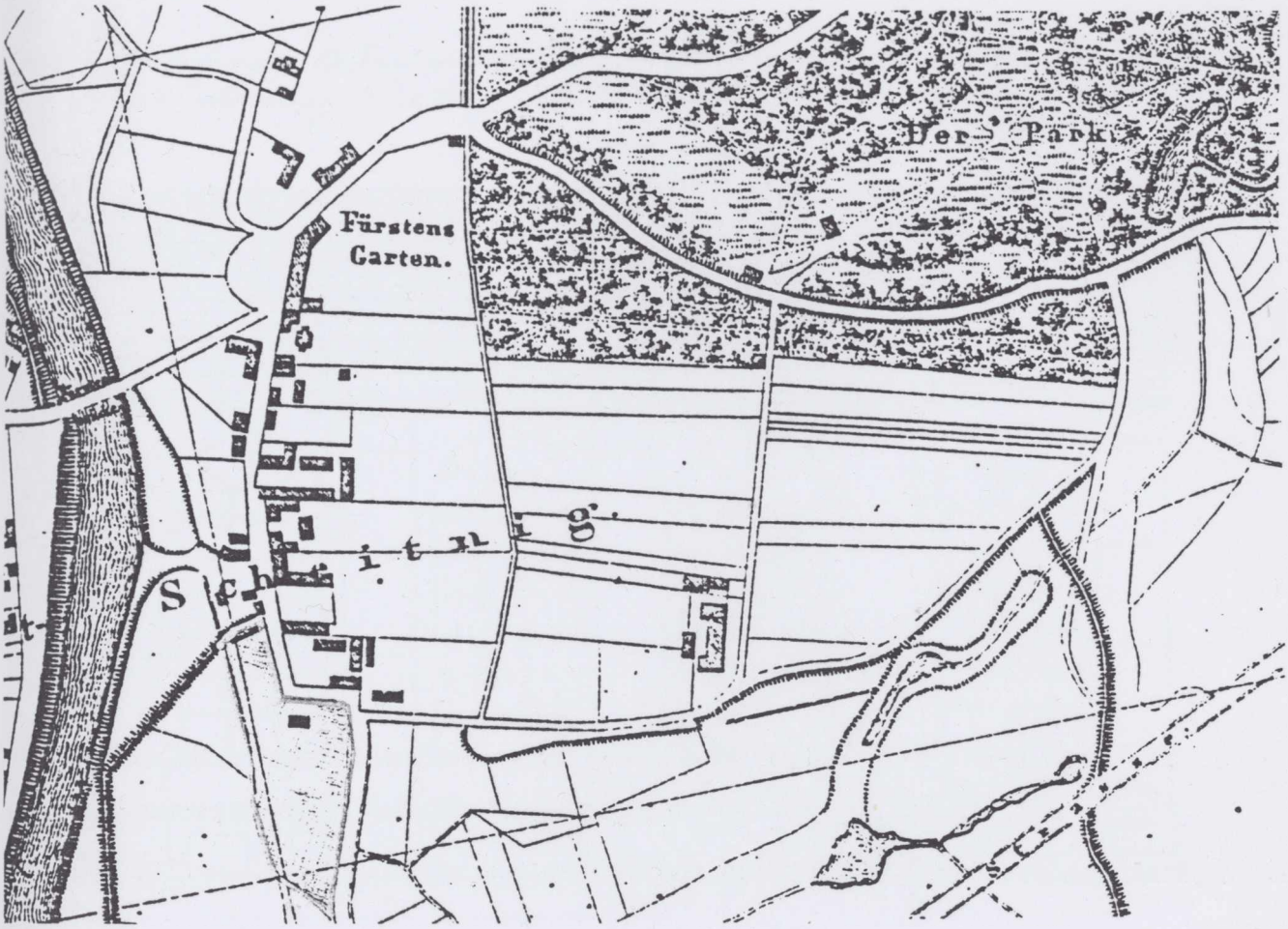

il. 1

Zeichnung

von dem Saalgebäude und Villa auf dem
Grundstück Alt-Schweidnitz № 2 dem Gartenlokal Herrn
Carl Hentrich gehörend. Parkstraße 15–31

Breslau den 21/3 März 1877
Lediglich in baupolizeilicher
Hinsicht technisch geprüft.
Die Stadt-Bau-Deputation.
Steinbart.

Ansicht des Saalgebäudes und Villa.

il. 2

S.221 99

Zeichnung zum Neubau eines Saalgebäudes auf dem Grundstück Alt-Scheitnig N: 21 Herrn Particulier C. Hentrich gehörend.

Ansicht.

Breslau den 4ten Juli 1877
Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
DIE STADT-BAU DEPUTATION.

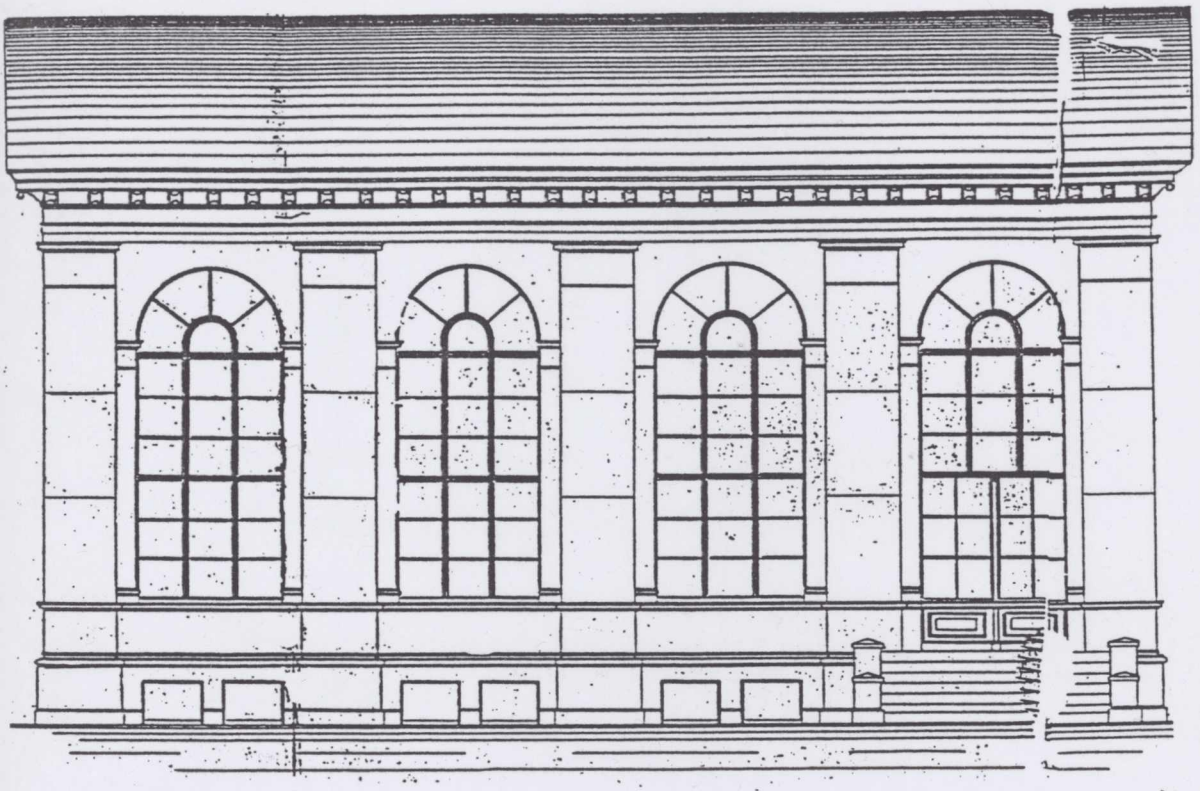

il. 3

zum Neubau eines Saalgebäudes auf dem Grundstück

Alt-Scheitnig N: 21 Particulier Carl Hentrich

gehörend. Parkstraße 18/37.

Breslau den 4ten Juli 1877
Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
DIE STADT-BAU DEPUTATION.

Ansicht.

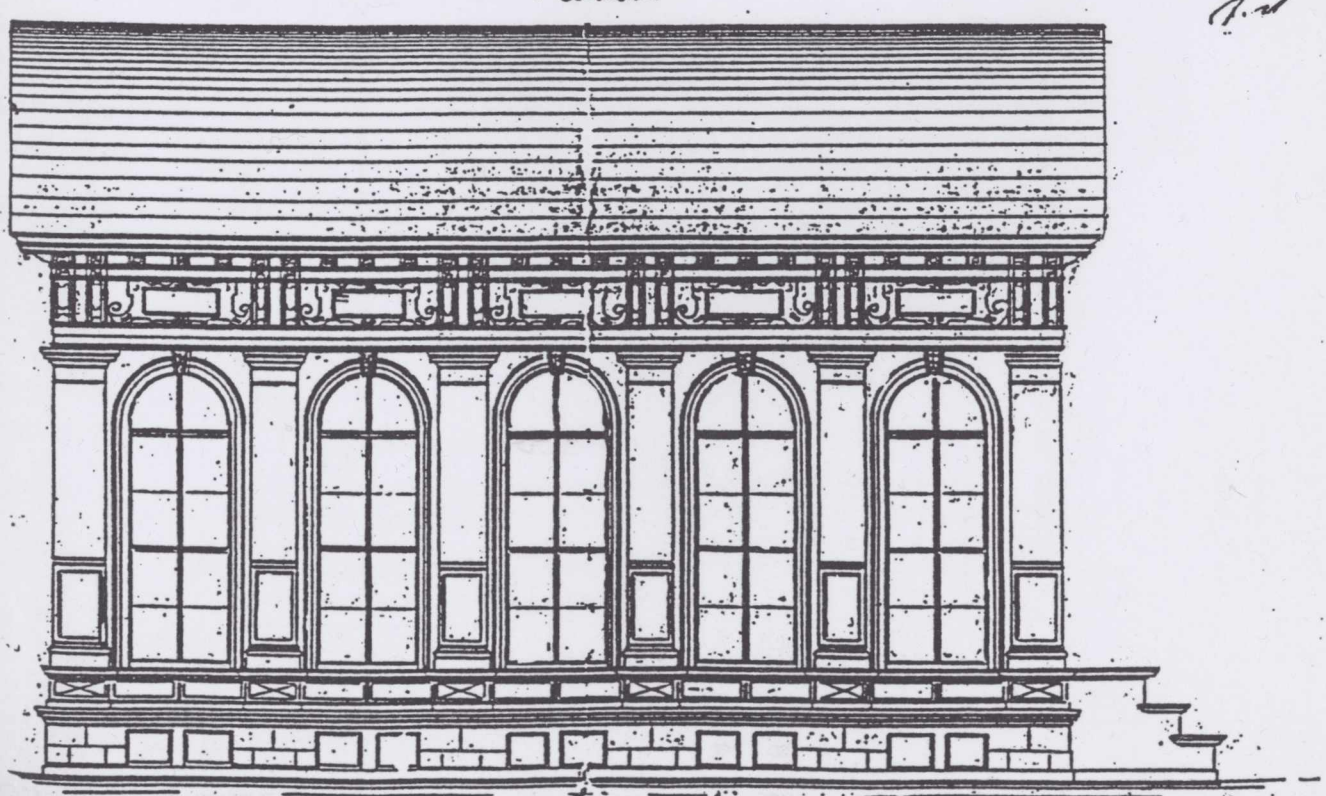

il. 4

s. 222

Prosil. a. b.

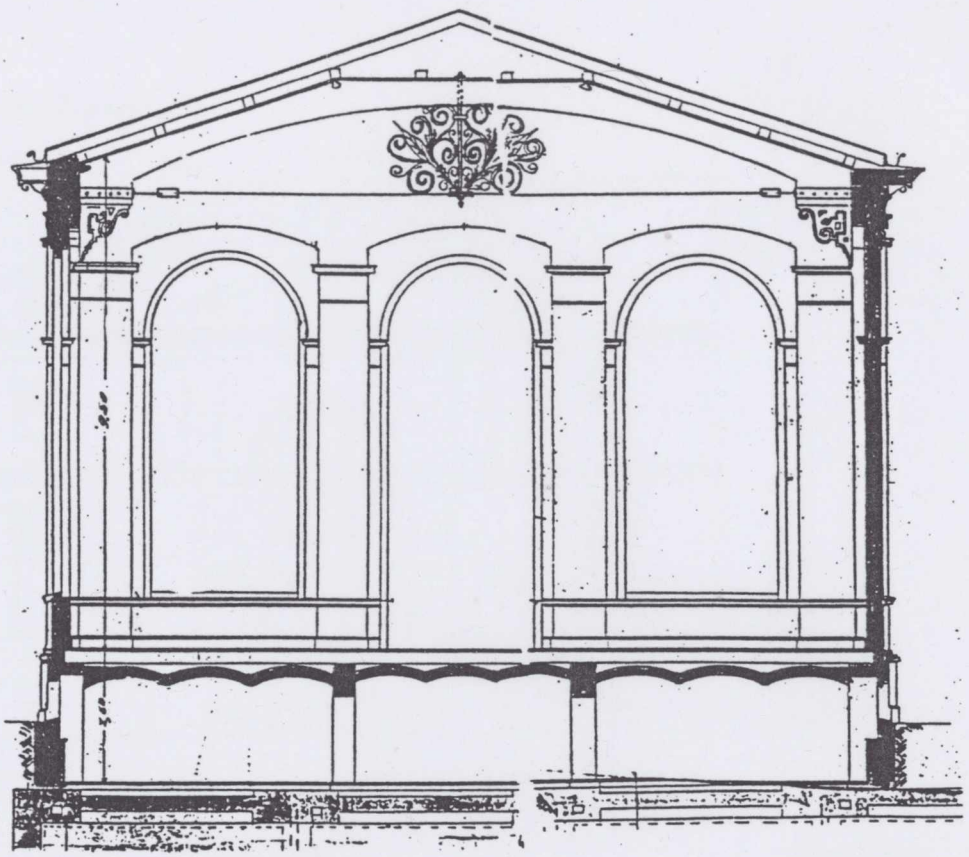

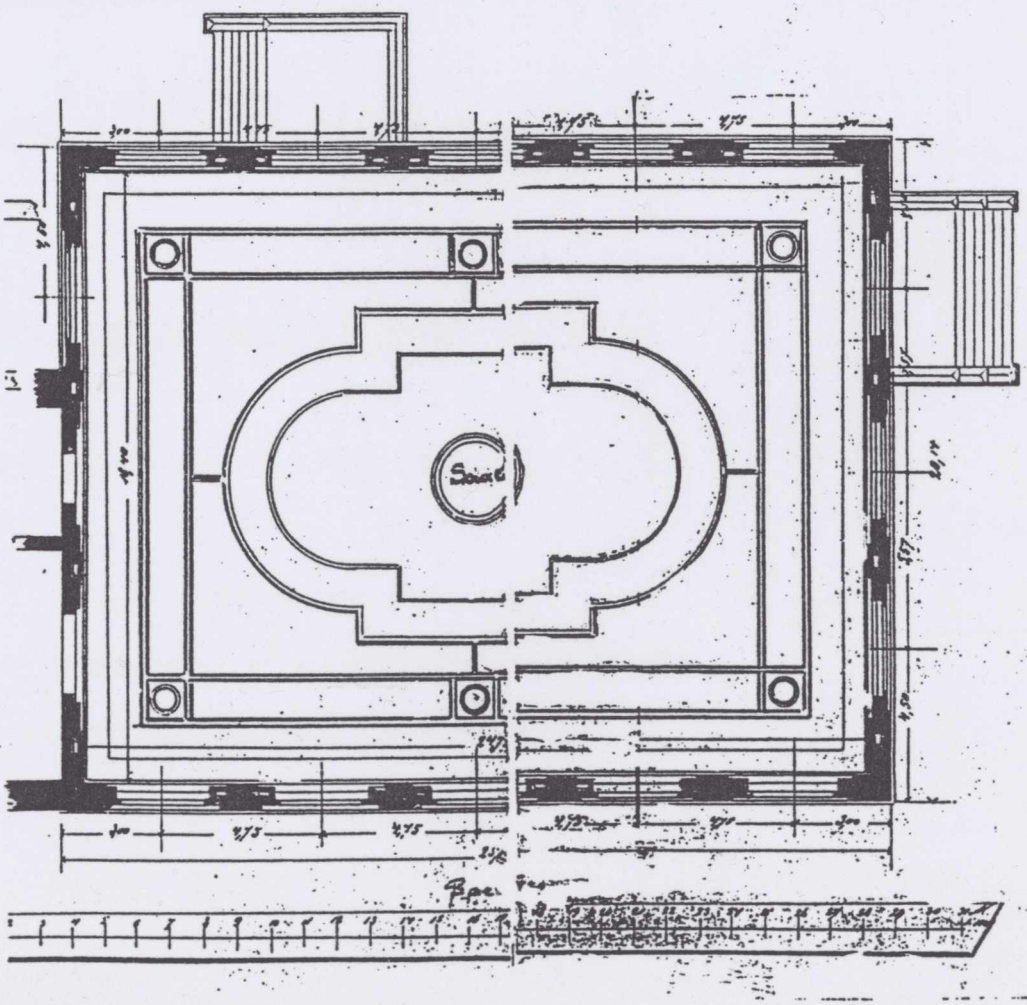

il. 5

hnung
rationsgebäudes im Kaiserpark
gehörig Parkstrasse 14 & 16.

Ansicht.

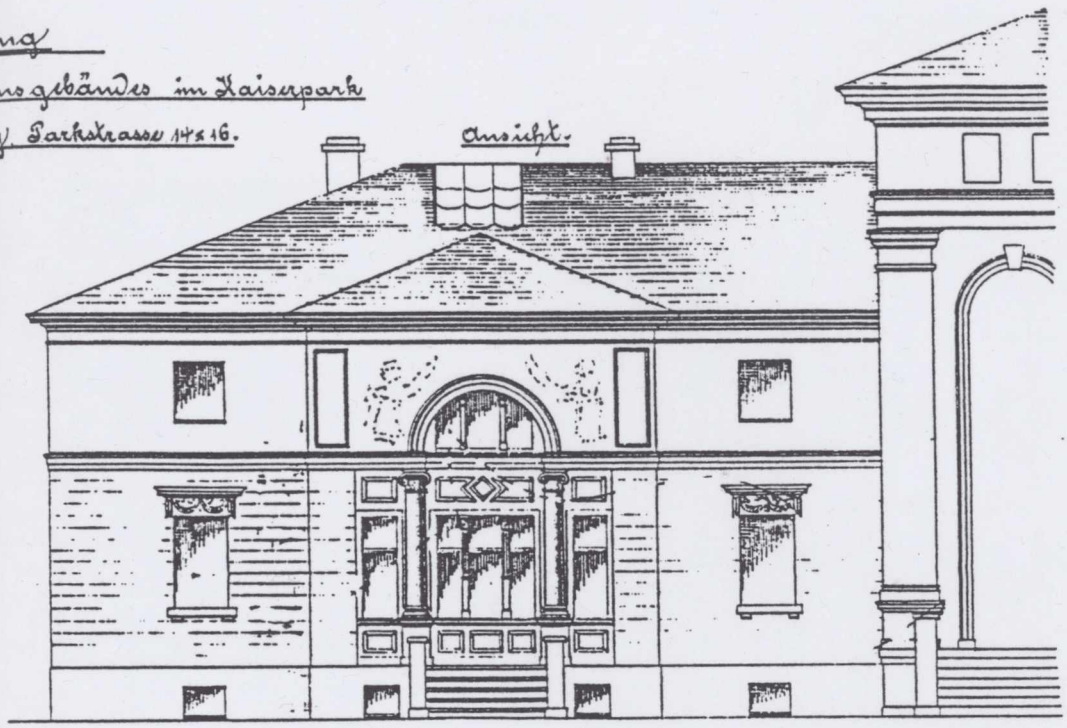

Profil a b.

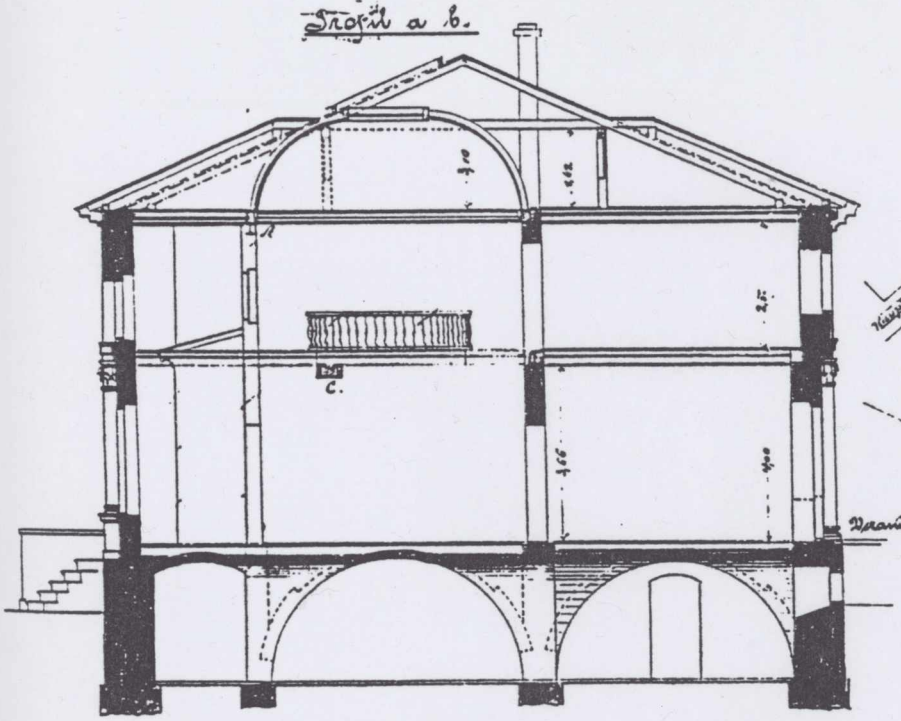

Situation
Maasstab 1:1000

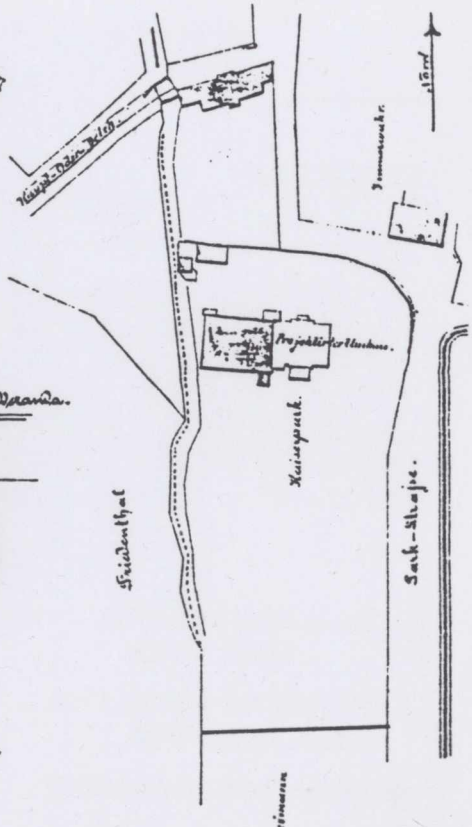

Mai 1887
zeilicher
geprüft.
ulation.

Meter.

Maasstab für das Profil.

100 50 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Meter.

Breslau, den 6ten Mai 1887.

R. Klein

C. Schmidt

il. 6

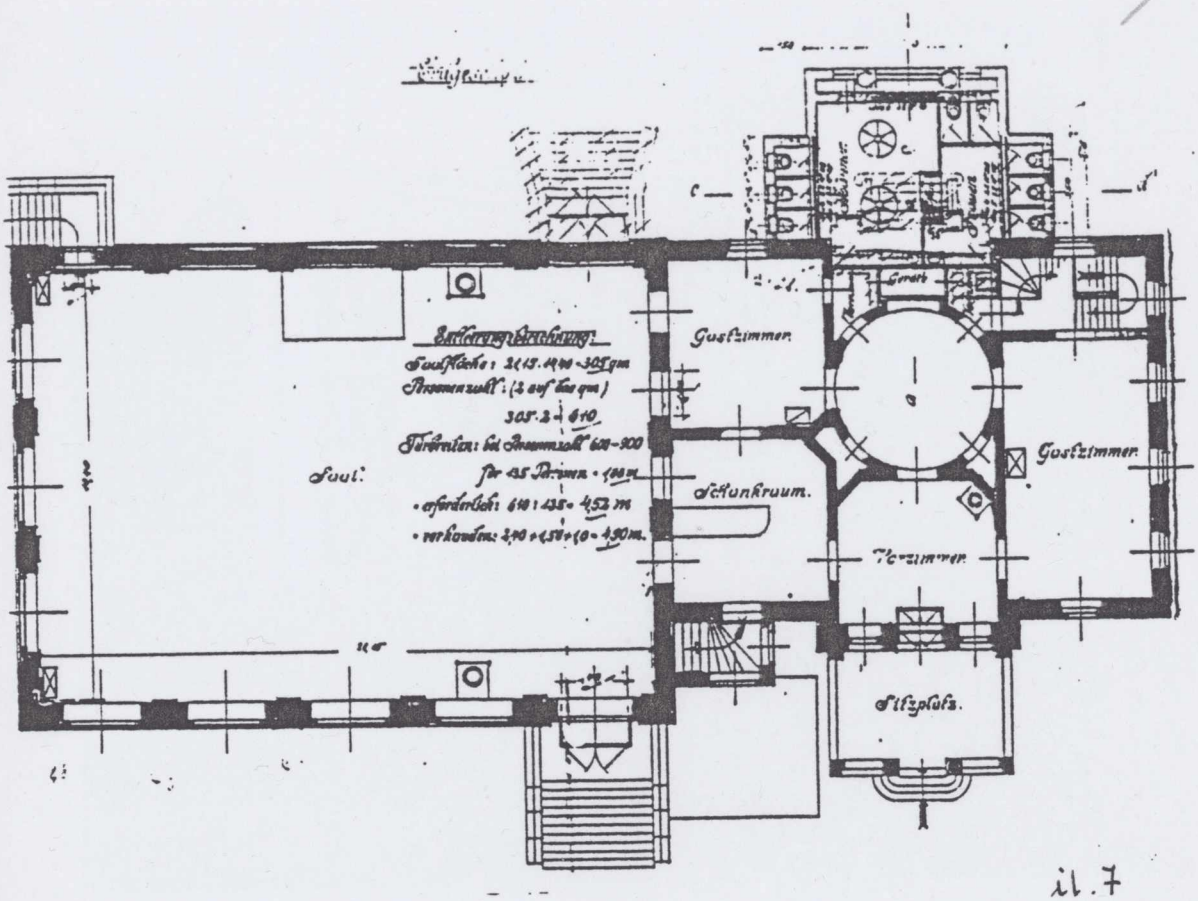
Gastzimmer
Gastzimmer
Schankraum
Saal
Sitzplatz

il. 7

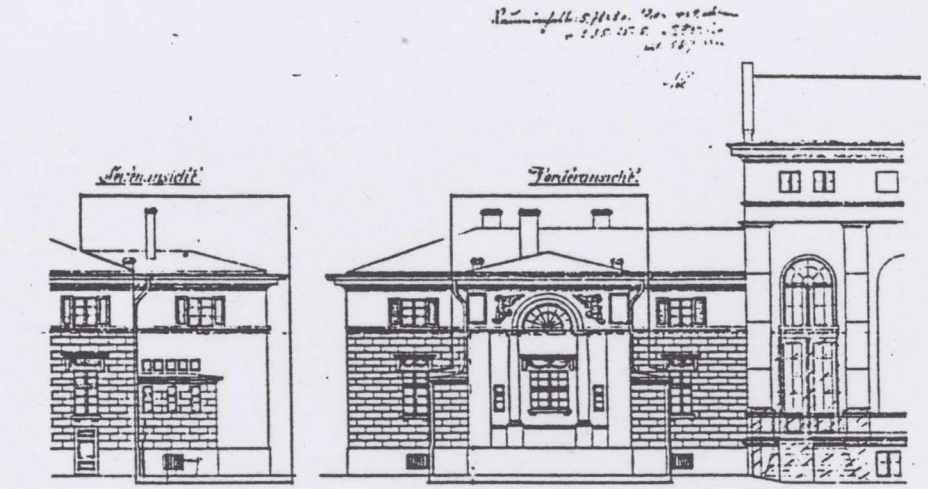
Seitenansicht
Vorderansicht

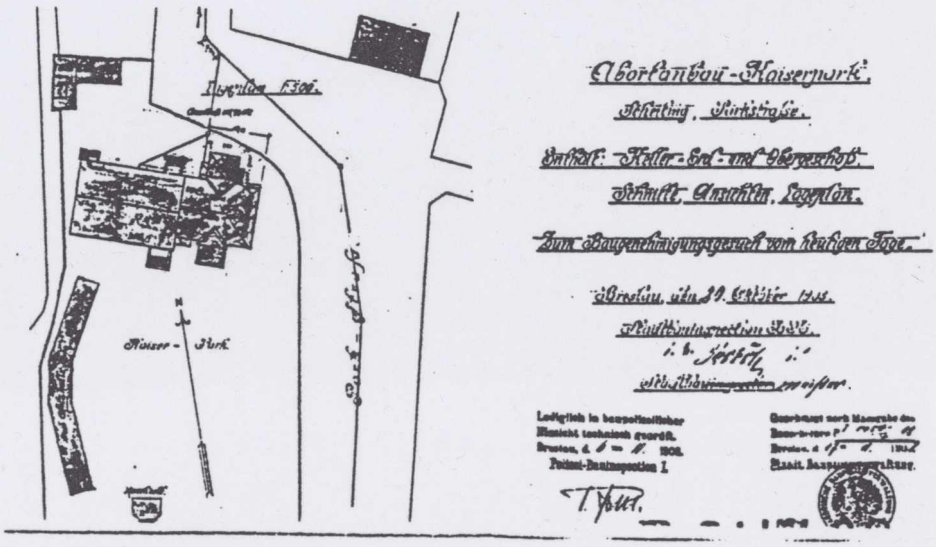
Abortanbau-Kaiserpark
Schweidnitz, Parkstraße
Enthält: Keller-Erd- und Obergeschoß
Schnitte, Ansichten, Lageplan
Zum Baugenehmigungsgesuch vom heutigen Tage
Breslau, den 29. Oktober 1905
Staatsbauinspection BB
Ladiglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Breslau, d. 6 — 11. 1905.
Polizei-Bauinspection I.
Gearbeitet nach Maßgabe des Bauschreibens
Breslau, d. 17 — 11. 1905
Staatsbauinspection

il. 8

ил. 9

ил. 10

il. 11

il. 12

ALT SCHEITNIG 11

Nie ustalono nazwy zespołu.

I. **Adres**: *Alt Scheitnig* 11, *Parkstr* 35, [ul. Parkowa]

II. **Okres działalności**: 1851 r.? - 1945 r.?

III. **Pozostałe nazwy**: -

IV. **Elementy składowe założenia**:

1851 r. - sala ogrodowa i cieplarnia,
1862 r. - restauracja, sala wielofunkcyjna za budynkiem frontowym i kolumnada w ogrodzie,
1902 r. - altana w ogrodzie,
1905 r. - pawilon muzyczny w ogrodzie,

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**: -

VI. **Literatura**: -

VI. **Źródła ikonograficzne**:

1. Zbiory AVBmW, teczka nr 2884.

VII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia A. Hoffmanna.
Ze zbiorów ABmW
2. Fragment planu Wrocławia, 1901 r.
Ze zbiorów ABmW
3. Projekt sali ogrodowej i cieplarni, widok.
- właściciel:
- projektant: W. Hofeus, mistrz murarski
4. Projekt kolumnady i plan sytuacyjny zagospodarowania ogrodu;
1902 r., ABmW
- właściciel: Robert Walther
- projektant:
5. Projekt ogrodowej sceny muzycznej:
1905 r., ABmW,
- właściciel: Karl Sust,
- projektant: C.Stumpe, cieśla

IX. **Stan zachowania**: Nie istnieje.

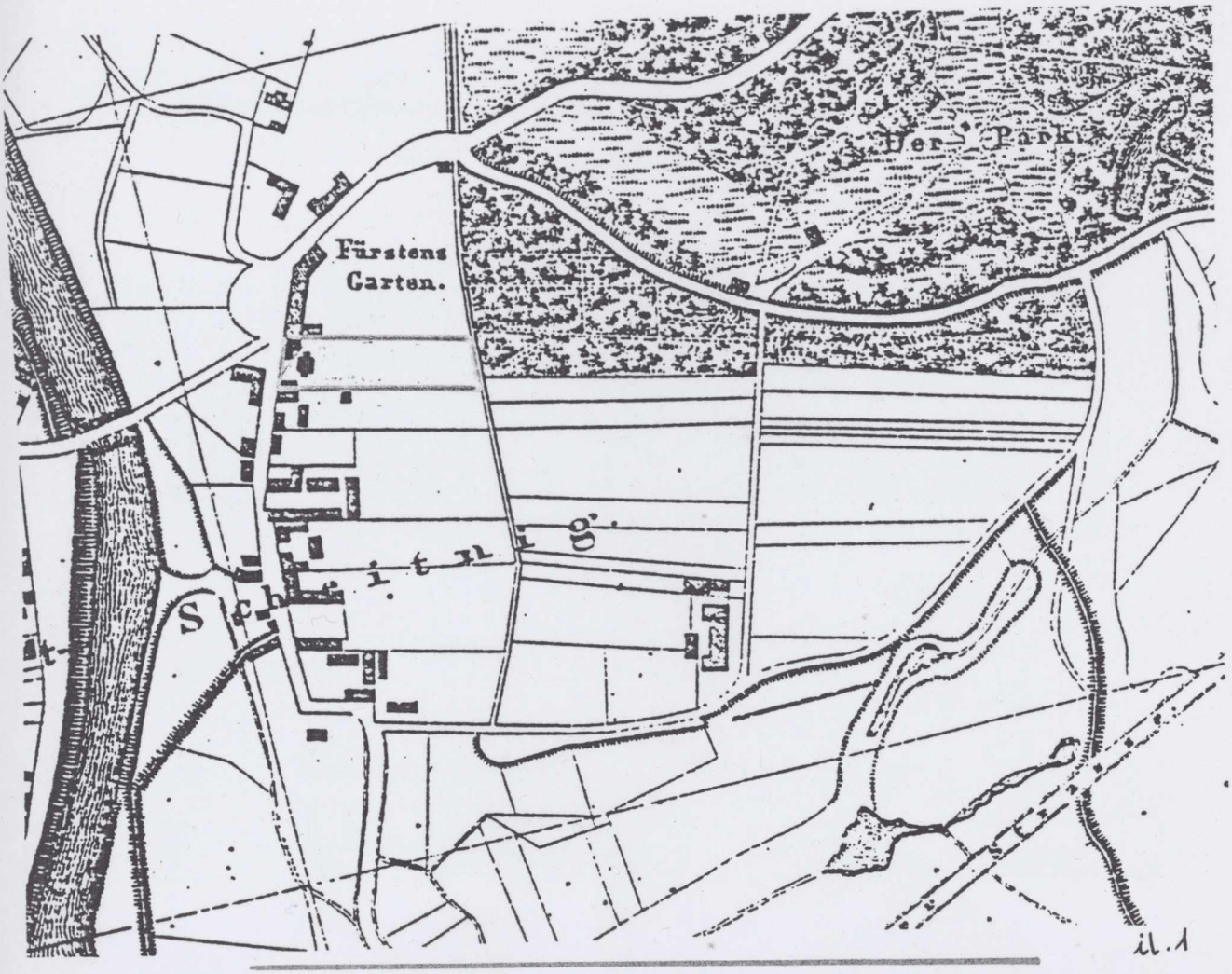
Der Park
Fürstens Garten.
Scheitnig

il. 1

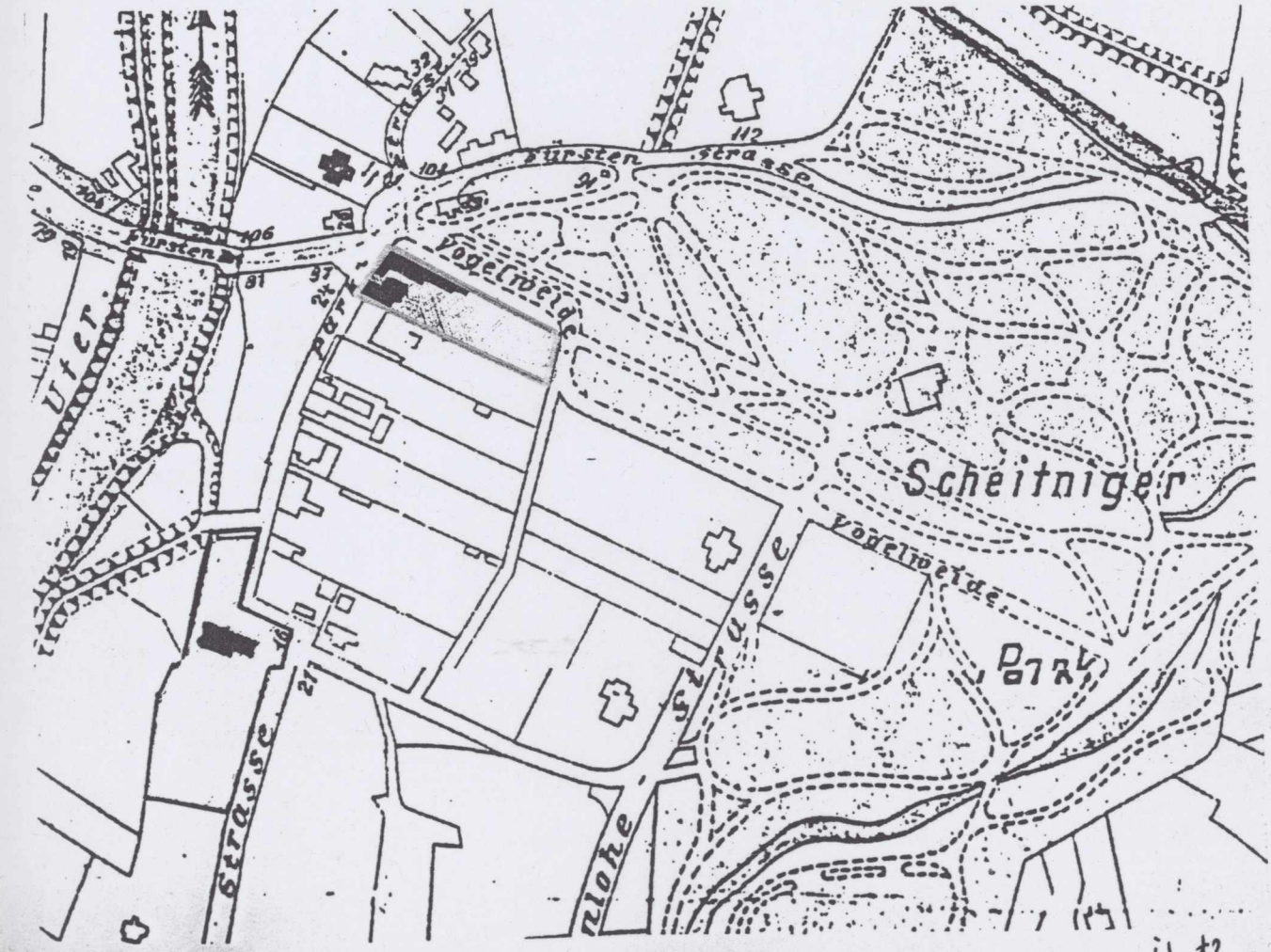
Fürsten strasse
Vogelweide
Scheitniger
Vogelweide
Strasse
Strasse
Uter

il. 2

Zeichnung zum Baue eines Gartensaales und eines Glashauses auf dem Grundstueck No. 11 zu Alt-Scheitnich.

ad B 5762/51.

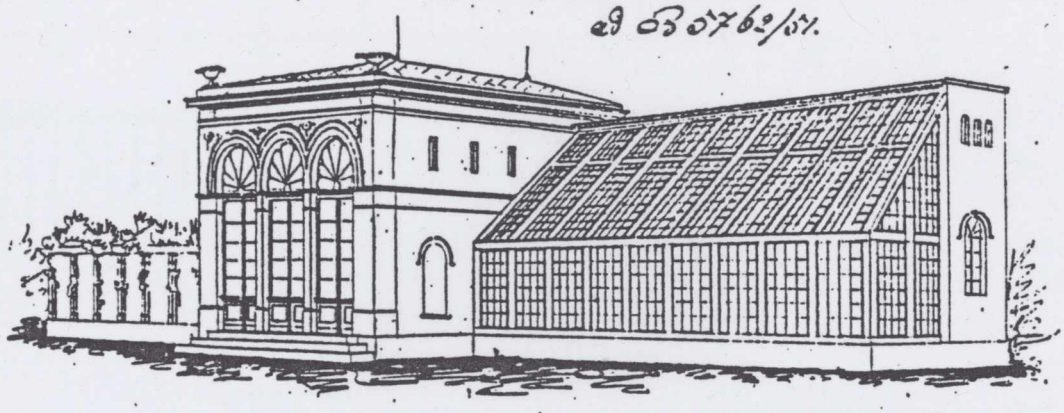

Durchschnitt in AB.

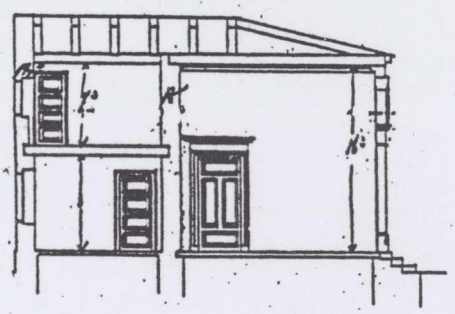

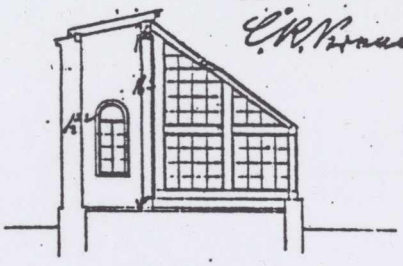

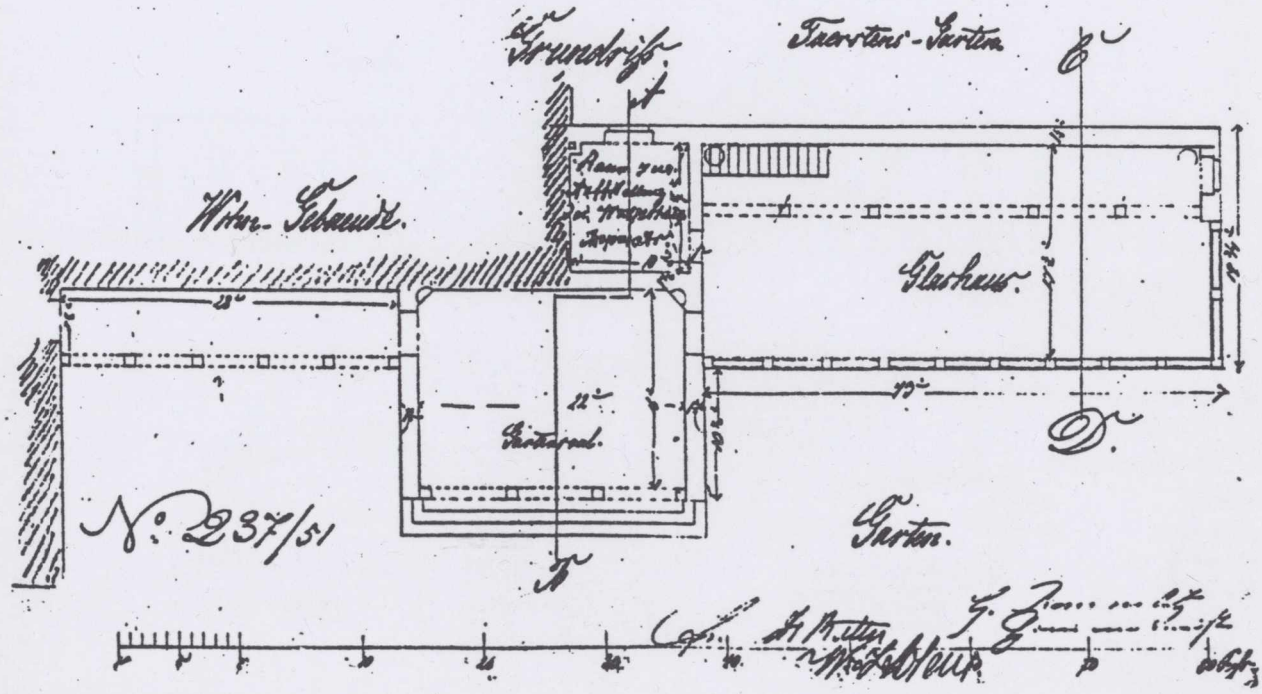

il. 3

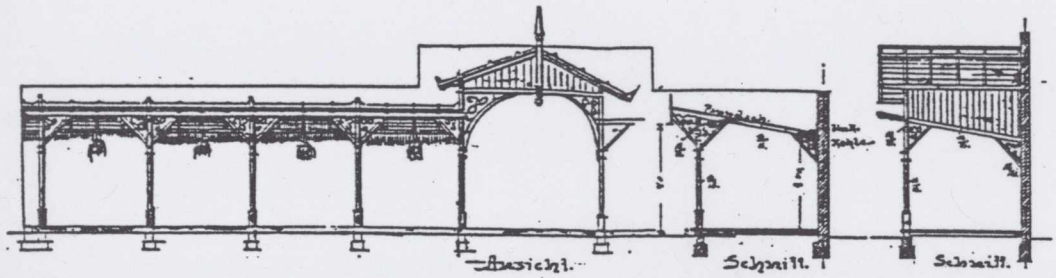

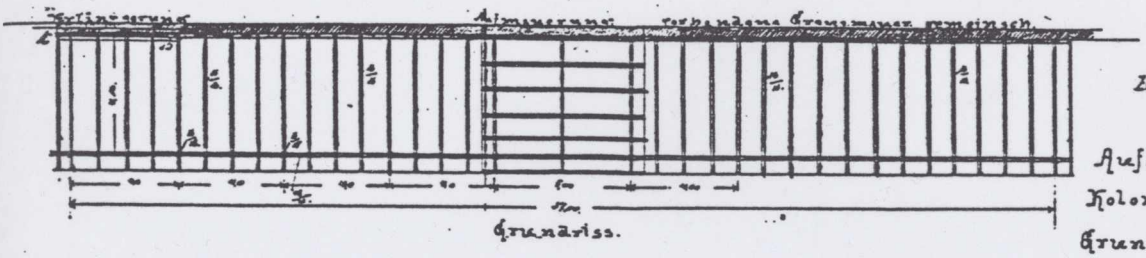

Zeichnung zur Aufstellung der Kolonade auf dem Grundstück Park:

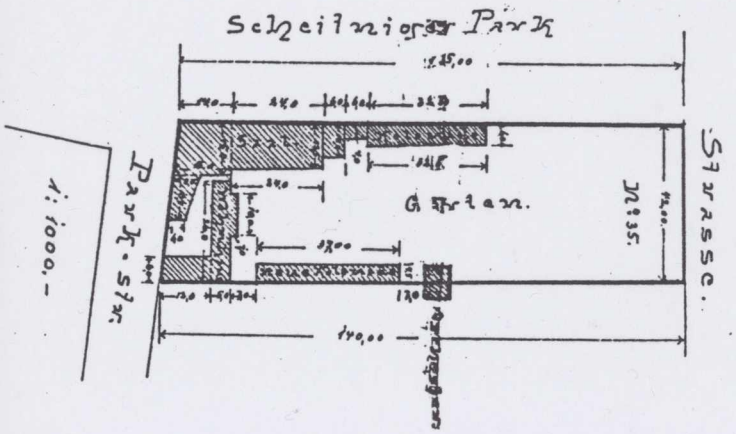

Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Breslau, d. 7 März 1902
Polizei-Bauinspection I.

Breslau, den 16. April 1902

der Bauherr. der Bauleiter.

Anl. 4

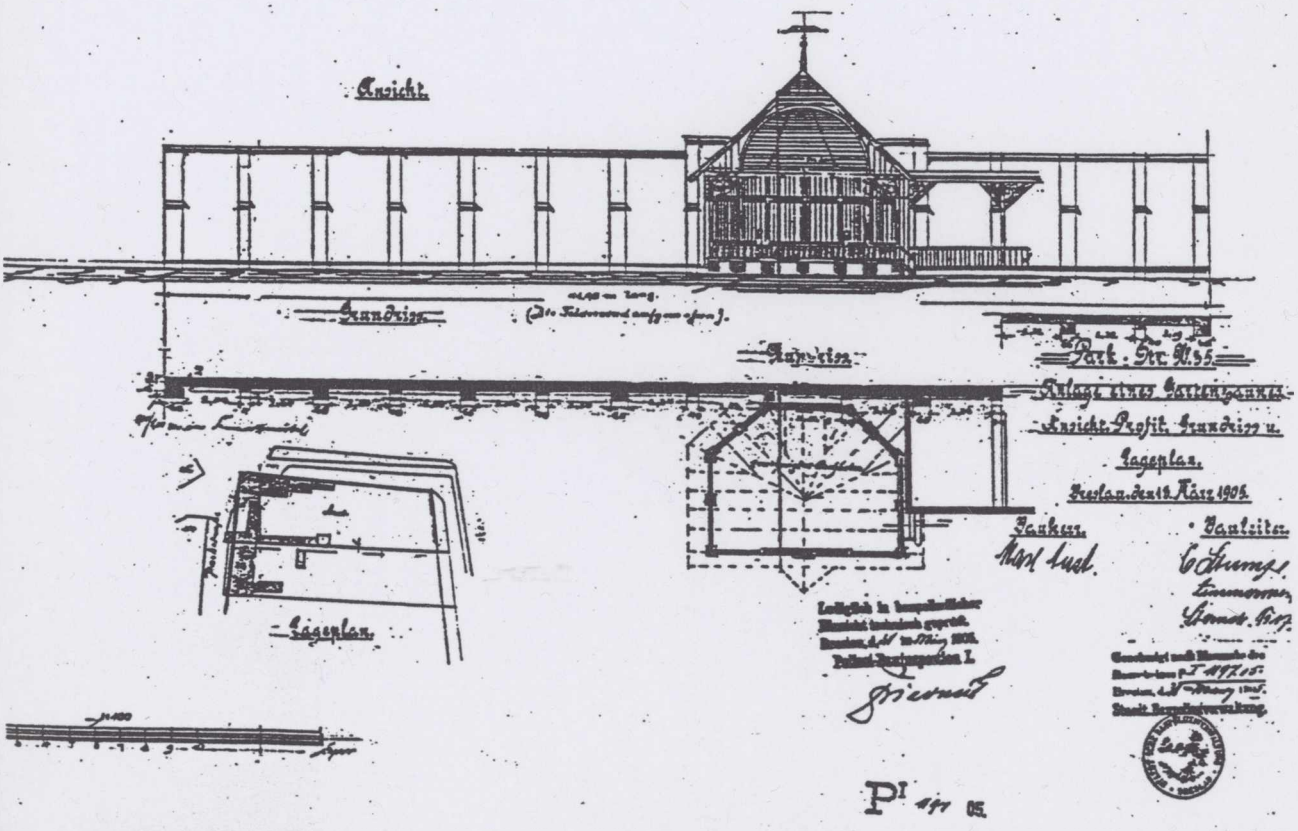

Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Polizei-Bauinspection I.

Pl 497 05.

Anl. 5

Terrassen FRIEDBERG Garten

*

Café Restaurant

Sehenswürdigkeit Breslaus :: Vornehmster Familien-Aufenthalt

Täglich große Künstlerkonzerte

Eigene Konditorei :: Bestellgeschäft: Gebäck außer dem Hause

Erstklassige Küche – Zivile Preise – Nur beste Weine

ETABLISSEMENT FRIEBEBERG

I.. Adres: wieś *Kleinburg* (później *Kaiser Wilhelmstr 121/125*; teren parku przy ul. Powstańców Śląskich, między Placem Powstańców Śląskich a ul. Sztabową)

II. Okres działalności: 1822 r. - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: *Friebe-Bier, Friebe'sches Etablissement, Konzert u. Garten Lokal "Friebeberg", Tanzpalast u. Konzerthaus "Friebeberg", Etablissement Friebeberg mit Kleinkunstbuehne Bonbonnie're,*

IV. Elementy składowe założenia:

1822 r. - piwiarnia z ogrodem o pow. ok. 5 ha,
1825 r. - kawiarnia,
1856 r. - na miejscu kawiarni budynek z salą wielofunkcyjną (gastronomiczno-koncertową),
1889 r. - otwarta pijalnia w ogrodzie,
1922 r. - w przebudowanym budynku głównym kawiarnia i sala *variete* (pojemność, w zależności od ustawienia miejsc do siedzenia, od 666 do 1358 miejsc) ; w ogrodzie kolumnady,
1927 r. - w ogrodzie pawilon orkiestrowy,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- Hermann Friedrich WAESEMANN, budowniczy
1854 r., proj. budynku kawiarni;
- W. HOFEUS, budowniczy
F. BOERNER, cieśla
1858 r., proj. budynków gospodarczych;
- H. Oesterlink, Walther Hentschel, architekci
1882 r., proj. chłodni piwa połaczonej z pijalnią;
- Hans Jaretzki, architekt
1922 r., proj. przebudowy budynku mieszczącego salę kawiarniano-koncertową;

VI. Literatura:

1. A. BOBER, *Wrocławska...*, s. 70
2. P. HABEL, *Breslau...*, s. 13
3. P..HALLAMA, *Breslau...*, s. 10
4. G. HALLAMA, *Deutschlands...*, s. 144
5. *Komm, ich zeige...*, s. 70
6. H. MARKGRAF, *Breslau...*, s. 98
7. M. MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 160
8. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 416, 439
9. G. SCHEUERMANN, *Das Breslau-Lexikon*, s. 340
10. *Schlesische Zeitung*, 1854, s. 2302
11. L. WOERL, *Fuehrer...*, s. 7.

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczki nr 4282, 4283, 4284.

2. Fot. elewacji budynku sali kabaretowej i kawiarni. W: G. HALLAMA, *Breslau...*, s. 144.
3. Rys. wnętrza sali kabaretowej *Bonboniere*. W: *Adressbuch...*, 1924, wkładka reklamowa.

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia A. Hoffmanna, 1865 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Fragment planu Wrocławia, 1893 r.
Ze zbiorów ABmW.
3. Plan sytuacyjny założenia, 1894 r.
4. Projekt budynku gospodarczego, elewacja;
1858 r., ABmW,
- właściciel: A. Friebe, browarnik
- projektant: W. Hofeus, mistrz murarski
Boerner, cieśla
5. Projekt chłodni połączonej z otwartą pijalnią, elewacja;
1882 r., ABmW, sygn. 130/82
- właściciel: A. Friebe
- projektant: H. Oesterlink, W. Hentschel
6. Projekt przebudowy budynku mieszczącego kawiarnię, salę kabaretową oraz dwa mieszkania, rzut piętra;
1922 r., ABmW, sygn. P. 1935.22
- właściciel:
- projektant: Hans Jaretzki, architekt
7. Projekt przebudowy; elewacja od strony *Kaiser Wilhelmstrasse* (ul. Powstańców Śląskich);
1922 r., ABmW, sygn. P.1935.22
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
8. Widok elewacji budynku od strony *Kaiser Wilhelmstrasse*;
w: G. HALLAMA, *Breslau...*, s. 144
9. Projekt przebudowy; elewacja od strony Menzlerstrasse (ul. Sztabowa);
1922 r., ABmW, sygn. P. 408.22
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
10. Projekt muszli koncertowej;
1927 r., ABmW, sygn. P.788.27
11. Widok wnętrza sali kabaretowej nazwanej *Bonboniere*; rys. tuszem.
W: Adressbuch..., Breslau 1924, wkładka reklamowa.
10. Projekt muszli koncertowej z sytuacją założenia;
1927 r., ABmW, sygn. P.788.27
- właściciel:
- projektant: Theodor Prinz

IX. **Stan zachowania**: Nie istnieje. Zachował się częściowo drzewostan ogrodu.

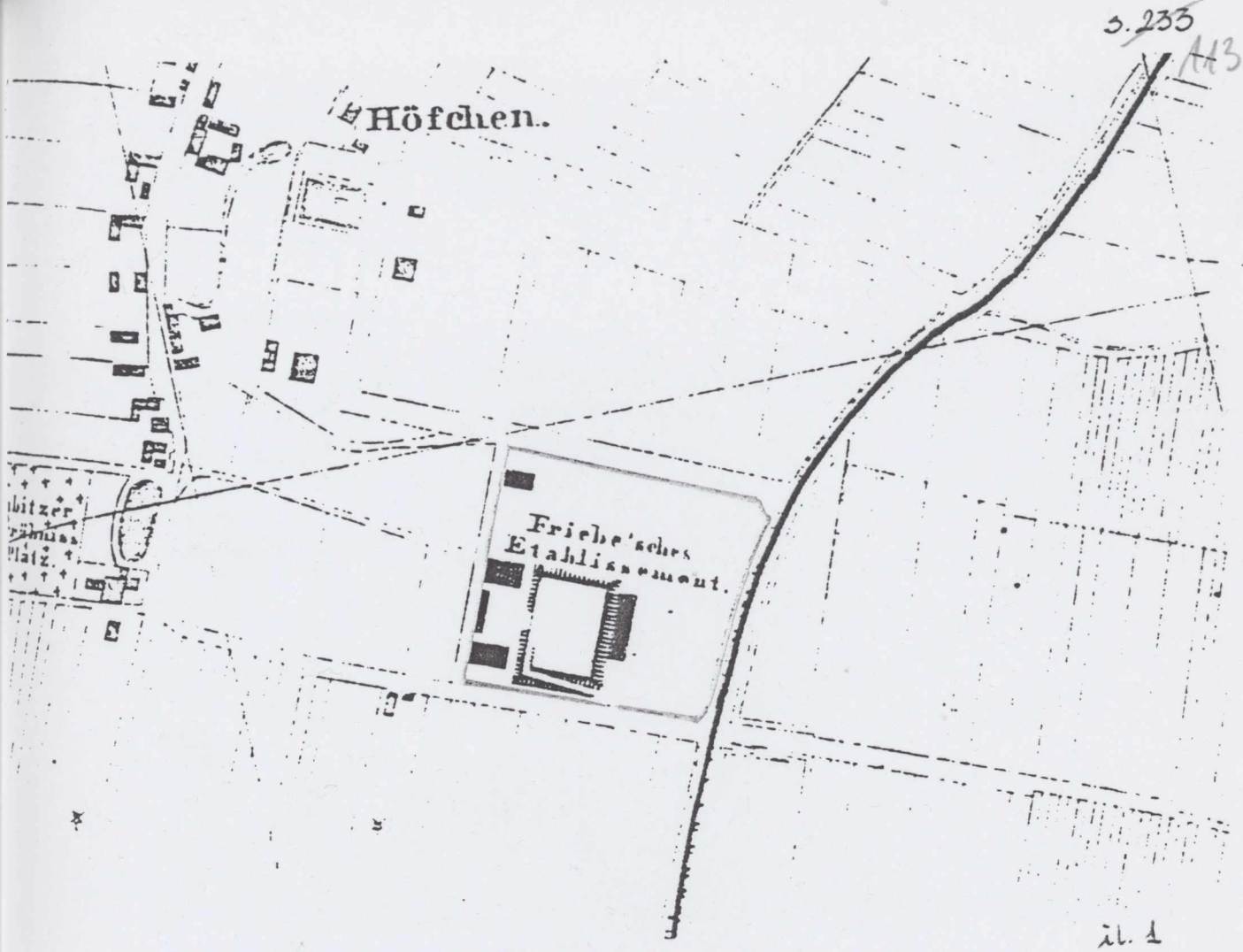
Höfchen.
Friebe'sches
Etablissement.

Il. 1

Lothringer Str.
Friedeberg

Il. 2

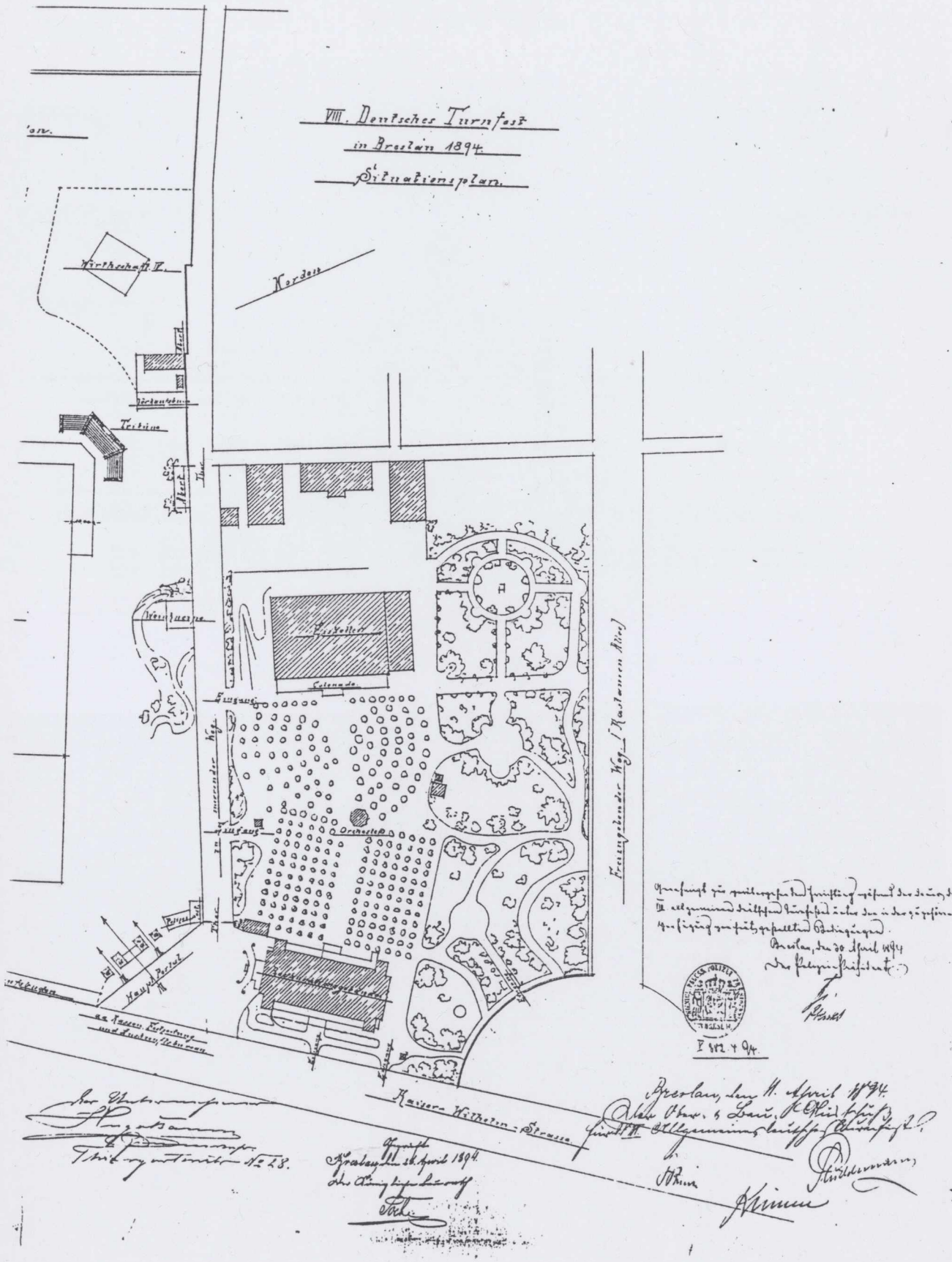
VIII. Deutsches Turnfest
in Breslau 1894.
Situationsplan.
Norden
Wirthschaft II.
Tribüne
Eisstellen
Colonade
Eingang
Orchester
Haupt Portal
Kaiser-Wilhelm-Strasse
Freiwegender Weg (Kastanien Allee)
Breslau, den 30. April 1894
Breslau, den 11. April 1894
Breslau, den 26. April 1894

il. 3

s. 235 115

Duplicat

ZEICHNUNG

zum Bau eines Wirthschaftsgebäudes auf dem Grundstück Klemburger Hoche dem Brauereibesitzer Herrn Friebe zugehörig.

Profil.

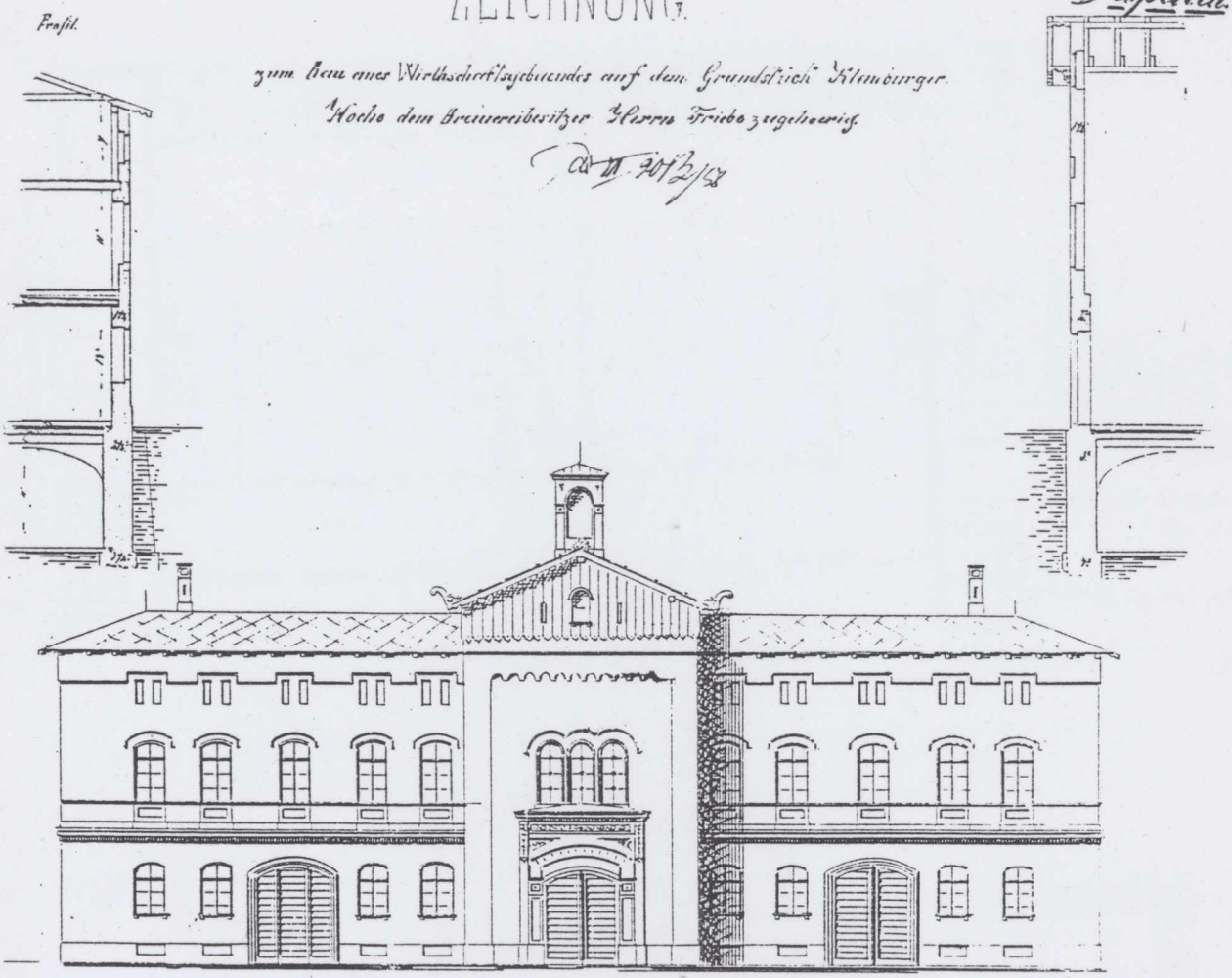

il. 4

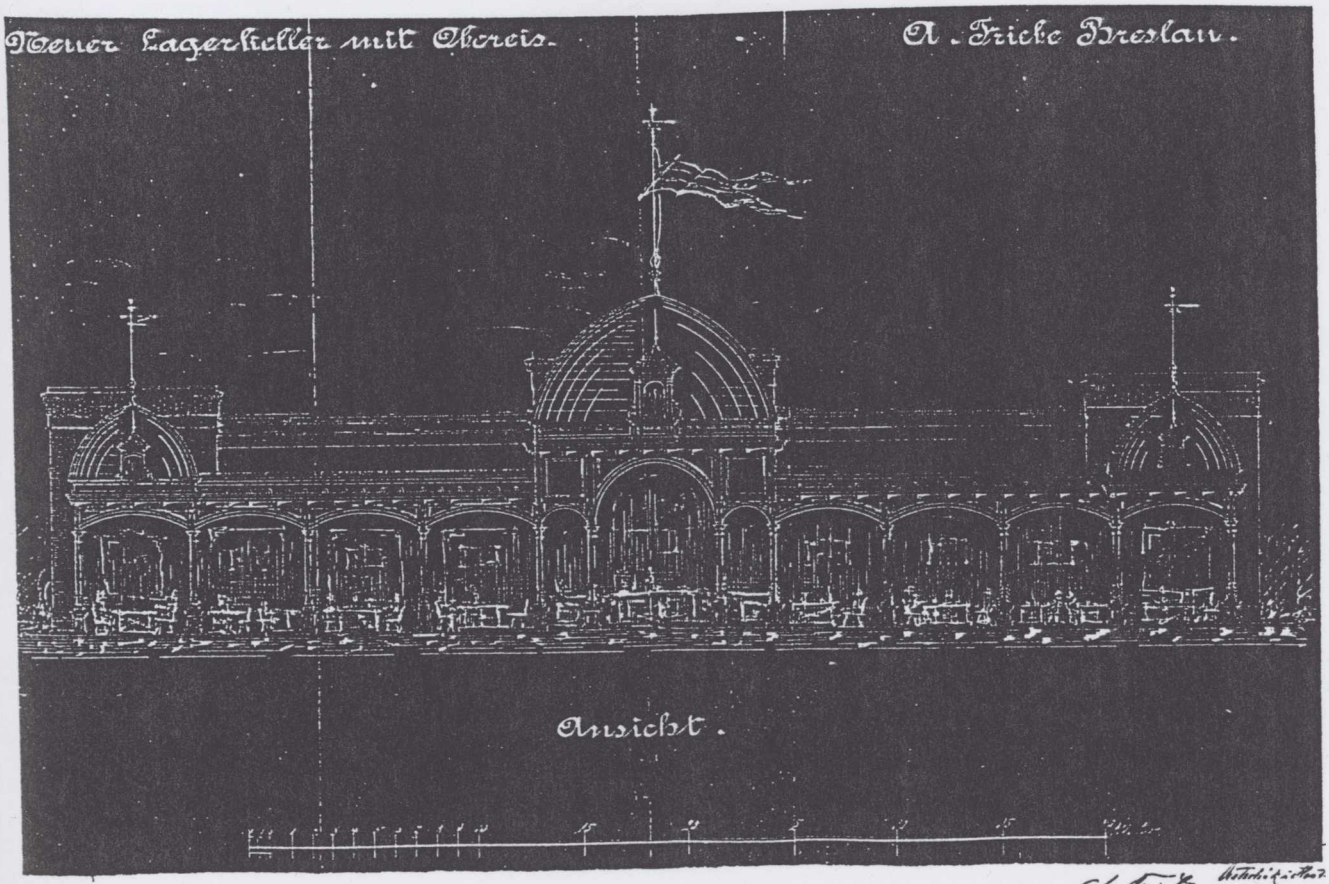

il. 5

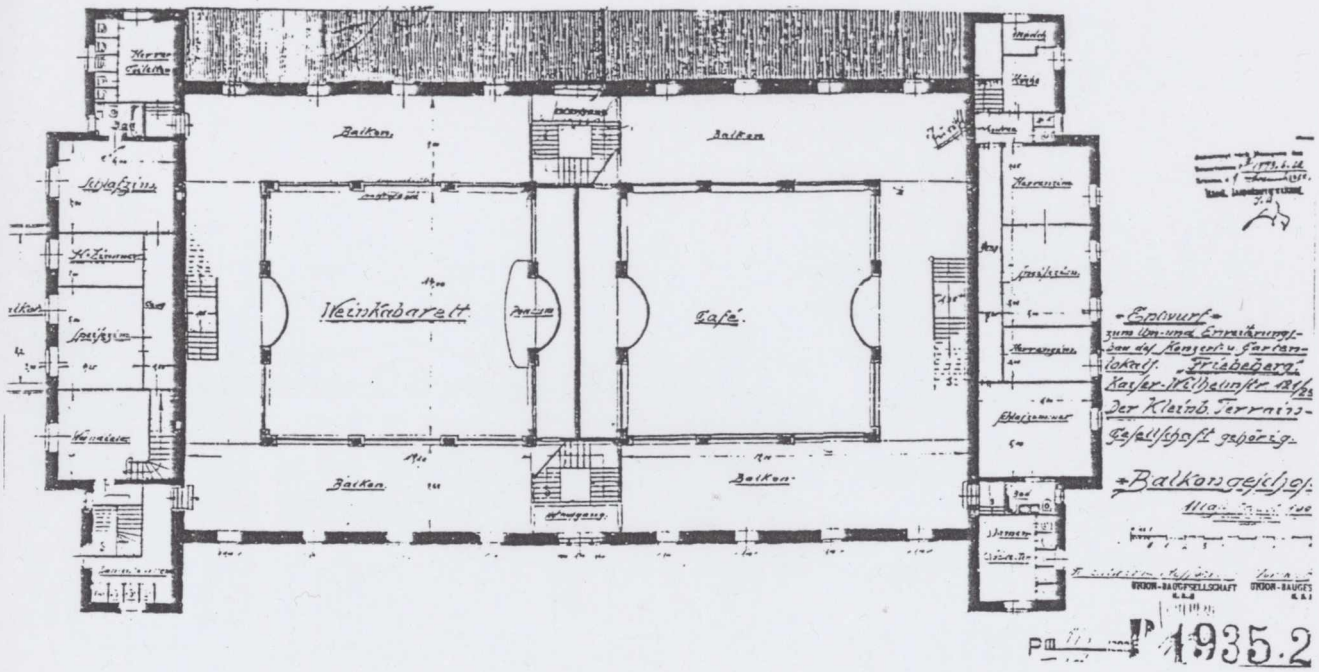

Abb. 6

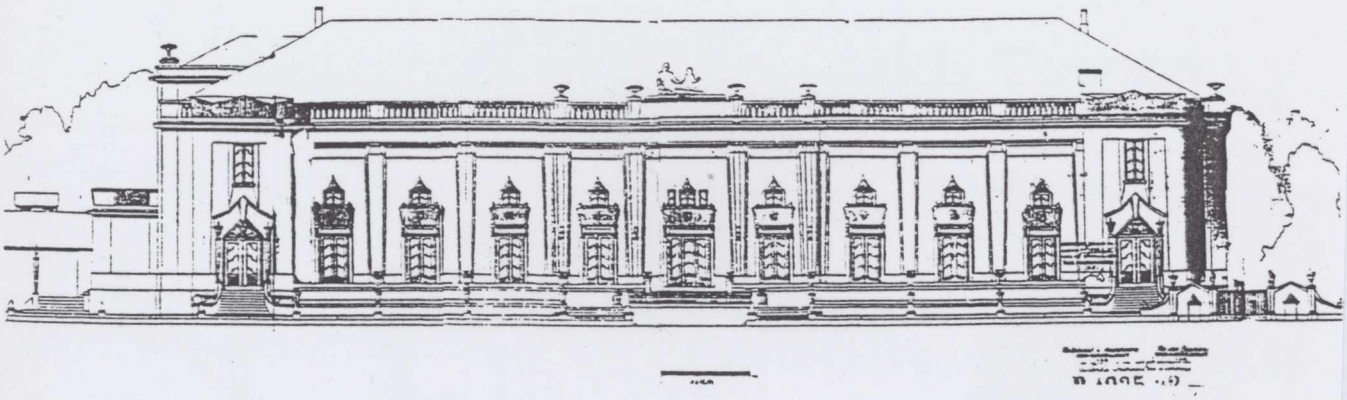

Abb. 7

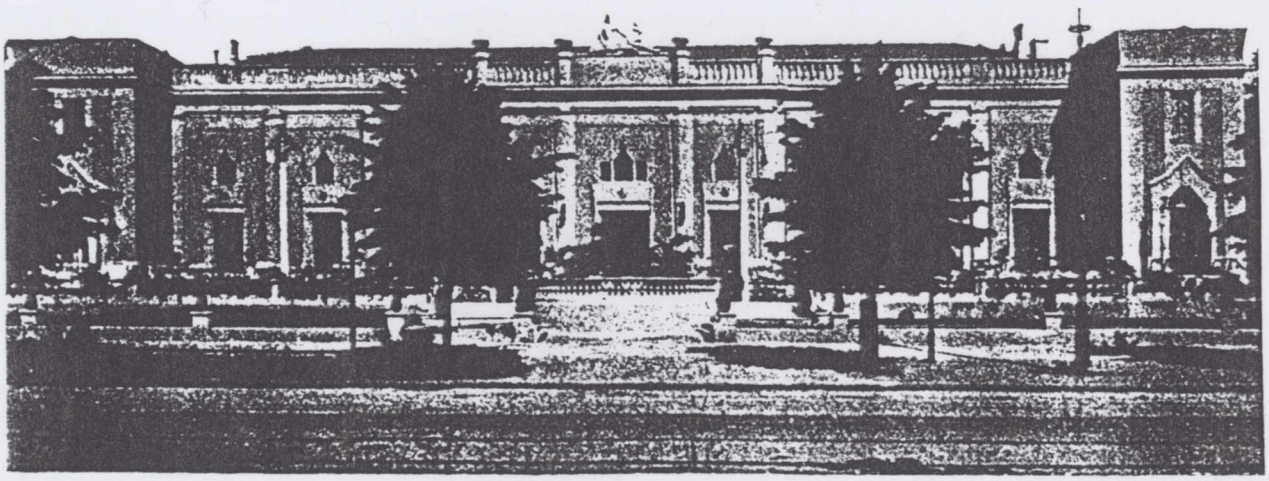

Abb. 8

EINFAM.-
EIN- U. -ZWEIFAM.-
RU.-GEB. U. D.
U. GARTENLOKALE
FRIESEBERG-KAISER
WILH.-STR. 121-125 U. 1
KLEINB. TEP. GIELSCH.
IN BRESL. GEHÖRG.
SÜD-OST-ESSEN

MASSTAB 1:100

BRESLAU, IM OKTOBER 1921.

FÜR DEN ENTWERFENDEN REGIERUNGSBAUMEISTER: FÜR DEN BAUHERRN:
Union Baugesellschaft

Genehmigt nach Maßgabe des Bauscheines P. III 1645/27.
Breslau, den 16. März 1922.
Städt. Hochbauverwaltung.

P. 408.22

P III 1612 1921

zu 9

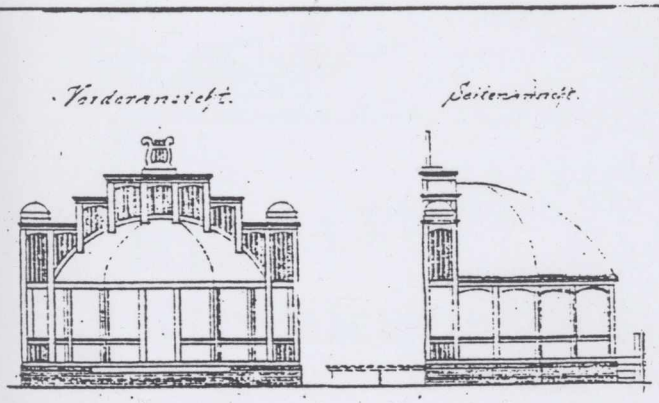

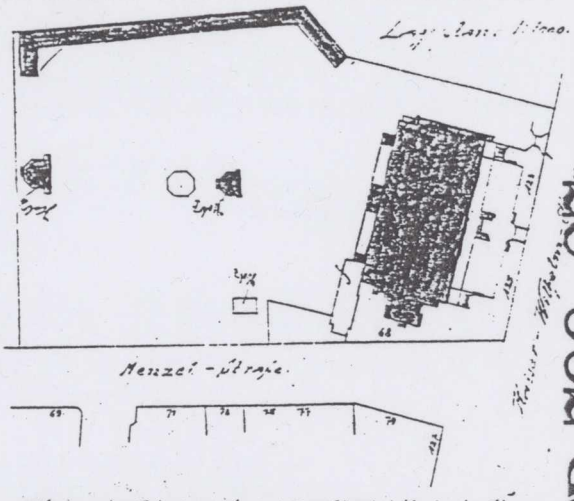

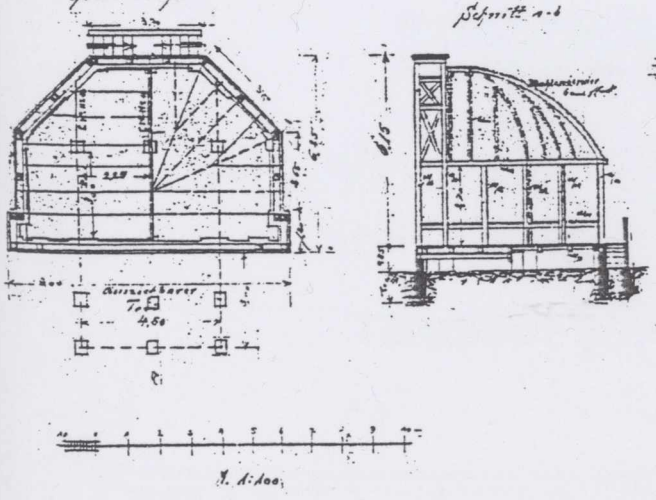

P. 788.27

Kaiser Wilhelm-Straße 123-125 Menzel-Straße 58

Etablissement Friesberg.

Errichtung eines Konzert-Pavillons.

Breslau, den 16. April 1927

Bauherr:
Gastwirt Rau
Kaiser-Wilhelm-Str. 123/125.

Aufgestellt:
Theodor Prinz
Maurermeister
Kaiser-Wilhelmstr. 133
Fernspr.: Amt Stephan 34410

Genehmigt nach Maßgabe des Bauscheines P. III 1645/27.
Breslau, 19. Mai 1927.
Städt. Baupolizeiverwaltung.
i. V.
788

P III 1645 1927

zu 10

Kleinkunstbühne Bonbonnière

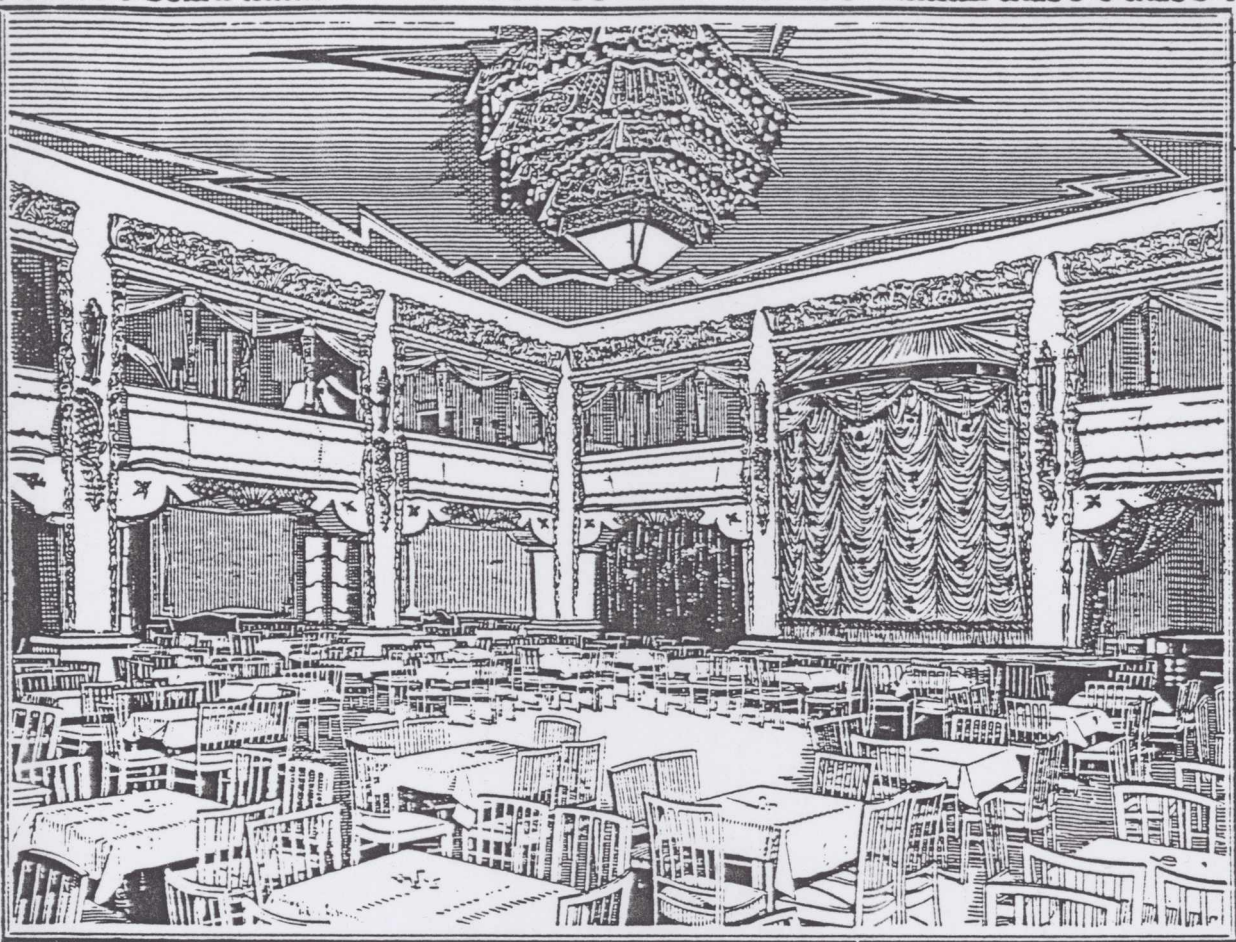

ETABLISSEMENT FRIEBEBERG

mit

Kleinkunstbühne Bonbonnière

Inhaber: Arthur Rónai **Kaiser Wilhelmstr. 121. 125** Telefon Amt Ring 3489

Haltestelle der Straßenbahn

Die Sehenswürdigkeit Breslaus

Kabarett ~ Café ~ Restaurant ~ Terrassen

Prachtvoller Garten ~ Gedeckte Kolonnaden

Täglich große Konzerte

Betriebs-Direktion: Carl Kunte

TANZ VARIETE'
KURGARTEN

TANZ-VARIETE KURGARTEN

I. Adres: *Kuerassierstr* 12/18 (ul. gen. Hallera)

II. Okres działalności: 1897 r.? - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: -

IV. Elementy składowe założenia:

1897 r. - w ogrodzie (ok. 5000 m kw): sala taneczna (590 miejsc) obok domu mieszkalnego, a także kolumnada i kręgielnia,
1921 r. - w ogrodzie (3650 m kw.) pawilon orkiestrowy,
1934 r. - sala *variete* ze sceną (600 miejsc przy stolikach, 900 w rzędach krzeseł) w miejscu dawnej sali tanecznej,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji: - Nie ustalono.

VI. Literatura:

1. G. HALLAMA, *Breslau...*, s.10
2. *Neue Fuehrer*, s.12

VII . Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 2358.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1893 r.
Ze zbiorów ABmW
2. Projekt dobudowy sceny i nowej organizacji miejsc w sali, rzut;
1934 r., ABmW, sygn. P.201.34
- właściciel: C. A. Seiffert
- projektant: Walter Franzky

IX. Stan zachowania: Nie istnieje.

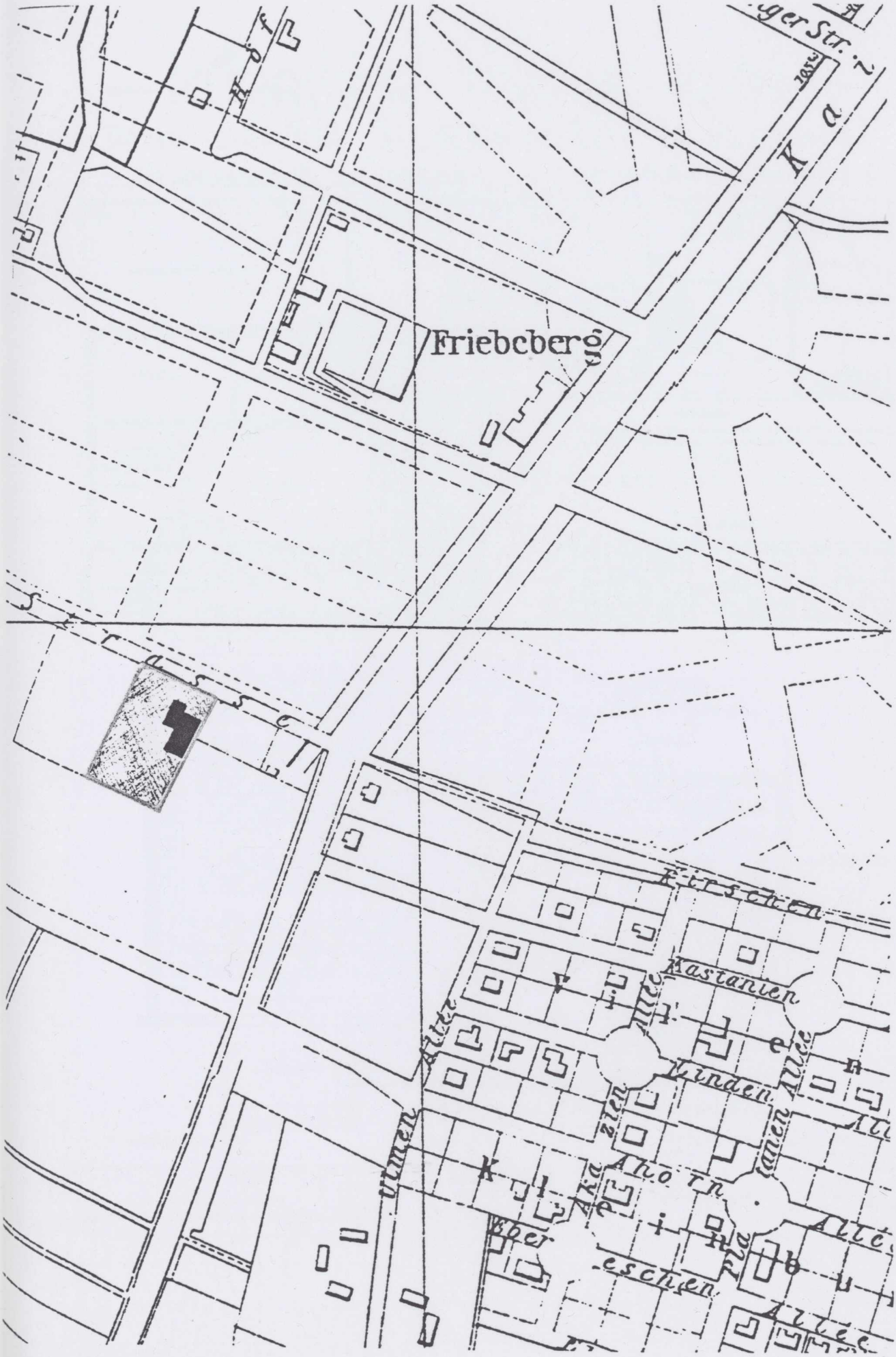

Bl. 1

122

S. 241

— KÜRASSIER STRASSE · 12/18 —

· TANZ-VARIETÉ „KURGARTEN" KLEINBURG ·

— HÖCHSTBESUCHERZAHL DES SAALES —

— LAGEPLAN · MASSTAB · 1:1000 —

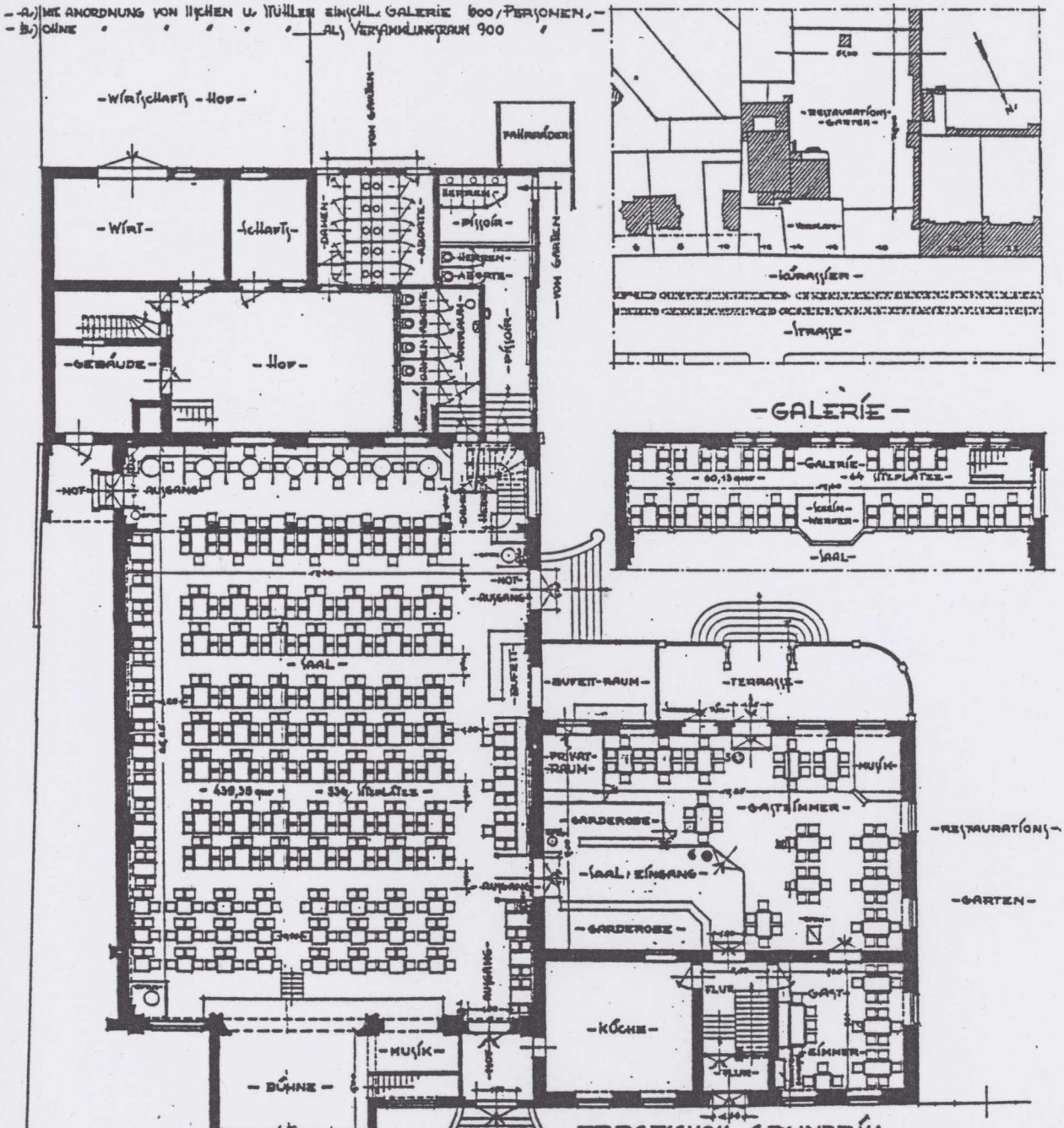

— MASSTAB · 1:100 —

— ERDGESCHOSS-GRUNDRISS —

— BRESLAU, DEN 6. JANUAR 1934 —

DER BESITZER
Kurgarten-Kleinburg
Breslau 16 · Kürassierstr. 12/18

FÜR DIE ZEICHNUNG
Walter Franzky
Architekt
BRESLAU I.

Genehmigt
Die Ortspolizeibehörde
— Baupolizei —

P.201.34

il.2

123

KONZERTHAUS ROLAND

KONZERTHAUS ROLAND

I. Adres: *Kaiser Wilhelmstr* 172/174, narożnik z *Ahornallee* 1-5 (ulice Powstańców Śląskich i Jaworowa,

II. Okres działalności: 1893 r.? - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: -

IV. Elementy składowe założenia:

przed 1893 r. - restauracjaz obszerną salą, za nią ogród,
przed 1912 r. sala koncertowa,
1913 r. - obszerna weranda przy sali koncertowej,
1914 r. - w ogrodzie ozdobny zbiornik z wodą, zw. Aquarium

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- Robert Seidel, mistrz murarski
1893 r., proj. przebudowy sali koncertowej;
1914 r., proj. Aquarium,
- Hermann Stuebner, architekt
1921 r., proj. przebudowy zespołu,
- Hermann Wahlich, architekt
1934 r., proj. przebudowy sali koncertowej

VI. Literatura: -

VI.I. Źródła ikonograficzne:

1. zbiory ABmW, teczka nr 3542

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1893 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Projekt głównego portalu prowadzącego do sali koncertowej
1912 r., ABmW
- właściciel: *Schultheiss' Brauerei*
- projektant: Robert Seidel, mistrz murarski
3. Projekt ozdobnego zbiornika wodnego.
1914 r., ABmW, sygn. P.1293,14
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
4. Projekt organizacji miejsc w pomieszczeniuach budynku.
1921 r., ABmW, sygn. P.1200,21
- właściciel: Karl Krebs
- projektant: Hermann Stuebner, architekt
5. Projekt przebudowu budynku wielofunkcyjnego;
1934 r., ABmW, sygn. P.2459.34
- projektant: Hermann Wahlich, architekt
IX. Stan zachowania: Nie istnieje.

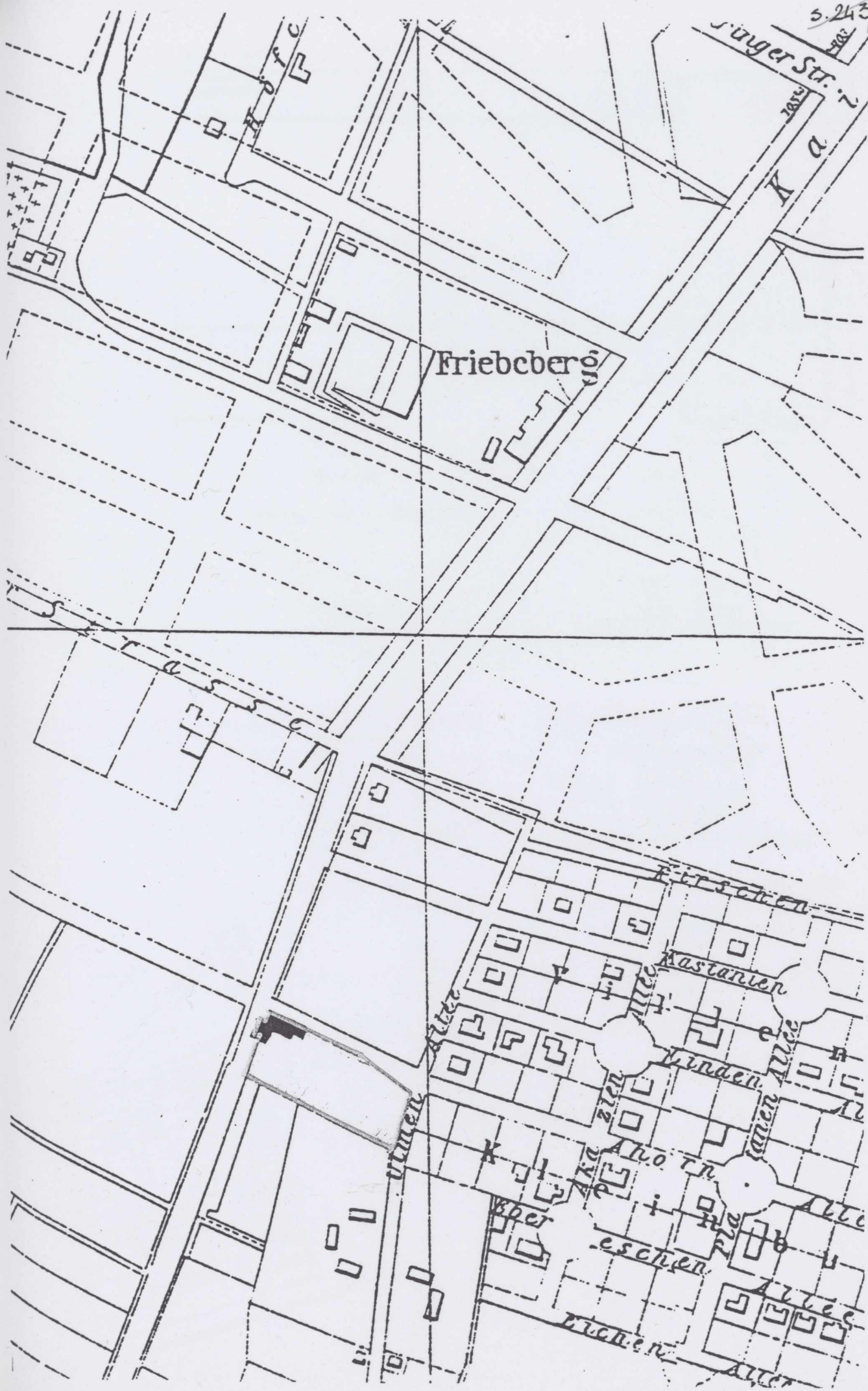

Il. 1

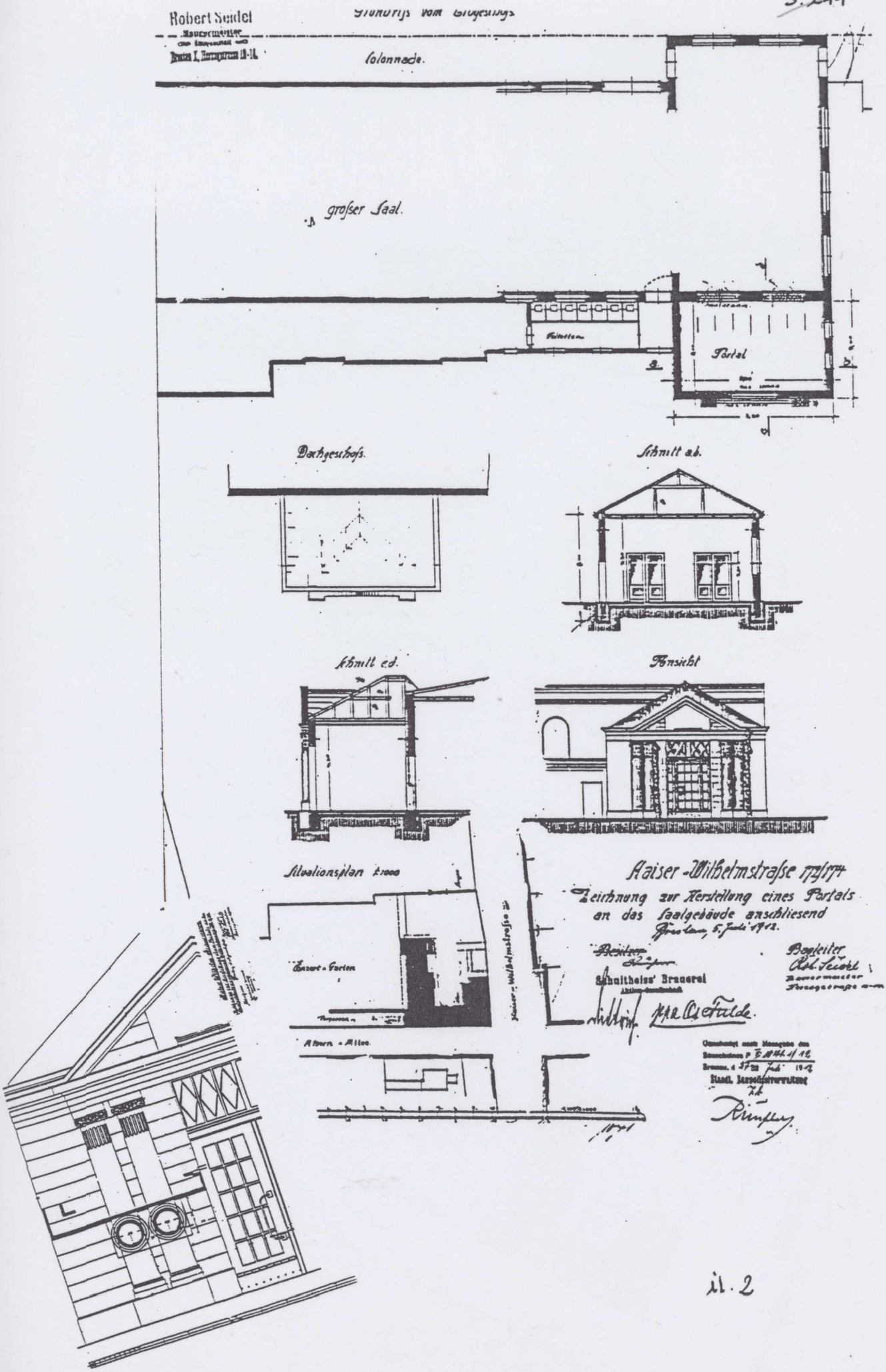
Robert Seidel
Colonnade.
großer Saal.
Portal
Dachgeschoß.
Schnitt a.b.
Schnitt c.d.
Ansicht
Situationsplan
Kaiser-Wilhelmstraße 172/174
Zeichnung zur Herstellung eines Portals
an das Saalgebäude anschliesend
Breslau, 5. Juli 1912.
Schultheiss' Brauerei
Bogleiter
Abern-Allee.
Kaiser-Wilhelmstraße

il. 2

127

s. 245

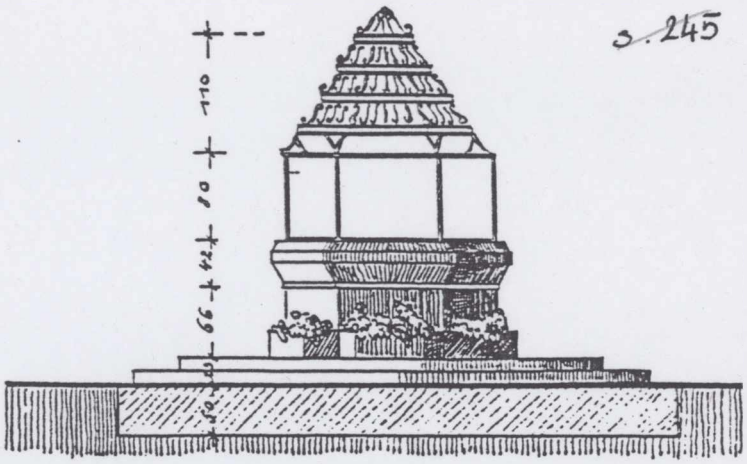

Aufriss.

P 1293.14

1293/14

Kaiser Wilhelm Strasse 172-174.

Zeichnung zur Aufstellung eines Aquariums

Breslau, 27. August 1914.

Bauherr:

Bauleiter:

Rob. Seidel

Maurermeister.

Herzogstr. 10-14.

Genehmigt nach Massgabe des Bauscheines P IV 174. 4/14

Breslau, d. 27ten August 1914.

Stadt. Baupolizeiverwaltung

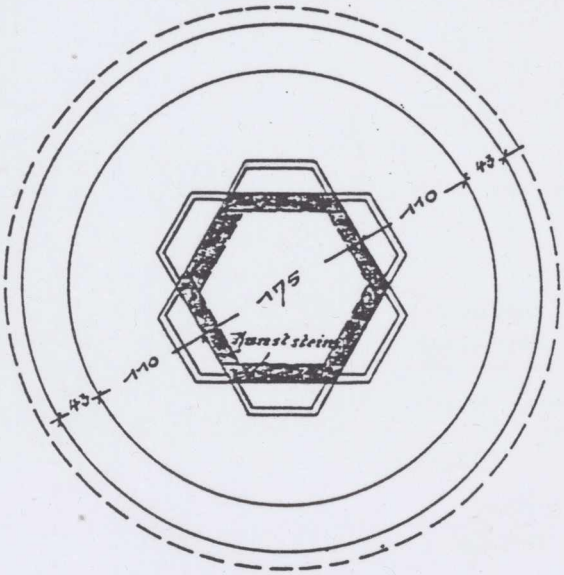

Grundriss.

il. 3

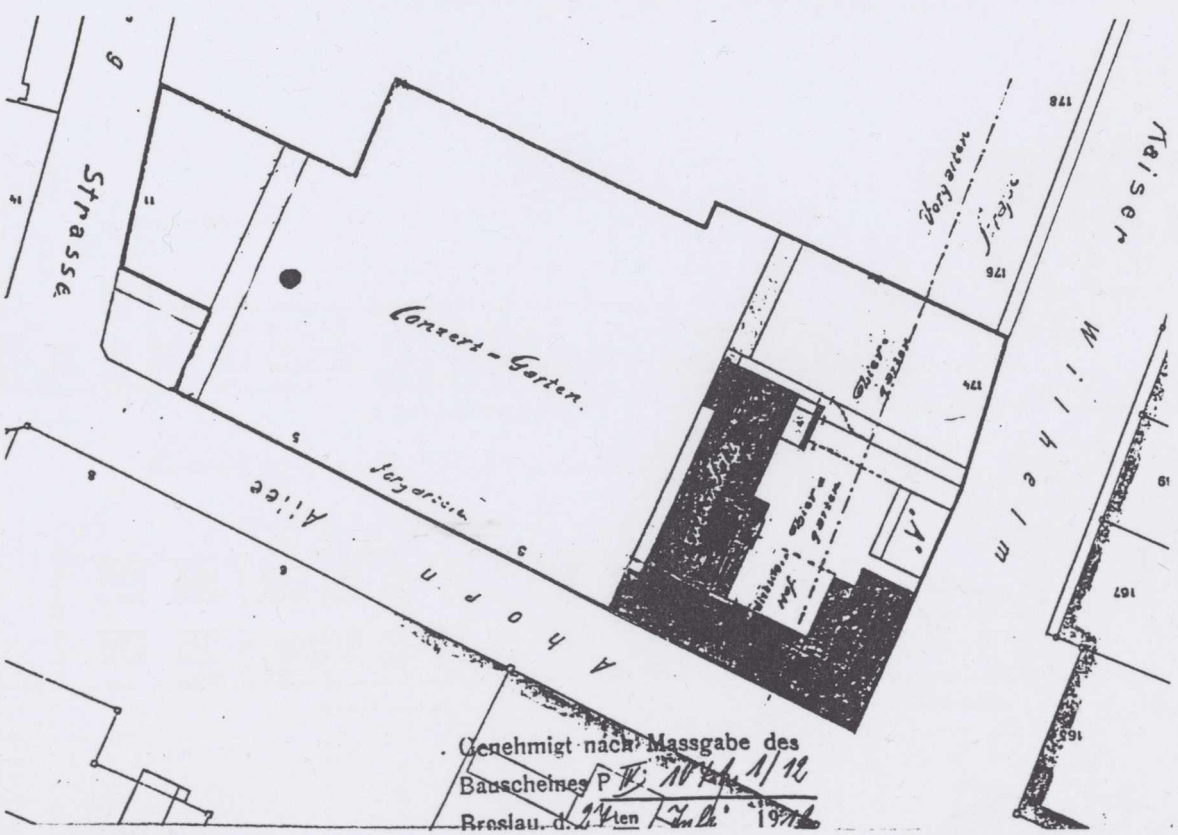

Genehmigt nach Massgabe des Bauscheines P IV 174. 1/12

Breslau, d. 27ten Juli 1914

il. 4

s. 246

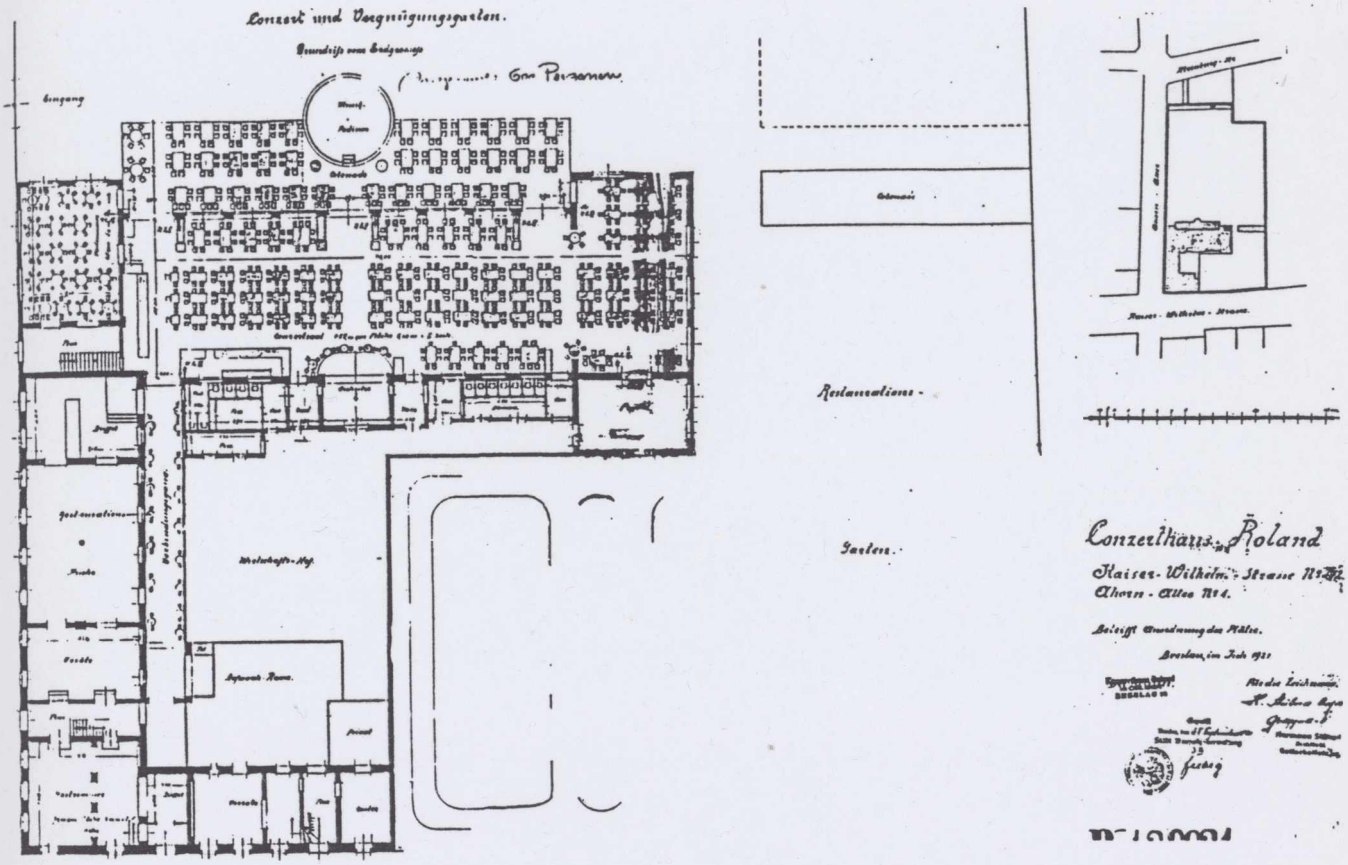
Konzert und Vergnügungsgarten.
Grundriss vom Erdgeschoss
Restaurations-
Garten.
Konzerthaus Roland
Kaiser-Wilhelm-Strasse Nr. 1
Ahorn-Allee Nr. 1.
Beleiht Anordnung der Plätze.
Breslau, im Juli 1921

il. 5

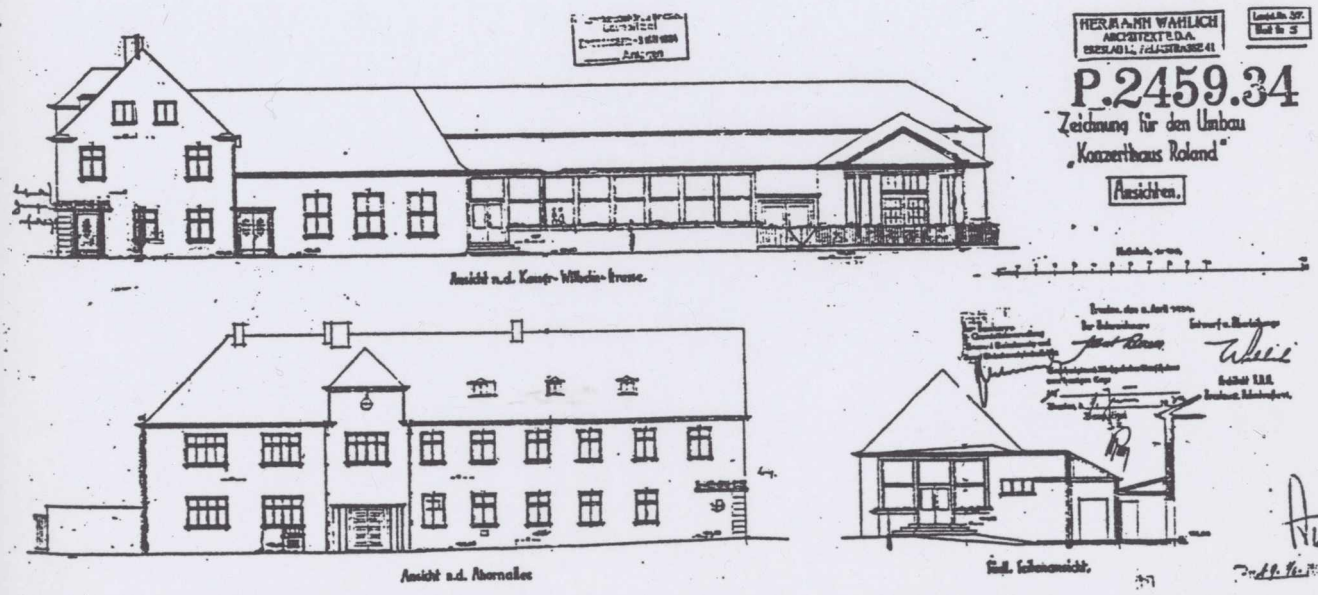
HERMANN WAHLICH
ARCHITEKT B.D.A.
P.2459.34
Zeichnung für den Umbau
„Konzerthaus Roland"
Ansichten.
Ansicht n.d. Kaiser-Wilhelm-Strasse.
Ansicht n.d. Ahornallee
Südl. Seitenansicht.

il. 6

ZIMMERMANN'S GARTEN ETABLISSEMENT

ZIMMERMANN'S GARTEN ETABLISSEMENT

I. Adres: *Grabschenerstr* 97 (181/183), (ul. Grabiszyńska)

II. Okres działalności: 1888 r. - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: *Jaegerhof*

IV. Elementy składowe założenia:

1888 r. - sala do tańca (318 m kw.) przy ulicy, obok budynek mieszkalny; przy sali bufet, za nią ogród o pow. 2700 m kw.
1891 r. - w ogrodzie kolumnady,
1909 r. - w ogrodzie pawilon muzyczny,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- bracia Wegener, architekci
1888 r., proj. sali do tańca;
1891 r., proj. kolumnady;
- G. Schaar, mistrz murarski
1896 r., proj. rozbudowy sali;

VI. Literatura: -

VII. Źródła ikonograficzne:

1. zbiory ABmW, teczka nr 1464

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1901 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Projekt sali do tańca, elewacja, przekroje, plany;
1888 r., ABmW, sygn. 167/88
- właściciel: August Zimmermann, restaurator
- projektant: Wegenek, mistrz murarski
3. Projekt muzycznej sceny ogrodowej
1909 r., ABmW, sygn. P. 226.09
- właściciel:
- projektant: E. Linke, cieśla
4. Fragment planu założenia po przebudowie, elewacja i przekroje budynku frontowego;
1913 r., ABmW, sygn. P.386.13
- właściciel: j. w.
- projektant:

IX. Stan zachowania: Nie istnieje.

Sport-Platz
Siebenhufener
Reich
Hosp.
Niklas
Hoch
Theresen
Kopisch
Alexis
Stephan
St. Elisabeth Kirche u. Kloster
Parseval S.
Zeppelin S.
Gräbschener
Branden-burger
Victoria
Opitz
Rehdiger Pl.
Augusta
Herder
Schwerin
Opitz
Rehdiger
Herder
Yorck
Gabitz
Karolus K.
Charlotten
Sprudel
Sauerbrunn
Charlotten
Hardenberg
Yorck
Agath
Kommende
Hardenberg
Menzel
Menzel
Gabitz
Schöning
Grillparzer
Rosegger
Anzengruber
Morgenstern
Kürassier
Sport-Platz
Raabe Pl.
Opperauer
Sportpark Gräbschen
Kopisch
Niklas
Gräbschener
Ostädter Str.
Clemens Maria
Hofbauer-K.
Georg-Kopp-Pl.
Hochwald
Warziss. W.
Dahlien-
Flieder Pl.
Hardenberg Hügel
Freiligrath
Mörike
Lenau
Hauff
Kürassier
Städtischer Friedhof I
Friedhofs-gartnerei
Krematorium
Skagerrak
Hipper
Tulpen W.
Sonnenros. W.
Kornblumen W.
Nelken W.
Astern
Flieder
Grünhagen S.
Adolf Weiß S.
Grem. Pl.
Hoch Wald
Roon
Triff
Schoen
Emden
Graf Spee
Heddingen S.
Falklan
Schöning
Dranie
Weg
Str.

il. 1

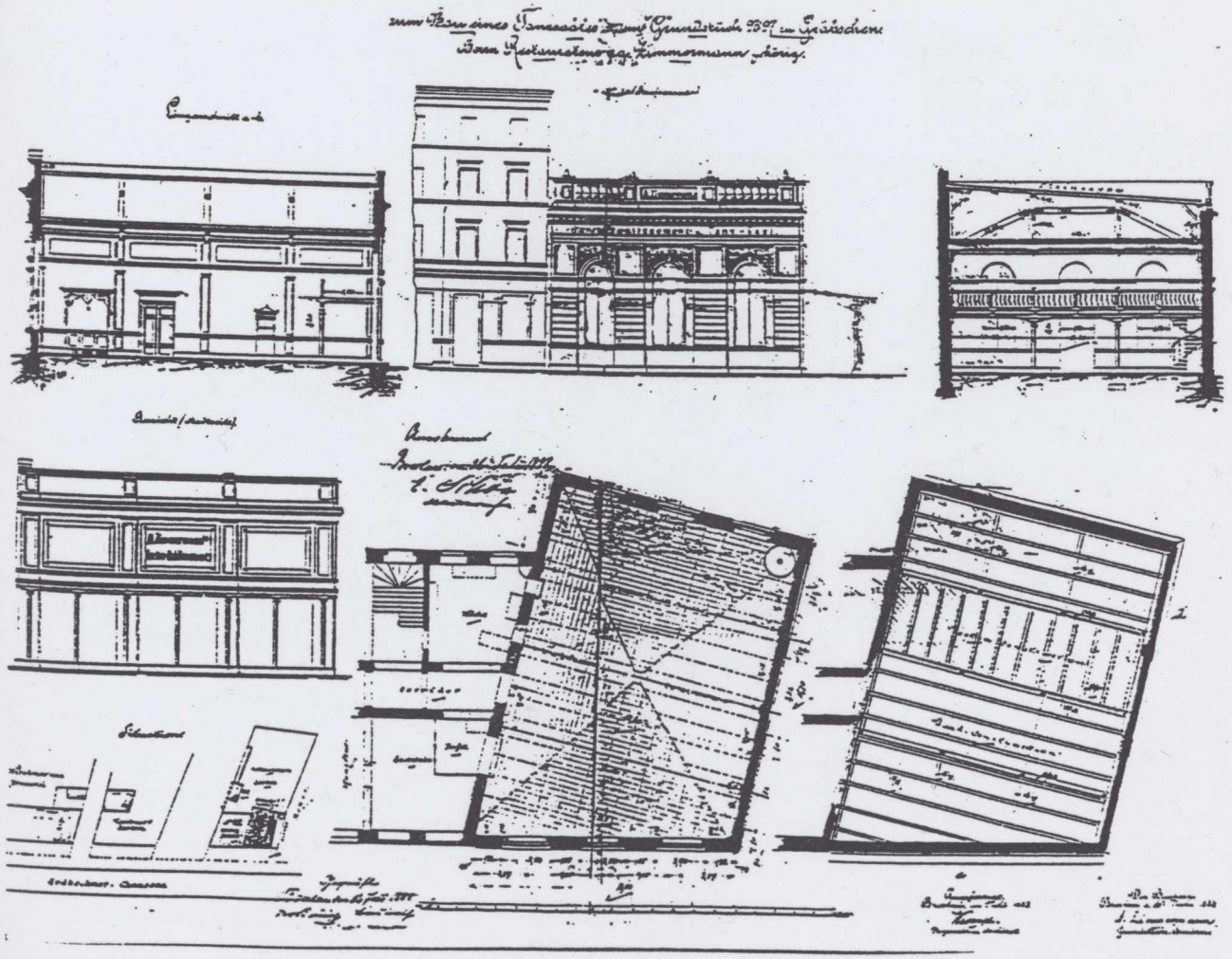

il. 2

Ansicht

Schnitt

Erdgeschoss

P. 386.1

il. 3

22.6.09

Ansicht M. 1:50

Schnitt M. 1:50

Zeichnung

für den Restaurateur

Franz Nurr

gelegen in Gräbschen

Gräbschen den Mai 1909

Der Bauherr: Franz Nurr

Der Bauleiter: Emil Linke

Gerichtsbesitzer

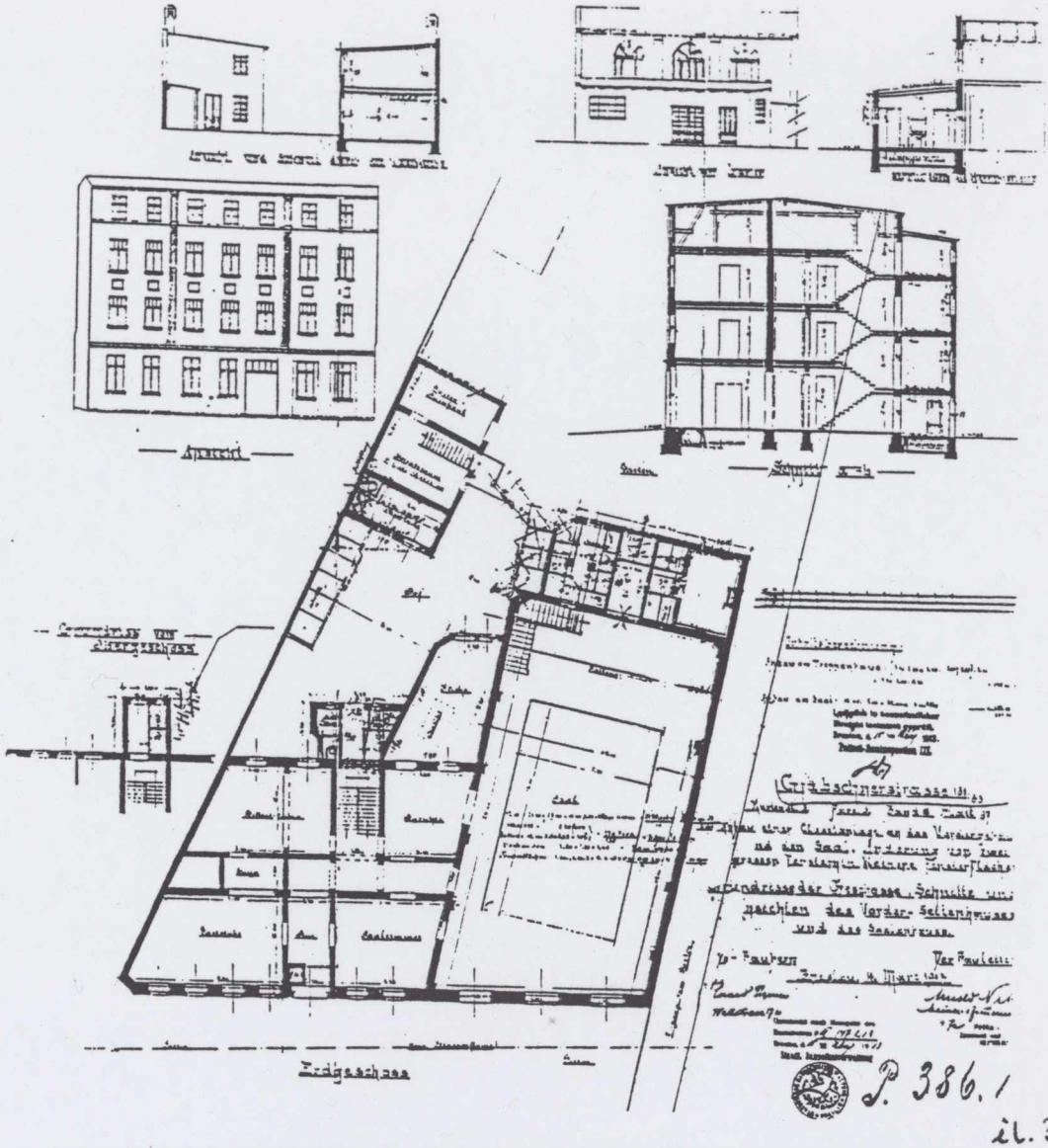

Grundriß M. 1:50

Lageplan M. 1:1000

Die Bauausführung wird hiermit vorbehaltlich etwaiger Einsprüche Dritter polizeilich genehmigt.

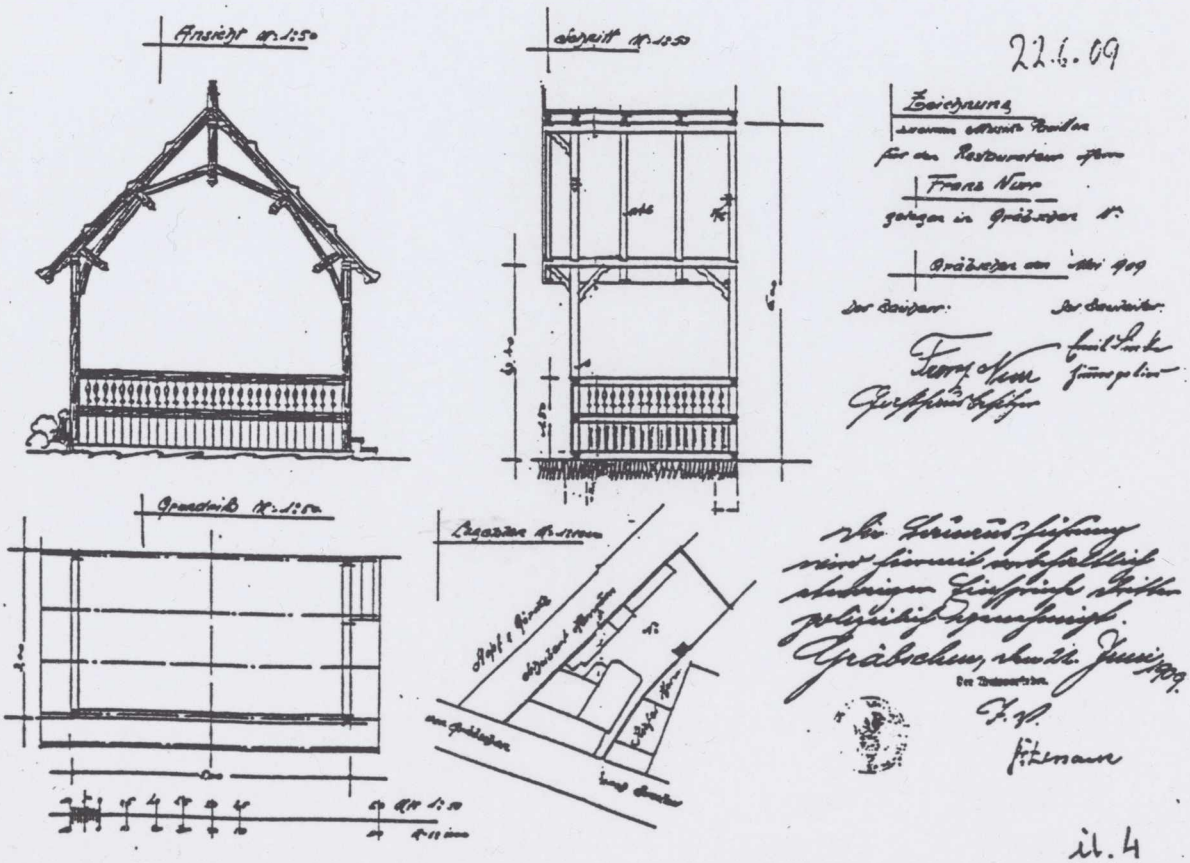

Gräbschen, den 22. Juni 1909.

Der Amtsvorsteher

F. V.

Ritzmann

il. 4

HARMONIE

HARMONIE

I. Adres: *Graebschener str* 33 (139/141), [ul. Grabiszyńska]

II. Okres działalności: 1896 r. - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: -

IV. Elementy składowe założenia:

1896 r. - sala do tańca z galerią i sceną dla muzyków (488 m kw.) za budynkiem gastronomiczno-mieszkalnym oraz klubowym; kolumnada w niewielkim ogrodzie,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- Georg Rzehulka, mistrz murarski
1896 r., proj. sali do tańca,

VI. Literatura: -

VII. Źródła ikonograficzne:

1. zbiory ABmW, teczka nr 1460

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1901 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Projekt sali do tańca, rzuty, przekroje, sytuacja;
1896 r., ABmW,
- właściciel: Carl Olafske, restaurator
- projektant: Georg Rzehulka, mistrz murarski
3. Projekt sali do tańca, plany kondygnacji, przekrój, sytuacja;
1896 r., ABmW
- właściciel: j. w.
-projektant: j. w.

IX. Stan zachowania: Nie istnieje.

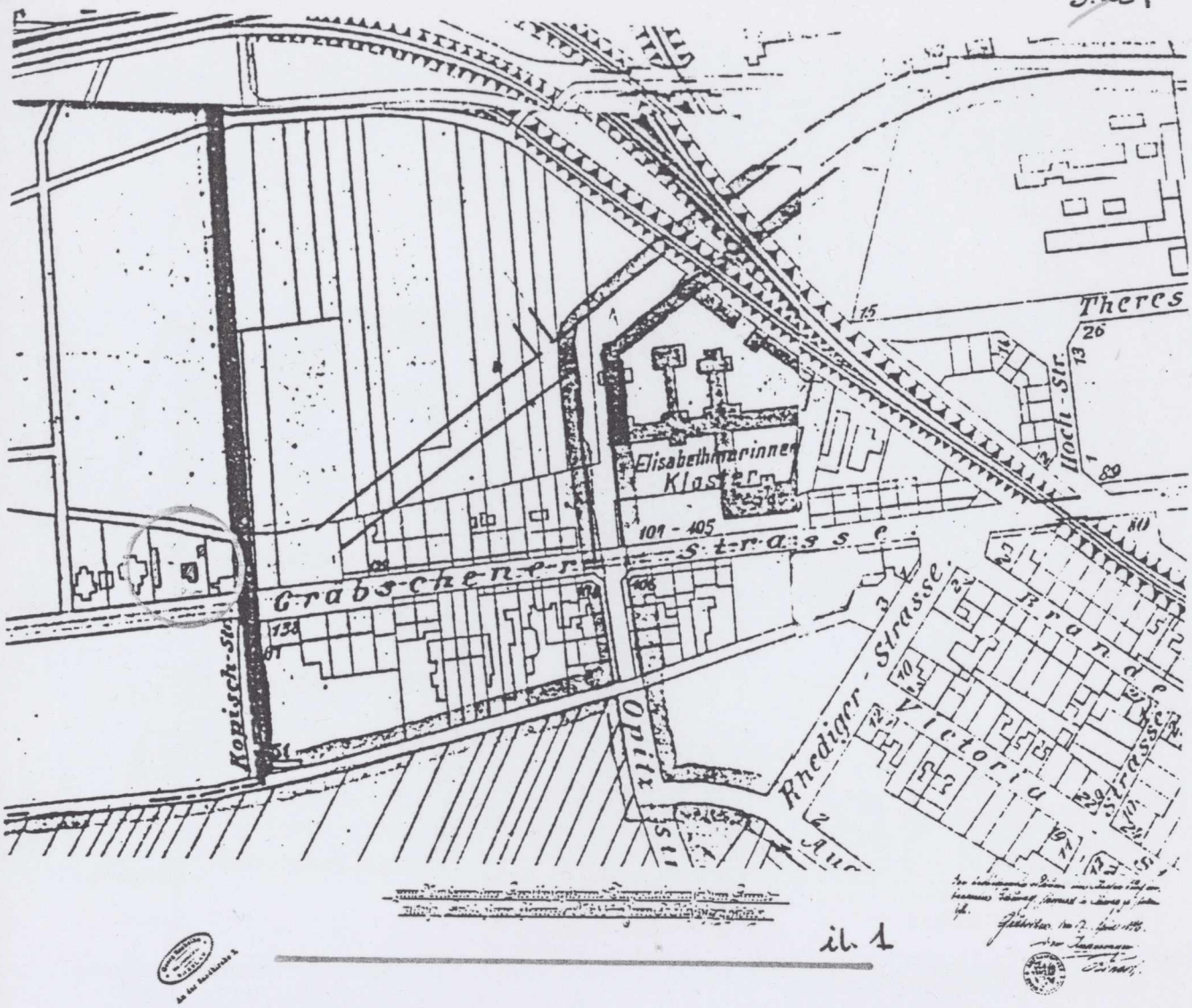
Theres
Hoch-Str.
Elisabethinerinnen Kloster
109 - 105
Grabschener Strasse
Kopisch-Str.
Opitz
Rhediger-Strasse
Victoria
Brande
Strasse

il. 1

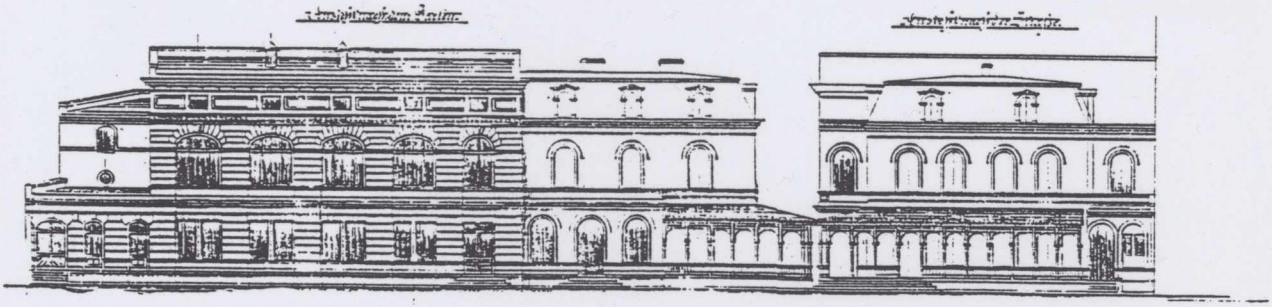

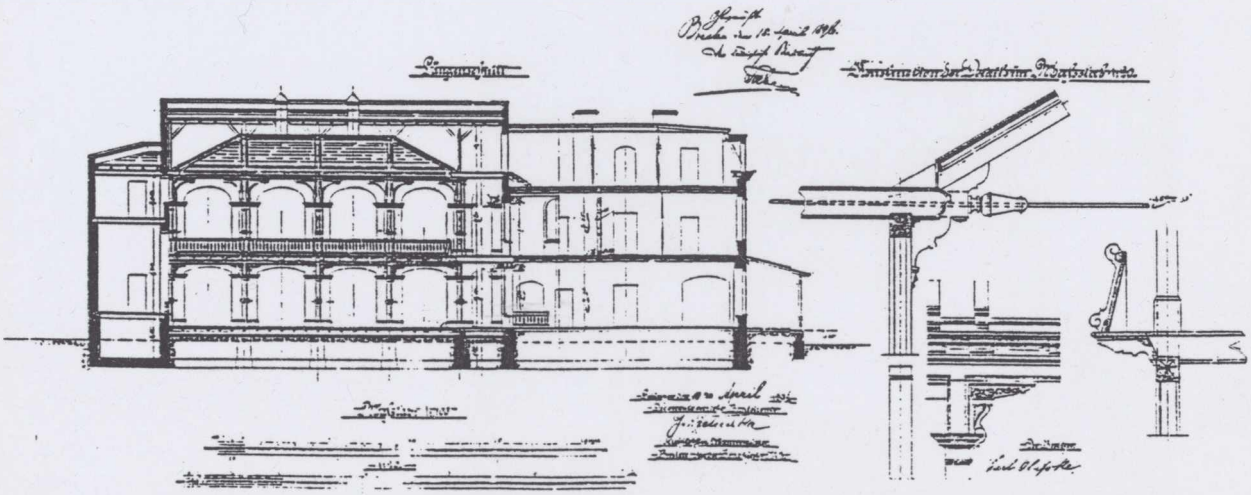

il. 2

S. 252

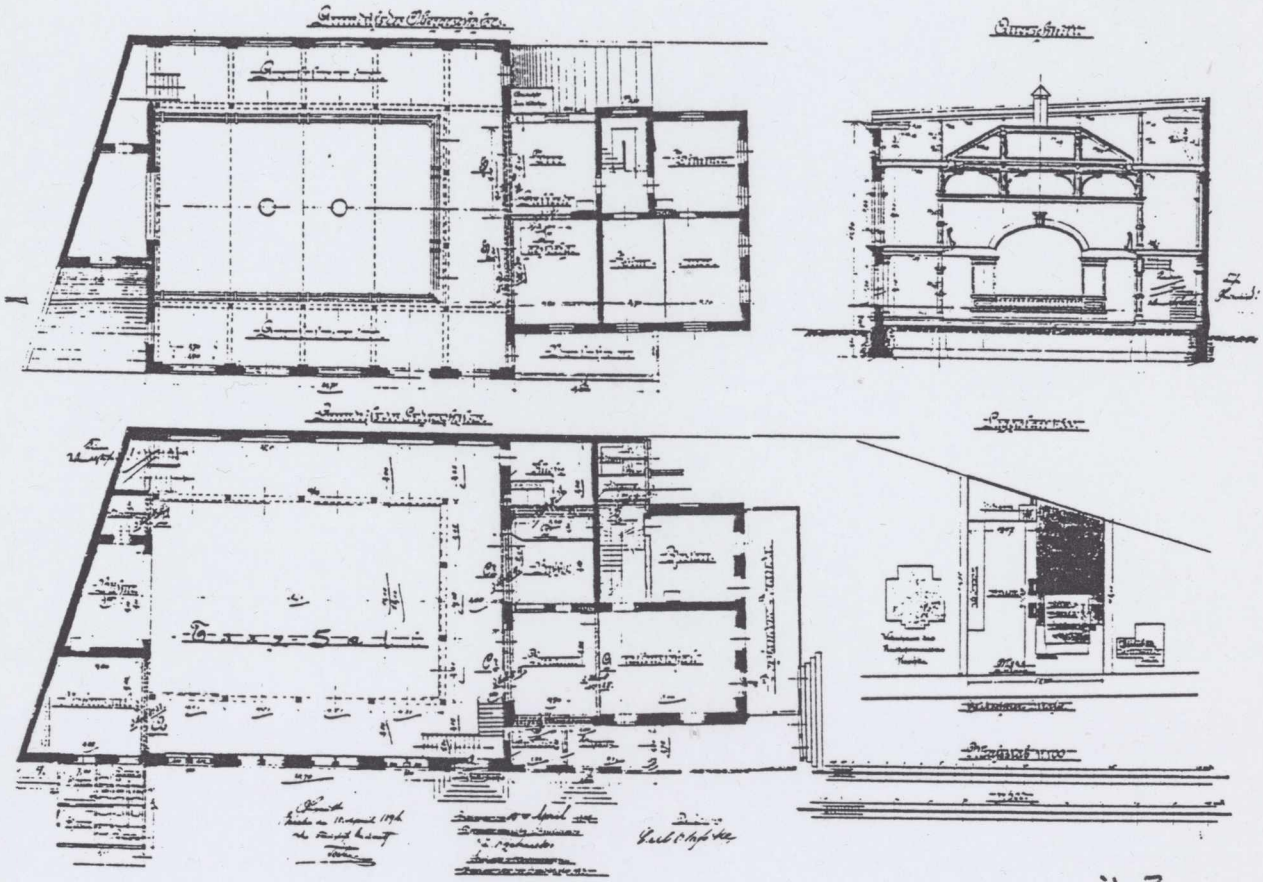

il. 3

Querschnitt

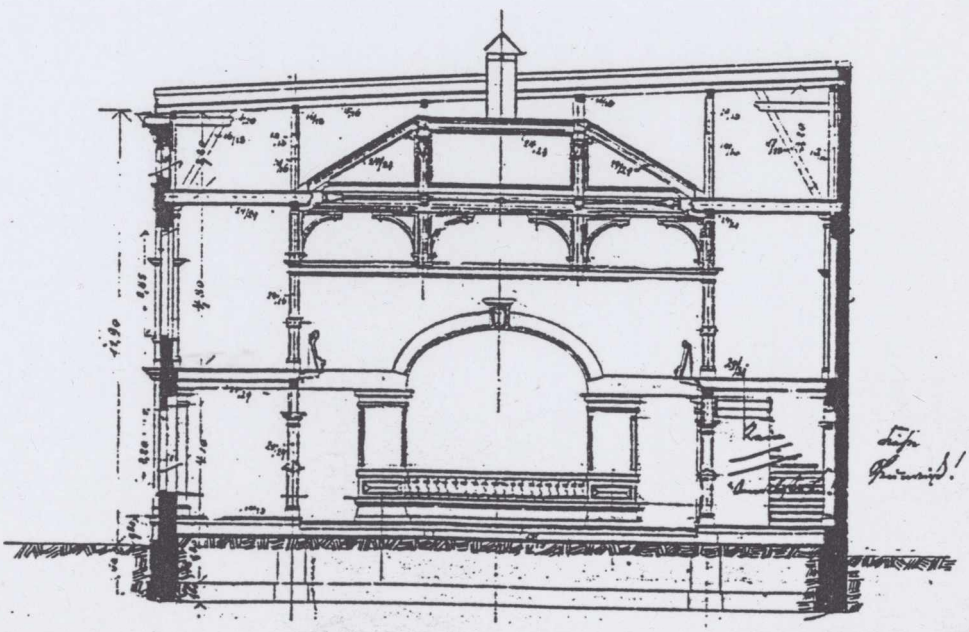

il. 4

ATLANTIK

ATLANTIK

I. **Adres**: *Graebschenerstr* 74, (ul. Grabiszyńska)

II. **Okres działalności**: 1876 r. - 1945 r.

III. **Pozostałe nazwy**: kino (od 1930 r.) *Atlantik Tonfilm Theater.*

IV. **Elementy składowe założenia:**

1876 r. - budynek mieszkalny przy ulicy, za nim - w niewielkim ogrodzie - parterowa sala wielofunkcyjna z galerią dla muzyków; obok pomieszczenie do gry w bilard i bufet,
1882 r. - w ogrodzie dwie kolumnady,
1887 r. - kręgielnia,
1893 r. - w przebudowanym wnętrzu sali wielofunkcyjnej scena muzyczna,
1930 r. - w przebudowanej sali kino (450 miejsc),

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**:

- Nie ustalono nazwiska autora sali wielofunkcyjnej.
- Oskar Hasse, mistrz murarski
1893 r., proj. rozbudowy sali;
- A. Goetsch, architekt
1930 r., proj. adaptacji sali wielofunkcyjnej na kino,

VI. **Literatura**: -

VII. **Źródła ikonograficzne**:

1. zbiory ABmW, teczka nr 1440

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia, 1901 r.
2. Projekt budynku mieszkalnego i wielofunkcyjnej sali ogrodowej, elewacje, plany;
1876 r., ABmW, sygn. 1033/76
- właściciel: Weihrauch,
- projektant: podpis nieczytelny
3. Plan sytuacyjny założenia;
1882 r., ABmW, sygn. 165/82
4. Projekt nowej kolumnady;
1886 r., ABmW, sygn. H.P. 190/86
- właściciel: Carl Olafske, hotelarz
- projektant: podpis nieczytelny
5. Projekt rozbudowy sali, elewacja, przekroje, plany;
1893 r., ABmW, sygn. H.P. 157/93
- właściciel: j. w.
- projektant: Oskar Hasse, mistrz murarski
6. Projekt organizacji miejsc na widowni kina *Atlantik*;
1930 r., ABmW, sygn. P.2392,30
- właściciel:

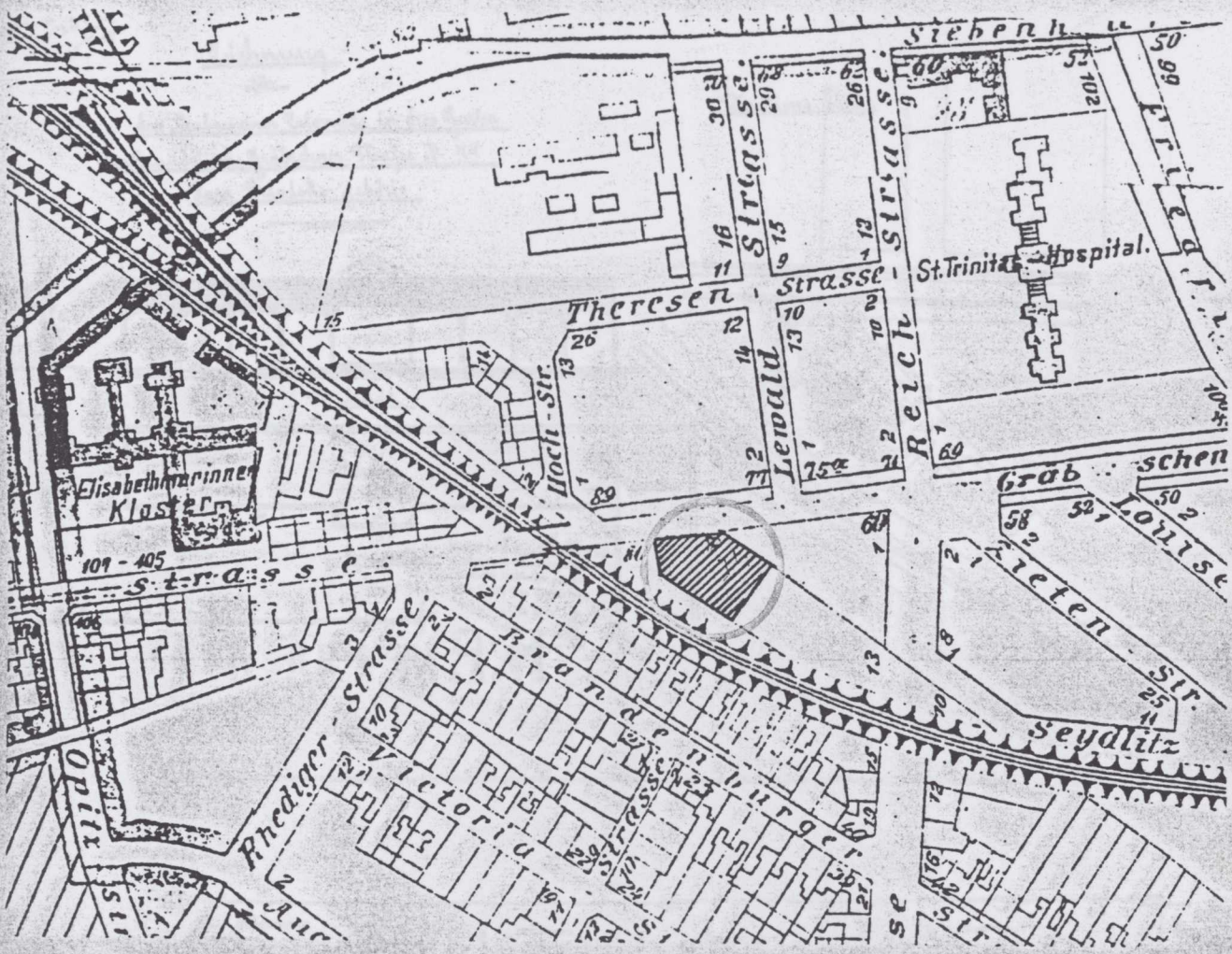

il. 1

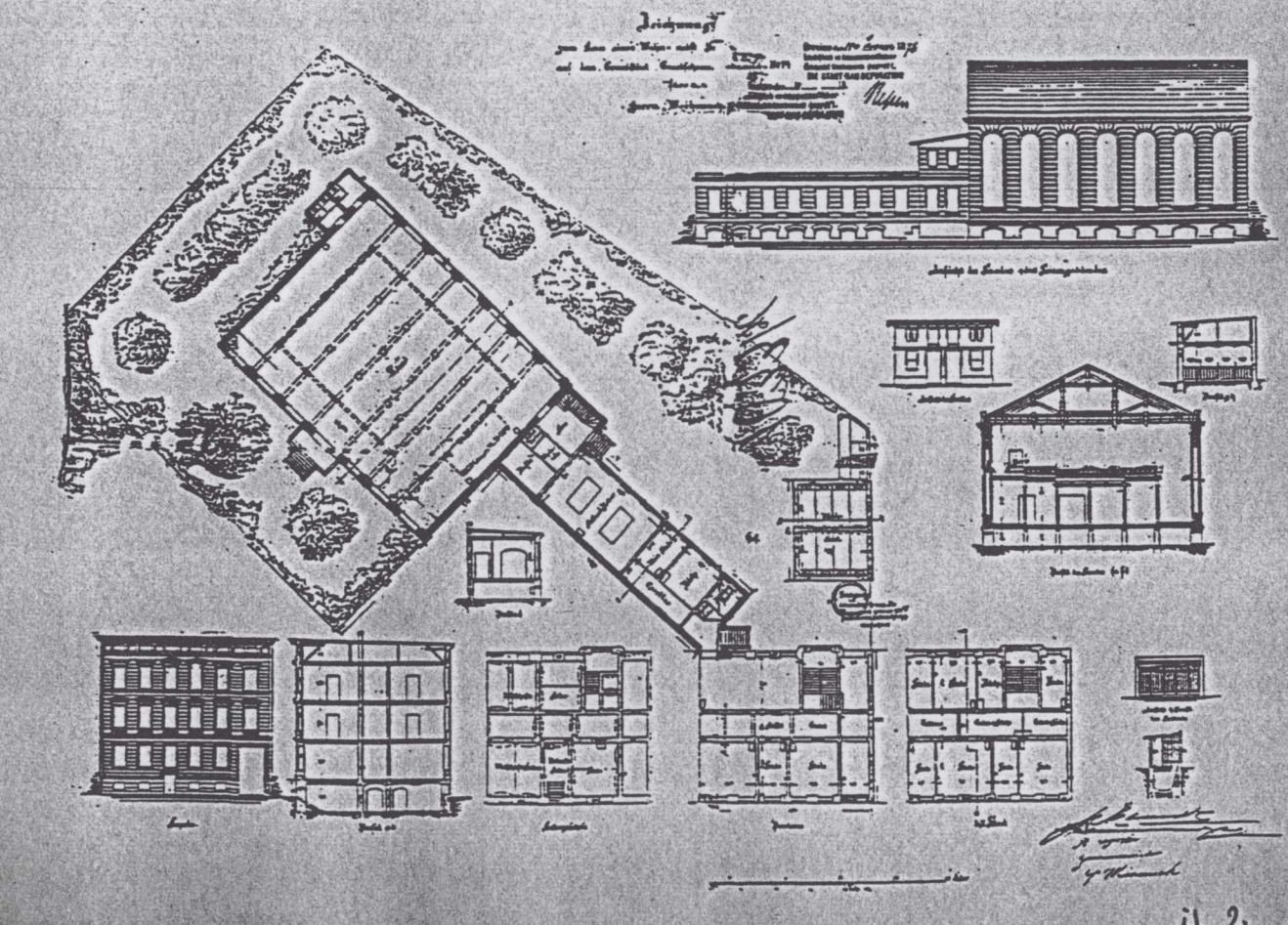

il. 2

Zeichnung
für
den Neubau einer Colonade in dem Garten
des Grundstücks Gräbschner Straße N. 74
Herrn Erlafske gehörig

Situations-Plan.

Profil

Ansicht.

Colonade.

Colonade.

Grundriss

Breslau den 8ten April 1956
Lediglich in baupolizeilichem Hinsicht technisch geprüft
Die Stadt-Bau Deputation.

il. 3

BESTUHLUNGSPLAN

LICHTSPIELHAUS „ATLANTIK TONFILM THEATER"
BRESLAU-GRÄBSCHNER STR. 74. M. 1:100.

DIE BESITZER
ATLANTIK

D. ARCHITEKT:
A. Goetsch
Architekt W. D. A.

P. 2392.30

Genehmigt
Breslau, den 8. Septembr. 1932
Baupolizei.
Der Polizeipräsident
J. V.

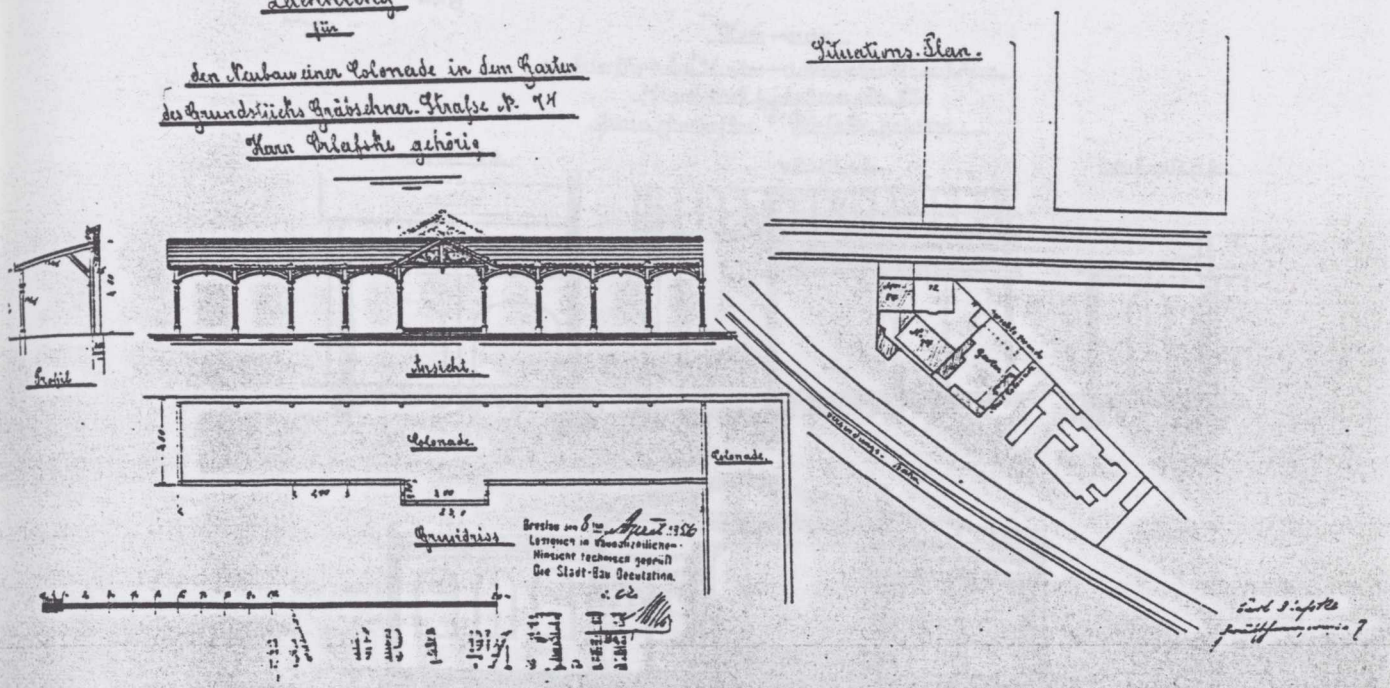

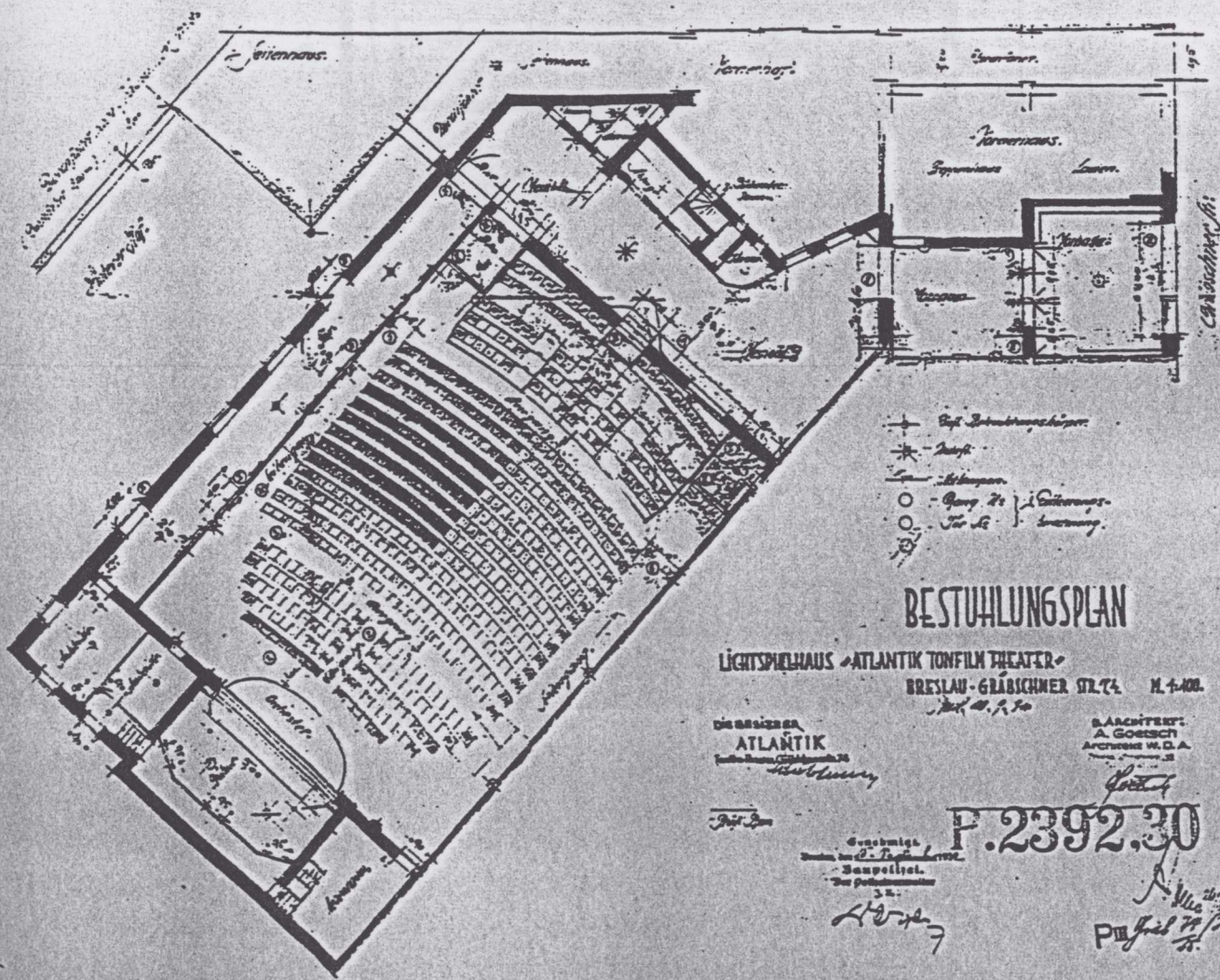

il. 4

Oscar Hesse

Reisung

betreffend den Umbau des Saalgebäudes auf dem Grundstück b. Suhmer Str. 74 Herrn Gasthofbes. P. Olafske gehörig.

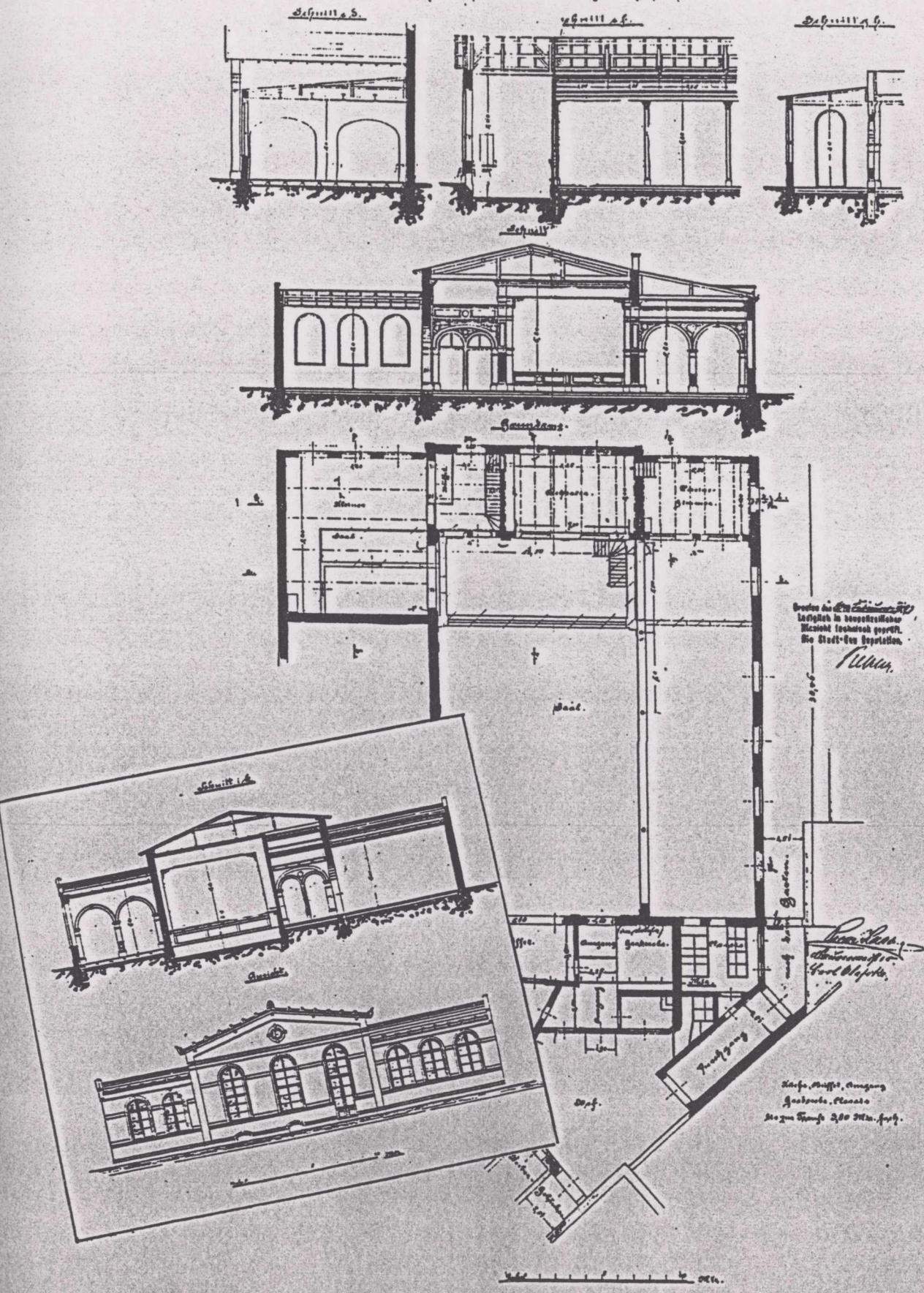

Ladiglich in bauseitzeitlicher Ansicht technisch geprüft.
Die Stadt-Bau Deputation.

Küche, Büffet, Ausgang
Gartenseite, Plaste
Die zur Transf. 3,80 Mtr. hoch.

il. 5

HILDEBRAND'S ETABLISSEMENT

Breslau, den 11. Dezember 1899.

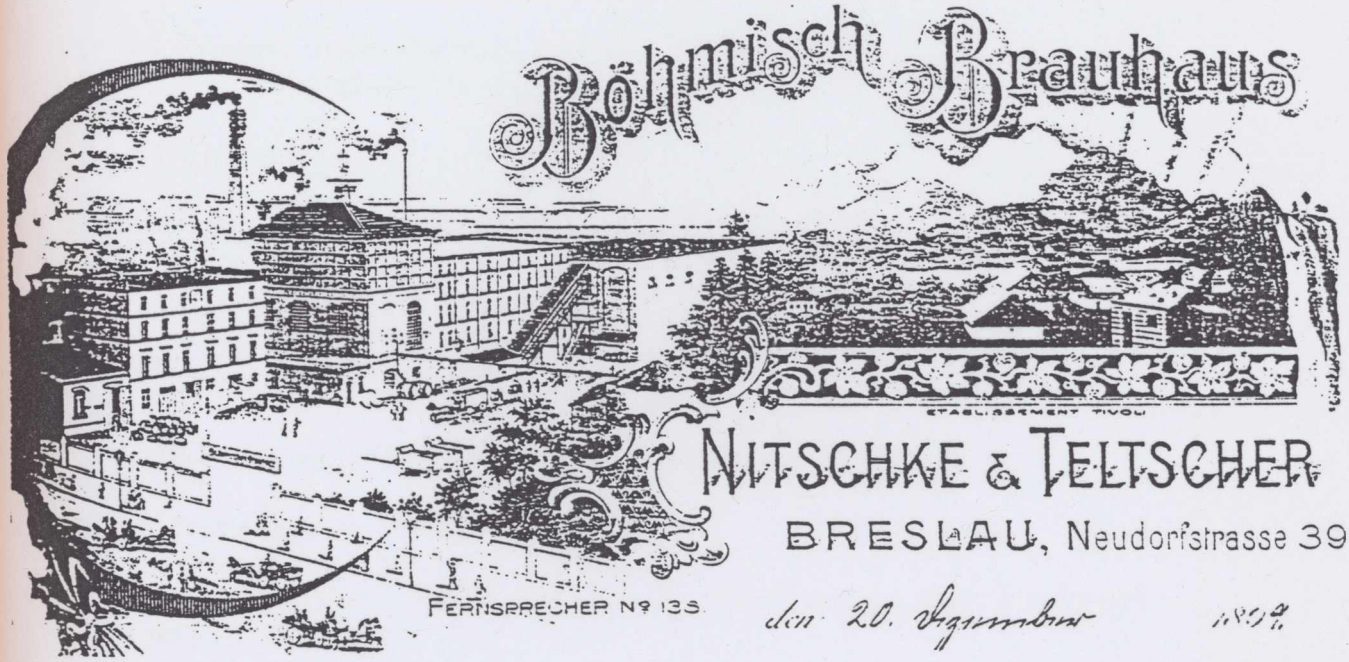

den 20. September 1899.

HILDEBRAND'S ETABLISSEMENT

I. Adres: *Neudorfstr* 10 (33), [ul. Komandorska]

II. Okres działalności: 1871 r.? - ?

III. Pozostałe nazwy: -

IV. Elementy składowe założenia:

1871 r. - budynek frontowy z restauracją, salą bilardową, bufetem na poziomie parteru i mieszkaniami na trzech wyższych kondygnacjach; za nim dziedziniec i, oddzielony pergolą regularnie zakomponowany ogród koncertowy ze sceną dla muzyków, otoczony z czterech stron kolumnadami.

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

-A. Wintgen, mistrz murarski
1871 r., proj. budynku frontowego;

VI. Literatura:

1. L. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 206

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 2694.

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1910 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Plan sytuacyjny założenia, związany z projektem nowego domu frontowego;
1871 r., ABmW, sygn. 725/71
- właściciel: C.W. Hildebrandt
- projektant: A. Wintgen, mistrz murarski
3. Projekt budynku frontowego, elewacja od strony ulicy;
1871 r., ABmW, sygn. 725/71
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
4. Projekt budynku frontowego, elewacja boczna;
1871 r., ABmW, sygn. 725/71
- właściciel: j.w.
- projektant: j. w.
5. Projekt budynku frontowego, przekroje;
1871 r., ABmW, sygn. 725/71
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
6. Projekt budynku frontowego, plan parteru;
1871 r., ABmW, sygn. 725/71
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.

IX. Stan zachowania: Nie istnieje.

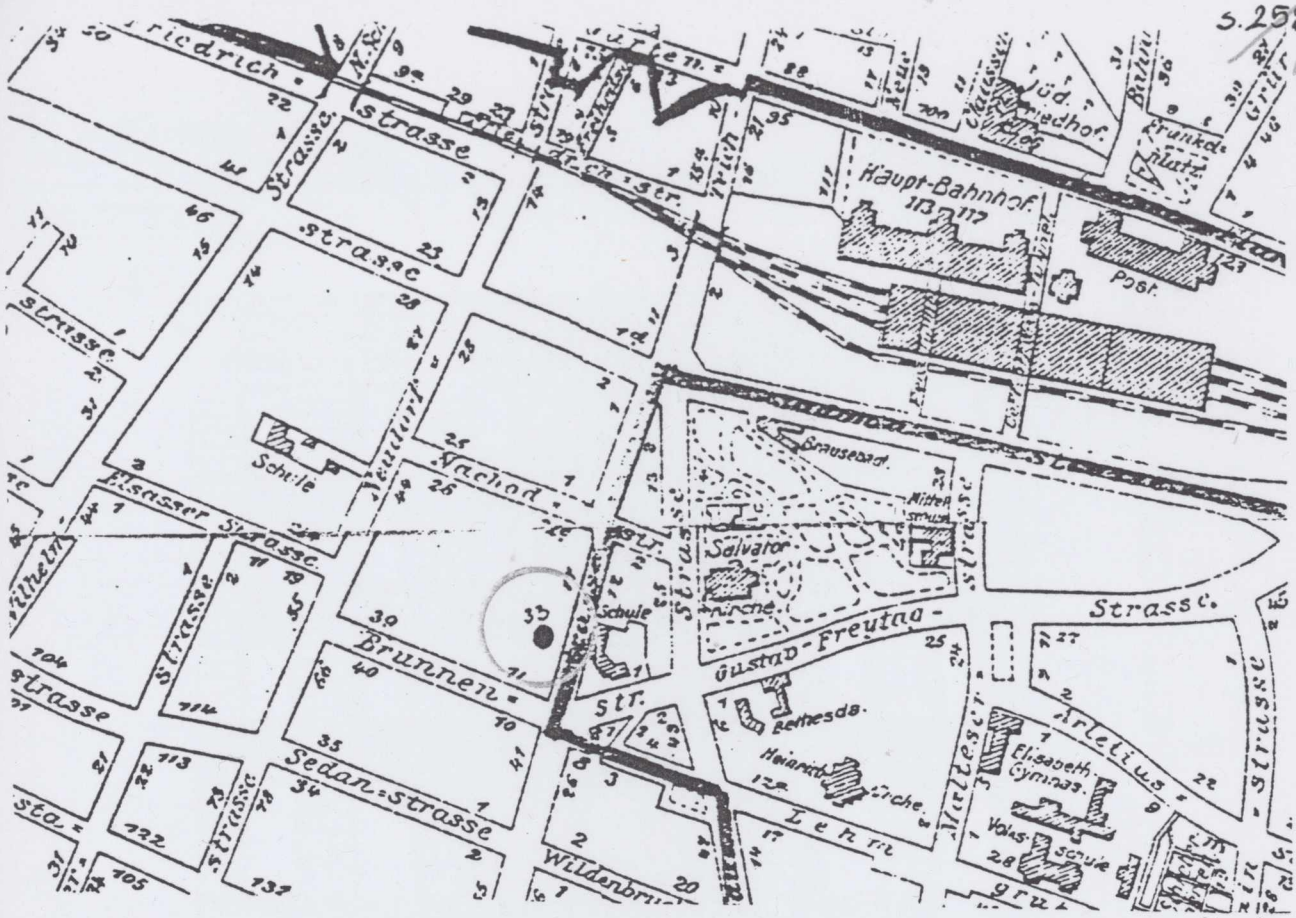

il. 1

ad VII 6540/71.
ad VII 6924/71
ad VII 7350/71.

Blatt 1.

Wohnhaus des Herrn C. W. Hildebrandt.
Neudorfer Straße No 10.

Situation

Breslau den 20 Decemb. 1871.

Lediglich in baugeschichtlicher Hinsicht geprüft.
Die Stadt- u. Bau-Deputation
Zahl

Breslau d. 10. November 1871
Nicht genehmigt.
Der Königliche Polizei-Präsident.
Unterschrift

II. 339. II. 71.

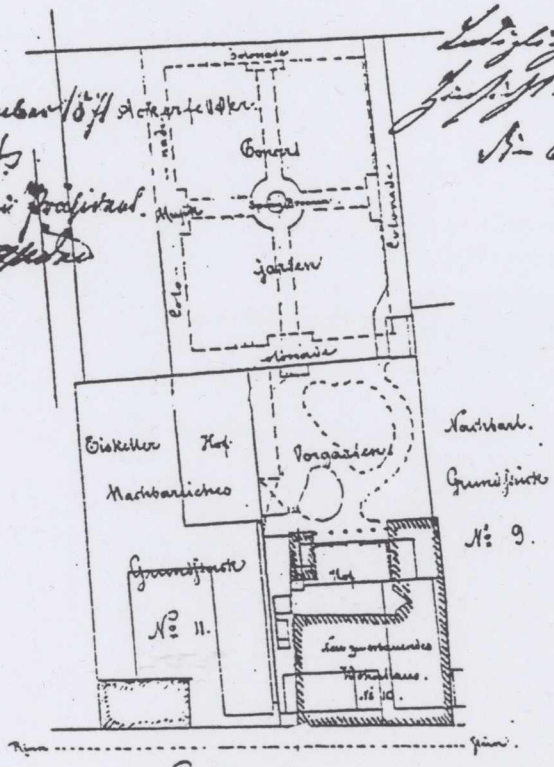

Breslau 2 Novbr 71.
C. W. Hildebrandt
A. Hintzen
[illegible]

725/71.

il. 2

ad VII 6540/71. ad VII 6934/71 ad VII 7350/71

Breslau den 10 Decemb. 1871
Lediglich in baugeschichtlicher Hinsicht [illegible]
Die Stadt-Bau-Deputation
Zubel

Wohnhaus des Herrn C. W. Hildebrandt : Neudorfer Str. 10.

Exemplar II
Blatt 5

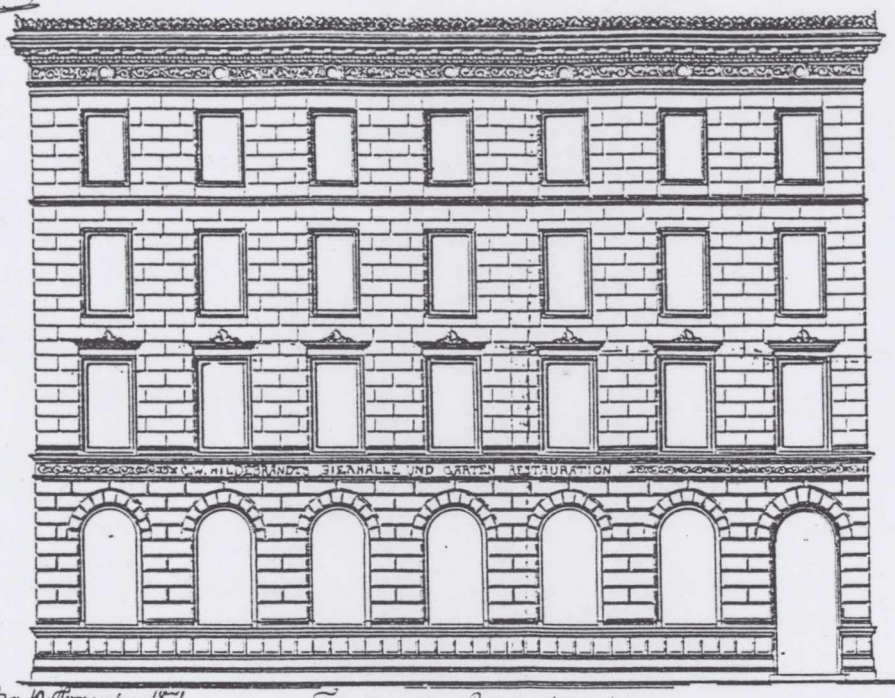

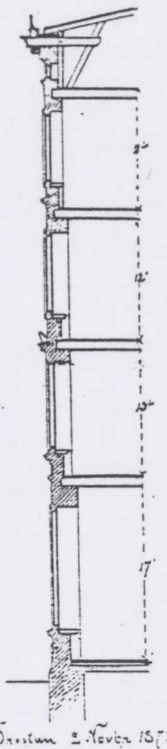

Breslau den 10. November 1871.
Nicht genehmigt.
Der Königliche Polizei-Präsident
[illegible]

Façade an der Neudorfer Straße.

Breslau 2. Novbr. 1871.
[illegible]
A. Hintgen.
[illegible]

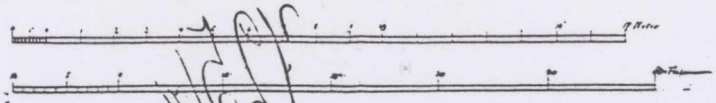

il. 3

ad VII 6540/71. ad VII 6934/71 ad VII 7350/71

Wohnhaus des Herrn C. W. Hildebrandt : Neudorferstr. 10.

Exemplar II.
Blatt 6.
Breslau den 10. November 1871
Nicht genehmigt.
Der Königliche Polizei-Präsident
[illegible]

Breslau den 10 Decemb. 1871
Lediglich in baugeschichtlicher Hinsicht [illegible]
Die Stadt-Bau-Deputation
Zubel

Südliche Seiten-Ansicht u. Hintergebäude

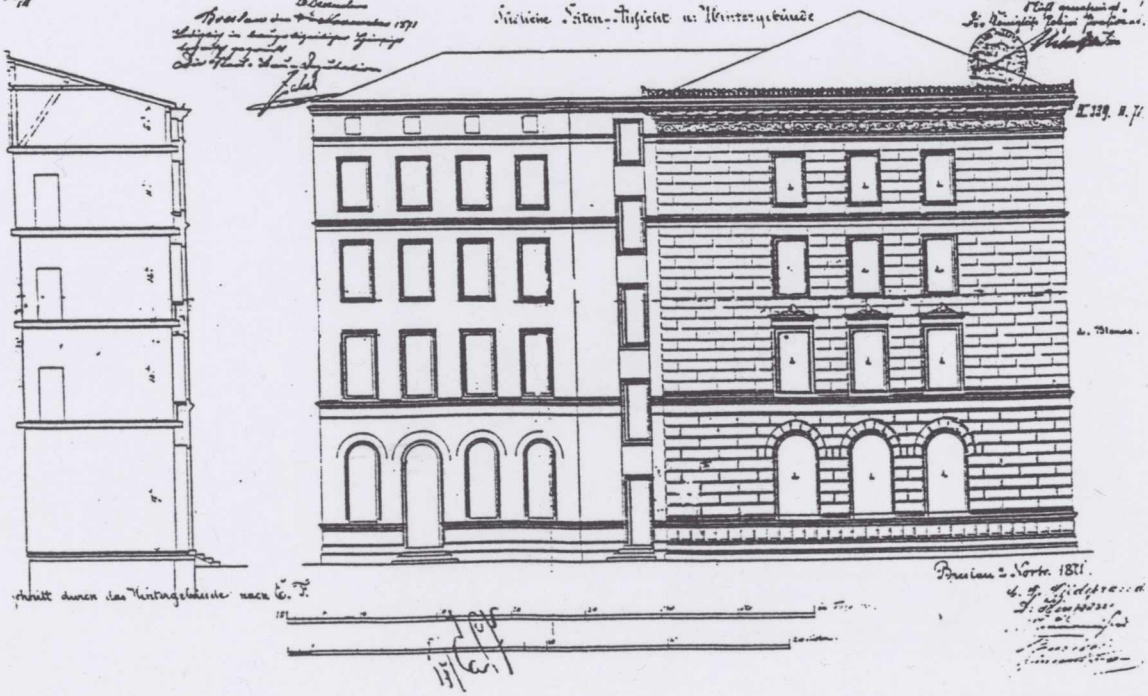

Schnitt durch das Hintergebäude nach E. F.

Breslau 2. Novbr. 1871.
[illegible]
D. Hintgen.
[illegible]

il. 4

Wohnhaus des Herrn C. W. Hildebrandt Neudorfer-Str. 10.

Exemplar I

Blatt 1.

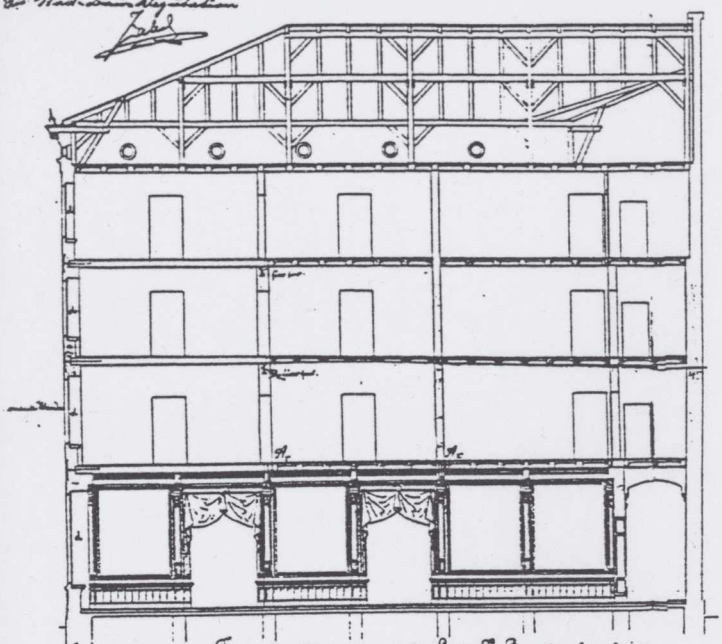

Längendurchschnitt nach der Linie A. B. in den Grundriss

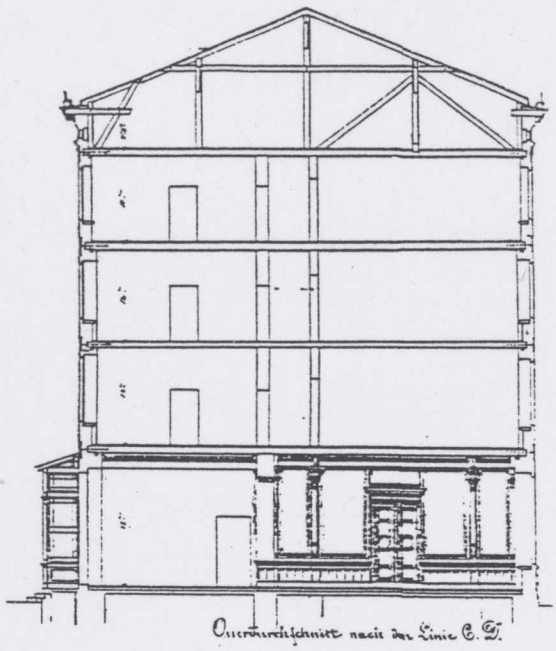

Querdurchschnitt nach der Linie C. D.

Breslau 2 ... 1871

il. 5

Wohnhaus des Herrn C. W. Hildebrandt: Neudorfer Strasse 10.

Exemplar I

Blatt 2.

Garten

Pergola

Pergola

Wasserkirche

Vorraths-Raum

Restaurations-Küche

Billard-Saal

Bier-Büffet

Speisen-Büffet

Grosser Restaurations-Saal

Flur

Neudorfer Strasse

Breslau 2 Novbr 1871

il. 6

Tivoli.
Der große Saal
(13—1400 Personen)
sowie
kleine Saal
(ca. 100—120 Personen)
stehen für
Bälle,
Tivoli.
Der große Saal
(13—1400 Personen)
sowie
kleine Saal
(ca. 100—120 Personen)
stehen für
Bälle,
Tivoli.
Der große Saal
(13—1400 Personen)
sowie
kleine Saal
(ca. 100—120 Personen)
stehen für
Bälle,
Hochzeiten,
Vereine 2c.
zur Verfügung.

ETABLISSEMENT TIVOLI

I. Adres: *Neudorfstr* 39, (ul. Komandorska)

II. Okres działalności: 1886 r. - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: *Concert Interims-Theater, Kinotheater Tivoli*
siedziba *Schillertheater*

IV. Elementy składowe założenia:

1886 r. - sala do tańca w ogrodzie (4640 m kw.), połączona z budynkiem frontowym
1889 r.?- sala koncertowo-teatralna (694 m kw.)
1900 r. - kręgielnia w ogrodzie,
1909 r. - nowa kręgielnia,
1912 r. - kino (530 miejsc; od 1935 r. - 619 miejsc)

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- Nie ustalono projektanta budynku frontowego oraz sali koncertowo-teatralnej.
- W. Heller, architekt
1909 r., proj. kręgielni;
- A. Goetsch, architekt
1935 r., proj. przebudowy sali kinowej

VI. Literatura:

1. H. MARKGRAF, *Die Strassen...*, s. 98
2. Z. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 200
3. L. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 206, 349
4. K. WEBER, *Geschichte...*, s. 164

VII. Źródła ikonograficzne:

1. zbiory ABmW, teczka nr 2696

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1910 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Schemat sytuacyjny zabudowy działki;
1886 r., ABmW, Akta Kanalizacyjne
3. Projekt budowy nowej kręgielni;
1909 r., ABmW,
- właściciel: Nietschke i Telscher, *Boehemisch Brauhaus*
- projektant: W. Heller, architekt
4. Projekt nowej aranżacji wnętrza sali kinowej (adaptacja sali wielofunkcyjnej na kino w 1912 r.);
1935 r., ABmW, sygn. P.16.35
- właściciel: *Kosmos Theater Betriebe G.m.b.H.*
- projektant: A. Goetsch, architekt

IX. Stan zachowania: Nie istnieje.

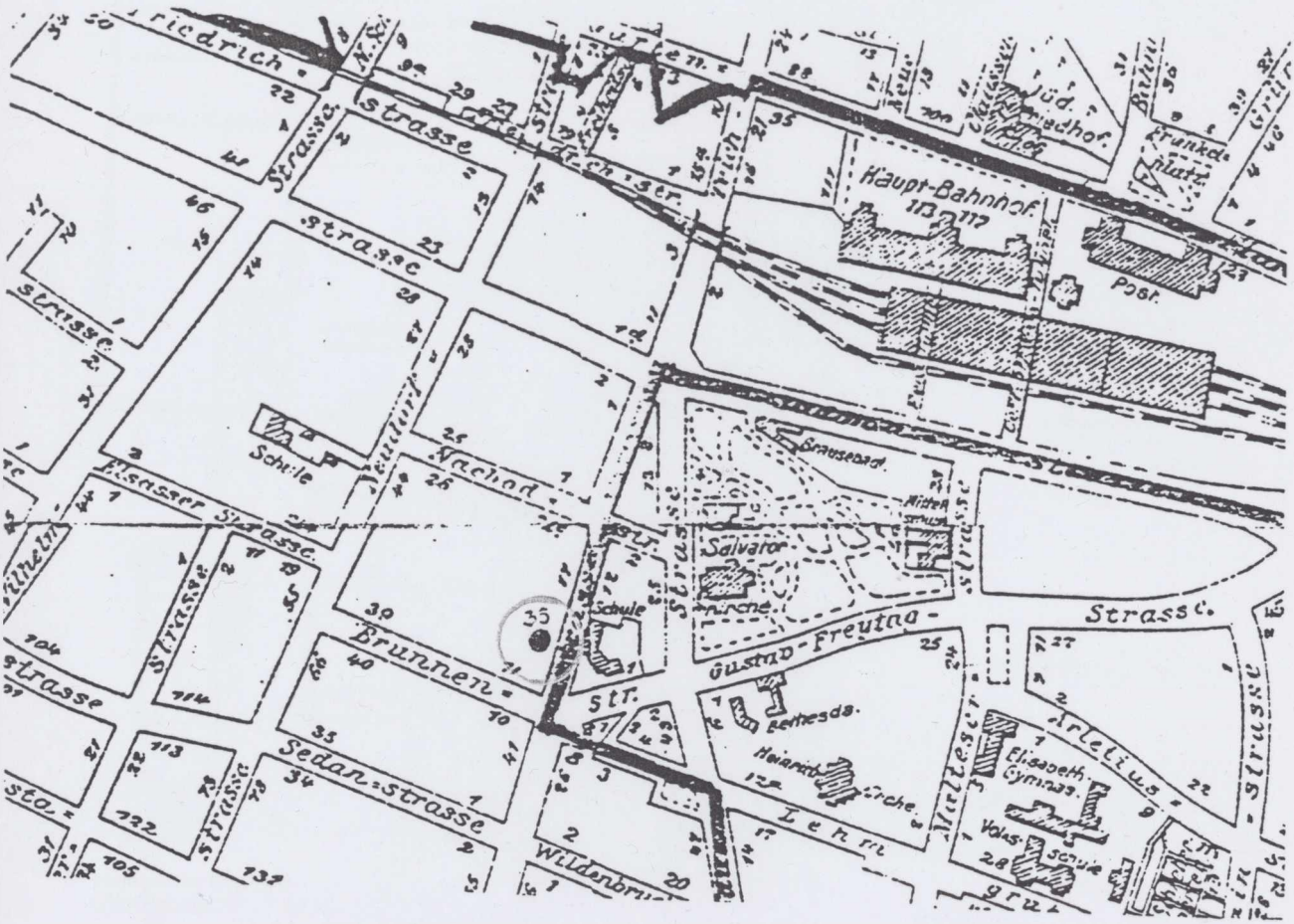
Friedrich-strasse
Strasse
Haupt-Bahnhof
Post
Schule
Nachod
Elsasser Strasse
Brunnen-str.
Sedan-strasse
Wildenbruch
Salvator-kirche
Gustav-Freytag-Strasse
Bethesda
Heinrich-Kirche
Lehm
Arletius
Elisabeth-Gymnas.
Volksschule
Brausebad
Mittelschule
Frankenplatz
Jüd. Friedhof
35

il. 1

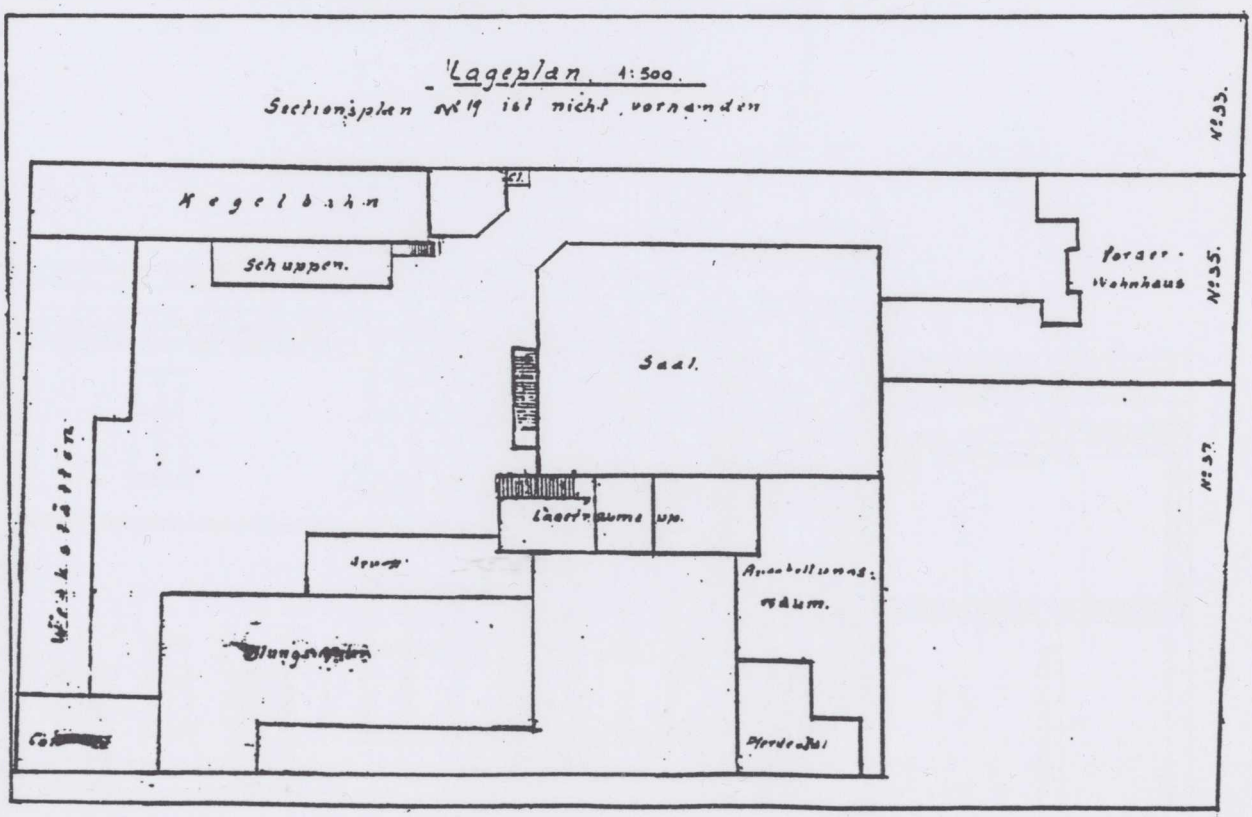
Lageplan 1:500.
Sectionsplan No 19 ist nicht vorhanden
Kegelbahn
Schuppen.
Saal.
Vorder-Wohnhaus
Lagerräume up.
Ausstellungsraum.
Pferdestall
Weckstätten
No 33.
No 35.
No 37.

il. 2

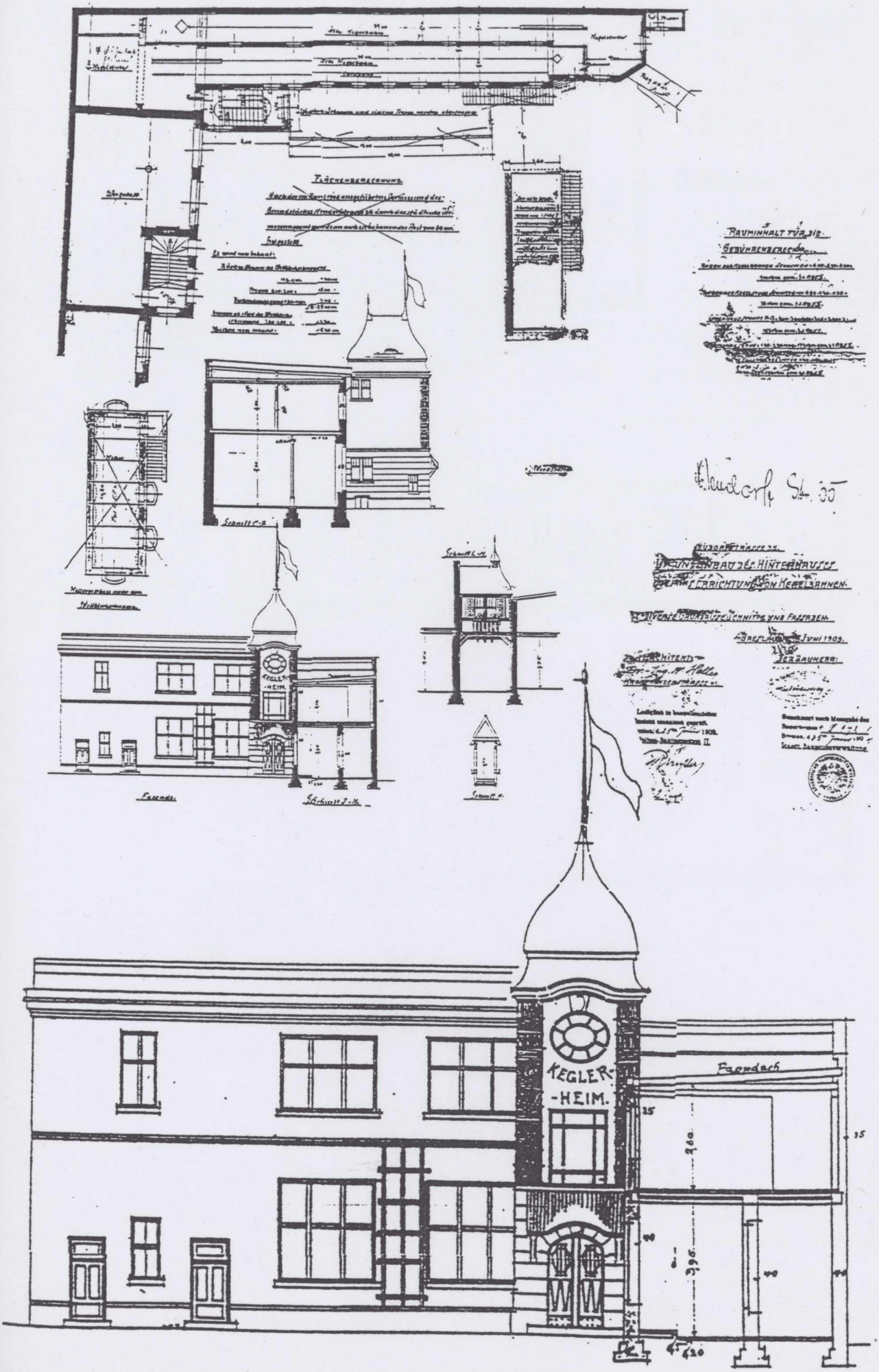
Flächenberechnung
Rauminhalt für 3/2
Gebührenberechnung
Schnitt C-B
Schnitt L-M
Schnitt J-K
Schnitt H
Fassade
Kegler-Heim
Kegler-Heim.
Fassade
Juni 1909.
Der Bauherr:
Landgericht in baupolizeilicher Hinsicht unbedenklich geprüft.
Polizei-Baumeister II.
Gesuchmarkt nach Massgabe des Bauvermerkes
Stadt. Baupolizeiverwaltung

il. 3

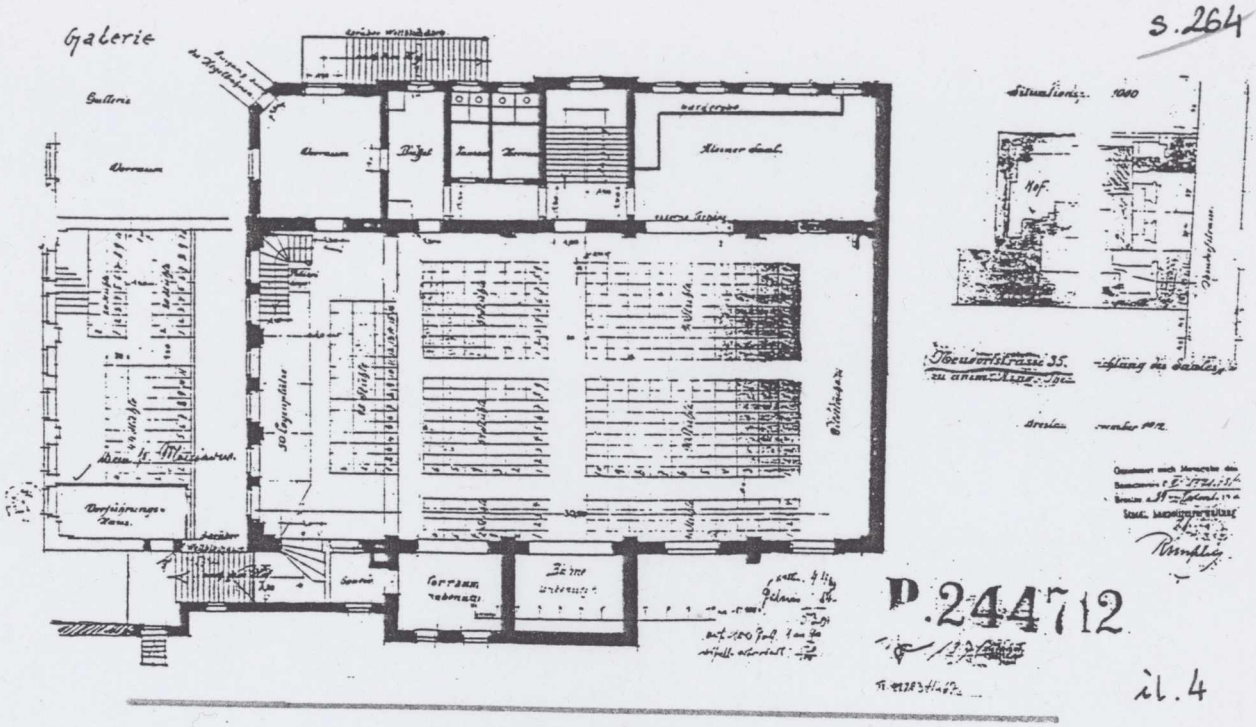
Galerie
Vorraum
Kleiner Saal
Neuvorstrasse 35.
Hof
Vorführungs-Haus
Vorraum
Bühne
P.244712

il. 4

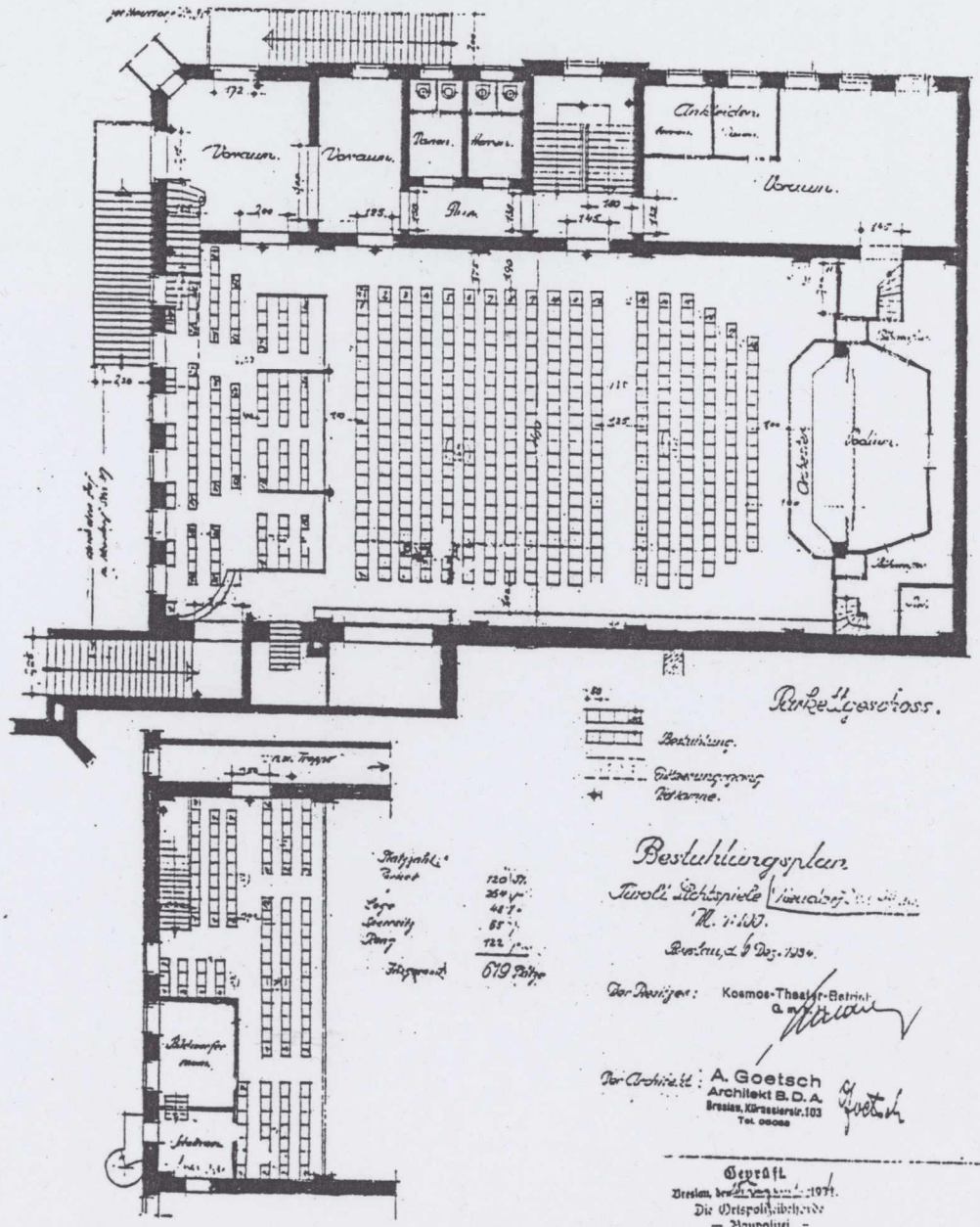
Vorraum
Vorraum
Ankleiden
Vorraum
Parkettgeschoss.
Bestuhlung
Bestuhlungsplan
Tivoli Lichtspiele
Breslau, d. 6 Dez. 1934.
Der Besitzer: Kosmos-Theater-Betrieb
Der Architekt: A. Goetsch
Architekt B.D.A.
Breslau, Kürassierstr. 103
Tel. 06088
Geprüft
Die Ortspolizeibehörde
Baupolizei
Ranggeschoss.
P.16.35

il. 5

DER WEIDENDAMM

DER WEIDENDAMM

I. **Adres**: *Am Weidendammm* 1, (ul. Na Grobli)

II. **Okres działalności**: pocz. XIX w. - ?

III. **Pozostałe nazwy**: -

IV. **Elementy składowe założenia**:

pocz. XIX w. - kawiarnia (w drewnianym budynku) z obszernym ogrodem przy nadbrzeżu Oławy; brak danych na temat wyposażenia ogrodu,

V. **Projektanci**: - Nie ustalono.

VI. **Literatura**:

1. E. MORGENSTERN, *Fuehrer...*, s. 51

VII. **Źródła ikonograficzne**:

1. *Der Weidendamm ein Lustort bei Breslau*, miedz. kolorowany, autor nieznany, ok. 1830 r., MN Wr, Zb. Graf., sygn. VII-824
2. Plany Wrocławia: - J. F. Endlera, 1808 r.,
   - G. Grussona, ok. 1828 r.; MN Wr., Zb. Graf,
   - J. Schneidera, 1850 r.; BU Wr, Zb. Kart., sygn. 3399 II.C
   - A. Hoffmanna, 1865 r.; ABmW

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia J. F. Endlera, 1808 r.
2. Fragment planu G. Schuberta, ok. 1828 r.;
Ze zbiorów graficznych MN we Wr.,
3. Budynki wchodzące w skład zespołu, widok zza Oławy.
Miedz. kolorowany, ze zbiorów graf. MN we Wr.

IX. **Stan zachowania**: - Nie istnieje.

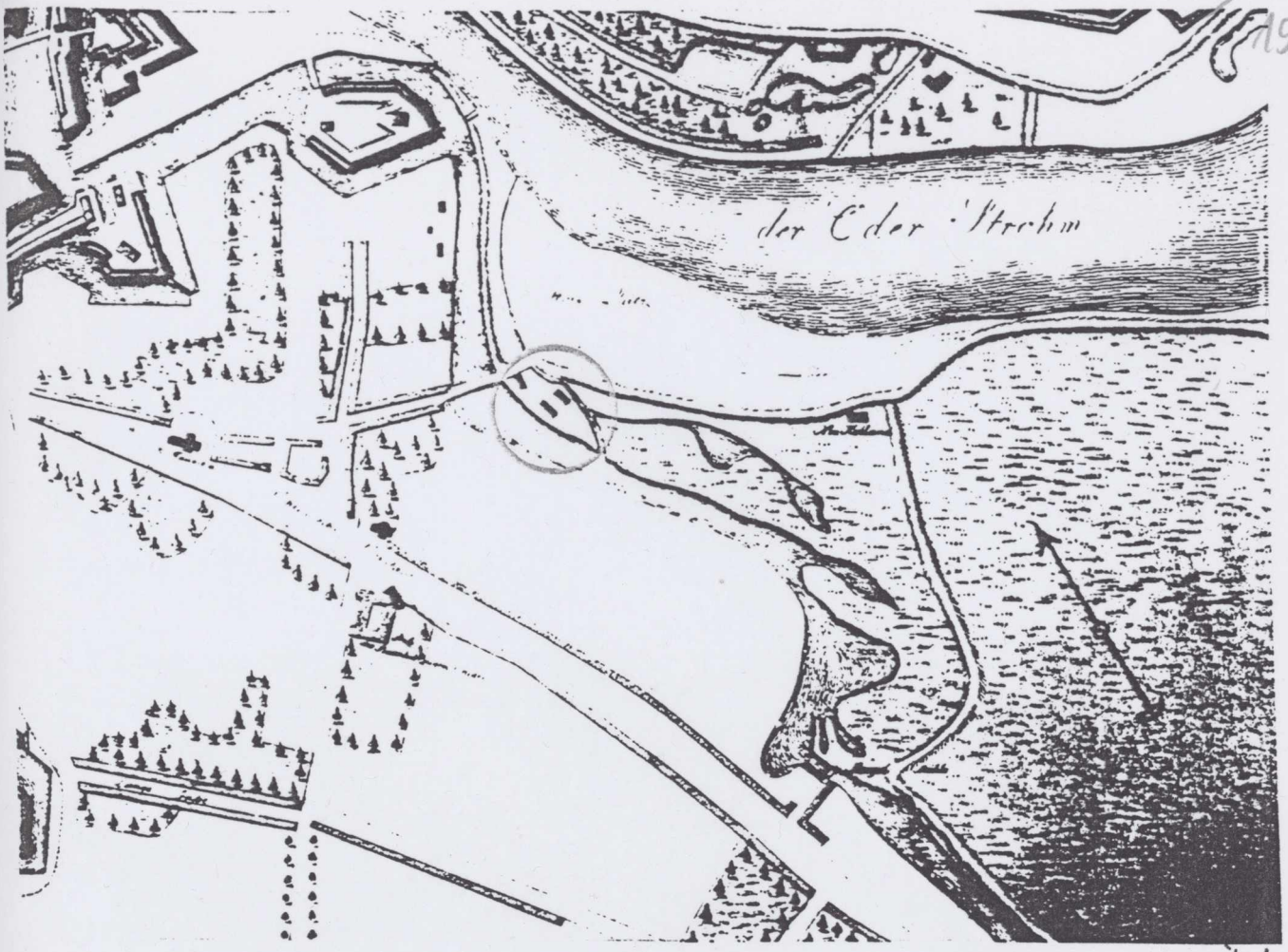
der Oder Strohm

il. 1

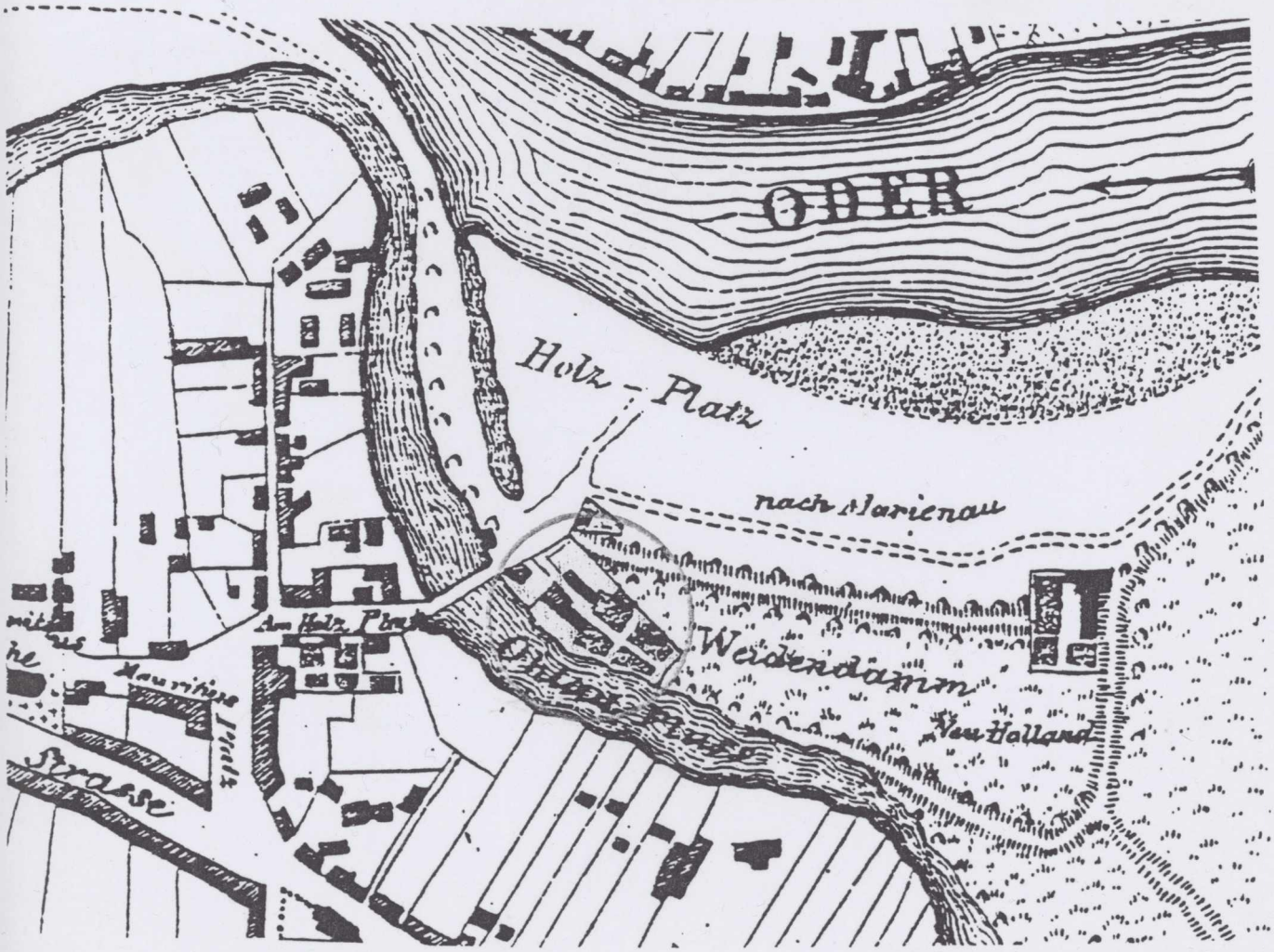
ODER
Holz-Platz
nach Marienau
Weidendamm
Neu Holland
Strasse

il. 2

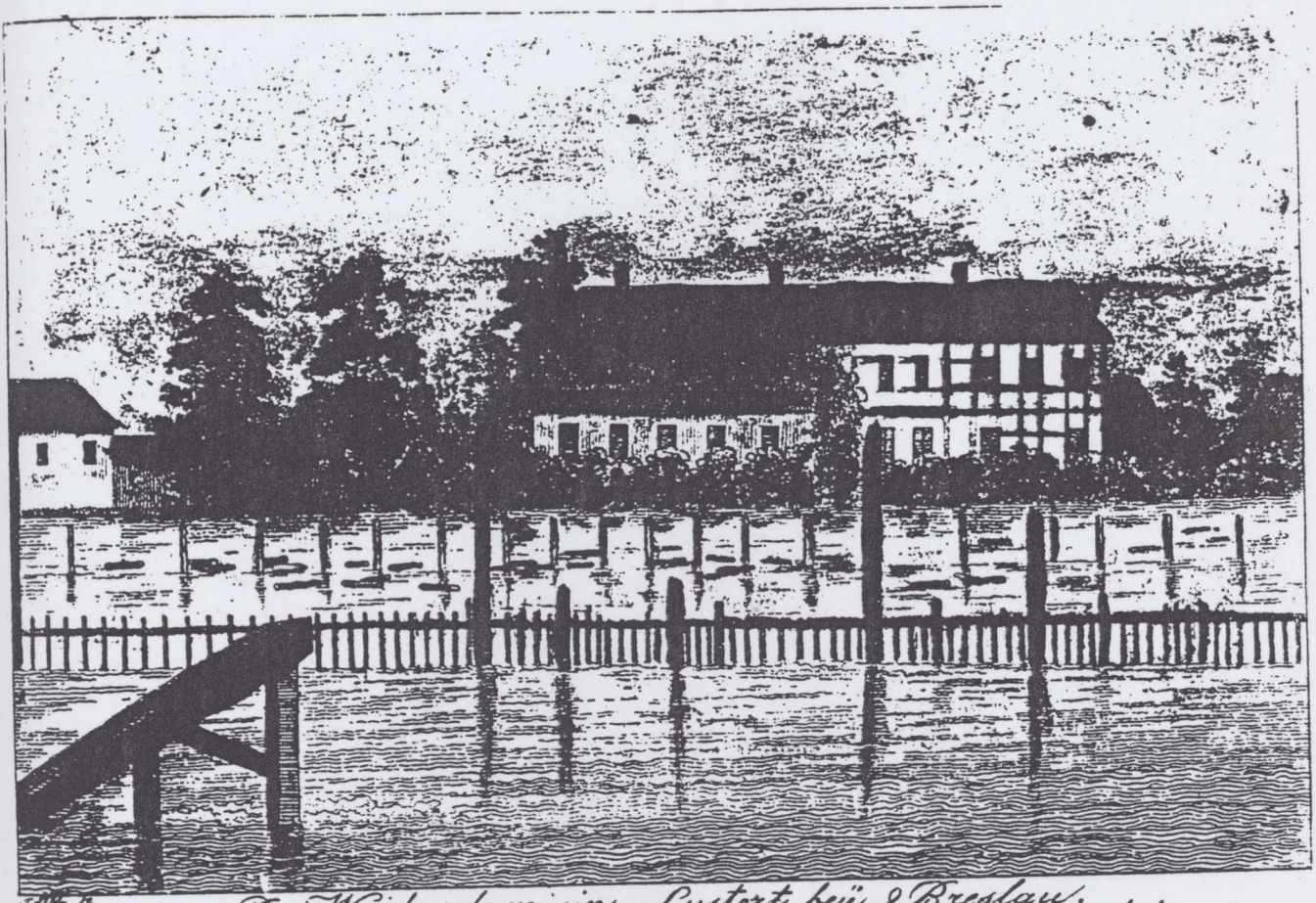

Der Weidendam ein Lustort beÿ Breslau
den Hochgebohren, Hoch und Wohlgebohren, Hochwohlgebohren
Wohlgebohren, Hochgelahrte, Hochedelgebohren
Stammgästen gewidmet.

il. 3

157

NEU HOLLAND

158
s. 268

NEU HOLLAND

I. **Adres**: *Am Weidendamm* 4, (ul. Na Grobli)

II. **Okres działalności**: pocz. ~~XIX~~ w. - ? 1782 r. (za Scheurmann

III. **Pozostałe nazwy**: -

IV. **Elementy składowe zespołu**:

pocz. XIX w. - kawiarnia i sala do tańca, za nią ogród; całość otoczona groblą obsadzoną dębami; w ogrodzie koncerty; brak danych o urządzeniu ogrodu,
1876 r. - sala bilardowa obok kawiarni,

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**: - Nie ustalono.

VI. **Literatura**:

1. M. MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 160, 161
2. F. NOSSELT, *Breslau...*, s. 412, 413, 415
3. F. ROESELT, *Breslau...*, s. 270
4. G. ROLAND, *Vollstaendige...*, s. 441
5. M. VOGT, C. KRONE, *Breslau...*, s. 71
6. Schmidt s. 247 7. Scheurmann S. 1902,

VII. **Źródła ikonograficzne**:

1. Plany Wrocławia: - J. F. Endlera, 1808 r.
- I. D. Grussona, 1827 r., (MN Wr, Zb. Graf., sygn. VII-824)
- J. Schneidera, 1850 r. (BU Wr., Zb. Kart., sygn. 3399 II. C)
- A. Hoffmanna, 1865 r. (ABmW)

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia J.F. Endlera, 1808 r.
2. Fragment planu Wrocławia G. Schuberta, ok. 1828 r.
3. Plan sytuacyjny założenia;
1868 r., ABmW, sygn. 1200/68

IX. **Stan zachowania**: - nie istnieje

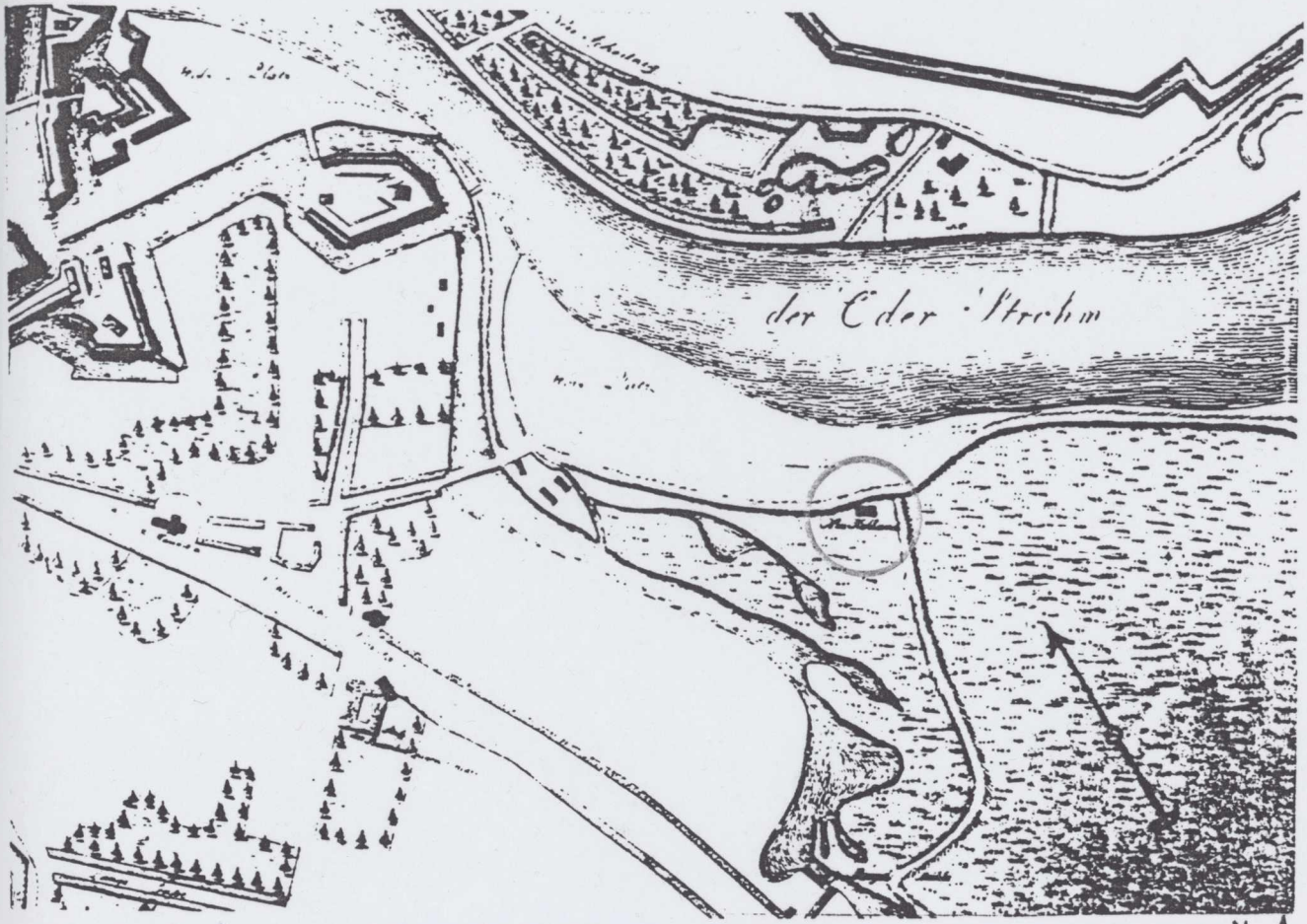
der Oder Strohm

il. 1

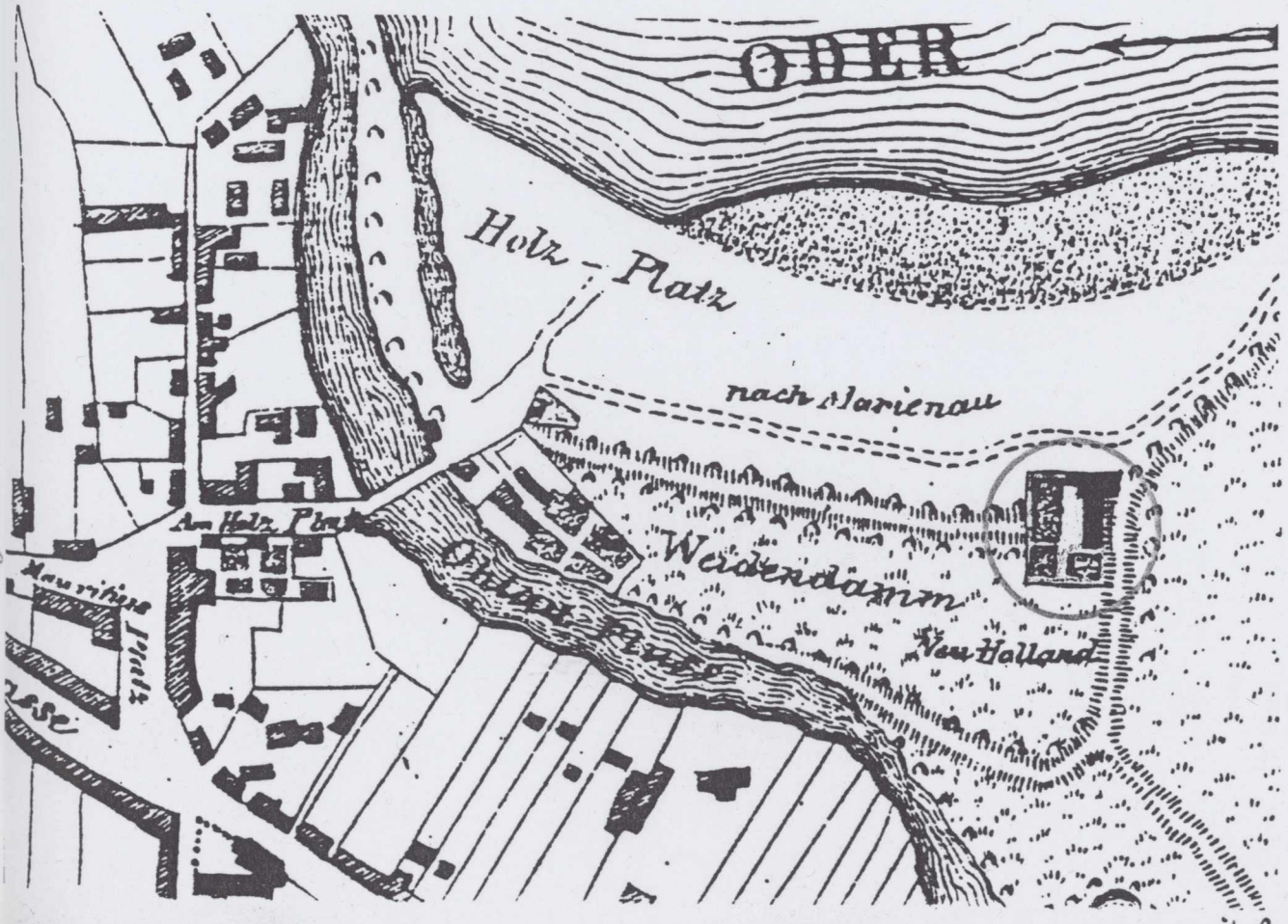
ODER
Holz - Platz
nach Marienau
Wiesendamm
Neu Holland

il. 2

KONZERTHAUS KROTER

KONZERTHAUS KROTER

I. Adres: *Weidendamm* 9 (40/44), [ul. Na Grobli]

II. Okres działalności: 1874 r. ? - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: -

IV. Elementy składowe założenia:

1874 r. - ogród, w którym kolumnada,
przed 1878 r. - restauracja,
1978 r. - budynek z dwiema salami dobudowany do dawnej restauracji,
1899 r. - nowy budynek restauracyjny,
1905 r. - pawilon orkiestrowy w ogrodzie,
1919 r. - scena muzyczna w głównej sali,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- Hugo Daum, architekt
1898 r., proj. nowego budynku restauracyjnego;
1905 r., proj. ogrodowego pawilonu muzycznego

VI. Literatura:

1. G. HALLAMA, *Breslau...*, s. 10

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 968.
2. *Fuehrer durch Breslau*, s. 31,32

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Plan sytuacyjny A. Hoffmanna, 1865 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Projekt kolumnady;
1874 r., ABmW,
- właściciel: Thielscher
- projektant: podpis nieczytelny
3. Projekt budynku wielofunkcyjnego, elewacja, przekrój podłużny;
1878 r., ABmW, sygn. H.O. 213.78
- właściciel: Thielscher
- projektant: podpis nieczytelny
4. Projekt budynku wielofunkcyjnego, rzut, przekrój poprzeczny;
1878 r., ABmW, sygn. H.O. 213.78
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
5. Projekt nowego budynku wielofunkcyjnego, elewacja, plan;
1898 r., ABmW, sygn. H.P. 740/93
- właściciel: G. Hasse, browarnik
- projektant: Hugo Daum, architekt

- projektant: Hugo Daum, architekt
6. Projekt nowego budynku wielofunkcyjnego, elewacje;
1898 r., ABmW, sygn. H.P. 740/93
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
7. Widok budynku wielofunkcyjnego od strony ulicy, fot. z początku XX w.
8. Widok budynku wielofunkcyjnego od strony ogrodu, fot. z początku XX w.
9. Wnetrze głównej sali, fot. z początku XX w.
10. Plan sytuacyjny założenia;
1904 r., ABmW, sygn.
11. Projekt letniej sceny muzycznej;
1905 r., ABmW, sygn. P.728.04
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.
12. Plan sytuacyjny założenia;
1904 r., ABmW, sygn. P, 728.04
13. Projekt podium dla muzyków w dużej sali;
1919 r. ABmW, sygn. P.270.19
- właściciel: j. w.
- projektant: Hermann Stricher, cieśla

IX. Stan zachowania: - nie istnieje.

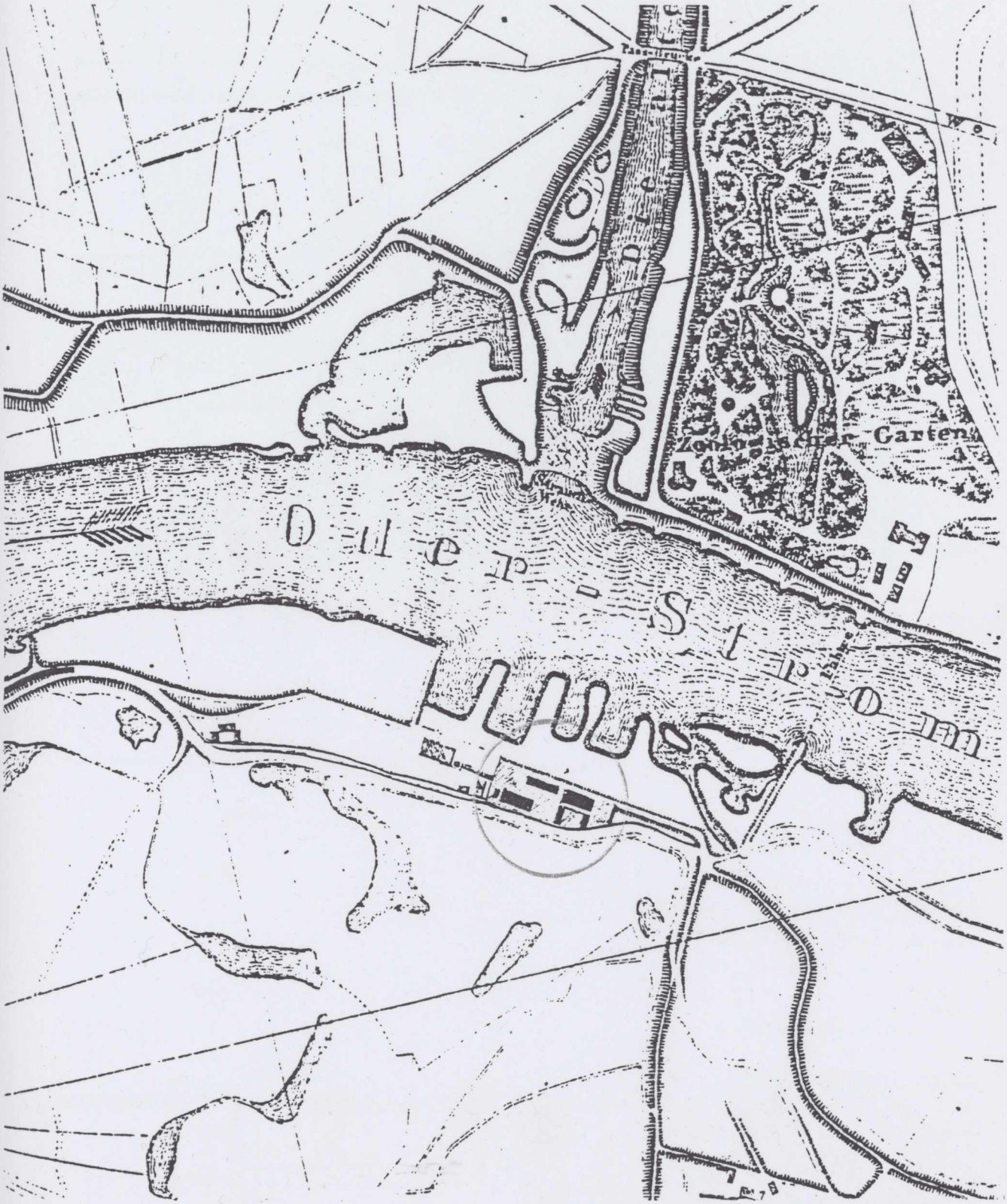

il. 1

H. O. 213. 78

Ansicht von der Oderseite

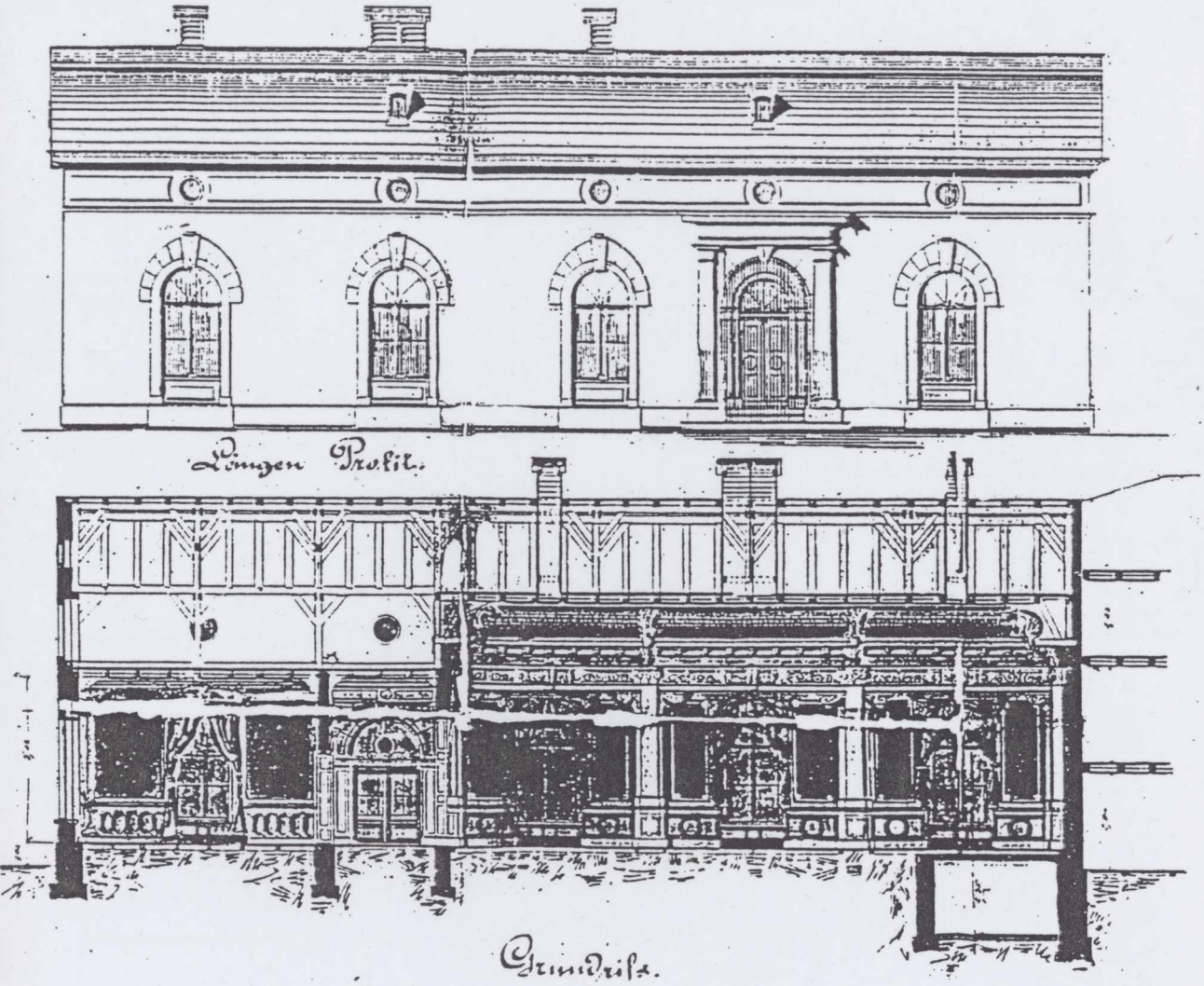

il. 2

Zeichnung

zum

Bau eines Saales für Herrn Tilsch auf dem Weidendam hierselbst sub No 9.

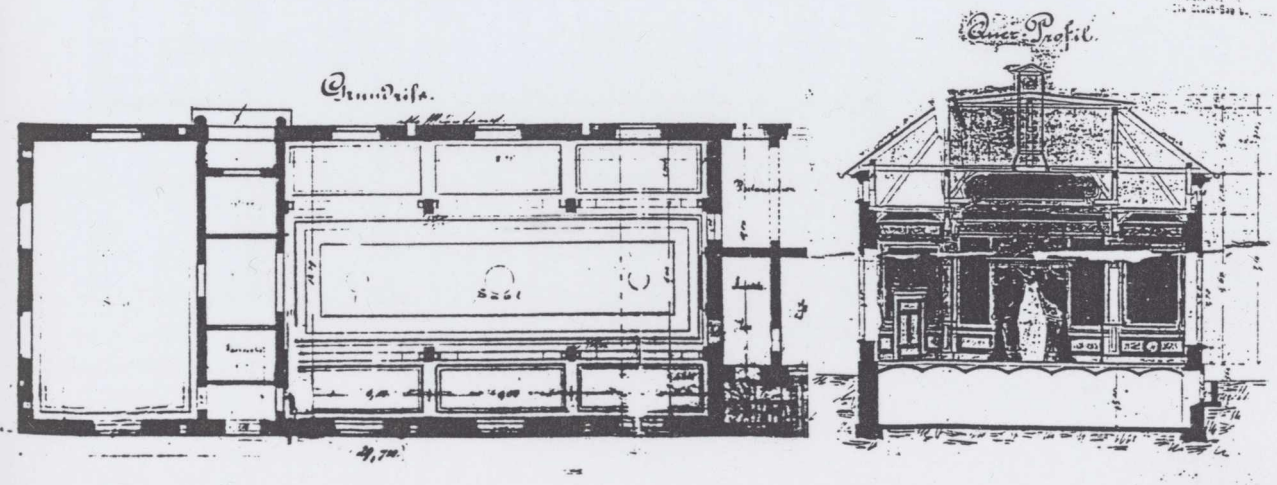

il. 3

Zeichnung

zu m. Erweiterungsbau des Restaurationstocktes Weidendamm 1 u. 9
Herrn Brauereibesitzer Georg Haase, Breitestr. 1
hierselbst gehörig.

Ansicht

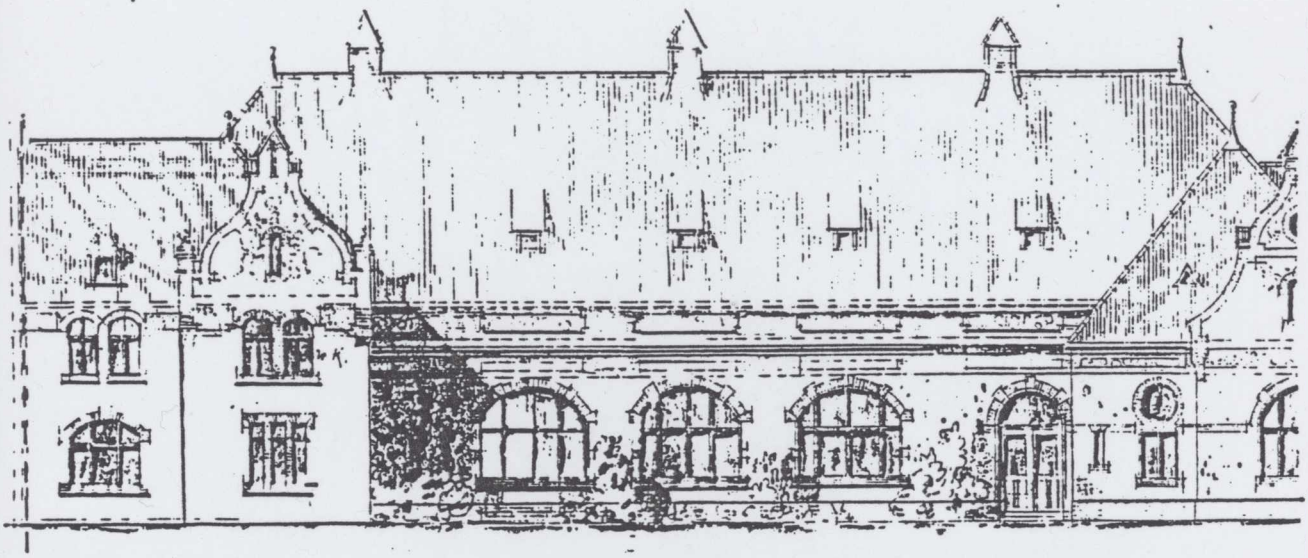

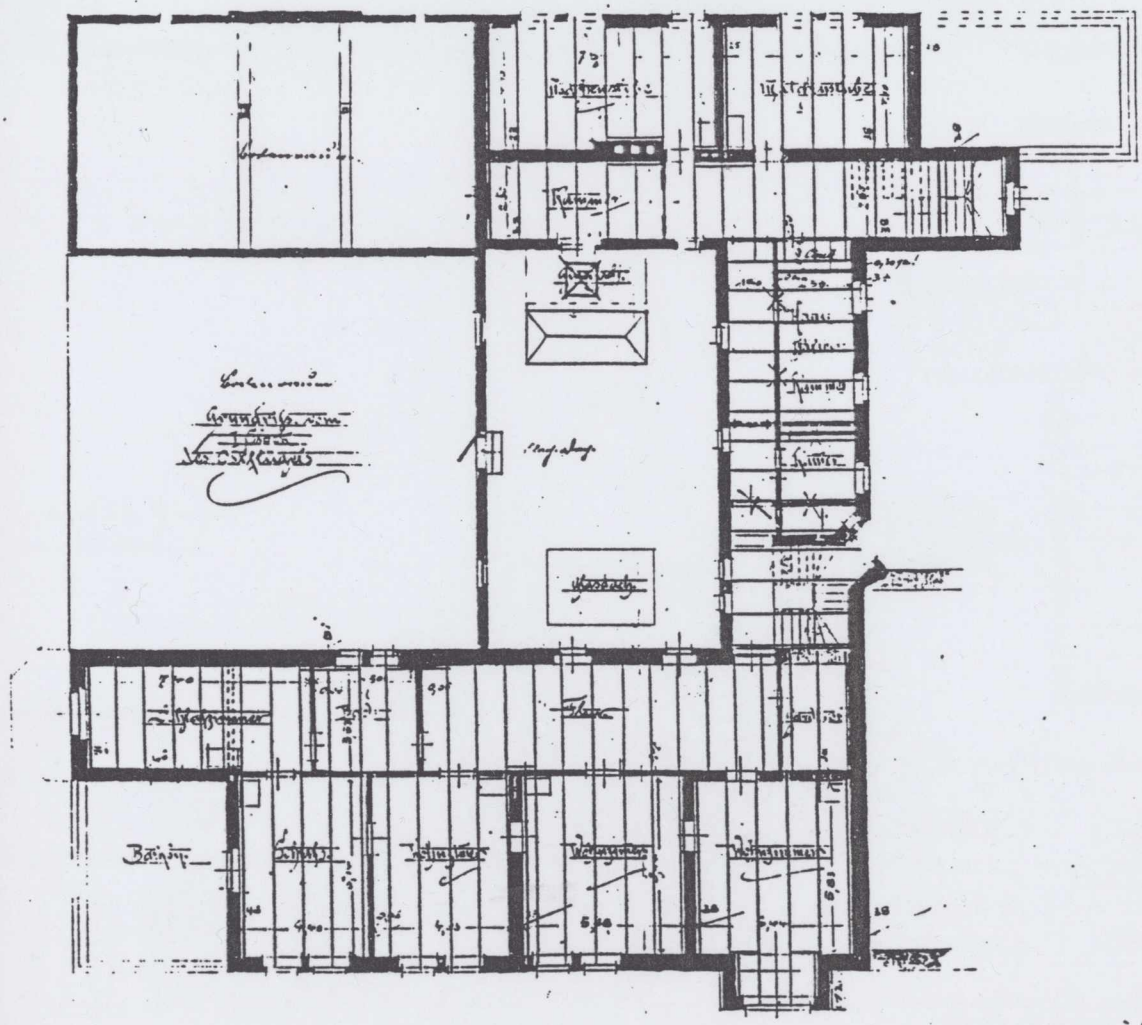

il. 4

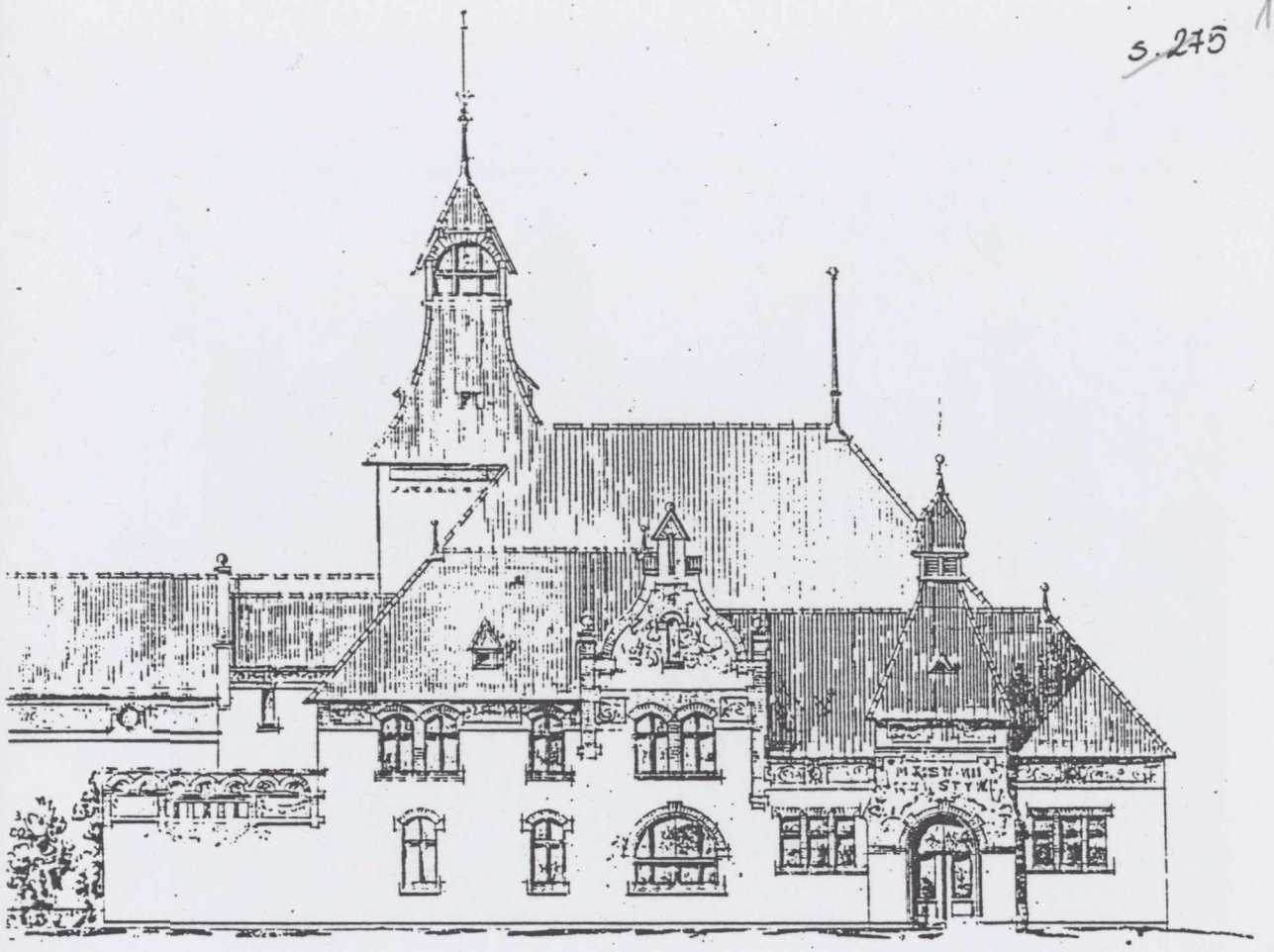

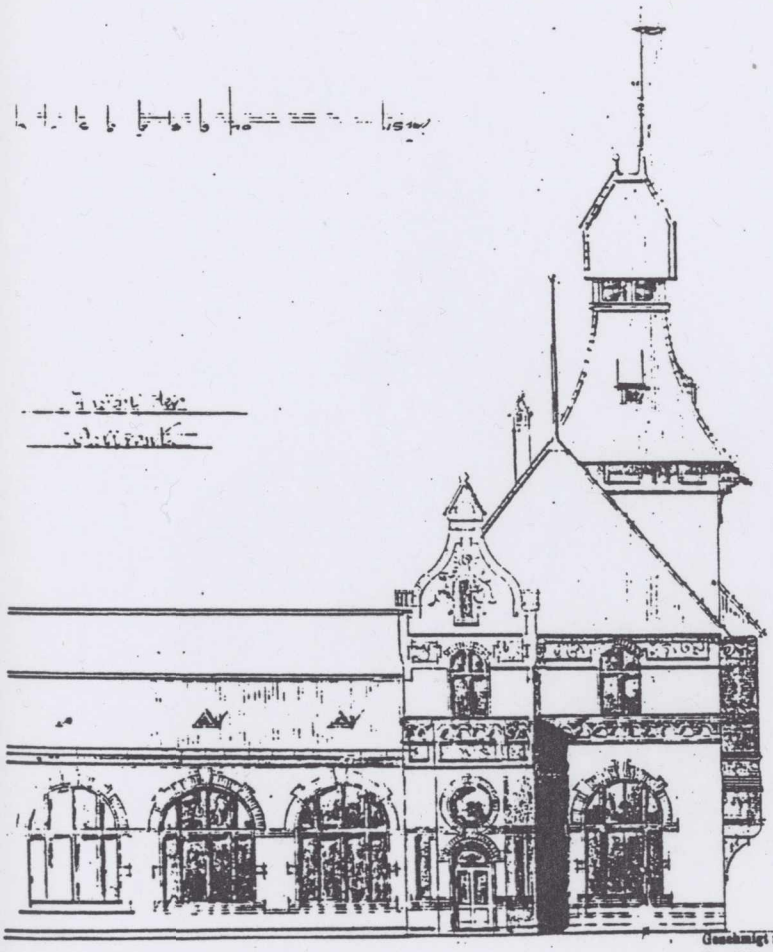

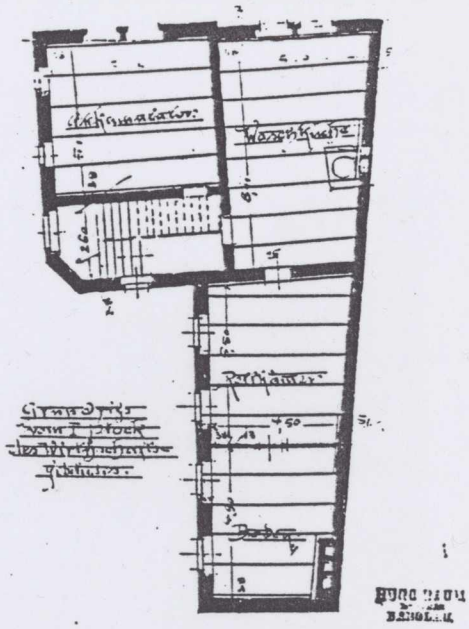

Breslau, den 18. Juni 1893.

Der Bauherr
Georg Haase
Brauereibesitzer
Breite-Str. 1

Der Bauleiter
[illegible]
Zimmermeister
Thiergarten-Str. 24/25

Breslau den 31ten Mai 1899
Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Die Stadt-Bau Deputation.
[illegible]

Genehmigt nach Massgabe des Bauscheines P I 146 5. 00.
Breslau, d. 19ten April 1900.
Staedt. Baupolizeiverwaltung.
J. A.
[illegible]

il. 5

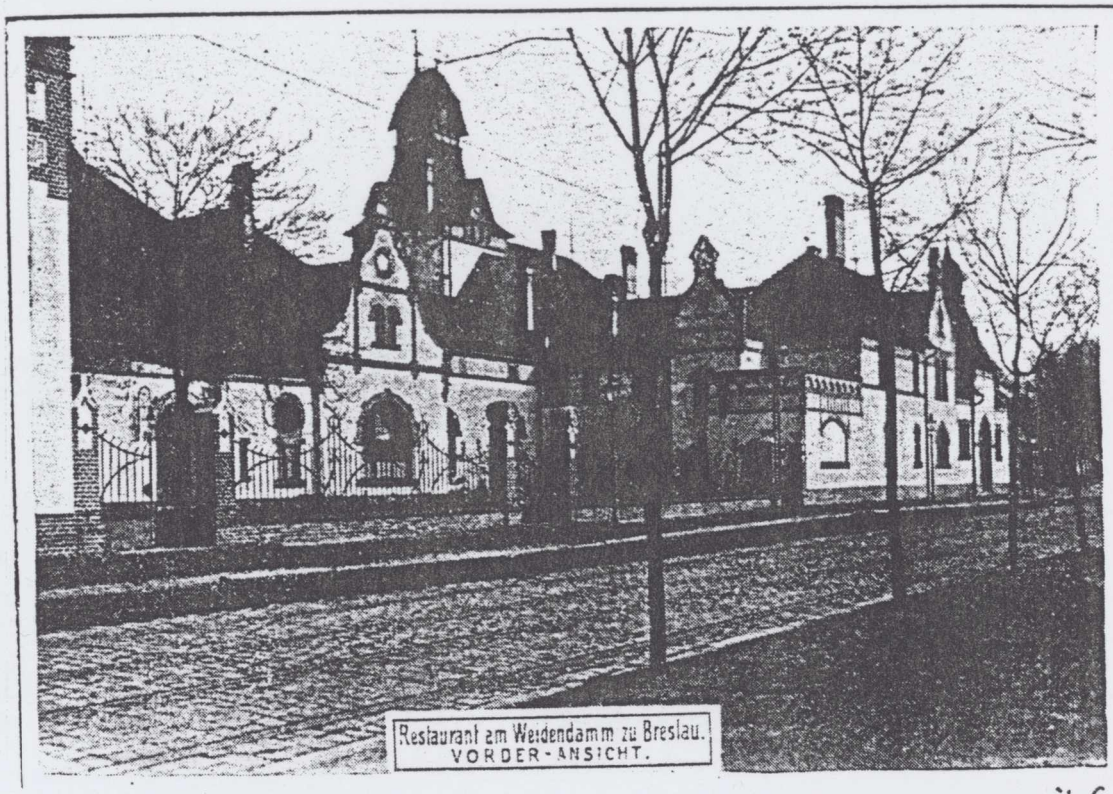
Restaurant am Weidendamm zu Breslau.
VORDER-ANSICHT.

il.6

Rück-Ansicht.

il.7

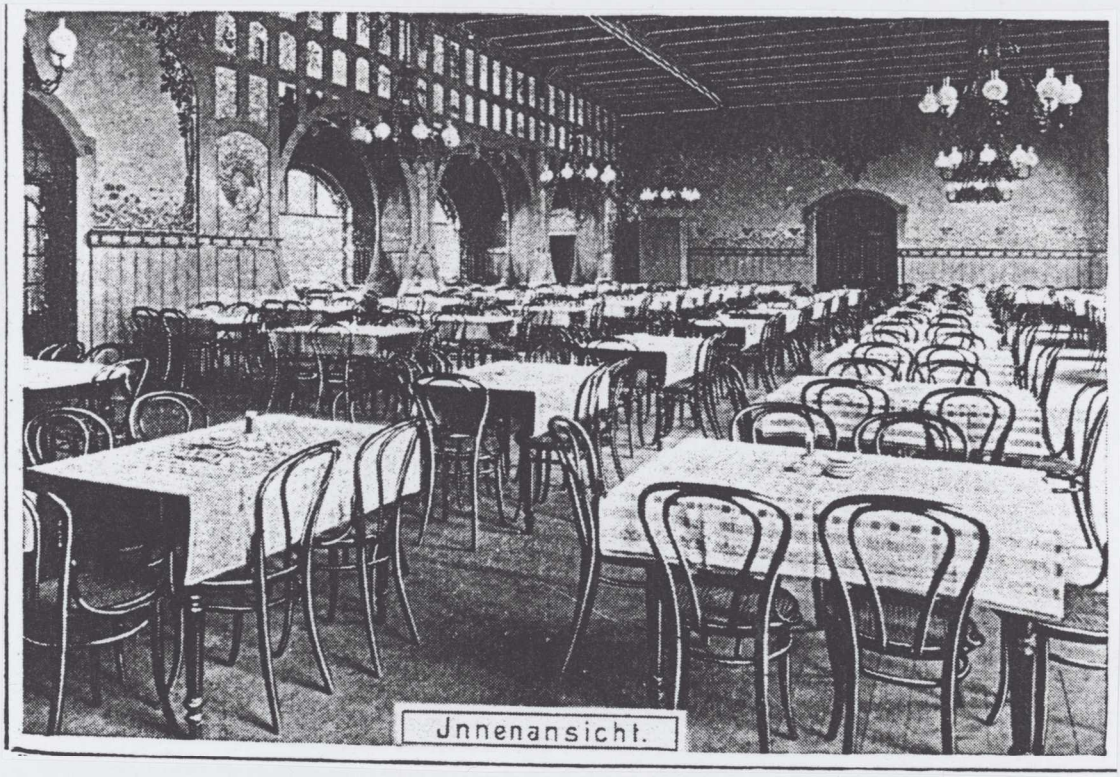

Innenansicht.

il. 8

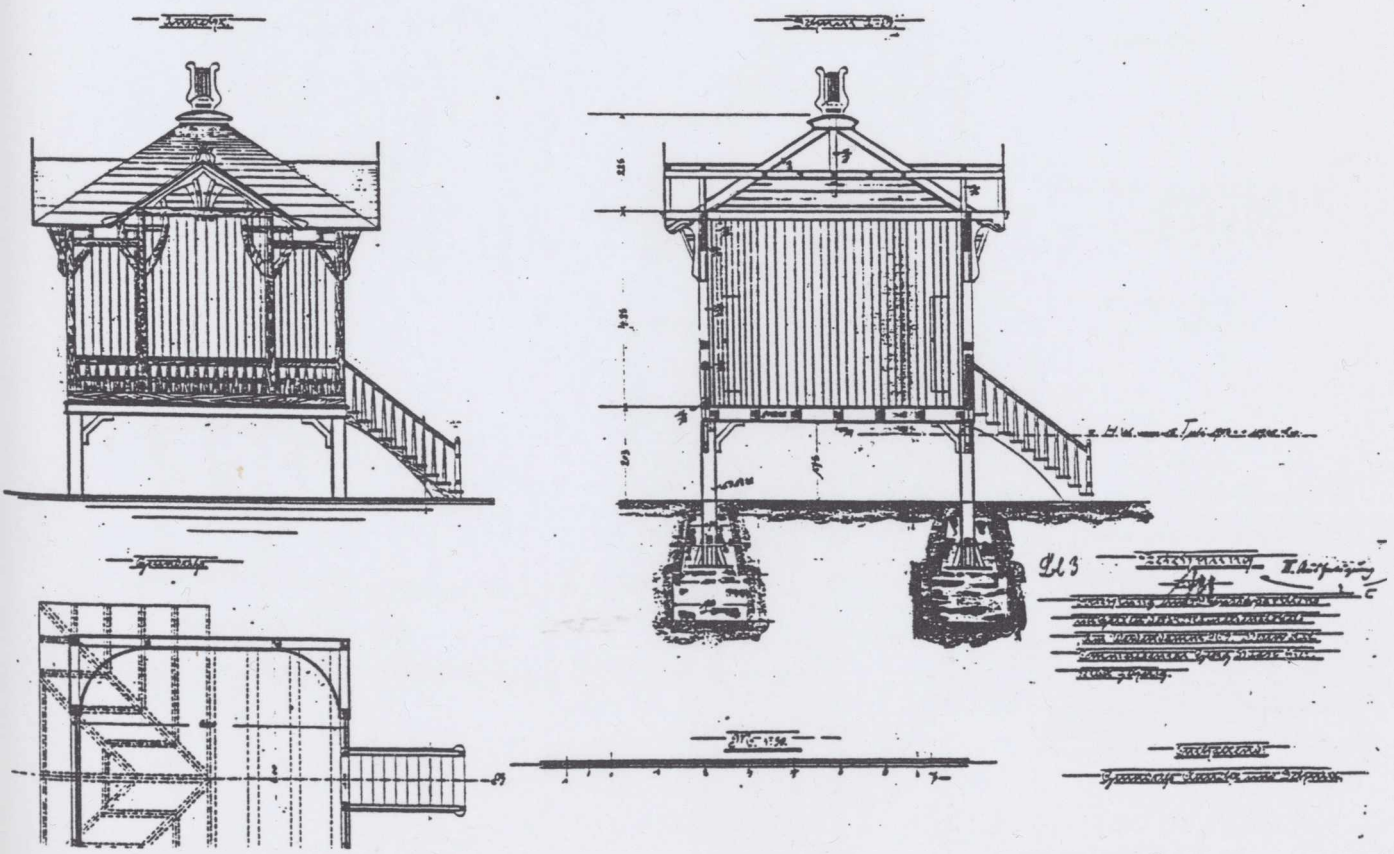

il. 9

Kgl. Baupolizei BRESLAU

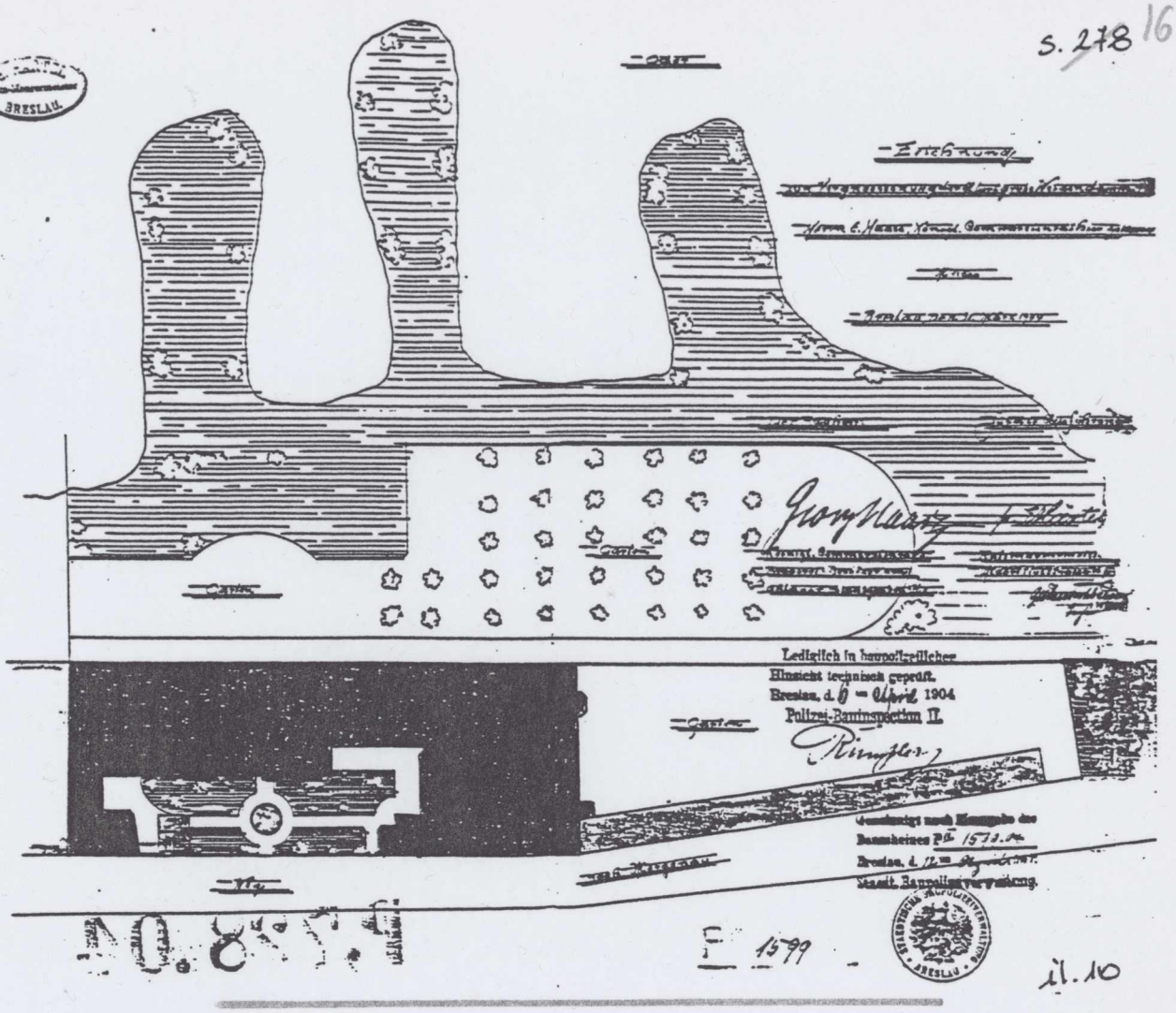
Ostseite
Zeichnung
Ansicht der Westseite
Querschnitt
Grundriss
Ansicht der Südseite
Ansicht der Nordseite
Ansicht der Ost

Wappenhof-Morgenau

Endstation der Elektrischen Strassenbahn. — Fernspr. 8907.

Schönstes Vergnügungs-Etablissement.

Gesellschaftssäle, Billardsaal mit 2 Billards. Ballsaal.

Jeden Sonntag: **Tanz-Vergnügen.** — Jeden Freitag: **Familien-Kränzchen.**
Idyllisch an der Oder gelegener Garten mit herrlicher Aussicht. Terrasse mit Kolonnaden.
Zur Abhaltung v. Vereinsfestlichkeiten besonders geeignetes Etablissement. **Otto Wirth.**

WAPPENHOF. VORDERANSICHT

Wappenhof Morgenau

Endstation der Elektrisch. Strassenbahn, Linie Gräbschen-Morgenau.

Inhaber: Otto Wirth.

Schönstes Vergnügungs-Etablissement mit ca. 1100 □m grossem Ballsaal.

Herrlich am Oderstrande gelegener Garten mit Terrasse und Kolonnaden.

Jeden Sonntag: **Fest-Tanz.**

Jeden Freitag: **Tanz-Kränzchen.**

ETABLISSEMENT WAPPENHOF

I. Adres:*Weidendamm* 14/16, (ul. Na Grobli)

II. Okres działalności: 1881 r. - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: -

IV. Elementy składowe założenia:

1881 r. - kawiarnia i sala do tańca, za nimi ogród,
1908 r. - sala koncertowa (1270 miejsc),

V. Projektanci ważniejszych inwestycji:

- Richard Wittke, architekt
1908 r., proj. rozbudowy budynku o salę koncertową;
- Kurt Langer, architekt
1916 r., proj. rozbudowy budynku;
- Walter Franzky, architekt
1937 r., proj. rozbudowy budynku;

VI. Literatura:

1. G. HALLAMA, *Breslau*...s. 10
2. E. MORGENSTERN, *Fuehrer*..., s. 51

VII..Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3024
2. Plan Wrocławia, 1908 r., (ABmW).

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1908 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Plan sytuacyjny pod rozbudowę zespołu o salę koncertową;
1908 r., ABmW, sygn. P.471,08
- właściciel: Gustaw Wirth,
- projektant: Richard Wittke
3. Rysunek elewacji budynku do projektu godła;
1916 r. , ABmW, sygn. P.180,16
- właściciel: Gothard v. Wallenebrg-Pachaly, *Breslauer Union-Brauerei*
4. Plan parteru budynku wielofunkcyjnego, projekt instalacji elektrycznej;
1919 r., ABmW, sygn. P.486,19
5. Widok założenia od strony *Weidendamm*;
Z papieru firmowego *etablissement*; zbiory ABmW

IX. Stan zachowania: - nie istnieje.

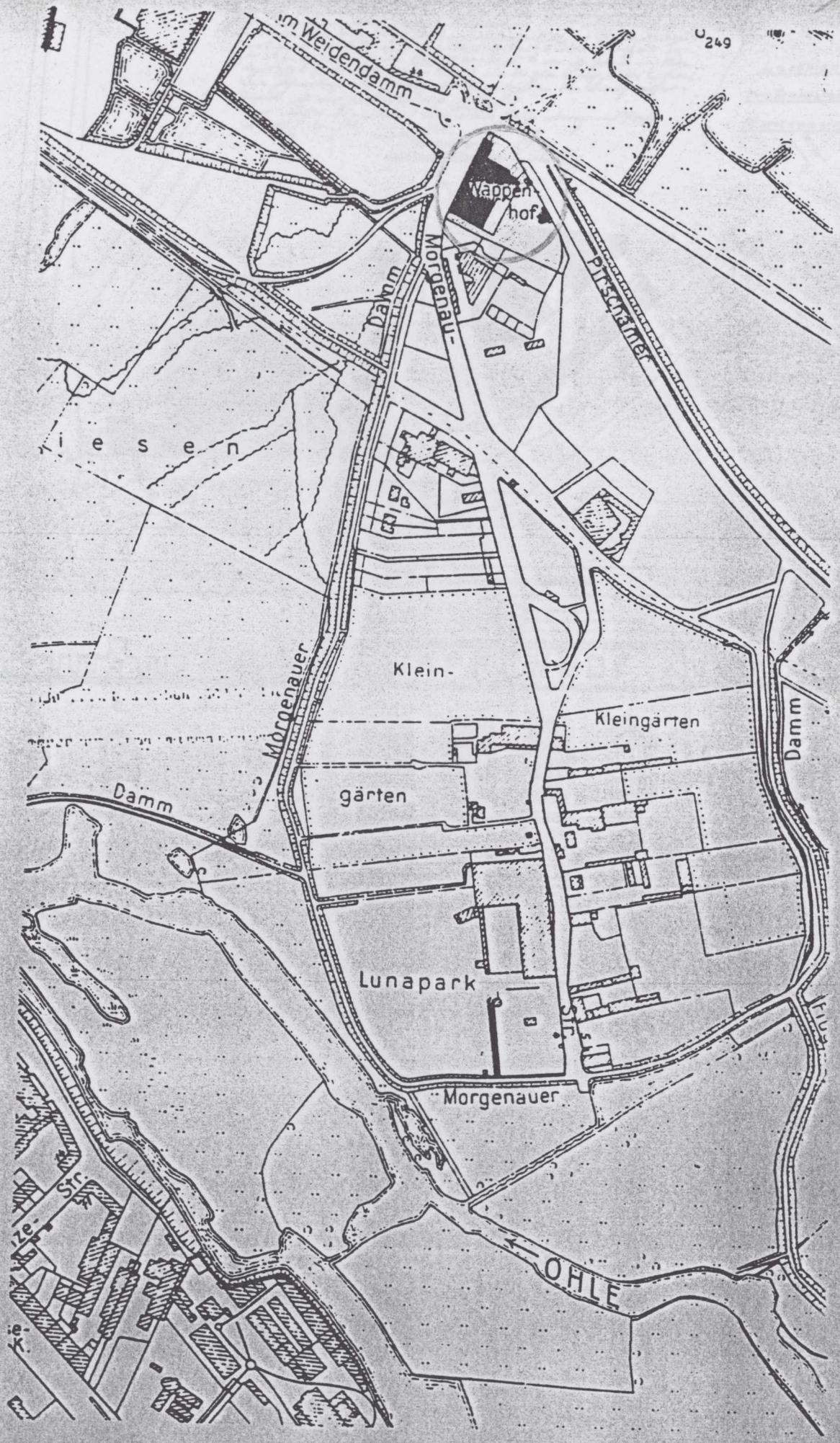
Weidendamm
U249
Wappenhof
Morgenauer Damm
Pirschamer
Klein-
gärten
Kleingärten
Damm
Morgenauer
Damm
Lunapark
Morgenauer
OHLE

Abb. 1

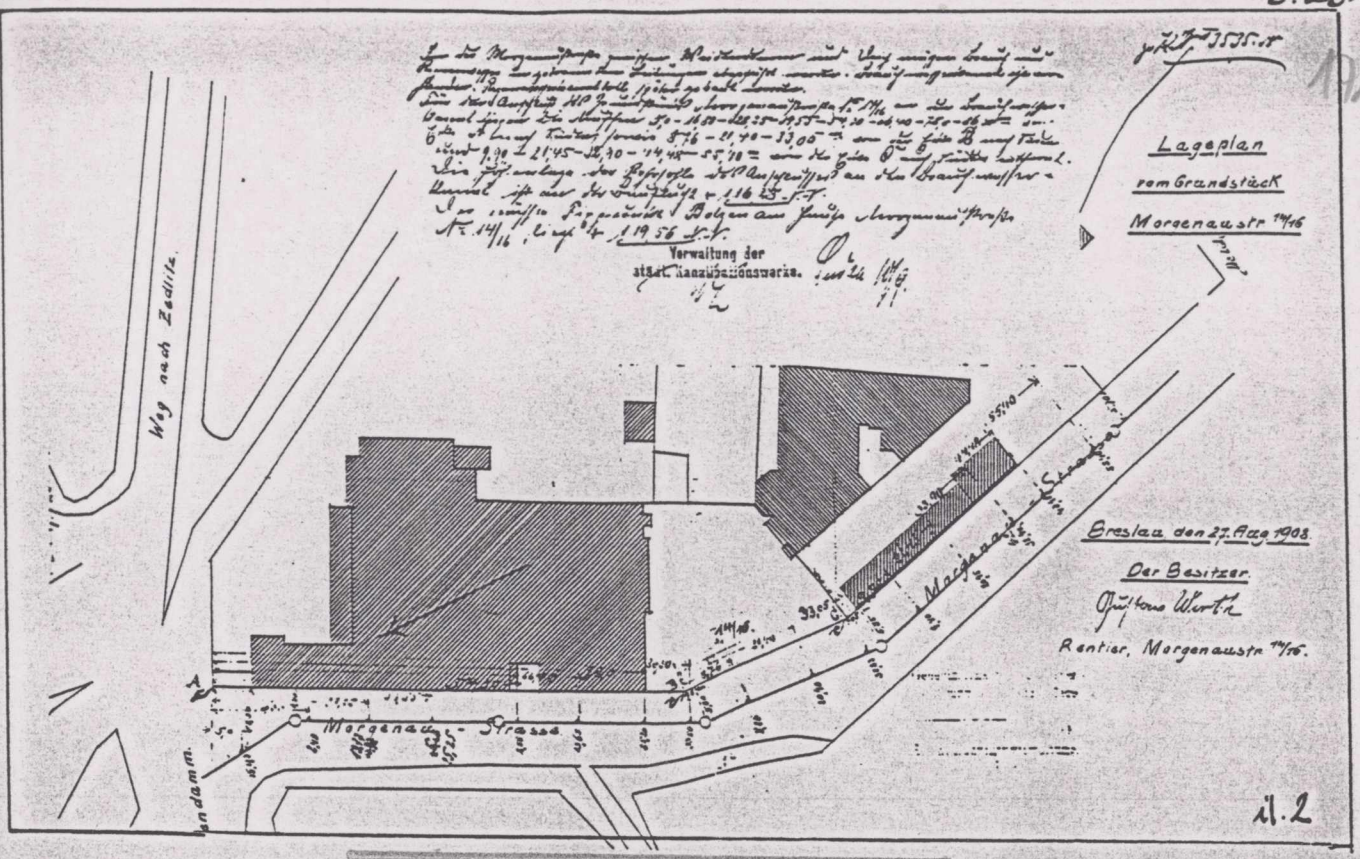
Lageplan
vom Grundstück
Morgenaustr 14/16
Weg nach Zedlitz
Morgenau-Strasse
Breslau den 27. März 1903.
Der Besitzer.
Gustav Wirth
Rentier, Morgenaustr 14/16.

il. 2

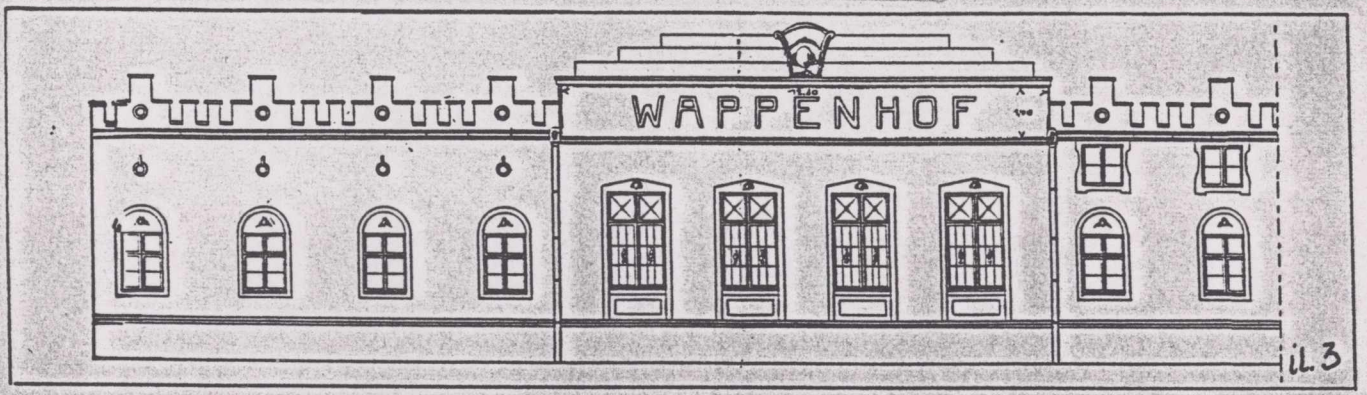
WAPPENHOF

il. 3

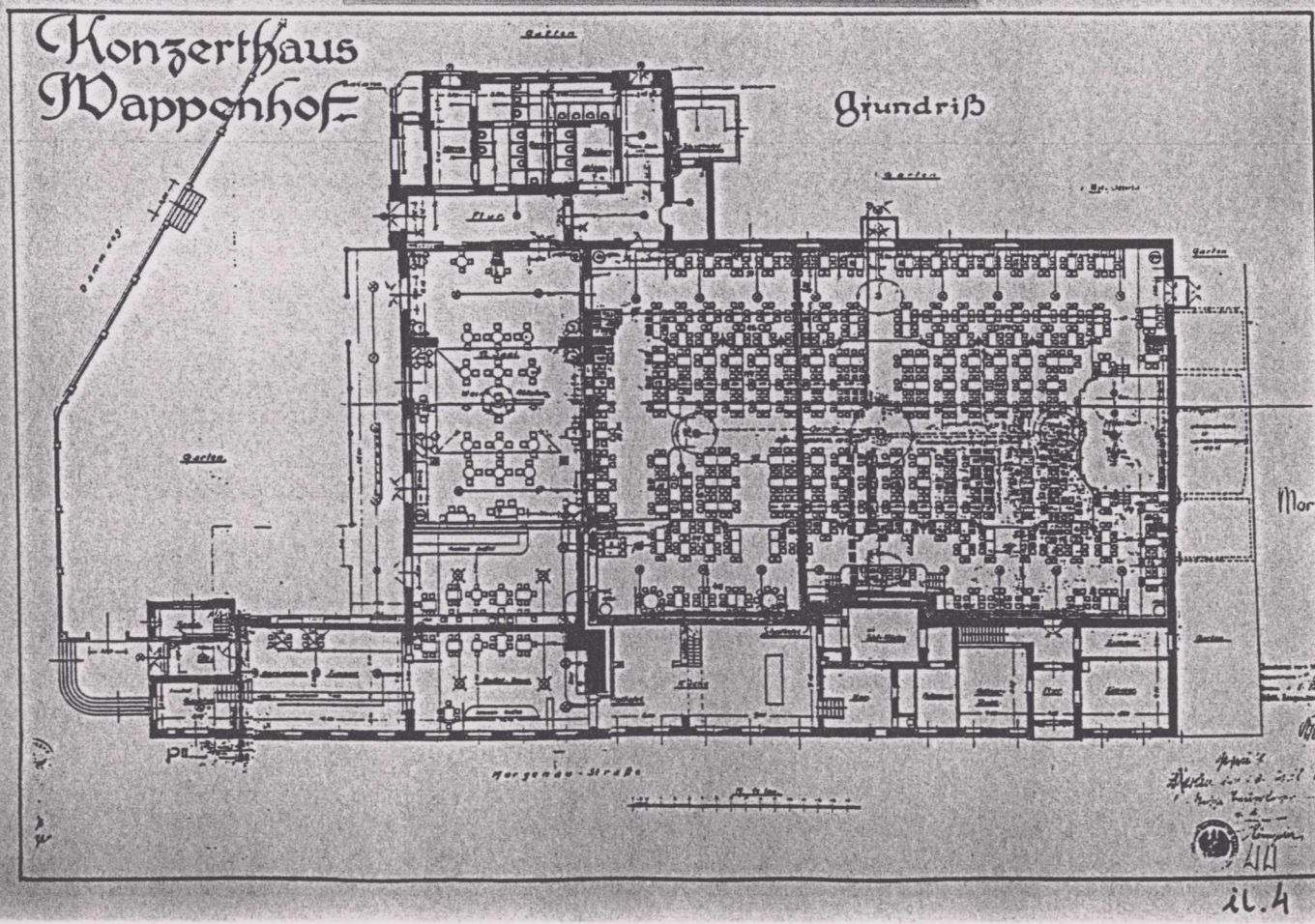
Konzerthaus
Wappenhof
Grundriß
Garten
Morgenau-Straße

il. 4

„Rosengarten“
Bes.: Bruno Hopf
Morgenaustraße 12
Telefon Ring Nr. 1813
3 Minuten von der Endstation der Linie 11
Jeden Sonntag, Montag und Freitag Tanz
Sonnabend Vereinskränzchen

„Rosengarten“
Bes.: Bruno Hopf
Morgenaustraße 12
Telefon Ring Nr. 1813
3 Minuten von der Endstation der Linie 11
Jeden Sonntag, Montag und Freitag Tanz
Sonnabend Vereinskränzchen

„Rosengarten“
Bes.: Bruno Hopf
Morgenaustraße 12
Telefon Ring Nr. 1813
3 Minuten von der Endstation der Linie 11
Jeden Sonntag, Montag und Freitag Tanz
Sonnabend Vereinskränzchen

ETABLISSEMENT ROSENGARTEN

I. Adres: *Morgenaustr 28 e,* (ul. Rakowiecka)

II. Okres działalności: ? - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: -

IV. Elementy składowe założenia:

przed 1921 r. - w obrębie jednego budynku: sala do tańca (300 osób), kawiarnia z podium dla muzyków (300 osób), sala bilardowa (30 miejsc), bufet (40 miejsc); obok nieduży ogród z kręgielnią i kolumnadą,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji: - nie ustalono.

VI. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3018.
2. Plany Wrocławia: z 1908 r., (ABmW)

VII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1909 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Plan sytuacyjny założenia;
1922 r., ABmW, sygn. P.957,22
3. Rozkład miejsc w pomieszczeniach zespołu;
1921 r., ABmW, sygn. P.1623.21

IX. Stan zachowania: - nie istnieje.

Städtische
Filter
Am Weidendamm
D.F.
249
Wappen-
hof
Morgenau-
Damm
Pirschamer
Holl a n d w i e s e n
Klein-
gärten
Kleingärten
Damm
Morgenauer
Damm
Diakonissen-
Anst. Bethanien
Feuer-
Sport-
wache
pl.
Volks-
schule
Lunapark
Morgenauer
Stolze-
Str.
OHLE
K. Luise-
Gedächtnis-K.
Brauerei

il. 1

S. 284
176

Morgenau-Strasse Morgenau Band I Nr. 3: Betrifft die aufdem Rummelplatz aufgestellten Buden:

Nr. 1. Fr. E. Schole. Wurst-Verkauf.
" 2. R. Gauder. Frucht-Eis.
" 3. O. Kolb. Wurst-Verkauf
" 4. R. Eschöbel. Schokoladen
" 5. H. Gromöller. Selter-Ausschank
" 6. G. Dreseler. Makaronen
" 7. Fr. Wabnik. Selter-Ausschank
" 8. Fr. Zeremeisel. Schokoladen

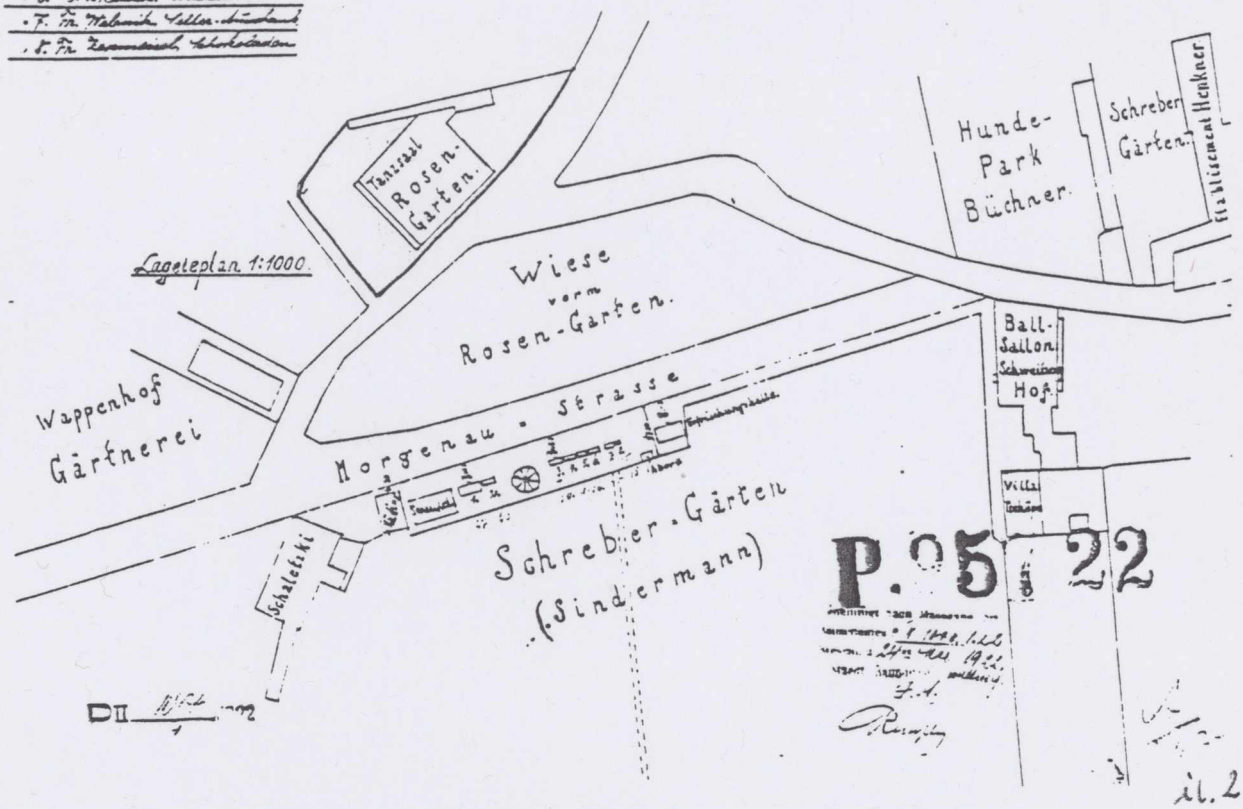

il. 2

Etablissement „Rosengarten" Morgenau.

il. 3

Nachweisung der Plätze in den Säälen.

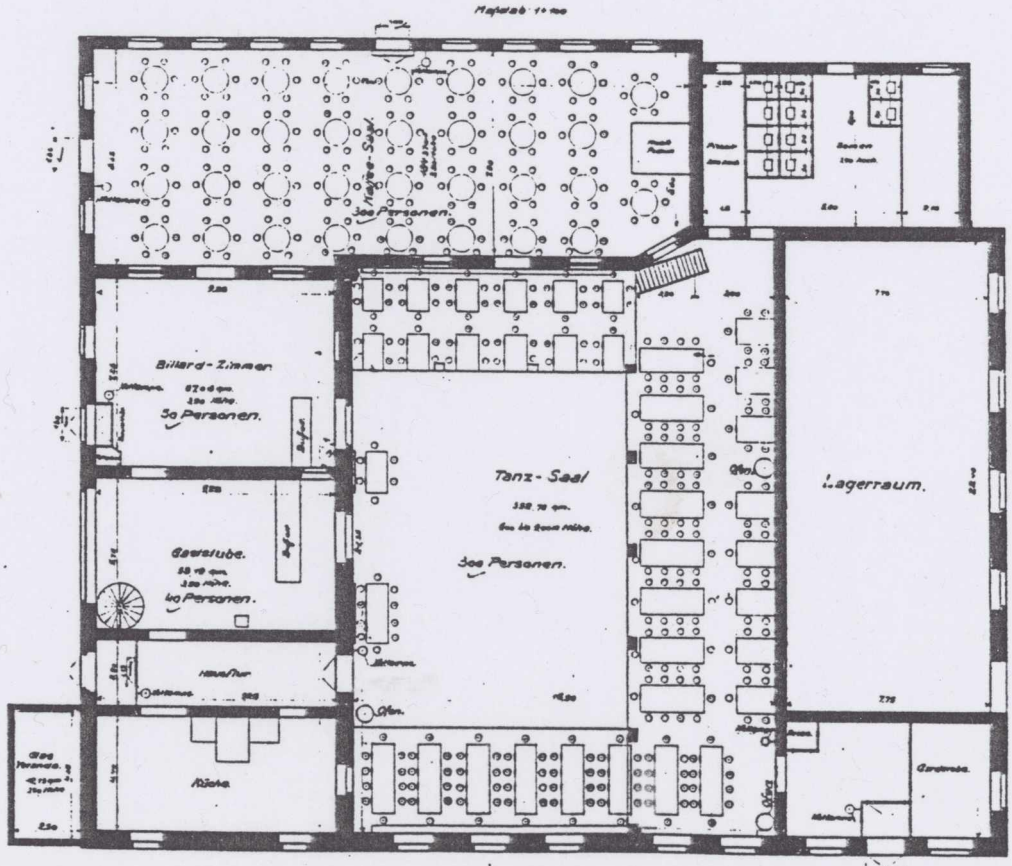

Morgenau Strasse.

Breslau, den November 1921.

P. 1623.21

ETABLISSEMENT SCHWEITZERHOF

ETABLISSEMENT SCHWEITZERHOF

I. Adres: *Morgenaustr* 2 (51), [ul. Rakowiecka]

II. Okres działalności: 1863 r. - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: -
- gościnna siedziba *Gesellschaft Schweitzerhof*

IV. Elementy składowe założenia:

1863 r. - w budynku głównym sala klubowa, za nią gospoda i mieszkania; w ogrodzie kręgielnia i kolumnada,
przed 1906 r. - za budynkiem głównym sala do tańca z podium dla muzyków; sali towarzyszy otwarta weranda,
1928 r.? - w części obszernego ogrodu znajduje się tzw. *Kleine Lunapark;* brak danych na temat jego wyposażenia,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji: - nie ustalono.

VI. Literatura: -

VII. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3024.
2. Plan Wrocławia, 1908 r. (ABmW).

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1909 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Projekt sali klubowej;
1863 r., ABmW, sygn. 116/63
- właściciel: Franz Schneider
- projektant: podpis nieczytelny
3. Plan sytuacyjny założenia;
1863 r., ABmW, sygn. 4629/63
- właściciel: j. w.
4. Plan pomieszczeń budynku głównego założenia, schemat ewakuacyjny;
1905 r., ABmW, sygn. P.668.06
- właściciel: J. Tschoepe, browarnik
- projekt: J. Herzig, mistrz murarski
5. Plan sytuacyjny;
1928 r., ABmW, sygn. P.595,28
- właściciel: spadkobiercy Tschoepe

IX. Stan zachowania: - nie istnieje.

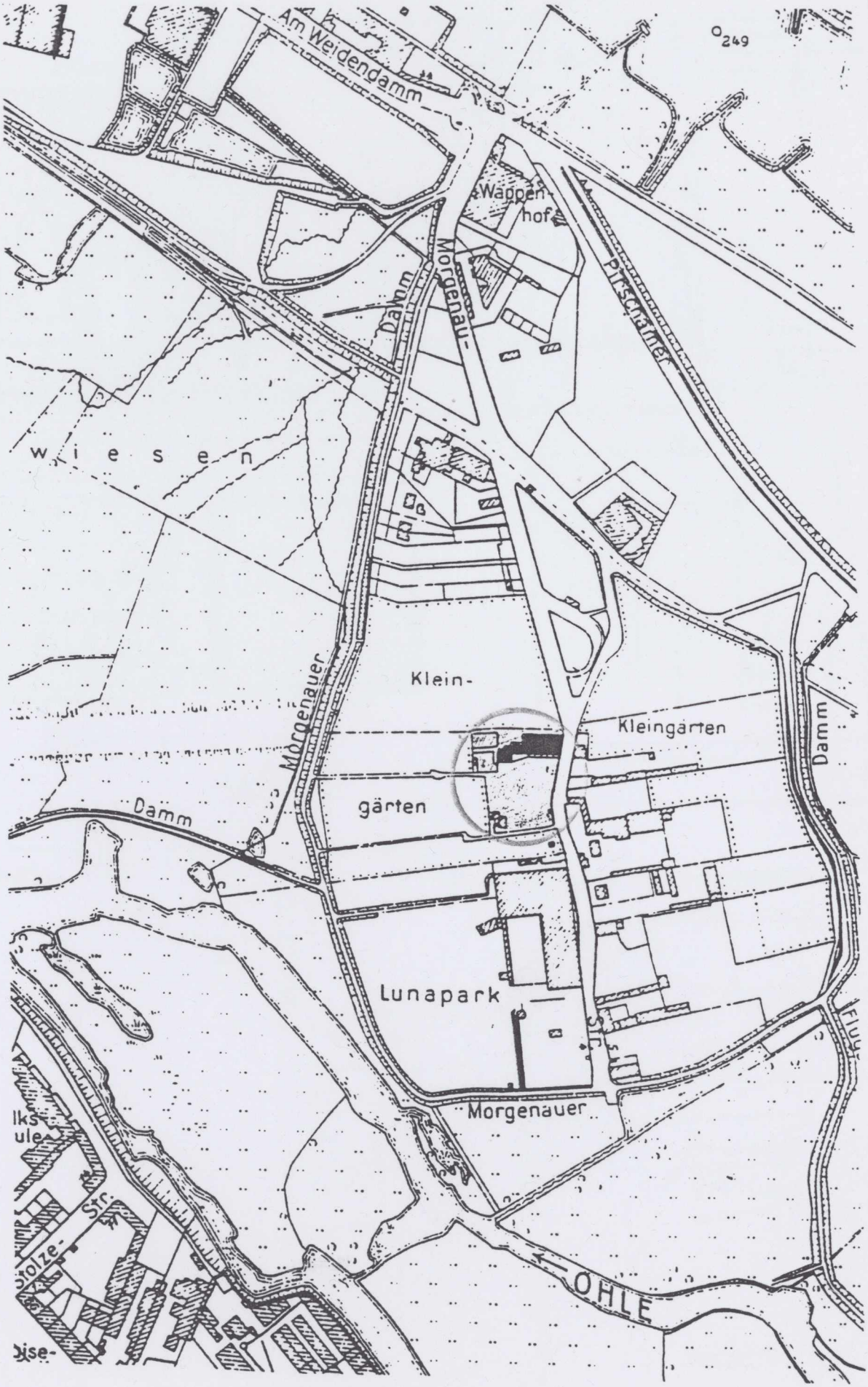
Am Weidendamm
249
Wappen-
hof
Morgenau-
Damm
Pirschamer
w i e s e n
Klein-
Kleingärten
Morgenauer
Damm
gärten
Damm
Lunapark
Morgenauer
Flug-
Str.
Stolze-
Str.
OHLE

il. 1

ad III 624/13

Zeichnung
zum Bau eines Gesellschafts-Saales auf dem Grundstück
~~Morgenau~~ No. 2, Herrn Franz Schneider,
gehörig.

Ansicht.

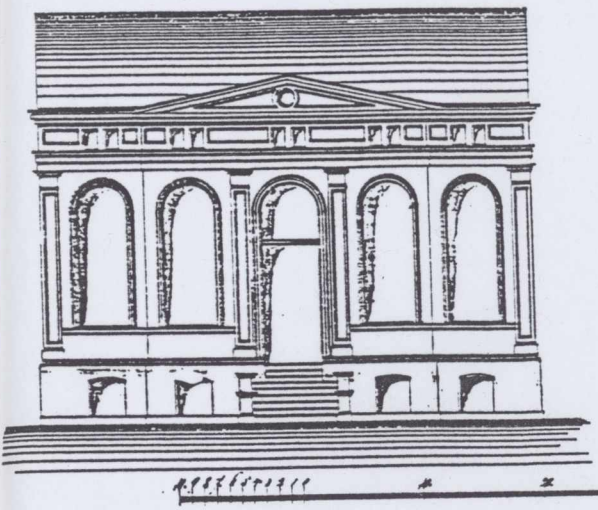

Profil A. B.

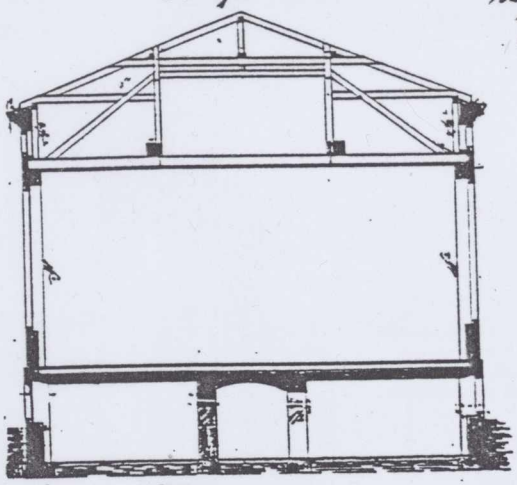

Souterrain

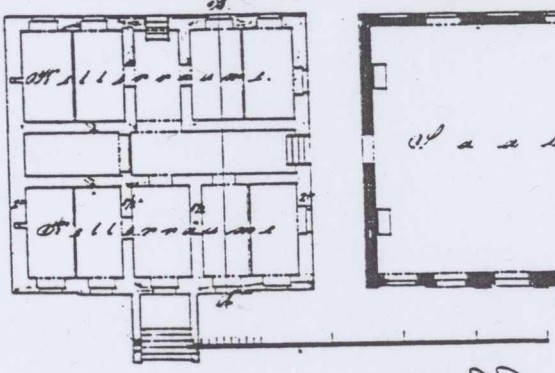

Parterre

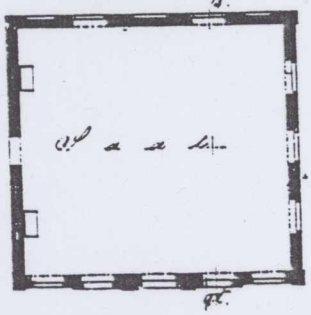

Situations-Plan.

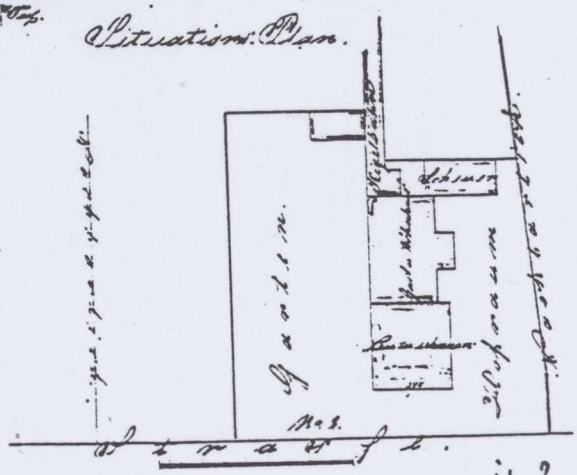

il. 2

Situations-Plan

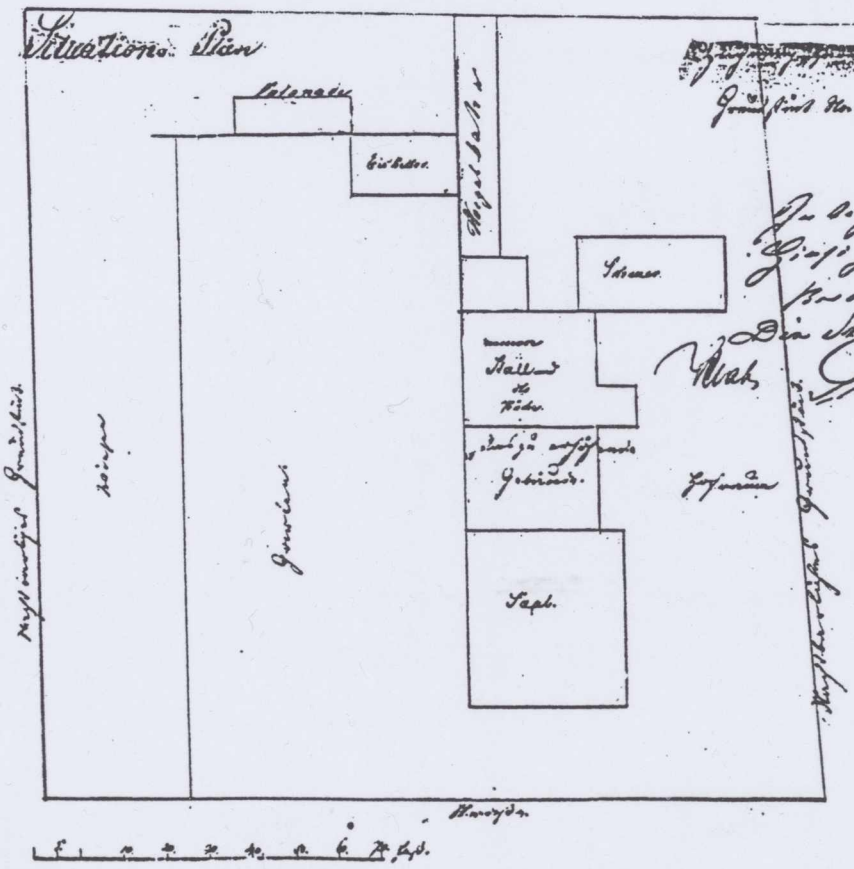

Grundstück No. 2 in Morgenau Franz Schneider gehörig.

In technischer und baupolizeilicher Hinsicht gegeben.
Breslau d. 1. August 1863.
Die Stadt-Bau-Deputation
Sommer Chevalier
Tischeck
C. R. Vollmer

ad II 4629/13

il. 3

s. 288
181

auf dem Gru
Morgenaustr.
den Tschöpe'schen Erben

Schrebergärten. Gartenland.

Zum kleinen Luna-Park

Gesellschafts-Garten.

Gesellschaftshaus Schweizerhof Morgenaustr. 2

Breslau, den März

Bauherr:
Paul Hoben Gastwirt.
Morgenaustr. 2.
Pächter des Grundstücks
Morgenaustr. 2.

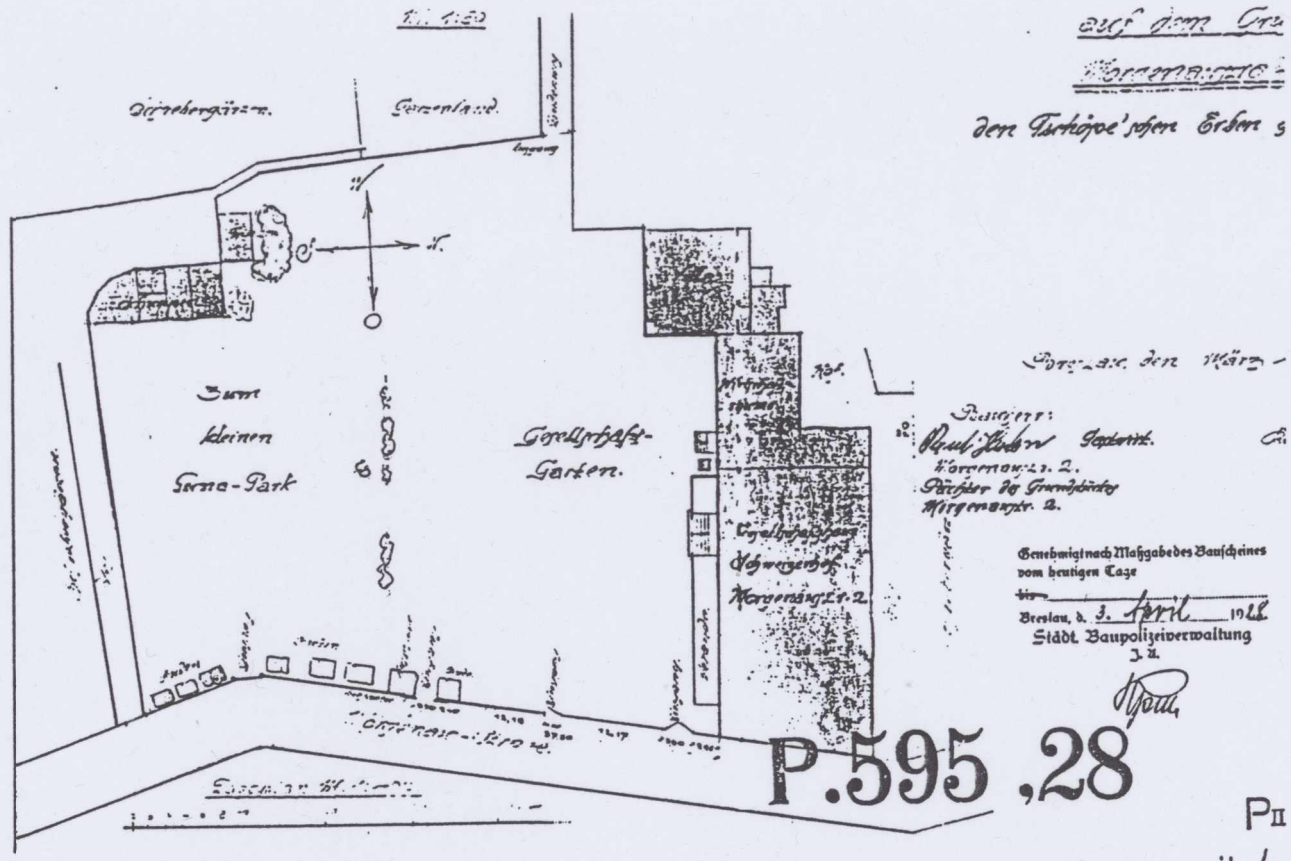

Genehmigt nach Maßgabe des Bauscheines vom heutigen Tage
bis
Breslau, d. 3. April 1928
Städt. Baupolizeiverwaltung
J. A.

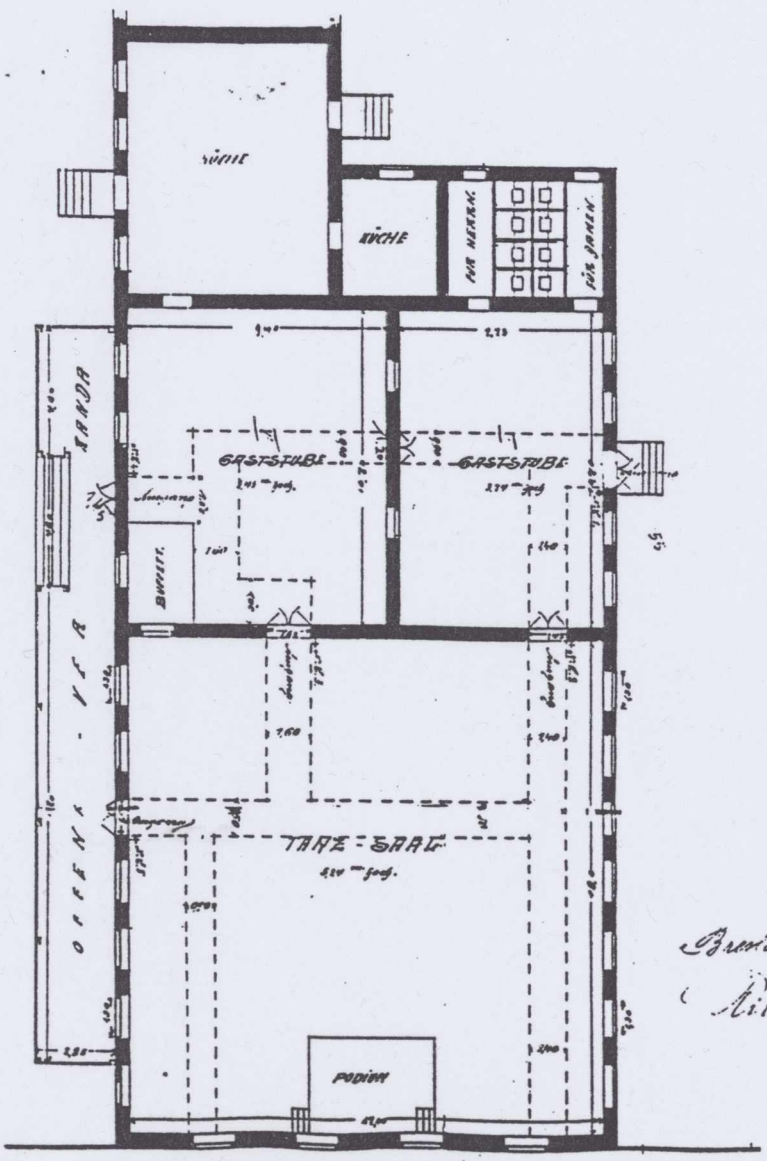

P.595,28

PII

il. 4

KÜCHE

KÜCHE

FÜR HERREN

FÜR DAMEN

GASTSTUBE

GASTSTUBE

BUFFETT

TANZ-SAAL

OFFENE VERANDA

PODIUM

Geprüft:
Breslau den 2. März 1928
Rimler Stadt.

il. 5

ETABLISSEMENT HENKNER

s. 289
183

ETABLISSEMENT HENKNER

I. **Adres**: *Morgenaustr* 9 (56), [ul. Rakowiecka]

II. **Okres działalności**: k. XIX w. - 1945 r.

III. **Pozostałe nazwy**: -

IV. **Elementy składowe założenia**:

k. XIX w. - restauracja, sala klubowa i sala do tańca, obok ogród; pojemność pomieszczeń - 750 osób,
? - kręgielnia,

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**: - nie ustalono,

VI. **Literatura**: -

VII **Źródła ikonograficzne**:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3024.
2. Plan Wrocławia, 1908 r., (ABmW).

VIII **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia, 1909 r.;
Ze zbiorów ABmW.
2. Projekt rozbudowy zespołu;
1944 r., ABmW, sygn. 807.44
- właściciel: Hermann Schiller

IX. **Stan zachowania**: istnieje dawny budynek restauracyjno-mieszkalny, obecnie mieszkalny,

X. **Prezentacja stanu obecnego**:
fot.: autorka

1. Widok dawnego budynku restauracyjno-mieszkalnego, obecnie mieszkalnego.

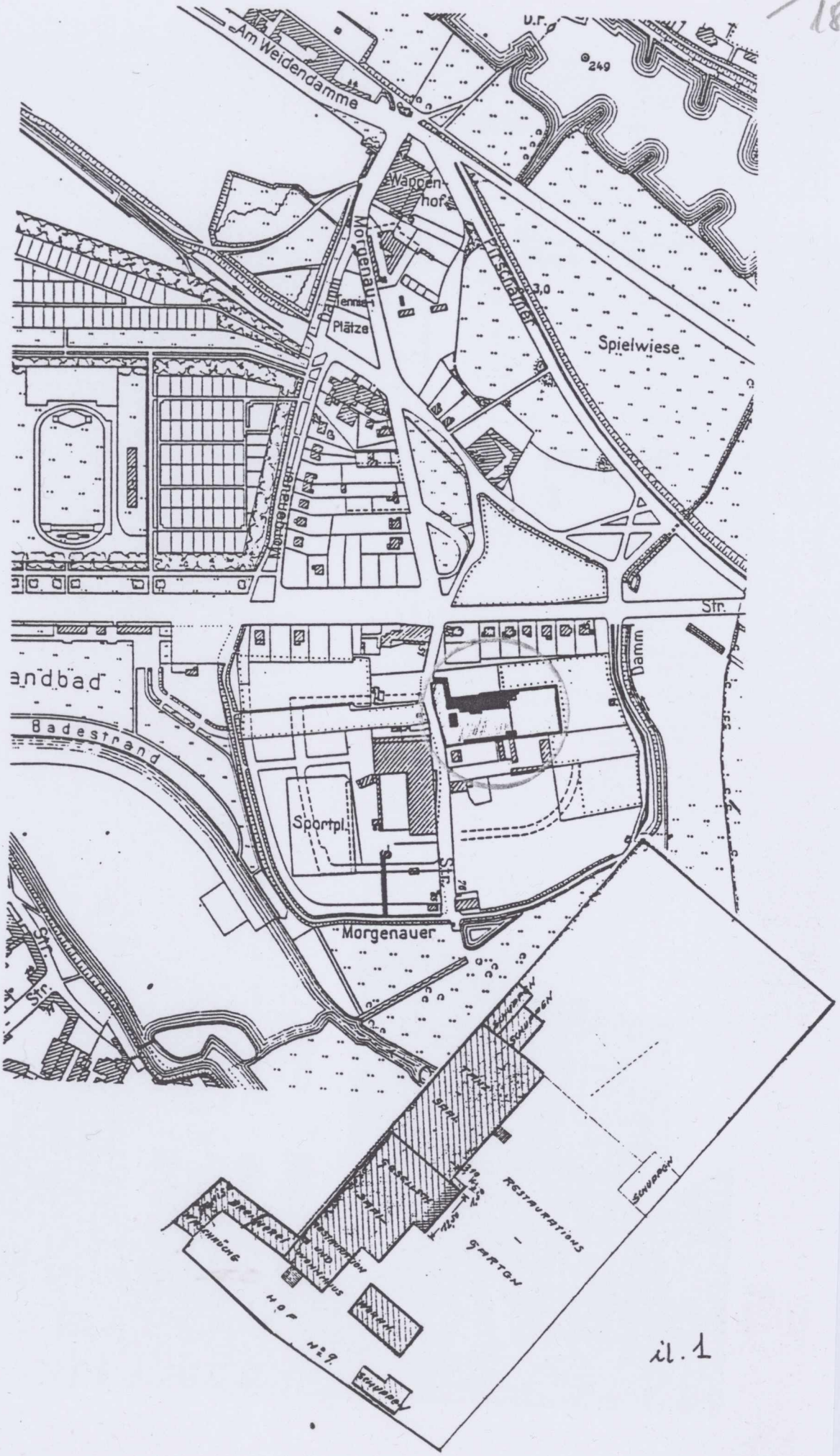
Am Weidendamme
249
Wappen-
hof
Morgenauer
Tennis-
Plätze
Pirschamer
3,0
Spielwiese
Morgenauer
Str.
Damm
andbad
Badestrand
Sportpl.
Str.
Morgenauer
Str.
Str.
SCHUPPEN
SCHUPPEN
SAAL
GESELLSCH.
SAAL
RESTAURATIONS
GARTEN
SCHUPPEN
HOF
No 9.
SCHUPPEN

il. 1

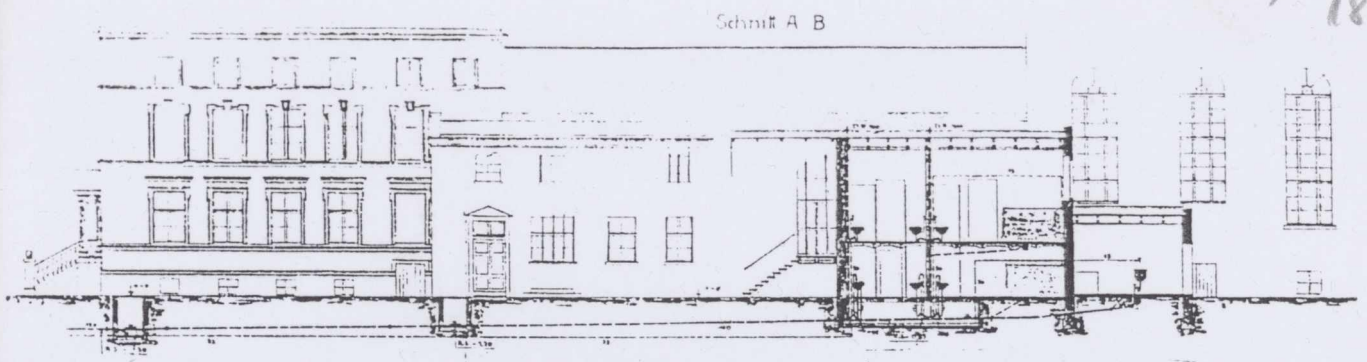

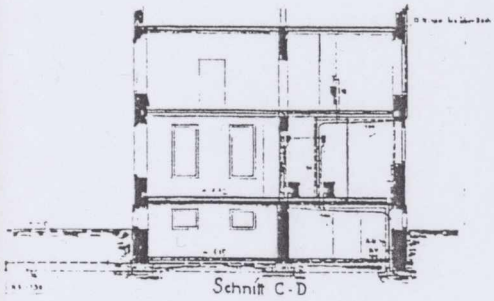

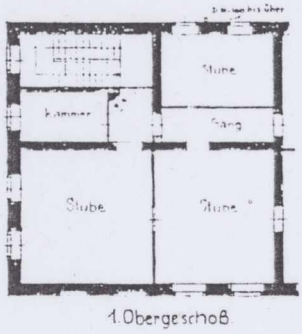

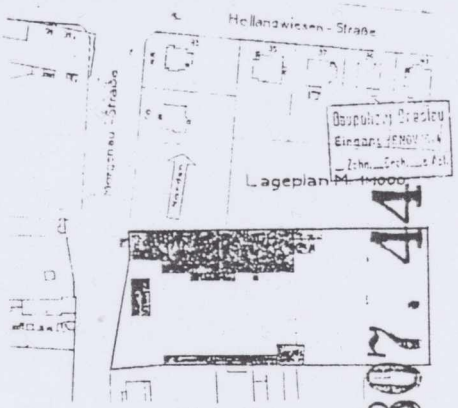

Zu P II 3558. 2 40.

Morgenau-Straße 56

Be- und Entwässerungsanlage

1. Obergeschoß, Schnitt A-B, Schnitt C-D u. Lageplan.

Maßstab 1:100. Breslau, den 31 Oktober 1944.

Grundstückseigentümer: Hermann Schiller GmbH

Angefertigt: Max Schindler, Bauingenieur, Breslau 5, Luisenplatz 13

Bauplatz

N 807. 44

il. 2

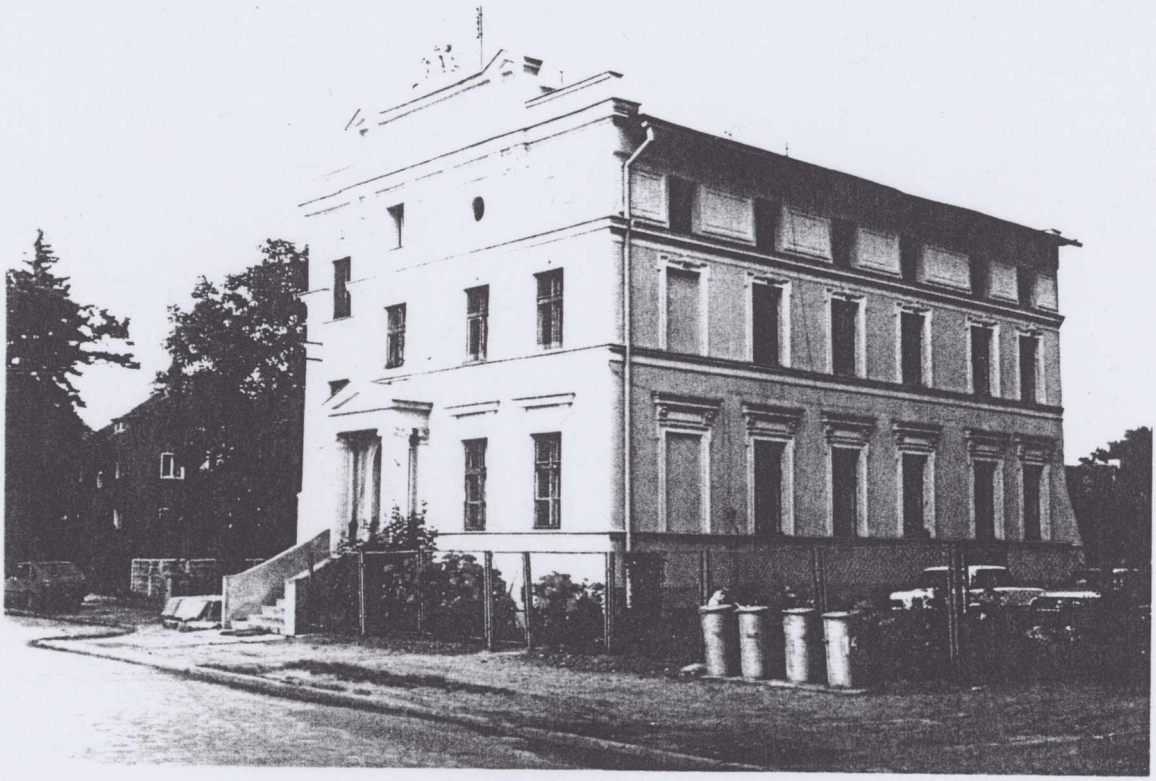

il. 3

ETABLISSEMENT SINDERMANN

ETABLISSEMENT SINDERMANN

I. Adres: *Morgenaustr* 8 (ul. Rakowiecka)

II. Okres działalności: k. XIX w. - 1945 r.?

III. Pozostałe nazwy: -

IV. Elementy składowe założenia: ?

V. Projektanci ważniejszych inwestycji: - nie ustalono,

VI. Źródła ikonograficzne:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3026
2. Plan Wrocławia, 1908 r., (ABmW).

VII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1909 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Plan sytuacyjny założenia;
1908 r. , ABmW

IX. Stan zachowania: - nie istnieje

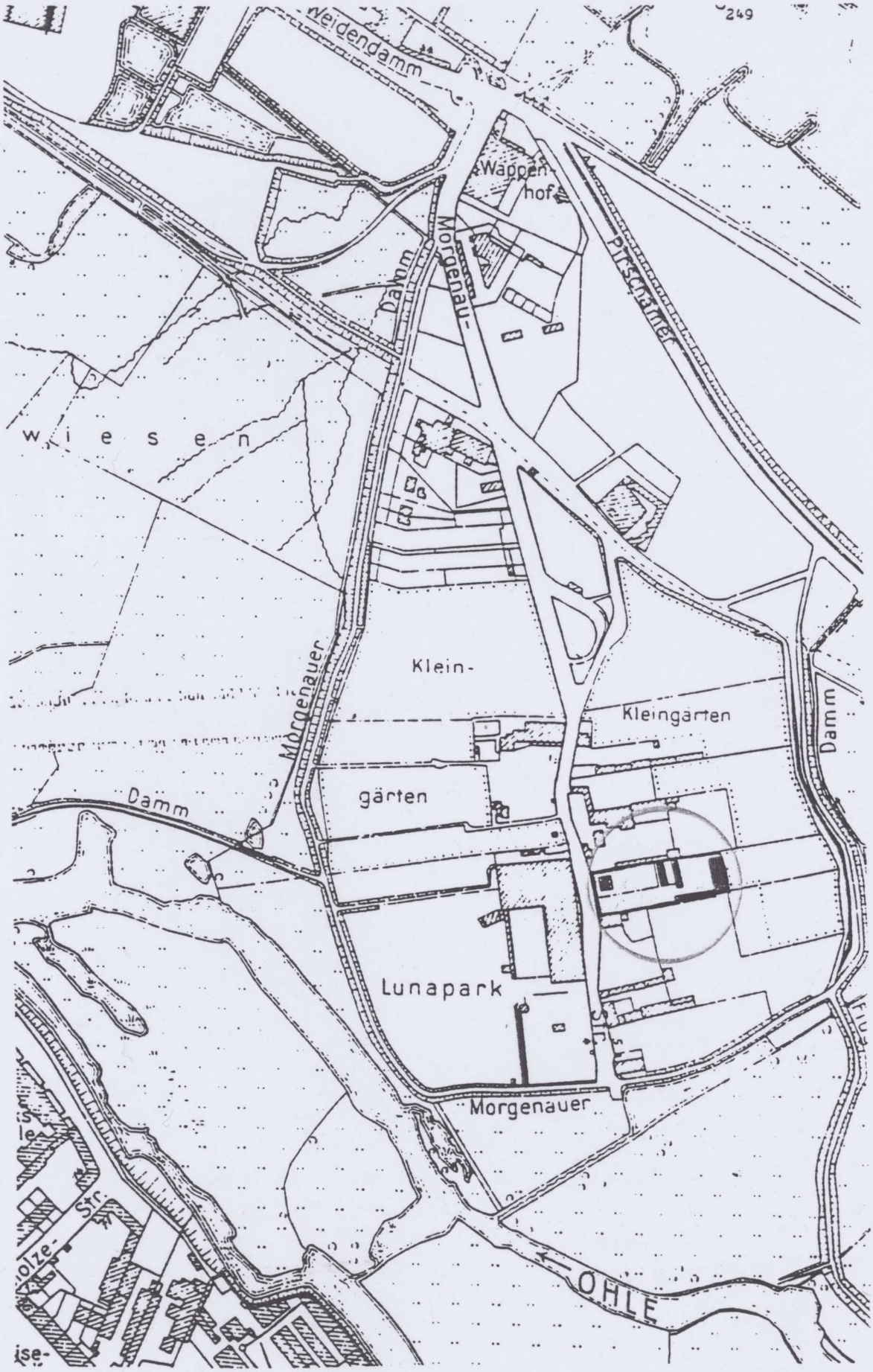
Weidendamm
Wappenhof
Morgenauer Damm
Pirschahner
wiesen
Klein-
gärten
Kleingärten
Damm
Morgenauer
Damm
Lunapark
Morgenauer
OHLE

Abb. 1

Ausschnitt aus Section 60:
zur Bausache.
Grundstück Morgenau Strasse № 8.

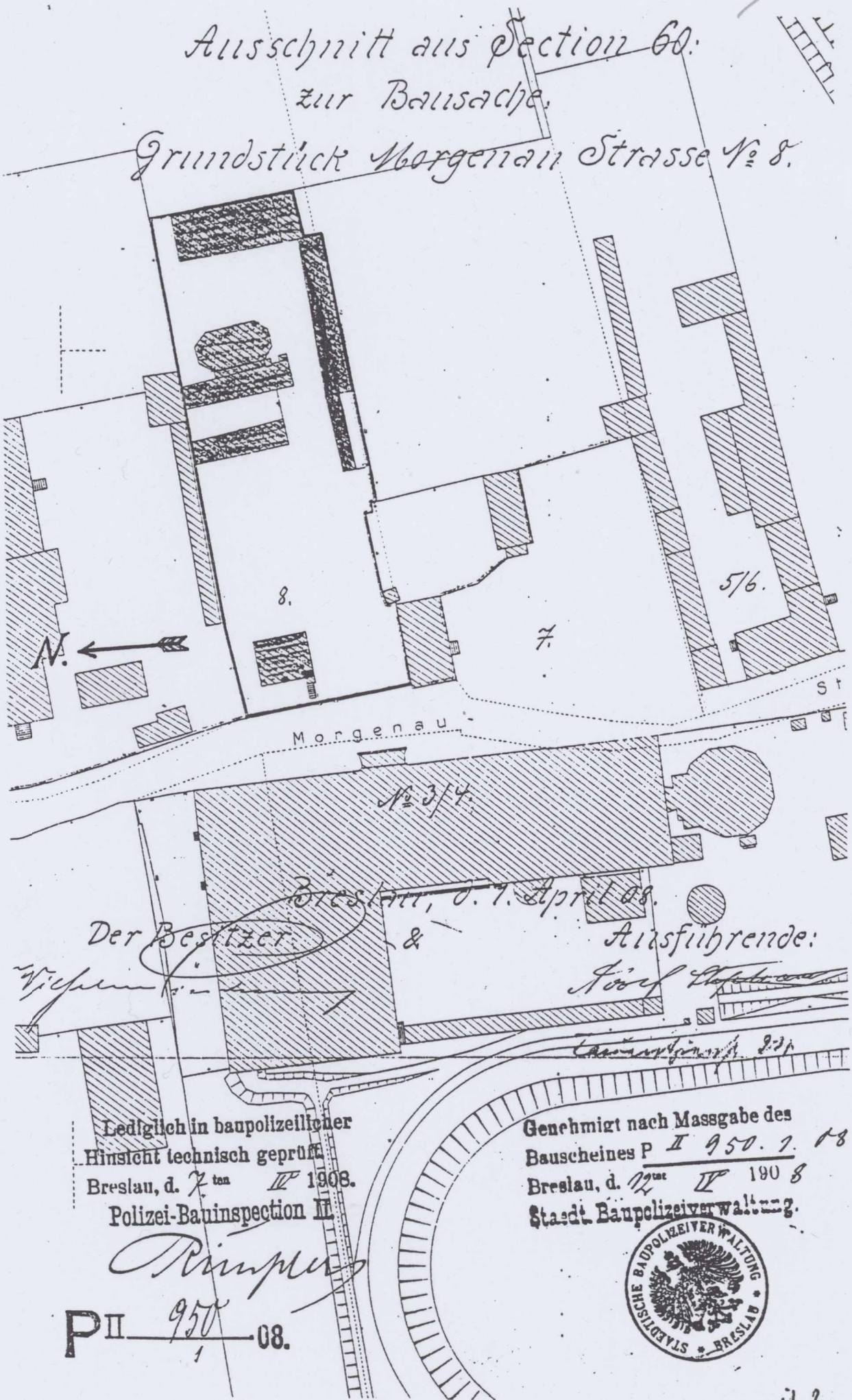

Breslau, d. 7. April 08.

Der Besitzer & Ausführende:

Wilhelm [illegible]

Adolf [illegible]

[illegible]

Lediglich in baupolizeilicher Hinsicht technisch geprüft.
Breslau, d. 7ten IV 1908.
Polizei-Bauinspection II.
Rimpler

P II 950/1 08.

Genehmigt nach Massgabe des Bauscheines P II 950. 1. 08
Breslau, d. 12ten IV 1908
Staedt. Baupolizeiverwaltung.

STAEDTISCHE BAUPOLIZEIVERWALTUNG BRESLAU

il. 2

LUNA-PARK ⚙ MORGENAU

Fernsprecher Ring Nr. 7902 · · Direktion: Hugo Schickedanz · · Fernsprecher Ring Nr. 8921

Konzert- und Ballsäle / Große Schaustellungen / Eine Sehenswürdigkeit sind die Prachtsäle / Gesamtfläche 2800 qm.

Größtes Vergnügungs-Etablissement Ostdeutschlands. Gesamtflächenraum 40000 qm.

8405

Bürger-Säle, Morgenau

Weltberühmtes Vergnügungs-Etablissement allergrössten Stiles.

3 Grosse Festsäle.

Winter und Sommer Prater — Grosse Gartenanlagen.

Jeden Sonntag **Grosser Festtanz** in allen Sälen bei vollen Ballmusikkapellen nebst Volksbelustigungen à la Dresdener Vogelwiese.

Internationaler Messen-Verkehr.

Getränke und Speisen vorzüglich und billig.

Bürger-Säle, Morgenau.

Jeden Sonntag in allen 3 Sälen:

Gr. Fest-Kränzchen, 2 volle Orchester.

Anfang 4 Uhr. ~ Ende 1 Uhr.

Entrée pro Person 10 Pfg. ~~~ Tanzschleifen 50 Pfg.

Prater. Grosse Belustigung für Jung und Alt.

Hippodrom: **Grosses Gala-Reitfest.**

ETABLISSEMENT BUERGERSAELE

I. **Adres**: *Morgenaustr* 3/4 [65], (ul. Rakowiecka)

II. **Okres działalności**: lata 80. XIX w. - 1945 r.

III. **Pozostałe nazwy**: *Lunapark*

IV. **Elementy składowe założenia**:

lata 80. XIX w. - sala koncertowo-teatralna o pow. 804 m kw. oraz dwudzielna sala balowa - 2090 m kw., (poj. zespołu 6000 miejsc); obok ogród o pow. ok. 5 ha, a w nim różnego rodzaju urządzenia służące rozrywce, w tym: trzy rodzaje kręgielni, dwa place ćwiczeń, dwa teatrzyki marionetkowe. dwie karuzele, zjeżdżalnia, tor wyścigów dla wielocypedystów i port dla 25 jednostek pływających po pobliskiej Oławie; pojemność całego zespołu - 10 000 osób,

1906 r.? - do mniejszej sali przylega szklany pawilon, w którym obrotowy parkiet służący do tańca (osią parkietu jest olbrzymia figura chińczyka); za pawilonem wieloboczny hippodrom,

1920 r. - w ogrodzie kolejki z wagonikami (*Wellenbahn* i *Achterbahn*)

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**:

- nie ustalono autora proj. głównego budynku,
- Hermann Stuebner, architekt

1920 r., - projekt przebudowy budynku wielofunkcyjnego;

- Wilhelm Brix, architekt

1934 r. , - projekt odbudowy budynku wielofunkcyjnego;

VI. **Literatura**:

1. G. HALLAMA, *Deutsche Stadtebau...*, s. 182
2. H. MARGKRAF, *Die Strassen..*, s. 98, 99
3. G. SCHEUERMANN, *Das Breslau...*, s. 980
4. A. SCHMUDE, *Breslau...*, s. 247
5. B. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 90
6. K. WEBER, *Geschichte...*, s. 165

VII. **Źródła ikonograficzne**:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3026.
2. Widoki wnętrz budynków założenia. W: - H. Markgraf, *Breslau...*, s. 98, 99
   - G. Hallama, *Deutschlands...*, s. 182
   - zbiory MN Wr, Dział Specj., sygn. 573/21,
3. Fot. elewacji frontowej głównego budynku. W: - G. Hallama, *Deutschlands...*, *s.* 182,
4. Plan Wrocławia, 1908 r. , ABmW

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia, 1908 r.
2. Plan części parteru (sala z obrotowym parkietem i pawilon z hippodromem) budynku wielofunkcyjnego;
1906 r., ABmW
- właściciel: Johannes Langer
3. Projekt przebudowy budynku wielofunkcyjnego, plan parteru;
1920 r., ABmW, P.859,20
- właściciel: Johannes Langer
- projektant: Hermann Stuebner, architekt
4. Wnętrze sali koncertowej z widokiem na scenę;
w: H. Markgraff, *Breslau...*, s. 98
5. Wnętrze sali do tańca z widokiem na galerię dla orkiestry;
w: H. Markgraff, *Breslau...*, s. 99
6. Wnętrze szklanego pawilonu z obrotową podłogą do tańca;
w: G. Hallama, *Deutschlands* ..., s. 182
7. Widoki wnętrz założenia, pocztówka kolorowana, ok. 1913 r.
Ze zbiorów specjalnych MN we Wr, sygn. 573/21
8. Widok elewacji frontowej zespołu, fot.;
w: G. Hallama, *Deutschlands...*, s. 182
9. Projekt zjeżdżalni;
1920 r., ABmW, sygn. P.117/20
- projekt, wykonanie i instalacja: Hugo Hasse, Hanower
10. Projekt tzw. *Wellenbahn*;
1920 r., ABmW, sygn. 117.20
- projektant: j. w.
11. Projekt tzw. *Acht Bahn*;
1920 r., ABmW, sygn. 117.20

IX. **Stan zachowania**: Istnieją, mocno zmienione, główne budynki założenia, w których urządzono magazyny; zachowano w znacznej części drzewostan ogrodu; całość własnością przedsiębiorstwa *Cefarm*.

X. **Prezentacja stanu obecnego**:
fot.: Jerzy Hutnik

1. Widok elewacji frontowej dawnego budynku wielofunkcyjnego.
2. Część środkowa elewacji frontowej z głównym wejściem do dawnego budynku wielofunkcyjnego.
3. Widok dawnego budynku wielofunkcyjnego od strony ogrodu.
4. Widok dawnego budynku wielofunkcyjnego od strony ogrodu.
5. Wnetrze dawnej sali koncertowej.
6. Wnętrze dawnej sali muzycznej.

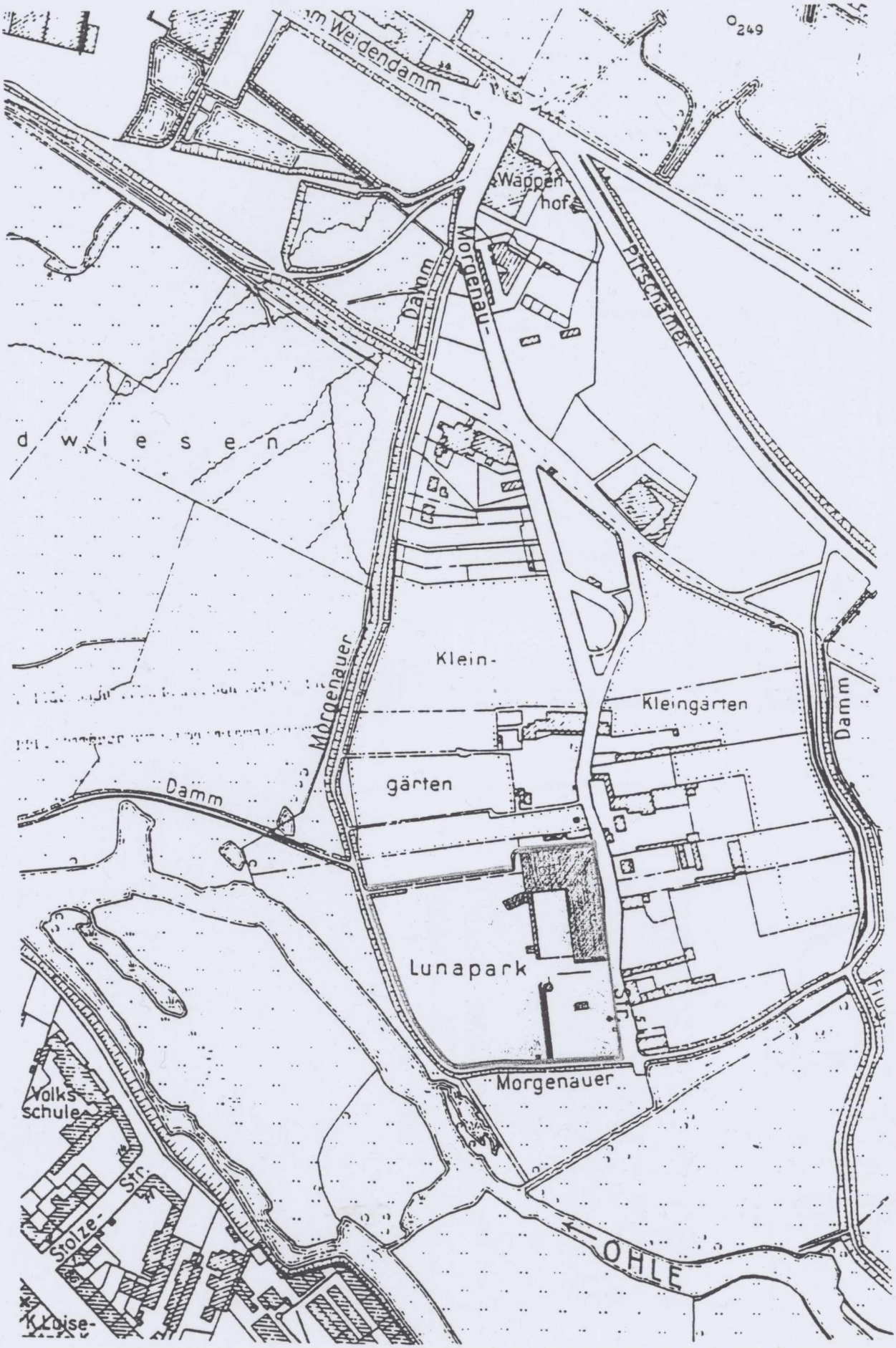
249
Weidendamm
Wappen-
hof
Morgenau-
Damm
Pirschamer
d w i e s e n
Klein-
gärten
Kleingärten
Morgenauer
Damm
Damm
Lunapark
Morgenauer
Volks-
schule
Stolze-
Str.
OHLE
K.Luise-

il. 1

193

s. 298

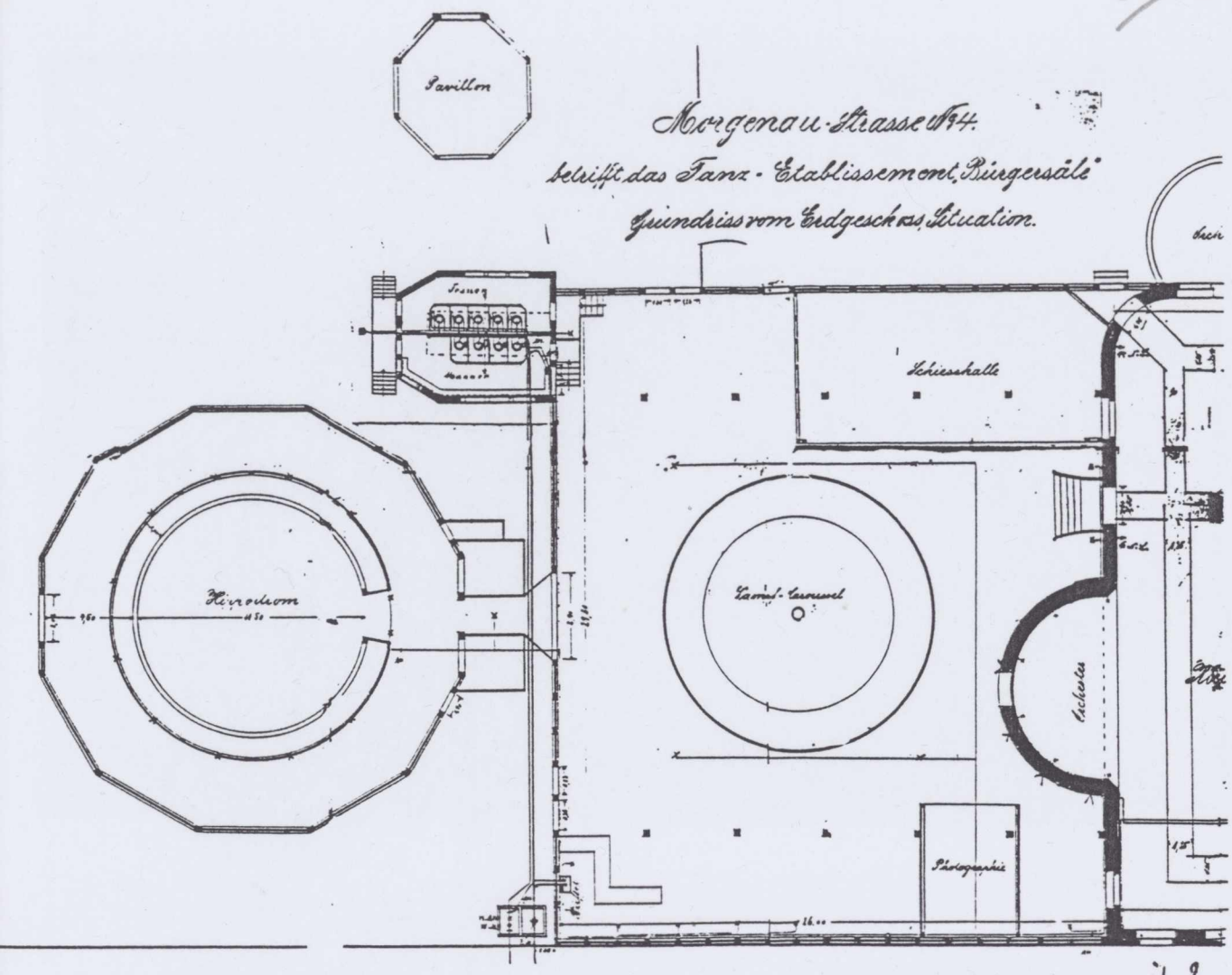

il. 2

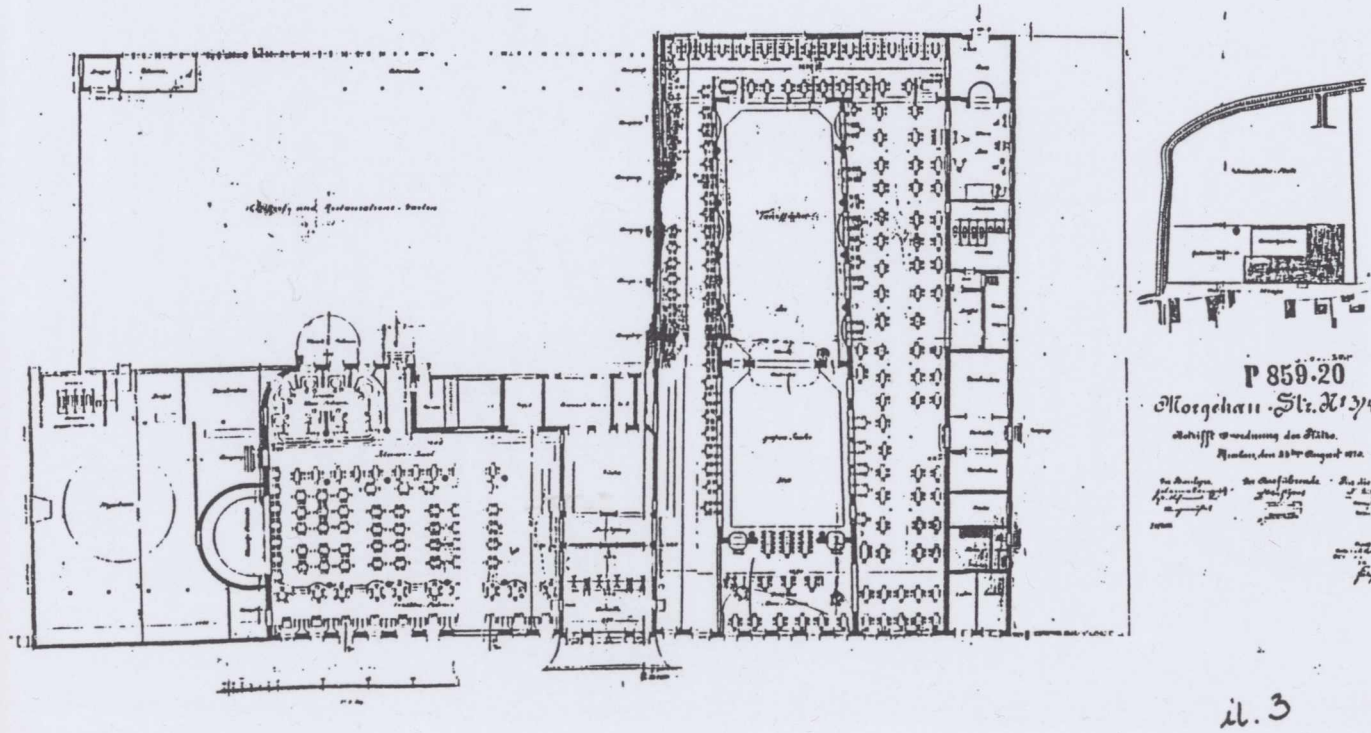

il. 3

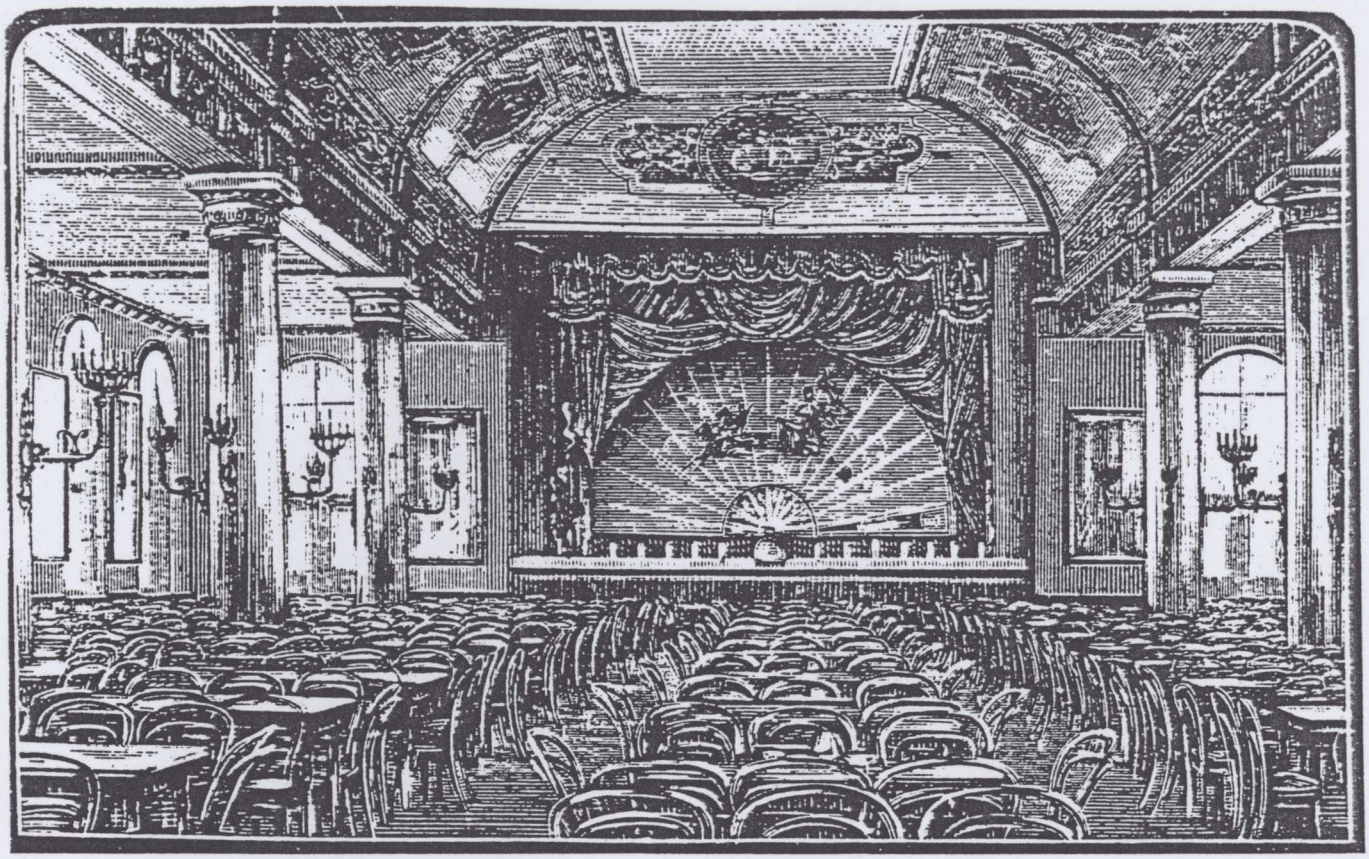

il. 4

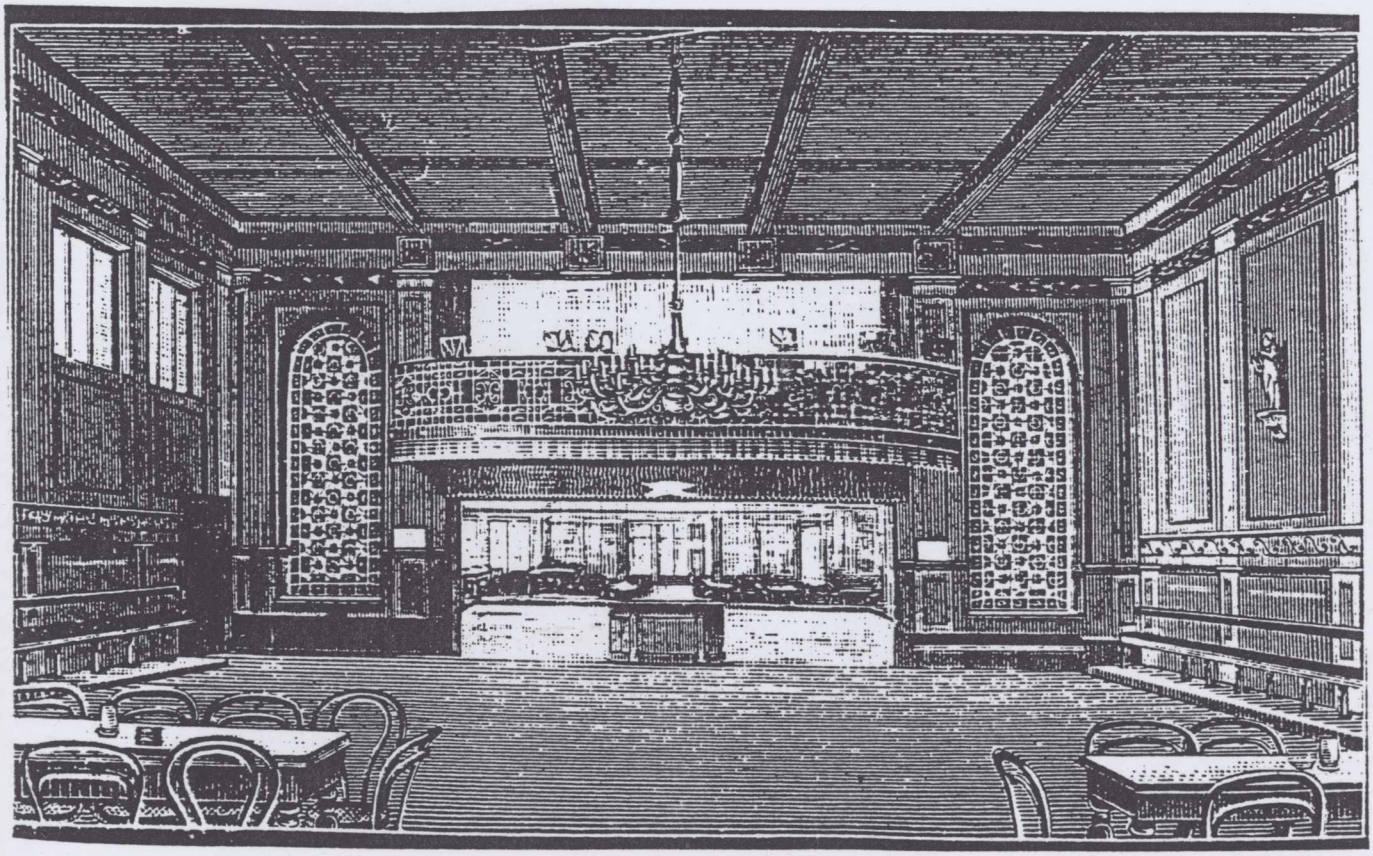

il. 5

s. 300
185

Luna Park

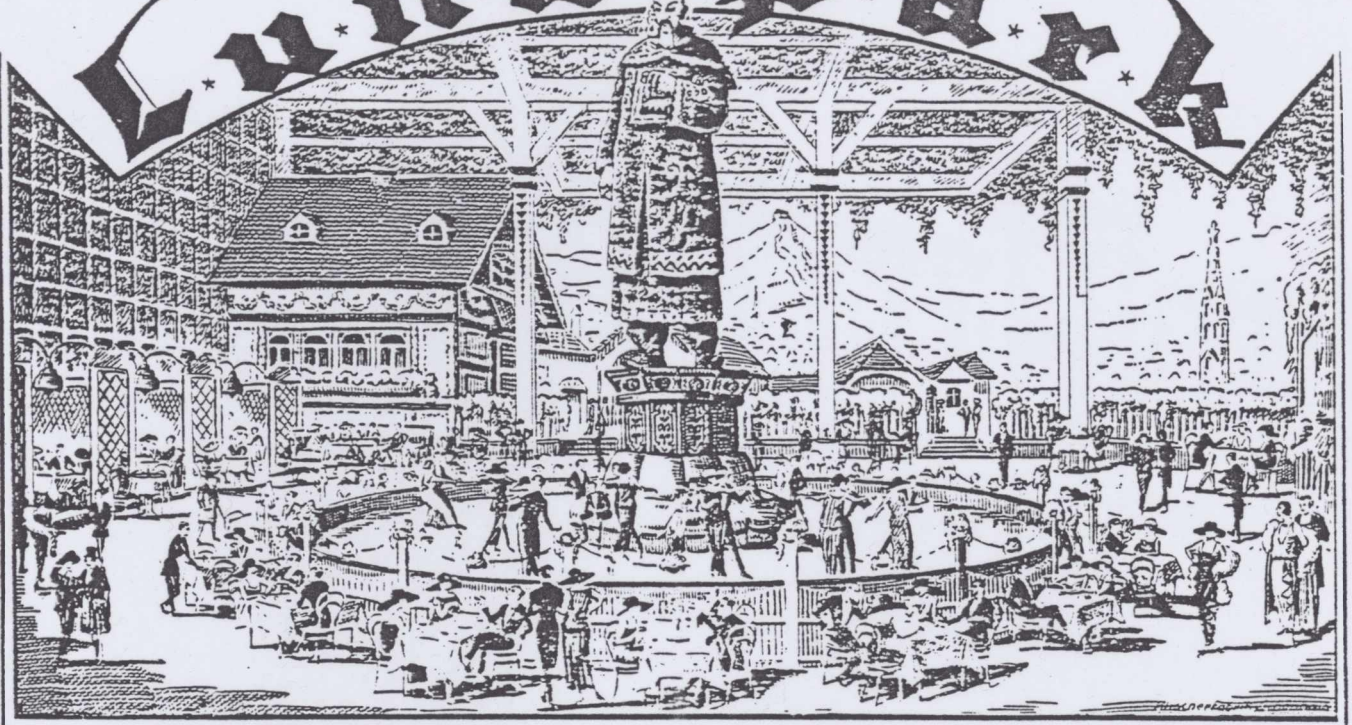

Größter Tanzpalast im Osten
Sternensaal à la Wintergarten Berlin (813 qm)
Größter Doppelkonzertsaal (2092 qm)
Für Vereinsfestlichkeiten sehr zu empfehlen

„ALT-WIEN" wie oben auf dem Bilde ersichtlich, cirka 600 Personen fassend
Amerikanisches Drenparkett :: Likörstuben
Separees :: Vergnügungs-Park à la Wiener Prater (40000 qm) :: Konzertgärten (7882 qm)

Direktion Hugo Schicketanz :: Fernsprecher Amt Ring Nr. 7902

il. 6

Gruss aus den Bürgersälen Breslau-Morgenau.

il. 7

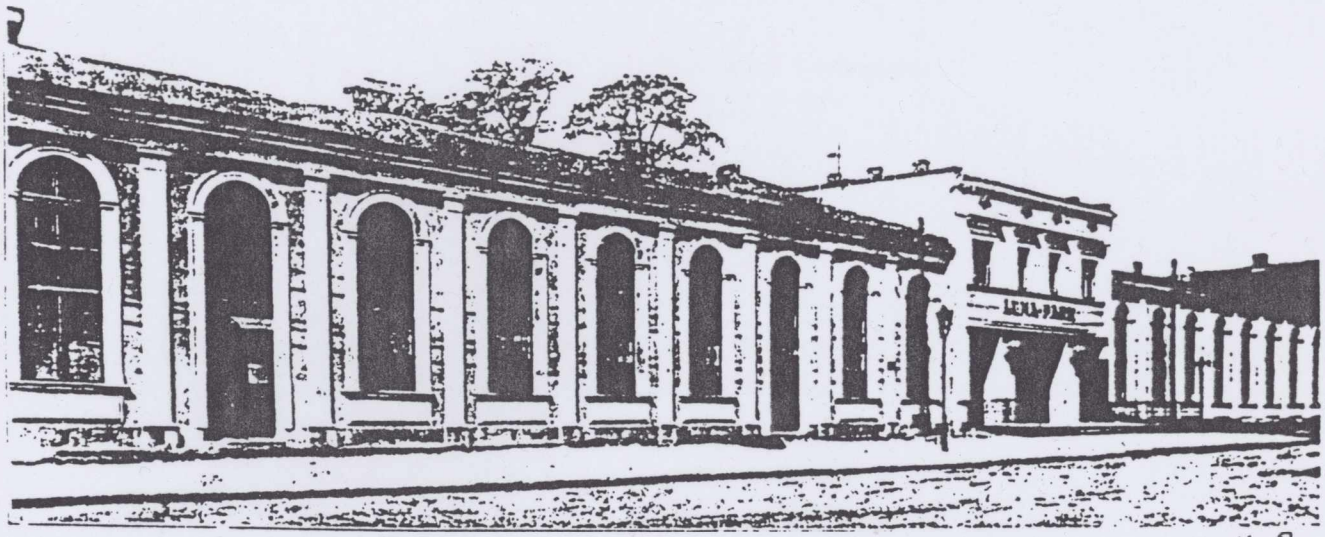

il. 8

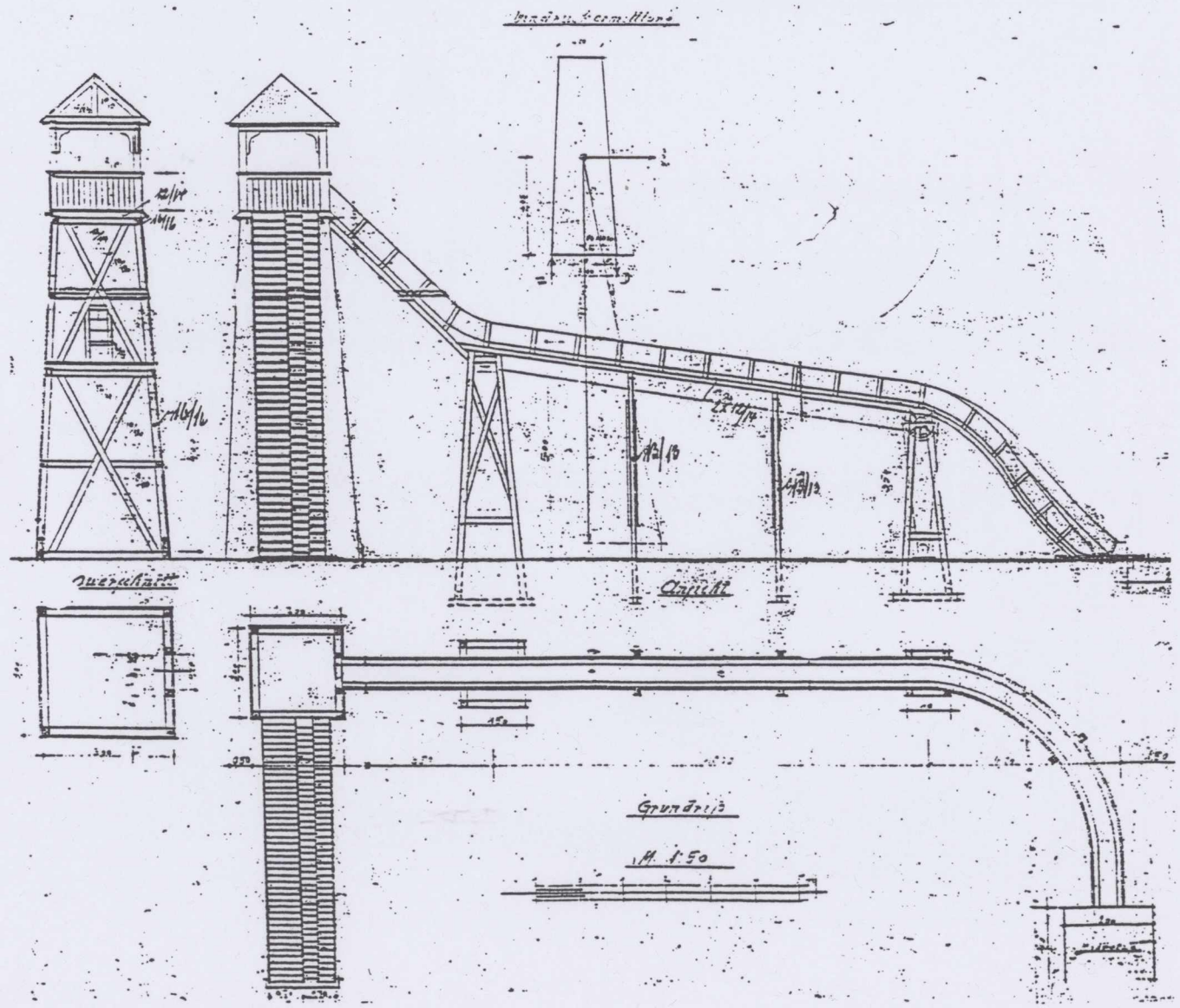

il. 9

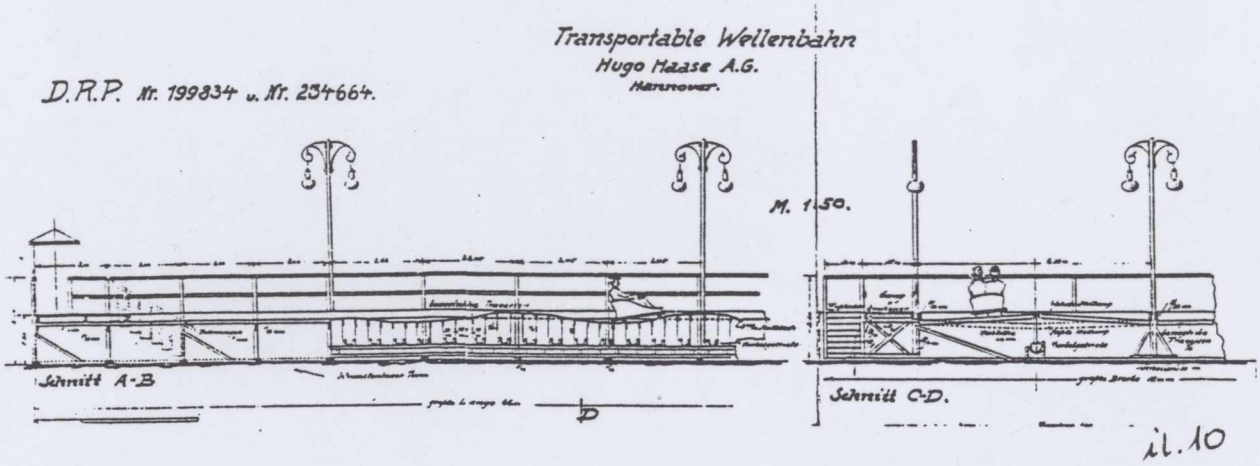

il. 10

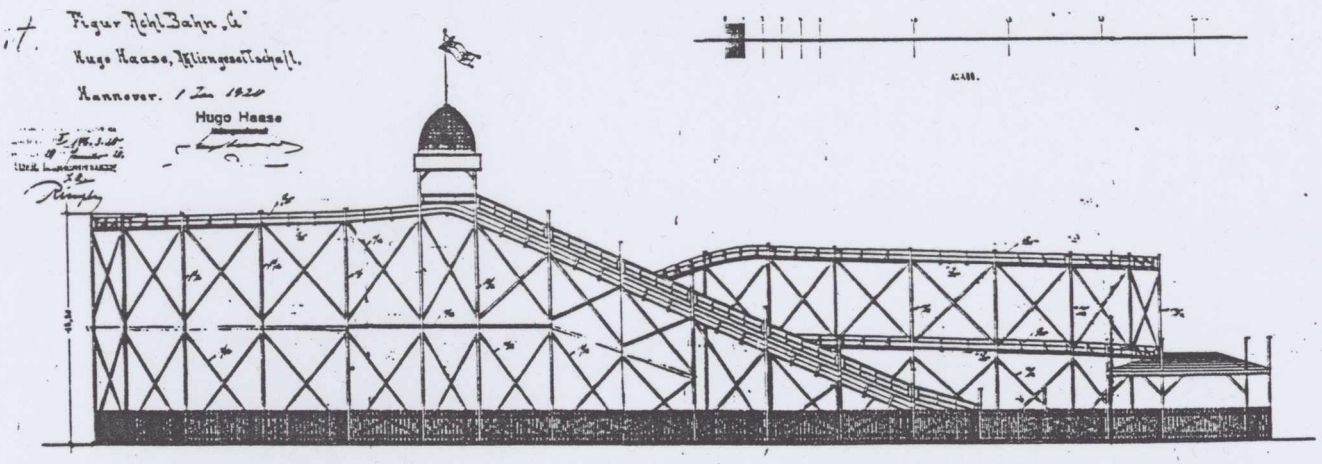

P. 117.20

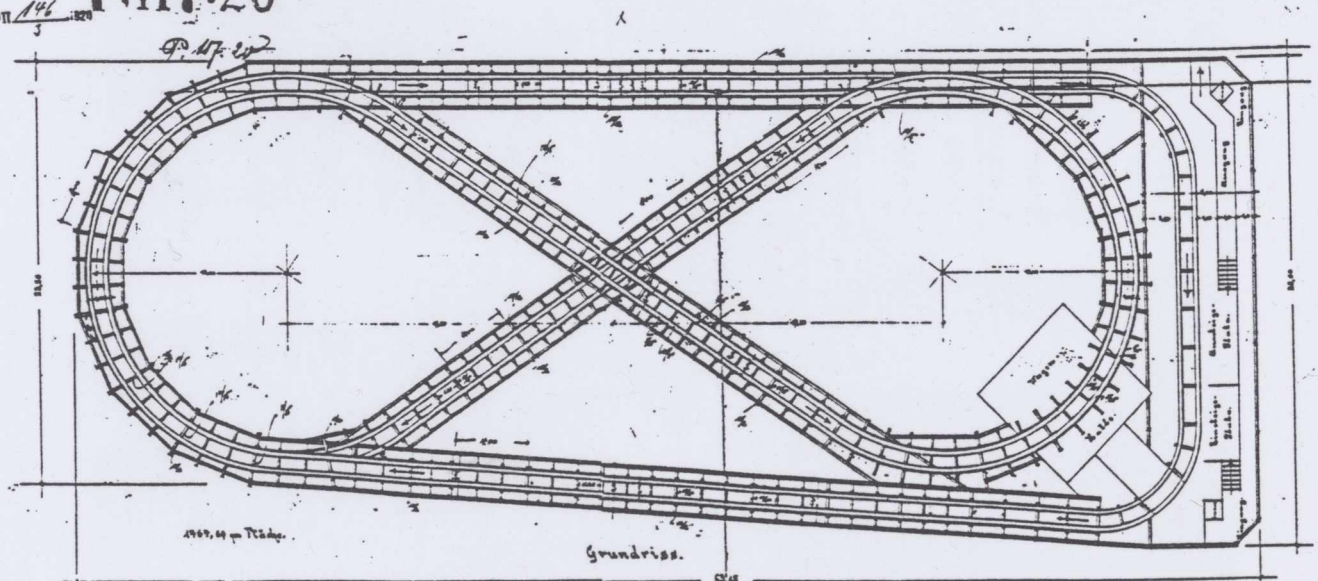

il. 11

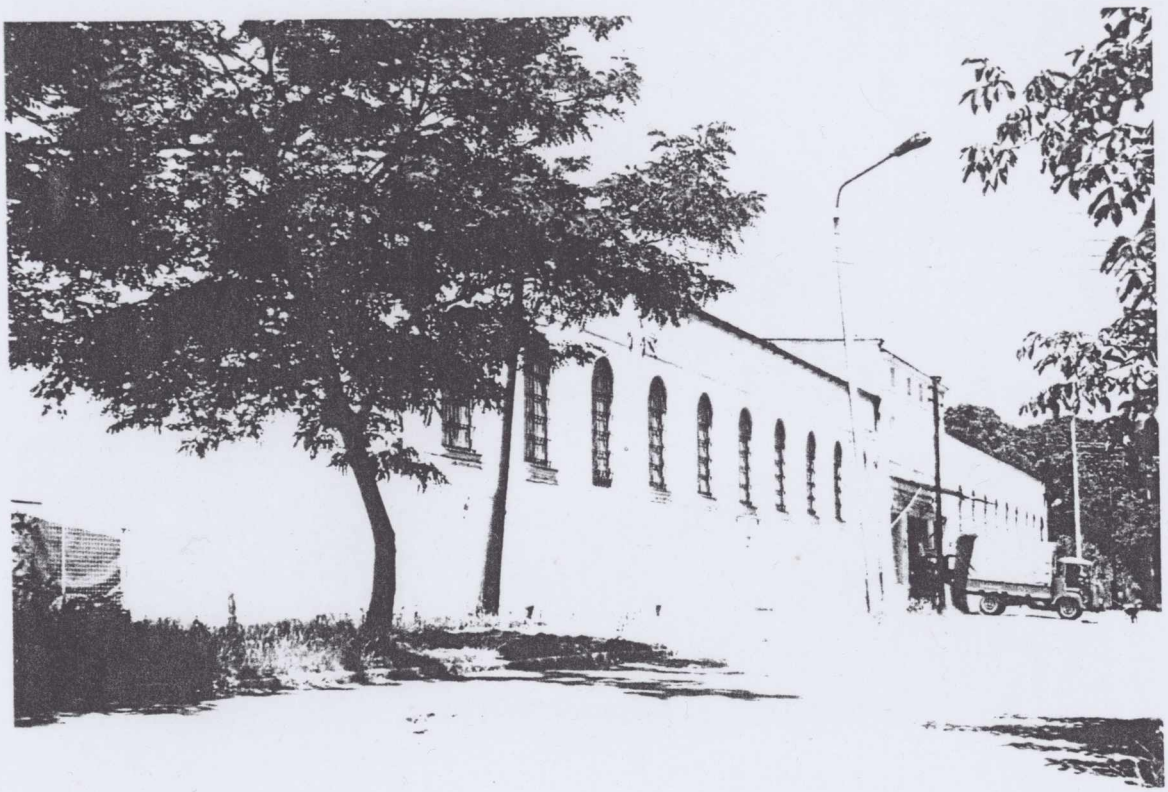

il. 12

il. 13

il. 14

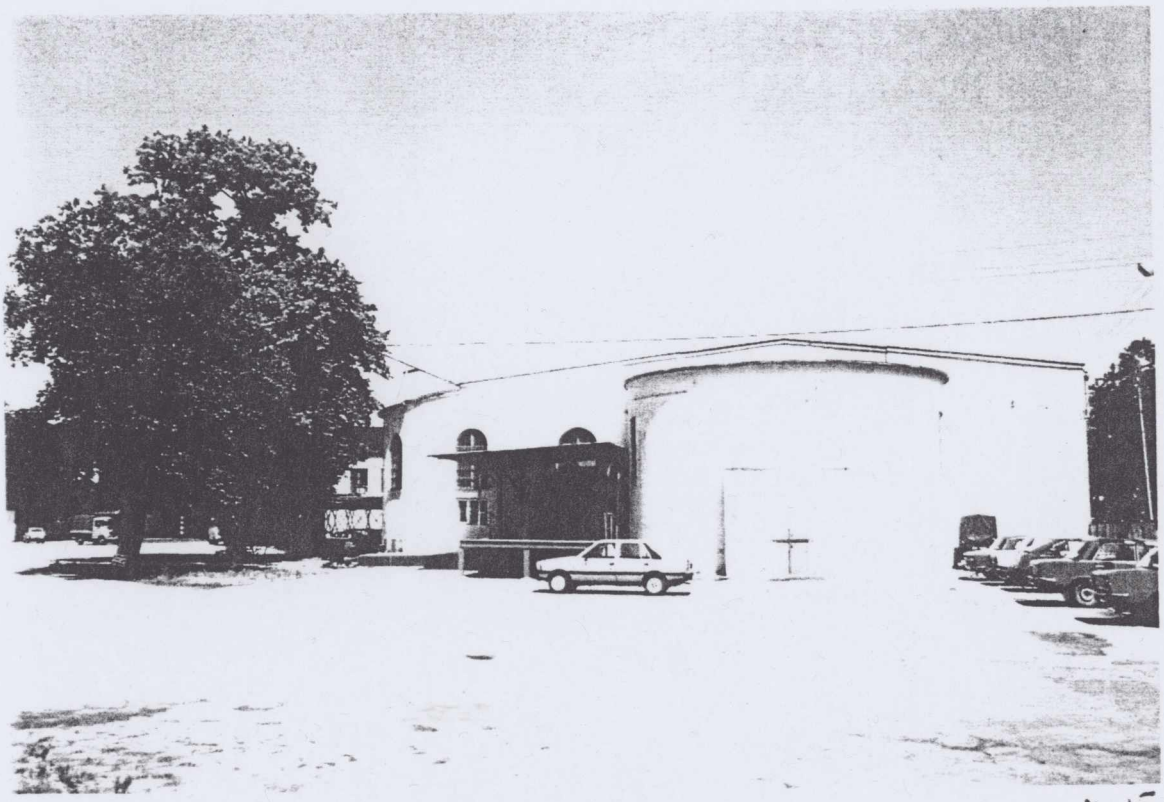

il. 15

s.305 200

il. 16

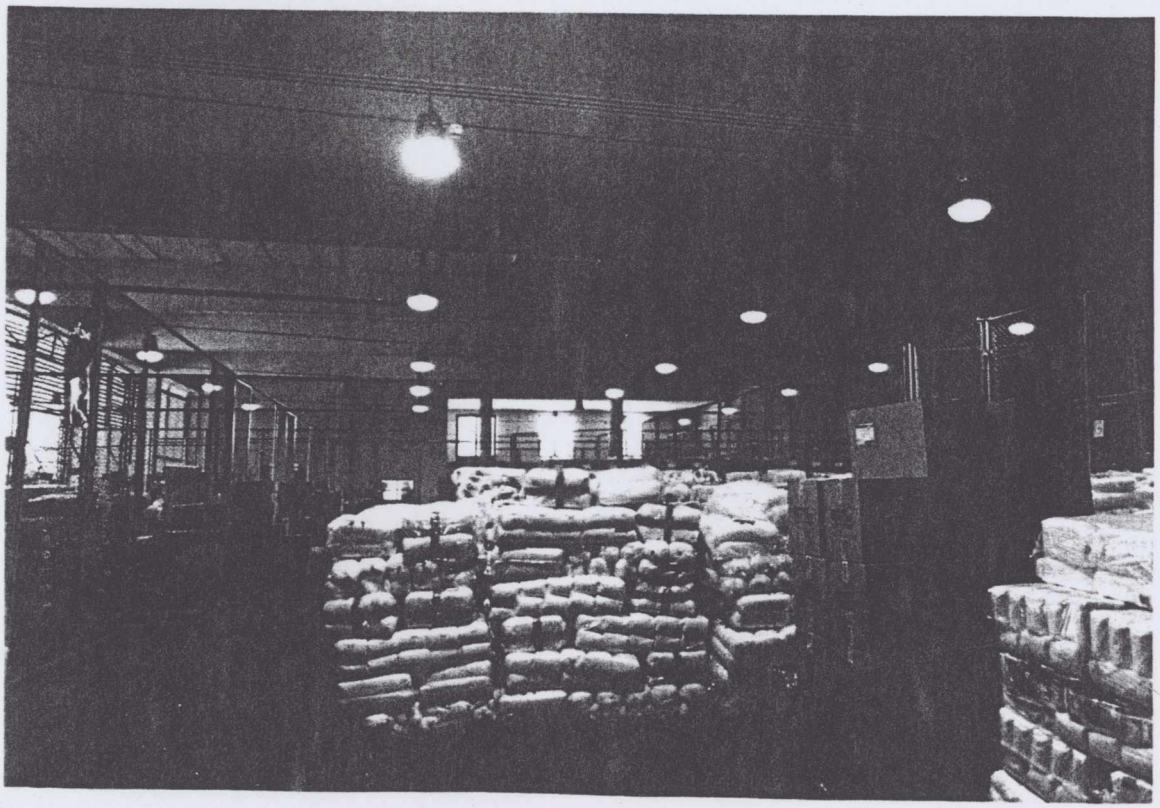

il. 17

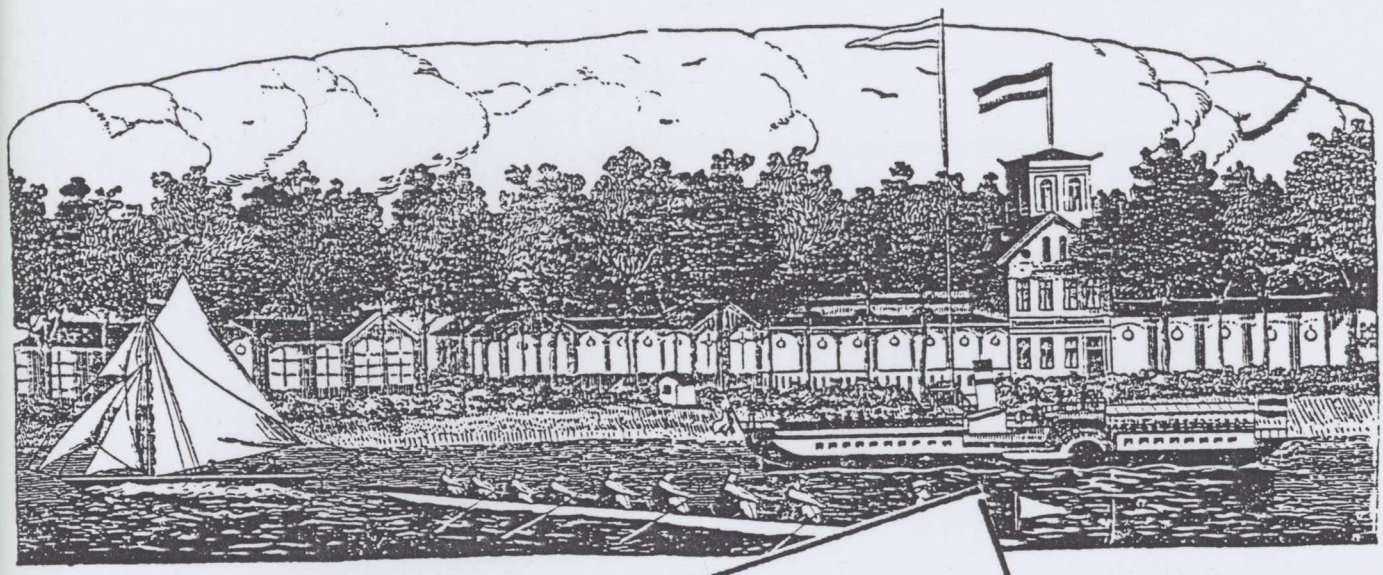

Etabliss. Wilhelmshafen.

Inh. **Otto Hoffmann.**

Angenehm. u. vornehmst. Aufenthalt a. d. Oder.

Anerkannt gute Küche.

Militär-Freikonzerte

und Wasserfeuerwerk.

Täglich halbstündlicher Dampferverkehr.

Fahrpreis Wochentags 10 Pf., Sonntags 15 Pf.

Für Gesellschaften, Schulen u. Vereine besonders geeignet. Kinderbelustigungen aller Art.

s.306 202

WILHELMSHAFEN

I. Adres: *Barthelnstr* (ul. Bartoszowicka)

II. Okres działalności: 1881 r.? - 1945 r.

III. Pozostałe nazwy: *Konzertgarten Wilhelmshafen, Etablissement Wilhelmshafen*

IV. Elementy składowe założenia:

1881 r. - ostatnia (po wschodniej stronie miasta) przystań statku spacerowego po Odrze; przy przystani budynek a w nim: restauracja ze stolikami w pawilonie i na wolnym powietrzu, sala koncertowa, weranda, sala bilardowa i wieża widokowa; obok obszerny ogród wysadzony kasztanowcami, a w nim kolumnada i pawilony,

V. Projektanci ważniejszych inwestycji: - Nie ustalono.

VI. Literatura:

1. G. HALLAMA, *Breslau...*, s. 10
2. E. MORGENSTERN, *Fuehrer...*, s. 51
3. *Neue Fuehrer*, s. 12
4. L. WOERL, *Fuehrer...*, s. 25

VII. Źródła ikonograficzne:

1. zbiory ABmW, Akta Kanalizacyjne
2. zbiory MN we Wrocławiu, pracownia Zbiorów Specjalnych; sygn. 573(11), 559(3), 559(15), 559(4), 559(16)
3. zbiory BU we Wrocławiu, pracownia Zbiorów Graficznych

VIII. Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:

1. Fragment planu Wrocławia, 1934 r.
2. Fragment planu Wrocławia, 1910 r.
Ze zbiorów ABmW.
3. Widok zespołu zza Odry, fot., BU we Wr., Z. Graf.
4. Trzy widoki zespołu, pocztówka kolorowana; 1899 r.; MN we Wr., Zb. Specj., sygn. 573(11)
5. Widok założenia od strony przystani, fot.; MN we Wr., Zb. Specj., sygn. 559 (4).
6. Widok założenia od strony przystani, fot.; BU we Wr. Zb. Graf.
6. Wnętrze restauracyjnego pawilonu ogrodowego, pocztówka b.d.; MN we Wr, Zb. Specj., sygn. 559(15)
7. Widok tarasu restauracyjnego; pocztówka b.d.: MN we Wr., Zb. Specj., sygn. 559(16).

IX. Stan zachowania: Istnieje budynek sali koncertowej powiązany z pawilonem restauracyjnym; zachowała się cześć drzewostanu w ogrodzie.

X. Prezentacja stanu obecnego:

fot.: Jacek Kościuk, Mariusz Karst

fot. 11-14, stan z 1996 r.: autorka

1. Widok budynku głównego od strony dawnego ogrodu
2. Fragment elewacji sali wielofunkcyjnej
3. Widok budynku głównego od strony przystani
4. Fragment elewacji budynku głównego, widok od strony przystani
5. Fragment pawilonu ogrodowego
6. Fragment pawilonu restauracyjnego
7. Fragment pawilonu ogrodowego
8. Przykład detalu ciesielskiego związanego z oknem
9. Wnętrze dawnej sali wielofunkcyjnej
10. Wnętrze pawilonu ogrodowego

Stan po pożarze w 1996 r.

11. Widok zespołu od strony Odry.
12. Widok zespołu od strony Odry.
13. Fragment budynku głównego od strony Odry.
14. Fragment budynku głównego od strony Odry.

Etablissement

Barteln bei Wilhelmshafen

Inh.: Oskar Hoffmann.

Angenehmstes Vergnügungs-Lokal an der Oder.

Jeden Sonntag öffentlicher Tanz.

½ stünd. Dampferverkehr. Haltestelle Wilhelmshafen.

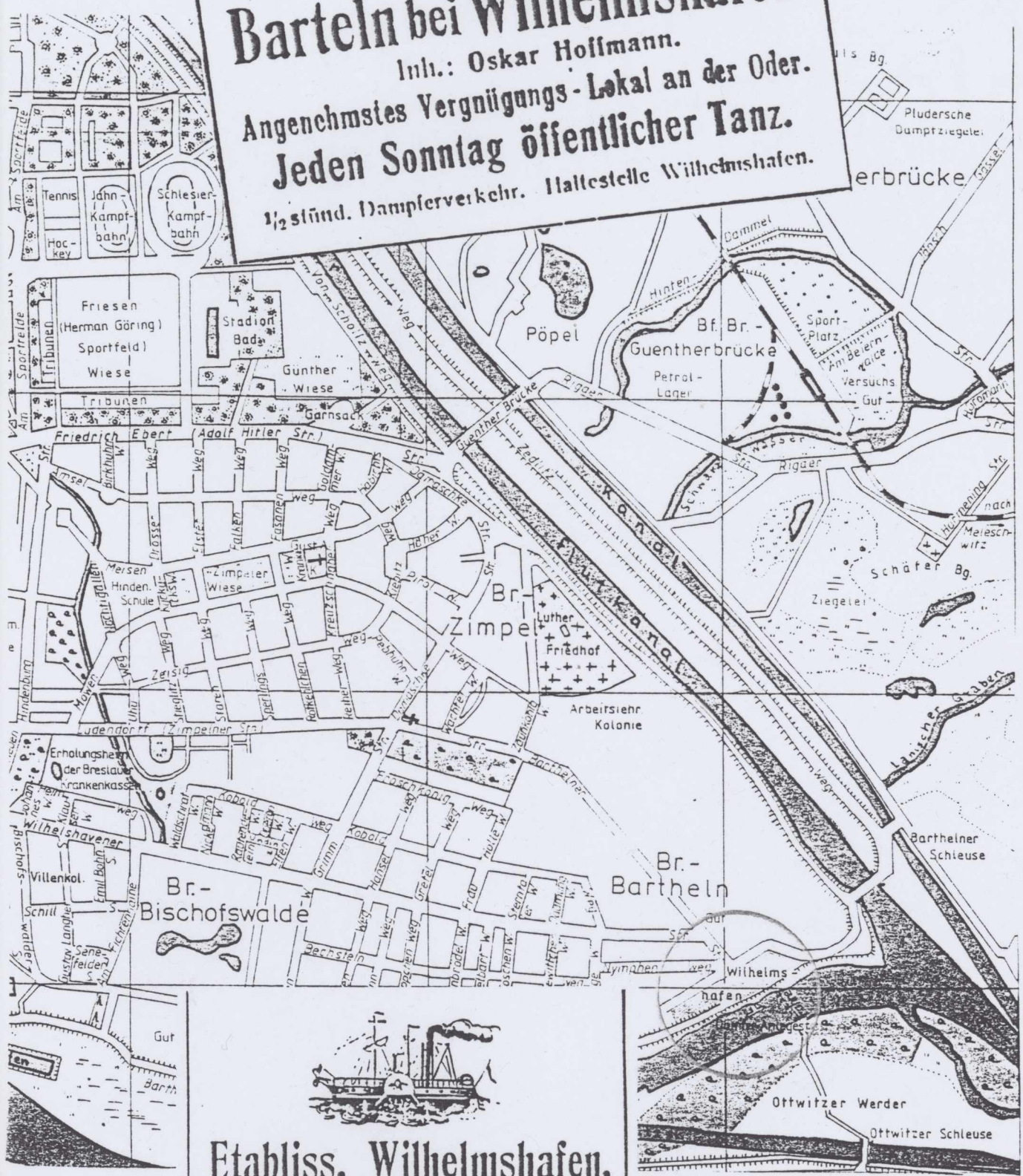

Etabliss. Wilhelmshafen.

Inh. **Otto Hoffmann.**

Angenehm. u. vornehmst. Aufenthalt a. d. Oder.

Anerkannt gute Küche.

Militär-Freikonzerte

und Wasserfeuerwerk.

Täglich halbstündlicher Dampferverkehr.

Fahrpreis Wochentags 10 Pf., Sonntags 15 Pf.

Für Gesellschaften, Schulen u. Vereine besonders geeignet. Kinderbelustigungen aller Art.

il. 1

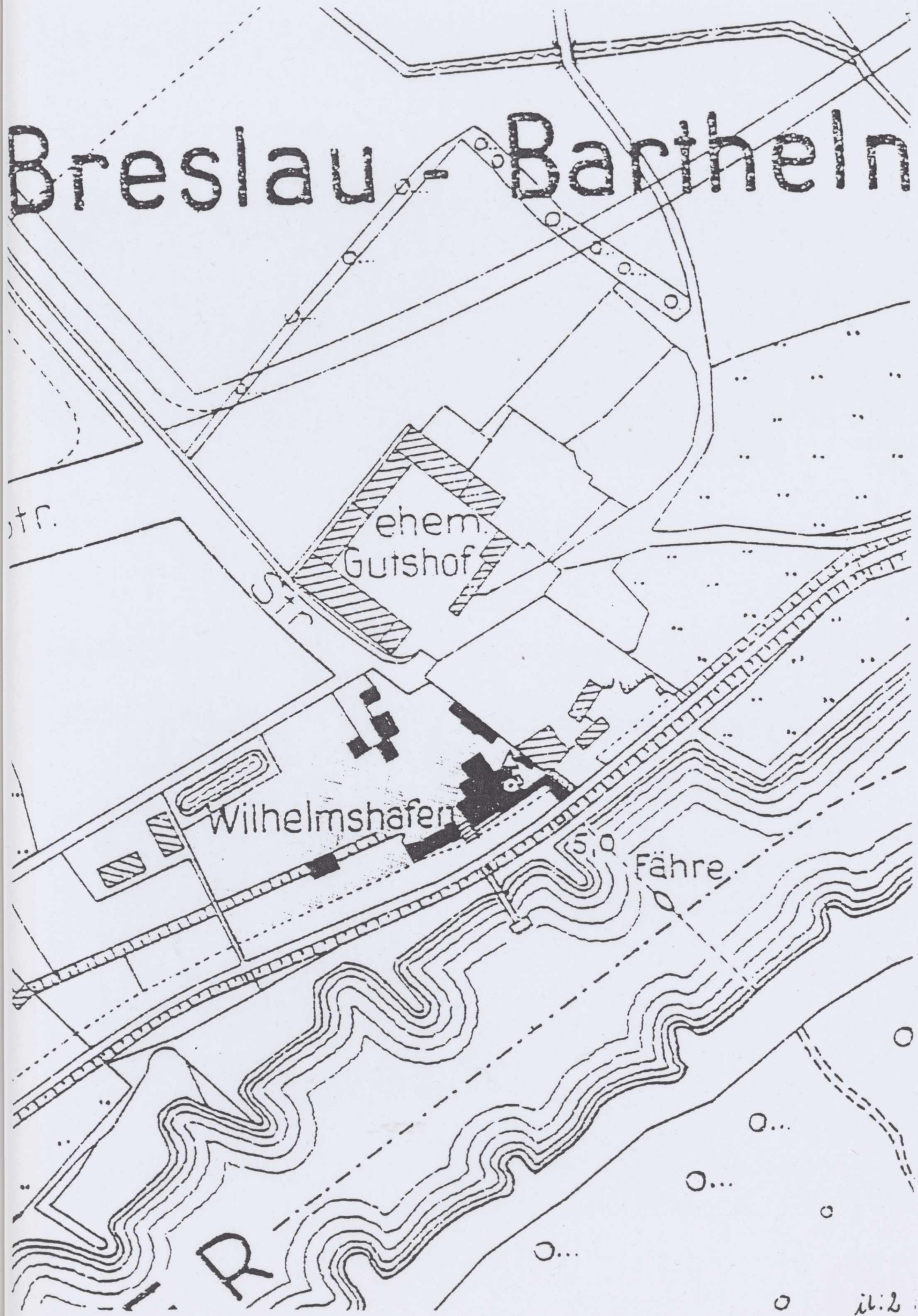
Breslau - Barthein
ehem.
Gutshof
Wilhelmshafen
Fähre
R

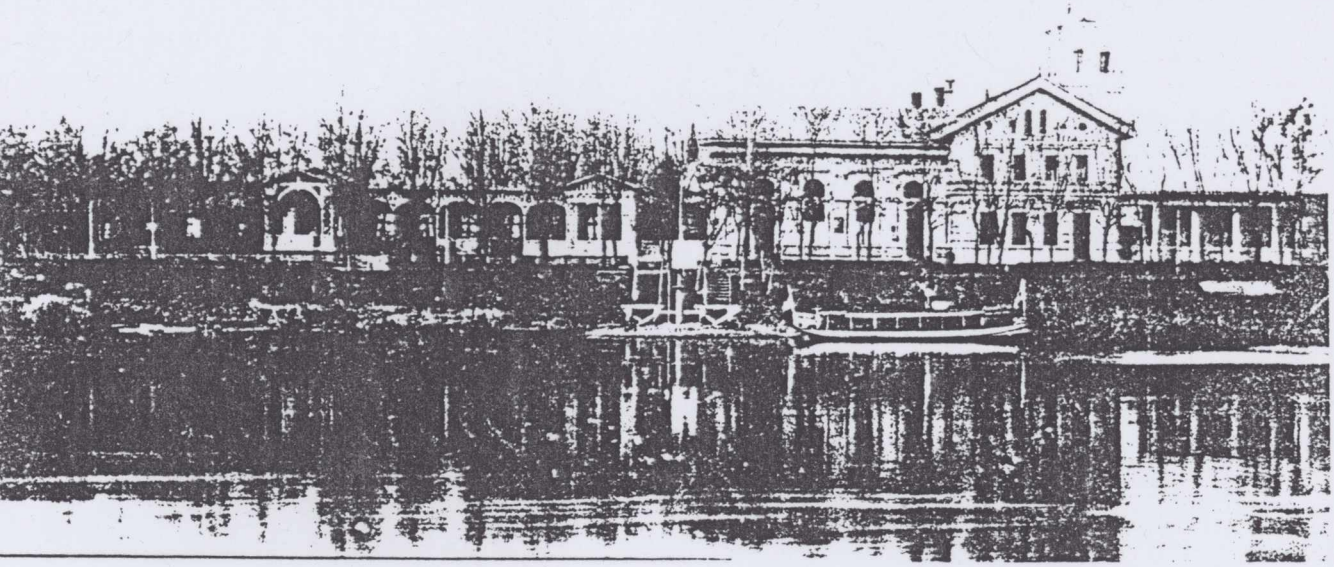

il. 3

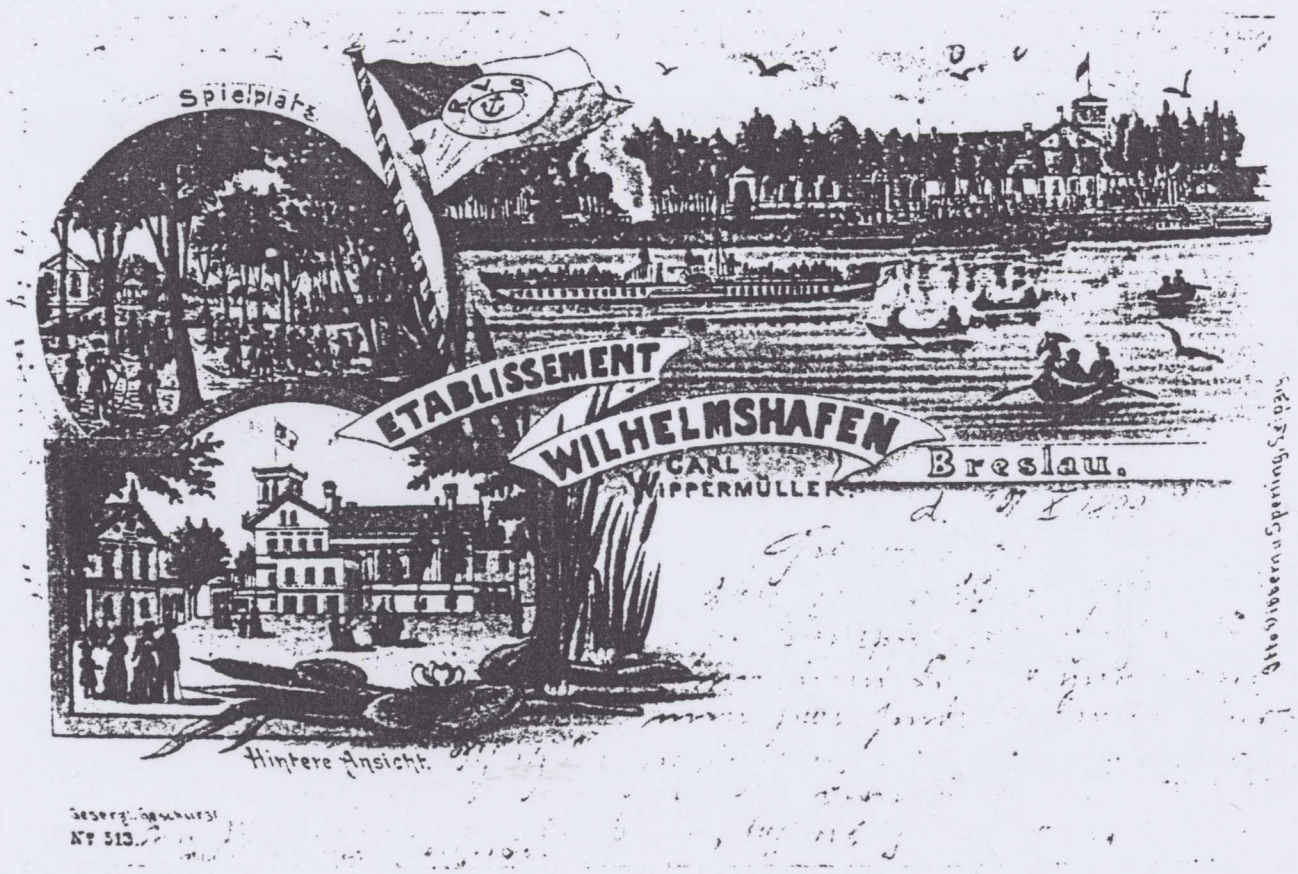
Spielplatz
ETABLISSEMENT
WILHELMSHAFEN
CARL
WIPPERMÜLLER.
Breslau.
Hintere Ansicht.
Gesetzl. geschützt
Nº 513.

il. 4

s/311 207

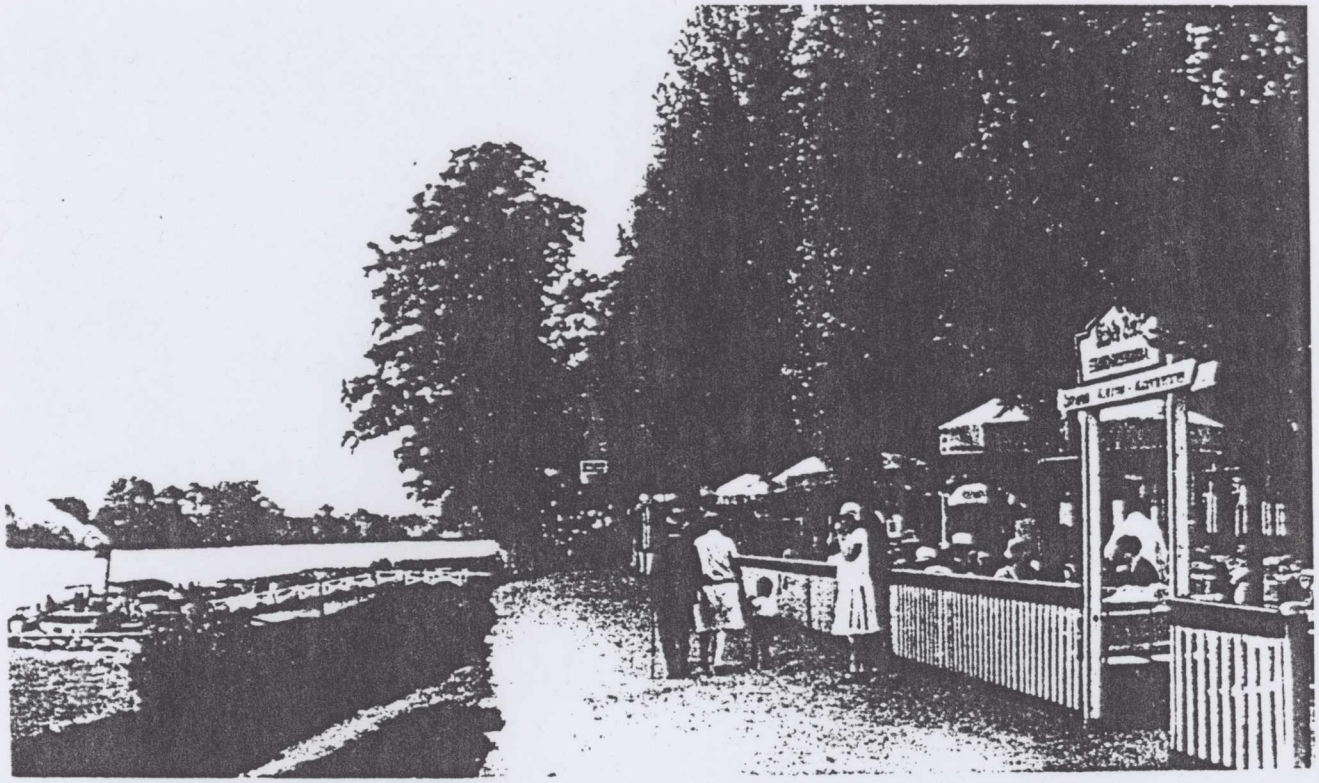

Grand Chaffee Konditorei Neben der Dampferhalteslelle Wilhelmshafen

il. 5

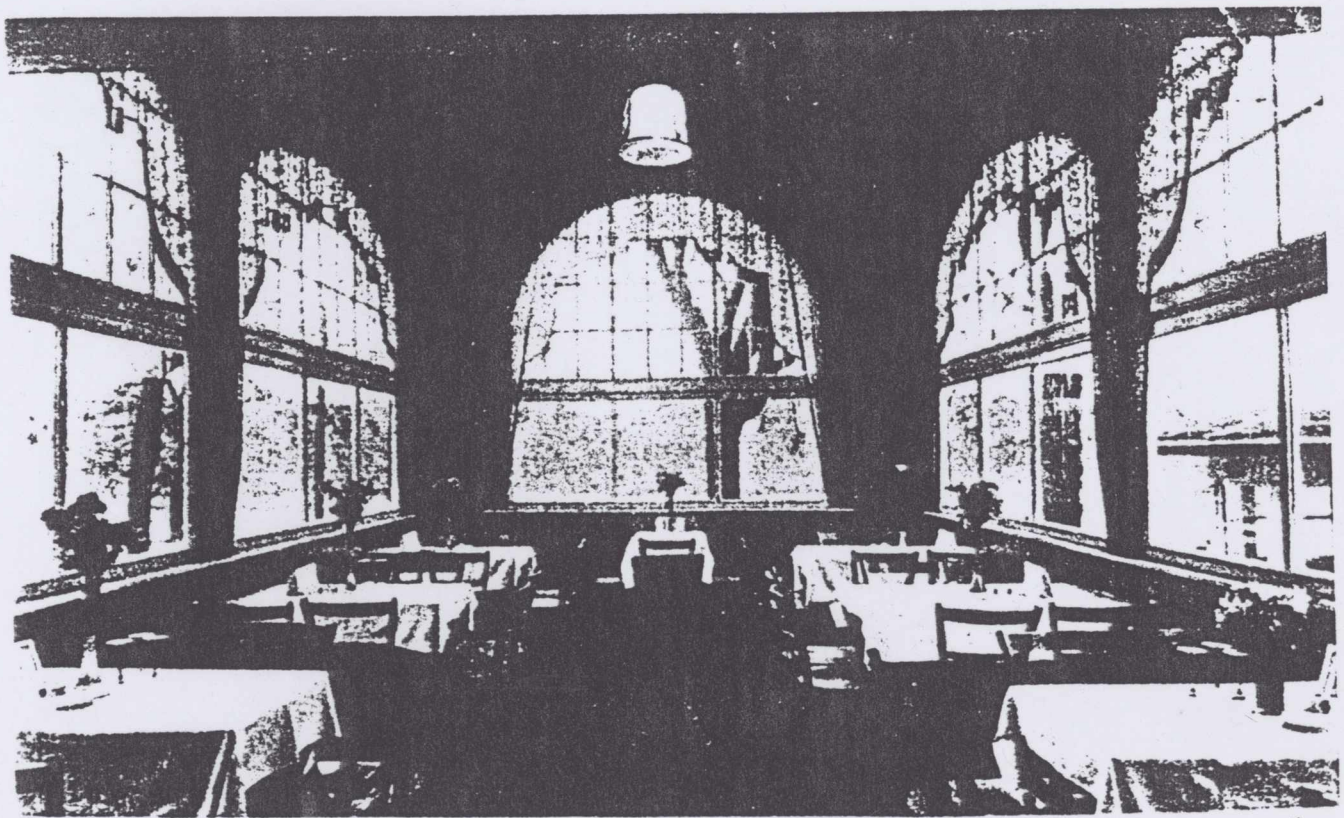

Sagasser-Betriebe Breslau

Wilhelmshafen. Oderpavillon

il. 6

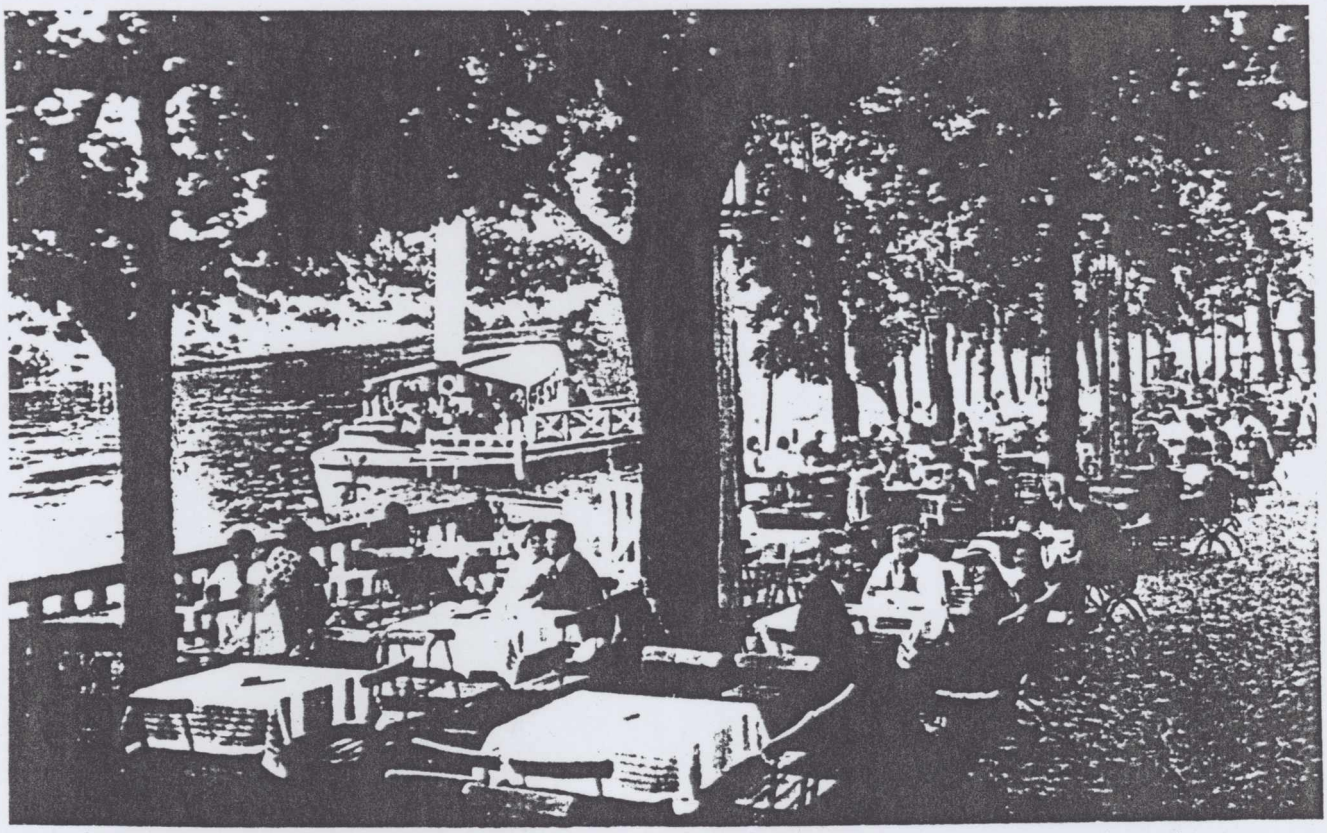

[illegible]-Gaststätte Breslau-Wilhelmshafen — Oderterrasse

il. 7

[illegible] Gaststätte Wilhelmshafen Breslau

il. 8

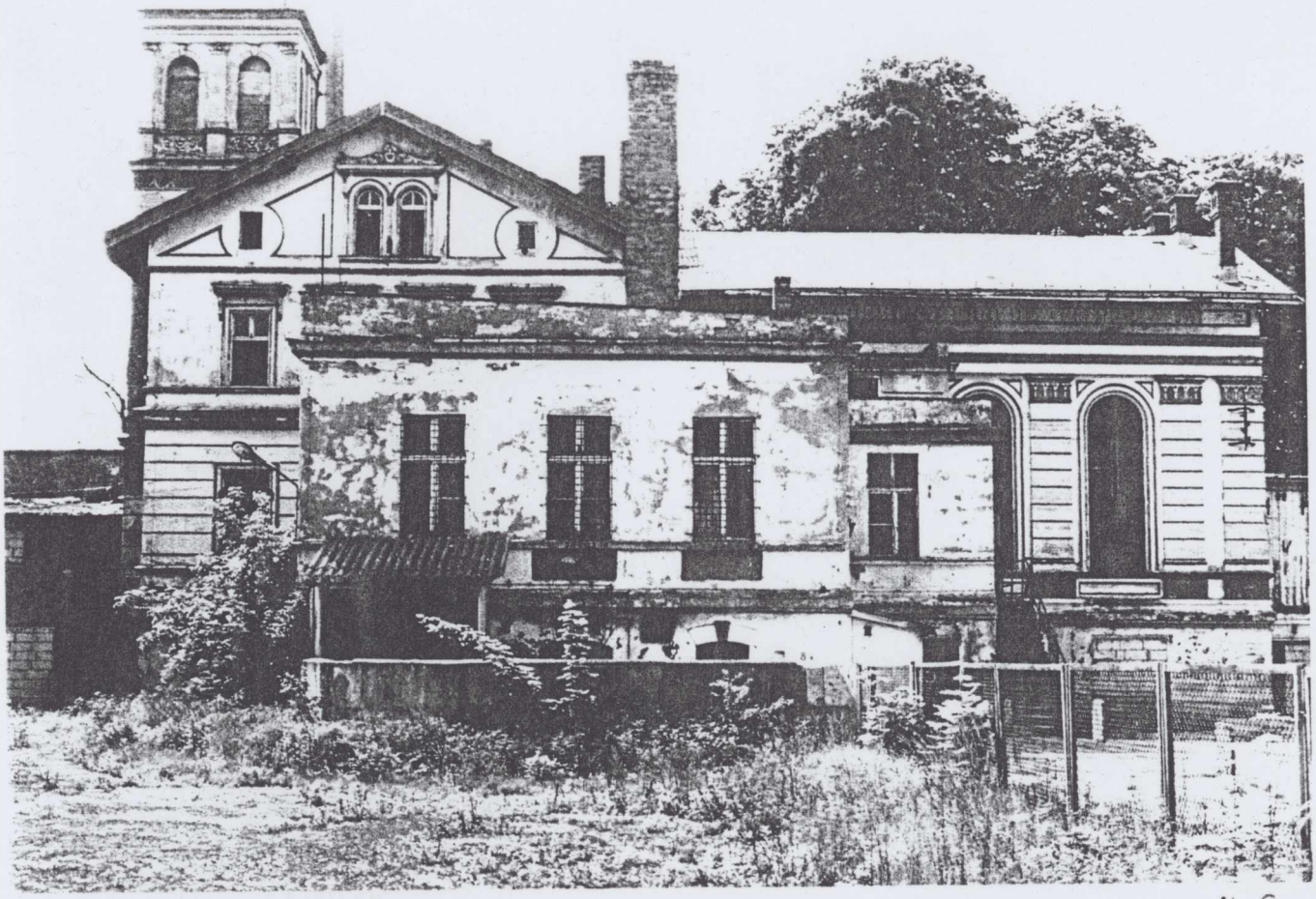

il. 9

il. 10

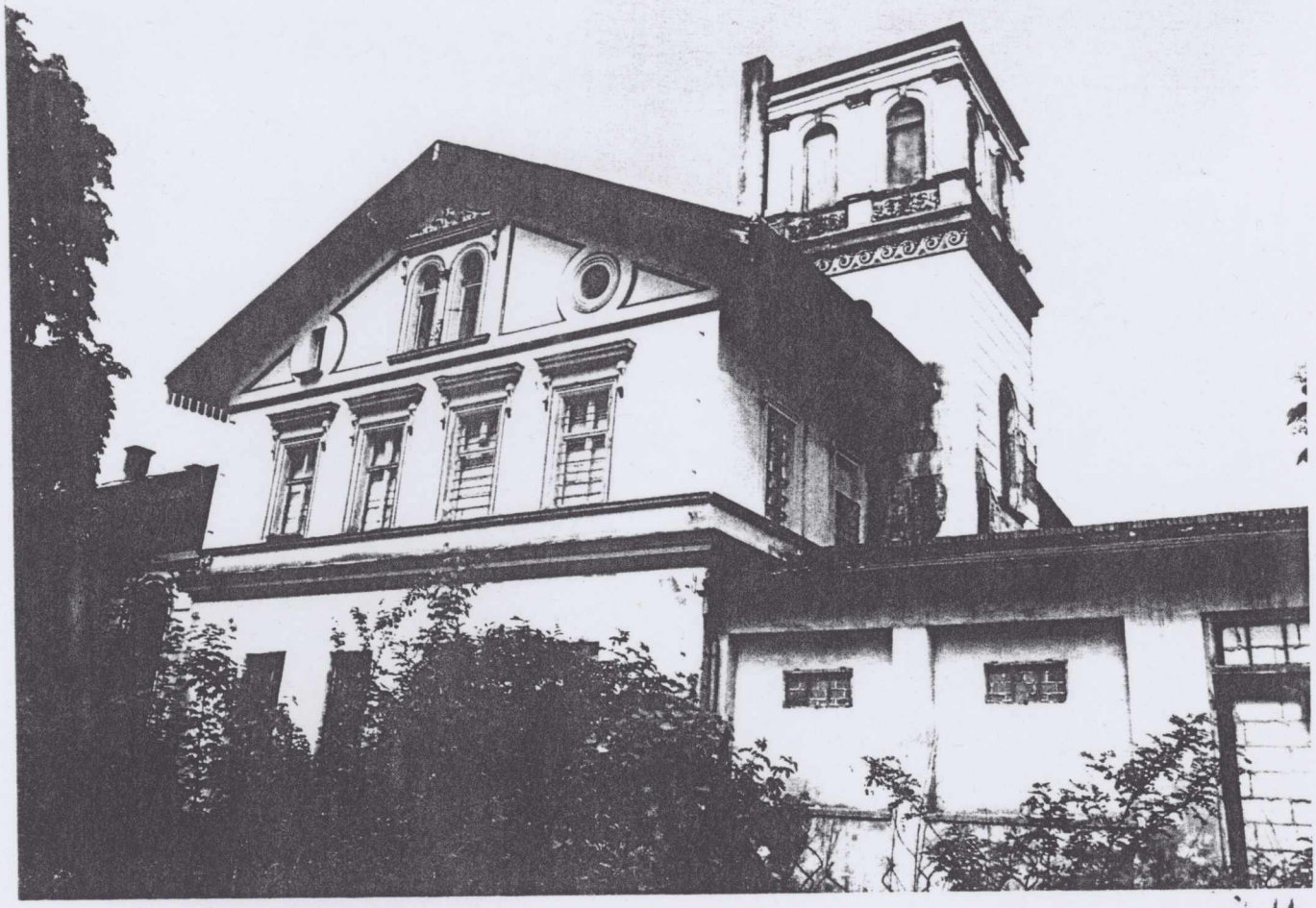

il. 11

il. 12

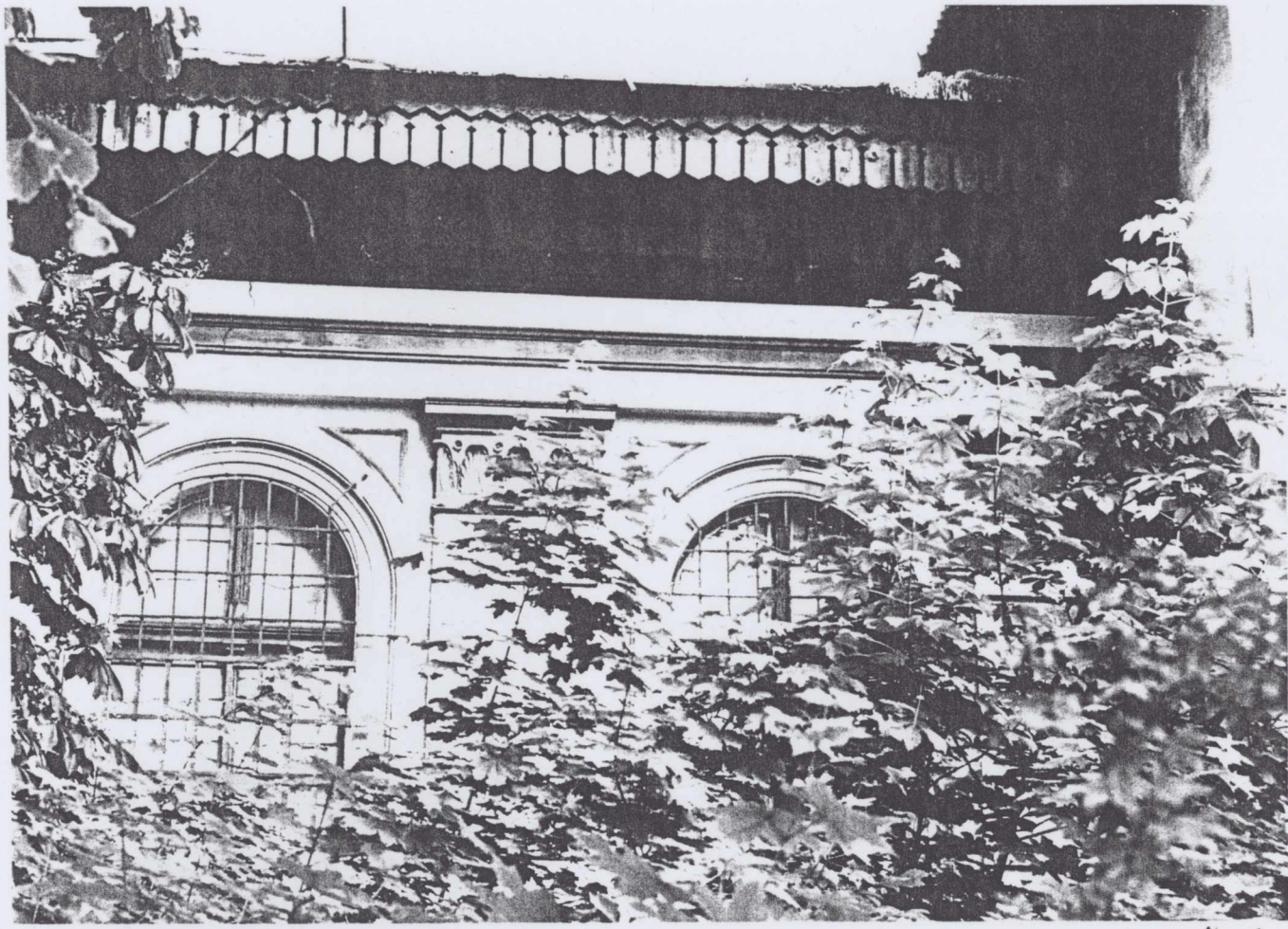

il. 13

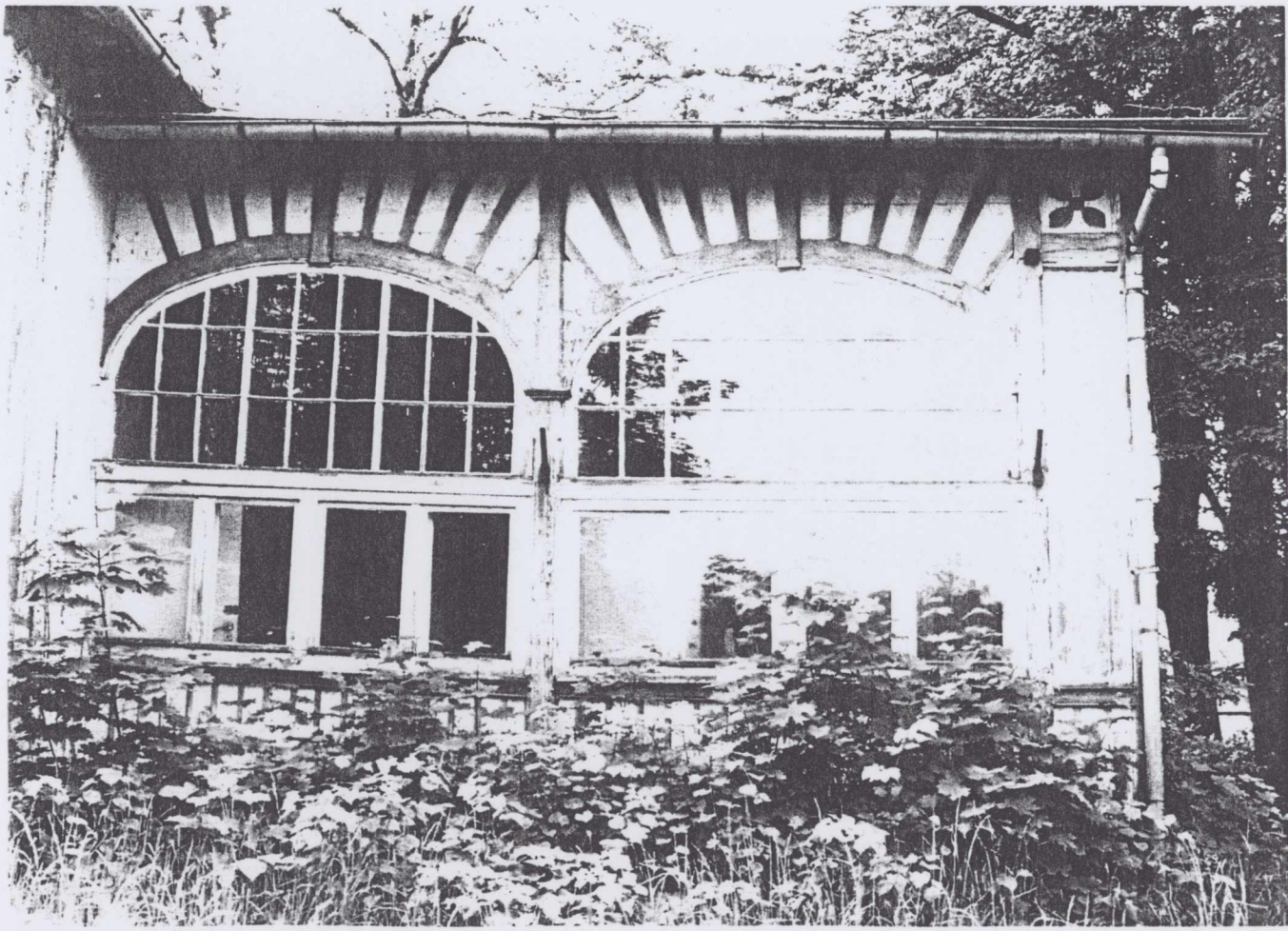

il. 14

il. 15

il. 17

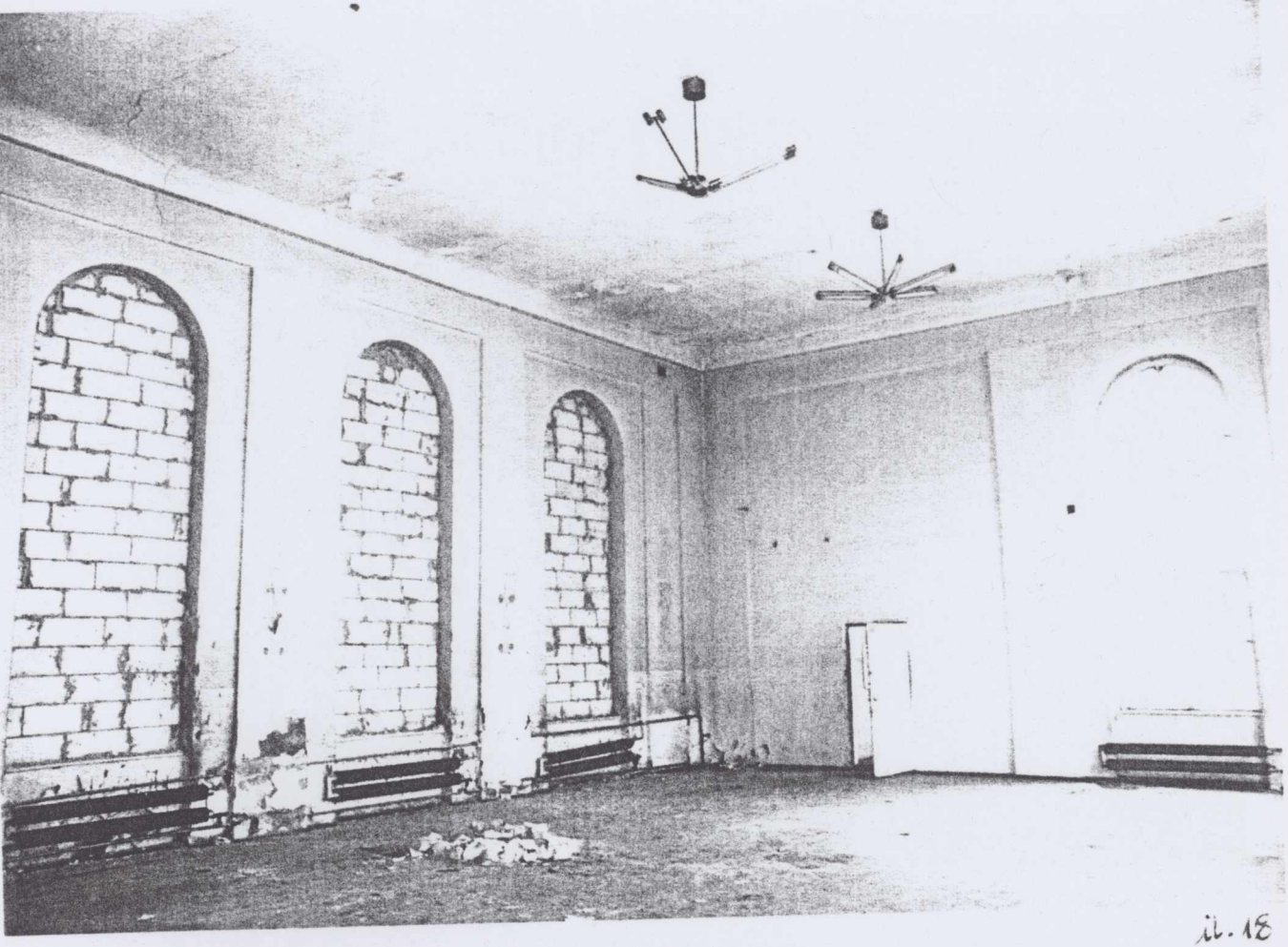

il. 18

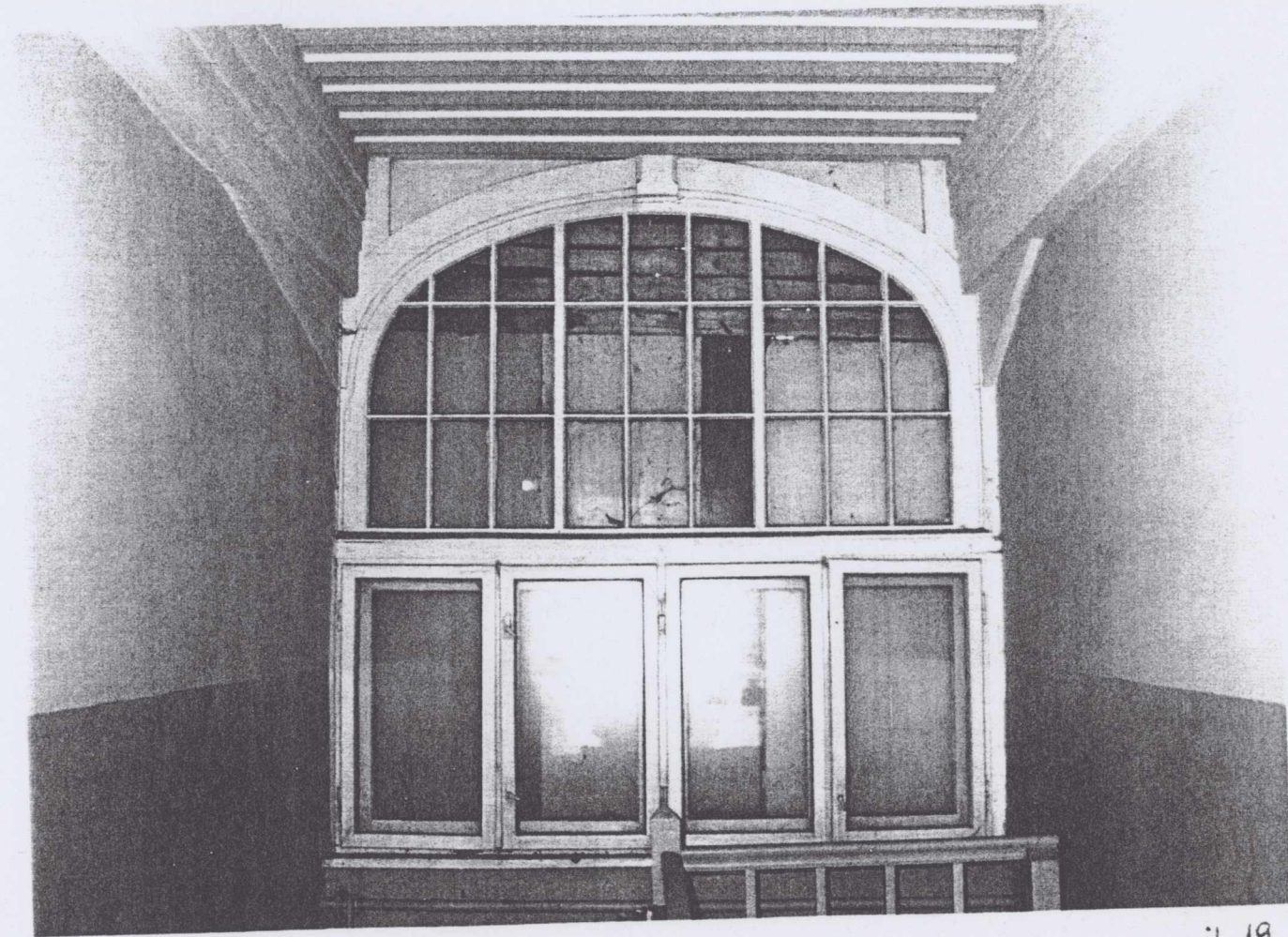

il. 19

il. 20

il. 21

il. 22

il. 23

216

SCHILLERGARTEN

ETABLISSEMENT SCHAFFGOTSCHGARTEN

I. **Adres:** *Maria-Huth-Strasse* 3, (ul. Kożuchowska)

II. **Okres działalności:** przed 1825 r. - 1945 r.

III. **Pozostałe nazwy**: -

IV. **Elementy składowe założenia**:

1825 r. - kawiarnia i piwiarnia oraz ogród, w którym kręgielnia,

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji:** - nie ustalono

VI. **Literatura**:

. J. KREBS, *Wanderungen...*, s. 367
. M. MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 162
. Fr. NOSSELT, *Breslau...*, s. 417
. C. WINDERLICH, *Illustriertes...*, s.12

VII. **Źródła ikonograficzne:**

1. W zbiorach ABmW brak materiałów dotyczących zespołu.
2. Plany Wrocławia.

VIII. **Prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych:**

1. Fragment planu Wrocławia,

IX. **Stan zachowania**: - zachowany budynek główny założenia, obecnie własność Wydziału Weterynarii Akademii Rolniczej, zachowany częściowo drzewostan dawnego parku.

X. **Prezentacja stanu zachowania:**

fot. autorki

1. Budynek główny założenia, widok od frontu.
2. Budynek główny założenia, widok od frontu.
3. Detal elewacji frontowej.
4. Detal elewacji frontowej.

Zoologisch. Garten
Messe- u. Ausstellungs Gelände
Sport-Platz Grüneiche
Br.- Grüneiche
Br.- Bischofswalde
Br.- Zedlitz
Br.- Pirscham
Br.- Klein Ohlewiesen
Br.- Groß- Ohlewiesen
Roth- Kretscham
Oberlauf Breslau
Oder
Neuhaus
Wolfswinkel
Ohle Wiese
Ostpark
Gut
Kath. Kirche
RATHAUS
Ring
Schloß
Platz
Blücher-Pl.
Universitäts Brücke
Königs Brücke
Sternwarte
Villenkol.
Kaffeens. Zedlitz
Wappen Hof
Tiergarten Gaststätte
Schrotholz Kirche
Neum. Wiese
Zimpeler Wiese
Friedhof
Hinden. Schule
Ernoltungsheim der Breslauer Krankenkasse
Wilhelmshavener
Erikönig
Barthein-Scheitniger Deich
Hochwasserschutzdeich
Weidendamm
Dammweg nach Wilhelmshafen
Wiesenwärter
Knopf-Mühle
Sport-Pl.
Sp.Pl.
Ohlauer Brücke
Antonien
Alte Synagoge
Freiburger
Graupen
Schweidnitzer
Museum
Ritzer
Ursulliner
Messer
Kupfer-
Schmiede
Reusche
Herren
Junkern
Karls-Pl.
Dörnb.
Kleine
Ohlauer
Ohle
Laurentius
Nicolai
Neue Welt
Weissgerber
Büttner
Erlen-Weg
Lindenhain
Althofmasser
Ohlauer Straße
Oppeln
Groß
Strehlen
Ohlau
Lissa
Trebnitz
Breslau
Posen
Berlin
Dresden
Leipzig
Frankfurt
Wien
Prag
Krakau
Warschau
Moskau
Paris
London
Rom
Budapest
Hamburg
Stettin
Danzig
Königsberg
Riga
Petersburg
Stockholm
Kopenhagen
Amsterdam
Brüssel
Zürich
Mailand
Venedig
Athen
Konstantinopel
Kairo
Tunis
Algier
Fez
Tripolis
Alexandrien
Jerusalem
Damaskus
Bagdad
Teheran
Peking
Tokio
Yokohama
Shanghai
Hongkong
Singapur
Bombay
Kalkutta
Madras
Colombo
Sydney
Melbourne
Auckland
Wellington
Honolulu
San Francisco
Los Angeles
New York
Washington
Chicago
Mexiko
Rio de Janeiro
Buenos Aires
Santiago
Lima
Kapstadt
Johannesburg
Nairobi
Addis Abeba
Khartum
Dakar
Lagos
Accra
Abidjan
Monrovia
Freetown
Conakry
Bissau
Bamako
Niamey
Ndjamena
Bangui
Libreville
Brazzaville
Kinshasa
Luanda
Windhuk
Gaborone
Salisbury
Lusaka
Blantyre
Maputo
Beira
Durban
Port Elizabeth
Kapstadt

Abb. 1

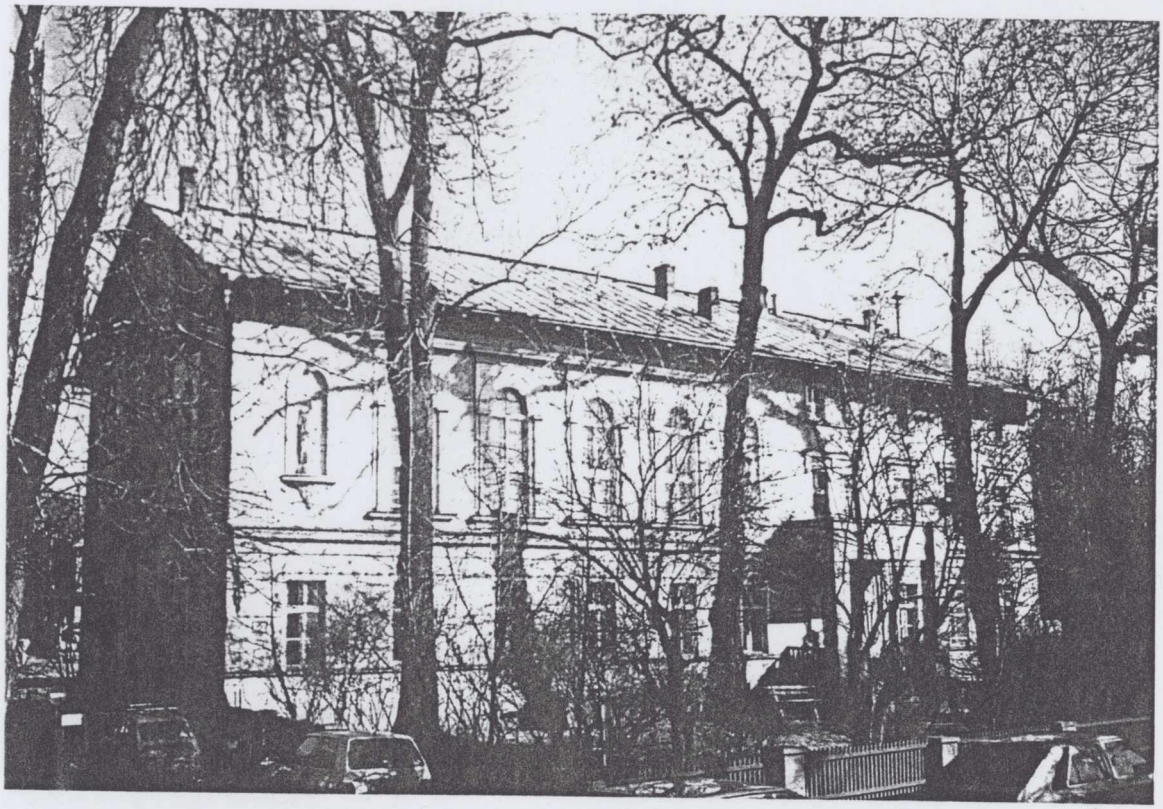

il. 2

il. 3

s.323 220

il.4

il.5

SCHWEITZERHAUS

SCHWEITZERHAUS

I. **Adres**: na tyłach *Freiburger Bahnhof,* (Dworzec Świebodzki)

II. **Okres działalności**: 1844 - ?

III. **Pozostałe nazwy**: *Sommer Gesellschafts Lokal an das Caffe Etablissement*

IV. **Elementy składowe założenia**:

1844 r. - lokal klubowy, kawiarnia, sala wielofunkcyjna z podium dla orkiestry i galerią, dwie sale bilardowe, bufet oraz wieża widokowa (stanowiąca część budynku głównego), z której panorama miasta, okolicy i obu (*Freiburger* i Niederschlesische) dworców; obok budynku ogród,

V. **Projektanci ważniejszych inwestycji**:

- W. Hofeus, Boerner, *cieśla*
1844 r., proj. budynku głównego założenia;

VI. **Literatura**:

1. *Adressbuch...*, 1855, cz. II, s. 5
2. F. R. FISCHER, *Fuehrer...*, s. 207
3. M. KOMASZYŃSKI, *Przedmieście...*, s. 110

VII. **Źródła ikonograficzne**:

1. Zbiory ABmW, teczka nr 3698.
2. Plany Wrocławia: - plan E. Hoffmanna, 1865 r. (ABmW)

VIII. **prezentacja wybranych materiałów ikonograficznych**:

1. Fragment planu Wrocławia A. Hoffmanna, 1865 r.
Ze zbiorów ABmW.
2. Projekt budowy lokalu klubowego, plany kondygnacji.
1845 r, ABmW, sygn. 113/45
- właściciel: F.W. Sachs
- projektant: W. Hofeus
Boerner, cieśla
3. Projekt budowy lokalu klubowego, elewacja od strony ogrodu.
1845 r. , ABmW, sygn. 113/45
- właściciel; j. W.
- projektant: j. w.
4. Projekt budowy lokalu klubowego, przekrój.
1845 r., ABmW, sygn. 113/45
- właściciel: j. w.
- projektant: j. w.

IX. **Stan zachowania**: Nie istnieje.

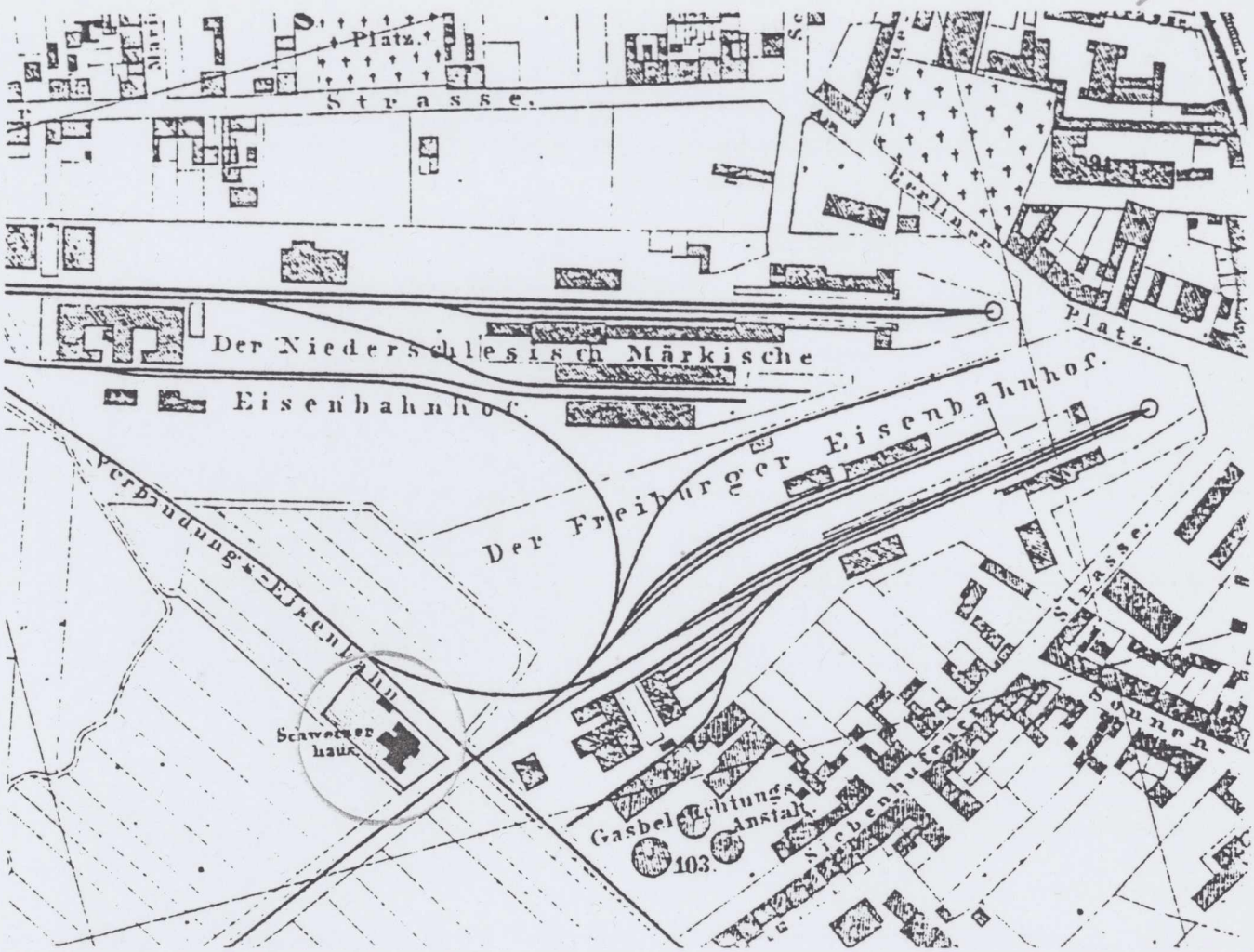

Zeichnung zum Bau eines Sommer Gesellschafts Locals an das Casse Etablissement, hinter dem Freiburger Bahnhofe dem Gärtner Herrn Lauts gehörig.

il. 1

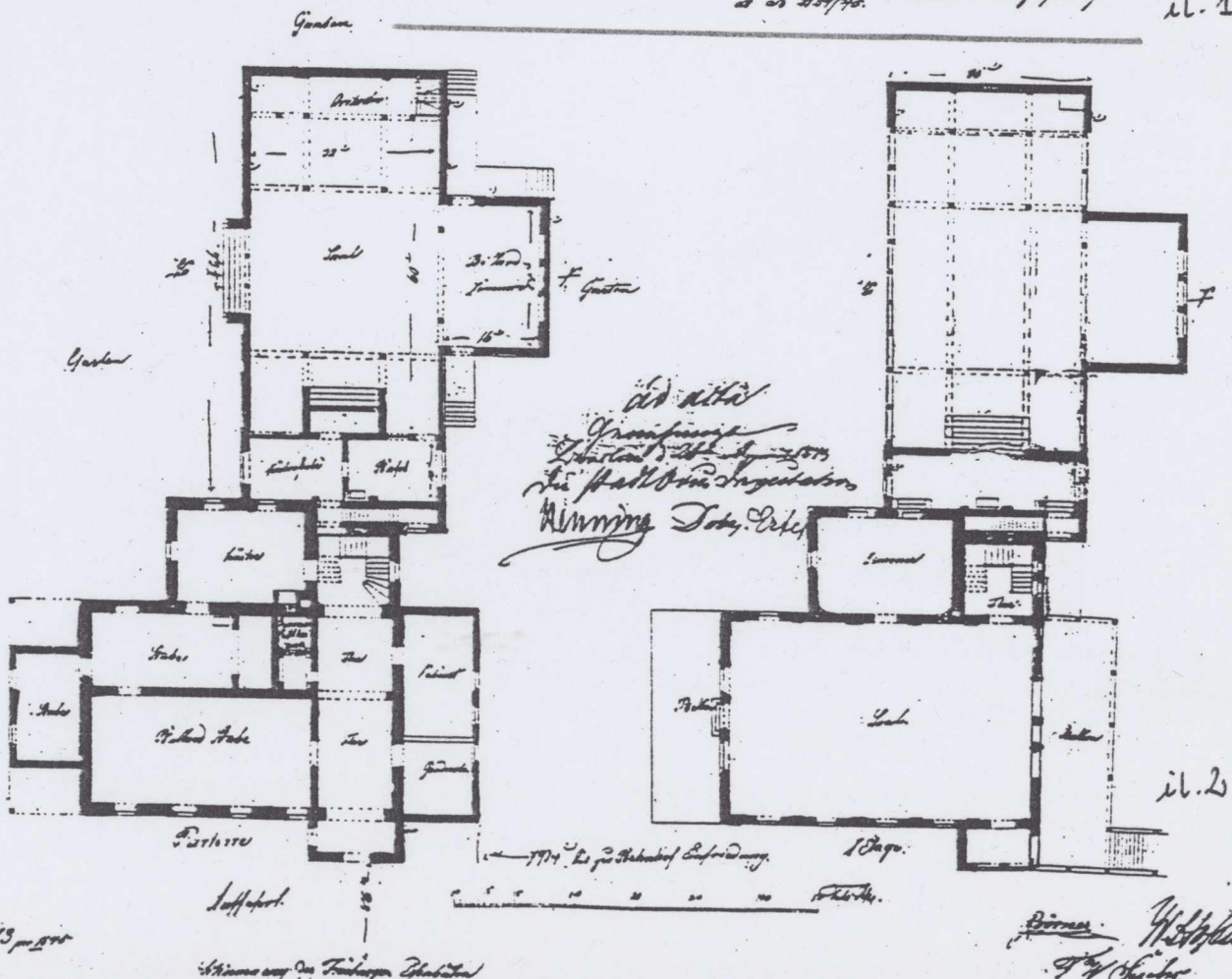

il. 2

Nº 113 pro 1848

Schiemenz der Freiburger Chausseen

Börner

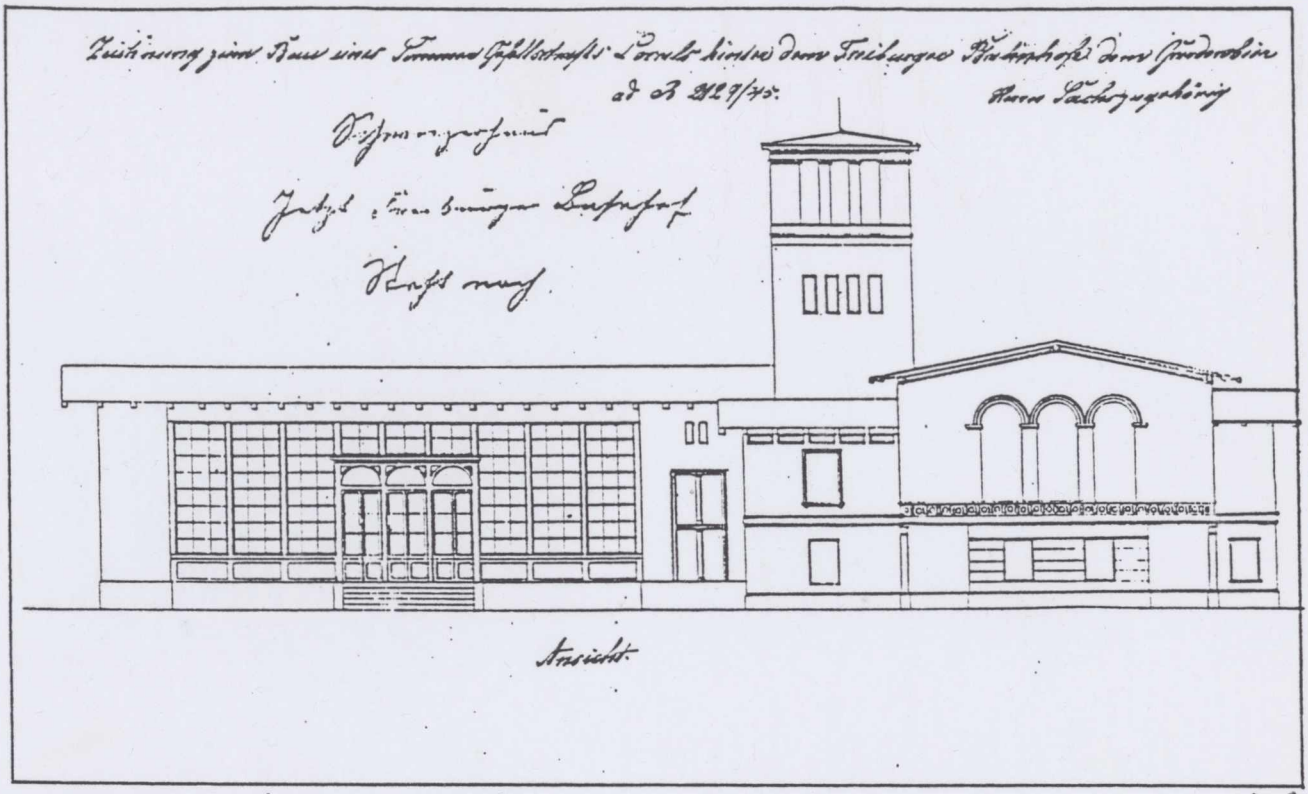

il. 3

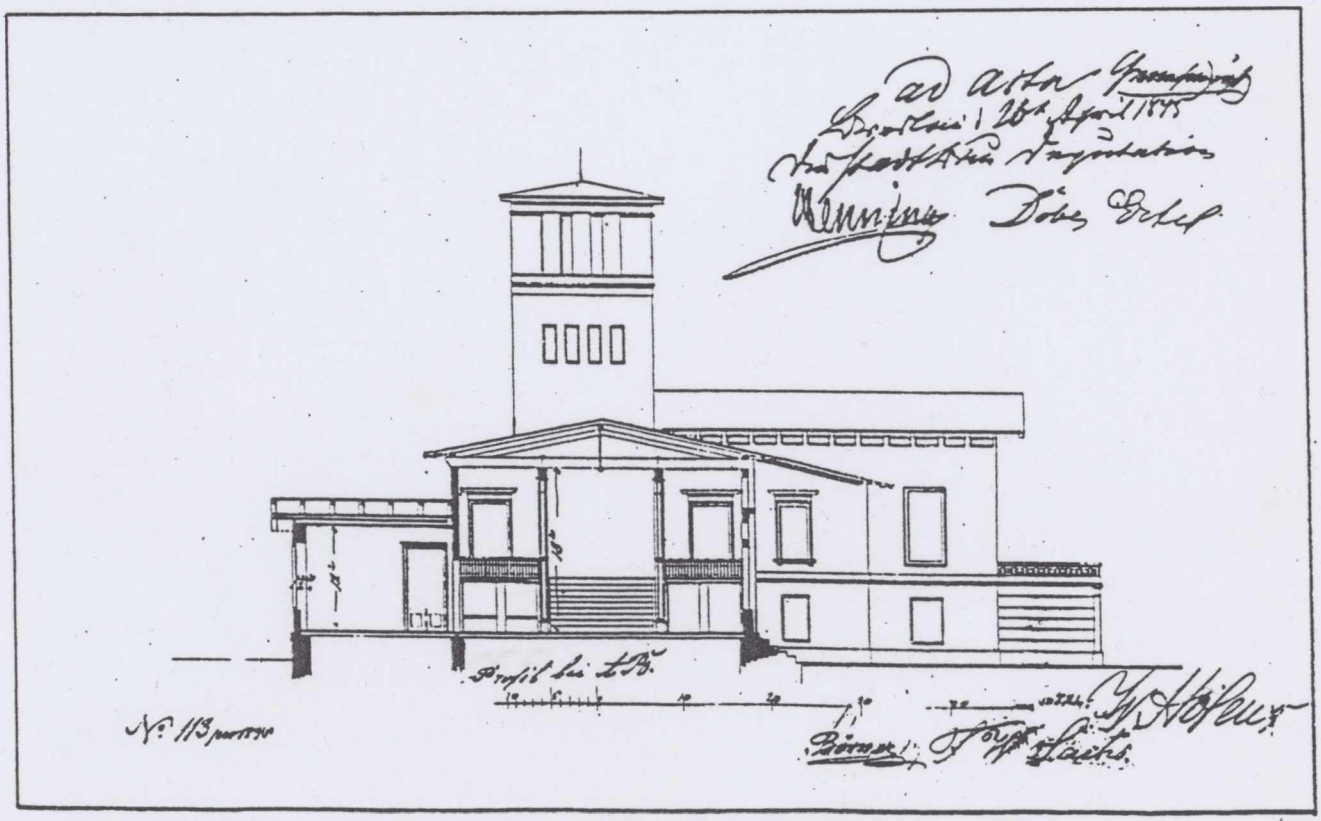

il. 4